SERVER TANİLLİ

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

III.Cilt 16.-17. Yüzyıllar: Kapitalizm ve Dünya

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

2. basım

TARİH

SERVER TANİLLİ

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI

III. CİLT

16.-17. YÜZYILLAR: KAPİTALİZM VE DÜNYA

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2013
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON-DÜZELTİ
KAAN ÖZKAN

DİZİN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. - 3. BASKI: SAY YAYINLARI, 1987
4. - 6. BASKI: ADAM YAYINLARI, 1998
7. BASKI: ALKIM YAYINEVİ, 2007

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI'NDA
1. BASKI: OCAK 2016, İSTANBUL
2. BASKI: MAYIS 2017, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-636-6

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. DEVEKALDIRIMI CAD. GELİNCİK SOK. NO: 6 KAT: 3
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Fax: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 22749

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Server Tanilli

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

III. Cilt
16.-17. Yüzyıllar: Kapitalizm ve Dünya

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

GİRİŞ

16. VE 17. YÜZYILLAR ÜSTÜNE

15. yüzyılın sonlarına doğru, evrenin derinliklerindeki Sirius yıldızından biri dünyamıza baksaydı, bakabilseydi, insan topluluklarının dağınıklığını ve kendi köşelerine çekilmişliğini görüp ne kadar da şaşırırdı kimbilir! Uygarlıklar birbirinden tam anlamıyla habersizdirler: Amerika'da yaşayanların, Pasifik'teki insanların çoğu, Eski Dünyaca bilinmiyorlardı; Eski Dünya'da Avrupa, Asya ve Afrika'nın birbirleri hakkında dağınık ve bulanık düşünceleri vardır ancak. Her biri bir köşeye çekilmiştir uygarlıkların; aralarındaki ilişkiler yüzeyseldir: Ya hiç iyi tanımazlar birbirlerini ya da hiç tanımazlar. Gerçekten evrensel bir anlayışla, yöntem ve bilgilerle donanmış Avrupa'dır ki, büyük insanlık ailesinin bu dağınık üyelerini birleştirecektir çok geçmeden.

Neyle?

Çoğu zaman zorla; acı ekerek, gözyaşı biçerek!

Gerçekten, 15. yüzyılın sonlarında Avrupa önemli konularda dünyanın öteki kıtalarına oranla teknik bir üstünlük içindedir; hatta Musonlar Asyası, dahası Çin'le de karşılaştırıldığında böyledir bu. 15. yüzyıl sonlarının Avrupalıları, ister yenilik olsun, ister daha önce bilinen yöntemlerin genelleştirilmesi biçiminde olsun, 10. yüzyıldan beri Batı'da sürdürülen –alabildiğine geniş– teknik bir çabadan yararlanmaktadırlar: 10. yüzyılda, su değirmenleri çoğalmıştır, at hamutuyla koşulmaktadır, öküz de boynuzlarına geçirilmiş boyundurukla; 13. yüzyılda 1000 yılından beri –bir olasılıkla– dört katına varmış bir nüfus artışının baskısı altında, önemli bir buluş olarak, geminin kıçına bağlanan dümen bulunmuştur ve –Çinlilerden alınmış olan– mıknatıslı iğne gitgide yayılmaktadır; 13. yüzyıldan beri Avrupa'nın çoğu ülkesinde, kredi ve uluslararası değiş-tokuş aracı olarak poliçe doğmuştur ve iktisadi ilişkilere alabildiğine kolaylık sağlamaktadır; 14. yüzyılın sonlarıyla 15. yüzyılın başlarında –ve İtalya'nın kuzeyinde, Ren bölgesi Almanya'sında, Flandra'da sanayinin palazlanması ölçüsünde– fırınlar, su gücüyle işleyen körüklerle körüklendirilmekte, hareket kolu sistemi uygulan-

maktadır; 15. yüzyılın ikinci yarısında, uzun okyanus yolculuklarına has bir gemi, karavel yapılmıştır, usturlap ve kadran kullanımı, güneşin öğle vakti yüksekliğine bakıp enlemi bulma hesaplamaları yaygınlaşmıştır; sabanda, tarım ve zanaat aletlerindeki bir yığın değişiklikleri ise saymıyoruz.

Asıl önemlisi, kapitalizm doğmaktadır.

O bin yıllık feodalitenin bağrında, onu aşan yeni bir düzen palazlanmaya başlamıştır.

Daha da özel olarak, yalnızca Avrupalılardır ki, 15. yüzyılın sonlarında okyanusları aşabilmişler ve 16. yüzyılın başlarından başlayarak da Avrupa dışında Batı uygarlığının alanlarını, bir "okyanus uygarlığı"nı yaratabilmişlerdir: Bir uygarlıktır ki bu, Avrupa, Amerika, Afrika ve Asya uygarlıkları gelir, orada rastlaşır; birbirine çarpar, birbirini etkiler ve birbirine karışır. Olayın boyutları öyledir ki, Amerika uygarlıkları –hiç olmazsa– maddi görünüşlerinde bir canlılık kazanırlar. O tarihe değin insanoğlunun kurduğu "dünyalar"dan, bu "dünyalar"ı oluşturan iktisadi alanlardan, uygarlık alanlarından söz edilebilirdi; bunlar da bir Akdeniz "dünyası", bir Çin "dünyası" gibi, asıl dünyayı kucaklamaktan pek uzaktılar. Pasifik adaları; kutuplar, Afrika'nın içleri gibi hâlâ bir köşede kalıp soyutlanmış bölgeler olsa da gerçeklik başkadır artık: Atlantik Okyanusu'nun merkezini ve Amerika'nın büyük bir parçasını kucaklayan, 16. yüzyılın ikinci yarısında Pasifik'in ötesine taşıp Filipinler'e, Japonya'nın, Çin'in, Malezya'nın kapılarına gelip dayanmış İspanyol dünyası, Afrika'yı, Hint'i dolanıp Hint Okyanusu'na ve Baharat adalarına egemen olmuş Portekiz dünyası ile karşılaşır. Denebilir ki, bütün dünya, insanoğlu için bir gerçekliktir şimdi; ve Avrupa tarihi ile dünyanın geri kalan bölümünün tarihi –geniş ölçüde– birbirine bağlanmıştır.

Avrupa, değişen boyutlarda rol oynayacaktır bu dünyada.

Nasıl?

Önce Avrupa'dadır ki, son yüzyıllar tarihinin en kesin sonuçlu olayı gerçekleşir: Galilei 1604 yılında, nesnelerin düşüşü kanununu, dinamiğin bu ilk kanununu bulduğunda modern bilim doğar. Kökleri çok önceleri, daha 14. ve 15. yüzyıllarda Ockham'lı William'ın, Jean Buridan'ın, Saksonya'lı Albertus'un, Nicholas Oresme'nin tartışma ve çalışmalarıyla atılmış olan bilim, 17. yüzyılda ilk devrimci çağını yaşar; insan, doğa üstünde sınırsız ölçüde bir egemenlik kazanmaya başlıyordu onunla.

İnsanlığın düşünce dünyasında gerçekten köklü bir değişiklikti bu; ve artık her şey değişecekti: Mekanistleri, Descartes'ı, Newton'u, Aydınlanma Çağı'nın filozofları, Auguste Comte'u, Darwin'i, Karl Marx'ı, Marie Curie'si, Einstein'ı ile tüm modern dünya, şu içinde yaşadığımız çağdaş dünya bundan doğacaktır.

Bireycilik de bütün bu gelişmelerin ve değişikliklerin sonucudur.

Avrupa, dünya tarihinin dizginlerini böyle ele geçirmeye başlar; bu arada, dünyayı Hıristiyanlaştırmaya ve Avrupalılaştırmaya girişir. Başarıları, doğrusu şaşılacak ölçüde oldu: Kara Afrika'daki girişimleri pek sınırlı kaldı bu bakımdan; Afrika'ya, Amerika'da çalıştırılacak insanlar yığını, bir köle deposu olarak baktılar özellikle. Asıl başarıya ulaştıkları yer Amerika oldu; orada insan kırımı, yerli uygarlıkların yok edilişi de girdi işin içine. Afrika ve Asya'da, İslam coğrafyasına, Hint ve Çin'e, Hıristiyanlığın ve Batı uygarlığının girişi ise yüzeyde kaldı. Niçin? Oralarda yaşayanlar, Avrupalılarınkinden pek farklı, ama Avrupa'nın üstünlüğü duygusuna kapılmayacak kadar da bir ilerleyişi gerçekleştirmiş olan bir dünyanın insanlarıydılar çünkü. Bu uygarlıklar, temellerinde pek bir değişiklik yapmadılar. Ne var ki, Hint'in Sih'leri, kişi olarak Çin'in Vang Yangming'i, Japonların Zen Budizmi gibi, bireyin bağımsızlığı adına çıkışlar görürüz Asya'da da. Ve bunlar ne denli sınırlı olurlarsa olsunlar, ırka, iklime ve tarihe bağlı –bir yerde ikinci derecedeki– farklılıkların ötesinde, insan soyunun birliğine tanıklık ederler ve pek parlak bir biçimde yaparlar bunu. Öyle de olsa, Asya'nın Hıristiyanlığa ve Avrupa uygarlığına çıkardığı geçici reddiye, onlardaki –bir bakıma– evrensel değerlere sırtını çeviriş, insanlığın dizginlerini Avrupalıların eline bırakır; bunun yanı sıra da teknik gücü ona terk eder ve böylece dünya egemenliğinin yolunu açar ona.

İşte, bu kitapta anlatacaklarımız.

I

16. YÜZYILDA AVRUPA

15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın başları, feodalizmin yükselişinin sonu ile çöküşünün başlangıcına işaret eder; bu dönemdedir ki, feodal üretim biçiminin çözülüşüne ve bağrında da onun zıddı bir sosyal düzenin, yani kapitalizmin doğuşuna tanık oluyoruz. Marx, "kapitalist iktisadi düzen feodal iktisadi düzenin bağrından doğmuştur" diye yazar ki, doğrudur. Aslında 14 ile 15. yüzyıllardan başlayarak İtalya'da, Ren bölgesi kentlerinde ve Nederland'da (Felemenk) olmak üzere Avrupa'da, kapitalizmin tek tük öğesi kendini belli ediyordu; ne var ki, kapitalist düzenin az çok geniş bir coğrafyada ve geniş boyutlarda yerleşmesi, feodal toplumun, içinde taşıdığı tüm ilerleme olanaklarını bütünüyle tüketmesine bağlıydı. Bu koşullarsa Avrupa'da, 16. yüzyılın başlarında ete kemiğe büründü ancak.

Kapitalizmle iki yeni sosyal sınıf oluşmaya başlar: Burjuvazi ile proletarya.

Üretimin sosyal ilişkilerinde kesin ilerlemelerin yanı sıra siyasal üstyapıda, feodal devlette ve onun ideolojisinde de önemli değişiklikler olur. Bu anlamda, 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılda Batı Avrupa ülkelerinde yerleşmiş olan mutlak monarşi bu ilerlemelerin mantıksal sonucudur; nasıl kapitalist üretim biçiminin doğuşu ve burjuvazinin sınıf olarak ortaya çıkışı mutlakıyetin gelişinin kaynağında bulunuyorsa, mutlakıyet de –hiç olmazsa başlangıçta– kapitalizmin gelişmesine ve olgunlaşmasına –büyük ölçüde– katkıda bulundu. Mutlak monarşi: Ortaçağın sonlarında, krallık iktidarı ile yükselen burjuvazi arasında geçici bir anlaşmadır bu.

Ya başka ilerlemeler?

16. yüzyıl, 14. yüzyılın sonlarından başlayarak İtalya'da doğan hümanizma ve Rönesans hareketinin doruğuna çıktığı bir yüzyıl. Skolastiğin eleştirisi, feodal dinsel ideolojiye karşı mücadele; evrenin merkezi olarak insanın Tanrı'nın yerini alışı: Hümanizma budur. Ve Rönesans, yeni bir edebiyat, yeni bir politika düşüncesi, giderek, sanata yeni ufuklar açacaktır. Aynı düşünsel ortamın bir sonucu olarak 16. yüzyıl, önce doğa bilimlerinde gerçekleşen bir devrimin başladığı yüzyıl da.

Aynı yüzyılın manevi yaşamına damgasını vuran bir büyük hareket de Reform. Avrupa'nın büyük bir bölümünü Papalığın egemenliğinden kurtaran ve Protestanlığın kuruluşuna yol açan dinsel bir hareket bu. Roma Kilisesi'nde yuvalanmış ve feodaliteye yaptırım kazandıran dinsel ideolojide açılan büyük gedik. Ama sadece ideolojik çerçevede sıkışıp kalmayan, genişliğine sosyal bir hareket; bir yerde, burjuvazinin feodaliteye karşı ilk başkaldırısı.

BÖLÜM I

FEODAL DÜZENDEN KAPİTALİZME

16. yüzyıl, Batı Avrupa'da kapitalist üretim biçiminin kurulmaya başlandığı bir yüzyıl; "feodalizmden kapitalizme geçiş"in başlaması: O yüzyılın başta gelen özelliği bu.

Nasıl bir ortamda olur bu geçiş?

Ve hangi sonuçlara varır?

FEODAL İLİŞKİLERİN ÇÖZÜLÜŞÜ VE KAPİTALİZMİN DOĞUŞU

Kapitalizm, feodal ilişkilerin çözülmeye başladığı bir ortamda doğmaya başladı.

Oradan girelim konuya.

Feodal ilişkilerin çözülüşü

Yeniden hatırlatalım: Feodal düzen de bir sömürüye dayanıyordu ya, orada feodal mülkiyetle doğrudan üreticinin sömürülmesini belirleyen, toprakta büyük mülkiyetle özerk köylü emeğinin bir arada bulunuşuydu değil miydi? İşte, 15. yüzyılın sonlarına doğru, bu öğelerin her biri çözülmeye başlamıştı: Aralarındaki bağ da kopuyordu giderek.

Nasıl?

Büyük toprak mülkiyetinde çözülme vardı: Hiyerarşili, vasal ve süzeren ilişkisine dayanan ve süzerene karşı vasalın üstlendiği borçlarla yükümlü bu mülkiyet, sınırsız ve hukukça bağnaz bireysel mülkiyete dönüşüyordu gitgide; ve bu yanıyla da yeni zamanların özel mülkiyetine yaklaşıyordu. Feodal vasalları süzerenlerine bağlayan yükümlülükler, fiefi üstünde tasarrufta bulunmak hakkını sınırlayan her şeyle beraber geçmişte kalmıştı artık. Fiefler başkalarına devredilebilmekte, parçalanabilmekte, elinde parası olanlarca satın alınabilmekteydi. Bu mülkiyetin hukuksal özgüllüğü silinmiş oluyordu böylece. Öte yandan, ticari ve parasal ilişkilerin etkisiyle, küçük köylü mülkiyetindeki çözülme daha belirgin hale gelmişti. Kırsal

kesimde mülklerde derin bir farklılaşmaya tanık oluyoruz: Bir yanda, hali vakti yerinde bir avuç toprak sahibi vardır; öte yanda da pek az toprağı olan ya da hiç olmayan köylü kitlesi. Bu topraksız kitle büyük ölçüde, doğrudan üretici değildir artık; yani feodal sömürüye tâbi köylülerin temel özelliğini yitirmişlerdir. Köylünün topraktan ayrılmasına, feodal üretim biçiminin temel koşulu olan bağların kopuşuna can atan çiftlik kiracılarının gitgide çoğaldığını görüyoruz.

Dahası var: Bazı ülkelerde tarım ürünlerinin ve hammaddelerin akışı için içerde ya da dışarda geniş bir pazarın kurulması, malikânelerin sadece ticari yönden değerlendirilişine uygun koşullar yaratıyordu. Toprak fiyatlarının ok gibi fırlayışı buradan ileri gelir. Bu ülkelerde senyörlerin kendileri de köylü mülkiyetinin geleneksel biçimine karşı savaş açtılar; artık, köylülerden boşalmış topraklar gerekiyordu onlara. Fiyat devrimi, 16. yüzyılda, köylülerin ödemekle yükümlü oldukları ve yüzyıllardır değişmeden sürüp giden geleneksel rantların gerçek değerini birden düşürdü. İster istemez, senyörleri de yeni eğilimler içine soktu bu: Toprakları, işlesinler diye köylülere bırakmak yerine, İngiltere'de olduğu gibi, çok daha kârlı olan çiftlik kiracılığı; ya da serf düzeyine indirilmiş köylülerin çalıştığı malikâne işletmesine dönme, bu eğilimler arasında. Nitekim, Elbe'nin ötesindeki Almanya'da ve öteki Doğu Avrupa ülkelerinde senyörlerin yeğledikleri de budur. Son bir çözümlemede, bu sosyal değişiklikler, belirttiğimiz yerlerde, ortaçağa has toprak mülkiyeti ilişkilerindeki çözülmenin temel sonucu oldu. Fransa'ya gelince, kırsal kesimdeki geleneksel ilişkileri koparıp atmaya kapıları açacak koşullar bulunmadığı için feodal senyörler, iktisadi yaşamdan ağır ağır elendiler. Köylü ekonomisinin temellerinin kökünden yıkılışı, başka biçimler aldı orada; ancak, sosyal sonuçlar aynı oldu: İktisadi bakımdan bağımsız köylülerin sayısı giderek azaldı; bununla beraber, bireysel ekonomileri ellerinden alınmış tarım katmanı büyüdü; bu katmanın toprakları öylesine yetersiz hale gelmişti ki, ek, yan bir kazanç olmaksızın yaşamlarını sürdüremezlerdi artık.

Genel olarak, zanaat ve ticaret geliştiği ölçüde ulusal zenginliğin gitgide artan bir parçası, feodal denetimden yakasını kurtardı; bu pay, senyörlük hukukuna dayanılarak sömürülüyordu şimdi. İktisadi gelişme, tarım dışı etkenlerin egemenliği altına giriyordu; para olarak sermayeyi, ekonominin ve poli-

tikanın "güdücü sinir"i haline getiren sınai ve ticari gelişme yönlendiriyordu gitgide. Senyörlük, bir malikânenin işletilmesi biçiminden toprağın önceliği biçimine dönüşüyordu; toprakta tekel, soylu sınıfın siyasal tekelinin tek temeli oluyordu; siyasal egemenliğe gelince, bundan böyle üretici sınıfları sömürme aracıydı o.

Feodalizme zıt sömürme biçimi, yani kapitalizm bu koşullarda doğacaktır.

Feodal toplumdan doğan kapitalist düzen, onun mutlak olarak zıddıydı. Gerçekten, feodalizm, doğrudan üreticinin üretim araçlarıyla donanmışlığına dayanıyordu; nitekim, köylüler toprak parçasının sahibiydi, zanaatkâr da çalışma araçlarının. Kapitalizm ise tersine, doğrudan üretici ile üretim araçlarının ayrılığı, giderek üretim araçlarının devredilebilirliği üstüne kurulacaktır. Ayrıca feodalizm, şu ya da bu biçimde çalışanın ekonomi dışı kullaştırılması üzerine kuruluydu; örneğin, toprak parçasına sıkı sıkıya bağlı köylü, giderek senyörlük malikânesinin mülkiyetine giriyordu. Oysa kapitalizm, aynı sonuca, yani doğrudan üreticinin sağladığı emek fazlasını karşılıksız olarak elinden, bütünüyle iktisadi zorlama biçimlerine dayanarak alacaktı. Başka bir deyişle, kapitalizmde emekçi, yalnızca her türlü kişisel bağımlılıktan kurtulmakla kalmayacak, ayrıca özerk yaşama araçlarından da yoksun kalacaktır; doğrudan üretici, ücretli olmayı kabul etmediğinde açlıktan ölme tehdidi altındaydı.

Son olarak, feodalizmde, üretim araçlarının sahibi, artık-ürünü, yani rantı doğrudan doğruya üreticiden, yani köylüden alırken, kapitalizmde çalışan, gerekli ürünü, kapitalistin elinden alacaktı. Böylece feodalizmde, artanın miktarı –hiç olmazsa belli bir köylü kategorisinde– feodalin rant biçiminde ele geçirdiği paydan üstün olabiliyordu. Nitekim, bağımlı, hali vakti yerinde köylülerin kaynağı budur. Kapitalizmde böyle bir şey olanaksızdı; şu nedenle ki, emekçi, üretim araçlarından yoksun ve sadece emeğini ortaya koyma yeteneği olan bir birey olarak sürekli kendi kendini üretecekti.

Kapitalist üretimin başlangıçları

Ortaçağa has üretim, genellikle ânında tüketime özgü, bireysel küçük üretimdir; kapilalizm, bundan farklı olarak, ticarete ayrılan büyük sosyal üretimin kapısını açar.

Bir altüst oluş içinde olur bu.

Bu altüst oluşta büyük Coğrafi Keşifler ve onların, sosyal üretimin niteliğini ve biçimini etkileyen iktisadi sonuçları büyük rol oynadılar. Bununla beraber, kapitalizme yol açan temel başlangıçların kaynakları, Batı Avrupa ülkelerindeki gelişmelerdedir. Bunlar, aslında teknik başlangıçlardır, yani teknik araçların ve üretim usullerinin gelişmesi ve bu temel üzerinde olmak üzere, büyük üretime yol açacak, sosyal işbölümündeki gelişmedir; çalışanlar arasındaki işbölümü de bunun içindedir. Ayrıca, iktisadi başlangıçlardır bunlar; yani zorunlu bir donanımı, hammaddeleri sağlamak, el emeğinin karşılığını ödemek amacıyla büyük üretim için gerekli sermayelerin doğrudan bireylerce biriktirilmesidir. Son olarak da üretici kitlenin üretim araçlarından yoksun bırakıldığı, giderek kapitaliste kendi emek gücünü satmak zorunda kaldığı koşulları yaratan sosyal başlangıçlardır.

Teknik başlangıçlar olarak neleri görüyoruz?

Tarımda olduğundan çok daha fazla büyük değişiklikler 16. yüzyılda, kentteki zanaatkâr dünyasında oldu. El emeği, üretimin temeli olmayı sürdürdüğü için teknik gelişmenin başlıca görünüşlerinden biri olarak, doğa güçlerinin daha geniş biçimde kullanılmasına gidildi; başta da suyun. İlkçağdan miras kalan sudolapları önde gelen enerji kaynakları oldular; yalnızca tahılı öğütmek için değil, demirci körüklerini işletmek, madenleri parçalamak, kumaşları tokaçlamak, tomrukları kereste haline getirmek için de. Bu çarklar, 14. yüzyılın sonlarında yetkin hale getirildi. Su enerjisi, bazı sanayilerde, giderek insan ve hayvan gücünün yerine geçti.

O devirde büyük bir önem taşıyan ve en büyük pazara sahip olan dokuma üretimi, bu köklü değişikliklerden etkilendi. Dokuma deyince de kumaş sanayisi geliyordu başta. Tarım kesiminde tezgâh sanayisi, eskiden olduğu gibi, kaba çuhacılık üretimini sürdürürken, kentteki sanayi, ortaçağın ikinci döneminde pek değişik renkler üzerinden ince kumaş üretimine koyulmuştu. 13. yüzyılın temel buluşlarından biri, "yalın iğ"in yerine "çıkrık"ın geçmesiydi: Elle işletilen bir tekerlek bir kolanı harekete geçiriyor, o da iği döndürüyordu; dokumacı, sırayla ipliği bükmek ve makaraya sarmak zorundaydı. 15. yüzyılda "pedallı otomatik çıkrık" iki işlemin de aynı anda yapılmasına olanak sağladı.

Atkacın yatay olarak yerleştirilmesiyle yatay dokumacılık o devirde büyük bir yaygınlık kazandı; eskinin düşey zanaatına oranla bir yetkinleşmeydi bu. Kumaşların tokaçlanmasında su gücüyle işleyen çarkın kullanılması da büyük önem kazandı; kumaşları işleyen ağır tokmakları hareket ettiriyordu bu. Dahası, 12. yüzyıldan başlayarak –çivit vb– yerel boyalar zanaatkârları doyurmuyordu artık; onlar da Doğu'dan getirilen kırmız böceği, zincifre (kırmızı boyalar) ve safran kullanmaya başladılar. O güç boyama sanatı, pek ileriye vardırılmış bir uzmanlık kazandı; boyacılar renkler kadar çeşitliydiler.

Dokuma sanayisinin gelişimi yeni dokuma çeşitlerini, özellikle çeşitli Avrupa ülkelerinin İtalya'dan getirdiklari ipekli kumaşları ortaya çıkardı; pamuklu üretimi de yine orada doğdu. Maden sanayisi ani bir gelişme içine girdi. Bunun belli başlı merkezleri Almanya, Bohemya, Macaristan ve Avusturya'da bulunuyordu. 16. yüzyılda demir üretiminde pek büyük değişmeler görüldü. Tam bir gelişme içinde olan tarım ve zanaatın madeni araçlara büyük gereksemesi vardı. Feodaller silah siparişlerini, özellikle 14. yüzyılın ortalarında keşfedilen ateşli silah siparişlerini artırdılar.

Maden çıkarma, genellikle açıkta ya da hafif bir derinliğe kadar yapılabiliyordu; öyle olunca da madenler çabucak tükeniyordu. Ancak 15. yüzyıldadır ki, daha derinlemesine galeriler oyuldu. Düşey ya da eğik planda kuyularla bu galerilere iniliyordu. Havalandırmaya ve pompa yerleştirilmesine yenilikler getirildi.

Madenlerin kırılıp ufalanmasıyla yıkanması, baştan aşağıya mekanikleştirilmişti. Maden işleme de yetkinleştirildi. Önceleri demir, madenden doğrudan indirgeme yoluyla elde ediliyordu. Alçak ve açık fırınlarda maden bir kez eritildikten sonra pek koyu bir hale geliyor ve çekiçlerle işlenerek, cüruftan temizleniyordu. 14. yüzyılda Avusturya Steiermark'ta, sonra da başka bölgelerde tuğladan ya da taştan yapma daha yüksek fırınlar ortaya çıktı: Bu yüksek fırınlarda eriyik, demir de içinde olmak üzere, cürufla beraber akıyordu; kolay kırılır ve dövülemez bir halde olan bu eriyik, üretimin kalıntısıydı. Daha sonra, su gücüyle işleyen körüklerin kullanılmasıyla, daha yüksek fırınlarda ısı derecesi artırıldı. Elde edilen eriyik miktarı çoğaldı; bunun bir bölümüyle toplar, gülleler vb. yapılırken, bir bölümü tekrar eritildi: Çünkü anlaşılmıştı ki artık, bu yolla daha yüksek nitelikte demir elde ediliyor ve daha az kayıp veriliyordu. Avrupa'da, 14. ve 15. yüzyıllarda yüksek fırınların ortaya çıkışı böyle oldu; maden sanayisinde dev bir rol oynayacaktı bu. Madenlerin işlenmesi de yetkinleşti: Su gücüyle işleyen çark, demir dövmek için ağır çekiçlerden

yararlanmanın yolunu açtı. 15. yüzyılda ilkel makineler ortaya çıktı: Tornalar, delgi makineleri, perdah aletleri.

Sivri kemerler, karmaşık taşıyıcı noktalar sistemi, destek kemerler gibi, daha önceki dönemde başlamış yeni tekniklerin yerleşmesi, yapı tekniğinde başarıları da beraberinde getirdi. Bu dönem boyunca, gemi yapımında büyük ilerlemeler oldu. Avrupa'da, pahalı parşömenin yerine kâğıt üretimine geçildi. Barutun ve ateşli silahların kullanılması genelleşti. 15. yüzyılın ortalarında, hareketli maden harfleriyle basımcılık ve kollu baskı makinesi bulundu. Kendi kendine işleyen ilk mekanizma, yani duvar saati ortaya çıktı.

Tekniğin gelişmesi, üretimin belli başlı dallarında, zanaatkârların kendilerinin küçük çalışma aletlerini yetkinleştirmeleri sayesinde hissedilir ilerlemelere yol açtı. Küçük zanaat üretimi devrinde teknikteki bu başarılar, kapitalist üretimin temellerini attı.

Kapitalist üretimin iktisadi başlangıçları olarak neleri görüyoruz?

Daha önce de belirtmiştik: Büyük bir kapitalist üretimi ayakları üzerinde durdurmak için asgari mali araçlar gerekir. Feodal dönemden başlayarak önemli birikimler oldu; bu birikimin kaynakları da ticaretle tefecilikti. Daha önceki dönemin trampasının yerine aracı yoluyla ticaret geçmişti; hammadde ile ona gereksemesi olan işçi, işçi ile mamul maddeyi bekleyen tüketici arasında bir aracıydı söz konusu olan: Sanayinin bazı önemli dallarında zanaatkârlar yerel hammadde değil, uzaktan, çoğu kez –yün, pamuk, boya, demir ve onun dışındaki madenler gibi yabancı ülkelerden gelen maddeleri işliyorlardı; bunun gibi– mamul maddeler, yerel pazarlara ayrılmıyor, uzak pazarlara doğru yola çıkıyordu. Bu ticaret, kendini bu işe adayan özel bir insan kategorisini gerektiriyordu. Toptan ticaret yapan büyük tacirler böyle ortaya çıktılar. Avrupa'da, üretici güçlerin Doğu'ya oranla yeterli bir gelişme düzeyinde olmadığı daha eski bir dönemde uygulanan aracı yoluyla ticaret değildi söz konusu olan. Avrupalı tacirler Doğu'dan, oraya hemen hiçbir şey satmadan, almışlardı. 14. ve 15. yüzyılların aracı yoluyla ticareti ise bambaşka oldu. Avrupalı ülkelerin kendi içlerinde ve aralarında gelişen ticaret aslında Avrupa'da üretilen metayla ilgiliydi: İngiltere'nin yünü, Flandra ve Floransa'nın kumaşları, Venedik'in züccaciyesi, Fransız şarapları, Rusya'nın kürkleri

vb. Bir başka deyişle, üretici güçlerin gelişmesi öylesine bir durum yaratmıştı ki, emeğin sosyal işbölümü sayesinde bazı bölgeler belli bir üretim dalında –örneğin, dokuma ya da maden sanayisi– uzmanlaşmışlar ve aralarında sıkı iktisadi bağlar kurulmuştu. Pek doğal olarak, bu bölgeler arasında alışveriş yaşamsal değerde bir iktisadi etken oluyor; ticaret, onunla uğraşanların hızla zenginleştiği bir kaynak haline geliyor ve tacirler, üretim ve satış yerleri arasındaki fiyat farklılıklarından alabildiğine çıkar sağlıyorlardı. Afrika ile Amerika'nın çevresini dolanan deniz yolları bulunduğunda, ticaret, yeni keşfedilen ülkelerin soyulması için bir bahane haline geldi; ileride göreceğimiz gibi, gerçek bir haydutluğu da beraberinde getiriyordu bu. Avrupa ülkelerinde pek önemli sermayelerin ortaya çıkışını büyük ölçüde açıklayan, işte bu ticaretin getirdiği –o inanılmayacak– kârlardır.

Sermaye birikiminin bir başka aracı, tefecilikti. Tefecilerin altın çağı, köylüler gibi, feodaller de ticari ilişkilerin içine sürüklendiklerinde başladı. Soylular sık sık onlara başvurmak zorunda kalıyorlardı; çünkü giderlerini, kendi gelirleriyle karşılayamıyorlardı: Tefeciler, köylülerin ziyaretine de kapılarını açık tutuyorlardı: Tarım mevsiminin sonunda elde edilen ürün ile pazara çıkarılan malın getirdiklerinin dışında belli mühletlerde senyöre ödenmesi gereken rantı ödeme yükümlülüğü, çiftçileri altından kalkamayacakları borçlara sürüklüyordu. Feodal hükümdarlar, tutkularının sonucu olarak ya da lüks arzularını gidermek amacıyla, bankacılardan –durmadan– pek büyük ödünçler alıyorlardı; onların uyguladıkları korkunç faiz oranlarından korkmuyorlardı. Gerçi borcunu ödemeyi reddeden prensler seyrek değildi; ancak, tefecilerin devlete verilmiş ödünçlerden elde ettikleri gelirler öylesine fazlaydı ki, tehlikesine değiyordu. Tefeciler, madenleri –çoğu kez değerli maden ocaklarını– kiralıyor ya da vergileri ve öteki gelirleri topluyorlardı. Sonunda, birçok ülkede soyluluk unvanlarıyla donanmaya can atarken, putlarına tapmaktan da geri kalmayan para babaları ortaya çıktı.

Bununla beraber, ne denli önemli olursa olsun, sermayelerin oluşumu, kapitalist üretim biçiminin gelişmesini açıklamaya yetmez. Para, üretim araçlarına, başta da toprağa, doğrudan üreticilerin ellerinde olduğu sürece sahip olma olanağını vermiyordu. Gerçekten, daha en baştan itibaren büyük paraları

gerektiren üretim araçları, kapitalistlerin mülkiyetinde oldu. Bununla beraber, egemen üretim biçimi bu değildi. Doğrudan üretici, üretim araçlarına sahip olduğu sürece, çalışma gücü bir meta değildi ve pazarda satın alınamıyordu. Öyle olunca da kapitalist üretimin asıl özü eksik kalıyordu.

İlkel birikim

Feodal düzende, ücretli emekçilere tek tük rastlanıyordu. Köylülükte farklılaşmanın belirginleşmesiyle aynı zamanda bu emekçi katmanı da oluştu. Yığınla parçalı toprak görüldü ki, onları ellerinde bulunduranlar, yıl içinde sık sık, ücret karşılığında olmak üzere, hali vakti yerinde komşularının toprağında çalışmak, bulunduğu yerde ek bir iş yapmak ya da kente gidip iş arayıp bulmak zorunda kalıyorlardı. Feodal dönemin alabildiğine kalabalık "ücretliler"i, üretim araçlarından henüz ayrılmamışlardı evleri, ekilir biçilir bir toprak parçaları vardı ve komün mülklerinde yararlanabiliyorlardı. Son olarak da çoğu kişisel olarak bağımlı olduklarından, kısıtlı bir hareket özgürlüğü içindeydiler.

Oysa ilkel, yani kapitalizm öncesi birikim, doğrudan üreticiler kitlesinin üretim araçlarından ayrılmasından doğmuştur. Bu sosyal altüst oluş, çiftçileri mülklerinden etti; yalnızca emek güçlerini bıraktı onlara ve ellerinde toprakları da kalmadığı için bu emek gücünden yararlanamazlardı. Öte yandan, üretim araçları onlarla zıtlaşır hale gelmişti; çünkü bu insanlar, sermaye gibi, başkalarının mülkiyetindeydiler ve bu sermayeye, ücretli sıfatıyla yalnızca katılabiliyorlardı. Bundan şu sonuç çıkar ki, sermayenin ilkel birikim tarihi, ortaçağdaki mülkiyet ve üretim ilişkilerinin derinden derine altüst oluşunun tarihidir; daha da açık bir deyişle, doğrudan üreticilerin zorla mülksüzleştirilmelerinin tarihidir bu. Biçimler ve yöntemler ülkeden ülkeye değişiyordu; sürecin şu ya da bu dönemdeki yoğunluğu da. Ama öz her yerde aynı kaldı: Çiftçilere, doğrudan üreticiler olarak, bağımsız bir varlık sağlayan üretim araçlarının elden çıkışı ve emek güçlerinin meta haline dönüşümü.

"İlkel birikim tarihinde," diye yazar Marx, "oluşmakta olan kapitalist sınıfın ilerleyişinde kaldıraç hizmeti görmüş olan bütün devrimler unutulmaz bir anı bırakmışlardır; özel olarak da büyük kiteleri kendi üretim ve geleneksel yaşam araçların-

dan yoksun kılıp, onları birdenbire emek pazarına fırlatıp atan devrim." Daha önce, bir kaldıraç olarak, keşfedilen ülkelerin yağmalanmasından, oralardaki yerlilerin boyunduruk altına alınmalarından, ticaretten, özellikle de kara derililerin ticaretinden söz ettik. Ne var ki, bu gelişmenin temelinde, Avrupa'da çiftçilerin, köylülerin soygunu bulunmaktadır. Bunun klasik örneği İngiltere'de görülmüştür (çitleme/*inclosure* sistemi). Feodal mülkiyetin mali politikası aynı sonuçlara götürüyordu.

İlkel birikim, evrensel çapta bir tarih süreci oldu.

Şunu da belirtmeliyiz ki, çoğu kez aşılması alabildiğine güç yığınla engel, kapitalist ilişkilerin gelişmesini köstekliyordu: Toprakta feodal mülkiyet, kırsal kesimde ortaklaşmacı örfler, kent sanayisinde korporatif rejim. Fazla olarak, 16. ve 17. yüzyıllarda kapitalizmin doğuşu, Batı Avrupa'da birkaç ülkeyle ilgili bir olaydı; oysa Orta ve Doğu Avrupa'da feodal düzen ve serflik varlığını sürdürüyordu. Bu dönem, kıtanın bu bölümünde, serfliğin ikinci basımı diye adlandırılması uygun gelecek bir olaya tanık oldu: Toprak sahipleri, köylülerin sömürülmesindeki feodal yöntemleri artırıp yoğunlaştırarak, malikânelerini yeni koşullara uydurma girişiminde bulundular.

İmalathane

Kapitalist üretimin ilk biçimi, imalathane *(manufacture)* oldu.

Bütün ortaçağ zanaatkârlarında olduğu gibi, üretim elleydi burada da; ne var ki, imalat, işyerinde ya da çeşitli işyerleri arasında olsun, işbölümü üstüne kuruluydu; ve tek farklılık da bu noktadaydı – zanaatkâr, bir nesnenin imalatında yalnızca bir tek hareketi yapan bir emekçi oluyordu. İmalathanenin temel yararı şuydu: Üretkenliğin birden yükselişine yol açıyor ve üretimin hacminde de büyük bir artış sağlıyordu. İmalathane, kitle halinde üretimin bir biçimiydi ve başta da uzak pazarlar için çalışan sanayi dallarında ortaya çıktı. Büyük keşiflerin arkasından hammadde pazar ve kaynaklarındaki olağanüstü genişleme, birçok Batı Avrupa ülkesinde imalathaneye alabildiğine canlılık getirdi. İçlerinde iki tip birbirinden ayrılıyor: Merkezileşmiş imalathane ile dağınık imalathane; karma imalathanelere de rastlandığı oluyordu; ne var ki, imalathane üretiminde geçici bir aşamayı temsil ediyordu bunlar.

Merkezileşmiş imalathanenin niteliği, bir tek işyerinde hayli fazla sayıda işçinin bir araya gelmesiydi; üretim de bu işçilerden her birinin mamul maddeyi ortaya koymak için gerekli çalışmanın bir bölümünü yerine getirmek üzere örgütlenmişti. Bunu, sınırlı bir yerde toplanmış, hepsi de aynı işi yapan ve bir işbölümüne gitmemiş az çok büyük sayıda işçinin, yalın ortak çalışmasıyla karıştırmamalı. Merkezileşmiş bir imalathanenin örgütleyicisi, bir büyük girişime sermaye yatıran zengin bir tacir ya da bir usta-zanaatkâr olabiliyordu. Çoğu merkezi imalathanenin kurulmasına mutlak monarşiler ön ayak oldular; sarayın, ordunun ve donanmanın gereksemelerini karşılamak amacıyla yapıyorlardı bunu. Girişimleri çalıştırıp işletmek için gerekli bütün yatırımların olduğu yerlerde egemen olan böyle bir imalathane tipiydi: Maden ocaklarının açılması ve maden sanayisinde böyleydi örneğin; kâğıtçılık, şeker, basım vb. gibi yeni sanayi alanlarında da böyleydi.

Dağınık imalathane ise, evde bir kapitalistin hesabına çalışan zanaatkârları içine alıyordu. Örgütleyicisi, genel olarak, zanaatkârı, hammadde pazarından olduğu kadar mamul maddelerin aktığı pazardan da sürüp atmış olan bir tacirdi.

Dağınık imalathanenin kırsal kesime has bir dağılışı oldu.

> Kırsal kesimde korporatif kurallar bilinmiyordu ve geçirdiği çıraklık süresi ne olursa olsun, herkes bir mesleğe kendini adayabiliyordu orada. Tacir çok miktarda hammadde satın alıyor ve işlemeleri için zanaatkârlara dağıtıyordu. Yarı-mamul madde, bir zanaatkârdan ötekine geçiyordu: Dokumacı ipliği alıyordu; kumaşa gelince, arka arkaya tarazlayıcının, kırkıcının ve boyamacının elinden geçiyordu; sonunda satışa hazır bir halde tacire veriliyordu. Bu imalathanede de bir işbölümü vardı gerçi; ne var ki, parça işi yapan işçiler kendi evlerinde çalışıyorlardı, ve böylece, zaman ve yer olarak bölünmüşlerdi. Bu zanaatkârlar, geçmişte olduğu gibi, bağımsız üreticiler olacağa benzerlerdi; ancak, gerçekte bağımsızlıklarının temelinden yoksun kılınmışlardı. Ne yararlandıkları hammaddelerin mülkiyeti ellerindeydi ne de kullandıkları makinelerin; çoğu kez bunları tacir sağlıyordu onlara. Bu zanaatkârlar böylece, ücretli işçilerdi uygulamada; ortaya koydukları ürünün değeri değil, sadece bir ücret ödeniyordu kendilerine. Ortaçağ zanaatkârlığının üstyapısı olan bu dağınık imalathane, yöntemlerde ve üretimin tekniğinde hiçbir değişiklik yapmadan, zanaatkârların yaşam ve çalışma koşullarını bozuyor ve onları,

ücretliler düzeyine indiriyordu. Tacirse tersine, ticari kârı olduğu gibi, evinde çalışan emekçinin artı-ürününü de ele geçiriyor, giderek çalışanın hakkı ödenmemiş olarak kalıyordu.

Karma imalathanelerde, işlemlerin bir bölümü evde, ötekiler işyerinde yapılıyordu.

16. ve 17. yüzyıllarda küçük zanaatkârlık üstünlüğünü sürdürdü ve dağınık imalathane, özellikle geleneksel sanayi dallarında (kumaş ve bez dokumacılığı, dericilik vb.) merkezileştirilmiş imalathaneden daha yaygın oldu. Öte yandan, o dönemde en gelişmiş kapitalist üretim biçimi, merkezileştirilmiş imalathane oldu; çünkü işbölümünün en ileri olduğu alan buydu. Her işçi pek yalın bir iş yapıyor ve bu da verimi alabildiğine artırıyordu. 18. yüzyılda "makineleşme"ye geçişe olanak sağlayan koşullar da bu alanda yaratıldı yine.

Tarımda ve ticarette kapitalist gelişmeler

Kapitalist ilişkiler ağır ağır da olsa tarıma da giriyordu; İngiltere'de ve Hollanda'da bu hız, başka yerlerde olduğundan yine farklıdır. İmalathanedeki gelişme, gitgide artan bir isteme yol açıyordu; öte yandan, kentteki halkın ve emekçilerin çoğalması da yiyecek maddelerine olan isteğin her gün biraz daha fazla artmasına yol açıyordu. Ticarete konu olan büyük tarımsal üretimin kaynağında bu vardır. 16. yüzyıl başlarında, servajın bütünüyle ortadan kalktığı ya da iyiden iyiye zayıfladığı ülkelerde bu üretimin örgütleyicileri, genellikle topraklarını kiralayan köylüler oldu. Bunların çoğu, zenginleşmiş çiftçilerdi ya da gözleri büyüleyici ölçüde olmasa da gelirlerini daha güvenli olan ticarette güven altına almayı yeğleyen hali vakti yerinde kentlilerdi.

Girişim düşüncesini taşıyan bu kişiler, bir işletmeyi tezgâhlamak için gerekli toprağı senyörün malikânesinde buluyorlardı. Feodaller, çoğu kez bu toprakları, onlara bağlı olanlarla ve çalışma aletleriyle kiraya veriyorlardı. Gerçekten, daha yarar sağlayıcı buluyorlardı bunu kendileri için; çünkü kira sözleşmesinin öngördüğü rantın oranını örf değil, pazardaki durum belirliyordu. Tarım ürünlerinin pahalılaşması, senyöre ödenen rantın değerini de çoğalttı sonuçta. Dahası, kira süresi ne olursa olsun, çiftlik kiracısı, ekip biçtiği toprak üzerinde de bir hak

elde etmiyordu. Öte yandan, 16. yüzyılda büyük toprakların kiralanması, kiracı için büyük kârlar getiriyordu: Kira sözleşmeleri hâlâ uzun vadeliydi ve ürünlerin fiyatları alabildiğine hızla yükseldiğinden, zilyed, yüksek kârlarla güvence altına alınmıştı.

Kiralamaya bir atılım getirmek için ortaçağın toprak mülkiyeti ilişkilerini gerçekten altüst etmek gerekiyordu. Kırsal kesimdeki eski senyör-çiftçi bölünüşünün yerine kapitalist çağı niteleyen bölünüş geçti: Toprak sahibi-kiracı-ücretli tarım işçisi vardı artık. Böylece, kapitalist girişimci, gelip tarım emekçileri ile üretim araçlarının arasına giriyordu; ve sanayideki gibi bir kopuşu simgeliyordu. İster istemez rant üzerinde de etkileri oldu bu altüst oluşun. Daha önceki dönemde, çiftçinin hemen tüm artık-ürününü silip süpüren toprak rantı, şimdi kapitalist yaşama da bir şey bırakmak zorundaydı. Bu süreç, daha sonra kapitalist üretim biçimi bütünüyle zafere ulaştığında tamamlanmış olacaktı. Bununla beraber, bizi ilgilendiren dönemden başlayarak, toprak rantında bu yeniden dökümün öğelerinin ortaya çıkışı görülebiliyordu; çiftlik kirası gibi, kiracının kârı da gündelikçinin çalışmasından zorla alınmış artık-üründü.

Unutmadan ekleyelim: Büyük çiftlik kiracılarının yanı sıra bazı ülkelerde, kırsal kesime kapitalist ilişkileri taşıyan başkaları da vardı: İngiltere'de olduğu gibi burjuvalaşmış soylulardı bunlar.

Ya tecimsel üretimdeki gelişmeler? Ticaretin ve maliyenin yeni biçimleri?

Avrupa'ya kapitalizmin gelişinin bir işareti olarak, küçük üretimin hem sanayide, hem tarımda yıkılışının büyük iktisadi sonuçları oldu. Her şeyden önce büyük işletmenin zaferiydi bu; onun, daha büyük ticari olanakları ve yüksek bir verimliliği vardır. Bütün bunlar, Avrupa pazarlarında dolaşan meta miktarının artmasına yol açtı zorunlu olarak. Ne var ki, işin esası şuradaydı: Emek gücünün bir meta haline gelmesiyledir ki, feodal üretimin iktisadi temelleri yıkıldı. Meta-para ilişkileri evrenselleşti; ve hem ürünlerin değiş tokuşunu kuşattı bu ilişkiler, hem üretim dünyasını. Ticari üretimin gelişmesi, ister istemez hem meta, hem para dolaşımının biçimleri üzerinde etkide bulunacaktı. 16. yüzyılda yeni bir işlem türü ortaya çıktı: Varacağı yere gönderilmeden çok önce, örneğine bakıp toptan meta satın alımı. Bu işlemlerin merkezi, borsalar oldu; çeşitli

Avrupa pazarlarındaki fiyat düzeyiyle ilgili en son bilgiler oralarda toplanıyordu. Bu işlemlerin vurgun niteliği taşıdığı her türlü kuşkunun dışında; ticari malların birkaç ayrıcalıklının elinde toplanmasından ve fiyatların da keyfi olarak yükselmesine yol açmasından anlıyoruz bunu. Kredi de uluslararası bir nitelik kazanarak daha yüksek bir düzeye erişti. Herkesin tanıdığı kredi merkezleri ortaya çıktı: Anvers, Lyon vb. gibi. Bu merkezlerin müşterileri işadamları değildi yalnız, feodal prenslerdi de. Değerler borsası da kuruldu: İşlemler poliçe ile yapılıyordu buralarda; bir değerler rayici saptanmıştı, spekülasyon da çabucak birini zengin ederken, ötekini batırmaktaydı; çeşitli sanayi ve ticaret girişimlerine katılmanın belgesi senetler dolaşıma giriyordu.

Neydi ufuktaki renk değişikliği?

Burjuvazi için kazanç devrinin şafağı sökmekteydi.

YENİ SINIFLAR VE YENİ SİYASAL YAPI

Kapitalist üretimin doğuşu, Avrupa'nın sosyal yapısında değişiklikleri de beraberinde getirdi; daha karmaşık hale geldi bu yapı.

Siyasal yapı da.

Yeni sosyal sınıflar

İki yeni sosyal sınıf oluşmaya başladı: Burjuvazi ile proletarya.

Kentlerdeki ortaçağ burjuvazisinden de gelse, kapitalist burjuvazi, köklü olarak ayrılmaktadır ondan. Ancak, şu noktaya dikkati çekelim: 16. yüzyılda bir burjuvazinin oluşumundan bahsederken, söz konusu olan, ortaçağın daha önceki dönemlerinde sayıları hayli fazla olan, ticaret ve tefeci sermayeyi ellerinde tutanlar değil, bir girişimciler sınıfı, feodalizme zıt yeni bir üretim biçiminin taşıyıcılarıdır başta. Kent burjuvazisinden siyasal tabanı bakımından farklıdır bu sınıf. Yerel korporatif ayrıcalıkların karşısındadır ve kralın, ulusal çapta kendisini korumasını istemektedir. Son olarak, soylulara ve onların tekelindeki ayrıcalıklara karşıdır ve onun siyasal tekelini kıskanmaktadır.

Burjuvazi, olumsuz açıdan, kendi benzerini, ücretli işçiler sınıfını doğurmuştur. Bu sınıf da yapısı bakımından, söz konu-

su olan dönemde türdeş değildir; bunun da kaynağında, kapitalist sömürü biçimlerinin çokluğu ve çeşitliliği bulunuyor. Bu sınıf, imalathanelerde çalışan işçilerin yanı sıra Engels'in proletarya-öncesi diye adlandırdığı başka katmanları da almaktadır içine. Bu proletarya–öncesi katmana, artık baş olma olanağından yoksun kalfa-zanaatkârlar, tarım işçileri ve son olarak da bir köyden bir köye iş arkasında koşan gündelikçiler giriyordu. Ne var ki, bu proletarya sınıfını doğuran temel sosyal öğe, topraksız köylüler ve varını yoğunu yitirmiş zanaatkârlardı; kentlerdeki aşağı-halk tabakalarından öğeleri de eklemeli bunlara.

16. yüzyılda, ücretlilerin durumu her yerde kötüleşti. Fiyat devriminin yarattığı koşullarda, gerçek ücretlerin oranı, 15. yüzyıldakine oranla düşmüştü. Bu dönemi nitelendirmek için kullanılan "ücretli kölelik" deyimi, işçilerin içinde bulunduğu durumu pek güzel dile getirir. Oluşum halindeki burjuva toplumu, feodalitenin zorla çalıştırma sistemine mirasçı olmuştu. 16. yüzyılın ücretlileri, gerçekten köle durumundaydılar. Kaçan işçi, o yıllarda, kaçan serften çok daha ağır cezalara çarptırılıyordu; kırbaçlanmaktan asılmaya kadar. İşçi hareketinin ilk adımları, aynı zamanda işçinin kendisinin de olgunlaşmamışlığının damgasını taşır. Kendilerini ani kine ve kızgınlığa terk eden işçiler, yangınlar çıkarıyor ve baskı yapanları öldürüyorlardı; bu ateşler, doğaldır ki, tutuşur tutuşmaz söndürülüyordu; kendiliğinden başkaldıranlarınsa gerçekten yerel bir niteliği vardı.

Mutlakıyet ve kapitalizmin doğuşu

Bir yandan feodal üretim ilişkilerinin çözülüşü, öte yandan kapitalizmin doğuşu, yeni bir devlet biçimine yol açtı.

Mutlak monarşidir bu.

Mutlak monarşi, feodal öğelerin yerel özerkliklerine karşı bir ağırlık olmak üzere, krallık iktidarının güçlenişiydi; her üç zümrenin (*ordre*) temsili kurumlarının can sıkıcı iddialarından da yakasını sıyırarak oluyordu bu güçleniş. Ulusal zenginliği elinde tutan birbirine zıt iki sınıf, zayıflayan soylularla yükselen burjuvazi arasında gerçekleşen geçici güçler dengesinden yararlanan krallık otoritesi, bir hakem rolüne soyunarak, onların üstüne yükselebildi. Krallık iktidarındaki bu açık sıyrılış, kendi sosyal temeli karşısında kazandığı bu bağımsızlık, burjuvazinin, siyasal iktidara göz koymak, yani soyluların tekeli

için bir tehdit olmak için yeterince güçlendiği andan başlayarak buharlaşıp kaybolur. Bu anda, krallık bu tekelin savunucusu olarak kendini açıkça ve hiçbir kayıt göstermeden ortaya koyar. Ne var ki, mutlakıyet, hakem rolünü oynamaktan çıkar çıkmaz çökmeye başlar.

Nasıl kapitalist üretim biçiminin doğuşu ve burjuvazinin sınıf olarak ortaya çıkışı, mutlakıyetin gelişinin kaynağında bulunuyorsa, mutlakıyet de –hiç olmazsa başlangıçta– kapitalizmin gelişmesine, olgunlaşmasına –büyük ölçüde– katkıda bulundu. Şaşırtıcı hiçbir yanı da yoktur bunun; çünkü burjuvaziyle devletin kasalarına soktuğu para, feodal monarşinin temel maddi dayanaklarından biri oluyordu. Krallığın, "ulusal" burjuvaziyle ilgili olarak belli bir süre koruyucu bir politika izlemesinin nedeni budur. Krallık iktidarı, dışarıdan getirilen sanayi malları ile dışarıya gönderilen hammaddelerin üzerine yüksek vergiler koyarak, ülkede imalathaneleri destekleyen bir fiyat dengesi yaratır. Dahası, krallık hazinesi çoğu kez yeni imalathanelerin kurulmasını destekler: Para yardımında ve özençlerde bulunur; ülkede bilinmeyen uzmanlık alanlarında dışardan ustalar getirmeyi iş edinir ya da onların mesleki sırlarını bulma denemesine kalkar. Yol ve kanalların yapımı yeni boyutlar kazanır; yolculukların güvenliğini sağlamak için önlemler alınır. Dış politikasında da mutlakıyet, burjuvazinin çıkarlarını destek1emeye yönelir; mutlak monarşi yeni sömürgeler ele geçirir, tacir gemilerinin yanına savaş gemilerini katar, uluslararası boyutlarda çeşitli ticaret ayrıcalıkları elde eder.

Mutlakıyetin kabul ettiği "çalışanlarla ilgili mevzuat" da hayli şey söyler bu anlamda. Çeşitli ülkelerde kanunlar yayımlanır. Bunların amacı, burjuvaziye hemen hemen bedava bir işgücü sağlamaktır; o nedenle de bu işgücü üzerinde bir yetki tanınır ona. İşçileri "disipline sokmak" için aman vermeyen kanunlar çıkarılır; işçilerin önüne tek bir yol açar bu kanunlar: Ücretli kölelik. Krallık iktidarı, ücretleri düzenleyerek, alt ve üst sınırlarını saptar; bununla beraber, çalışma günü için bir asgari süre de öngörür. Kanun, işçilerin örgütlenmesinin yanı sıra, ne denli az örgütlenmiş olursa olsun, her türlü protesto girişimini kovuşturur.

İşte, ortaçağın sonlarında, krallık iktidarı ile yükselen burjuvazi arasındaki geçici anlaşmanın temelleri!

Konuya yeniden değineceğiz ileride.

BÖLÜM II

BÜYÜK COĞRAFİ KEŞİFLER VE SÖMÜRGE FETİHLERİNİN BAŞLANGIÇLARI

15. yüzyılın sonlarında, o zamana değin dar denizlerin çevrelediği kendi küçük kıtalarına sığınmış Avrupalılar, uçsuz bucaksız okyanuslara açılırlar, yeni kıtalar keşfeder ve bütün dünyayla ilişki kurarlar: Büyük Coğrafi Keşifler diye adlandırılır bu. İki yüz yıldan fazla bir zamana yayılan bu etkinliğin yalnızca Avrupa tarihi bakımından değil, bütün insanlık tarihi bakımından önemli sonuçları olmuştur.

Neydi Avrupalıları okyanuslara atan?

BÜYÜK COĞRAFİ KEŞİFLER

"Büyük keşifler"i, Portekizliler ve İspanyollar başlattılar; öteki halklar, İngilizler, Hollandalılar, Fransızlar da onları izledi.

Olayın önemli nedenleri vardır.

Büyük coğrafi keşiflerin nedenleri

Harekete en erken Portekizlilerin geçmesinde siyasal ve dinsel nedenler büyük rol oynuyor. Prens Gemici Henrique (1394-1460), Afrika'nın Fas'ın güneyinde kalan kıyılarını araştırmak ister; niyeti de masallara geçmiş bir ülkeyi, Rahip Johannes'in krallığını bulup Faslı Müslümanları arkadan çevirmektir. Aslında Haçlı düşüncesinin bir uzantısıydı bu. Henrique, bunun için Saint Vincent Burnu yakınlarında, Sagres'da gerçek bir denizcilik okulu kurup Cenovalı ve Floransalı denizcilerle Alman astronomları oraya çekti. 1406 yılından başlayarak, Portekizliler Afrika kıyıları boyunca ilerleyip 1445'te Yeşil Burun'a vardılar.

İslamı arkadan çevirme düşüncesi kısa bir süre sonra İspanyolları da sahneye çıkardı; İspanya'da son Müslüman devleti olan Gırnata'nın (Granada) düşmesinden sonra (1491)

Asya'ya giden yolu Batı yönünden araştırmak için Kristof Kolomb'un girişimini desteklediler. Son olarak, hepsi de havarilik ateşiyle doluydu; yani uzaktaki bilinmeyen halklar bulunacak ve "gerçek din"e döndürülecekti.

Avrupalıların uzak diyarlara atılımının iktisadi nedenleri de vardır ki, gitgide öne geçmiştir: 15. yüzyıl Avrupası, değerli maden sıkıntısı içindeydi. Nakit, monarşiler ve tam gelişmekte olan Batı ekonomisi için alabildiğine yetersizdi. Avrupalılar, Orta Avrupa'daki madenlerin işletilmesini son haddine çıkardılarsa da gümüş ve altın açlığını gideremediler. Efsanevi öyküler, Afrika ve Asya'da masalsı hazinelerden söz ediyorlardı; Türk fethi ise, onlara en çok istek duyulduğu bir anda, ilişkileri daha da güçleştirmişti. Böylece Avrupalılar, altını bizzat gidip aramayı koydular kafalarına. Portekizlilerin, hiç olmazsa 1446'dan beri, Afrika kıyılarında, Sudan altını, fildişi, köle, biber ya da malagot karşılığında bakır, şarap, buğday, at, dokuma, silah değiş tokuşu yolundaki ilk başarıları, daha da kamçıladı istekleri.

Büyük coğrafi keşiflerin baş nedeni olarak, Osmanlıların Anadolu'daki ve Akdeniz'in doğusundaki ilerleyişleri gösterilmiştir. Öyle denir: Osmanlılar, Hindistan ile Batı arasındaki eski ticaret yollarını kestiler ve baharat sağlamak böylece güçleşince, kaynaklara doğrudan varan yeni bir yolun aranmasına zorladılar Batılıları.

Gerçek midir bu?

Aslında Osmanlıların savaşları, bazen ticarete büyük sekte vuruyordu; ancak, Osmanlıların kendileri Batılılarla olan ticarete hiçbir zaman karşı olmadılar. Venediklilerle ve Cenovalılarla yaptıkları ticaret antlaşmalarını seve seve yeniliyorlar ve hükümlerine de uyuyorlardı. Osmanlılar, İran yönünden kervan yollarının yanı sıra İran Körfezi ile Kızıl Deniz yönünden deniz yollarını serbest bıraktılar. Yavuz Sultan Selim 1514'te Mısır'ı fethettiğinde, Mısır'ın eski sahipleri Memlûkların Venediklilerle yapmış oldukları antlaşmaları hemen yeniledi. Daha sonra, 1528'de, Kanuni Sultan Süleyman, I. François ile antlaşma yaptı ve Fransız gemileri de gelip İskenderiye'de Venediklilerle rekabete başladılar. Hatta Osmanlılar, Memlûkların baharata koydukları vergileri de azalttılar; %10 yerine, %5, sonra da %3 aldılar.

Hayır, baharat bunalımında Osmanlıların hemen hiçbir rolü yoktur.

Başka nedenlerden doğmuştur bu bunalım.

Önce Mısır'daki taht kavgaları gelir ki, Memlûkları hayli sıkıntıya sokar bu. Bedeviler, bundan yararlanıp kervan yollarını keserler. 1497'den başlayarak, Kahire pazarları kapanmak zorunda kalır; çünkü Doğu'dan mal gelmemektedir artık. Aynı dönemde, İtalya bir iktisadi bunalıma girer: Roma'da, Venedik'te bankalar birbiri ardından kapanır. Bu bunalıma yol açan da Venedik devletinin, Osmanlı ve Fransızlara karşı savaşta kullanmak üzere büyük bir kredi istemesidir. Bir başka neden, gitgide artan nakit kıtlığı olmalı. Portekizliler Sudan altınını, Afrika'nın Atlantik kıyılarından kendilerine çekiyorlardı; böylece, normal olarak Akdeniz'e gelmiyordu bu. Öte yandan, Mısır'daki karışıklıklar baharat miktarını azaltıyordu. Alman tacirler de Venedik'e, Orta Avrupa madenlerinden az gümüş götürüyorlardı. Bundan dolayı da bankalar iflas ediyordu. Ancak, bu bunalımların ortaya çıktığı sıralarda, büyük coğrafi keşifleri bir süre önce başlamıştı. Aslında Portekizlilerin Afrika kıyıları boyunca ilerlemeleri, salt baharat adına değildir. Altının dışında el emeğine, kölelere, dokumalar için boya maddelerine, yiyecek maddelerine, buğdaya, şekere, balığa gereksinmeleri vardı. Osmanlıların ilerleyişleri psikolojik bir rol oynamıştır olsa olsa: Onların kişiliğinde olmak üzere, İslamın büyük saldırıya geçişi, tüm Hıristiyanlıkta toplu bir ruhsal sıkıntıya yol açmışa benzer; Müslümanları arkadan çevirmeye kalkma isteğini artıran da bu olsa gerek.

Kısacası, Portekizlileri, arkasından da İspanyolları okyanuslar ötesi serüvene götüren üç şey oldu: İncil, zafer ve altın.

Bilimsel ve teknik gelişmeler de böylesi bir yolculuğun koşullarini hazırlamıştır: 15. yüzyılın bilginleri, Eski Yunan ve Romalıların coğrafya kuramlarını biliyorlardı. Coğrafyacı Ptolemaios, M.S. 2. yüzyılda şunu söylemişti: Bütün dünyayı çeviren tek bir okyanus vardır; böylece, Afrika'yı güneyden dolaşarak Hint'e varmak mümkün olmalıydı. Şunu da söylemişti: Dünya yuvarlaktır; öyle olunca da Avrupa'dan kalkıp hep batıya doğru yol alacak bir denizci, zorunlu olarak Asya'nın doğusuna varabilecekti. Bu yolculuğun –görece– kolaylığına inanmaya bir yanlışlık da neden oldu: Asya, doğuya doğru daha da yayılmış sanılıyordu; ve böylece, Batı Avrupa'ya –gerçekte olduğundan da– az bir uzaklıkta olmalıydı.

Ayrıca, uzun süreden beri pusula ve eksene ilişkin dümenden yararlanılıyordu; dahası, denizcilik sanatı büyük ilerle-

meler kaydetmişti: Kutup Yıldızı'nın olsun, Güneş'in olsun –ekvatorun güneyinde Kutup Yıldızı görünmüyordu çünkü– yüksekliğine bakarak enlemi hesaplamak öğrenilmişti. Buna karşılık, zaman ölçmede gereken yetkinlikte araçlar olmadığı için, boylamı belirleme söz konusu olduğunda, yapılan yanlışlar çoğu kez daha büyüktü. Son olarak da 15. yüzyılın ortalarından başlayarak, yeni bir gemi tipi, okyanusun dev dalgalarını göğüsleyecek karavel yapılmıştı.

Bunun gibi, 14. ve 15. yüzyıllarda, Atlantik Okyanusu'nda deniz araştırmaları fazlalaşmıştı: İskandinav ve İngiliz denizcileri, Newfoundland Adası'na ve –belki de– Kanada kıyılarına varmışlardı; başkaları, Kanarya Adaları'ndan yola çıkıp batıya dönerek Antilia'yı –kuşkusuz, Küba'dır bu– bulmuşlardı. Son olarak da 1420 dolaylarında Portekizliler, Afrika'nın batı kıyılarını sistemli olarak araştırıp duruyorlaidı.

Portekizlilerin buluşları

İlk büyük coğrafi keşiflere girişmek ve onları gerçekleştirmek onuru Portekizlilerindir.

Bir düzine olanak Portekizlileri destekledi.

15. yüzyıla değin Portekiz, Avrupa'nın kıyıcığında, belli başlı ticaret yollarının katettiği Akdeniz havzasının dışında kalmış, azgelişmiş bir ülkeydi. Kıyılarını yalayan Atlantik Okyanusu'nda tek bir yol vardı onun için: Portekiz limanlarını İngiltere'ye ve Flandra'ya bağlayan deniz yolu. Atlantiğin uçsuz bucaksız genişliği bir bilinmezliğin de simgesiydi. Bununla beraber yine bu coğrafi durumdur ki, Portekizlilere, sömürgeci yayılışta öteki Avrupa ülkelerinden önce davranma olanağı verdi. Güneydeki eyaletler Magriplilere karşı yeniden fethedilince, 13. yüzyıl ortalarında birlik kesinlikle gerçekleştirilmişti. Soylularla, hayli kalabalık ve yeniden fetih savaşlarının ateşinde pişmiş şövalyeler, Portekiz'in dışında yeni ganimet kaynakları bulmak zorundaydılar. Gözler, Afrika'nın kuzeybatı kıyılarına çevrildi. 15. yüzyılda güneye, Arap coğrafyacıların, içinden altın akan ırmakların bulunduğu ülkeler olarak gösterdikleri Afrika ülkelerine doğru yeni yollar bulmak için seferler düzenlemeye başlandı.

Gerçekten 1416 yılından başlayarak, prenslerinden biri, "Gemici" diye ün salan –I. Joao'nun beşinci oğlu– Henrique,

Portekiz kıyılarının en göze çarpan çıkıntısı olan Saint-Vincent Burnu yakınlarında Sagres'taki şatosunda, gerçek bir coğrafya ve harita araştırmaları merkezi kurar. Krallığın önde gelenlerinin, şövalyelerin ve kıyı kentlerindeki tacirlerin de desteğiyle olur bu. Sagres'ta toplanan bilginler ve bir de Prens Henrique'nin tutkusu sayesinde hemen her yıl, Afrika kıyılarını araştırmak ve gitgide daha güneye kaymak göreviyle yüklü bir sefer düzenlenir. Başlarda pek yavaş yürür Portekizlilerin ilerleyişi. Bu bilinmeyen denizler hakkında korkutucu şeylerin öyküsü dolaşmaktadır ağızlarda: Orada burada "mıknatıslı taşlar"dan söz edilir; yakınından bir gemi geçtiğinde bu mıknatıs, çivileri yerinden oynatmakta, gemi darmadağın olup batmaktadır: Güneye doğru denizin gitgide daha yakıcı olduğu da söylentiler arasındadır; o kadar ki, ekvatorda sular kaynamaktadır. Ne var ki, Gemici Henrique'nin ölümünden sonra izlenen yöntem ve inatla bu girişimler başarıyla sonuçlanır. 1420'de Madeira'ya ulaşırlar; 1431'de Asor Adaları'nı ele geçirirler; 1434 yılında Bojador Burnu'nu döndükten sonra, onu izleyen on beş yıl içinde bütün Senegal kıyılarını dolaşırlar ve Yeşil Burun'a erişip Gine Körfezi sularına girerler. Lizbon'a doğru ilk Afrikalı köle yüklemesi 1442 yılında olur. Portekizlilere pek kazançlı bir girişim olarak görünür bu; hatta Gemici Henrique, tutar Papa'dan, Avrupa'ya siyahileri getirme tekelini alır. Ayrıca orada, yerlilerin Nijer Irmağı kaynaklarından elde ettikleri altına kavuşurlar: O tarihe değin bu altın, kervanlarla Akdeniz'de Cezayir limanlarına taşınıyor ve Cenevizliler de onu gelip, satın alıp Avrupa'ya yeniden satıyorlardı. Portekizliler, Cenevizlilerin elinden bir kârlı ticareti kapmış olurlar. 1471 yılında ekvatordadırlar. Son olarak, 1488'de Kaptan Bartolomeu Dias Afrika'nın güneyindeki en son burnu dönüp Hint Okyanusu'na çıkar; bir ad da takar ona: "Fırtınalar Burnu", ne var ki, Portekiz Kralı II. Joao, geleceğin getireceklerini de sezinlediğinden olacak, "Güzel Ümit Burnu" diye değiştirir onu.

Gerçekten Portekiz'e Hindistan yolunu açıyordu bu gezi.

On yıl sonra, 8 Temmuz 1497'de, bir başka Portekizli denizci Vasco da Gama, üç karavelli bir seferin kaptanı olarak, Lizbon'dan aynı yola yeniden koyuluyordu.

Kafasında, daha önce Pedro de Covilham'ın sağladığı bilgiler de vardı. Portekizliler, Faslılarla çatışıp onların elinden Septe ve Tanca

limanlarını alınca, Kral II. Joao, Habeş imparatorunun bağlaşıklığını sağlamak amacıyla, bir iki adamıyla beraber bu Pedro de Covilham'ı yollamıştı. O da Mısır yoluyla Habeşistan'a ulaşıp Güney Afrika kıyılarına kadar uzanmıştı. Dönüşünde getirdiği bilgiler arasında şu da vardı: Afrika'nın doğu kıyılarından, yazın Muson rüzgârlarından da yararlanıp Hindistan'a kadar gitmek kolaydı.

Vasco da Gama, bundan cesaret alıp Ümit Burnu'nu döndükten sonra, Afrika'nın doğu kıyıları boyunca Zanzibar'a kadar çıktı. 1498 Nisanı'nda, ekvatorun hafifçe güneyinde, Somali'nin başladığı noktada, Malindi'de demir attı. Afrika'nın doğu kıyılarını izlerken, Vasco da Gama Hint yolu hakkında bilgi edinmek istiyordu. Her yola başvuruyordu: Arap denizcileri esir ediyor ve konuşturmak için işkenceye tâbi tutuyordu; az buçuk direndiklerinde de yerlileri –acımasız– kırıp geçiriyordu. Oysa Malindi ile Mozambik ve Somali'nin öteki limanları, uzun bir tarihten beri İran ve Hint'le sıkı ilişkiler içindeydiler. İran ve Arap gemileri, Hint Okyanusu'nu katedip duruyorlardı. İki kez, biri 1418'de, öteki de 1421-1422'de Arap denizlerini kullanan Çinli denizci Zheng He, Mozambik ve Somali kıyılarını ziyaret etmişti.

Vasco da Gama, sonunda Malindi'de ünlü Arap denizcilerinden birini yol gösterici olarak elde etmeyi başardı: Hint Okyanusu için küçük çapta –pek hünerli– deniz haritaları yapmış olan İbn Ahmet bin Mecit, Portekiz filosunu Hindistan'a kadar götürdü. 1498 yılının 20 Mayısı'nda Vasco da Gama'nın karavelleri Malabar kıyılarında Kaliküt'te demir atıyorlardı.

Portekizliler pek soğuk karşılandılar. Vasco da Gama'nın getirdiği orta düzeydeki malların hiçbiri yerel hükümdarların yanında revaç bulmadı; dahası, Arap tacirler, Portekizlilere karşı çıkmışlardı. Vasco da Gama, içine düştüğü uyuşmazlıktan yakasını güç sıyırdı; karada kalan bir grup Portekizliyi kurtarmak için akla karayı seçti ve sonunda 31 Ağustos'ta, az buçuk baharat yükleyerek Kaliküt'ü terk etti. Dönüş yolunda denizcileri büyük güçlükler bekliyordu; sefere çıkanların yarısından fazlası yolda kırıldı. 10 Temmuz 1499'da da Lizbon'a döndü.

Büyük yankıları oldu Vasco da Gama'nın yolculuğunun. 80 yıl süren çabalardan sonra Portekizliler amaçlarına ulaşmışlardı: Batı Avrupa ile Hint Okyanusu'nun kıyı ülkeleri arasında doğrudan ilişki, ilk kez olmak üzere, gerçekleşmişti.

Bu arada, Kristof Kolomb da Amerika'yı bulmuştu.

Portekizliler, Afrika'nın güneyini dönüp Hint Okyanusu'nda batıya doğru ilerlerken, İspanya hizmetindeki bir denizci Kristof Kolomb, batıya doğru yola çıkıyor ve yeni bir kıta keşfediyordu.

Kristof Kolomb'un yaşamı hakkındaki bilgilerimiz fazla değil. 1446 yılına doğru doğmuş bir Cenovalıydı. Önce, babası gibi dokumacılık yaptı, sonra denize merak saldı; Tiren ve Ege denizlerinde, Cenova bayrağını taşıyan gemilerde bir süre denizcilik yaptığı tanıtlanmış durumda. Sonunda, bir Cenova ticaret evinin komisyoncusu olarak gelip Lizbon'a yerleşti (1474). Orada Portekizlilerin, Gine Körfezi kıyıları üzerinden Sudan altını aramak için yaptıkları girişimlerle ilgilendi. Bu seferlere katıldığını, Gine'ye gittiğini kendisi de söyler. Sonra, Portekiz kralına, Japonya'ya pek yakın sandığı –altınca zengin– Antilia Adası'na bir sefer yapma önerisinde bulundu. 14. ve 15. yüzyılların haritalarında, Atlantik'in çeşitli yerlerine, çizenlerin keyfine göre yerleştirilmiş "başıboş" adalar görüyoruz; Antilia da bunlardan biri. Kolomb da Avrupa'nın batısındaki gizemli bir ülkeden söz edildiğini kuşkusuz duymuştu; ve balina avı için çıkıp fırtınalarla pek uzaklara sürüklenen Basklı ve Dieppe'li kimi denizciler, belki daha önce ayak da basmışlardı oralara; ve sonra bunlar, okyanusu bir boydan bir boya kateden deniz akıntılarıyla Avrupa kıyılarına dönebilmişlerdi. Kolomb da Asya kıtasının çıkıntılarından biri diye düşündüğü bu ülkeye ulaşılabileceği kanısındaydı. Portekiz kralı başından savınca, o da İspanya hizmetine geçti. Uzun yıllar kapıları dolaşıp çaldıktan sonra, zengin armatörler olan Pinzon Kardeşler'in desteğini sağladı; arkasından da Katolik kralların, tasarısına ilgi duymalarını sağladı. 1492 yılında Santa-Fe'de bir sözleşme imzalandı: Kraliçe Kastilyalı Isabel, kendisine amirallik rütbesi veriyor, keşfedeceği topraklara kralın naibi olarak atamasını yapıyor ve bu ülkelerin getireceği gelirin % 10'unu da ona bırakıyordu.

Neydi nedenleri terazinin kefesinin Kolomb'dan yana ağır basmasının?

İspanya'nın birleştirilmesi, 15. yüzyılın 70'li yıllarından başlayarak bir gerçekti; Gırnata, Magriplilerin bu son kalesi, Kolomb'un tasarısının kabul edildiği yıl ele geçirilmişti. Isabel ile Fernando'nun mutlak monarşisi, feodal savaşların üstesinden gelip birliği gerçek-

leştirdikten sonra, sömürgecilik alanında, yayılışına kendisinden 80 yıl önce başlamış bulunan Portekiz'in önüne geçmek istiyordu. Uzak diyarlara seferler, İspanyol şövalyeleri için gerçek bir zorunluluktu; çünkü zahmetsizce zenginleşme olanağını görüyorlardı onda. Aragon'la, içinde yığınla İtalyanın bulunduğu Sevilla'nın bankacıları ve tacirleri yeni pazarlar arıyorlardı. Görülmez iplerden bir düğüm, saraya, Sevilla'nın, Siracusa'nın ve Barcelona'nın iş çevrelerini bağlıyordu. Floransalı tacir Berardi ile, Aragon bankacılarıyla ilişkileri olan saraydan Santanjel ve Sanchez'in yardımları, Kristof Kolomb'un ilk seferinin hazırlanışında önemli bir rol oynamışlardı.

Kolomb, 3 Ağustos 1492'de, üç karavelle, Palos Limanı'ndan yola çıkar. Önce Kanarya Adaları'na uğranır, arkasından yüzünü doğru batıya çevirerek yola koyulur. Tam 33 gün gördükleri, ,gökle denizdir sadece. 11 Ekim'i 12'ye bağlayan gece kara görünür sonunda; Kolomb'un sandığı gibi Japonya değil, Florida'ya yakın bir adadır bu. Arkadan, Küba ile Santo Domingo'ya uğranılır. Kolomb'un, Antiller sularında seçtiği yol hayli karışık ve yararsız dolaşmalarla dolu görünüyor. Nedeni de pek basit bunun: İçinde altın bulunan bölgeler arıyordu. Arada gemilerinden birini yitiren Kolomb, İspanya'ya dönme kararı verir; çıkışından yedi ay sonra ülkesindedir (15 Mart 1493). Palos'ta büyük şenliklerle karşılanır. Kolomb, Asya'nın doğu kıyılarına ulaştığını sanıyordu; öyle olduğu için de ilk gördüğü ülkelerin yerlilerine *Hintli* dedi. Oralardan getirdiği de yerli halktan bir iki kişi ile bir parça altın ve Avrupalıların görmedikleri çeşitli türden kuşlardı.

Hindistan'a ve Çin'e yakın olduğu sanılan ülkelerin bulunduğu haberi, İspanya'yı sevince boğdu. Kolomb, Atlantik ötesinde kolay kazançlar olduğu düşüne daldırdı herkesi. Öyle yazıyordu: "Haşmetmeaplarının –Isabel ile Fernando'yu kastediyor– kendilerine, gerektiği kadar altın sağlayabileceğime inanmak gibi bir mutlulukları vardır... ve Haşmetmeaplarının, lütfedip emredecekleri kadar baharat, pamuk... ve arzu ettikleri kadar sarısabır ve köleler de vereceğim."

Yeni Dünya'nın "değerlendirilmesi" programı işte böylesine güzeldi!

İspanyol sömürgecileri daha sonraki yıllarda da bunu böyle yapacaklardır. Kolomb'un vaatleri, bunların doğruluğunu vaktinden önce belli ediyordu.

Kolomb, ilk yolculuğundan sonra üç gezi daha yaptı (1493-1496; 1498-1500; 1502-1504). Antiller'de başka adalar buldu, hatta iki kez Amerika kıtasına dokundu; önce Venezuela'ya, sonra da Orta Amerika'ya. Ne var ki, hayal kırıklığına uğrattı bütün bu girişimleri. Her seferinde azıcık altınla dönüyordu ve baharat diyarına giden yolu bulamamıştı! Santo Domingo'yu sömürgeleştirme girişimi de boşa çıktı. Sonunda alabildiğine düşman da edinmişti. O nedenle de Kastilyalı Isabel, keşfettiği topraklar üzerindeki kral naibliğini aldı kendisinden. Kolomb 1506 yılında, gözden düşmüş, hemen hemen unutulmuş bir halde öldü.

Son nefesine kadar Asya kıtasını bulduğuna inanıyordu.

Ne var ki, daha Kolomb'un sağlığında, Asya ile Avrupa'nın arasında, o zamana değin bilinmeyen bir kıtanın keşfedildiği kuşkusu yaygınlaşmaya başlamıştı. Cenovalı olup İngiltere kralının hizmetine giren Giovanni Caboto (John Cabot), VII. Henry'nin, kumandasına verdiği bir filo ile Newfoundland ve Kanada kıyılarını dolaşmıştı. Floransalı coğrafyacı ve bilgin denizci Amerigo Vespucci (1454-1512) Portekiz bayrağı altında bir yolculuk yapıp Güney Amerika'nın doğu kıyıları dolaylarına kadar gitti. Söylediklerine inanırsak, güneyde 52 derece enlem çizgisine kadar inmişti. Vespucci, 1504-1505 yıllarında yayımladığı mektuplarında, bu kıtanın yeni bir dünya olduğunu tanıtlamaya çalışıyordu. İşte onun onurunadır ki, Lorraine'li bir yayıncı, 1507 yılında yayımladığı bir kitabın önsözünde, Kolomb'un bulduğu kıtayı Amerika diye adlandırdı. 1513'te, İspanyol Balboa, Orta Amerika'yı en dar bölümünde, Panama'da yaya olarak aşıyor ve uçsuz bucaksız bir okyanusla karşılaşıyordu: Pasifik Okyanusu'ydu bu. O okyanusa deniz yoluyla geçişi ise 1520 yılında bir Portekizli gerçekleştirecektir:

Magellan'dır (1480-1521) bu kişi.

Baharat diyarına götürecek geçidin batıya doğru giderken bulunacağına inanıyordu Magellan da. Düşüncesini Portekiz kralına kabul ettiremeyince Şarlken'in hizmetine girdi ve onun desteğini sağlamayı başardı. İspanya'dan 20 Eylül 1519'da, beş gemiyle yola çıktı; 265 adamı vardı. Önce Brezilya'ya uğradı, oradan Güney Amerika kıyılarına indi. Kıtanın bittiği noktada, bugün kendi adını taşıyan –600 kilometrelik– bir boğaz gördü. Onu aşıp yine batıya doğru yoluna devam etti. Sakinliğini hep sürdüren bir okyanusta –bu yüzden

onu "Pasifik" diye adlandırdı– Magellan, üç ay süren bir yolculuktan sonra, Mariana Adaları'na, arkasından da Filipinler'e ulaştı. Su ve taze yiyecek yokluğundan adamları yolda "iskorbit"ten kırıldılar; kendisi de 1521 yılı Nisanı'nda, yerlilerle olan bir çatışmada öldürüldü. Geri kalanları, tek bir gemide toplaşıp Juan Sebastian Elcano'nun başkanlığında yolculuğu sürdürdüler. Elcano, İspanya'ya 6 Eylül 1521'de ulaşmayı başardı: Gezi üç yıl sürmüştü, geriye kalansa 18 kişiydi sadece.

Magellan'ın ve Elcano'nun yolculuğu dev boyutlardaydı: Dünya çevresinde gerçekleştirilmiş ilk geziydi bu; dünyanın yuvarlak olduğu ve bir yandan Avrupa ile Afrika, öte yandan Asya arasında bir dördüncü kıtanın yer aldığı kesinlikle ortaya çıkmıştı.

Evet, bir kıta keşfedilmişti, kalıyordu onu fethetmek ve sömürmek!

SÖMÜRGE İMPARATORLUKLARI VE COĞRAFİ KEŞİFLERİN SONUÇLARI

Bu buluşlar aynı zamanda geniş bir sömürgeci yayılışı da arkasından getirdi. Feodalitenin bağrından doğmuş olan kapitalist iktisadi düzen geliştikçe, sömürgeci yayılış hızlandı. Bu hareket geniş bir pazar yayılışını, bunun yanı sıra da durmadan yenilenen ilkel birikimin kaynaklarının keşfini içeriyordu. Olanaklar, Avrupa'da daha şimdiden sınırlı olduğu için kapitalist üretimde gerçek "sıçrayış", uzak ülkelerdeki bitmez tükenmez kaynakları sömürerek mümkündü ancak. İspanya ve Portekiz, arkasından İngiltere, Fransa ve Nederland 16. yüzyılda, sonra da 17. yüzyılda, Eski ve Yeni Kıta'da uçsuz bucaksız topraklar ele geçirdiler. Bu devletler, bu bölgelerin masalsı kaynaklarına el koydular ve "sömürge işletmesi" adına da iğrenç bir sistem çıkardılar ortaya.

Önce, daha başlardaki bir bölüşmeden söz edelim.

İspanyollarla Portekizliler arasında dünyanın bölüşümü

Kristof Kolomb'un ilk yolculuğundan dönüşünün hemen arkasından İspanya ile Portekiz arasında bir uyuşmazlık çıktı. Portekiz'de yaygın düşünce şuydu: Hint yolu üzerinde ya da ileride keşfedilecek bütün denizler ve topraklar Portekiz tacının

mülkleriydi ve yabancılara oraları kapatmak gerekirdi. İspanya, 1479 yılında, Kanarya Adaları'nın güneyindeki bütün denizlerde Portekiz'in tekelini tanımıştı.

Kolomb'un yaptığı keşifler, Isabel ile Fernando'yu, bu antlaşma üzerinde yeniden düşünmeye zorladı. Papa VI. Alexander'e baskı yapıldı; o da bir düzine kararla 1493 yılında, yapılacak keşifler dünyasını, İspanya'nın yararına olmak üzere Portekiz ile İspanya arasında paylaştırdı.

Papa, Katolik kralların buyruklarına göre, dünya haritası üzerinde "bir kutuptan ötekine" giden bir çizgi çekti; çizgi, Yeşil Burun adalarının batısında 100 fersah –aşağı yukarı 600 km.– uzaklıktaki bir noktadan geçiyordu. Bu çizginin batısında kalan tüm denizler ve topraklar İspanyolların mülkü olarak tanınıyordu; doğusundakiler ise Portekizlilerin. Bundan hoşnut kalmayan Portekizliler, konuyu yeniden görüşme masasına getirdiler. Uzun çekişmeler bir sonuca bağlandı: 1494 Temmuzu'nda Tordesillas Antlaşması yapıldı. Bu antlaşma, ayırım çizgisini, 270 fersah –1.600 km. dolayında– daha batıya alıyordu. Batıda 50° boylamdan geçiyordu. Bu antlaşmaya dayanarak İspanya, tüm Amerika üstünde hak ileri sürdü: Brezilya bunun dışındaydı; çünkü Brezilya'nın büyük bir bölümü, Afrika ve Asya gibi, Portekiz alanında kalıyordu.

Fransa'nın iki komşusunun kendi aralarında anlaşarak yaptıkları bu dünya bölüşümünden I. François hiç de hoşnut kalmamıştı; öyle olduğu için de İspanya'nın ya da Portekiz'in, böyle dünyanın yarısını kendilerinin diye göstermelerinin Âdem'in vasiyetinin neresinde yazılı olduğunu kendi kendine sordu. Âdem'in vasiyeti de ortada olmadığı için her iki ülke, "haklarını"nı tanıtmada uzun süre zora başvurdular. 17. yüzyıla değin İspanyol ve Portekiz diplomatları, Papa kararları ile Tordesillas Antlaşması'na dayandılar; oysa sömürge yayılışında üstünlük İngiltere'ye ve Nederland'a geçmişti. 18. yüzyılın ikinci yarısına değin Güney Amerika'da ortaya çıkan sınır uyuşmazlıkları, Tordesillas Antlaşması'na göre çözüldü.

1529 yılında, Magellan'ın yolculuğundan sonra, Siracusa'da İspanyollarla Portekizliler arasındaki bir antlaşma, Büyük Okyanus'ta bir ikinci ayrım çizgisi saptıyordu: Molük Adaları'nın doğusunda, 1.7. boylam derecesinden geçiyordu çizgi; ve henüz o sıralarda keşfedilmemiş Avustralya'yı, Kore'yi, Amur ve Yakutistan'ı katediyordu.

Vasco da Gama'nın ilk yolculuğu, Avrupalılara Hint Okyanusu'nun yolunu açmıştı. Sonraki yıllarda Vasco da Gama'nın birkaç seferi, arkasından Afonso de Albequerque'nin gezisi, Portekiz'e bu okyanusta egemenliğini kurma olanağını sağladı. Yapılması gereken, önce Arap tacirleri saf dışı bırakmaktı. Kızıl Deniz'in girişinde Sokotra ile Aden'i (1513), arkasından İran Körfezi girişinde Hürmüz'ü (1515) ele geçiren Portekizliler, Asya denizlerini Akdeniz'e bağlayan iki giriş kapısını denetim altına almış oldular. Hindistan'ın batı kıyılarında Goa'ya yerleştiler ki, Asya'daki yerleşmelerinin merkezi olup çıktı burası. Yerli güçlerin birbirleriyle didişmeleri, bu yayılışı kolaylaştırıyordu. Seylan kıyılarında birçok noktanın işgali ve Malakka'nın alınışı (1511) Hintiçini'nin yolunu açtı onlara. Son olarak da Sonda Adaları'na ve Çin kıyılarına ulaştılar (1517). 1520 yılında Pekin'de kabul edilen elçileri, Çin yönetiminden Makao'yu elde etti (1530); Kanton'un bu büyük limanı ile ticarete başlayacaklardır. Afrika'nın batı ve doğu kıyılarında da tezgâhlar sıraladılar; bazen –örneğin Angola'da olduğu gibi– ülkenin içine de daldılar. Alvares Cabral'ın 1500 yılında –bir rastlantı sonucu– Brezilya'ya ayak basmasıyla, Portekiz egemenliği ta oraya kadar yayılmış oldu.

Ne var ki Portekizlilerin, Hint Okyanusu'na ve Uzakdoğu'ya böylesi el atışları, çoğu çıkarı da zedeliyordu: Kendilerine direnen kitleleri bombardıman ederek, rastladıkları ticaret gemilerini yakarak Portekizliler, Doğu ticareti üzerinde tam bir tekel kurmaya kalkmışlardı. Venedikli armatörler, Arap tacirler ve Mısırlı aracılar, kazançlarının temel kaynağına ket vurulduğunu açıkça görüyorlardı. Tepki gösterdiler: Venediklilerin parası ve silahlarıyla Kızıl Deniz'de bir Mısır donanması kuruldu: Portekizliler bu donanmayı da yakıp batırdılar. Venediklilerin, bu olayın arkasından Süveyş'te bir kanal açmayı düşünmüş olmaları da olası. Ancak, İtalya savaşlarıyla felce uğrayınca dövüşü terk ettiler ve alanı olduğu gibi hasımlarına bıraktılar.

Böylece, 1550 yılına doğru, Avrupalı bir devletin kurduğu ilk sömürge imparatorluğu ortaya çıkmış oldu.

Ne var ki Portekizliler, Brezilya dışında, el attıkları ülkelerin içlerine derinliğine dalmayı ve terimin modern anlamıyla sömürgeleştirmeyi düşünmediler: Kıyılarda yerleşip ticaret

yuvaları kurmakla yetiniyorlardı; Lizbon'a gönderilecek değerli mallar da gelip bu yerlerde toplanıyordu. Bütün bu noktalar da Goa'da oturan bir kral naibinin otoritesine bağlıydı.

Güneydoğu Asya'da gerçek bir soygun rejimi kurulmuştu.

> Her yıl, ağır yük alan gemilerden oluşan bir donanma, ilkbaharda Lizbon'dan hareket ediyor, Ümit Burnu'nu geçtikten sonra güneybatı Musonlarından yararlanıp eylül ya da ekimde Goa'ya varıyordu. İki ay sonra da baharat, ipekli, koku, kahve, nadir eşya ve değerli taşlarla yüklü olarak Portekiz'e doğru yola çıkıyorlardı. Başka gemiler de Hint kıyıları, Çin limanları ve Sonda Adaları arasındaki ilişkiyi sağlıyordu. Bütün bu ticaret, krallık yönetiminin mutlak denetimindeydi; hükümet bazı mallar, özellikle baharat ticareti üzerinde tekel kurmuş, ötekilerden de önemli yararlar sağlıyordu. Baharat ticaretini krallığın tekeline almakla yetinilmemiş, bütün yerel hükümdarlar, bu baharatı Portekiz acentalarına, Lizbon pazarındaki fiyatlardan 100 ila 300 kez daha aşağıya satmak zorunda bırakılmışlardı. Baharatın Avrupa'da yüksek fiyatlara satılmasını güvence altına almak için de Portekiz makamları Hint'teki stoklarını –belli aralıklarla– yok ediyor ve Hint limanlarından çıkan karabiber, karanfil tanesi, küçük hindistancevizi üstünde sert bir denetim uyguluyorlardı.
>
> Güneydoğu Asya ülkeleriyle ticaret yapmaları da Araplara yasaklanmıştı.

Bu ticaretin tehlikesi büyük de olsa –1590 ile 1599 yılları arasında Lizbon'dan kalkan 33 gemiden yalnız 16'sı dönebilmişti– bıraktığı kazanç da o orandaydı. Bütün Avrupa için, sömürge malları edinmede başlıca merkez haline gelen Lizbon büyük gelişme kaydetti. Ne var ki Portekizliler, bu yararları uzun süre ellerinde tutmayı bilemediler. Sömürgelerdeki ticaret yuvaları arasındaki ilişkiler ağır ve –çoğu kez– geçiciydi. Portekizlilerin kendileri de bu denli geniş ve dağınık ülkelerden oluşan bir bütünü gerektiği gibi savunamayacak kadar azınlıktılar; belki bir buçuk milyonluk bir ülkeydi Portekiz o sıralar. Çok geçmedi, yerlerini İspanyollara, özellikle de Hollandalılara bırakmak zorunda kaldılar. 18. yüzyılda bu geniş imparatorluktan yalnızca sınırlardı geriye kalan: Afrika kıyılarında birkaç ticaret tezgâhı, Brezilya, Uzakdoğu'da da Goa ile Makao.

Özetle, Portekizlilerin sömürge imparatorluğu uzun sürmedi.

İspanyol imparatorluğunun yazgısı başka oldu; çünkü İspanyollar, Portekizlilerden farklı hareket ettiler. Kolomb yaşarken, yalnızca Antiller ele geçirilmişti; ancak, onun ölümünden (1506) sonra İspanyollar, kıtanın kendisini fethe başladılar: İlk keşiflerin sonuçları, İspanyol tacıyla, yeni topraklara gelip yerleşmiş bulunan kolonları doyurmaktan uzaktı. Antiller'de az altın vardı; yerli halkın çoğunluğu yağmalanıp boğazlandıktan sonra kolay ganimet umutları azalmaya başlamıştı. Bu arada, ülkelerinde yarı aç bir duruma gelmiş olan İspanyol soyluları, Okyanusa karşı kitle halinde saldırıya geçiyorlardı. İspanyollar, bir yarım yüzyıl içinde egemenliklerini Meksika'ya, Orta Amerika'ya ve –Brezilya dışında– Güney Amerika'nın bir bölümüne yaydılar. Bu koca imparatorluğu, İspanyol fatihleri (Conquistadores) diye adlandırılan birkaç bin kişi, hem de pek kolayca kurdu. Bu şaşırtıcı başarıyı açıklayan da koşulların uygunluğu, yerli halkların saflığı, Avrupa'dan gelmiş serüvencilerin gözü pekliği, başta da silahlarının üstünlüğüdür. Bu fetihten özellikle ikisi unutulmadan kaldı:

Cortes'in Meksika'yı ele geçirişi, Pizarro'nun da Peru'yu. Olayların akışını genel çizgileriyle anlatalım: 1517-1518 yıllarında İspanyol gemileri, Yucatan Yarımadası'na dayanırlar. Orada taştan tapınaklarıyla önemli birikimler bulup farkına varırlar ki, ülkenin içine doğru altın dolu topraklar uzanmaktadır: O dev Aztek İmparatorluğu'nun adının anılışı ilk kez böyle olur. Gemiler Küba'ya dönerler. Altın imparatorluğu konusundaki kulaktan kulağa yayılan söylenti, kolonlar arasında büyük bir kaynaşmaya yol açar. Gözü pek bir serüvenci olan Hernan Cortes (1485-1547) Küba yöneticisinin haberi olmadan 500 adam toplar yanına; yığınla top ve 16 atıyla, 1519 dolayında Meksika'ya yönelir. Karaya çıkar çıkmaz, Azteklerin boyun eğdirdikleri ve onlardan tiksinen kabilelerin desteğini sağlar kendisine. Arkadan Meksika'nın başkenti olan Tenochtitlan'ı –bugünkü Meksiko– kuşatır. Azteklerin imparatoru Moktezuma'yı kalleşçe aldatıp ele geçirir ve hazinelerine el koyar. Tenochtitlan'ın kendisinin olduğunu sandığı bir sırada bir başkaldırı patlak verir; Cortes ve askerleri kaçmak zorunda kalırlar. 1521 yılında Cortes, güçlü bir orduyla gelir, uzun bir kuşatmadan sonra kenti alır, yağmalar ve hemen bütün

genç erkekleri öldürtür. Onu izleyen yıllarda, İspanyol fatihi ve yoldaşları tüm Meksika'yı, Guatemala'yı ve Honduras'ı ele geçirirler.

İspanyollar, zengin bir ülkenin ve pek eski bir uygarlığın sahibiydiler. Orada alabildiğine gümüş ve altın buldular. Geniş bereketli toprakları kendilerine ayırdılar, tarlalarında çalıştırmak için de binlerce köylüyü aralarında bölüştüler. Yerli köylüler, ilke olarak, İspanya Tacı'nın "özgür vasallar"ı olarak görülüyordu; ve sömürge makamları, yeni gelenlere, patronluk koşullarına –ya da *encomienda*– göre devrediyorlardı onları. Bu ise aslında, düpedüz bir köleliği ve giderek yerli halkın dizginsiz sömürülüşünü gizleyen bir yutturmacadan başka bir şey değildi.

Yayılma henüz başlamıştı. 1530 yılında, Meksika'dan çok daha zengin olan Peru fethedilir. Francisco Pizarro adlı bir fatih, az sayıda –180 kişiden fazla değildiler– maceracı bir grubun başına geçer; Büyük Okyanus'ta güneye doğru yelken açarak Panama'dan uzaklaşır. Güney Amerika'nın kıyılarına uzanır ve 1532'de Peru'da karaya çıkar. Pizarro, Cajamarca kentine yaklaştığında, İnka hükümdarı Atahualpa'nın –5000 kişilik– ordusuyla karşılaşır. Aldatma ve kalleşlikle Pizarro, Atahualpa'yı ele geçirir; arkasından da İspanyollar çok geçmeden Peru ordusunu darmadağın ederler. Peru'nun şefinden büyük bir kurtarmalık alan Pizarro onu boğazlatır ve 1534 yılında da başkenti Kurzo'yu ele geçirir. Pizarro'nun bir yoldaşı Diego Almagro Şili'nin kuzeyini fetheder (1535-1536) ve Quesada ve Belalcazar adlı fatihler de bugünkü Kolombiya'yı alırlar. Pizarro'nun birliğinden bir emektar, Francisco de Orellana da Amazon'un kaynaklarını keşfeder ve ırmağın denize döküldüğü yere kadar tüm akışını izler (1541-1542).

Francisco Pizarro, 1541 yılında öldürülecektir.

Yedi yıl süren bir çekişmeden sonra Andlar ülkesi, Karayipler Denizi'nden Magellan Boğazı'na kadar İspanya'nın mülkü oldu. Peru ile çevresindeki ülkeler, Meksika'dan çok daha masalsı hazineleri barındırıyorlardı. 1545 yılında keşfedilen Potosi'nin gümüş madenleri, eski dünyada olanlardan çok daha fazla ürün veriyorlardı. Peru'da da *encomienda* sistemi kuruldu. Binlerce ve binlerce yerli, ayrıca *mita,* yani angarya borcu altındaydılar ve böylece madenlerde zorla çalıştırılıyorlardı. İspanyol egemenliğinin ilk otuz yılının sonunda acımasız

bir sömürü yerli halkı yarıya indirmişti. Fatihler, Meksika ve Peru'daki halkların eski uygarlıklarını akıl almaz bir barbarlıkla, hayasızca yıkıp çiğnediler. Onların, insanı hayran bırakan mimari anıtlarıyla, paha biçilmez sanat eserlerini yok ettiler. Bu halklar zorla Katolik yapıldı. İğrenç bir sömürü sistemi, fethedilmiş ülkelerin halklarını geriletti, silip süpürdü.

İleride yeniden döneceğiz bu konuya.

İngiliz, Hollandalı ve Fransızların sömürge fetihlerinin başlangıçları

Sömürge edinmede, 16. yüzyılın ortalarından başlayarak, İspanya ile Portekiz'in karşısına tehlikeli bir rakip dikildi: İngiltere'dir bu. I. Elizabeth'in hükümdarlığı döneminde, büyük deniz yollarının egemenliği adına korkunç bir mücadele, İngiltere'yi İspanya'nın karşısına çıkardı. *Yenilmez Armada*'nın yenilgisi, denizler üzerindeki İspanyol egemenliğine son verdi; İngiliz gemileri denizlerde ve okyanuslarda tam bir özgürlükle seyredebilecekti artık. İngilizler yeni kıtaya ayak bastılar.

16. yüzyılın sonlarında, Atlantik kıyısında, Virginia'da bir koloni kurdular; orada kesin yerleşmeleri 17. yüzyılın başlarında olacaktır. Bunun yanı sıra Labrador'u ve Grönland'i döven denize girdiler ve Guyana'da yerleştiler; çok geçmedi, Bermuda Adaları'nı ele geçirdiler; 1632 yılından 1655'e kadar İngilizler, Küçük Antiller'de birçok ada ile Jamaika'yı aldı.

17. yüzyılın başlarında Hollanda da karıştı kavgaya; onun sömürgeci yayılışı ise pek çabuk yürüdü. 17. yüzyılın ilk on yılları boyunca Hollandalılar, Hint Okyanusu'ndaki deniz yolları üzerinde denetim kurdular, Malezya takımadalarına yerleştiler ve Molük Adaları'nı ele geçirdiler; Yeni Dünya'da da Guyana'nın bir bölümü ile Küçük Antiller'de birkaç adayı fethettiler; Sonda Takımadaları'nda Cava'ya sıkı sıkıya yerleştiler ve orada Batavia –bugünkü Cakarta– kentini kurdular. 1602 yılında kurulan "Hollanda Doğu Hint Kumpanyası" orada dal budak saldı; bu ortaklık, kollarını ta Çin ve Japon limanlarına değin uzattı. Hollandalılar 1600 ile 1644 yılları arasında Avustralya'nın batı ve kuzey kıyılarını keşfettiler. 1642 ve 1643 yılları arasında ise, bir Hollandalı denizci Abel Tasman, Hint Okyanusu ile Büyük Okyanus'ta sefere çıktı ve Yeni Zelanda ile Fiji ve Tonga adalarını buldu.

17. yüzyılın başlarında Fransızlar, Kanada'da Saint-Laurent'a kadar uzandılar; arkasından da Guyana'da Cayenne sömürgesini kurdular.

İspanya, Amerika'daki belli başlı topraklarını ancak İngiltere'yi, Hollanda'yı ve Fransa'yı karşı karşıya getiren azgın rekabet sayesinde elinde tutabildi. Portekiz'e gelince, 1584'ten 1640 yılına değin bütün ele geçirdikleriyle beraber İspanya'nın vesayetindeydi; Güneydoğu Asya'daki sömürgelerinden çoğunu da yitirdi.

Avrupalı sömürgeciler, Amerika'daki topraklarında özel bir işletme tipi yarattılar: "Plantasyon" denen bu işletmede köleler çalışıyordu; Afrika'dan getirilen yüz binlerce köle, şekerkamışı ve pamuk plantasyonlarında çile dolduruyorlardı. Kara derili insanların ticareti, 16. yüzyıldan 17. yüzyıla değin en kazançlı uğraşlardan biri oldu. Batı Afrika, köle avlamak için bir tür sahibinin izni olmadan girilemeyen yer olup çıktı; iki yüzyıl içinde halkından iki milyondan fazlasını yitirdi; bunun içinde –en azından– bir milyonu, köle tacirlerinin giriştikleri seferler boyunca ve Yeni Dünya limanlarına taşınırken eriyip gitti.

Rusların coğrafi keşifleri

Bugünkü Avrupa Rusyası'nın tüm kuzeyi, 12. ve 13. yüzyıllarda Novgorod kökenli gezginlerce araştırılıp keşfedilmiştir: Gözü pek kâşifler Uralları aştılar ve Beyaz Deniz'e ve Barents Denizi'ne götüren ırmak yollarını tanıdılar; Norveç ve Spitzberg kıyılarını da, 12. yüzyıldan başlayarak, Büyük Kuzey'de oturan Ruslar gidip gördüler. Novgorodlular 14. yüzyılın ortalarında Obi kıyılarında göründüler. 15. yüzyılda, Moskova Voyvodaları, İrtiş doğrultusunda bir sefer düzenlediler; Sibirya –ya da daha çok Sibir ya da Sebur– adını, Katalanya'da yapılan bir haritada, 1375 yılından başlayarak görüyoruz.

15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın başlarında, Obi Irmağı'nın aşağı bölgelerindeki topraklar, Moskova'nın elindeki topraklara katılır. 1550 yılında, Obi Körfezi'ne kadar olan deniz yoluyla, Taz'ın denize döküldüğü yer tanındı. Rus gezginleri, 17. yüzyılın başlarında, Taz'ın aşağı bölümünde Mangazeya kentini kurdular; çok geçmedi, önemli bir ticaret merkezi ve Doğu'ya, Yenisey ve Lena havzalarına doğru yürüyüşte bir dayanak noktası oldu bu. Böylece Sibirya, Yermak'ın 1851-

1852 yılındaki seferinden çok önce keşfedilmişti. Yermak'ın seferinin tarihsel önemi ise şurada: Onun Tura, Tobol ve İrtiş havzalarında bulduğu geniş topraklar Moskova ülkesine katıldı. Biraz daha sonra, 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca, Rus gezginleri İrtiş ve Taz kıyılarını terk ederek ta Ohotsk Denizi'ne ve Çukotka'ya kadar erişirler. 1648'de bir kazak, Semon Dejnev ile sanayici Fedot Alekseyev, kuzey sularında dolaşmak için pek güzel donatılmış gemileriyle denize açılırlar. Kolima'nın ağzından hareketle Asya kıtasının kuzeydoğudaki en uç noktasını –bugünkü Dejnev Burnu– dolanırlar, Asya'yı Amerika'dan ayıran boğazı geçerler ve Anadir'in denize döküldüğü yere varırlar.

Rusların Sibirya ve Uzakdoğu'daki keşiflerini, Kuzey Asya'nın geniş alanlarını nüfusça kolonileştirme hareketi izledi: Büyük toprak sahiplerinden, Boyarlardan ve Voyvodaların keyfi davranışlarından kaçan binlerce sıradan insan, Uralları aştı. Sibirya'da yerleşen Ruslar, yerli halkla pek çabuk bağ kuruyorlardı: Onlara kendi kültür yöntemlerini, giderek Rus uygarlığını tanıtıyorlardı; yeni gelenler, Sibirya'nın çeşitli halklarıyla, bilerek ve isteyerek karışıyorlardı. Bunların, Kıta Sibiryası'nda olsun, Uzak Kuzey'de ya da Kamçatka'da olsun, çokuluslu bir Rus devletinin oluşumunda buyük katkıları olmuştur. Bununla beraber, çok acılar da çektiler: –mal olarak verilen ağır bir ödenti anlamına– *yasak* koyan Çar Voyvodalarının baskısından, Sibirya halkları arasına Hıristiyanlığı sokup yerleştirmek isteyen Rus papazların aşağılamalarından ve emeklerinin ürününe konmak için çırpınan tacirlerin kötü davranışlarından ileri geliyordu bu.

17. yüzyılın ilk yarısında Rusların gerçekleştirdiği buluşların boyutları ve hızı pek çarpıcıdır. Yeni keşfedilen topraklar, Batı Avrupa'nın iki mislinden fazlaydı. Ruslar, Asya'nın –erişilmesi alabildiğine güç– Arktika bölgelerine ve Tayga'ya girdiler. Bütün bunların sonunda dünya haritasına, uçsuz bucaksız bir ülke sokuldu. Bu ülke, Urallar'dan Büyük Okyanus'a kadar yayılıyordu. Bu toprakların çevresi, gözü pek Rus gezginlerin anlattıklarıyla aydınlığa kavuşmuştur.

Coğrafi keşiflerin sonuçları

Büyük coğrafi keşiflerin Batı Avrupa, giderek insanlık tarihi bakımından çok büyük etkileri oldu.

Batı Avrupa'da, iktisadi ilişkilere ortaçağda egemen sistemin yeni bir dökümünü de beraberinde getirdi bunlar. Akdeniz havzası, çok daha özel olarak da İtalyan kentleri eski önemlerini yitirdiler: Uluslararası ticaretin çekim merkezi, önce Lizbon'a ve Sevilla'ya geçti, sonra da Anvers'e; 16. yüzyılın sonunda Hollandalılar Escaut'nun ağızlarına yerleştiklerinde, Anvers, Amsterdam'a verdi önceliğini; Londra da bir büyük ticaret merkezi oldu. Bu üç liman, dünyanın bütün ülkelerine mamul ürünler gönderiyor ve kolonilerden pamuk, şeker, tütün ve çeşitli hammadde taşıyıp getiriyorlardı; Anvers'in, Amsterdam'ın ve Londra'nın borsalarında her türlü mali işlem yapılıyordu. Marx *Kapital*'inde öyle yazar: "Dünya pazarındaki bu ani gelişme; piyasadaki malların çoğalışı, Asya'nın ürünleriyle Amerika'nın hazinelerine konmak için Avrupalı uluslar arasındaki yarışma, sömürge sistemi, bütün bunlar, üretimin feodal sınırlarının parçalanıp atılmasında geniş ölçüde katkıda bulundu."

Büyük keşiflerle beraber ortaya konan sömürge sistemi, Asya, Afrika ve Amerika'daki milyonlarca insanın hayasızca yağmalanmasına dayanıyordu. Bu, Avrupa burjuvazisine, özellikle İngilizlerle Hollandalılara, kapitalist üretimin gelişmesi için gerekli dev sermayeleri biriktirme olanağını verdi. "Amerika'nın, içinde altın ve gümüş bulunan bölgelerinin keşfi, yerlilerin köle durumuna düşürülmeleri, maden ocaklarına tıkılmaları ya da yok edilmeleri, Doğu'da Hindistan'ın fethinin ve yağmasının başlaması, kara derili insanların avlanmaları adına Afrika'nın bir tür ticaret alanına dönüştürülmesi, işte kapitalist çağın seherini simgeleyen ilkel birikimin göz alıcı yöntemleri."

Olan bitenin bu açık sergilenişi de Marx'ındır.

Avrupa'daki hemen bütün gelişmeler, "fiyatlardaki devrim" diye adlandırılan olayın etkisinde kalmıştır. 16. yüzyılın 40'lı yıllarından başlayarak malların fiyatları, gitgide hızlanan biçimde yükseldi; Meksika ve Peru'dan gelen –akıllara durgunluk veren– altın ve gümüş yüzündendi bu. Değerli madenlerin fiyatları ise azaldı: Yalnızca miktarlarındaki çoğalmalar değildi neden; İspanyol sömürgelerindeki madenlerden çıkarılmaları, yerlilerin ve siyahilerin –hemen hemen– bedava emekleriyle sağlandığı içindi. Sonuç olarak, alışveriş aracı olmasının yanı sıra bir mal da olan altınla gümüşün değeri düşmüştü; oysa aynı zamanda, mamul ya da tarımsal ürünlerin elde edilmeleri

için gerekli emek miktarı, 16. yüzyılda, bir önceki yüzyıldakinin aynı kaldı. Bütün bu ürünlerin fiyatları, 16. yüzyıl boyunca Batı Avrupa ülkelerinde 2, hatta 2,5 katına çıkmıştı; İspanya'da 4 katına çıktığını görüyoruz.

"Fiyatlardaki devrim", sosyal bakımdan ücretlilerin pek zararına oldu; gerçek ücretlerin değerini düşürdü. Bu düşüş ise tersine –imalathane ya da atölye sahipleri olarak– girişimcilerin yararına oldu; bir de tacirlerin. Yoksul köylülerin durumu daha da felaketti, tutup emek güçlerini satmak zorunda kaldılar. Soylular da felakete gidiyorlardı: Çünkü ürettikleri pazara giden ücretlileri bir yerde sömüremiyorlardı; ve böylece, nakit olarak para geliriyle yetinmek zorundaydılar. Burjuvalaşmış soylular ile ürünlerinin bir bölümü pazara giden hali vakti yerinde köylüler ise, iktisadi bakımdan güçlendiler. "Fiyatlardaki devrim", kentte ve kırsal kesimde sınıf çelişmelerinin daha belirgin hale gelmesine katkıda bulundu; küçük üreticilerin mülklerinin ellerinden çıkmasını çabuklaştırdı ve yeni bir sınıfın, kapitalistler sınıfının oluşumunu hızlandırdı.

Kayda değer bir başka önemli etki de şu: Büyük coğrafi keşifler, Avrupalının dünyasına, giderek insan düşüncesine büyük boyutlar kazandırdı. Avrupalılar 15. yüzyıla değin Avrupa ile Asya'nın bir bölümünü ve Kuzey Afrika'yı biliyorlardı sadece; oysa bir anda, o zamana kadar bilmedikleri yığınla şeyin farkına vardılar: Yıldızlar, okyanuslar, kıtalar, bitkiler, insan ırkları, tartışılmaz uygarlıklar. Ortaçağdan kalma yığınla anlayışı altüst etti bu; ve çok geçmedi, sosyal düşüncede, bilim ve teknikte gerçek bir devrimi başlattı.

BÖLÜM III

YENİ BİR DÜŞÜNCE VE SANAT: RÖNESANS

Avrupalılar dünya hakkındaki bilgilerini genişletir ve egemenliklerini yeryüzünün dört bir köşesine yayarken, kültür de olağanüstü bir gelişme içine girer: Bu dönemi –"yeniden doğuş"– anlamına gelen Rönesans terimiyle adlandırmak âdet olmuştur.

Gerçekten bir "yeniden doğuş" muydu söz konusu olan?

YENİ BİR DÜNYA

Başta sosyal gerçeklik, çok şeye ışık tutuyor.

Rönesans ve sosyal gerçeklik

"Rönesans" terimi 16. yüzyılda ortaya atıldı. Gerçekten, o dönemin aydın kafaları, geçmiş yüzyıllardan derinden derine farklı bir devirde yaşadıkları izlenimi içindeydiler. Onlara göre, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından başlayarak, uzun bir "karanlıklar" dönemi girmişti araya; bir barbarlık, bir vahşilik dönemiydi bu. Nitekim, ortaçağın belli bir aşamasındaki anıtları "gotik" diye adlandırırken, aslında barbarlığı kastediyorlardı bu deyimle. Şöyle düşünüyorlardı: Uygarlığı Germen istilaları yıkmıştı; ne var ki, şimdi yeniden dirilmekteydi o, yıkıntıları içinde "yeniden doğmak"taydı. Rabelais'nin 1532 yılında yazdığı *Pantagruel*'inde sevimli dev Gargantua, acıklı gençlik yıllarını hatırlayıp yeni bir devrin doğuşunu selamlarken şöyle der: "Yararlı bilgi adına ne varsa, hepsini yakıp yıkmış olan Got'ların zamanı hâlâ karanlıktı, mutsuzluk ve felaket tütüyordu üstünde... Ama Tanrı'nın yardımıyla, bilgiye bir ışık ve saygınlık geldi şimdi."

Böylesi bir düşünce, kuşkusuz, tümüyle yanlış günümüzde. Her şey bir yana, katedrallerin yapıldığı dönemin hiç de bir barbarlık dönemi olmadığını söylemek yeter. Öte yandan, 16.

yüzyılın insanları, çoğu noktada, geçmiş yüzyılların geleneklerini ve alışkanlıklarını da terk etmiş değillerdi. Bununla beraber, "Rönesans" terimi yine de belli bir gerçekliği dile getiriyor. Gerçi ortaçağ uygarlığı ile Rönesansınki arasında tam bir kopuş olmadı; ama öyle de olsa, 16. yüzyılda yeni görüşlerin ve yeni bir ülkünün ortaya çıkıp zafer kazandığı da bir gerçek; edebiyatta ve güzel sanatlarda öyle, düşüncede de öyle.

Nedir Rönesans'ın temel niteliği?

Bu soruya hemen yanıt vermeden önce belirtilmesi gereken önemli bir nokta var ki şu: 16. yüzyılda, giderek 17. yüzyıl başlarında, kapitalizmin doğuşundaki tüm karmaşıklık, farklılaşmış biçimler, bu doğuşun çelişmeli niteliği zorunlu olarak ideolojiye de yansıyacaktı: Bu ideoloji, burjuvaziden ve soylulardan etkilendi; yeni bir ara tabaka olan aydınlar da yeni sosyal durumu yansıtan düşüncelerin oluşumunda gitgide etkin bir rol oynuyorlardı; ezilen kitlelerin özlemleri de gün ışığına çıkıyordu zaman zaman. Öyle de olsa, kültürün doğrultusu ve içeriği, bu dönemde, durumu gitgide güçlenmekte olan burjuvazinin çıkarlarına hizmet etti.

Doğa bilimlerindeki yoğun gelişme, dünya görüşü ile feodalitenin dinsel ideolojisi arasındaki çelişmeleri artırdı. İlk hümanistler, Katolik dogmaları açıkça tartışmaya cesaret etmemiş de olsalar, Bruno ya da Galilei gibi düşünürler, ruhban çevrelere açıkça düşmanlıklarını gösterdiler. Doğal bilimlerdeki kazanımlara bakıp onları özümseyen filozoflar, ortaçağ otoriterliğine yöneltilmiş eleştiriyi daha da açıp yaydılar; deneyim ve gözleme dayanan yeni bilgi yöntemlerini açıklayıp aydınlığa kavuşturdular. Sosyal yaşamı yöneten kanunların açıklanışında da ilk denemeleri görüyoruz. 16. yüzyıl, giderek 17. yüzyıl kültürü her yanda açıkça ulusaldır. Sanat ve edebiyat da, misli görülmemiş bir sertlikte, gerçekçiliğin doruk noktalarına ulaşır.

Yeni kültür, "Rönesans insanı" dediğimiz yeni bir insan tipini de ortaya çıkardı.

Nasıl?

Rönesans üstüne yaptığı o güzel nitelendirmede Engels şöyle der özellikle: "İnsanlığın şimdiye değin tanıdığı, ilerici yönde en büyük altüst oluş oldu bu; bir devirdi ki Rönesans, devlere gereksinmesi vardı ve devler yarattı: Düşüncenin, tutkunun ve karakterin devlerini, evrenselliğin ve derin bilginin devlerini." Şu gerçeğin de altını çizer: "Burjuvazinin modern

egemenliğini kuran insanlar, burjuva dargörüşlülüğünün dışında her şey oldular"; "o devrin insanları, işbölümünün köleleri değillerdi henüz; bu işbölümünün ne türlü sınırlar getirdiğini, ne denli dargörüşlülüklere yol açtığını onlardan sonra gelenlerde görürüz çoğu kez... Hemen hemen istisnasız, hepsi de bütün varlıklarıyla, devirlerindeki harekete, pratikteki mücadeleye atıldılar; kimi söz ve yazıyla, kimi kılıçla, çoğu kez her ikisiyle kavgaya girip katıldılar. Onları dört başı mamur insanlar yapan bu bütünlüktür işte, bu yaradılış gücüdür!"

Gerçekten, bu devir, olağanüstü parlaklıkta ve yetenekte kişilikler yetiştirdi; hepsi de bilim ve sanatların gelişmesine dev katkılarda bulundular ve çevrelerindeki her şeyle ilgilendiler, ideolojik ve siyasal mücadeleye katıldılar: Leonardo da Vinci pek büyük bir ressamdı; aynı zamanda, bir matematikçi, seçkin bir mekanisyen ve mühendis. Pek önemli buluşlar borçluyuz ona. Devrinin bir başka devi olan Michelangelo, bir heykeltıraş, ressam ve mimar olduğu kadar büyük bir şairdi de; tehlike ânında, Floransa'nın savunmasının başına geçenlerden biri oldu. Büyük Alman ressamı Albrecht Dürer, matematikle, mekanikle, anatomi ile uğraştı ve kaleler yaptı.

Sanatla bilimin bu birliği rastlantı sonucu değildi; her ikisi arasında kesin farklılaşma gerçekleşmemişti henüz, dünyayı tanıma yeni yeni başlıyordu. Böylece sanata ve bilime hizmet edenler, doğa ve insan hakkında doğru bir görüş yaratabileceklerdi.

Zamanın serüvenci anlayışı, o da Rönesans insanlarına damgasını vurdu.

> En çarpıcı örneklerinden biri de bunun, heykelci, kuyumcu ve madalyoncu İtalyan Benvenuto Cellini'dir (1500-1571). Bu çok yönlü sanatçı, yazdığı *Anılar*'ında pek çekici bir yazar olarak da kendini ortaya koyar. İçinde halk ağzından alınmış renkli deyişlerin bolca bulunduğu, bunun yanı sıra gramer kuralları kadar pek kitabi biçimlere de sırtını dönmüş bir dille, alabildiğine ilginç bir eser yarattı. Cellini, bu gürültülü devrin ilginç kişiliklerinden çekici portreler sunar bize. Okuyucu, devlere yaraşır bir iradeyle donanmış, istediğini kesin olarak bilen coşkulu bir insanın, yaratırken cesaretin doruğuna çıkan ve her adımda kendini bitirircesine yoran ve insanüstü bir çabayla çalışan, bu sayede de kafasında kurduğu her şeyi ete kemiğe büründüren bir sanatçının –en beklenmedik– öykülerinin arkasın-

dan sürüklenir gider. Cellini'nin, yaşadığı dünyanın önde gelenleri, prensler, krallar, tek kelimeyle müşterisi olmuş bütün bu insanlar karşısında gösterdiği bağımsız tutum ve kendine saygı, çarpar insanı.

Cellini'nin aynı zamanda, kendi ateşli yaradılışının arkasından da gittiği oluyordu çoğu zaman; skandallara ve cinayetlere varan taşkınlık nöbetlerine de tutuluyordu. Kullanmak zorunda kalmadığı zamanlarda bile hançeri her zaman yanındaydı. Birçok cinayet işledi bilerek; kalemine bir vicdan azabının gölgesi bile değmeden onları da anlatır. Cellini, özsaygı ile yoğrulmuştu ve kişiliği hakkında sağlam bir kanısı vardı.

Cellini'nin *Anılar*'ını okurken şu inanç buram buram tüter satırlarında: Zaferlerini hiç de sosyal hiyerarşinin doruğundaki ayrıcalıklı durumuna borçlu değildir; tersine, yeteneklerine ve cesaretine dayanarak kazanmıştır onları ve göğsünü dolduran bir tür aşağı-halk tabakası gururunun kaynağında da bu yetenekler, bu cesaret vardır.

İtalyan hümanizması

Nedir Rönesans'ın temel niteliği? Eski Yunan ve Roma Çağı'na coşkuyla bağlanış. Bu bağlanış, bütün Batı Avrupa'da yayılan güçlü bir düşünce akımıyla aynı zamanda gelişti; ortaçağın son yüzyıllarında İtalya'da doğan bu akım, hümanizmadır.

Hatırlatmış olalım: 14. yüzyılın sonlarından başlayarak, İtalya'da yığınla kültür adamı, Eski Yunan ve Latin dünyasının tüm anılarına tutkuyla sarılıyordu: İlkçağ yazarlarının eserlerini yeniden bulup toplama çabası içindeydiler; hemen hepsi de manastırlara dağılmıştı bu eserlerin ve ortaçağ boyunca da keşişlerce saklanmış ve kopyaları çıkarılmıştı. Topladıkları yazmalarda çoğu kez yanlışlıklar ve bozmalar olduğu için hümanistler, bu metinlerin ilk biçimini saptamak, arkasından da asıl anlamını ortaya koyabilmek amacıyla açıklama ve yorumlamaya girişiyorlardı. Türk istilasından kaçan Bizanslı bilginler de ellerinde sadece çevirileri bulunan Batılılara, Eski Yunan edebiyatının asıl metinlerini getirip tanıttılar. Roma'da, Venedik'te, Floransa'da ilk genel kitaplıklar ve ilk edebiyat dernekleri ya da akademiler kuruldu. 15. yüzyıl sonlarında; Lorenzo de Medici'nin –ünlü Yunan filozofu Platon onuruna– kurduğu Platon akademisi böyle ortaya çıktı. Yazarlar ve bilginler bir araya geliyor, edebiyat ve felsefe sorunları üstüne tartışıyorlar-

dı oralarda. İşte, bu yoğun aranış içindeki kültür adamlarına "hümanist" adı verildi.

Üniversitelerde ruhban çevrelerden gelen hocaların, özellikle ilahiyat temeline dayanan –o bir yerde tek sesli– öğretimleri yanında bu hümanistler, coşkulu bir hareket içinde yeni bir kültür yarattılar; ya da ilkçağ düşüncesinin en sağlıklı öğeleri Hıristiyanlığın içine gelip giriyordu. Kilise dışındaki geniş bir aydın çevreye hitap ediyordu bu kültür; ve –sözlü– öğretimle değil, kitap yoluyla yayılıyordu. Görünüşte yalın bir teknik, ama aslında insanoğlunun ortaya koyduğu en büyük buluşlardan biri olan basımcılık da o sıralara rastlamıştı ve hümanizmanın yayılışını hızlandırıyordu; kendileri de seçkin birer hümanist olan kimi basımcılar, 16. yüzyılın başlarında, hümanizmanın en ateşli yayıcıları oldular: Basel'de bir Froben vardır, Venedik'te Aldo Manuzio, Paris'te Henri Estienne; yüzyılın ikinci yarısında, bunların en ünlülerinden biri; Anvers'te yerleşmiş bir Fransız olacaktır, Plantin.

Ne görüyoruz bu yeni kültürde?

Hümanizma, karmaşık bir geçiş döneminde ete kemiğe büründü gerçi; özelliği de çeşitli öğretilerden gelen dağınık öğelerin bir karması oluşu. Bu bakımdan, eksiksiz bir öğreti değildir hümanizma. Öyle de olsa, onun –çoğu kez birbirinden pek farklı ve hümanizmanın gelişmesinin değişik aşamalarına ilişkin– çeşitli akımları aynı noktalarda birleşiyorlardı: Katolik kilise, tüm doğal eğilimleri günah deyip damgalayarak ve çilecilikle nefsi köreltmeyi erdem diye ilan ederek insan kişiliğini sürekli alçaltırken, hümanistler insanın yüceliğini ilan ediyor, aklının gücünü ve yetkinliğe ulaşma olasılığını göklere çıkarıyorlardı. İnsanın yazgısını saptayan Tanrı değildi; bu yazgıyı, sonsuz olasılıkları kullanarak biçimlendiren insanın ta kendisiydi. Temelde dindar olan hümanistler aslında dini dünyasallaştırıyorlardı; evrenin merkezi olarak insan, Tanrı'nın yerini alıyordu. Hümanistlerin erdem diye önerdiklerinin de kilisenin vaaz ettikleriyle ortak hiçbir yanı yoktu; erdem, eylem susuzluğuyla, yiğitlik, amaçlarına ulaşabilmek için gözünü budaktan sakınmamak, o sınırsız cesaretti. Skolastiğin eleştirisi, feodal dinsel ideolojiye karşı mücadele: Hümanizmanın ilerici yanını belirleyen bunlardır.

Hümanistlerin Grek-Latin kültürüne karşı gösterdikleri –o doymak bilmez– ilgi pek anlaşılır bir şeydir aslında: Onları

çeken, dünyasallığı ve canlılığıydı bu kültürün. Eski Yunan'la Roma'ya olan bu sevgi ve saygı ise, İtalya'da ve özellikle 15. yüzyılda pek güçlüydü; güçlüydü, çünkü İtalya'da antik gelenekler hiçbir zaman bütünüyle kaybolmamıştı ve Eski Roma'nın yıkıntıları herkesin hayranlığını çekip duruyordu. Hümanistler, Roma tarihine kendi ulusal geçmişleri olarak bakmışlardır. Son olarak, 14. yüzyılda İtalya, tarihsel gelişmesi içinde, öteki Avrupa ülkelerinden ilerdeydi. Kapitalist üretim ilişkilerinin ilk biçimleri, en ilerlemiş kentlerde İtalya'da ortaya çıktı. Bu önemli değişiklikler, öteki Avrupa ülkelerinden ileride olan İtalya'nın gelişme düzeyinin yüksekliğine tanıklık ediyordu. Kentlilerin yeni yaşam koşulları, girişimci ruh, para biriktirme susuzluğu sanayide, ticaret ve maliyede –bazen raslantıya bağlı– eser ve işlemler, hızlanan ve yepyeni bir yaşam biçimi, bütün bunlar *popolani* arasında, özellikle de genç burjuva çevrelerde yeni bir dünya görüşünün oluşumuna yol açmıştır.

"Kim ki paranın ve devrin efendisidir, her şeyin de efendisidir." O dönemde yaşamış birinin sözüdür bu. Bu sosyal ortam, feodal toplum ortamına zıt bir dünya görüşü oluşturacaktı elbette. Bu yeni dünya görüşü, insanın toplumdaki rolü hakkında yeni bir ölçüt getiriyordu; yeteneklerini, çıkar ve haklarını değerlendirişi başkaydı. Şaşmalı mı buna? Kent yaşamının dinamizmi, çeşitli partiler ya da gruplar arasındaki sert sınıfsal mücadele çoğu zaman hali vakti yerinde kentlilere –hatta bazen onlardan bir iki gömlek aşağıda olanlara– bekledikleri bir şeyi veriyordu: Yükselmek, doğdukları kentte önemli bir yer tutmak ya da girginlikleri, hüner ve güçleri sayesinde prensin sevgisini kazanmak. Yeni koşullarda, bir imalathanenin, bir korporasyonun ya da bir kastın içindeki bağlar gevşediğinde, girişimci ya da bir tacir rakiplerine karşı ciddi bir kavga verirken yalnız başına kaldığında bütün bu nitelikler, zenginliklere götüren kapıları açabilecekti; kazancın çekiciliğiyle kamçılanmış bu girişimci ya da tacirin dayanabileceği tek şey vardı: Kendi yetenekleri!

Hümanizmanın temelindeki bireycilik buradan geliyor.

Bu mücadelede hümanistler, tacir ve zanaatkâr çevreleri temsil ediyorlardı başta; genç burjuvazinin bir bölümünü oluşturan da bu çevrelerdi. Yeni düşünceler İtalya'da büyük yankılar yaptı. Rönesans'ın birçok kişisi, *popolani*'den, "liberal meslekler"in insanlarındandı; soylulardan gelenler de vardı

içlerinde. Feodal dünya görüşünün temellerini yıkarken, insan kişiliğini felce uğratan yığınla engeli kırıp parçalarken hümanistler aslında halkın en geniş katlarının çıkarlarını dile getiriyorlardı; öyle olduğu için de uzun zaman ilahiyatçı dogmaların tutsağı olmuş olan halk kitlelerinin yaratıcı gücünün yeniden ortaya çıkışı oldu bu. Halk kaynaklarıyla beslenen sanat ve edebiyat, kendine özgü bir parlaklık kazandı ve bütün bir devre damgasını vurdu.

İşte, hümanizma adını verdiğimiz bu görüş, Rönesans adını alacak olan parlak kültürün ideolojik içeriğini oluşturur. Bu kültürün kaynakları, İtalyan kent kültürüne çıkar; o da daha önceki çağın kent kültürüne salar köklerini. Rönesans'ın temsilcileri, ilerici eğilimlerini bundan aldılar. Onu daha bir belirginleştirip vurgulamakla ve geliştirmekle yetinmediler; nitel bir sıçrayış oldu bu: Burjuvazi, ortaçağın kentlilerinden geldiği halde onlardan ne kadar ayrılıyorsa, Rönesans da ortaçağın kent kültüründen o kadar farklıdır. Sonra, Eski Yunan ve Roma'nın felsefesinin, edebiyatı ve sanatının basit bir tekrarlanışı değildi söz konusu olan. İlerlemeden yana olan aydınlar, ilkçağın mirasına büyük bir susamışlıkla sarılıp 14. ve 16. yüzyıllar arasında yepyeni bir kültür yarattılar; bu kültür, daha önceki yüzyıllardakinden nitel olarak farklıdır.

14. ve 15. yüzyıllar, İtalya'da Rönesans öncesinin yüzyılları oldu. Kapitalist ilişkiler, Avrupa'nın öteki ülkelerinde de palazlanmaya başladığında, hareket onları da içine aldı.

İtalya dışında hümanizma ve edebiyat

Avrupa'da 16. yüzyılda edebiyatın gelişimi, ulusal edebi dillerin ete kemiğe bürünmesiyle atbaşı gitti; bu dillerin, esin ve zenginliklerini folklordan ve halk söyleyişinden aldıklarını yeniden hatırlatmış olalım. Latince dar bir bilginler çevresinin malı olarak kalırken, halk kitlesinin anladığı zengin ve renkli konuşulan dil, kendine özgü yerini aldı. Görsel sanatlar gibi, Rönesans'ın edebiyatı da insanın güzelliğini, aklını, yaratıcı gücünü selamlar.

Hümanizma bülün bir 16. yüzyıl boyunca İtalya'da parlaklığını sürdürürken, edebiyatta iki büyük epik şair ortaya çıkar: *Çılgın Roland*'ın yazarı Ludovico Ariosto (1474-1533) ile *Kurtarılmış Kudüs*'ün yazarı Tasso (1544-1595). Ariosto, kahra-

manının ve çeşitli ülkeleri dolaşıp duran şövalye dostlarının –çoğu kez akıl almaz– serüvenlerini anlatır poeminde. Yüce duygular bakımından zengin ve görkemli eylemlerle dolu çalkantılı bir yaşamı dile getirmek için bir bahanedir bu aslında. Ariosto, çöküp gitmekte olan feodal düzenin bazı çizgilerini zekice eleştirir ve onun karşısına, şövalye edebiyatının geleneksel konusunun elverdiği ölçüde, çekici ve değişik, yaratıcılık ateşiyle kızgın bir dünyada daha güzel ve daha zengin bir yaşamın düşünü çıkarır.

Ünlü Machiavelli de 16. yüzyılda İtalya'da ortaya çıkacaktır.

Ne var ki, hümanizma çabucak yarımadanın dışına taştı ve bütün Batı Avrupa'da görkemli bir edebiyatın açılıp serpilişine yol açtı. Avrupa hümanizmasının başlıca merkezlerinden biri Fransa oldu. İki büyük bilgin, ona kendine özgü bir parlaklık kazandırdılar: Guillaume Budé ve Henri Estienne. Biri, hukukçu ve I. François'nın kitaplığının müdürü olarak, Roma hukukunu yorumladı ve Eski Yunan ve Latin yazarlarının yaşamı üstüne çalıştı; öteki, Parisli –ve hümanizma âşığı– ünlü bir basımcı aileden geliyordu, Yunan dilinin ilk büyük sözlüklerinden birini o yayımladı. Asıl belirtilmesi gereken noktalardan biri de şu: Fransa'da hümanizmayı, I. François özel olarak koruyup destekledi. Hümanizmayı yöntem ve düşünce olarak Paris Üniversitesi –özellikle de ilahiyat Fakültesi, yani Sorbonne– hoş karşılamıyordu. I. François, Guillaume Budé'nin önerisiyle, yeni bir öğretim yuvası kurdu: 1530'da, Yunanca ve İbranice, sonra da felsefe, matematik, coğrafya ve tıp dersleri vermekle yükümlü "kral okutmanları" atadı. Collége de France'ın kökeni budur; skolastiğin bendesi Sorbonne'un karşısında, Fransa'da hümanizmanın zaferini temsil edecektir bu kuruluş.

Fransız hümanizması pek parlak bir edebi rönesansa da yol açtı. Şiirde, büyük adlar olarak, Marot'dan (1496-1544) başka, asıl Ronsard'ı (1524-1585), du Bellay'i (1491-1543) görüyoruz; onların yanı sıra da bir yazarlar topluluğu: La Pléiade. Ancak, nesrin en büyük ustaları, iki kişi oldu: *Gargantua* ile *Pantagruel*'in yazarı Rabelais (1494-1553) ile, ünlü *Denemeler*'in yazarı Michel de Montaigne (1533-1592). Her ikisi de Fransız edebiyatına, ortaçağdakinden farklı türler, düşünceler ve konular getirmiştir: Fransız diline Yunan, Latin ya da yabancı kökenli kelimeler de sokarak –alabildiğine– zenginleştirmişlerdir onu. Ve yine

onlardan sonradır ki, daha önce Latince yazan bilginler ve filozoflar, düşüncelerini Fransızcada dile getirmeye başlamışlardır.

> Rönesans'ın ruhunu en iyi temsil eden, François Rabelais'dir aslında; hümanistlerin düşledikleri o özgür ve ahenkli biçimde gelişmiş insanın oluşumunu onun eserinde görürüz. O ölümsüz yergi romanlarında, *Gargantua*'da ve *Pantagruel*'de Rabelais, olanca sertliğiyle ortaçağ düşüncesine karşı çıkar, feodalitenin temellerine saldırır; özellikle de düşüncenin içinde boğulduğu Katolik Kilise'ye karşı yapar bunu. Egemen ve ısıran bir dille, çoğu kez gülünç kişileri dolar kalemine. Kimler yoktur ki? Obur kişiler, zır cahil skolastik ilahiyatçılar, yargıçlar ve görevlerini kötüye kullanan hazine görevlileri. Çekiştirir, kınar, sıra dayağından geçirir ve gözünü budaktan esirgemeden yapar bunu. Öte yandan, köylülerin çetin yaşamını içten gelen bir yakınlıkla anlatır. Söyleyişlerindeki tüm zenginliği halk dilinden devşirir; tadına doyulmaz kelimeleri, atasözlerini –göz alıcı biçimde– alır, çeker, çevirir, ustaca kullanır. Şaklabanlık, kaba şaka, matrak, edepsizce öyküler, maskaralıkla acayiplik kol koladır. Halk tiyatrosu seyircisinin sevdiği şeylerdi bunlar.
>
> Duyular aklın yönettiği, baskıdan azade ideal yaşam: Rabelais, Thélème Manastırı'nı anlattığı romanında dile getirir bunu; o manastırın ilkesi de şudur: "İstediğini yap!" Yazar, insana karşı derin bir inanç içindedir; doğadan aldığı aklının bereketliliğine güvenir. Gerçekten tüketilemeyecek olan yetenekler, en yüce iyilik, genel iyilik adına gelişecektir.
>
> Yeter ki engeller kalksın!

Nederland'da, Almanya'da ve İngiltere'de de hümanistler ortaya çıktı. İçlerinde en tanınmışı da Erasmus (1466-1536) oldu. Rotterdam'da doğan Erasmus Fransa'da, İngiltere'de, İtalya'da, Basel'de yaşadı; gerçeği söylemek gerekirse, yurdu yoktu: Bir Avrupalı oldu o. Erasmus'la hümanizma, dinsel ve ahlaki kaygılar içine girer. Gerçekten Erasmus, pagan ya da Hıristiyan, eski yığınla metni inceleyip yayımlamakla yetinmedi; onun 1509'da yayımladığı *Deliliğe Övgü*'sü, yaşadığı devre, Kilise'nin kötü davranışlarına karşı yöneltilmiş acı bir yergidir. *Eski Sözler*'i ve *Konuşmalar*'ı Eski Yunan ve Roma yazarlarını okurken çıkardığı felsefi ve ahlaki dersleri herkesin önüne götürüp koyar. Ne var ki, ulusal dillerin gelişme içine girdiği bir sırada Erasmus, Budé'nin yaptığı gibi Latince yazıyordu.

Rönesans, İngiltere'de ve İspanya'da dünya edebiyatının iki doruğunu yetiştirdi.

Gerçekten, hümanizma İngiltere'de de açılıp serpildi: Oxford ve Cambridge üniversiteleri geliştiler; başlıca kentlerde yığınla okul (kolej) açıldı: Bu okullarda yeni bir öğretimin yanı sıra, henüz ürkek ve çekingen de olsa, "modern" bilimin başlangıcının işaretlerini görürüz. İngiliz Rönesansı'nın eserleri, ne resim ne de mimarlıkta pek özgün olamadılar gerçi; ne var ki edebiyat, hele o ünlü "Elizabeth Çağı"nda –kendine özgü bir güç ve parlaklıkla– ulusal duyarlılığı dile getirmesini bildi. Şiir önemli bir hamle yaptı; özellikle uzun şiirde akla ilk gelen de Edmund Spenser (1552-1599). Spenser, İngiliz dilini ünlendirmek istedi: Yergiden doğa güzelliklerine doğru uzanır şiiri; Chaucer soyundan bir şairdir o: Bununla beraber, Londra'da olsun, eyaletlerde olsun büyük tutku tiyatroyaydı, İngiliz edebiyatının en büyük tiyatro yazarı da işte bu dönemde yaşadı.

William Shakespeare'i (1546-1616) kastediyoruz.

Tiyatro yazarlığının devi Shakespeare, iki devrin ara yerinde, çökmekte olan feodalizm ile oluşmakta olan kapitalizm arasında yaşadı. Bu geçiş dönemi boyunca ortaya çıkan tutkuları, uyuşmazlıkları ve çelişmeleri olağanüstü bir güçle anlattı. Shakespeare, hümanizmaya has ülkülerin, yaşadığı devirle uyuşmaz olduğunun –pekâlâ– farkındaydı.

İngiltere tarihinden, özellikle 14. ve 15. yüzyıllar İngilteresi'nin iç çekişmelerinden çekip çıkardığı dramlarında sanatçı, kabına sığmaz feodallerin, olayların akışında verdikleri zararı gösterdi. *IV. Henry*'de ve *Windsor'un Şen Kadınları*'nda gördüğümüz Falstaff, birçok yönüyle ilgi çekici de olsa, Shakespeare için, yaşanan dönemin hayasız bir asalak tipi oldu. *Güzel Biten Her Şey İyidir*'de aristokratların çalım ve kasılmalarıyla alay eder. Doymak bilmez açgözlülük pençesinde kıvranılan altın hırsı: Shakespeare'in *Atinalı Timon* ile *Venedik Taciri*'nde açıkladığı budur. Aynı adı taşıyan dramdaki katil kral II. Richard, kendi tutkusunu doyurmak için kan dökmekten çekinmeyen bir feodal despot, utanmaz bir serüvencidir. *Romeo ile Juliette* Shekespeare'in bir gençlik eseridir. Kendilerinden mutluluğun esirgendiği iki genç âşığın acı öyküsüdür bu; esirgenir, çünkü ikisinin de yaşadıkları top-

lum, uzlaşmazlıkların paramparça ettiği, kan gütme gibi ortaçağın boş inançlarının pençesindeki bir toplumdur.

Shakespeare'in en büyük trajedileri, *Hamlet*, *Othello* ve *Kral Lear*'dır. Yazarın bu oyunlarında yarattığı kişilikler galerisinde, güçlü ve karmaşık bireyler görürüz. Onların acı yazgısı kaçınılmaz bir uyuşmazlığı açıklar; bu uyuşmazlık, bütün canlılığıyla yaşayan bir kişilik ile anlamsız bir yıkıcılığı temsil eden sosyal ortam arasında çıkınıştır.

Shakespeare'in kişileri hiçbir zaman basite indirgenmiş insanlar olmadılar; yazar onları bütün görünüşleri altında ele alıp araştırıyor ve her insan yaradılışına has çelişmeleri keşfediyordu. Onun eserini incelerken özetle şöyle der Puşkin: "Shakespeare'in yarattığı kişiler bir tutkunun ya da bir kötülüğün dökümü halindeki insanlar olmadılar; bu kişiler, tutkuların ve çeşitli eksikliklerin gelip kendilerini yakalayıp avucunda tuttuğu canlı varlıklardır. Duruma göre, onların yaradılışlarının çeşitli yüzleri seyircilerin önüne çıkar." Shakespeare'in oyunlarının merkez kişileri, yazarın didik didik ettiği bir sosyal temel üzerinde gelişir. Hiçbir zaman durağan değildirler, donmamışlardır ve olayların akışına göre değişirler; mücadeleyle biçimlenmiş olarak, deneyimlerle de zenginleşerek...

Bütün başarısızlıklarına karşın II. Felipe dönemi, İspanya'da pek önemli bir dinsel, sanatsal ve edebi harekete de yol açtı; İspanyol tarihçilerinin "altın yüzyıl" dedikleri bu dönem, 17. yüzyıl ortalarına değin sürdü ve komşu ülkelerin kültürünü de etkiledi. Azize Avilalı Teresa, Keşiş Juan de la Cruz ve Dominiken Luis de Granada o sıralarda yaşadılar; her üçü de pek tanınmış dinsel eserlerin yazarlarıdır. Yunan kökenli ünlü ressam El Greco (1541-1614) dinsel tablolarında İspanyolların derin imanını dile getirdi. Son olarak, II. Felipe'nin saltanatının son yıllarında, İnebahtı Savaşı'nın eski askerlerinden biri, Miguel de Cervantes (1547-1616) kendisini ölümsüzler arasına sokacak ünlü romanını yazmaya başlıyordu.

Shakespeare'de toplumla çatışan kişilik sorunu genellikle trajik bir yankı bırakırken, Cervantes bütünüyle başka bir açıdan yaklaşır konuya. Yazar, bu çatışmayı, traji-komik ve yergici bir planda olmak üzere, ölümsüz romanı Saf Soylu *Mancha'lı Don Kişot*'ta ele alır. Cervantes, sersem sepelek dolaşan şövalyeler üzerine yazılmış kitaplar hakkında bir yergi yazmayı tasarlıyordu başlarda; ancak eser, salt şu ya da bu ebedi türün eleştirisi olmaktan çıktı, aştı onu.

Yazar, 16. yüzyılla 17. yüzyıl başlarındaki İspanya'nın yaşamını –alabildiğine renkli– çizer. Solgun çehreli şövalye Don Kişot, bir soylu kişidir; yeryüzünde adaleti yeniden kurmak gibi yüce bir çılgınlığa kapılıp servetini bu uğurda yitirmiş bir soylu kişi. Serüven aramaya çıkar, yazarın arzuladığı biçimde, değişik ve çoğu kez de gülünç şeyler geçer başından. Yanında sadık seyisi Sancho Panço vardır. Uyanık, hünerli, yalın ve sağlam köylü mantığı olan bir kişidir o. Cervantes, şunu göstermek istemiştir eserinde: Hümanistlerin soylu ilkelerine dayanan ve en büyük amaçları fethetmeye adanmış bir özgür yaşam, çözülme yolundaki ortaçağ düzeniyle uzlaşmaz. Yazar, alaycılığın sivri dilini, İspanyol mutlakıyetine, ülkede uygulanan zalim, açgözlü ve yırtıcı tiranlığa da uzatır. Dar ufuklu, ama yukarıdan bakıp çalım satan soylularla, laubali ve zırcahil ruhbanı eleştirip ayıplar, görevlerini kötüye kullanan görevlileri aşağılayıp horlar. Soylu özlemlerle aklını kaçırmış Don Kişot, olayların akışı boyunca, kendine hasım bir dünyaya çarpar durur: hiç de öğütlenemeyecek dalaverelerle toplumda elverişli bir yer kapmış hinoğluhin tacirlerin dünyasıdır bu; tuzu kuru köylü kalabalığı ve öteki kazanç avcılarıyla karşılaşır.

Cervantes'in evrensel edebiyatın şaheserlerinden biri olan *Don Kişot*'u, Rönesans'ın gerçekçiliğini tamamladı. Gelecek yüzyıllarda ortaya çıkacak olan gerçekçi romanı haber verir o. Topluma meydan okuyan, var olan iğrenç koşullara karşı çıkan yüce kişi teması, daha sonraki yıllarda, 18. ve 19. yüzyıl edebiyatında birçok kez yeniden ele alınacaktır.

Hümanizmanın bunalımı

16. yüzyılın sonuna doğru ve 17. yüzyıl başlarında, düşünceleri Rönesans öncesi ve Rönesans'ın edebiyat ve sanatında billurlaşan hümanist bireyciliğin bunalımı başlayacaktır.

Nereden geliyordu bu bunalım?

Şuradan: Hümanistlerin yarattığı insan ülküsü, o yetkin ve tüm feodal baskılardan kurtulmuş insan, tam bir yükseliş halinde olan burjuvazinin özlemlerine, kurulmakta olan kapitalist düzenin gereksinmelerine yanıt veriyordu hiç kuşkusuz. Ne var ki, bir yerde, havada kalmaya mahkûmdu bu ülkü; doğanın verdiği sınırsız yeteneklerin yetkinleştirdiği, bu yetenekleri yaşama geçirip onları çoğaltmak isteyen insan, bir burjuva ülküsüydü; ancak, bu ülküde, bu sınıfa has bencillik ve açgözlülük ortaya

çıkmamıştı henüz. Devrin tabloları ve heykelleri, ahenkli bir gelişimi tatmış insanları çiziyorlardı; onlarda çizgilerin güzelliği iç dünyadaki yetkinlikle iç içeydi. Dönemin sanatçı ve yazarları şu iyimser inançla doluydular: Bu ülküyü, yeni toplumun gerçek yaşamında zafere ulaştırmak mümkündü.

Oysa burjuvazinin güçlenip mutlak monarşilerin başarı kazanmasıyla, hümanizma da derin bir bunalım içine girer. Ülkü ile tarihsel gerçeklik arasındaki çatlak, acılı biçimde aydınlığa çıkar; edebiyat ve sanatın ustaları şunu görürler: Yükselen kapitalist toplum, insanlığın özgürce atılımına uygun kuralları gerçekten yaratabilecek durumda değildir. Sosyal kötülükler, üstesinden gelinemeyecek denli derin görünür onlara. Örneğin, Michelangelo'nun son eserlerindeki o üzgün ve trajik işaretler buradan ileri gelir. Bu trajik yankı, Aşağı Rönesans'ın edebiyatında özellikle duyurur kendini.

Böylece, iyimser hayallerin gerçekle temasta yıkılışı, bazı ülkelerde feodal-Katolik gericiliğin başarı kazanması, bazı yerlerde de ilkel birikim devrinin dehşet verici sahneleri karşısında hümanist çevrelerde ayakların birden yere basışı, düşünürleri ve sanatçıları, insanın bedensel ve ahlaki erdemleriyle, sosyal ilişkiler konusunda vaktiyle ortaya konmuş kavramları yeniden düşünmeye ve derinleştirmeye götürdü; insanın yaradılışındaki tüm karmaşıklığın üstündeki örtüyü kaldırmaya koyuldular. O denli gözde ülkülerin başarısı konusunda düş kırıklığına uğrayınca, hümanistler, ilk hümanistlerin gördüğü biçimiyle insanın gerçek doğası karşısında kuşkuya kapıldılar. Dengeli, durmuş oturmuş insan deyince, mutluluk arkasından koşan ve dünyaya en güzel düzeni sağlamayı öğrenmekten başka bir gereksinmesi olmayan bir insanı anlıyorlardı. Montaigne öyle diyordu: "Her 'ben' başlı başına bir varlıktır; başka bir yerde bulamazsınız onu ve çelişmelerle doludur. Kendisini çevreleyen ilişkilerinde insan, en yüce tepelere de çıkabilir, en baş döndürücü düşüşlere de uğrayabilir."

FELSEFE VE BİLİM

Hümanistler, somut bireşimlere, felsefi sistemlere, ortaçağın büyük ilahiyatçılarının görkemli yapılarına sırtlarını dönmüş gibidirler. İlkçağın felsefeleri içinde yakınlık duydukları, doğrudan doğruya günlük yaşamımızı ilgilendirir daha çok:

Epikurosçuluğun yanı sıra Stoacılık. Bununla beraber, Yunanca metinlerle doğrudan ilişki, onları Platon'la Aristoteles'e kayıtsız bırakamazdı. Raffaello'nun Vatikan'daki o ünlü freskosunun tam ortasına konulan da bu iki filozoftur; biri göğü gösterir orada, öteki yeri. Floransa, Platoncu çalışmaların beşiği olacaktır; Padova, Aristotelesçi incelemelerin.

16. yüzyıl, doğa bilimlerinde de, başta Kopernik'in yaptığı bir devrimin tanığı.

Yeni Platonculuk ve Pomponazzi'nin akılcılığı

Floransa'da Platoncu Akademi'nin kurulmasından önce Almanya'da Nicolaus von Kues (1401-1464), 1464 yılına doğru, *De la docte ignoranca* adlı kitabını yazarak 15. yüzyılın –belki de– en ilginç eserini koymuştur ortaya; ilginçti, çünkü ortaçağın evren anlayışıyla bağları koparıyor ve Aristoteles'in fiziğinden başlayarak kendini ağır ağır dayatmış olan, mertebeli fizik dünya görüşüne karşı çıkıyordu. Bunun yanı sıra biz insanların sınırlı bilgilerimizi Tanrı'nın sonsuzluğundan ayıran uçuruma işaret ediyordu: Bütün, zıtlar o Tanrı'da birleşiyordu; bu niteliğiyle de insan aklının erişemeyeceği bir şeydi Tanrı. Tanrı'yla insan arasında tek bir bağ kurulabilirdi ancak: Kişisel, eksik ve sınırlı mistik bir sezgi; öte yandan, bizim sınırlı bilgilerimiz sürekli bir ilerlemenin kaynağı olabilirdi. Nicolaus von Kues'in Fransa'da da yankıları oldu: Onun düşünceleri ile Montaigne'nin Tanrı'yı "bilinmez" bir şey diye göstermesi arasında bir ilişki olsa gerek; Montaigne'e göre Tanrı, insan aklının öylesine erişemeyeceği bir şeydir ki, en iyisi ondan hiç söz etmemektir.

Platoncu Akademi deyince akla ilk gelen adlardan biri, Marsilio Ficino (1431-1499). Medicilerin desteklediği bu düşünür, Platon'un, arkasından da Plotinus'in çeviricisi ve yorumcusu oldu. Platon'un *Şölen*'i üzerine yaptığı yorumda, Platon Akademisi'nin belli başlı üyelerini konuşturur; bu eser, İtalya'da olduğu kadar Fransa'da da aşk şiiri üzerinde büyük bir etkide bulunacaktır. Platon'da, güzel bedenlerin aşkından güzel ruhların aşkına, oradan –Tanrı'yla da karışan– güzellik düşüncesine aşama aşama geçilir; Ficino'da, bedensel aşkla manevi aşk arasındaki zıtlık daha da keskinleşir; saf aşk, ruh, birbirini izleyen aracılarla götürür tanrısal birliğe: Şiir esini, din esini, peygamber esinidir bu aracılar. 16. yüzyıl başlarında İtalya'da,

Ficino'nun düşüncesini avamileştiren aşk diyalogları yazılacaktır. Bununla beraber, Ficino'nun Platonculuğu bir estetik felsefesi olarak kalır; hümanistler ve şairlerin yanı sıra Botticelli ya da Luca Signorelli gibi ressamlar da Platoncu Akademi'nin ziyaretçileri arasındadır. Bunlar bir yana, Ficino'nun asıl amacı, Platonculuktan, bazı Hıristiyan düşünceleri, özellikle ruhun ölümsüzlüğüne olan inancı desteklemek için kanıtlar çıkarmaktır. Aristotelesçi felsefeyle güçlükle bağdaşır bir inançtır bu. *Platon'cu İlahiyat ya da Ruhun Ölümsüzlüğü Üstüne* adını verdiği büyük eserini bu amaçla yazar.

Ficino'nun hayranlarından Pico della Mirandola'nın aranışlarından daha önce söz etmiştik.

Floransalı Yeni Platonculuk, çelişmeli özlemler de taşısa, Rönesans'ın birbirinden pek farklı eğilimlerini besledi; Lefèvre d'Etaples, Calvin, Ronsard, birbirinden ayrı zeminlerde ondan esinlendiler.

Öte yandan, Avrupa çapında önemli olan akılcılık da Padova'da, Venedik ve yöredeki üniversitelerde ağırlığını ortaya koydu. Oralardaki pratik tacir anlayışıyla ulusal gerçekliğin bir etkisi olsa gerek bunda; Venediklilere mal edilen şu söz, hayli anlamlı da bu bakımdan: "Ben önce Venedikliyim, sonra Hıristiyanım."

Aristoteles'in yorumcusu Müslüman İbn Rüşd'ün öğrencileri, Padova'da etkiliydiler. İbn Rüşd'e göre, madde ve hareket ebedi idi ve yaratılmamıştı. "Dünyanın ve insanlığın ruhu" olan bir "etkin akıl" vardır ki, her bireysel akıl ondan almaktadır kaynağını ve ölümsüz olan da odur; bireysel ruh ise –tersine– ölümlüdür. 1240'ta Paris Üniversitesi'nin, 1513'te de Papa X. Leo'nun mahkûm ettikleri böylesi bir felsefenin Hıristiyan Avrupa'da nasıl olup da öğretilebildiğini anlayabilmek için onu tamamlayan bir düşünceyi, "çifte gerçek" öğretisini eklemek gerekir: Padovalılar da İbn Rüşd gibi, aklın bazı dinsel dogmalara zıt düştüğünü söylüyorlardı; ancak, inanmak gerekiyordu onlara, vahyin ürünüydüler çünkü. Padovalıların bir bölümü de İbn Rüşd'ü değil, Aristoteles'in bir başka yorumcusunu izlerler: M.S. 3. yüzyılda yaşamış Aphrodisias'lı Aleksandros'u. Ona göre ruh, bedenin bir ürünüydü; bundan çıkan sonuç da şuydu: Bedenle beraber o da yok oluyordu.

Peki öyleyse, Cennet ve Cehennem ne olacaktı?

İbn Rüşdçülük ile Aleksandrosçuluk 16. yüzyılda Avrupa'da etkilerini sürdürdüler. Ama daha da önemli olan Pomponazzi'nin (1462-1525) görüşleri oldu; öyle denir onun için: "Skolastiklerin sonuncusu, Aydınlanma Çağı'nın ise ilki": Pomponazzi, Aquino'lu Thomas ile İbn Rüşd'ün Aristoteles üstüne yorumlarını reddediyordu. O 1516'da basılmış *Ruhun Ölümsüzlüğü* ile, 1520'de yazılan ve kopyaları elden ele dolaşan *Doğada ve Büyülerde Olup Bitenlerin Nedenleri* adlı eserinde, "vahyi ve mucizeleri bir yana bırakarak ve bütünüyle doğal sınırlar içinde kalarak" sorunları incelemek ister; yani sadece akıldan yararlanmaktadır ve ilke olarak da aklın her şeyin yargıcı olduğunu belirtir baştan.

Tek kelimeyle bir akılcıdır o.

İnsan ruhu bedenle başlar, bedenle yok olur; ruhun ölümsüzlüğü diye bir şey yoktur. Ve Pomponazzi, Yeni Platonculuğun insan, bu Tanrı'nın oğlu hakkında söylediklerini de alır bir bir yıkar. Ona göre, insan doğada olağanüstü biridir sadece. İnsan, hatta bazen hayvanların en ilerisinden de geridir: Kunduzlardan daha az hünerli insanlar vardır; arıların ortaya koyduğu yurttaşlık niteliğinden yoksun insanlar da. Ve öyle insanlar vardır ki, sahibinin mezarı başına gelip ölen köpeğin erdemlerinden nasipsizdir. İnsanların ancak küçük bir bölümü, insanlığın ayrıcalığı olan akla sahiptir. İnsan, Tanrı suretinde değildir; zafer kazanmış bir kahraman da değildir o. "Öte dünyada ödül ve ceza inancını yok ederek, ahlakı yıkıyorsunuz" diyenlere şöyle yanıt veriyordu Pomponazzi: "Erdemin ödülü, erdemin kendisidir."

Bu arada, Kutsal Kitap'taki mucizelerin temellerini de yıkar. Pomponazzi'ye göre, mucizeler bütünüyle doğal, ancak bizim bilmediğimiz nedenlerin beklenmedik şaşırtıcı sonuçlarıdır yalnızca. "Doğal nedenler, bu olayları açıklamak için yeter bize... Görüleni, doğal aklın tanıtladığını terk edip görünmeyeni ve inanılmaz olanı aramaya kalkmak gülünçtür gerçekten ve baştan aşağıya saçmadır, zırvalıktır... İsa'nın ve Havarilerinin mucizeleri için de aynı şey söylenebilir." Ancak, İsa'nın ortaya koyduğu, kilisenin kanıtladığı bu mucizeleri akla dayanarak kabul edemeyiz; bizi, dayanaksız bir iman inanmaya götürebilir onları.

Daha 1412'de, Latran Konsili'nde de dolaşan bu söylentileri mahkûm etti kilise; çünkü Katolikliğe göre, mucizelere

inanmak gerekiyordu; ve akıl, vahiy yardımcı olduğunda, dinin temellerinden biriydi. Ne var ki, Pomponazzi'nin etkisi büyük oldu. Binlerce Avrupalı, Padova'ya öğrenim yapmaya geldi; Pomponazzi'nin kitapları her yerde okundu. Rabelais, Etienne Dolet, Jean Bodin, Montaigne, 17. yüzyılın özgür düşüncelileri, Aydınlıklar yüzyılının "filozoflar"ı, onun öğrencileridir aslında.

Yeni bilimsel görüş

16. yüzyıldan başlayarak yeni bir bilimsel görüş de olgunlaşmaya başlar; ilk fetihleri de doğa bilimlerindedir.

Doğa bilimlerindeki parlak kazanımlar, o zamanlar devrimci bir sınıf olan burjuvazinin çıkarlarına da bütünüyle yanıt veriyordu. Bu kazanımlar, sanayide birikmiş geniş deneyimin genelleşmesine de bir canlılık ve hız getirdi. Doğa bilimleri, öte yandan, geçerliği kalmamış feodal rejimin dinsel görüşlerine karşı ideolojik mücadelesinde güçlü bir silah oldu burjuvazi için.

15. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, önde gelen düşünür ve bilginler, yeni araştırma yöntemlerinin uygulanması zorunluluğu üstünde ısrar ediyorlardı. Dış dünyanın incelenip araştırılması yolunda –sayısı gitgide artan– sesler yükseliyordu; araştırma yöntemi olarak da aklın doğruladığı ve genelleştirdiği gözlem ve deneyimi ileri sürüyorlardı. Çok geçmedi, bilim dinin gerici dogmatizmine karşı başkaldırdı. Bilimsel alandaki bu başkaldırıya çoğu ülkede, halk kitlelerinin feodalizme ve onun ideolojik kalesi olan Katolik Kilisesi'ne karşı ayaklanışı eşlik etti.

Dünya üstüne bilimsel bir görüş adına savaş da İtalya'da başladı; çünkü kapitalizmin ilk tomurcukları orada uç vermişti. Bu yeni eğilimlerin öncülerinden biri yine Nicolaus von Kues oldu; dinin dogmalarına dayanarak, Dünya'yı olup bitmiş bir evrenin merkezi yapıp çıkan ortaçağlı skolastiklerin görüşünü reddetti. Nicolaus von Kues, gerçeği tanımak için gözleme ve deneyime başvurmak gerektiğini söyleyerek, büyük bir çağrıda bulundu.

Rönesans'ın en büyük dehalarından biri olan Leonardo da Vinci de deneyimin önemini derinden kavradı. "Bilgelik, deneyimin oğludur" diyordu. Deneyime dayanan bir bilimin uygulamadaki önemine dikkati çekerek şöyle yazıyordu özetle:

"Bilim kumandan, uygulama ise askerlerdir." Yorulmak bilmez ve titiz bir araştırmacı olan Leonardo, doğadaki çeşitli olaylar hakkında yığınla deneyimde bulundu ve kılı kırk yaran gözlemler yaptı: çesitli makine ve mekanizma tasarıları koydu ortaya, uçan bir araç yapmaya kalktı hatta.

16. yüzyıldan başlayarak astronomi de onur mevkiine çıkarıldı. Astronomi, denizcilikteki yoğun gelişmenin gereksinmelerine yanıt veriyordu. Yeni keşfedilen kaynakların yerini saptamak ve gemilerin tutacakları yönü ve yolu belirlemek için astronominin verilerinden yararlanmak zorunluydu. Pek yararlı buluşlar yapıldı. Pusula ve usturlap yetkin hale getirildi; teleskoplar ve açısal yükseklik ölçen aletler, bunun gibi denizciliğin bazı aletleri ortaya çıktı.

Evren üstüne olsun, insanın o evrendeki yeri üstüne olsun, o tarihe değin ne ki tasarlanıyor ve biliniyor, baştan aşağıya değişti. Ve artık, kör bir imana değil, doğanın kanunlarına dayanan, dünya hakkında bilimsel yeni bir tablo çıktı ortaya. Dünya üstüne bilimsel bir görüş olgunlaşmaktaydı; ve skolastik öğretilere karşı mücadele içinde ortaya çıkmıştı bu ve o mücadele içinde gelişiyordu.

Bu konuda ilk devrimi, Nicolas Kopernik yapar; onu Giordano Bruno'nun çabaları izler.

Gerçekten, yeni bir dünya görüşünün gelişimini, Polonyalı büyük bilgin Nicolas Kopernik'in (1473-1543) çalışmaları büyük ölçüde destekledi. Öldüğü yıl yayımlanan *Gök Yuvarlarının Dönüşü Üstüne İnceleme* adlı eserinde Kopernik, Ptolemaios'un dünya merkezli kuramını çürütüyordu: Katolik Kilisesi'nin de desteklediği bu kurama göre Dünya, evrenin merkezinde durağan bir nesneydi; Güneş'le gezegenler de onun çevresinde dönüyorlardı. Bilgin, reddedilmez kanıtlar ileri sürerek Ptolemaios'un sistemini geçersiz kıldı; onun yerine Güneş merkezli kuramı koydu: Buna göre Dünya, öteki gezegenler gibi, biri kendi çevresinde, öteki de Güneş çevresinde olmak üzere, çifte bir hareket içindeydi. Kopernik'in keşfi, gerçekten devrimci bir eylem oldu. Engels, öyle der haklı olarak onun için: "Bu keşifle, doğa bilimi ilahiyat karşısında bağımsızlığa kavuşur."

Gerçekten, bağımsızlığa kavuşuyordu.

Kopenik'in sistemi, büyük İtalyan filozofu Giordano Bruno'nun (1548-1600) kişiliğinde, yorulmak bilmez bir izleyici ve yayıcı buldu. Bruno, Kopernik'in ilkelerini geliştirdi ve devri için pek ileri bilimsel

tahminlerde bulundu; çeşitli alanlardaki buluşlar bu tahminleri doğruladı. Birçok gezi yaptı Bruno; gittiği her ülkede, evrenin sonsuzluğu ve dünyaların çokluğunun yanı sıra doğa kanunlarının birliği öğretisini –sürükleyici bir dille– anlattı: Şunu tanıtladı: Madde ebedidir, sürekli olarak hareket halindedir ve değişmektedir. Bruno, düşüncelerini bir düzine eserde şiirsel bir dille anlattı; bütün bunlarda bilimsel bilgi kör imanın karşısına çıkarılıyordu.

Ne var ki, Bruno'nun Katolik Kilisesi'nin dogmalarıyla taban tabana zıt ilkeleri, Engizisyon'un kini ve zulmüyle karşılaştı. Tutuklandı, işkenceye kondu ve uzun bir hapsin sonunda Roma'da diri diri yakıldı. Katolik Kilisesince, Kopernik'in sistemi "sapma" olarak ilan edildi ve eserleri de yasak kitaplar listesine geçirildi; kendisini izleyenler de ısrarla kovuşturuldu ve zulme uğratıldılar. Bununla beraber, Kopernik'in cesur düşünceleri ilerleme ile ilgili olduğundan, bilginler sahip çıktılar onlara. Polonyalı dâhinin kuramının doğruluğu kesinlikle ortaya çıktı. Yığınla bilgin, kendilerinden önce gelenin ilkelerini daha da ileriye götürdüler ve yetkinleştirdiler. Danimarkalı astronom Tycho Brahe, kataloğunu yaptığı yıldızları inceden inceye gözlemlemeye başladı; onun sayesindedir ki, Alman astronomu Johannes Kepler 17. yüzyılda, gezegenlerin Güneş çevresindeki hareketinin kanunlarını ortaya koyacak; alabildiğine ileriye vardırılmış hesapların sonunda, açık matematik formüller halinde dile getirecektir onları.

Arkalarından bilimde bir başka devrimci gelecektir: Galileo Galilei.

Aynı dönemde, biyoloji ve tıpta da bilgiler alabildiğine genişledi. Daha çok Paracelsus adıyla tanınmış olan İsviçreli bilgin, büyük hekim Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493-1541) maddenin kimyasal niteliklerini inceledi; simyaya olan inancını sürdürse de hayvan ve insan organizmalarındaki süreçlerin inorganik doğadaki kimyasal süreçlere benzediği varsayımını ileri sürdü. Paracelsus, hastalıkların üstesinden gelmede organizmaya yardımcı ilaçlar kuramını hazırladı. Tıptaki uygulamaya ayrıca sağaltıcı çeşitli maddeler soktu; bunlar arasında madeni bileşikler bulunuyor. Andreas Vesalius (1514-1564) adlı bir başka ünlü hekim, bilimsel anatominin yaratıcısı oldu. Brüksel'de doğan bu hekim, genel olarak İtalya'da çalıştı. İnsan bedeninin yapısına ilişkin kanunlar ileri sürdü; bunu

yaparken de Eskilerin söylediklerine aldırmayarak, kendi kişisel gözlemlerine dayandı. Ayrıca, cesetler üzerinde çalıştı.

Eskinin kalıntıları

Dev boyutlardadır bütün bu sonuçlar ve gelecek yüzyılların buluşlarına da kapıları açmaktadır. Bununla beraber şunu da unutmayalım: 16. yüzyılın insanları birçok noktada bugünkü insanlardan pek farklı bir düşünce ve duyuş biçimini de sürdürüyorlardı. 16. yüzyılın bilginleri, hassas çalışma araçlarından yoksundular: Ağırlık ve ölçülerde yeknesak hiçbir sistem yoktu; en yalın matematik işlemler hâlâ zorlukla yapılıyordu; zaman kavramı bile belirgin değildi ve öyle olduğu için de o devirde yaşamış insanlardan çoğunun gerçek doğum tarihlerini bilmiyoruz. Daha da önemlisi, eleştirici düşünce hâlâ pek gelişmemiş durumdaydı. Doğaüstü, günlük yaşamın birçok olayına gelip karışıyordu; hayaletlere, büyücülere ve mucizelere inanış egemendi.

Her yıl, mahkemelerin yüzlerce büyücülük olayı hakkında karar verdiğini görüyoruz. İnanışa göre, büyücüler esrarlı hastalıklara yol açıyorlardı; felaket getirici yağmur, dolu ve sise neden oluyorlardı; hayvana dönüşüyor, örümcek, sinek, canavar kedi ya da kurt oluyorlardı. Hemen hemen herkes astrolojiye inanıyordu. Astrologlara göre, insan bedenindeki her noktanın, her ruh halinin gökteki bir olayla ilgisi vardı: Mars karaciğeri etkiliyordu; Satürn akciğerleri, Güneş de mideyi. Bir doğum esnasında, gökteki gezegenlerden birinin durumunun, yeni doğan çocuğun karakterini ya da yazgısını –kaçınılmaz biçimde– belirlediğine inanılıyordu; doğumda bakılan yıldız falı, böylece insanların yazgısını çizecek diye düşünülüyordu.

YENİ POLİTİKA

16. yüzyıldan başlayarak sosyal yaşamın olayları karşısındaki tutum ile devlete ilişkin görüşlerde de önemli değişiklikler oldu. Sosyal ve siyasal sorunlar, sınıf mücadelesinin keskinleşmesinin sonucu olarak, çoğalan bir ilgi uyandırdılar. Bunlarda da burjuva ideolojisinin başlardaki nitelikleri olan amprizm ve akılcılık görülüyor. Devlet söz konusu oldukta, burjuva ideologlar, onun tanrısal değil, dünyasal niteliğine dikkati çekiyor-

lardı. Sosyal olayları; gözlemlerden, usavurmalardan, deneyim ve karşılaştırmalardan yola çıkarak açıklama girişimleri oldu. Toplum yaşamını yöneten kanunların bulunmasında ilk adımlar atıldı.

Bu bakımdan karşımıza çıkan ilk ad, İtalyan Niccolo Machiavelli.

Machiavelli

Floransalı Niccolo Machiavelli (1469-1527) paramparça edilmiş ülkesinin birleştirilmesinin ateşli yandaşı, öncü İtalyan burjuvazisinin –az sayıdaki– temsilcilerinin özlemlerinin yorumcusu oldu. Toplum ve devlet hakkındaki modern bilimin yaratıcılarından biridir o.

Machiavelli, görüşlerini din otoritelerine değil, yaşamdan aldığı olaylara dayandırdı. Marx, ondan söz ederken öyle der: Machiavelli, "devlete insanlar olarak bakan ve devletle ilgili doğal kanunları da ilahiyattan değil, akıldan ve deneyimden çıkaran" düşünürlerden biri oldu. Machiavelli, Hıristiyan dininin bazı tezlerini eleştirdi; bunu yaparken, örneğin yazgıya boyun eğmenin vaaz edilmesinin insanları zayıflattığı ve dünyayı ite köpeğe feda ettiği düşüncesindeydi. Cismani iktidarı, ona göre İtalya'nın birleştirilmesinde baş engellerden biri olan Papalığı uzlaşmaz biçimde eleştiriyordu.

Ülkesinin, yığınla küçük devletin bitip tükenmek bilmez anlaşmazlık ve savaşlarla zayıflatılmasına, giderek hesapsız felaketlerle acı çekmesine bakıp Machiavelli şu sonuca vardı: İtalya'da tek bir merkezi devlet yaratmak. Onun gözünde, en iyi devlet biçimi, burjuvazinin ağır basacağı "cumhuriyet"ti. Bununla beraber, merkezi bir devleti kurmak ve sağlamlaştırmak için, belli koşullarda, bir hükümdarın sınırsız kişisel diktatörlüğünü yerleştirmek gerekiyordu ona göre. Bu hükümdar, ülkedeki parçalanmışlığa bir son verecek ve burjuvaziyi, hem büyük feodallere hem de halk kitlelerine karşı savunacaktı. Siyaset konusundaki o ünlü eseri *Hükümdar*'da Machiavelli, monarşiyi güçlendirmenin araçlarını –ayrıntılarıyla– inceler; bu ayrıntıları da kendi çağındaki İtalyan tiranlarının yaptıklarına bakıp onlardan almıştı. Bir ulusal birlik döneminde ilerlemeden yana düşüncelerin savunucusu olan Machiavelli, bu amaca ulaşmak için her tür aracı kabul ediyordu; ahlak dışı yollar da

içindeydi bunların. Hiçbir şeyden çekinmeyen hayasız politika diye "Makyavelizm"e sonradan verilmiş anlam buradan gelir.

Öteki eserlerinde olduğu gibi, *Floransa Tarihi*'nde de sosyal yaşamın kanunları hakkında belli bir anlayışı dile getirir: İklimin örf ve âdetler üzerindeki etkisinden söz eder ve devlet rejimlerinin birbiri arkasından sürüp gelmesinin nedenlerini araştırır. Floransa'nın gürültülü patırtılı tarihinde, yurttaşların aristokrasiye karşı mücadelesinin yanı sıra kentin hali vakti yerinde tabakaları ile aşağı halk tabakaları arasındaki çatışmaların farkına varmıştır. Şunu da görebilmiştir Machiavelli: Çeşitli sosyal zümreleri, mülkiyet ilişkileri alanında karşı karşıya getiren uyuşmazlıklardır ki, siyaset yaşamında değişiklikleri belirlemektedir. Benzer koşullarda tarihsel olayların belli bir tekrarlanış içinde olduklarını saptayan Machiavelli, şu sonuca varır bundan: Geçmiş hakkında yapacağımız dikkatli bir inceleme, geleceği sezmemize yardımcı olur.

Gerçekten, önemli bir düşünürdür Machiavelli.

Fransa'da oluşmakta olan burjuvazi de Jean Bodin'in (1530-1596) kişiliğinde bir ideolog buldu.

> Mutlak monarşinin yandaşı Jean Bodin, feodal parçalanmışlığın kalıntılarına son vermede güven verici bir araç olarak bakıyordu böylesi bir monarşiye. Ortaçağın son döneminde Bodin, devlet ve hukuk üstüne sistemli bir öğreti öneren ilk düşünürlerden biri oldu. Eserlerinden en önemlisi *Cumhuriyet*'tir (*La République*). Bodin'e göre, monarkın kişiliğinde temsil edilen üstün iktidardır hükümran olan; dokunulmaması gereken bir şeydir o ve uyruklarının ortak malıdır. Machiavelli gibi o da sosyal yaşamın bazı kanunlarını formüllendirmenin aranışı içinde oldu; o da iklimin halkların yaşamının nitelik ve özellikleri üzerindeki etkisini saptadı; bunun gibi coğrafi ortamın –dağların, ovaların, ırmakların ve denizlerin, toprağın bereketliliğinin vb.– etkileri üstünde durdu.
>
> Bodin, yaşadığı zamanki toplumun durumu ile ilkçağdaki halkların içinde bulundukları koşulları karşılaştırdı birbiriyle ve çeşitli alanlarda, özellikle de teknik alanda önemli ilerlemelerin olduğunu saptadı. Buradan, tarihte ilerleme düşüncesine vardı. Bodin, insanların yaşamında maddi çıkarların nasıl bir yer tuttuğunu anlamıştı. Devrimlerin nedenlerini incelerken, servetler arasındaki eşitsizliği, yani zenginliğin kimi ellerde toplanıp yoksulluğun da çoğunluğun payına düşmüş olmasının oynadığı role işaret eder. Bodin, başkal-

dırıları önlemek için halka ödünler vermeye razı olmayı ve gerektiğinde de yukarıda reformlara başvurmayı öğütler devletin önde gelenlerine.

İlk ütopyalar

Öğretilerini sergilediğimiz siyaset düşünürleri, sosyal yaşamın sorunları ile devlete ve hukuka ilişkin sorunlara, burjuvazinin görüş açısından bakıyorlardı; çünkü burjuvazi yönetmek istiyor ve kendi sınıf çıkarlarının yorumcularını sürüyordu ortaya. Aynı devirde kimi yazarlar da gündemdeki sosyal davanın bir başka görünüşünü yansıtırlar eserlerinde; ilkel birikim döneminin emekçilere, köylülere ve zanaatkârlara çektirdiği acıları dile getirirler. Çökmekte olan feodal sınıf kadar yükselen burjuvazinin de aşırı sömürüsüyle boğuşan halk kitlelerinin istek ve umutları, ütopyacı sosyalizmin bu ilk temsilcilerinin yazdıklarında derin bir yankı buldu.

Modern çağın ilk ütopyacısı da bir İngiliz: Thomas More.

Thomas More (1478-1535) köylüleri kitleler halinde tarlalarından kovan çitlemeler *(enclosures)* döneminin tanığı oldu; bu köylüler aç, yurtsuz-yuvasız, Londra'da ve başka yerlerde dolaşıyor, yolları arşınlıyorlardı; dilenmekten başka yapacakları da yoktu. Thomas More, ünlü *Ütopya* adlı eserinde halkın üzerine çökmüş felaketlerin canlı bir tablosunu çizer bize. Yürürlükteki iktisadi ve sosyal âdetleri de acı bir dille sergileyip eleştiren Thomas More, bunlardan şu sonuca varır: Bütün bu acıların kaynağı, özel mülkiyettir. Öyle yazar: "Nerede ki özel mülkiyet vardır, nerede ki her şeyin ölçüsü paradır, devlet işlerinin adil ve yolunda gideceği pek az olasıdır." More'a göre, ancak özel mülkiyetin kökünden ortadan kaldırılmasıyladır ki, eşitlik ve adalet gerçekleşebilecektir.

Kitabının ikinci bölümünde Thomas More, gerçekliğin bu hiç de çekici olmayan tablosunun karşısına –Yunancada "hiçbir yerde bulunmayan" anlamına– Ütopya adını verdiği sözde bir bilinmez adada yaşayan insanların ülküsel yaşamını çıkarır. Özel mülkiyet yoktur bu adada, para da. Herkes bir bedensel çalışmaya kendini vermek zorundadır; bilginlerle, kamusal görevleri yerine getiren görevliler bunun dışındadırlar. Kentteki ve köydeki üretim, babaerkil bir nitelik taşır. Ütopya'nın halkı, emeklerinin ürünlerini, bir ücret

karşılığında olmadan, kamusal depolara götürürler ve oralardan, yaşamaları için gerekli her şeyi –bir karşılık ödemeden– alırlar.

Ütopya'nın işleri, en geniş demokrasi temelinde yönetilir: Yargıçları halk seçer ve onlar da halkın çıkarlarını savunmakla yükümlüdürler; önemli sorunlar, halkın genel tartışmasına sunulur. Böylesi bir sosyal ve siyasal ortam, More'un belirttiğine göre, ütopyacıların pek yüksek olan düşünsel ve ahlaki düzeyleri üstünde olumlu etkide bulunmaktadır.

Ütopya'da çizilen ideal komünist toplum tablosu, üretici güçlerin gelişme derecesine bağlı belli bir tarihsel darlığın damgasını taşımaktadır. More'un düşüncesinde ideal ekonomi, küçük zanaat ve tarım üretimine dayanıyordu; ayrıca, ağır suçlar için ceza olarak, köleliği de kabul ediyordu.

Özel mülkiyetin ortadan kaldırıldığı bir toplumda, insanların mutlu yaşamından bir başka tabloyu, büyük İtalyan yazar Tommaso Campanella'ya (1568-1639) borçluyuz. Ülkesinin kurtuluşu adına da savaşmış bu yazar *Güneş Ülkesi* adlı eserinde çizer bu tabloyu. Kitap, 17. yüzyılın başlarında yayımlanır; yazar, kitabından tanıdığı More gibi, bir yolcuyu konuşturur: Yolcu, hayali bir ülkeyi nasıl keşfettiğini anlatır; Ütopya'da olduğu gibi, bu hayali ülkede de özel mülkiyet yoktur ve üretim ile bölüşüm topluca gerçekleştirilir. Güneş Ülkesi'ni, en bilge ve bilgin bir kişi yönetir. Erkekle kadın orada eşittirler birbirine. Yirmi yaşından yukarı olanlar, Yüce Kurul'u oluştururlar; sosyal yaşama değinen önemli sorunlar çözülür bu kurulda. Önde gelen en saygın kişiler, sanatları ve meslekleri en iyi incelemiş ve bunları yurttaşların yararına uygulamasını bilen kişilerdir.

Campanella'nın sosyal ütopyacılığı da More'un düşünceleri gibi, tarihsel bir dar görüşlülüğün damgasını taşır. Ona göre de toplumun çektiği tüm acıların nedenini, bencillik ve bilgisizlikte aramalıdır. Campanella'nın, *Güneş Ülkesi*'nde önerdiği ideal yönetim sistemi, başındaki "Yüce papaz"ıyla, ortaçağın ilahiyatçı öğretilerinin –tartışılmaz– etkilerini yansıtır.

Bununla beraber, toplumun gelişmesini yöneten gerçek kanunların bilgisine dayanmayışları bakımından, geleceğin komünist toplumunu tasarlayan çocuksu birer girişim niteliğini taşısalar da bu iki yazarın dahice öngörüşlerinin pek büyük tarihsel yankıları oldu. İnsanın insanı sömürmesinin ve zulmünün olmadığı bir toplum adına, sıradan insanların yüzyıllardan

beri sürdürdükleri özlemlere kulak veren bu soylu düşünürler, burjuva hümanistlerden çok daha uzağa gittiler. Sosyalist düşüncenin sonraki gelişimine damgalarını vuranlar da bu ilk ütopyacılar oldular.

SANATIN YENİ UFUKLARI

Rönesans, demokratik niteliğini –bütün parlaklığıyla– sanat alanında ortaya koydu; o devrin insanlarının yaşamında büyük rol oynayan da bu sanat oldu bir bakıma:

İtalyan Rönesansı'nın doruğu

İtalyanların *Quattrocento* diye adlandırdıkları bütün bir 15. yüzyıl boyunca Floransa, Medici'ler ailesinin koruyuculuğu altında, İtalya'nın en bereketli sanat ocağı olmuştu. O yüzyılda Floransa, mimar Brunelleschi, heykeltıraş Ghiberti ve Donatello, ressam Fra Angelico, Masaccio, Piero della Francesca, son olarak da Botticelli ile pırıl pırıldır. *Quattrocento,* bütün İtalya'da, resimde teknik ilerlemelerin yüzyılı oldu; perspektifin kanunları keşfedilmişti; insan bedeninin yapısı inceden inceye incelenmişti. Böylece, 16. yüzyılın devlerine giden yol açılmıştı.

İtalyan Rönesansı, doruğuna 16. yüzyılın ilk otuz yılında varır. Resmin, heykelin ve mimarlığın şaheserlerinin –bir bakıma inanılmaz– çiçeklenişidir bu. Rönesans öncesi dönemde gerçekleşmiş olan "insanın keşfi" en güzel ürünlerini verir; derin bir hümanizmanın rengini taşıyan, insan ruhunun ve zekâsının o gizli güçlerinin de yaratılışlarına karıştığı eserlerdir bunlar. Sanatın titanları devridir bu: Leonardo da Vinci, Raffaello, Michelangelo, Tiziano, Giorgione ve başkaları... Aynı yıllarda, Bramante, Palladio gibi mimarlar da İtalya'nın birçok kentinde görkemli yapılar kurarlar; hepsinde, büyüklük ile inceliğin çizgileri gelip buluşur.

Rönesans'ın sanatçıları, insanı dile getirmek için gerçeğin yetkinlikle kucaklaştığı biçimler buldular. Portre sanatı, iç yaşama gösterilmeye başlanan ilginin de etkisiyle –başlı başına– bir değer kazanır. Gerçekçiliğin zaferi, anatomide kazanılmış bilgilerle ve perspektifin bulunuşuyla gerçekleşti; bununla beraber, eski anıtlar da kılı kırk yaran bir incelemenin konusuydular.

İtalyan Rönesansı'nın başta üç devi var: Leonardo da Vinci, Raffaello ve Michelangelo.

Leonardo da Vinci (1452-1519) yalnızca büyük bir bilgin değil, devrinin aynı zamanda en önde gelen ressamlarından biri olarak, insanı resmetmede derin bir ruhbilimciliğe erişti. Tablolarının o görkemli kuruluşunda çarpıcı olan, olağanüstü belirginlik ve orantılardaki ahenktir. Leonardo, insanları ve eşyayı hafif ve mavimsi bir sisle kaplayarak, aydınlıkla-karanlığı eşsiz bir ustalıkla kullanır. Gerçi insan kişiliği, dikkatinin hep merkezindedir, ancak, insanı çevreleyen doğayı da unutmaz; ve onun tablolarındadır ki, Batı Avrupa sanatında ilk kez, peyzaj, bir yerde insanın kaçınılmaz varlığına bağlı kalsa da, başlı başına bir değer kazanır. *Cena*'da, bir Milano manastırının yemekhanesini süsleyen o hayranlık verici freskoda, Vinci'nin anlattığı şudur: İsa, havarilerini bir paskalya yemeğine çağırmıştır ve şölende, içlerinden birinin ihanet edeceğini haber verir. Soylu bir dramatizmle işlenmiştir konu. Ressam, Havarilerden her birinin karakterini ve İsa'nın "sizlerden biriniz bana ihanet edecek" dediğinde onlardaki şaşkınlığı, bunalımı, kızgınlığı, derin üzüntüyü olağanüstü bir güçle ortaya koyar. Leonardo; yontulmamış, cesur ve güçlü insan tipleri yaratmak için modellerini gidip İtalyan köylüleri arasında arıyordu.

Mona Lisa'nın diye bilinen ünlü portre, *La Jaconde*, çizgileri pek düşsel dağları arkasına alan genç bir kadını resmeder. Bir insanda bütün bir insan soyluluğu dile getirilmiştir. O kaçıcı ve esrarlı gülüş, evet o kaçıcı ve esrarlı gülüş, modelin ruhundaki en ince titreyişleri ve iç dünyasındaki bütün karmaşıklığı verir bize.

Leonardo da Vinci, resim sanatının en büyük kuramcılarından biri oldu aynı zamanda. Resmin temel ilkelerinin hazırlanmasını ve formüllendirilmesini ona borçluyuz. *Resim Üstüne İnceleme*'sinde, kaba doğacılığı ve doğanın körü körüne kopya edilmesini mahkûm eder. Ona göre resim, aklın genelleştirici etkinliğinin bir sonucudur ve gerçekliği tanımaya götüren güçlü bir araçtır; resim, der, "gerçekten bir bilimdir ve doğanın meşru çocuğudur".

İtalyan Rönesansı'nın bir başka dehası, yaşamının en çiçekli zamanında ölümün tırpanladığı Raffaello (1483-1520) hümanistlerin düşledikleri ideal insanı canlandırdı eserlerinde ve olanca ahengi, güzelliği içinde yaptı bunu. Çeşitli kişiliklerden

oluşan gerçek bir galeri yarattı. Bu kişiliklerin her biri, büyük ressama has ustalıkla çizildi; ve sanatçı, aradığı birliği ve ahengi bozmadan, karakterlerin şu ya da bu özelliğini fırçasıyla belirgin hale getirdi. Raffaello'nun tüm Meryem Anaları içinde en güzeli, *Aziz Sixtus Meryemi*'dir belki. Resim, Meryem Ana'nın önünde diz çökmüş biçimde gösterilen Papa V. Sixtus'tan alır adını. Tablonun kuruluşundaki soylu yalınlık, çizgilerdeki, kitle ve renklerdeki ahenk hayran eder insanı. Meryem, sessiz saflığı içinde, çehresini aydınlatan manevi hava, analık onuruyla ve sevinciyle kendine bağlar seyredenleri. Papa, Vatikan'da odaları süslemeye çağırmıştı Raffaello'yu; sanatçı, büyük bir ustalıkla başardı bu güç işi ve bunu yaparken de resim ile mimarlığı bağdaştırdı.

Bedensel ve manevi tüm güçlerini elinde toplamış insan ise, dev Micheangelo'nun (1475-1594) resminde ve heykelinde ortaya konmuştur. Onun kişileri, olağanüstü yoğun bir yaşamı yaşarlar; kendi gerçeklerinde insanüstüne erişmişlerdir. Biçimlerinin gücü dev boyutlara varır. Bu biçimler, kahramanlığı ve mücadele ile yaratışın dokunaklığını sergilerler. Floransa'nın alanlarından birini süslemek için genç Michelangelo'nun yaptığı –o hayran olunacak– mermerden *Davut*, gençliğinden ve gücünden yararlanan bir halk adamıdır; yurdunu yiğitçe savunan bir kahramandır. İnsanın zayıflığını temsil eden ortaçağ heykellerinin ne kadar da zıddıdır! Michelangelo'nun, küçük Sixtina Kilisesi'nin freskolarını süslediği erkek ve kadın peygamberler, insandaki tükenmez gücün onuruna yapılınış birer övgüdürler. Bununla beraber, sanatçının daha sonraki eserlerinde, ikiciliği, derin acı ve umutsuzluğu dile getiren kişiler görürüz. Özellikle Papa II. Julius'un mezarındaki kölelerle, Medici'lerin sandukası için yaptığı *Gündüz ve Gece* adlı temsili biçimlerin simgeleştirdikleri budur; Vatikan'da, *Son Hüküm*'deki günahkârlar da böyledir. Niçin diye soracaksınız, söyleyelim. Michelangelo, olgunluk eserlerini, ülkesini saran felaketlerin etkisi altında yarattı: Yabancı istilası, Floransa Cumhuriyeti'nin bozgunu, ulusal birlik umutlarının çöküşü; 16. yüzyıl, İtalyan gerçekliğinin en karanlık görünüşlerini yansıtır bu olaylar.

16. yüzyılda bağımsızlığını ve cumhuriyetçi bir yönetimi hâlâ koruyan Venedik'te şiirsel, canlı, neşeli ve şakrak bir sanat açılıp serpildi: Giorgione'nin (1477-1510), Tiziano'nın (1490'a doğru-1579), Veronese (1528-1588) ile öteki ressamların

sanatıdır bu. Bununla beraber, çok geçmeden acılı ve kaygılı işaretlere rastlarız. Tiziano'nun bazı tablolarında, özellikle de Tintoretto'nun (1518-1594) resimlerinde iç sıkıntısı, hatta karışıklık ve düzensizlik gösterir kendisini.

Niçin?

1530 yılı dolaylarından başlayarak feodal ve Katolik gericilik saldırıya geçer. Sanat, özenticilik anlamına "maniyerizm" adı verilen bir davranışın içine düşer; Rönesans ülküsünden ayrılır ve yapmacıklığa kadar gider. Bununla beraber, kendini daha da psikolojik aranışlara vermiş demokratik bir sanatın öncüleri de bu dönemde ortaya çıkar. Sanatta ilerici ve gerici eğilimlerin çatıştığı bu aşamayla hümanizmada bunalımın yaklaşması arasında bir ilişki vardır.

Çok kez Aşağı Rönesans adı verilir bu döneme.

Öteki Avrupa ülkelerinde Rönesans

Sanatın İtalya dışındaki gelişmesi de aynı süreci yaşadı: Gerçekçiliğin ve –belli bir noktaya kadar da– demokratikleşmenin gelişi. Bununla beraber, içinde geliştiği daha çetin koşullar nedeniyle sanat, kendine özgü bir iz taşıdı oralarda. Bir yerde feodal âdetlerin sürüp gittiği görüldü, bazı yerlerde de derin altüst oluşların etkisi: Sınıf mücadeleleri, çetin ulusal kurtuluş savaşları ve zalim din savaşları. Fransa ve Almanya'da Rönesans, İtalya'da olduğu kadar tutarlı olmadı. Bu ülkelerde sanat, ortaçağdan gelen engelleri aşmada büyük güçlüklerle karşılaştı ve bu kurtuluş çok daha ağır aralıklarla gerçekleşti; çok daha fazla tutukluklar, çelişmeler, gerilimler yaşandı. Öyle de olsa, gerçekçi eğilimler kendilerine bir yol açtılar ve pek özel yapıda özgün sanat eserleri koydular ortaya.

16. yüzyıl İtalyan sanatının, kişilerini kahramanlaştırmada pek açık bir eğilim taşıdığı, olabildiğince genel tipik çizgiler gösteren imgelere gittiği ne kadar gerçekse, kuzeyli ülkelerde insanın bireysel niteliklerine, ruhsal varlığına, yaradılış özelliklerine büyük bir dikkat gösterildiği de o kadar gerçek. Hollandalı ve Alman ressamlar günlük yaşamın ayrıntılarına verdiler kendilerini; öyle olduğu için de onların tablolarında, başlı başına bir önem taşır ortam, cansız doğa resimleri çoğalır. Yeni bir resim türü çıkar ortaya: Peyzaj. İtalyanlarda olduğu gibi, kişi ya da kişileri resmetmede bir fon olarak yararlanılan

peyzaj, sanatçının yaratışında başlı başına bir konu olup çıkar. 16., giderek 17. yüzyıl Hollanda ressamlarının peyzajları, doğa karşısında derin bir aşkı, pek ince bir gözlemi sergilerler.

Sanat şiir olur, güzellik ve büyüleyiş olur.

15. ve 16. yüzyıl Flaman ve Hollanda ressamları, bir Jan van Eyck (1384-1441), bir Quinten Matsys (1466-1530), bir Lucas van Leiden (1494-1533) ve başka birçokları, Avrupa'da sanatın ilerlemesinde büyük rol oynadılar. Konularını sıradan insanların günlük yaşamlarında arayarak, sanatı zenginleştirdiler; ve bu günlük yaşamın şiirini ve akışını da bütün incelikleriyle canlandırdılar.

Baba Pieter Bruegel'in (1530'a doğru-1569) eseri, "demokratik" gerçekçiliğin pek göze çarpan örneğidir.

> Özellikle Anvers'te çalışmış olan ressam, çoğunlukta Hollanda köylülerinin yaşamını saptamaya vermiştir kendini. İtalyan ressamların, bir Leonardo da Vinci'nin, bir Raffaello'nun vd. halktan insanları, Kutsal Kitap'taki kişilere modellik edecek çizgiler taşırlar; İtalyanlar halkın işbaşındaki yaşamını yansıtmadılar. Bruegel ise, tablolarında, başlıca konu olarak bütün görünüşleriyle köylülerin yaşamını alır. Her mevsimdeki tarla çalışmalarından sahneleri büyük bir yakınlıkla resmeder; doğa, derin bir gözlem gücü ve şiirsel bir duyguyla yaratılmıştır. Bruegel'in köylüleri, boyunlarına vurulmuş boyunduruğu –ses çıkarmadan– taşıyan sersemleşmiş varlıklar değildir; hareketli, dikkatli ve becerikli, haklarını tanıtma mücadelesinde yetenekli insanlardır. *Kermesse* adlı tablosunda Bruegel, kendilerini alabildiğine sevince kaptırmış köylüleri büyük bir coşkuyla resmetmiştir. İnsanları en canlı anlarında bir çırpıda yakalayan gerçek bir danstır bu; ağır ve yoğun bir çalışmadan sonra sevinç patlayıvermiştir birden.
>
> Nederland'daki devrimci olaylardan derinliğine heyecanlanan Bruegel, resimlerinden birinde bir İspanyol birliğinin bir köye saldırısını ve başıboş askerlerin barışa susamış halka karşı yaptıkları taşkınlıkları anlatır.
>
> Doğrusu ürperir insan.

Reform ve Köylü Savaşları sırasında Alman halkının yaşamında ortaya çıkan derin sosyal ve ideolojik değişiklikler, büyük ressamların eserlerine de yansıdı. Albrecht Dürer'in (1471-1528), Genç Hans Holbein'ın (1497-1543), Lucas Cranach'ın (1472-1553) ve öteki kimi ressamların eserleri bu dönemde yaratılmışlardır.

Alabildiğine çeşitli ve derin bir felsefi düşüncenin zenginliğini taşıyan Albrecht Dürer'in sanatı, Almanya'da yeni hümanist ve bilimsel düşüncelerle, ortaçağın dünya görüşü arasındaki çetin mücadeleyi yansıtır özünde. Onun bazı gençlik eserleri, örneğin Apokalips vb. teması üstüne gravürleri, yazgının elinde oyuncak olan insanın boş gururunu taşırlar hâlâ; çehreler görsel sağlamlıktan uzak, donmuş kalmışlardır. Sanatçı, daha sonra gerçekçiliğe doğru gelişecektir.

İtalyan ustalar gibi, Dürer de sanatsal yöntemini, deneyime ve bilimsel bilgilere dayandırıyordu. Sanat sorunlarına eğilen çeşitli kuramsal eserler borçluyuz ona; doğruluk ve doğaya uygunluk ilkesinin altını çizer onlarda. Kompozisyonlarında, gerçekliği ilgi çekici karmaşıklığı içinde yeniden yaratmak ve bireyselleşen çarpıcı çizgiyi yakalamak arzusu buluruz. Çoğu tablosunda ve gravürlerinde sanatçı, insanın iç dünyasını en ayrıntılı yönleriyle yansıtmaya verir kendini; bunu yaparken, anıtsallık zevki, bütünsel görüşlere doğru götürür onu. Yakınlık duyduğu halktan insanlara, Dürer'in eserlerinde sık sık rastlarız. Bu hümanist ressam en büyük portre sanatçılarından biridir: Özellikle, güçlü, cesur, belirgin çizgili kişileri resmetmekten hoşlanmıştır; derin yaratıcı düşünceyi ortaya koymak için yapar bunu ve ona göre, ele aldığı her insanda da böyle bir düşünce vardır. Ünlü çağdaşlarının bir seri portresini, özellikle de Erasmus'unkini Dürer'in fırçasına borçluyuzdur. En dikkat çekici eserlerinden biri *Dört Havari* tablosudur. Çehrelere verdiği gergin ve şiirli anlam, çizgilerdeki keskinlik, olağanüstü irade ve hareketliliğe olan saygıyı büyük bir ustalıkla koyar ortaya. Dürer'in eserlerinin özelliklerinden biri, Alman halkının devrimci gelenekleriyle olan açık bağlantısıdır.

Dürer'in çağdaşı Genç Hans Holbein da insanı hayran eden bir portreci oldu. Zamanının birçok doruk kişisinin portresini çizdi. Düşüncelerini paylaştığı –Erasmus, Thomas More vd. gibi– hümanistlerin portrelerinde, modellerindeki manevi gücü, ruh soyluluğunu ve büyüklüğü ortaya koymaya çabalamıştır.

Fransa'da Rönesans, mutlak monarşinin oluşum ve güçleniş koşulları içinde gerçekleşti: Krallık otoritesi sanat üzerine ağırlığını koydu; kralın ve sarayın hizmetine soktu onu. İtalya savaşları Fransızlara, İtalyan Rönesansı'nın harikalarını keşfettirdi. İtalyan sanatçılar başköşeye geçirildi; Fransa'ya çağrıldılar, uzun süre orada kalıp Fransız zevkini yoğurup biçimlendirdiler. Leonardo da Vinci, yaşamının son yıllarını Loire Vadisi'nde geçirmiştir.

15. ve 16. yüzyıllar Fransız ressamları, portre sanatında pek başarılı oldular. Tabloları, ünlü kişilerin ya da yalnızca "mutlu doğmuşlar"ın anılarını sürdürüp durur. Tablolar, heykeller, gravürler vb. o devirde Fransa'da hemen her yanda boy atan sayısız şatoyu süslüyordu.

Fransız Rönesans sanat dünyasının temsilcileri arasında en önemli adlar, ressam ve desenci olarak Jean Fouquet, Clouet ve heykeltıraş olarak da Michel Colombe, Jean Goujon, Germain Pilon'dur.

Gözleri büyüleyecek denli zengin olan Rönesans, tüm Avrupa ülkelerinin sanatında gerçekçi eğilimlerin gelişmesini hızlandırdı. Bu gelişme, 17. yüzyılda gerçekçi resmin büyük ustalarından bir topluluğu çıkaracaktır karşımıza: İspanya'da Diego Velazquez'i, Flandra'da Paul Rubens'i, Hollanda'da Frans Hals'ı ve özellikle de Rembrandt'ı. Onların eserleri, doğrudan doğruya Rönesans'ın geleneklerini sürdürür; ama aynı zamanda, sonraki devirlerin de habercisidirler çok yönden.

Müzik okulları

Prens yaşamının olanca debdebesine, dinsel yaşamın bütün törenlerine eşlik eden müzik de 16. yüzyıl boyunca derin bir değişiklik içine girdi. Org, viola ve –klavsenle piyanonun atası– virjinal gibi, ortaçağın sonlarında ortaya çıkmış –ya da yetkinleştirilmiş– yeni müzik aletleri, sayısız besteciye esin verdi. Bütün Avrupa'da ulusal müzik okullarının gelişmesinde parlak bir dönemin başladığını görüyoruz: Fransa'da bir Josquin des Pres ile Janequin vardır; İspanya'da Luis Milan, İngiltere'de Byrd. Ne var ki, en bereketli yenilikler İtalya'dan geldi yine: Palestrina (1524-1594) dinsel müziği yaydı; Monteverdi (1567-1642) 1607 yılında oynanan *Orfeo*'suyla yeni bir türün, operanın gerçek yaratıcısı oldu. 16. yüzyılda pek rağbette olan "madrigal"dan doğdu bu tür; "madrigal" deyince de tek kişinin ya da birçok kişinin yorumladığı, konusu dinsel olmayan bir şarkı anlaşılıyordu.

Gelecek yüzyıllarda, tüm Avrupa'da büyük bir başarı kazanacaktır opera.

BÖLÜM IV

ESKİ DİNDEN YENİ DİNE: REFORM

16. yüzyıl, Avrupa'da Reform yüzyılıdır aynı zamanda. "Reform" deyince, Avrupa'nın büyük bir bölümünü Papalığın egemenliğinden çıkaran ve Protestan kiliselerinin kurulmasına yol açan dinsel hareket anlaşılır.

Nereden kaynaklanıyordu bu?

REFORM'UN KAYNAKLARI

Reform hareketiyle, başta kapitalizmin doğuşu arasında yakın bir ilişki var.

Buradan girmeli konuya.

Kapitalizm ve Reform

Gerçekten Reform, burjuvazinin feodaliteye karşı ilk başkaldırı eylemi oldu. Başkaldırı olayının, ilkin, bütünüyle manevi bir alanda olması da çok iyi gösteriyor ki, tarihsel ilerlemeyi temsil eden sosyal sınıflar, artık geçerliğini yitirmiş yerleşik düzenin kendilerine dayattığı engellerden kurtulmaları için bu düzene yaptırım kazandıran ideolojiyi yıkmakla işe başlıyorlar kaçınılmaz olarak. Nitekim, Reform için öyle olmuştur. Ezilen sınıflar, haksızlığın ve akıl dışı oluşumun bilincine varmadıkları sürece feodalizm devrilemezdi.

Reform'un sadece ideolojik bir çerçeveye sıkışıp kalmaması, genişliğine sosyal bir hareket oluşu da karşısına çıktığı ortaçağ ideolojisinin ayırıcı özellikleriyle açıklanır. Batı Avrupa'da feodalizm, bilindiği gibi, ideolojik temelini, gerekçesini Katoliklikte buluyordu. Oysa Kilise, feodal rejimin yalnızca manevi kalesi değildi; yaşamın –istisnasız– bütün görünüşlerine sızan ve onlara mührünü basan, evrensel bir sosyal kurumu da temsil ediyordu aynı zamanda. Katolik Kilisesi, öte yandan, Avrupa'nın en büyük toprak mülkiyetine sahipti; haksızlıkları, bütün sosyal sınıfların çıkarlarına zarar veriyordu. Öyle olunca da kiliseye karşı takınılacak tutum, yaptıklarını ayıplamadan

ibaret kalmayacaktı yalnızca; birikmiş bütün hınçlar, er geç ortaya dökülecekti.

Açıktan açığa başkaldırı kaçınılmazdı.

Katoliklik, yükselen burjuvaziye mutlak olarak uygun değildi; tersine, felce uğratıyordu onu. Burjuvazi, istediği gibi davranmakta serbest kalıp karışanı edeni olmasın istiyordu. Oysa bir malın maliyet fiyatını akla uygun artırmakla yetinilmesini isteyen Katolikliğin "adil değer" kuramı, kazançları –hissedilir biçimde– kırpıp azaltıyordu. Aslında tefecilerin ustaca önünü kestikleri faizli ödünç yasağı, bu tür zenginliklerin üzerine tanrısal bir leke sürüyordu. Girişim ruhuyla çalkalanan burjuvalar, birbirini izleyen dinsel bayramlara ve tanrısal görevlere, değerli zamanı gözü kapalı harcama konusunda karşı çıkıyorlardı. Ama daha da önemlisi, din uğruna harcamak zorunda bırakıldıkları yığınla anlamsız para, bir yerde hasisçe bağlı oldukları keselerine dokunuyordu. Kilise çeşitli bahanelerle müminlerden hatırı sayılır servetleri alıp iç ediyordu; oysa başlarda ilkel birikim hırsına tutulmuş insanların elinde yeterince de yoktu böylesi zenginlikler. Dinsel hizmetler için ödemeler, çeşitli sungu ve bağışlar, zorunlu sadaka ve özellikle öşür ulusal servetlerin büyük bir bölümünü yanlış yerlere akıtıyordu; burjuvaların gözünde ise, bunlar daha üretken biçimde kullanılabilirdi. Yığınla servet, hesaba gelmez bir rahip ve papaz güruhunu beslemeye, ayin için pahalı şeyleri satın almaya ve kilisenin süslenmesine ayrılıyordu.

Burjuvazi, kilisenin rahatsız edici ve yıkıcı vesayetinden kurtarılmadıkça ve daha doğrusu, onu kendi gereksinmelerine uydurmadıkça, soylulara karşı siyasal bir zafer umamayacağı gibi, durmuş oturmuş bir iktisadi üstünlük de sağlayamazdı. Öyle olduğu içindir ki, burjuvazinin, 16. yüzyılda Reform çevresindeki düşüncelerin tercümanı olmasında şaşılacak hiçbir yan yoktur.

Soylular ve Reform

Bununla beraber, çökmekte olan ortaçağın öteki sosyal sınıfları da Reformcu düşüncenin uzağında kalmadılar. Yığınla soylu katıldı buna; kent halkının ve kırsal kesimin aşağı tabakaları da. Soylular için kilisenin manevi tekelinin ağır bir yük olmadığını söyleyebiliriz; zaten soylular olmasa, kim destek

sağlayacaktı kiliseye? Fazla olarak, kilise makamlarında en çok kazanç getiren noktalarda yer alanlar genç soylulardı; çoğu kez de ailenin en küçük oğulları. Oysa Reform'un en gayretli savunucuları, Almanya, güneybatı Fransa, İngiltere, İsveç ve bazı öteki ülkelerin soyluları arasından çıktı. Protestanlığın Almanya'da, İngiltere'de ve İskoçya'da zaferini belirleyen de gerçekten, soyluların bu katılışı olmuştur. Bu aykırılığın nedenini ideolojik alanda aramamalı; maddi yaşamın kendisinden doğmuştur bu. Soylular, Reformcu düşüncelerin özüne bile girmeden, doğmakta olan sosyal hareketlerden, kendi sosyal çıkarları adına yarar sağlamanın arkasına düştüler.

Burjuvazi, yeni bir ilahiyat, insanın Tanrı karşısındaki tutumuna ilişkin yeni bir öğreti, yani yeni bir ahlak gereksinmesi içindeyse, soylular da kilisenin elindeki hesapsız servetleri, özellikle de toprakları ele geçirmek için bir bahane arıyorlardı. 16. yüzyılın soylularının, büyük çoğunluğuyla, eski zenginliği yoktu artık; öyle olduğu için de yanından yöresinden alabildiğine kırpılmış topraklarını kuşatan o hesapsız kilise mülklerine çevirmişlerdi gözlerini. Burjuva Reformu, kilisenin mallarını dinden bağımsızlaştırıp dünyasallaştırmayı isterken, soylular omuz verdiler buna; ve böylesi bir reform, göründüğü kadarıyla, feodal toplumun temellerini de tehlikeye atmıyordu. Son olarak, soylular ve krallık iktidarı, burjuvazinin kilisenin cismani iktidarına karşı giriştiği mücadeleye hoş bir gözle bakabilirlerdi. Kiliseyi, yalnız ve yalnız öte dünya yaşamıyla uğraşır duruma getirmek: Avrupa monarşilerinin her gece gördükleri bir düştü bu.

Halk kitleleri ve Reform

Reformcu harekette, halkın aşağı tabakaları önemli bir rol oynadılar: Reform lehine coşkun bir halk akımı oluştu. Burjuvazinin başlattığı Reform karşısında, ezilen kitlelerin tutumu bir bütün olarak ne oldu? Bizi şimdi burada ilgilendiren de bu. Hali vakti yerinde kentlilerle aynı sınıfa giren aşağı halk tabakası, Reform'un itici gücü oldu. Şurası gerçektir ki, halk kitleleri kendi ilahiyatlarını bir formüle kavuşturduklarında, Reform'un yaydığı düşüncelerin pek uzağındaydı düşündükleri. Öyle de olsa bu kitleler, Reform'a hemen her zaman destek oldular; özellikle de başlarda. Şaşmamalı da buna. Halkın bu

aşağı tabakaları çoğunlukla burjuvazinin çektiği acıları çekiyordu. Ucuza gelecek bir kilisenin kurulması, dertlerini büyük ölçüde hafifletecekti onların da.

Köylülüğün tutumu çok daha karmaşık oldu. Yerel âdetin sürmesinde yararları bulunduğu hallerde, köylüler uzağında kaldılar Reform'un; çünkü kilisede yapılacak yeniliklerin, toprak mülkiyeti ile rant ilişkileri konusundaki yerleşik âdetleri sarsacağı korkusu içindeydiler. İleride göreceğimiz gibi, din savaşları zamanında Fransız köylülerinin tutumu böyle oldu. Buna karşı, soylularla kilisenin senyörleri rant ve toprak konusunda köylülere karşı mücadeleye başladıklarında, bir başka deyişle, toprak sahibi sınıflar yerleşik tarım rejimini kendi yararlarına bozmayı istediklerinde, köylüler, halkçı Reform'a etkin olarak katılmaya hazırdılar; çünkü geleneksel haklarını daha iyi savunabilmek için onda ideolojik bir destek bulacakları umudundaydılar.

Reform'un esas olarak, sosyo-ekonomik ve siyasal öncülleri ile, hareketin başladığı sırada güçler dağılımı bunlardı işte.

Reform ve hümanizma

Hümanizma, zaman bakımından Reform'dan öncedir; özü bakımından da. Bunlar, burjuva çağının sahnesinde ortaya çıkan iki ideoloji biçimiydi ki, karşılıklı olarak birbirlerini etkilemiş ve 16. yüzyılda Avrupa halklarının tüm manevi yaşamına damgalarını vurmuşlardır. Denebilir ki, Reform hümanist düşüncelerin, geleneksel düşünce ve biçimlere alışkın halk kitlelerinin anlayabileceği ses perdesine aktarılmasıydı.

Gerçekten, bu düşüncelere verilecek biçim, o devirde, dinsel olabilirdi ancak. Özellikle, Engels'in dediği gibi, ortaçağda, "kitle, duygularını dinsel bir gıdayla besliyordu; böylece, coşkun bir harekete yol açmak için kendi çıkarlarının dinsel bir rüküşlükle karşısına çıkması gerekiyordu." Bir başka deyişle, Reform'un dili, tutkuları ve düşleri, hümanist ideolojinin ileri sürdüğü aynı sosyal ve ahlaki amaçları ve görüşleri saklıyordu örtüsü altında. Kısacası, Reformcular ve hümanistler aynı düşünsel gelişmeyi tanımamış kitlelere güveniyor; ve bunu yaparken de kendine özgü bir dil ve bir simgeye başvuruyorlardı. Kimi Kutsal Kitap'tan alıyordu bunları kimi de Eski Yunan ve Roma'nın pagan mirasından. Kuşkusuz, kültürel ve tarihsel

planda, ayrımlar pek büyüktü; çünkü her iki halde de halkın manevi gelişimi, birbirinden bütünüyle farklı bir yol izlemişti. Ancak, sosyal ve ahlaki planda, bu iki ideoloji biçiminin ortak birçok yanı vardı. Her iki halde de burjuva bireyciliği, korporatif rejimin engellerini karşısına almak zorunda kaldı; hareket etmek susuzluğu, seyretmekle zıtlaşıyor, kişiliğini dayatmak ve başarmak arzusu, sofulukla "iyi eylemler"de bulunmak isteği ile at başı gitmiyordu. Kısacası, burjuva ahlak ve estetiği Katolikliğin ahlak ve estetiğine çarpıyordu.

Hümanizma, birçok görünüş altında, Reform'u hızlandırdı. Basımcılığın yayılması, kitapları geniş kitlelerin eline verdi. 16. yüzyılda, Basel'de 16 basımevi vardı; Augsburg'ta 20, Köln'de 21, Nürnberg'de de 24. Nürnberg'de Anton Koberger, 100 işçi çalıştırdığı 24 makinede basıyordu kitapları. Kitaplar Frankfurt, Salzburg, Nördlingen ve Ulm fuarlarında hayli sürüm yapıyordu. 16. yüzyılın ilk yarısında, Almanya'da dokuz üniversite açılmıştı (Viyana, Heidelberg, Erfurt vb.). Bunun yanı sıra büyük kütüphaneler kurmak, sanat eserleri toplamak hoş karşılanan bir şey oldu. Çeşitli ülkelerde, hümanistlerin halk diline kazandırdıkları Kutsal Kitap çevirileri, Hıristiyan kuralların bilimsel eleştirisine girişme olanağını verdi; gitgide daha fazla sayıda mümin İncil'i anlayabiliyordu. Ama aynı zamanda, yeni yorumlar da başgösterdi, bu arada kuşkular da. Yalnızca Almanya'da, Luther'in yaptığı çeviriden önce yirmi çeviri gün ışığına çıkmıştı. Bu olay, onun öğretisinin niçin öyle hızla yayıldığını –büyük ölçüde– açıklar bize: Kitleler, Kutsal Kitap'ın ailecek okunması yoluyla hazırlanmışlardı.

Son olarak, hümanistlerin, "İncil'in saflığı"ndan uzaklaştığından dolayı Kiliseye yönelttikleri saldırılar; bilgisizlikleri, ahlaksızlıkları, dünya işlerine dalmaları, sözlerindeki skolastik ve böbürlenme, giderek boş inançlara inanmalarından dolayı din hizmetlilerine karşı yapılan suçlamalar müminlerin gözünde saygınlıklarını büyük ölçüde azaltmıştı hepsinin; o kadar ki, bu müminler, yeni bir Kilise vaaz edenlerin sözlerine kulak vereceklerdir çok geçmeden. 15. yüzyılda bir Alman hümanisti öyle yazar. "Manastır yapılacak zaman değildir artık, yakında onları yıkma dönemi açılacak." Alman hümanizmasının bir başka temsilcisi Mutianus Rufus (Konrad Mutian) da –üstüne basa basa– şöyle der: "Rahiplerin söylediklerinden çok daha fazla, filozofların sözlerini değerlendirmesini öğrenin!"

Kendisini dinleyenlere, Hıristiyan dogması hakkındaki düşüncelerini gizlemeyi öğütlemekten başka bir şey yapamıyordu. Kendisi de ayinlerdeki törenlerin dış görünüşlerindeki şatafata bakıp Katolik Kilise'yi aşağılıyordu: "Kutsal Kitap'ta, diyordu, bir alay zırva vardır." Ruf, ölü gömme törenlerini de reddediyordu.

Bu türden düşünce ve görüşler, kafaları Reform'a hazırlıyordu hiç kuşkusuz.

REFORM ÖNCESİNDE ROMA KİLİSESİ

Katolik Roma Kilisesi'nin Avrupa feodalizminin siyasal sistemi içindeki durumu, 15. yüzyılın sonuna doğru köklü biçimde değişmişti. Onun, feodal parçalanma dönemi boyunca Avrupa dünyasının üstünde kendisine bir yer sağlamış olan merkezi niteliğinin, zamanla merkezileşmiş feodal monarşilerin güçlenişinde ciddi bir engel olduğu ortaya çıktı. Bununla beraber, Papalık ne Kilisenin başı olmaktan vazgeçmeyi düşünüyordu ne de Avrupa'da en üstün senyör rolünü oynamaktan. Öyle olduğu için de ülkelerin iç ve dış siyasal işlerine karışıyordu. İngiltere ile Fransa Papalığın iddialarına az buçuk karşı koymayı becermişlerdi; parçalanmış Almanya ile İtalya ise, istediği zaman pençesine alacağı birer ülke olarak duruyorlardı. Papalığın geçmişteki büyüklüğü, otoritesinin tartışılmaz niteliği canlılığını yitirip silikleştiği ölçüde, Vatikan'la piskoposluk dairelerinde, insanların gözüne gitgide daha batan şeyler vardı: Ahlaksal çürümüşlük, dinsel konuları sömürüp çıkar sağlama, eş-dost ve hısım-akraba kayırıcılığı. Katolik Kilise, dev bir mali örgüt haline gelmişti ve müminlerin saflığını sömürmek için fır dönüyordu. Vatikan'da işlemler öylesi bir hünerle yapılıyordu ki, onu, pek de yerinde olarak, Avrupalı bankerlerin ilk okulu olarak gösterebiliriz. Tüm Katolik dünya bucaklara ayrılmış ve her birinin başına da Papalığın gelirlerini toplayan tahsildarlar geçirilmişti.

Avrupa ülkelerinin Kilisece soygunu, en kaba boyutlarına ulaştı. Para sızdırmak için her bahaneye başvuruluyordu; gün geldi, inançlar tiksinti verecek biçimde kötüye kullanılır oldu. Ayin, gerçek bir ticaret işletmesi olup çıkmıştı. Papa'nın maliyecilerinin utanmazlığı, en açık biçimiyle, günahların kilisece bağışlanması (*indulgence*) ticaretinde gösteriyordu kendisini;

devrin en hayasız aldatması buydu. Birbirleriyle kıran kırana yarışan çeşitli manastırlar ve tarikatlar arasında ermişlere tapma öylesine boyutlara erişti ki, İsa bile unutuldu. Ermişlerden arta kalan artıkları ululamaya gelen müminleri kendilerine çekmek için manastırlar arasında gerçekten bir yarışmadır başladı. Saksonya'da Azize Anne Manastırı 5000 kalıntı toplamıştı elinde; bunların arasında "İsa'nın doğduğu zaman içine konulduğu yemlikten gelen saman", "Bâkire Meryem'in sütü", "gerçek haçtan bir parça" da vardı.

Hümanizmanın doruğa çıktığı bir sırada böylesi uygulamalar, pek doğaldır ki, tiksinti uyandırıyor ve protestolara yol açıyordu. Kilise, geçmişteki manevi egemenliğini yitirmişti. Skolastik, derin bir bunalım geçiriyordu. İmanı akılla haklı çıkarmak, giderek bilmeyi sınırlandırmak yerine, 16. yüzyılın başlarından başlayarak, akıl imanın karşısına çıktı, zincirlerinden kurtuldu ve –en azından– bu dünya ile ilgili işlerde bağımsızlığını ileri sürdü. Kilise, boş inançların bir yığınıydı artık; aylak aylak dolaşan, cahil ve açgözlü bir papaz güruhunun barınağıydı bu. Yeni bir çağın dayattığı sınavın üstesinden gelemezdi.

Bir reform, egemen sınıf bakımından bile kendisini dayatıyordu.

LUTHER'Cİ REFORM

16. yüzyıl burjuva reformunun habercisi Martin Luther (1483-1546) oldu.

Martin Luther

Luther, Saksonya'da Eisleben'de, hali vakti yerinde bir madenci ailesinde dünyaya geldi. Babası, kirayla birkaç eritme fırını ve Mansfeld yakınında maden ocakları işletiyordu. Baba Luther'in, oğlu için düşündüğü, hukuk mesleğiydi. Ataerkil bir nitelik taşıyan ailede olsun, sert bir Katolik eğitimin yapıldığı okulda olsun, genç Martin'i bir reformcu olmaya yöneltecek hiçbir şey yoktu aslında. 1501'de, Erfurt Üniversitesi'ne girer. Üniversitede, Ockham yorumuna göre nominalizm pek modaydı. Luther, Ockham'ın öğretisinden etkilendi. Bu öğretiye göre, yalnız ve yalnız iç dünyada duyulan Tanrı esini imana götü-

rebilir ve akıl tanıtlayamazdı bunu. 1505'te Luther, felsefede ustadır; babasının esefle karşıladığı ilahiyat mesleğini seçer. Augustin'lerin yanına girer. İlahiyat üstüne incelemeleri, hep nominalist öğretilerin etkisinde olmak üzere, birbirini izler. Ockham, örneğin dindeki kutsallaştırma eylemlerinin bütünüyle manevi şeyler olduğunda ısrar ediyordu; böylece, Papa'nın dinsel otoritesine kuşku düşürüyor ve Hıristiyan imanını kurtuluş öğretisinin bağrına yerleştiriyordu. 1509'da Luther, felsefe doktoru unvanını alır ve Wittenberg Üniversitesi'nde ders vermeye başlar. 1517 yılında, günahların kilisece bağışlanması belgesinin satışı konusunda Papalıkla arasında çıkan uyuşmazlıktan sonra Luther, Katoliklikten gitgide ayrılır ve 1520'de Roma'yla bağları kesin olarak kopar.

Papa da aforoz eder onu.

Luther'in öğretisi kademe kademe gelişti; ama dört dörtlük bir niteliğe kavuşamadı hiçbir zaman. Kutsal Kitap'ın günü geçmiş skolastik yorum biçimlerini reddederken, Luther dogmaların tarihsel anlamına varabilmek için gramer açısından ve tarihsel bir çözümlemeye gitti.

Luther'in öğretisinin dayandığı düşünce, iman yoluyla aklanmaydı.

> Katolik öğreti, bilindiği gibi, Tanrı'yı insan eylemlerinin yüce yargıcı olarak sunuyordu; ve bu Tanrı, korkunç derecede soğuk ve kaygısızdı. Müminler, Tanrı korkusu içinde, kurtarıcı yanında şefaatte bulunsunlar diye, Bâkire Meryem'e ya da ermişlere güvenip kendilerini bırakıyorlardı. Luther, şu görüşten hareket ediyordu: Mümin, ne denli az olursa olsun, Tanrı'ya yaklaşmakta mutlak olarak güçsüzdür. Sonsuz olarak yetkin Tanrı'yla, ilk günahla lekelenmiş insan arasındaki zıtlık öylesine giderilemez durumdaydı ki, Luther, "ermişlik"e –ne ölçüde olursa olsun– ulaşma yolunda her türlü girişime bir küfür olarak bakıyordu. Böylece, insanın kendisi, kendi kurtuluşu için hiçbir şey yapamaz; ve bu kurtuluş, iyi eylemleri için insana sunulmuş bir "ödül" de değildir. Kadiri mutlak, sonsuz derecede rahman ve rahim olan Tanrı kurtuluşa götürür; ve onun için insanın nitelik ve değerlerinin hiçbir hükmü yoktur. İnsanlığın kurtuluşu, Tanrı'nın oğlu İsa'nın, bütün insanlar adına acı çekmesiyle sağlanmıştır. Luther, müminden, bu özveriye imanıyla katılmasını ister yalnızca. Kurtuluş sadece tanrısal yargılamanın bir sonucu olduğu için, müminin "güzel eylemler"i boşunadır. Kurtuluşu bu

iyi eylemlerde, yani kilisenin kurallarına, giderek sofuluğun dış görünüşlerine uymada gören Katolikliğin 180 derece zıddıydı bu düşünce.

Böylece, iyi eylemlerin ödülü diye ortaya çıkan Katolik yorumunu reddederek Luther, İncil'le ilgili kendi yorumunu yapar: Tanrı'nın, katılmasını beklemeksizin insana bahşettiği sonsuz yarlıgama. İman bile bir değerlilik, bir onur değildir. Yeni bir "bağışlama" doğuyordu bundan. Tanrı'dan gelen ve insanlara ruhbanın eliyle götürülen "bağışlama", Luther'in anladığı biçimiyle, müminin vicdanında sürekli hazır bir güç haline geliyordu; bu güç, yine kişide her zaman varlığını sürdüren ilk günahla mücadele etme olanağını sağlıyordu ona, giderek kurtuluşa erişmesini.

Luther'in öğretisi –insanın Tanrı karşısındaki tutumu olan– imanı, müminin iç dünyasındaki bir durum, açıktan açığa bireysel bir iş haline getiriyordu: Mümini, kilise kurallarının tüm baskısından kurtarmak, çoğu kez külfetli ve masraflı iyi eylemlerde bulunmak borcundan, kısacası imanı temsil eden kilisenin önünde "değerler"ini artırmak borcundan azat etmekti bu. Ve sonra, iman, İsa'nın bütün insanlığın kurtuluşu adına çektiği acıya inanan mümine Tanrı'ca verildiğinden, kilise, Tanrı'yla mümin arasında tek aracı olduğunu ileri süremeyecekti artık; bunun gibi, ayinleri yönetenlere de Tanrı'nın bağışlamasını kabul edip onu, Tanrı'ya ulaşması için günahkâra götüren tek Hıristiyanlar olarak bakılamayacaktı bundan sonra. Luther'in kilisesinde, rahibin yerine papaz geçmişti. Onun rolü, özel bir hazırlanışla, Tanrı kelamını müminlere taşımaktı; ama hiçbir şey onu, inananlar topluluğunun öteki üyelerinin üstüne çıkaramazdı.

Luther'ci ilahiyata göre, "Tanrı, insana doğrudan doğruya hitap eder"; onun kelamını taşıyan da Kutsal Kitap'tır. İkinci temel dogma çıkıyordu bu durumdan: Kutsal Kitap, imanın tek kaynağıdır. Kutsal geleneklerin yanılmaz olduğu gerçeğinin, bir başka deyişle, "Kilise Babaları"nın yazdıklarının reddedilmesi demekti bu; Konsil kararlarıyla, Papalık bildirilerinin de. Bütün bunlar, diyordu Luther, Katolik öğretinin söylediğinin tersine, yanılmazlıkları söz konusu olmayan insanların eseridir. Bu yazılarda, böylece hayli yanlış, hatta dine aykırılıklar vardı. Bu sonuçlar, Katolik Kilisesi'nin geleceği için pek çarpıcıydı; çünkü Katolik uygulamada, Kutsal Kitap'ın uygun görmediği, haklı çıkarmadığı her şeyi reddediyordu. Ona, Protestan Kilise denmesi de bu yüzdendir. Luther'cilik ermişlere, suretlere tapmayı, diz çöküp yalvarmayı ve haç çıkarmayı, mihrabı ve çileyi reddediyordu.

Bununla beraber, Luther'cilik, dinsel bireyciliği mantıksal sonucuna götürmüyor, yani dış görünüşten başka bir şey olmayan bir din kurumu olarak kiliseyi yadsımaya gitmiyordu; kilisenin müminin kurtuluşundaki rolü üzerine olan tartışmayı çözülmemiş bir halde bırakıyordu. Yedi kutsal eylemden üçünü saklı tutuyordu: Vaftiz, İsa'nın etini ve kanını temsil etmek üzere, ekmek ve şarap kullanılarak yapılan kutsama ayini ve tövbeydi bunlar.

Luther'in sosyal ve siyasal görüşleri

Reform'u yalnızca kiliseyle sınırlandırmayı istediği için Luther'e göre, "Hıristiyan özgürlüğü" imanın bir parçasıdır; imanın ise, dünyasal toplum umurunda değildir. Hıristiyan özgürlük ise onun yorumuna göre her Hıristiyanın, kişisel inancına dayanarak, kendi Tanrısına doğrudan doğruya "yakınlaşması"ndan başka bir şey değildir. Dünyasal konular bakımından ise o, iktidarda bulunanlara tam bir alçakgönüllülükle boyun eğmelidir; çünkü bu iktidar sahiplerini "Tanrı, hoşgörüyle karşılar". Luther, biraz sert de olsa, halkı okşayıcı tüm belagatini papazlara karşı yönetir: Kudas ayininde kilise çanağını müminlerden esirgediği için, Hıristiyan özgürlüğünü yüzyıllar boyunca çiğnemekle suçlar onları; günah çıkarmayı ruhbanın tekeline sokmak, giderek günahların bağışlanmasını pişmanlıktan önceye almakla bir de. Ne var ki, aynı zamanda, tüm umutlarını da kiliseyi Roma'nın vesayetinden kurtarabilecek güç olarak imparatora, prenslere ve şövalyelere bağlar. Onların yaptıkları baskı ise, Luther'in gözünde, Hıristiyan özgürlüğünü hiç de sınırlandırmıyordu.

1520 yılında yayımladığı *Hıristiyan Özgürlüğü Üstüne Küçük Kitap* adlı yergisinde Luther, bu özgürlüğün, başkasına hizmet zorunluğundan kurtulma olarak yorumlanmaması gerektiğinin altını çizer. *Dünyasal Otorite* (1532) adlı eserinde, iki düzene, dünyasal düzen ile manevi düzene ilişkin öğretisini açıklar. Dünyasal olan, manevi olana hizmet etmekle beraber, ilahi hukuka değil, doğal hukuka girer o; böylece, Hıristiyan özgürlüğünün ilkeleri, asıl anlamlarıyla, ona uygulanmazlar. Luther, daha da ileri giderek, Hıristiyandan, dünyasal otoriteye boyun eğmesini istiyordu; çünkü yetkin, olmasa, hatta haksız da olsa, dünyasal düzen, manevi özgürlüğe olanak sağlar; Hıristiyan

düzene hizmet eder. Luther, vicdanı (iman) dindarlığın dış görünümü bakımından kurtarıyor, ama bir toplumun üyesi bir kişi olarak insanı, kurulu dünyasal düzenin boyunduruğu altına sokuyordu.

Luther'ci reformun belli başlı aşamaları ve tarihsel sonucu

Başlarda, inanmış bir Katolik olarak Luther, Roma ile bir kopuşu hiç de düşünmüyordu. Ancak, Alman toplumunun çeşitli katmanlarınca uzun bir tarihten beri beklenen söz bir kez ağızdan çıkınca, bir sosyal güç haline geldi ve Luther'i de arkasından sürükledi; ne var ki o, duraksamasız girmedi bu yola, çünkü sonuçlarından korkuyordu. Tarihin cilvesi şurada ki, "şimşeği çakıp" Almanya'nın tanıdığı en büyük devrimci fırtınayı koparma, yaradılıştan pısırık ve görüşleri bakımından pek tutucu olan Luther'e düştü.

Kısaca anlatalım gelişmeleri.

1517'de, Johannes Tetzel adında bir Dominiken keşişi, yanında banker Fugger'in adamları, Wittenberg dolaylarında görülür; kıçını yırta yırta –çok affedersiniz!– Papa'nın günah bağışlama belgelerini satmaktadır. 31 Ekim 1517'de de Luther, Wittenberg Üniversitesi kilisesinin kapılarına 95 tezini asıp ilan eder. O sıralarda kilisenin kutsamaları, kural ve hiyerarşisi ile, tüm Katolik inançlarını sürdürüyordu henüz: "Tanrı, yardımcısı rahibe bakmadan, kimsenin suçunu bağışlamaz!" diye yazıyordu 7'nci tezde; öteki tezlerde de Papalığın otoritesini savunuyordu. Roma'dan ayrıldığı tek nokta, günahların bağışlanmasındaki uygulama üstündeydi. Şu düşünceyi ileri sürüyordu Luther: Kilise'nin görevi, günahları ertelemek değil, önlemektir; Papalığın günah bağışlamaları Tanrı korkusunu ortadan kaldırıyorsa, bundan da zararlı hiçbir şey olamazdı.

Ne var ki Luther, Tanrı'nın bağışlamasının müminlere geçirilmesinde rahiplerin rolünü yadsımıştı daha önceden. İnsan, Tanrı esinini, rahiplerin yardımı olmaksızın kendi içinde duyar. Ruhban, müminleri yalnızca yatıştırmakla görevli değildir; onlara korku da aşılamalıdır. Yoksulların ve bahtsızların yardımına koşmanın, bir bağışlama satın almaktan çok daha iyi olduğunu sokmalıdır Hıristiyanların kafalarına: Biri insanı daha iyi yapar; ama öteki "cezasız kaldığı bilinci"ni aşılayarak daha kötü hale getirir. Tezlerinde Luther, özellikle kilisece günahla-

rın bağışlanma uygulaması karşısındaki tutumuyla alt edilemez durumdaydı.

Luther, tezlerinin dar bir rahip çevresinde kalacağı inancındaydı; tersi oldu: Hemen Almancaya çevrildi bunlar ve alabildiğine yayıldı. Luther, bir zaman için, Katolik Roma Kilisesi'nin Almanya'da kazandığı önemden hoşnut olmayanların düşüncelerine egemen oldu; ve toplumda, bu kiliseye karşı çıkma isteğini ortaklaşa duyan çeşitli katmanları kendine çeken bir kutup haline geldi.

Çok geçmedi, ilahiyatçılar ve yüksek rütbeli papazlar Luther'e saldırmaya başladılar. Dört bir yandan suçlamalar geliyordu: Dinden sapmakla, Hus'çu olmakla suçluyorlardı onu. Luther birçok kez durumunu aydınlatmak zorunda kaldı. Ne var ki, düşmanlarının saldırısı arttığı ölçüde o da Roma çizgisinden ayrılıyordu gitgide. 1518 yılının Ağustosu'nda Roma'ya çağrıldı. Bu yolculuğun, ölüm ya da Vatikan'ın yeraltı hapishanelerinde ömür boyu hapis anlamına geldiğini biliyordu. Ancak Luther, güçlü koruyucuların lütfuna uğradı. Saksonya Seçmeni Bilge Friedrich, Luther'in sorgusunun Almanya'da yapılması konusunda ısrar etti. Vatikan'ın görevlendirdiği Kardinal Caetani, bir görüşme için Augsburg'a geldi. Maximilian ölmüştü ve yeni imparator için eli kulağındaki seçim, Papa'yı ödün vermek zorunda bırakıyordu. Kardinal, Luther'in söylediklerini geri alması için çabaladı. Ancak, Luther de yanlış yolda olduğunun Kutsal Kitap'a dayanılarak tanıtlanmasını istedi ondan. Papa'nın elçisi, Reformcuyu dinledikçe, karşısında, "kaşarlanmış ve tehlikeli bir sapkın"ın bulunduğu inancına varıyordu gitgide. Luther de onu egemenliği altına alma kararını yürüttü günden güne ve Papa'nın hiç de yanılmaz olmadığını açıkladı.

Gece olduğunda Luther, Papalık elçisinin vardığı sonucu beklemeksizin kenti terk etti. Elçi ise Seçmen'de, Luther'in Roma'ya teslim edilmesini boşuna deneyip durdu. Friedrich, sapkınlığın yansız bir yargıç tarafından ya da bir Konsilce tanıtlanmadıkça, kesinlikle reddetti bunu. Koruyucusunun sarsılmadan direndiğini gören Luther de Almanya'dan kaçma tasarısından vazgeçti.

1519 yılı Haziranı'nda Leipzig'te bir tartışma oldu. Aradan geçen zaman içinde Luther de tezlerinden bazılarını gözden geçirdi: Papalık iktidarının gerekli, hatta meşru olduğundan kuşkulanıyordu artık. Tartışmaya katılmak zorunda kaldığında,

Papa'nın otoritesinin tanrısal hukuka değil –çünkü Kutsal Kitap böyle bir makam tanımıyordu– insanların koyduğu hukuka dayandığını, giderek Papa'nın hiç de yanılmaz olmadığını söyledi; Roma Kilisesi'nin, başkaları üzerinde, kendilerine emretme hakkını veren hiçbir üstünlüğü olmadığını açıkladı; Konsillerin, yanılma tıynetlerinde olan insanlardan oluşluğu için yanlış yapabileceklerini, yanlışlar da yaptıklarını belirtti; sonuç olarak, imana ilişkin her sorunda tek yüce makam vardı ona göre: Kutsal Kitap. Kendisinin Wyclif'in, Hus'un ve öteki sapkınların izleyicisi olduğu konusundaki suçlamalara karşı da Luther, çoğu noktada onlar gibi düşündüğünü açıkladı. Luther, Papa'nın aforoz etme yetkisini de tartışıyordu; ona göre, Kilise bir manevi topluluktu ve kimsenin de onun üzerinde otoritesi yoktu.

Leipzig tartışmasının belgeleri, bir sonuç çıkarılsın diye, Paris ve Erfurt üniversitelerine gönderildi. Erfurt Üniversitesi, bu konuda yetersiz olduğunu söyledi; Sorbonne ise, yanıtını 1521 yılı Nisanı'na değin bekletti.

Oysa Luther'in öğretisinin temel tezlerinin ete kemiğe bürünmesi de bu yıllar içinde oldu. Ne var ki, 1520 yılı Eylülü'nde Papa, Reformcuyu sapkın diye mahkûm eden kararını ilan ediyordu. 60 gün içinde, söylediklerini geri alması, yoksa aforoz edileceği belirtiliyordu bununla. Luther'in bütün yazdıkları ateşte yakıldı. Luther de gerilemeyi asla düşünmüyordu. Ünü halk arasında öylesine yaygınlaşmış ve otoritesi geniş kitlelerce öylesine tanınmıştı ki, bu türlü tehditlere pabuç bırakacak durumda değildi. Leipzig'te, Erfurt'ta, Viyana'da Papalık kararının kopyaları parçalandı; başka yerlerde, psikoposlar halkın harekete geçmesinden korkarak, onu yayımlamadılar bile.

O tarihten başlayarak Luther, Tanrı'nın bir aracı olarak görmeye başladı kendisini; Papa suretinde ortaya çıkmış olan Deccal'e ve Şeytan'ın ortağına karşı savaşmak amacıyla görevlendirilmişti. Roma Kilisesi bir "haydut yuvası", "günahkârların en utanmazı,", "günah diyarı" idi gözünde. Papa'nın saptadığı 60 günün sonunda Luther, herkesin gözü önünde, Papalığı ve Kilise hiyerarşisini savunan yığınla eseri ve Papalık kararını yaktı.

Roma ile kopuş tamdı artık.

Aynı yıl, Luther'in Reform'un geleceği için pek önemli üç yeni kitabı yayımlandı. *Alman Soylularına Bildiri* adını taşıyan birinci-

si, imparatoru, prensleri ve şövalyeleri kilisede reform yapmaya, yani Papa'nın iktidarını tasfiye etmeye çağırıyordu; görevlerini Almanya'daki başpiskoposlardan birine devrederek Roma'nın uyguladığı sömürüden ülkeyi kurtarmaya da bir çağrıydı bu; ayrıca, kilise mallarının dünyasallaştırılmasını, manastır tarikatlarının feshedilmesini, rahiplere evlilik hakkının tanınmasını –Luther'in kendisi de 40 yaşındayken evlendi– ve son olarak da sapkınlık suçlamasıyla başlanmış koğuşturmalara son verilmesini istiyordu. Sapkınları, akla dayanan kanıtlarla yenmek gerekir diyordu, ateşle değil.

İkinci yergi kitabı, 1520 yılında *Babil Esareti* adıyla yayımlanır. Luther o eserinde bütün Hıristiyanların olan Kilisede, hiyerarşiyi tekeline alarak, kutsamaların özündeki anlamı kararttığından dolayı Papalığı mahkûm eder. Hıristiyanların evrensel rahipliğini öğütler; çünkü tüm Hıristiyanlar, kutsallığın simgelerine sahiptirler, der. Hepsi de rahip olduğundan, Kutsal Kitap'ı vaaz etmek ve dinsel eylem ve işlemleri yönetmek için aralarından kimin ehil olduğunu kendilerinin belirlemeye hakları vardır. Papa, Hıristiyanları, kilisenin kutsal çağrılarıyla Kudas Ayini'ni ellerinden aldığı için yüzyıllar boyu kölelikte tutmuştur. Aslında, tek bir dinsel eylem vardır: İsa'ya iman ederek, günahların bağışlanması.

Luther'in üçüncü yergi kitabı olan *Hıristiyan Özgürlüğü*'nü yukarda belirttik.

Luther'in öğretisi, böylece kesin biçimini alıyordu.

Worms Fermanı

Henüz seçilmiş olan imparator, ancak 1521 yılının başlarında Almanya'nın işlerine el atabildi. Bununla beraber, Kilise reformuna yönelik hareket ülkede öylesine boyutlara varmıştı ki, düne kadar hâlâ meçhul olan keşiş Luther hakkında ne yapılması gerektiği sorunu, ulusal bir önem kazanmıştı imparator için. Oysa Şarlken'in Luther reformu karşısındaki tutumu kimse için bir sır değildi; İmparator kesinlikle karşıydı ona. İmzasını taşıyan özel bir fermanla Nederland'dan Luther'in bütün yazdıklarının yakılmasını istemişti. Papalık büyükelçisi, Almanya'da da böyle hareket etmesini öğütlüyordu kendisine. İmparator, evrensel bir Kilise, imparatorluğun bütünlüğünün başta gelen güvencesiyken, uçsuz bucaksız ülkesinde bir sapmaya hoşgörüyle bakabilir miydi zaten? Dahası, Papa'nın otoritesini azaltmak hoşuna gitse de asıl düşü, bu otoriteyi yıkmak

değil, kendisine bağımlı kılmaktı. Kısacası, Almanya'da bir ulusal kilise düşüncesi, politikasının yüksek amaçlarıyla çelişme halindeydi.

Bununla beraber İmparator, Almanya'da, prenslerin görüşlerini göz önünde tutmamazlık edemezdi. Reform düşüncesi ise bu prensler arasında güçlü yandaşlar bulmuştu. Nitekim İmparator, Luther'in cezalandırılmadan önce dinlenilmesini isteyen Saksonyalı Friedrich'in isteğine boyun eğmek zorunda kaldı. Luther, Worms'ta, birinci İmparatorluk Dieti'nin önüne çağrıldı. Kendisine, gidiş-dönüş yolculuk güvenliği sağlayan bir izin belgesi verildi. Ulrich von Hutten'in, İmparatorluk şövalyeleri adına kendisine önerdiği bir silahlı birliğin eşlik etmesini reddetti. Worms'a kadar bütün bir yol boyunca, hatta kentte insanlar yığınlar halinde yolu üstüne çıkıyorlardı. Luther, yaradılıştan pek cesur değildi; öyle de olsa, kendisine el uzatan prenslerin oluşturduğu Dietin huzuruna çıkış, cesaret verdi kendisine. Luther, 17 Nisan 1521'de, İmparator'un ve İmparatorluk ileri gelenlerinin huzuruna çıkarıldı. Kendisine, sapmadan vazgeçip geçmediği sorulduğunda şöyle dedi: "Yanlışlarım, Kutsal Kitap'la ya da akıl yoluyla ortaya konmadıkça, söylediklerimi geri alamam, almak da istemem. Tanrı yardımcım olsun. Amin!" Bu yanıttan öfkelenen İmparator, meclisi terk etti; Luther ise, dostlarının alkışları arasında evine döndü.

Bununla beraber, şunu da belirtmeli: Luther, Worms'ta, vicdan özgürlüğünü savunmadığı gibi, herkesin gerçeği dile getirme hakkını da savunmuş değildi; savunduğu, "keşfettiği" mutlak gerçekti ve Katoliklik, kendi yandaşları indinde ne kadar yanılmaz olduğunu istiyorsa, o da otoritelerin yardımıyla o kadar yanılmaz olmayı istiyordu.

26 Nisan'da Luther, Worms'u terk ediyordu. Wittenberg yolu üzerinde, Thuringen Ormanı'nda silahlı adamlar, Saksonya Seçicisinin oturduğu yere, Wartburg Şatosu'na kadar eşlik etmek üzere kendisini bekliyorlardı. Luther, "Şövalye George" adıyla, bir yıla yakın gizlendi orada.

1521 yılı Mayısı'nda, bir İmparatorluk fermanı, Luther'i otoritelerin emirlerini hiçe sayan bir sapkın olarak kanun dışı ilan etti. Ne var ki Reformcu, artık elin erişemeyeceği yerdeydi. Az sonra imparator, Almanya'yı bir uzun zaman için terk etti. Prensler, umurlarında bile olmayan İmparatora pek itaat etmeyi düşünmüyorlardı. Worms Fermanı ölü bir metin olarak

kaldı. Reform, yolunda gidiyordu. Kalın duvarların arkasında kendini güven içinde duyan Luther, Kutsal Kitap'ı Latinceden Almancaya çevirmeye girişti. Çeviri, 1522 yılının Eylülü'nde yayımlandı; basılan 5000 nüsha iki ayda tükendi. Luther bunu yaparken, Reform'u güçlendirmeye katkıda bulunuyordu; öte yandan, Alman nesrinin yaratıcısı durumundaydı bu eserle.

Wartburg'ta, Luther'in tutuculuğunun yanı sıra halk kitlelerini Reform'dan uzak tutma, giderek kendini prenslerin yoluna verme yönünde artan arzusu alabildiğine ortaya çıktı. Reformcu kanatta da bir ayrılık başgösterdi. Luther, Reform konusunda açıkça burjuvazinin ve prenslerin yanını tutuyordu; onların ise amaçları, Roma Kilisesi'nden ayrılmak, hiyerarşiyi, giderek kültü yalınlaştırmak ve daha az pahalı kılmak ve son olarak da kilise mülklerini dinden bağımsız hale getirmekle sınırlıydı. Reform'un ılımlı kanadının, halk kitlelerinin istekleriyle ortak hiçbir yanı yoktu; yığınlar ise, kilisede değişikliğe giderken, sosyal düzeni altüst etmeyi, feodal rejimi, prenslerin özerklik ve keyfiliklerini reforma tâbi tutmayı, bir yerde açıkça tasfiye etmeyi istiyorlardı. Luther'in, eline kalemi alıp da Warburg'ta, *Hıristiyanların Başkaldırı ve Ayaklanmalardan Kaçınmalarına Çağrı*'yı yazmış olmasında şaşılacak hiçbir şey yoktur bu bakımdan.

Reform'un yazgısını prenslerin otoritesine bağlıyordu kesin olarak.

HALKTAN GELEN REFORM

Luther'ci Reform'un niteliği aydınlığa çıktığı ölçüde, köylü ve kentli halk muhalefetinin ondan kopmakta olduğu da açığa çıkıyordu.

Nasıl?

Anabatistler

İlk işaret olarak, "Zwickau Peygamberleri" hareketini görüyoruz; başında da esnaf loncasından Nicolaus Storch vardır. "İman yoluyla aklanma" öğretisinden yola çıkarak Luther'den çok daha ileri gittiler bunlar. Kutsamaların ancak imanla Tanrı'nın bağışlayıcılığını sağlayacağı gerçeğinden "Zwickau Peygamberleri" şuna varıyorlardı: Vaftiz kutsaması ancak

erginlere uygulandığında bir değer taşır; böylece, gencecikken yapılmış olana ek olarak bir yeni vaftiz istiyorlardı. Onlara verilen "Anabatistler" adı da buradan geliyor (*ana* Grekçe yeniden demek, *baptizein* de suya batırılmış). Bunun gibi, müminin Tanrı'yla doğrudan doğruya ilişkiye girdiği düşüncesinden şunu çıkardılar: Her "ermiş" kişide tanrısal vahye erişme yeteneği vardır. Onlara göre gerçek, yalnızca bilginlere ve ileri gelen kişilere değil, yoksullara ve bahtsızlara da kendini veriyordu; yaşayış biçimleri bakımından Tanrı'ya en yakın olanlar da bu sonuncular dı zaten. Kim ki bu vahiyle aydınlanmıştır, kim ki ruhunda Tanrı'nın sesini duymuştur, ilahi kelamı dünyaya yayabilecektir. İncil zamanındaki ilkel Hıristiyanlığın saflığına dönüş, "peygamberlik" yeteneğini doğuruyordu. Bir peygamberin vaaz ettiği yaşayan İncil, yazılı metinlerdeki "ölü harfler"den çok daha değerliydi.

Bu görüşlerin sosyal planda, bu dünyanın önde gelenleri ve varlıklıları için topladığı tehlikeyi fark etmek zor olmasa gerek. Yoksul kitlelerin sosyal özlemlerine tanrısal bir yaptırım sağlıyordu bu düşünceler. İsa'nın, ermişleriyle beraber, yeryüzünde "bin yıllık saltanatı"nı bekleyişin düşüncelerde ne denli canlı oluşuna bakarak, halktan gelen reformun sosyal bir muhalefete, kitlelerin devrimci bir dönüşüm arzularına sıkı sıkıya bağlı olduğunu kolayca anlıyoruz. Böylesi bir bekleyiş içinde olanlar, zenginlerin ve güçlülerin yerle bir olacakları, dünyasal tahtların yıkılırken yoksulların da yükselecekleri devrin eli kulağında olduğuna da inanıyordu. Bu düşsel inançlar pek belirli sosyal eğilimlerin de tanığı: Yerleşik düzeni altüst etmek gerekiyordu.

Thomas Müntzer

Halka dayalı Reform'un başları arasında en yetenekli ve en bilginlerinden biri Thomas Müntzer (1490-1525) oldu.

Thomas Müntzer, 1520 yılının başlarında, Luther'i hâlâ bir örnek, Tanrı'nın çocuklarını yöneten bir meşale olarak görüyordu. Aradan bir yıl geçmişti ki, 1521 başlarında, Reform hakkında kendi görüşünü formüllendiriyordu. "Peygamberler" gibi o da Tanrı'yı kitaptan tanımanın yetersizliğine inanıyordu; Tanrı'yla doğrudan bir ilişki ona göre de gerekliydi. Bundan şuraya varıyordu: Dört dörtlük bir imanın tek kaynağı Kutsal Kitap değil,

tanrısal buyruklara göre yaşayan herkesin erişebileceği canlı bir vahiydi. İşte burada, Müntzer'in Reformu ile Luther'in Reformu arasındaki temel farklılığı görüyoruz.

Luther, manevi ile cismani arasında mutlak bir ayrılık yapıyordu. Müntzer, bu zıtlığı kaldırdı. Müntzer, imanın ilgilendiği alanı sosyal ilişkilerin alanından ayırmadığı için iman eyleminin manevi insanın değil, doğrudan insanın, toplumun bir üyesi olarak insanın eseri olmasını istiyordu. İman, ona göre, edilgin bir seyre dalış olmamalıydı; tersine, bütün bencil eğilimleri boğmaya yönelik gerçek bir etkinlikti o. İman, insanın, hemcinsine karşı yürürlükteki sosyal ilişkiler çerçevesi içinde duyduğu –sınırları belli– bir aşkın dile gelişi değildi; Müntzer'in önerdiği eylem, genel iyiliğin zararına olarak, özel çıkarlara hizmet eden tüm sosyal ve siyasal kurumları sarsan eylemdi. Böylece, genel iyilik ve ortak çıkar ilkesini davranış kuralı olarak kabul eden yücelirdi; imansız, salt kendi bencil çıkarlarının arkasından koşup onlar için yaşayan kişiydi.

Böylece soyut, tanınması olanaksız bir Tanrı yerine Müntzer, gerçek iman adına, "Tanrı hükümdarlığı" adını verdiği, haksever bir sosyal düzen ilkesini vaaz ediyordu. Engels'in de dediği gibi, "Müntzer için Tanrı hükümdarlığı, içinde hiçbir sınıf farklılığının, hiçbir özel mülkiyetin, toplumun üyelerinin karşısına dikilmiş yabancı, özerk hiçbir devlet iktidarının olmadığı bir toplumdan başka bir şey değildi."

Halka dayalı Reform'un başı, Müntzer'in ilahiyatıdır ki, feodalitenin ezdiği halk kitlelerinin özlemlerini dile getirdi, getirebildi. Yazgıya boyun eğme, ahlaki yetkinliğe ulaşma, bir köşeye çekilip derin düşüncelere dalma değildi söylediği; devrim istiyordu, dinsiz imansız ezicilerin şiddet yoluyla yok edilmeleriydi önerdiği. Müntzer'in öğretisinin bu görünüşünü özetlerken Engels öyle der: "Yürürlükteki bütün iktidarlar devrime boyun eğmiyor ve katılmayı reddediyorlarsa yıkılmalıdırlar; bütün çalışmalar ve mallar ortak hale getirilmelidir..." Müntzer daha o zamandan, dâhice bir öngörüşle, haksever bir sosyal rejimin görünüşlerinden bazılarını fark etmişti; kentteki ve kırsaldaki en yoksul halk katmanlarının akıllarından geçirdikleri –ister istemez bulanık– bir düşünceyi yansıttı. Ne var ki, uzak bir gelecek hakkındaki bu pek sisli öngörü, onun öğretisinin temeli değildir; bu öğretinin temeli, var olan feodal rejimi tartışmaktır. "Bütün dünya bir büyük sarsıntıyı göze

almalıdır," diye yazıyordu. "İmansızların yerle bir olacakları ve kendi halinde insanların yükselecekleri gün gelecektir." Reform düşüncelerinin sosyal ilişkilere uygulanması, bu ilişkileri "tanrısal hukuk"un gereklerini halkçı bir yorum içinde değiştirmeye çağırma: Thomas Müntzer'in öğretisinin ana düşüncesi budur. Almanya'da halka dayalı Reform'un doruk noktası, 1525 yılındaki Köylüler Savaşı olacaktır.

Bunu ileride anlatacağız; sadece bir noktaya değinelim şimdi.

Köylüler Savaşı'nın yitirilmesinden sonra Almanya'da Reform

Köylüler Savaşı'ndaki yenilgi, halktan gelen Reform'un da yenilgisinin başlangıcını ilan ediyordu ve Luther'ci Reform'un geleceğini başarısız kılıyordu. Katolikliğe bağlı kalmış, Katolik Roma Kilisesi'nin kayıtsız şartsız üstünlüğünü yeniden kurma arzusundaki İmparatorla prensler, bu savaşın yol açtığı olaylardan yararlanma eğilimindeydiler: Onları, sapkınlığın yayılmasının, devlet için yıkıcı ve ruh için zararlı ne tür sonuçlara vardığının bir "tanığı" olarak göstermek istiyorlardı. Bununla beraber, prenslerin bir başka takımı ve daha güçlü olanları, daha önce Luther Reformu'ndan alabildiğine yarar sağlamanın fırsatını yakalamış ve kilisenin elinden mülklerini ve gelirlerini almışlardı. Bu prensler arasında, Töton Tarikatı'nın başı ve tarikat devletini dinden bağımsız bir dükalık haline getiren Saksonya Seçmeni'ni görüyoruz; Hessen, Brandenburg, Schleswig-Holstein, Mansfeld, Silezya ve Braunschweig-Lüneburg prensleri de bunlar arasındaydı. Hepsi de 1525 ve 1528 yılları arasında Lutherciliği kabul etmişlerdi. Bunlardan her biri, piskoposluk görevlerini kendilerine mal ederek, prensliklerinde kilisenin başı oluyorlardı. Onların, yerel toplulukları denetlemek amacıyla kurdukları "ziyaret komiteleri", prens iktidarının birer aracı oldular.

Reform'dan doğan kilise demokrasisi, zıddı bir sonuca vardı: Roma'dan kopan kilise, prenslerin sultası altına girdi. Çok geçmeden, ruhani çevrelerin işlerine göz kulak olsun diye seçtikleri denetimcilere istediklerini kabul ettiriyorlardı. Luther'ci Reform'un örgütlenişinde ve yayılmasında bir büyük rol, Luther'in dostu Philipp Melanchton'a (1497-1560) düştü. Grekçeyi ve İbraniceyi derinliğine bilen bu büyük bilgin, Luther'in öğretisini sistemleştirmek için çok şey yaptı. Oysa

başkaldıran köylülerin cellatlarıyla Luther aynı saftaydılar. Papa'nın despotluğuna karşı vaazda bulunan adam, prenslerin despotluğunun avukatı oldu.

Bu döneme doğru, Luther Reformu, Almanya'nın sınırlarının dışına çıkıp İsveç'e, Danimarka'ya, Norveç'e de sıçradı; Polonya'da, Macaristan'da, Avusturya'da da yığınla yandaş buldu kendine. Ne var ki, Reformculuğun ılımlı ve otoriter niteliği, kapitalist gelişme yolunda Almanya'dan çok daha ileriye gitmiş bulunan ülkelerin burjuvazisini doyurmuyordu.

Ona kendi vaazcıları gerekiyordu, buldu da.

İSVİÇRE'DE REFORM

İsviçre'de Reform'un gelişmesini iyi anlayabilmek için önce Konfederasyon'a bir göz atmak gerekir.

Reform öncesinde İsviçre Konfederasyonu

İsviçre Konfederasyonu'nu oluşturan kantonlar, iki gruba ayrılıyordu: Birinci grupta, Schwyz, Uri, Unterwalden gibi –"Ormanlık" da denen– tarımsal kantonlar yer alıyordu; ikinci grupta Zürih, Basel, Bern gibi daha ileri (kentsel) kantonlar bulunuyordu. İlk grupta, azgelişmiş feodal ilişkiler örtüsü altında ortakçı ilişkiler varlıklarını sürdürüyorlardı. Siyasal üstünlük, az sayıdaki büyük toprak sahibinin oluşturduğu bir oligarşinin elindeydi. Ortaklığın üyelerinden büyük bir bölümünün varını yoğunu yitirmesinin sonucu olarak, çok sayıda "işe yaramayan el" vardı. Kanton iktidarları, paralı askerler olarak kullanılsınlar diye, başka devletlerle sözleşme yapıp kişisel kazanç kaynağı haline getirdiler onları; Fransa'da hizmet eden hayli İsviçreli görüyoruz. İsviçreli piyadeye, en iyisi diye bakılıyordu Avrupa'da. Yoksulların kanı üstüne kurulu bu ticaret, ülke için bir afet olup çıktı; halkın en etkin bölümü bu uğurda mahvolup gidiyordu çünkü.

Kentsel kantonlar ise, ticaret, zanaat ve kredi merkezleriydiler. Alplerin ötesine götüren geçitler, İsviçre'yi İtalya'ya ve Güney Almanya'ya bağlıyordu. Zürih, zanaatkârlığın ve imalathanelerin başlıca merkezlerinden biri oldu. Siyasal iktidar bakımından kentsel kantonlar da birer oligarşiydiler; şu farkla ki, Zürih'te zenginleşmiş esnaf-ustalar kantonu yönetirken,

Basel ile Bern'de soylu ailelerdi bu yöneticiler. Pek doğal olarak, paralı asker ticareti, el emeği sıkıntısı çekilen kantonlarda alabildiğine sert bir muhalefetle karşılaşıyordu.

Ulrich Zwingli

İsviçre'deki Reform'un Almanya'daki ile hayli benzer yanları oldu. Papa karşıtı mayalaşma pek yaygın oldu orada ve Reform da, birbirinden ayrı kantonlar içinde, siyasal parçalanmışlık koşullarında gerçekleşti. Yine Almanya'da olduğu gibi, orada da Reform, gerçek anlamda ilahiyatın çerçevesinin çabucak dışına taştı. Reforma ilgi duyan iktidarlar, başta yerel oligarşinin çıkarı adına olmak üzere, kendi siyasal, sosyal ve iktisadi amaçlarını gerçekleştirmenin bir aracı olarak bakıyorlardı ona. Bu Reform, Ulrich Zwingli'nin (1484-1531) kişiliğinde pek yetkin bir baş da buldu kendine.

Hali vakti yerinde bir köylü ailesinin çocuğu olan Zwingli, Luther'den bir yıl sonra doğdu. Viyana Üniversitesi'nde okudu. Picco della Mirandola ile Rotterdam'lı Erasmus'un büyük etkisi altında kaldı. İsviçreliler adına Papa'nın hizmetinde bulunduğunda, paralı askerliğin manevi ve siyasal ne korkunç sonuçları olduğunu gözleriyle görebilme fırsatını elde etti; İsviçreli ileri gelenlerin yararına yürütülen bu uygulama, halka pek pahalıya oturuyor ve aziz evlatları da bu yolda heder olup gidiyordu. Zwingli, top önüne sürülen bu insan ticaretinin, bu "kan bedeli"nin katıksız hasmı olup çıktı. 1521 yılında, Zürih'te piskoposluk kurulu üyesi oldu; ve Zürih de paralı askerliğin –pek ağır misilleme cezası altında– yasaklandığı tek kantondu.

Zwingli, Luther'in yazdıklarını öğrenir öğrenmez ateşli bir yayıcısı oldu onun. Perhize, günah çıkarmaya, keşişliğe, ayin musikisine ve dinsel suretlere karşı vaaza başladı. 1523'te, Zürih Belediye Meclisi resmi olarak, Reform'u gerçekleştirmekle görevlendirdi onu; esnaf kuruluşları da tam destek sağladılar kendisine. Suretler, heykeller, haçlar ve öteki süsler tüm kanton kiliselerinden kaldırıldı. Freskolarla süslü duvarlar alçıyla sıvandı; ermişlerden kalan kutsal nesneler yerlere atıldı. Sunakların yerini sıradan masalar aldı. Orglar kırılıp parçalandı, ayinlere son verildi. Kilise bir dua evi, dinsel görevin yerine getirildiği, ilahi kelamın vaaz edildiği bir yer oluyordu. Hacca gitme ve ayin alayları durduruldu; yılda yalnızca dört dinsel

bayram kabul edildi. Kilise, kaynaklarına dönüyordu. Manastır mülkleri dünyasallaştırıldı. Dinsel ve ahlaki davranış kurallarını gözetip denetlemek üzere özel bir mahkeme kuruldu; evlilik işlerine de bakmakla yükümlüydü bu mahkeme.

İsviçre'nin zengin kantonlarıyla birçok imparatorluk kentinde Zwingli'nin Reformu'nun hayli izleyicisi oldu. Bern, 1528 yılında Reform'a katıldı; çok geçmedi Basel ile Schaffhouse izledi onu (1529). 1528 yılında Zwingli, *Gerçek ve Sahte Din Üstüne* adıyla, ilahiyatının ilk temel kitabını yayımladı. Öğretisi gelenekten çok, Luther'cilik ya da Calvin'cilikle çerçevelenmişti. Uygulamaya daha çok ağırlık veren bir eğilimdeydi; Kutsal Kitap hakkında önerdiği yorum ise, daha akli idi. Zwingli, bir yandan, Kudas Ayini'nde ekmekle şarabın İsa peygamberin etiyle kanına dönüştüğünü ileri süren Katolik düşünceyi, öte yandan dinsel işlemlerde İsa'nın gerçekten bulunduğuna inanan Luther'ci dogmayı reddediyordu. Ona göre, Kudas Ayini, İsa'yı düşünmeye götüren simgesel bir eylemdi; ve müminlerle onu birleştiren manevi topluluğu gösteriyordu.

Son bir çözümlemede, Zwingli'nin önerdiği örgütleniş, Luther'ci kiliseninkinden daha demokratikti. Topluluğun, kendi vaazcılarını ve papazlarını seçme hakkı vardı; topluluğun temsilcileri, bölgenin en yüksek dinsel iktidarını üstleniyorlardı. Öşrün ödenmesi zorunlu olmaktan çıkarıldı.

Bununla beraber, Zwingli'nin Reformu, uygulamada, dinsel iktidarın Zürih'te kurulmasına yol açtı. Bu dinsel iktidar, cismani ve manevi yetkileri elinde topladığı için sivil ve siyasal konularda mutlak yetkiliydi ve her şeyi keyfince yönetiyordu. Ormanlık bölgelerdeki kantonlar, Katolikliğe bağlı kaldılar ve çeşitli kantonlar arasındaki o pek eskilerden sürüp gelmiş siyasal uyuşmazlık dinsel bir nitelik aldı artık. Zürih'in ormanlık bölge kantonlarına karşı başlattığı savaşa Zwingli bizzat katıldı; 1531 yılındaki Kappel Savaşı'nda da ölüm derecesinde yaralandı.

Zürih için yenilgiyle sonuçlanmıştı bu savaş.

CALVİN'Cİ REFORM

Luther'cilik Fransa'ya girmişti: ne var ki, orada genişliğine yayılamazdı. Başta, Papalığa karşı olan tutumu, çekiciliğinden hayli yitirmesine neden oluyordu: Fransız monarşisi, ülkeyi Roma'nın yağmalamasından korumayı bilmişti. Sonra, Luther'in

"iman yoluyla aklanma" öğretisinin sonucu olan –bazı temel düşüncelerindeki– yarım yamalak önlemler, Fransız "*tiers état*"-sının pek etkin burjuva katmanını doyuracak durumda değildi; onun için yapılmamıştı çünkü. Öyle olunca da burjuvazi, bir başka öğretide Protestanlığın yeni bir biçimini buldu.

Jean Calvin'in (1509-1564) öğretisiydi bu.

Jean Calvin

Geleceğin Reformcusu, Noyon (Picardie) piskoposluğunda bir görevlinin ailesinde dünyaya geldi. Calvin, Paris Üniversitesi'nde ilahiyat öğrenimi yaptı; arkasından, babasının arzusuna uyarak, önce Orleans'da, sonra da Bourges'da hukuk öğrenimi gördü. Aynı zamanda dilbilimde de büyük bir hazırlanış içindeydi; Yunanca, Latince ve İbranice öğreniyordu. 1530'dan önce, Calvin'in yaşamında Reform davasına bağlanacağını gösteren hiçbir işaret yoktur. Böylesi bir dönüşümün birden olduğunu kendisi de yazacaktır sonra. 1534 yılında Fransa'da Protestanlara karşı zulüm başladığında, yaşamlarını kurtarmak için ülkelerini terk eden yığınla insan arasında Calvin'i de görüyoruz. Önce Strasbourg, sonra Basel olmak üzere, bu göç sırasında, ilahiyat üstüne temel eseri olan *Hıristiyan Dini Esasları*'nın ilk bölümünü de beraberinde taşıdığını gösteren belirtiler vardır; bu kitap 1536 yılında Basel'de yayımlanacaktır ve yazarımız da 26 yaşındadır o sıralar. Kitap, I. François'ya bir hitapla başlar: Calvin, Protestanlara olan zulme bir son verilmesi için krala bir çağrıda bulunur onunla; çağrısına dayanak olarak da, görüşlerini ayrıntılı biçimde sergiler.

Luther'in yazdıklarıyla karşılaştırıldığında *Hıristiyan Dini Esasları*'nda çok daha büyük bir mantıksal tutarlılık, daha akla dayanan bir düşünüş ve Hıristiyanlıktaki hümanist akımla sıkı bir bağlılık görülür. Kilise Babaları'ndan biri olan Saint Augustinus'un öğretisiyle, ortaçağ skolastiklerinin ve kendi zamanındaki Katolik hümanistlerin bir bileşimidir bu. Açıktır ki, Luther'le Zwingli de bir yana bırakılmış değildir; Protestanlığın temellerini ayrıntılarıyla, ama bütün aydınlığıyla açıklama hünerinde onların etkisi açık.

> Calvin, Duns Scotus gibi, Tanrı'nın mutlak ve tekelci egemenliğine iman etmekten yola çıkıyordu. Ve buradan insanın, bütün

eserleriyle, Tanrı gözünde mutlak liyakatsizliğine varıyordu. Böylece, müminin kurtuluşu mümkünse, yalnız ve yalnız Tanrı'nın bağışlamasıyla olabilirdi bu. İsa, çektiği acıda bütün insanlığın kurtuluşunu sağlamıştı; ve Tanrı'nın esrarlı eylemi, günahkârları, cehennem azaplarından kurtarabilirdi.

Ne var ki, Luther'in "İman yoluyla aklanma"sı yerine, Calvin'ci öğretinin merkezinde, Tanrı'nın sevgili kulunun mutlak yazgısı dogmasını buluyoruz. Ona göre, her insan, Tanrı'nın keyfi bir kararıyla, yanılmaz bir biçimde, mezar ötesinde kurtarılabilir ya da lanetlenebilir; kişisel çabalar ya da kilisenin katılması, tanrısal hükmü değiştirebilecek şeyler değildir. Bu yeğleme, kimi insanları cehennemin ebedi azaplarına mahkûm ederken, kimi insanlara da cennette kurtuluşu sağlar. Hangi nedenlere dayanıyor bu yeğleme? Bilemeyiz. Nasıl ki, ölümünden sonra her müminin başına neler geleceğini de bilemeyiz. Seçkin, bağışlamadan uzakta değildir; ve giriştiği her şey yalnızca Tanrı'nın yüceliği adınadır. Oysa cehennemlik kişi, göğü yatıştırmaz; bütün liyakatleri boşunadır. Kısacası, kurtuluş bir Tanrı bağışıdır. Müminin böyle bir bağışa erişmesi konusundaki iradesi, bir işarettir sadece; yoksa kurtuluşun bir koşulu değildir. Calvin, mümini bütün dünyasal bağlardan koparark ve yazgısını Tanrı'nın o bilinmez iradesine bırakarak, imanı alabildiğine bireyselleştirdi; oluşmakta olan burjuva toplumunun sosyal atomculuğunu yansıtıyordu bununla.

16. yüzyılın bütün Reformcuları içinde, öğretisinde –kuşkusuz, mistik bir biçim altında– ilkel birikim döneminin temel niteliklerinden birini yansıtan Calvin'dir. Engels'in de belirttiği gibi, Calvin'in "yazgı öğretisi, yarışmacı ticaret dünyasında başarı ve başarısızlığın, insanın etkinliğine ya da hünerine bağlı değil, tersine, onun denetiminin dışında bağımsız koşulların eseri olmasının, böylesi bir olayın dinsel plandaki anlatımıydı. Ne isteyenin iradesine bağlıydı bu koşullar ne de çalışanın; üstün ve bilinmez iktisadi güçlerin insafına kalmış şeylerdi bunlar..." Böylece Calvin'cilik, kapitalizmin özel bir gelişme gösterdiği ülkelerde yayılmışsa, şaşılacak hiçbir yanı yoktur bunun.

Calvin, manevi otoritesi –şu ya da bu biçimde– müminin öteki dünyadaki yazgısını etkileyen Katolik Kilise'yle, Luther'den çok daha köklü bir kopuşa gitti. Luther'in Tanrısı aşktı, acıma ve bağışlamaydı; Calvin'inki ise, acımak bilmeyen yüce bir yargıç. Luther'i düşündüren temel sorun, insanın nasıl kurtuluşa erişebileceğiydi; Calvin'i uğraştıransa başka: Calvin, insanın niçin kurtarılması gerektiğini bilmek istiyor-

du. Calvin'de ön plana gelen, cezalandırmada acımasız olan Tanrı'nın sağ kolundan müminin duyacağı korkuydu; korku, pişmanlığa götürüyordu, ancak tek kurtuluş umudu olarak, İsa'nın bütün insanlığı kurtarmak üzere katlandığı özveri kalıyordu. Luther'in öğretisinde gördüğümüz tanrısal acımanın yerini Calvin'de "kanun" almıştı. Buna uydurmalıdır mümin yaşamını. Luther'den farklı olarak Calvin'in "Tanrı'nın sevgili kulları"nın bir azınlık ve cehennemliklerin de çoğunluk olduğunu çıkarsamada bir korkusu yoktur.

Aykırı gelecek söylemesi, yazgı öğretisi umutsuzluk yaratmadı ve yazgıcılığa götürmedi insanları. Tam tersine, eşsiz bir güç akımına yol açtı; tüm yaşam, yeryüzündeki bütün görünüşleriyle, Tanrı'nın seçkin kullarından olmanın bir işareti sayılmalıydı. Calvin'den sonra gelenler, yeryüzündeki görev öğretisini formüllendirdiler. Tanrı'nın iradesi bilinemez olsa da, insan, öte dünyada kendisine nasıl bir gelecek sağlandığını, dünyadaki yaşamına göre, girişimlerindeki başarılarına göre keşfedebilirdi. Şuraya vardı bu düşünce: Maddi rahatlık, seçkinlerden olmanın bir işareti olmak gerekir, yoksulluk da lanete uğramışlığın. Bir başka deyişle, Calvin'ciliğin vaaz ettiği dindarlık, mümini dünya işlerinden ayırmıyordu; tersine, insanın yeryüzünde gerçekleştirebileceği her girişim, "görev"i oluyor, Tanrı'nın yüceliğine bağlılık eylemine dönüşüyordu. Yükselen burjuvazinin, Calvin'ci öğretiyi, kazanç amacıyla yaptığı tüm şiddet ve gaspların dinsel yaptırımı olarak görmesi pek doğaldır. Calvin'cilik, kapitalist birikim uğrundaki her türlü alçaklık ve namussuzluğu olduğu kadar yoksullara karşı horlamayı ve zalimliği de kutsallaştırıyordu.

Calvin'ci Kilise, yeni burjuva ahlakını temsil ediyordu.

Calvin'ci Kilise

Calvin, dinsel bireyciliği Luther'den daha ileriye götürdü: Ona göre, her mümin bütün gücünü kişisel mutluluğa erişmek için kullanmalıydı. Kilisesi, Tanrı'nın seçkin kullarının kilisesiydi; ruhban ortadan kaldırılmıştı bu Kilisede ve örgütlenişinde "cumhuriyetçi" ilkeler üstün geliyordu: Müminler, imana ilişkin tüm konularda, kendilerine yol gösterecek olanları kendileri seçiyorlardı; doğaldır ki, uygulamada bu, "en iyiler"in, giderek zenginlerin işiydi. Topluluk, papazın dışında, ihtiyar heyetini

(*presbiteriyen*) ve papaz çömezlerini (*diyakos*) seçiyordu. İhtiyar heyeti, topluluğun yönetimini üstleniyor, ötekiler sadaka işleriyle uğraşıyorlardı. Merkezi örgüt, 12 yaşlıyla 5 papazı içine alan bir kuruldu; bütün bunların hükümet görevi de vardı aynı zamanda. Merkezi örgütün, Kilise dışından bir çoğunluğu içine alması; devletin nasıl din erkine dayalı bir hale getirildiğini gösterir; Kilise, politikasının bir aracı yapıyordu devleti.

Calvin, Cenevre'ye davet edildi. Orada, resmi olmayan gerçek bir dinerki (teokrasi) kuruldu: kilise, sınırsız bir cismani iktidardan yararlanıyordu uygulamada. Belediye meclisi, mutlak olarak kendisine bağımlıydı. Bir çeyrek yüzyıla yakın bir süre (1540-1564) aslında Calvin yönetti kenti. Protestanlar arasındaki pek geniş ve tartışılmaz olan otoritesi, "Cenevre Papası" diye adlandırılmasına yol açtı. Bozguncu düşünceler karşısında Calvin, hoşgörüsüz ve acımasızdı. Din ve mezhep seçme özgürlüğüne, Katolik Kilise'de olduğu gibi, Protestan Kilise de yabancı kaldı; yığınla insan, sapkınlık suçlamasıyla öldürüldü ya da kentten sürülüp çıkarıldı. Calvin, hümanist eğitimden geçtiği halde bir büyük bilgini, Miguel Servet'i, kandolaşımını gördü diye ve üçübirlik dogmasını reddettiği, ayrıca Anabatistlere sempati beslediğinden dolayı ateşte yakmakta duraksama göstermedi.

Calvin'in kendisinin tutuculuğuna karşın öğretisi öylesine bir sosyal dinamizm taşıyordu ki, Fransa'da iç savaşlar, Nederland'daki devrim ile 17. yüzyılda İngiltere'deki burjuva devrimi, hep Calvin'cilik bayrağı altında ortaya çıktılar.

İNGİLTERE'DE REFORM

Calvin'cilik Fransa'yı, Nederland'ı ve İskoçya'yı sararken, İngiltere de Roma'nın otoritesinden sıyrılıyordu. Ne var ki, İngiltere'de Reform kendine özgü nitelikler gösterdi: Hareket Almanya'da, Cenevre'de ya da Fransa'da olduğu gibi, kişilerin değil, hükümdarların eseri oldu. Öte yandan, Kral VIII. Henry Roma'yla bağları koparıp Papa'nın otoritesini reddettikten sonra bile Katolik öğretiye bağlı kaldı. Gerçi çok geçmeden, Luther'ci ve Calvin'ci inançlar İngiltere'de de yayılacaktır; ancak hiçbiri ülkeyi bütünüyle egemenliğine alamayacaktır. Böylece, İngiltere'de Reform kendine özgü bir renk kazanır: Yarı Katolik, yarı Protestandır o; Anglikanizm diye işte buna deniyor.

1509 yılından beri İngiltere kralı olan VIII. Henry, başlarda ateşli bir Katolikti; o kadar ki, 1521'de Luther'ci görüşle savaşmak amacıyla bir kitap bile yazmış ve Papa da kendisine, İngiliz krallarının bugün de taşıdıkları, "imanın savunucusu" unvanını vermişti. Ancak, 1527'de boşanmayı istedi: Eşi, Catherine d'Aragon, erkek evlat vermemişti kendisine; belki asıl önemlisi, saraydaki kadınlardan Anne Boleyn'e abayı yakmıştı ve onunla evlenebilmesi için de eşinden boşanması gerekiyordu. Papa işi yokuşa sürdü: Catherine d'Aragon, Şarlken'in de teyzesi olduğu için, Papa, İmparatorun şimşeklerini üzerine çekmesinden korkuyordu bir yerde. VIII. Henry, altı yıl bekledikten sonra işi bitirmek istedi: İngiliz ruhbanını, Papa'nın otoritesini reddetmeye ve kendisini dinsel şef olarak tanımaya zorladı; arkasından da Canterbury Arşöveği Thomas Cranmer'e, evliliğini bozdurttu ve Anne Boleyn'le evlenip İngiltere kraliçesi ilan etti onu (1533).

Aslında İngiliz Kilisesi'nde Roma'ya karşı bağımsız davranmanın uzun bir geleneği vardı: Ortaçağdaki sapkınlıkların anısı, özellikle bir Wyclf'in tavrı, kimi çevrelerde canlılığını koruyordu; sonra, Hıristiyan hümanizmasının etkisi de okumuş yazmış çevrelerde pek derindi. Papa bu evliliği geçersiz ilan edince, kral da parlamentoya "Acts of Supremacy"yi oylattı (1534). Bu kanun, kralı, İngiltere Kilisesinin "tek ve en yüksek şefi" olarak tanıyordu. Arkasından, VIII. Henry tarikatlara son verdi ve mallarına el koydu. O yıllarda İngiltere'de sekiz yüzden fazla manastır vardı, bazısı da alabildiğine zenginleşmişti. Kral bu zenginliğin bir bölümünü kendisi için alıkoydu, geri kalanı ise satılığa çıkarıldı, bu manastır mallarının –yok pahasına– satışından yığınla aile, yükünü tuttu; kral, bu parsadan soylulara da hayli şey ayırdığı için onlar da harekete omuz verdiler.

Ne var ki, Papalıktan kopmuş da olsa VIII. Henry, Katolik öğretiye bağlı kalıyordu. Böylece, dogmada hiçbir değişiklik yapmadı: "Altı Madde Kanunu" (1539) Papa'nın yüksek otoritesine olan inanç –kuşkusuz– bir yana, bütün Katolik inançları zorunlu kılıyordu. Kralın bu dinsel politikası, Protestanların olduğu kadar Katoliklerin de saldırısına uğradı: Katolikler, ayrıcalıkla suçlarken onu, Protestanlar Katolik dogmaya bağlı kalmakla suçluyorlardı. VIII. Henry, zamanının hemen hemen

çoğu insanı gibi hoşgörüsüz olduğundan, kendisi gibi düşünmeyenlere karşı pek amansız davrandı: Protestanları sapkın diye ateşte yaktırdı; Roma'ya bağlı kalanları ise, hain diye damgalayıp ölüme mahkûm etti. Şansölyesi ünlü Thomas More, aslında iyi bir Katolik olduğu halde Acts of Supremacy'yi tanımayanlar arasındaydı; ölümü de bu yüzden oldu.

Sonraki gelişmeler ve Elizabeth'in reformu

VIII. Henry'nin ölümünden (1547) sonra tahta, sırasıyla üç çocuğu geçti; ancak, her biri kendine özgü bir dinsel politika uyguladı uyruklarına. Böylece, on beş yıl içinde, İngilizler üç kez din değiştirmek zorunda kaldılar.

Genç VI. Edward (1547-1553) döneminde Luther'ci, sonra da Calvin'ci görüşler yayıldı krallıkta: Ayin kaldırıldı, rahipler evlenebildiler, kiliselerde heykeller kırıldı.

Catherine d'Aragon'un kızı ve ateşli bir Katolik olan Mary Tudor, krallığı Katolikliğe sürükledi: Ayinler ve Papa'nın İngiltere üzerindeki otoritesi geri geldi. İspanya Kralı II. Felipe ile evlenmesi, halkın gözünden pek düşürdü onu; tahta, baba bir kız kardeşi Elizabeth'i, giderek Protestanlığı geçirmek için komplolar birbirini izledi. Kraliçe, sapkınlara karşı daha da zalimleşti o zaman; tarihte "Kanlı Mary" diye anılması bu yüzdendir. Ne var ki, 1558'de öldü.

Yerine, Anne Boleyn'in kızı Elizabeth (1558-1603) geçti. Elizabeth, aslında babasının zamanındaki durumu yeniden kurma arzusundaydı: İnanç ve törenlerinde Katolik, ama Papa'nın otoritesinin yerine hükümdarın otoritesinin bulunduğu bir kilise. Ancak, Protestan uyruklarına da güvenceler vermesi gerekiyordu; çünkü onların desteği olmadan yönetemezdi: Gerçekten de Katolikler, VIII. Henry'nin Anne Boleyn'le evliliğinin Papaca hükümsüz sayılmış olmasından kalkarak, Elizabeth'in taht üzerinde hiçbir hakkı olmadığını ileri sürüyorlardı.

Tahta çıkışından birkaç ay sonra Elizabeth, parlamentoda yeni bir "Acts of Supremacy" oylattı; bu kanun, krallıkta yüksek bir din otoritesi tanıyordu kendisine. Arkasından, "Tekbiçimcilik Kanunu", Calvin'ci rengi ağır basan resmi bir "Dualar Kitabı"nı zorunlu kılıyordu. Piskoposlar bunu protesto ettiklerinde, Elizabeth hepsinin işine son verdi; öyle ki, sonunda yüksek ruhban baştan aşağıya yenilenmiş oluyordu. Birkaç yıl

sonra, 1563'te İngiltere'nin dinsel öğretisini kesinlikle saptamaya karar verdi ve "Otuz Dokuz Madde Bildirisi"ni yayımladı. Bu belge çoğu noktada Katolik öğretiye ters düşüyordu: Yalnızca Papa'nın otoritesini reddetmekle kalmıyor, başka şeyleri de reddediyordu; Katolikliğin kutsal saydığı yedi şeyden sadece ikisini kabul ediyor ve ekmek ve şarapla kutsama ayinine (*Eucharistie*) Roma Kilisesi'nin verdiği anlamdan bambaşka bir anlam veriyordu. Bununla beraber, Elizabeth Katoliklikten görkemli törenleri, –İngilizceye çevrilmiş olarak– duaları, ruhban giysisini, son olarak da ruhban mertebesini alıyordu.

Bütün bu belgeler, Anglikanizm denen, Hıristiyanlığın özel bir biçimini saptamışlardır ki, günümüze değin sürer.

Anglikanizm, Katoliklik ile Protestanlığın bir karışımı olduğu için doğal olarak, ne Katolikleri hoşnut edebilirdi ne de Protestanları. Bunlar içinde Katolikler en tehlikeli olanlarıydı; çünkü onların muhalefeti, yalnızca dinsel değil, siyasaldı da. Onların gözünde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Elizabeth meşru bir hükümdar değildi; öyle olduğu için de taht, kuzini, İskoçya Kraliçesi Mary Stuart'a verilmeliydi. Mary Stuart, Calvin'ci John Knox'un vaazlarıyla bağnazlaşmış İskoçyalı uyruklarınca ülkeden kovulduğu için İngiltere'ye sığınmıştı ve Elizabeth de kendisine mahpus olarak bakıyordu. İskoçya kraliçesinin varlığı, İngiliz Katoliklerinde, tahta onu geçirip Katolikliği diriltmek umudunu artırdı. Komplolarını çoğalttılar, hatta başkaldırdıkları oldu; bunları, İspanya Kralı II. Felipe ile –Elizabeth'i aforoz etmiş (1570) olan– Papa da destekliyordu. O tarihlerden, özellikle de 1580'den sonra, Elizabeth'in gözünde Katolikler birer haindi artık. Mezhepleri yasaklandı; onu başka yasaklar izledi. Rahipler, özellikle Nederland'dan ya da Fransa'dan Katolikliği vaaz etmek için kalkıp gizlice gelen Cizvitler, ağır işkencelere tâbi tutuldu. 1586'da, Mary Stuart'ın da bilgisiyle birkaç Katoliğin düzenlediği yeni bir komplo ortaya çıkarılınca Elizabeth, rakibinden kurtulmaya karar verdi; Mary ölüme mahkûm edildi ve kafası kesildi (1587).

Gerçi Katolikler Anglikanizmi kabul edemezlerdi; ancak, İngiltere'de yaşayan Calvin'ciler de onu kabul etmiyorlardı: Piskoposluk kurumunun sürdürülmesine, Katolik dualara, ruhban giysilerine karşı çıkıp duruyorlardı; İngiltere Kilisesini, içindeki "Papacı putperestlik"ten "arındırma"yı istiyorlardı. Onlara, "arındırıcılar" anlamına Püritenler denmesi de bu yüz-

dendir. Ayrıca, "Acts of Supremacy"ye de karşı çıkıyorlardı; çünkü onlara göre bu belge, Kiliseyi hükümdarın kulu haline getiriyordu. Bu nedenle, Elizabeth onları da başkaldıranlar olarak gördü. İngiliz Kilisesine –ya da onların deyimiyle (kanunla) yerleştirilmiş Kiliseye– çoğu kez yaptıkları pek sert saldırılara Elizabeth zulümle karşılık veriyordu. Püritanizm yine de kırsal kesimlerdeki soylular arasında kendisine yandaşlar buldu; bunların kimisi Avam meclisinde üyeydiler de. Püritenler ile Anglikanlar arasındaki uyuşmazlık, milletvekillerini hükümdara karşı çıkaracak ve 17. yüzyılda, İngiltere tarihinde önemli bir rol oynayacaktır bu çatışma.

KATOLİK TEPKİSİ

16. yüzyılın ortalarında Reform hareketi öylesine başarılar kazanmıştı ki, dinsel olduğu kadar siyasal mücadele de onun üstüne yoğunlaştı. Roma; İngiltere'yi, İskoçya'yı, İskandinav ülkelerini, büyük bir bölümüyle Almanya'yı, Nederland'ı yitirmişti; Reform Fransa'ya girmişti, Polonya'ya ve Macaristan'a da. Katolikler şunu anlamışlardı: Roma Kilisesi, Reform'a karşı durmak ve eski durumunu yeniden elde etmek istiyorsa, saldırıya geçmeliydi.

Ne olabilirdi silahı?

Kilisenin içinde bir yenileşmeye gitmek! Avrupa toplumunun yeni koşullarına böyle uyabilirdi.

İlk önlemler

1545'ten 1563 yılına kadar çeşitli aralıklarla toplanan Trento Konsili'nin üstlendiği görev bu oldu. Çoğulculuk (geliri yüksek papazlık orunlarının tek elde toplanması) ile yerinde bulunmayış (gerektirdiği görevleri yerine getirmeden kazançlı hizmetlerden yararlanma) ortadan kaldırıldı. Kilise yararlandırmaları yasaklandı; Papalık makamındaki insan sayısı azaltıldı; başpiskoposların kutsaması için ödemeye son verildi.

Özetle, Roma Kilisesi, dış görünüşteki bozukluklardan, en güven verici dayanaklarını bile mahkûm eden kötülüklerden sıyrılmaya karar vermişti. Mutlak monarşilere birtakım ödünler vermeye kadar gitti; Kilise mülklerinin –bir bölümüyle–

dünyasallaştırmasını tanıdı ve Kilise görevlerine yapılan bazı atamaları denetleme yetkisi verdi hükümdarlara. Ancak, öte yandan, dogmaya, külte ve törenlere ilişkin konularda Vatikan hiçbir ödün vermek istemedi. Trento Konsili, Protestanları bir kez daha sapkın diye mahkûm etti ve "Papa ile Konsillerin yanılmazlığı"nın yeniden altını çizdi. Papa, iman konusunda en yüce makam olarak kabul edildi. Külte ilişkin biçimlere dokunulmadı: Ayin, ermişlerle suretlere bağlılık, ermişlerden kalan kalıntılara saygı duyma olduğu gibi kaldı; rahiplerin bekârlığı kuralı sürdürüldü, keşişlik, büyük perhizler, bayramlar ve kutsal yerlere hacca gitmeler de. Bu "reform"dan, kendisine dokunulmak şöyle dursun, Katolik Kilise'de hiyerarşi, merkezileşti, Papaların mutlak otoritesine bağlı kılındı. Konsil, her tür basın yayına sert bir sansür koymaya karar verdi ve müminlere okunması yasaklanan kitapların listesini (*İndex*) ilan etti.

Gericilik gitgide zenginleştirecektir bu listeyi.

Bununla beraber, bu Katolik saldırısı 16. yüzyılın sonlarına değin bazı başarılar kazandı: Reform Polonya'da, Macaristan'da ve Nederland'ın güneyinde yenilgiye uğradı. Feodal mutlakıyet Avrupa'da –Hollanda'nın dışında– hâlâ sürüyordu. İktidardaki feodallerin devrimci hareketlere karşı tepkisi, Karşı Reform'la kucaklaşıp kaynaştı. Feodaller, kendi yaşamsal sınıf çıkarlarını Katoliklikle özdeleştirdiler gitgide; öte yandan, "Protestan" adı da yerleşik otoriteyi devirmeden yana olanla eşanlama gelmeye başladı.

Cizvitler Tarikatı

Katolikliğin düşmanlarına karşı mücadele etmek için yeni yöntemler gerekiyordu. Bir İspanyol soylusu olan İgnacio de Loyola'nın yeni kurduğu Cizvitler Tarikatı özel bir rol üstlendi. Tarikatın Anayasası ya da "İsa ortaklığı" 1540 yılında onaylandı. Öyle diyorlardı Cizvitler: Gerçek imanın düşmanlarıyla savaşmada her türlü yol mubahtır. Kurnaz ve kalleş bir taktik hazırlayıp uyguladılar ve "amaç, araçları meşru kılar" ilkesini benimsedikleri için eylemlerinde büyük bir esneklik gösterdiler. İncelmiş politikacı ve diplomatlar, saray adamları, eğitici ve öğreticiler, hekimler olarak manevi ve siyasal hemen bütün alanlara giriyorlardı. Ve her yerde, dine hizmet için durumlarından yararlanmayı biliyorlardı. Ortaçağın manastır tarikatlarından

farklı olarak, dünyayı terk edip manastır duvarlarının arkasına çekilmek zorunda değillerdi; tersine, yine Kilisenin hizmetinde dünyasal bir yaşam sürüyorlar, kibar takımı arasında, hem de en kibar olmaya çalışıyorlardı. Silahları; pohpohlama, entrika çevirme, kara çalma, komplo, öldürme ya da zehirlemeydi.

Tarikatın, alabildiğine merkezileşmiş bir örgütlenişi oldu: Roma'da oturan bir general vardı başında; maiyetinde, kendisine en yakın olanlarla beraber, büyük bir gizlilik içinde tarikatın politikasını oluşturuyordu. Mutlak bir bağlılık andıyla bağlanmış olan Cizvitler, uysal araçlarıydılar bu politikanın. Öyle diyordu Loyola: "Ast rütbeden olan biri, üstüne, yüzükoyun ya da sırtüstüne de çevrilebilen bir ceset gibi uymalıdır." Cizvitler, Reform'un her yanda zafere ulaşmadığı ülkeler (Almanya) kadar zafere ulaşmak için hâlâ mücadele ettiği ülkelere (Fransa, Polonya) çevirdiler yüzlerini. Bu ülkelerde Katolikliğin yeniden yerine oturması, büyük ölçüde onların eseridir. Kilisenin başı olarak Papa'ya bağlı ülkeleri genişletmek için Cizvitler, eski ve yeni kıtada keşfedilen yeni ülkelere (Orta ve Güney Amerika, Hindistan, Çinhindi, Çin ve Japonya) akın ettiler. Amerika fatihlerinin (Konkistador) ve Avrupalı tacirlerin kendilerini kaptırdıkları şiddet, zulüm ve yağmayı ilahi kelam örtüyordu. Son olarak, genç beyin ve yürekleri ele geçirebilmek için eğitime büyük önem vermeye başladılar birden. Kilise içinde ve dışında eğitimi tekellerine aldılar. Görevi, derin bilgili gençler yetiştirmek olan kolejler kurdular; Roma'ya körü körüne bağlı bu gençler "İsa Ortaklığı"nın saflarını kabartacaklardı. Batı Avrupa'da Katolik tepkiyi temsil eden Cizvitler –dinsel ya da dünyasal– hak mezhep dışı her tür okumaya, düşünce özgürlüğünün tüm belirtilerine ve ezilenler yönünden gelen bütün protesto girişimlerine karşı alabildiğine bir mücadelenin içinde oldular. Cizvit adı bile kalleş ve her türlü ilkeden yoksun, karanlıkçı ve sosyal ilerleme düşmanı kişinin eşanlamı olup çıktı.

BÖLÜM V

16. YÜZYILIN İLK YARISINDA ALMANYA VE KÖYLÜLER SAVAŞI

16. yüzyılın ilk çeyreği, Almanya'da Köylüler Savaşı ile biter. 1524-1525 yıllarını içine alan bu savaş, Almanya'nın giderek o yüzyıldaki Avrupa tarihinin en önemli olaylarından biridir. Köylüler Savaşı'nı iyice anlayabilmek için önce o dönem Almanya'sına göz atmak gerekir.

Batı Avrupa'daki bazı ülkelerden farklı bir Almanya'dır bu.

16. YÜZYILİN İLK YARISINDA ALMANYA

Konuya, 15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın başlarında, Almanya'nın iktisadi tablosunu çizerek girelim.

15. yüzyılın sonuyla 16. yüzyılın başında Almanya'nın iktisadi gelişmesi

16. yüzyılın başlarında Almanya'da, feodalizm ve servaj egemendi. Halk, esas olarak, kırsal kesimde bağımlı köylülerle serflerden, kentlerde de lonca esnafından oluşuyordu. Bununla beraber, sanayide kapitalist üretimin ilk öğelerinin geliştiğini görüyoruz. Dokumacılıkta ve maden sanayisinde dağınık düzende imalathane ortaya çıkmıştı; ve gerekli parayı bulmak bakımından da şöyle bir sistem üstüne kuruluydu: Tacir, zanaatkârlara gerekli hammaddeyi sağlamayı ve mamul maddeyi piyasaya sürmeyi üstleniyordu. Öte yandan, dıştan bakıldığında bir bağımsızlığı sürdüren doğrudan üretici de istifçi için çalışıyordu. Söz konusu sistem, özellikle tarım bölgelerinde yaygındı; bu bölgeler, korporatif engelleri tanımıyordu çünkü. Birçok yerde, bu zanaatkârların sömürülmesi ağırlık kazanmıştı ve nedeni de şuydu: istifçiler, bu esnafın ücretini, onların kendi ürettikleri maddelerle ödüyorlardı sık sık.

Kapitalist ilişkiler, maden zenginliklerini işleyen sanayiye giriyordu. Almanya, çeşitli madenlerin üretimi bakımından

ön planda gelen bir yer tutuyordu Avrupa'da. Teknik ilerleme (daha derinlere inen yeraltı geçitleri, pompalama ve havalandırma sistemleri) yatırımlarda hissedilir bir artmayı gerektiriyordu. Büyük girişimcilerle boy ölçüşmekten aciz küçük madenciler varlarını yoklarını yitiriyorlardı. Bir Fugger'ler, bir Welser'ler, bir Hochstetter'ler, bir İmhoof'lar gibi büyük tacir ve bankacılar, sermayelerini maden sanayisine yatırıyor, bunun için de imparator ya da prenslerden, madenleri işletme hakkını satın alıyorlardı. Bu tecimevleri; Avusturya, Bohemya ve Macaristan maden sanayisine de el atıyorlardı. Welser'ler, Yeni Dünya'daki değerli madenlerin çıkarılmasını örgütlemeye de kalktılar. Maden ortaklıklarının kazançları, toplumun çeşitli katlarını sömürme sayesinde şiştikçe şişiyordu. Kimlerdi bu sömürülenler? Zanaatkârlar, köylüler, işçiler. Bütün bu girişimler ve onların sonuçları, toplumdaki genel hıncı körükleyip duruyordu. Kentlerin orta burjuvazisi, tacirlerin ve bankacıların elindeki sermayelerin hacminin sınırlandırılmasını ve ticaret ortaklıklarının ayrıcalıklarının ortadan kaldırılmasını istiyordu.

Almanya, dünya ticaretinin büyük yolları üstünde olmanın yararlarını hâlâ görüyordu. Yukarı Almanya kentlerinin, özellikle Augsburg ve Nürnberg'in tacirleri, bu uluslararası ticaretten büyük kazançlar sağlıyorlardı. Rheinland-Pfalz kentlerindeki ticaret pek yoğundu; Hansa'nın gitgide çaptan düştüğü ülkenin kuzeyinde ise, çöküntü içindeydi bu.

Alman ekonomisinde kendini gösteren kapitalist öğeler, gelişmelerinde feodal engellerce felce uğratılıyorlardı. Sanayi kentleri, feodallerle olan sıkı ilişkilerini sürdürüyorlardı. Ekonomide egemen olan aslında tarımdı hep. Franken'de, Rothenburg halkının büyük çoğunluğu, kendini buna vermişti. Heilbronn kenti esas olarak şarapçılıkla uğraşıyordu. Franken'de ve Almanya'nın başka birkaç bölgesinde, kent halkının bir bölümü feodal planda bağımlı kalmıştı ve senyöre edimde bulunuyorlardı. Erlangen kentinin özgür sakinleri de yoktu uygulamada. Genel kural olarak kentlerde toprak, prenslerin ve öteki önemsiz soyluların mülkiyetindeydi. Kent esnafını, korporasyonlar ilkesi yasaklanmış da olsa, korporatif kanunlar yönetiyordu.

Alman ekonomisindeki ilerleme, Nederland, İngiltere ve İtalya'nın bazı eyaletlerindeki ekonomilere oranla gerideydi ve

çeşitli bölgelerde tekdüze olmaktan da uzaktı; aralarında istikrarlı bağlar yoktu bu bölgelerin. Almanya'nın doğusuyla batısı birbirinden kopuktu bu anlamda. Tek bir iktisadi merkez oluşmuş değildi ve bazı eyaletler, dış pazarlarla, içerde aralarında olduğundan çok daha sıkı ilişki içindeydiler. Güney kentleri, İtalya kentleriyle yoğun ticaret ilişkileri vardı; Hansa Birliği, Baltık ve Kuzey Denizi ticaretini elinde tutuyordu.

Ticari üretimdeki ilerleme, kurbanı köylüler olan feodal sömürünün düzeyini etkilemekten de geri kalmıyordu. Toprak sahipleri, mühletleri azaltarak ve yükümlülükleri çoğaltarak, kesenekçilerin haklarını çiğniyorlardı. Kilise ve devlet, sömürü yükünü daha da ağırlaştırdılar. Yaklaşık hesaplara göre, bir köylü ailesi, ürününün ancak %36'sını elde edebiliyordu; geri kalanı ise şöyle bölüşülüyordu: %53 senyöre gidiyordu, %6,5 Kiliseye ve %4 de devlete. Kendilerine ürün karşılık gösterilerek ödünç vermiş olan tefeciler de sömürüyorlardı köylüleri ve ek bir pay alıyorlardı; tahıldaki fiyatları ayarlayan kent tacirleri de katılıyorlardı bu sömürüye.

Köylülerin çeşitli sızlanma ve yakınmalarından anlıyoruz ki, toprak sahipleri eski edimleri durmadan çoğaltıyor ve yenilerini icat ediyorlardı. Köylüleri ezmek, ellerini keselerine uzatmak ya da mal olarak ödentiler sağlamak için her fırsattan yararlanıyorlardı: Toprakların satımı, miras, evlilik vb. Güneybatı Almanya'daki serflerin durumu özellikle ağırlaşmıştı. Feodaller, örfle yerleşmiş kuralları çiğniyor ve borçların miktarını artırıyorlardı. Senyör tepkisi sınır tanımıyordu: Angaryalar gitgide daha ağırlaşmıştı, otlakların ve ortak ormanların kullanılması için yeni edimler gerekiyordu; kara ve su avcılığı yasaklanmıştı onlara.

Köylüler, efendilerinin kendilerini açlığa mahkûm ettiklerinden yakınıyorlardı.

16. yüzyıl başlarında Almanya'da siyasal durum

İktisadi birliğin olmayışının siyasal etkileri oldu. İngiltere, Fransa ve Avrupa'nın bazı öteki ülkeleri merkezileşmiş ulusal devletler olup çıktıkları halde, Almanya hiçbir siyasal birliği olmayan, alabildiğine parçalanmış bir ülke durumundaydı. Kutsal Roma Germen İmparatorluğu, Habsburgların üstün otoritesi altında, feodal prenslikleri, İmparatorluk şövalyelerini ve

imparatorluk kentlerini toplayan, istikrarı fazla olmayan siyasal bir yığıntıydı aslında. İmparatorun prensler üzerindeki iktidarı bütünüyle sözdeydi ve İmparatorluk maliyesi, ordusu ve idaresi diye bir şey yoktu. Büyük prenslerden her birinde olduğu gibi, İmparator da miras yoluyla kendisine geçmiş malikânelerin sahibiydi; imparator, yalnızca bu topraklar üzerinde, bütün genişliğiyle kullanabilirdi iktidarını.

İmparatorluk, özerk prensliklerin oldukça gevşek bir birliğini temsil ediyordu uygulamada; bu prensliklerin bir iç tutarlılığı vardı ve giderek merkezi gerçek monarşiler olup çıkmışlardı. Prensler vergi topluyorlardı, kendi orduları vardı ve geniş bir görevli topluluğunu tutuyorlardı ellerinin altında. Topraklarını genişletme sevdasında oldukları için aralarında sık sık uyuşmazlıklar çıkıyordu ve imparatora karşı savaşları destekledikleri de görülüyordu. Seçim yoluyla oluşan İmparatorluk iktidarı, geleneksel olarak Habsburgların elindeydi. I. Maximilian'ın ölümünde Seçiciler, 1519 yılında, onun torunu Şarlken'i seçtiler Germen imparatoru olarak. Şarlken, İspanya'ya anası yoluyla mirasçı olmuştu. Uçsuz bucaksız toprakların sahibiydi: İmparatorluğu, Almanya'yı, Bohemya'yla beraber Avusturya'yı ve 1526 yılında katılmış Macaristan'ın bir bölümünü, İspanya'yı, Nederland'ı, İtalya'nın bir bölümünü ve yeni bulunmuş kıtada, yani Amerika'da sömürgeleri içine alıyordu. Şarlken için Almanya, topraklarının bir parçasıydı ancak; İmparator olarak da Habsburgların sürdürdükleri evrensel egemenlik görüşlerini destekliyordu. Böylesi bir politika, Almanya'da imparatorluk iktidarını güçlendirmek şöyle dursun, altını oyuyor ve prensliklerin başına buyruk kesilmelerine katkıda bulunuyordu.

Sosyal çelişmelerin derinleşmesi ile sınıf mücadelesinin keskinleşmesi

İktisadi ve siyasal birliğin yokluğu, bunun gibi ekonomide, geri ve yeni işletme biçimlerinin aynı zamanda bulunuşu sosyal ilişkilerde –alabildiğine– gerginliğe yol açıyordu. Feodal toplumun bağrındaki köylülerle senyörleri karşı karşıya getiren zıtlığın yanı sıra kapitalist gelişmenin ortaya çıkardığı yeni sosyal güçler arasında da uyuşmazlıklar patlak veriyordu. Aynı zamanda, sömürücü sınıfın çeşitli gruplarını birbiriyle çatıştıran sosyal mücadele de keskinleşiyordu.

Senyörlerin tepkisindeki güçlenişe karşı köylülerin mücadelesi 15. yüzyılın sonlarından başlayarak bir genişlik kazanmıştı.

Köylülerin gizli dernekleri yürütüyordu bu mücadeleyi. 1502 yılında, Speyer Piskoposluğu'nda, Bundschuh adlı gizli derneğin bir tertibi ortaya çıkarıldı. Derneğin üyeleri, servajın ortadan kaldırılmasını, ödentilerin indirilmesini, dünyasallaştırılmış toprakların köylülere verilmesini istiyorlardı. Ulusal bir başkaldırının başına geçmenin hazırlığı içindeydiler ve merkezlerini de Bruchsal'da kurmuşlardı. Tertip ortaya çıkarılınca, komplonun hazırlayıcısı Joss Fritz ile yoldaşlarından birkaçı kaçacak zamanı bulabildiler. Bundschuh'un başkaldırısını canlandırmak için 1513 ve 1517 yıllarında yeni girişimler oldu. Bu kez sosyal olduğu kadar siyasaldı da istekler: Prenslerin onaya çıkardığı çok başlılığa son verilmesi ve birleşmiş ve bölünmez bir monarşinin kurulması isteniyordu.

Köylülerin bir başka gizli derneği Württemberg'te kuruldu; Yoksul Konrad'ın tertibi diye adlandırılır bu. Üyeleri, 1514 yılında, kentlilerle beraber Dük Ulrich'e karşı kararlı bir mücadelenin içine girdiler.

Köylülerin eylemlerini kentlerin halktan öğeleri ve çoğu kez küçük burjuvazi de destekliyordu. Yöneticiler arasında, köylü şeflerin dışında, burjuvazinin devrimci çevrelerinin temsilcileri de bulunuyordu. Ne var ki, burjuvazinin az güvenilir bir bağlaşık olduğu görüldü. Württemberg'de kentler, köylülerle birlikte harekete geçmişlerdi; ancak Dük, mali hafifletme vaadinde bulunur bulunmaz da köylüleri bir güzel terk etmişlerdi.

Köylü hareketinin yeniden başlaması, kentteki sınıf çelişmelerini belirginleştirecekti.

Kentliler senyörlere, piskoposlara ya da kilise dışı önde gelenlere karşı mücadele ediyorlardı. Yönetici siyasal gücü, tacirlerin ve zanaatkârların yüksek tabakaları temsil ediyordu. Toplumun burjuva öğesi de onların arasından çıktı. Ne var ki, bu yükselen burjuvazi, tutarlı bir devrimci programı biçimlendirebilecek durumda değildi. Ülkenin birliğine ilişkin istemlerin yanı sıra pek dar çaplı yerel çıkarlarla, küçük ayrıcalıkların ortaya çıkardığı sorunlar da kendini gösteriyordu. Bununla beraber, güneybatı ile merkezlerdeki kentlerin çoğunda burjuva öğeler, ele geçirdikleri siyasal iktidarı zenginleşme yolunda kullanan soyluların egemenliğine karşı çıkıyorlardı.

Kent halkı içinde, sömürülen kitlelere, hali vakti yerinde burjuvalar arasındaki zıtlık gitgide keskinleşiyordu. Sağlamlığın ve işi sürdürme düşüncesinin eksikliği, örgütleşmenin bulunmayışı kentliler için olduğu kadar köylüler için de vahim bir engeldi. Kentlerdeki aşağı halk tabakası, sınıfını yitirmiş, feodal ve korporatif toplumun artığı, göz dolduran bir siyasal eylem kadar aşağılık bir ihanete de yatkın öğelerden oluşuyordu. Prensler köylü ayaklanmalarını bastırmak için ordularını da işte bu lümpen proletarya arasından topluyorlardı. Aşağı halk tabakasının öteki bölümü, ebedi yoldaşlar, maden ve imalathanelerin ücretli işçileri toplumun devrimci gücünü temsil ediyordu. Halk ayaklanmasının şefleri, gerçekten devrimci kumaşa sahip insanlar da işte onlar arasından çıkıyordu.

16. yüzyılın tarihsel ortamında, Almanya'da soylular, sömürücü sınıfın mahkûm edilmiş bir zümresini temsil ediyorlardı. Soylular, ne iktisadi gelişmede bulabilmişlerdi yerlerini ne idari ve askeri organlarda. İmparatorluğun sefil durumu, İmparatorluk şövalyeliğinin derin çöküşünün bir nedeniydi; bu şövalye zümresi, prenslerin gitgide güçlenişini de önleyememişti zaten. Şövalyenin durumu, Kilisenin ya da laik senyörlerin malikânelerinde de pek iyi değildi; çünkü bu çevreler sürekli, ordularını ateşli silahlarla donanmış paralı piyadelerden oluşturuyorlardı ve kalabalık bir görevli zümresiyle çevriliydiler; bütün bunların sonucu olarak da soyluların hizmetinden vazgeçmenin çabası içindeydiler. Devrimci siyasal bir program belirlemekten aciz şövalyelik, kaçınılmaz olarak yok oluşuna gidiyordu. Ne var ki, siyasal etkinliğin kızışması karşısında şövalyeler bir muhalefet gücü oluşturdular; prenslerin keyfiliği ile Katolik Kilise'nin vesayetine karşı olan mücadeleye katıldılar.

Ortadaki durum, yalnızca prenslerin ve kentlerdeki soylu ailelerin hoşuna gidiyordu. Ülkenin iktisadi ve siyasal bakımdan parçalanmışlığı, yerel zorbaları destekliyordu. İmparatorluk iktidarının güçsüzlüğü onların işine yarıyordu; bu iktidar, onların halkı kendilerine bağımlı kılmalarını ve egemenliklerini güçlendirmelerini önleyebilecek durumda değildi pek. Prenslerin çıkarları, şövalyelerin, burjuvaların ve İmparatorun çıkarlarının yüz seksen derece karşısındaydı; ve her iki taraf da kendine göre, durumunu değiştirmenin uğraşı içindeydiler.

Siyasal bozukluktan ve imparatorluk iktidarının zayıflığından yararlanan Papalık, Alman yüksek ruhban takımının da desteğiyle, Almanya'yı özel bir avlanma alanı yapıp çıkmıştı; durmadan yeni gelirler sağlıyordu ondan. Roma'nın uyguladığı bu yağma, hem prenslerin, hem köylülerin hoşnutsuzluğuyla karşılaşıyordu. Prensler ve küçük soylular, gelirlerini Papalıkla bölüşmek istemiyorlardı ve Kilisenin mallarının dünyasallaştırılmasına dayanarak, zenginleşme hesabı içindeydiler. Kilisenin, ölçüsü gitgide artan haracının ağırlığını sırtında duyan köylülerle burjuvalara gelince, "ucuz" bir Kilise düşlüyorlardı. Öncü aydınlar, Katolik Kilise'nin dayattığı ideolojik egemenlikle savaşıyor; dinle ilgisi olmayan kültürün ilerleyebilmesi adına, dogmatikle skolastiğin etkisine karşı çıkıyorlardı. Katolik olan evrensel bir monarşinin düşü arkasındaki imparator, yalnız o, siyasal bağlaşığı Katolikliğin, giderek Papalığın etkisini sürdürmesinden yanaydı.

Katolik Kilise'ye karşı muhalefet, ileri aydın çevrelerde kendini gösterdi önce; burjuvazinin ve soylulardan bir bölümünün çıkarlarını dile getiriyordu bunlar. Muhalefetteki bu düşünce, üniversite çevrelerinde toplaşmış Alman hümanistlerinin eserlerine damgasını vurdu. Bu hümanistler, çoğu ilerici düşünceye sahip hocalar, edebiyatçılar, orada burada dolaşan şairler ve vaizlerdi.

Almanya'daki hümanistlerin matematikle doğa bilimlerine karşı ilgileri azdı. İlahiyat ve felsefe incelemelerine dalmış, çağlarının büyük sorunlarına çözümler arıyorlardı onlar da. Yazdıklarında ve söylediklerinde alabildiğine bir ılımlılık içindeydiler; yürürlükteki rejim hakkında en ufak bir eleştirinin ağızlarından çıkmasından korkuyorlardı. Gerçekliğe soyutlayarak bakıyorlardı ve halk kitlelerinin devrimci gücünden korkuyorlardı.

16. yüzyıl başlarındaki Alman hümanistlerini en çok etkileyen, Rotterdam'lı Erasmus (1466-1536) oldu.

Çağının en derin bilgili aydınlarından biridir o.

Erasmus, Hollanda'da Rotterdam'da doğdu. İlköğrenimini bir manastır okulunda yaptı. Sonra, Paris Üniversitesi'ndeki dersleri izledi ve eski dillere merak sardı. Çeşitli tarihlerde Hollanda'da, Fransa'da,

İngiltere'de ve İtalya'da yaşadı; Cambridge Üniversitesi'nde ders verdi ve Şarlken'in sarayında hizmet etti. Yaşamının sonlarında Basel'e geçti ve orada bilim ve edebiyata verdi kendini.

Erasmus, asıl ününü, bir taşlama eseri olan *Deliliğe Övgü*'ye borçludur. Feodal toplumun sert bir yergisidir bu. Yazar, bu toplumun kötülüklerini sergileyip eleştirir onda ve tanınmış otoriteleri alaya alır. Delilik, yaptığı monologda, tüm sosyal ve dinsel âdetlerin kendisine bağımlı olduğunu söyler ve gerçek mutluluğu kendisinin verdiğini açıklar. Erasmus'un matrağından kimse kurtaramaz yakasını: Ne papalar, ne rahipler, ne krallar, ne prensler ne de zengin tacirler. Kilisenin, "rezil yaşamlarıyla İsa'yı katleden", inançsız Papalardan daha korkunç düşmanları olmadığını söyler bir yerde.

Erasmus aslında dini ve Katolik Kilise'yi yadsımayı düşünmüyordu; onları daha yetkin ve etkin kılabilmek için arındırmayı ve kemirip duran kötülüklerden kurtarmayı istiyordu yalnız. Sosyal ve siyasal düzen haklandaki eleştirisi de melezdir. Asalak olduklarını yüzlerine vurup feodal efendilere karşı ağzına geleni söyler; öte yandan, "bedensel içgüdülerine göre yaşarlar" deyip halk kitlelerini horlar. Ülküsel olan, aydın seçkinlerden oluşan bir toplumdur ona göre. Edebi eserlerinde öylesine köktenci düşünceler dile getiren Erasmus, gerçek yaşama hükmeden efendileri koltukluyor ve devrimci mücadelenin her türlü görünümüne karşı çıkıyordu.

Alman hümanizmasının bir başka temsilcisinin, Johannes Reuchlin'in (1455-1522) etkinliğini nitelendiren de yine böyle uzlaşmacı bir tutumdur. Bu büyük dilci ve filozof, eski diller üstüne olan derin bilgisinden dolayı dünya çapında ün kazandı. Reuchlin de Erasmus gibi, kendi fildişi kulesinden bakıyordu dünyaya: Ne çağının gereklerini anlamasına olanak verirdi bu ne de kiliseyle bir kopuşa götürebilirdi onu. Hümanist düşünceleri, Katolik ahlakla ve dogmatikle uzlaştırma eğilimi içindeydi. Reuchlin, hümanist üniversite hocaları çevresinde, Hıristiyanlığı dinsel dogmatik üstüne değil, edebiyatın ilk kaynaklarına dayandıran bir düşünür ve dilci olarak tutuldu ve rağbet gördü. İbrani eserlerini savunması, karanlıkçı Katoliklere kaşı hümanistlerin yürüttükleri mücadelenin merkezine getirip oturttu onu.

1509 yılında Hıristiyanlığı kabul etmiş bir Yahudi olan Pfefferkorn, bu Yahudi eserlerine karşı savaş açtı. Arkasından, Köln'lü ilahiyatçılar yasaklanmalarını öğütlediler bunların.

Sorunu çözmek için Reuchlin'e başvuruldu. Bütün kitapların ayrım gözetmeden yok edilmeleri hakkındaki her türlü girişime kesinlikle karşı çıktı; Hıristiyan dininin incelenmesi için yararlı görüyordu onları. Sert bir edebi tartışmaya yol açtı bu ve Almanya'nın aydın çevreleri iki hasım cepheye bölündü: Bir yanda Reuchlin'ciler vardı, öte yanda Köln'lü ilahiyatçıların yandaşları olan karanlıkçılar. İşte, Alman hümanist edebiyatının ünlü anıtı bu mücadele sırasında doğdu: Latince adı *Epistolae˙omscurorum virorum* olan *Karanlık İnsanların Mektupları.* Zırcahil ilahiyatçılar üstüne bir yergi olan bu eseri, Erfurt'lu bir genç hümanist topluluğu kaleme almıştı; aralarından Ulrich von Hutten ve Crotus Rubianus özellikle bilinir. Okuyucu, üniversite rütbeleriyle donanmış kişilerin uzun bir geçidini seyreder onda: Hocalar, olgunluk sınavını vermiş öğrenciler ve boş inançlı keşişler. Hepsi de en boş ve anlamsız konular adına, akıl hocaları, Köln'lü ilahiyatçı Ortuinus Gratius'tan öğüt alırlar; ve her defasında da bilgisizliğin, ahmaklığın ve boş gururun örneğidir bunlar. Bu eser, önce bu karanlık kafaların bizzat kendilerinin yazdıkları olarak karşılandı ve onların arasına varıncaya değin geniş bir çevreye yayıldı. Büyük bir başarı kazandı bu yergi, alabildiğine yankılar yaptı; skolastiklere indirilmiş korkunç bir darbe oldu bu ve Alman hümanistlerinin düşüncelerinin de bir zaferi.

16. yüzyılın ilk yarısında parlayan ünlü hümanistler topluluğu arasında Ulrich von Hutten'in (1488-1523) önemli bir yeri var. Bir şövalye ailesinde doğdu Hutten ve bir manastırda papaz çömezi oldu; oradan yakasını sıyırdı gerçi, ancak yakınlarınca dışlanmakla sonuçlandı bu. Ondan sonra da başıboş bir şair yaşamı sürdü. Zamanının en gürültülü edebi ve siyasal çatışmalarına katıldı ve Alman edebiyatında derin bir iz bıraktı. "Nemo" (Kimse) adlı şiirinde, bilginin ve ahlakın gerçek taşıyıcısı olarak Nemo'yu gösteriyordu; resmi bir durumu olmayan bir kişiydi bu. Hutten, eleştirisinin bütün mızraklarını Papalığa karşı yöneltiyordu. *Trias romana seu Vadiscus* adındaki diyalogda, Papalığın asalaklığını açıklayıp ilan ediyor ve onunla mücadeleye çağırıyordu insanları. Şöyle diyordu: "Boyun eğdirmek için üç şey yeterli Roma'ya: Şiddet, hile ve ikiyüzlülük... Üç şey düzeltebilir Roma'yı: Alman prenslerinin sertliği, Hıristiyanların hoşgörüsüzlüğü ve Türk orduları." Diyalogda bulunanların birinin ağzından, Papalığın tüm ilkelerini yerle bir

etmeye, onları yazanlarla esin verenleri yok etmeye çağırıyordu. Hutten, Katolik Kilise'nin amansız düşmanlarıyla, Reform yandaşlarını birbirine kenetliyordu böylece. Sınıfının bir insanı olarak da tüm umutlarını halkın eylemine değil, şövalyelerin silahlı bir başkaldırısına bağlıyordu.

Prensler arasında dağılmış bir iktidarın yıkıntıları üzerine kurulmuş merkezi bir soylular imparatorluğu.

Buydu siyasal ülküsü Hutten'in.

Almanya'da kitlesel eylemlerde Reform'un etkileri, şövalyeler başkaldırısı

İçinde bulunulan durumun yarattığı hoşnutsuzluk ve Papalığa karşı duyulan kin, çok geçmedi, toplumun bütün katlarını sardı. Ülke derin bir sosyal kaynaşmanın merkezi olup çıktı. Hafif bir parmak dokunması, açık bir mücadeleyi arkasından getirecekti. Martin Luther, 1517 yılında, Papalığın "günah bağışlama" belgelerine karşı açtığı savaşla başlattı bunu. Başlarda, muhalefetteki tüm öğeler, Luther'i haklı bulduklarından aralarında birleşmişlerdi; Luther de Papalıkla kopuşu ve Katolik Kilise'nin reformunu istiyordu. Ne var ki, çok geçmeden, farklı çıkarlar yüzünden, sosyal güçler arasında ayrılıklar oldu. Soyluların, köylülerin, burjuvaların, kentlerdeki aşağı halk tabakalarının başlamış olan dinsel ve siyasal mücadele hakkında birbirinden farklı görüşleri vardı; ama hepsi de amaçlarına silah zoruyla varacaklarının bilinci içindeydiler.

İlk önce, şövalyeler oldu silaha sarılan (1522).

Almanya'da prenslerin egemenliğine son vermek için Reform'un yol açtığı halk hareketinden yararlanmak istediler. Şövalyelerin ayaklanmasına ideolojik yönden esin veren Ulrich von Hutten'le, soyluların askeri şefi, arkadaşı Franz von Sickingen oldu. Soylular, servaj üstüne kurulu tek ve bölünmez bir imparatorluk için mücadele ettiler; bu imparatorluğu, soylular, işe kimseyi katmadan yöneteceklerdi. Ne var ki, ezilen sınıfların katılımını hesapta tutmadıkları için eylemleri başarısızlıkla sonuçlanacaktı ister istemez. Kent halkının bile desteğini sağlayamadılar. Prensler, ortaklaşa bir çabayla şövalyeleri bozguna uğrattılar. Başkaldırının şeflerinden İmparator da yüz çevirdi. İmparatorluk orduları, prenslerin yardımına geldiler. Ayaklananların son kalesi, Sickingen Şatosu saldırıyla

ele geçirildi ve yakılıp yıkıldı. Franz von Sickingen de ölenler arasındaydı. Hutten, hasta bir halde İsviçre'ye kaçabildi ve orada birkaç ay sonra öldü.

Almanya'da sosyal hareket, Reform döneminde Köylüler Savaşı'yla doruğuna çıkacaktır.

ALMANYA'DA KÖYLÜLER SAVAŞI

Luther'in, kiliseyi İncil'in anlayışına göre reforma tâbi tutma yolundaki çağrısını köylüler duydular ve kendilerine göre yorumladılar. Thomas Müntzer de bir halk reformunu öğütlüyor; insan aklının canlı bir açıklanışı olarak gördüğü Tanrı kelamına göre, tüm sosyal yaşamın kökten kurulmasını ileri sürüyordu.

Köylüler Savaşı, feodal boyunduruğun özellikle ağır bastığı ve başkaldırıların daha önce sık sık olduğu Güneybatı Almanya'da başladı.

Köylüler Savaşı'nın başlangıçları

İsviçre'ye komşu olan bu ülke, keskin bir siyasal ve sosyal mücadeleye sahneydi. Zwingli'nin öğretisi, kendine uygun bir zemin bulmuştu orada; Reform'un en köktenci akımı olan Anabatistlik de. Müntzer'in ve yandaşlarının propagandasının yankıları da büyük olmuştu.

Ayaklanma, 1524 yılı yazında, Yukarı Ren üzerinde, Stuahlingen Prensliği'nde patlak verdi. Birçok köyde, köylüler efendilerine karşı başkaldırdılar ve "yeni haksız vergiler"in kaldırılmasını istediler. Yukarı Ren ile Yukarı Tuna arasındaki yerlerde de izlendi bu örnek: Hagen'da, Klettgau'da, Baar'da ve Kara Orman'ın güneyinde. Köylüler, efendilerine birbirine benzer istekleri ileri sürdüler. Genel bir başkaldırıyı önlemek amacıyla feodaller, köylülerin şeflerini, ödünler vaat ederek, görüşmeye çağırıyorlardı. Bu yoldan bir uzlaşmaya varıldı; ne var ki, devrimci kitlelerce reddedildi bu. Başkaldırı, 1524 yılının sonbaharında tüm Yukarı Rheinland-Pfalz'ı sardı. Gitgide örgütlü bir nitelik aldı; büyük bir bölümüyle, Anabatistlerle, Müntzer ve yoldaşları etkiledi bunu. Müntzer'in düşüncelerinin etkisinde pek kalmış olan Anabatist vaiz Balthasar Hubmaier'in kendisi de o yılın yaz sonu ile sonbaharında Klettgau'da bulundu. Özel

görevlileri, kent ve köylerde yaygın bir etkinlikte bulundular. Bu vaizler, köylülerin yerel yakınmalarını ortak bir program haline getirdiler. Halkın pek tuttuğu "tanrısal hukuk" istemi, bir sosyal devrimi amaçlayan bir bildiri havasına bürünüyordu. 1524 yılı sonuyla 1525 yılı başlarında, ilk ortak devrimci program yayımlandı: *Mektup Makale* diye adlandırılır bu.

Köylülerin yerel istemlerine bir giriş olarak gösterilir sık sık.

Mektup Makale, Köylüler Savaşı boyunca ortaya konmuş bütün öteki programlardan farklı olarak, ödün ya da kısmi değişiklikler adına bir mücadeleye çağrı değildi; tersine, siyasal ve sosyal düzenin yeni baştan kurulmasını istiyordu ve sosyal hakkaniyet temelleri üstüne kurulu yeni toplum işte bu düzenden çıkacaktı. Onu kaleme alanlar, halkın çoğunluğunu sefalete ve yoksunluğa mahkûm eden yerleşik düzenin sürmesini olanaksız görüyorlardı; ve bu çağrı herkeseydi, başta da çalışan kitlelere: Tam ve evrensel bir eşitliğin ilkesine göre yaratılacak ortak bir iyiliğe yaşamlarını adamaları için bir dernekte birleşmeleri isteniyordu. Efendiler, onlar da çağrılıyordu bu derneğe; ona girip ortak yazgıyı paylaşmaları isteniyordu. Şato ve saraylarını terk etmeliydiler; gelip herkes gibi kulübelerde yaşamalı, kamunun yararına bir işle uğraşmalı, tanrısal hukukun ilkelerine göre hakları olanla yetinmeliydiler. Reddederlerse bunu, dernek aforozla cezalandıracaktı onları, yani toplumun boykotuyla karşılaşacaklardı. *Mektup Makale*'nin yazarlarının düşüncesine göre, tek seçim vardı efendilerin önünde: Derneğin koşullarına uymak; yoksa "paramparça" edileceklerdi. Baskının ve ihanetin ocakları olan tüm şato ve manastırlar hemen yerle bir edilmeliydiler. *Mektup Makale*, amansız devrimci bir mücadeleye çağırıyordu halkı ve ezenlerle her türlü uzlaşma düşüncesini reddediyordu. Sosyal ülkü olarak, mallarda tam eşitliğe dayalı bir toplum; siyasal ülkü olarak da halkın sınırsız egemenliğine dayanan demokratik bir cumhuriyet öneriyordu.

Oysa *Mektup Makale*, ortak bir mücadelenin programı olmayacaktı. Başkaldırıyı yönetenler, çoğunlukla görüşmeye yatkındılar. Onların bu tutumlarından yararlanan feodaller ve kentlerdeki yüksek görevliler, ayaklananların başlarıyla sözleşmeler yapmaya hazırlanıyor, onları çevrelerinden soyutlamaya çalışıyorlardı. 1524 yılı Kasımı'nda, Villingen'de yüksek görevliler Breg Vadisi'ndeki grubun şefleriyle bir anlaşma yaptılar

ve yakınma konusu yığınla şeyi ortadan kaldırmayı vaat ettiler onlara. Ayaklananlar arasında anlaşmazlık başgösterdi; bundan yararlanan Villingen yüksek görevlileri, Breg Vadisi köylülerinin üstüne birden atıldılar ve ezdiler. Bu ilk yenilgi, köylülerin direnişini kırmak şöyle dursun, tam tersine, sıkı sıkıya birbirlerine bağlanmaya ve daha kararlı bir mücadele yürütmeye götürdü onları.

Yukarı Ren ile Yukarı Tuna köylülerinin eylemleri çok geçmeden tüm Almanya'yı içine alacak ve ulusal bir niteliğe bürünecek olan büyük Köylüler Savaşı'nın bir önsözü oldu. 1525 yılı başlarında, Yukarı Swabia köylüleri ayaklandılar; onları, az sonra Franken, Thuringen ve Saksonya'nın köylü kitlelerinin başkaldırısı izledi. Başkaldırı ocakları üç büyük bölgeye yayıldı; her birinde de halk kitlelerinin mücadelesi, kendine özgü bir niteliğe büründü.

Swabia'da ve Kara Orman'da köylüler yalnız kaldılar mücadelelerinde; kentlerin desteğini görmediler. Dahası, Swabia Birliği'ne giren İmparatorluk kentleri, ayaklananları dize getirmek için feodallere yardım ettiler. Gerçekten, kentlerde soylulara karşı güçlü bir muhalefet vardı; ne var ki, muhalefette olanlar, bu soyluları iktidardan uzaklaştırıp köylülerle gelip buluşabilecek durumda değildiler. Ilımlılardan oluşan bir çoğunluk, köylüleri yönetenler arasında üstünlük kazandı. Başkaldırının, sonunda yenilgiye varmasının temel nedenlerinden biri de bu oldu. Franken'de köylüler birçok kentin ve –köylülerin mücadelesinden kendi yararlarına da bir şey uman– şövalyelerin bir bölümünün desteğini elde ettiler. Köylülerin istemleri ikinci plana itildi ve kent burjuvaları kendi programlarını öne çıkardılar. Ayaklanma, Saksonya ile Thuringen'de özellikle sert oldu. Köylü ve halktan kitleler, üstünlüğü elde ettiler; mücadeleyi gerçekten devrimci eğilimdeki şefler yönetiyordu çünkü.

Thomas Müntzer ve yoldaşları...

Swabia ve Kara Orman köylülerinin savaşı. 12 Madde

Yukarı Swabia'da başkaldırı, 1525 Şubatı'nda kitlesel oldu. Bir yakınmalar listesi düzenlemiş olan Kempten Manastırı köylüleri, davalarına bir mahkemenin bakmasını reddettiler ve "tanrısal hukuk"u zorla yerleştirmek amacıyla silaha sarıldılar. Müntzer'in devrimci partisinin giriştiği eylem yankılar

yapıyordu. Kempten ihtilalcilerine, yerel birliklerini kurmuş olan Allgäu bölgesindeki malikânelerin köylüleri de gelip katıldılar. Başkaldırı, Yukarı Swabia'yı yaktı tutuşturdu. Sert vuruyordu köylüler: Efendilerinin egemenliğine kesinlikle son vermek umuduyla, şato ve manastırlara saldırıyor ve yakıp yıkıyorlardı. Bununla beraber, köylü birliklerin şefleri, mücadelenin yöntemleri ve amaçları bakımından birlik değillerdi aralarında; "tanrısal hukuk" anlayışları hayli farklıydı birbirlerinden. İçlerinde en kararlıları, Müntzer'in öğretisine göre yorumluyordu onu; tam bir sosyal eşitliği kurmaya bir çağrı olmalıydı bu. Ilımlı olanlar ise, İsviçreli reformcu Zwingli'ye bağlananların görüşüyle bakıyorlardı ona; servajın kaldırılmasıyla feodal boyunduruğun hafifletilmesi olmalıydı bu. Ne var ki, hareketin gelişmesi, ılımlıların hemen uzlaşma yoluna girmelerini engelledi.

1525 Martı'nın başlarında,Yukarı Swabia köylülerinin belli başlı üç bölümü bir Hıristiyan derneği oluşturdular; şefleri de Swabia Birliği ile görüşmelere girişti. Bu birlik, güçleri toplamak ve başkaldıranları ezmek için uygun zamanı kolluyordu. Böylece, köylülerin yerel yakınmalarını almışlardı ve görüşmelere temel olabilecek genel istemleri belirlemişlerdi: 12 Madde'nin kökeni budur. Zwingli'nin görüşündeki vaazcılar, bunları Kutsal Kitap'tan alıntılarla kanıtladılar.

12 Madde, özellikle girişi, köylülerin barışçı niyetlerini açığa vurur.

> İlk iki madde kilisede, köylülerin anladığı biçimiyle bir reform istiyordu: Papazlar serbestçe seçilebilmeli ve görevlerine son verilebilmeliydi; ayrıca papazlar da İncil'i kendiliklerinden hiçbir ekleme yapmadan vaaz etmeliydiler. Bu papazlara topluluk bakacaktı; giderler de tahıl üzerinden alınacak bir "adil öşür" (büyük öşür) gelirinden karşılanacaktı; ayrıca köylüler, hayvanlar ve yemişler üzerinden ödenen "küçük öşür"ü vermeyi reddediyorlardı. Programlarında ilk yerin, kilisede reforma ilişkin istemlere verilmiş olması, Almanya'da, Köylüler Savaşı ile Reform hareketi arasında nasıl sıkı bir bağın olduğunu gösterir bize. 3. madde, servajın –kayıtsız şartsız– kaldırılmasını istiyordu; çünkü İsa, kendisini bütün insanlık adına feda ederek insanları kurtarmıştı. Yine buna dayanarak, köylüler, "ölüm hali" âdetine (ailenin başı öldüğünde arkaya bıraktığı malların bir bölümüne ya da tümüne el koyma) son verilmesini istiyorlardı. Öteki istem-

ler daha ılımlıydılar: angaryaların ve ödentilerin azaltılması, haksız para cezalarının kaldırılması –orman, otlak ve sular gibi– ortak malların kullanılmasına ilişkin hakların köylülere geri verilmesi. Köylüler, feodal düzenin ve büyük toprak mülkiyetinin ortadan kaldırılmasını ileri sürmüyorlardı; istedikleri, kahırlarının hafifletilmesiydi yalnızca.

Bununla beraber, 12 Madde çok ince ve nazik sorunlara değiniyordu; öyle olduğu için de Köylüler Savaşı'nın ortak programlarını oluşturdular. Ne var ki, başkaldıranların en devrimci olanları, bu ileri sürülenlerden hoşnut kalmak bir yana, bütün bunlara bir "asgari" olarak bakıyorlardı. Onlar için son amaç, *Mektup Makale*'de dile getirilen devrimci değişiklikleri gerçekleştirmekti.

Swabia Birliği yöneticilerinin uyguladıkları erteleme ve görüşme taktiği umulan sonuçları vermedi. Hıristiyan derneği parçalanmadı. Silah elde mücadele kaçınılmazdı. Kentlerde aşağı halk tabakaları, soyluların karşısına dikildiler. Siyasal altüst oluşların gitgide ağır basan tehdidi karşısında Swabia Birliği, bunun sonucunda kentlerin desteğinden yoksun kalacağını gördüğü için, feodaller acele davranmaya karar verdiler. Nisanın başlarında ateşkes bozularak, Birlik'teki askerlerin başı Georg Truchsess, Ulm yakınlarındaki Leipheim'de bulunan başkaldıranların kampına birdenbire saldırdı. Köylüler yenildiler; ancak, Yukarı Swabia'daki köylü güçlerin asıl topluluğuna karşı girişilen askeri eylemler başarısızlıkla sonuçlandı. Efendilerinin ihaneti, ihtiyatlı davranmayı öğretmişti köylülere. Başkaldırının ateşi hızla yayılıyordu.

Çok geçmedi, tüm Orta Almanya tutuştu.

Franken'de ayaklanma, Heilbronn Programı

1525 yılı ilkbaharında, Franken'deki köylüler ayaklandılar. Daha kalabalık birlikler halinde birçok grup oluşturdular. İçlerinde en önemlisi, Beyaz Birlik diye adlananını burjuvazinin temsilcileri yönetiyordu: Meyhaneci Georg Metzler ile Wendel Hipler. Bu birliği oluşturan bölüklere ise devrimci eğilimde insanlar kumanda ediyorlardı. Neckar Vadisi köylülerinin başında Jacklein Rohrbach adlı bir köylü vardı. Kara Birlik ise, varını yoğunu yitirmiş bir şövalyenin, Florian Geyer'in emrindeydi. Büyük bir kararlılık içinde hareket ediyordu bu iki birlik; ve her türlü uzlaşmayı reddediyorlardı. Rohrbach'ın kurduğu

devrim mahkemesinin bir kararı gereğince, düşmanlıkların yolunu açmış olan Kont Ludwig von Helfenstein'la en yakın arkadaşları kurşuna dizildiler. Franken'deki feodaller arasında panik yarattı bu ve bir zaman için bütün direniş felce uğradı. Ne var ki, başkaldırının yönetimi, hali vakti yerinde burjuvalardaydı; onlar da hareketi çıkarlarına göre yönlendirmeyi bildiler.

Franken olayları, Köylüler Savaşı'na ilk burjuva devrimlerin bazı renklerini vurdu.

Bununla beraber, başkaldırının gerçek değerlendirmesini yapabilmek için onu harekete geçiren güçlerin neler olduğunu bilmek önemlidir. Daha yukarda söylemiştik: Franken kentleri –öteden beri– Almanya'nın en gelişmiş kentleri değildi; ve burjuva çevreler orada, 16. yüzyıldaki boyutlarıyla bile –kelimenin dar anlamıyla– yükselen burjuva sınıfını temsil etmiyorlardı. Senyörlere bağımlı burjuvaların sayısı hâlâ fazlaydı. Senyörlerin tepkisi şiddetini artırdığından, köylüler kadar bu burjuvalar da artan baskıyı duyuyorlardı. Korporasyon ustaları, kendilerine üye olmayan zanaatkârlara ve imalathanelere engel olsun diye, korporatif kısıtlamalarını daha da güçlendirmenin mücadelesini veriyorlardı. Pek doğal olarak, kentsel harekette, kapitalizme karşı eğilimler kapitalist eğilimlerden daha az güçlü değildi.

Franken burjuvalarının, Heilbronn Programı adıyla bilinen reformlar tasarısında dile getirdikleri isteklerin incelenmesinden çıkan bu. Bu programın yazarı, hareketin en tutarlı kişilerinden biri olan Wendel Hipler oldu. Soylu ve Hohenlohe kontunun eski şansölyesi bir aileden gelen Hipler, pek bilgiliydi ve geniş bir siyasal kültürü vardı. Engels öyle der onun için: Hareketin tüm şefleri arasında "Wendel Hipler, devrin durumunu –hiç kuşkusuz– en iyi anlayanıydı... ve modern burjuva toplumunu önceden görebiliyordu."

Heilbronn Programı, köylülerin istemlerini içermiyordu; sadece İmparator III. Friedrich'in Reformu adını taşıyan bir burjuva yergisi anlayışı içinde imparatorluğun reform tasarısı ile kilisenin reformuna ilişkin önerileri içine almaktaydı. Şu anlaşılmıştı: İmparatorluğun reformu sonuna erdirilmediği sürece köylüler, efendilerine karşı borçlarını yerine getirmeye devam edeceklerdi. Burjuvaların feodal soylularla bir uzlaşmaya varma arzularını bütün açıklığıyla görürüz burada. Köylülerin, borçlarından kurtulmaları için ödeyecekleri miktar yirmi misline çıkarılmıştı; soyluların feodal rant üstündeki haklarını yitirmeleriyle

uğradıkları zarar bol bol giderilmiştir. Dinde reform sorunu, 12 Madde'de olduğu gibi, Heilbronn Programı'nda da önde bir yer tutuyordu. Bunda önemli noktalar, müminler topluluğu önünde, "kendiliğinden bir eklemede bulunmadan", İncil'i doğruca vaaz etmekle sorumlu olan papazların seçimiydi; bunun yanı sıra da ruhbanın elinden cismani iktidarı almak, manastırları kapamak, manastırlarla ilgili olsun, askeri olsun tarikatlara son vermek ve Kilise'nin mülklerinin dünyevileştirilmesiydi.

İmparatorluk reformu taslağı doğrudan doğruya prensleri hedef tutuyordu; onların iktidarına son vermek, gelirlerini ellerinden alarak, İmparatorluğun aylığa bağlanmış öteki soylu yüksek görevlileri arasına katmaktı amacı. Bu ise prenslerin hoşuna gidecek bir şey değildi; ancak, varlarını yoklarını yitirmenin tehdit ettiği şövalyelere bütünüyle uygundu. Program tasarısı, kast ayrıcalıkları ilkesini reddetmeden, herkes için ortak bir "doğal ve tanrısal hukuk" yaratıyor ve işlenen suçlardan dolayı kanun önünde herkesin eşitliğini getiriyordu. Prenslik mahkemelerinde uygulanan Roma Hukuku'na son vermek ve aslında prenslerin mutlakıyetinin birer oyuncağı olan –Roma hukukunda uzman– bilgin hukukçuları kovmak da bir öneriydi. Ticari ilişkileri yüreklendirmek için, imparatorlukta tek bir paranın kullanılması, ağırlık ve ölçü sisteminin birleştirilmesi ve iç gümrüklerin ortadan kaldırılması öngörülüyordu. Ayrıca, burjuvazinin çıkarlarını korumak için büyük sermayeyi sınırlandırmak ve ticaret tekellerine son vermek amacıyla önlemler önerilmişti: Ticarete yatırılan anapara 10.000 guldeni aşmayacaktı. Son olarak da özellikle madenlerin işletilmesiyle ilgili kraliyet hakları ortadan kaldırılarak özgür girişimin gelişimi yüreklendirilmiş olacaktı.

Tasarı, burjuvazinin imparatorlukta siyasal etksini güvence altına almak istiyor ve özellikle imparatorluk mahkemesindeki koltukların çoğunluğunu –16 koltuktan 10'unu– kentlerin temsilcilerine ayırmayı öneriyordu.

Bu burjuva programını 12 Madde'yle uzlaştırmak amacıyla Heilbronn'da bir başka belge kabul edildi: 12 Madde Bildirisi. Bu, köylülerin istemlerini kırpıp buduyor ve uygulamalarını da imparatorluk reformunun gerçekleştirilmesine kadar erteliyordu.

Hipler, başkaldırıyı örgütlemeye ve köylü saflarındaki kararsızlıkları önlemeye kalktı. Silaha sarılmış köylülerin savaş

bitmeden birliklerini terk etmemeleri için söz vermelerini önerdi ve bir ücretli ordu kurma yolundaki tasarıyı destekledi. Kendi gözünde yönetici güç, şövalyelerdi; köylü birliklerin yönetimini onlara bıraktı. Onun ısrarıyladır ki, Beyaz Birlik'in kumandası, soyluların başkaldırısına katılanlardan birine, Şövalye Gottfried von Berlichingen'e verildi. Kişisel çıkarlarını gerçekleştirmenin bir yoluydu bu ve arkasından da köylülerin davasına ihanet etti. Köylülerin ayaklanmasını, aslında onlara hasım güçlerin çıkarlarına tâbi tutma yolundaki bu politika, yenilgiyi kaçınılmaz kılıyordu.

Saksonya'da ve Thuringen'de ayaklanma

Saksonya ile Thuringen'dedir ki, Köylüler Savaşı, örgütleniş ve kararlılıkta en yetkin örneğini ortaya koydu. Hareketin temel gücü, köylü ve aşağı halk tabakalarıydı. Oradaki başkaldırıdır ki, tüm savaşın doruk noktası oldu. Hareketin merkezi, bir İmparatorluk kenti olan Mühlhausen'di, şefi de Thomas Müntzer.

1525 Şubatı'nda, ülkenin güneyinde başkaldırı patlak verir vermez Müntzer, Thuringen'e geldi ve Mühlhausen'de yerleşti. Yandaşlarının büyük etkisi vardı orada; çünkü Anabatistlerle büyük bir anlaşma içinde hareket ediyorlar ve geniş bir demokratik harekete dayanıyorlardı. Uzun bir süreden beri oluşan siyasal değişiklik etkisini gösterdi ve soyluların üstünlüğüne son verdi. İktidar, halkın seçtiği sürekli bir kurulun eline geçti; Müntzer de bu kurulun ideolojik yöneticisi oldu. O ve arkadaşları, daha önce efendilerine karşı birçok kez direnmiş olan Thuringen madencilerini hareketin içine çekip almak için büyük varlık gösterdiler. Aynı zamanda, merkezi ve Güney Almanya'da başkaldırmış olanlarla ilişki kurdular ve uzlaşma yanlısı ılımlı öğeleri etkisiz hale getirdiler. Müntzer'le yandaşları sayesinde köylüler mücadelesi, *Mektup Makale*'deki istemler doğrultusunda devrimci ve köktenci bir niteliğe büründü gitgide.

Görünüşe bakılırsa, Mühlhausen'de, Müntzer'in sosyal programını yürürlüğe koymak için tüm koşullar vardı. Ne var ki, aslında öyle değildi. Müntzer'in, kendi görüşüne göre girişmesi gereken şeyler gerçekleşemez göründü ve yapabileceği her şey, geçmişteki eylemlerine zıt düşüyordu. Havada bir öğreti

sahibi olarak kalmamak için Müntzer, olayların zorlamasıyla programından ve devrimci mücadelenin ivedi zorunluluklarının kendisine emrettiği şeylerden vazgeçti. "Mühlhausen, az buçuk demokratik anayasası (...) ve yoksulların imdadına koşan –aceleyle düşünülmüş– sistemiyle, özgür, cumhuriyetçi bir kent olarak kaldı." Bununla beraber, unutulmamalı ki, Mühlhausen devrimci hükümeti hemen hemen üç ay sürdü ve prens ordularıyla kesin bir çatışmaya girmek amacıyla yapılan hazırlık çalışmalarında etkisi oldu.

Köylülerin ezilmesi

Başkaldırının böylesi boyutlara ulaşabileceğini beklemedikleri için feodallerin cesaretleri kırıldı önce, ve etkili bir direnişi örgütlemede yetersiz kaldılar. Dahası, prenslerin silahlı güçlerinden bir bölümüyle, Habsburgların orduları İtalya'da savaştaydılar. Birkaç prens, ayaklananlarla –kendi güçlerine dayanarak– savaşmaya kalktı; ancak, köylü birliklerin kararlı eylemleri çabalarını boşa çıkardı onların. Bazı yerlerde feodaller, yüzlerinin rengini belli etmemek zorunda kaldılar ve halkın kurduğu Hıristiyan derneğe girmek istermiş gibi davrandılar. Direnmede en az yetenek gösterenler, Franken prensleri ile Orta Almanya'ya komşu ülkelerin prensleri oldular; aralarında uzun zamandan beri sürdürdükleri düşmanlıklar vardı çünkü. Franken şövalyeleri, başkaldıranlarla birleştiler. En iyi örgütlenenler ise, Güneybatı Almanya'nın feodalleri oldular; Swabia Birliği'ne dahildiler ve ellerinde hemen savaşa sürebilecekleri birlikler vardı. Birlik ordularının şefi Georg Truchsess, görüşmeleri başlatma eğilimindeki köylü birliklerin zayıflıklarıyla savunmacı taktiklerinden ustalıkla yararlanmasını bildi; birlik şefleriyle ayrı ayrı anlaşmalar sağladı ve paralı askerlerden bir ordu düzenlemek için zaman kazandı.

1525 yılı Martı'nın başları, Swabia başkaldırısının en güçlü ânıdır; köylü güçlerin sayısı 40.000 insana ulaştığı halde, Truchsess'in elinde 2.000 savaşçı vardı; öyle de olsa, birlik şefleriyle bir ateşkes anlaşmasını yapabilmesini engellemedi bu. Nisanda ordusu 10.000 kişiye ulaşmıştı; saldırıya geçmesi için yeterliydi bu. Truchsess, şefleri ısrarla bir uzlaşma arayan Baltringen ve Leipheim birliklerinin kolayca haklarından geldi. Arkasından Lac Birliği'ne saldırdı. İyi

örgütlenmiş ve başka yerlerden gelmiş insanlarla büyümüş olan bu birlik, Swabia Birliği'nin paralı askerlerine karşı korkunç bir savaş verdi. Ordusunu bütünüyle tehlikeye atmamak için Truchsess, yeniden görüşme taktiğine başvurdu. Lac Birliği, görünüşte uygun olan Weingarten Barış Anlaşması'nın hükümlerini kabul etti ve Oberallgäu ile Unterallgäu birliklerini de kendileri gibi davranmaya inandırdılar. Truchsess'in hilesi, kendisini mutlak bir yenilgiden kurtarıyordu. 40.000 kişilik güçlü köylü ordusu dört koldan harekete geçmişti, Truchsess'i kolayca ezebilirdi. Köylülerin, siyasal planda dar düşünceli oluşları burada tümüyle kendini gösterdi: Bir anlaşmayı kabul etmekle yalnızca yanılgılarını ortaya koymuş olmadılar, yenilmez olanları ezmede Truchsess'e yardımda bulunmuş oldular.

Swabia'da bütün örgütlü direnişin kırıldığına hükmeden Swabia Birliği, güçlerini Franken'e geçirdi. Ayaklananların durumu orada daha da güçtü: Köylülerle kentliler arasında bir eylem birliği yoktu. Uzlaşma eğilimindeki ılımlılar, kentlerde pek girişkindiler ve başkaldıranların safına geçmiş şövalyeler ihanet etmenin uzağında değildiler.

Truchsess'e, Franken'de yardım eden oydu.

Orada da köylüler görüşmeleri başlatmaya yatkındılar. Waiblingen'de sayıca üstün, topçu birliğine sahip ve konumları sağlam olan bir düşmana rastladı. Truchsess savaşa girişme tehlikesini göze alamadı ve görüşme önerdi. Arkasından, bir gaflet ânını yakalayıp köylülere birden saldırdı; köylüler, korkunç bir direnişle yanıt verdilerse de yenildiler. Jacklein Rohrbach, çatışmada esir düştü ve korkunç bir işkenceye tâbi tutuldu: Hafif ateşte yakıldı, soylular başını koparıp köylülerin davasına ortak olmuş kentlerde dolaştırdılar. Heilbronn'da, imparatorluk reformu tartışılırken, kent soyluları temsilcileri, olası bir teslim konusunda, daha şimdiden Truchsess'le görüşmelere girişmişlerdi. Gottfried von Berlichingen, ihanette bulundu ve gitti gizlice katıldı ona. Fiorian Geyer'in yönettiği Kara Birlik, kahramanca direnişini sürdürdü. Eşit koşullarda olmayan bir savaşta, hemen bütün yandaşlarını yitirdi.

Ve kendisi de kahramanca öldü.

Truchsess'in kazandığı zaferler Orta Almanya'daki feodalleri canlandırdı. Başkaldıranları demir ve ateşle dize getirmeye giriştiler. Franken kentlerinin soyluları onlardan geri kalmadı;

karar saatinde, köylülerin davasına katılmış olan kentlilere karşı terörü sürdürdüler.

Franken'in örgütlü köylü güçlerinin büyük bir bölümünü kırıp geçirdikten sonra Truchsess, yeni başkaldırı ocaklarının tüttüğü Güneybatı Almanya'ya geçti hızla. Hegau köylüleri, Fribourg'u işgal etmişlerdi ve saldırıyı sürdürüyorlardı. Truchsess, onları dize getirmek için birliklerini savaşa bile sokmadı; Lac Birliği'nin başkaldıranları, feodallerle imzaladıkları antlaşmanın uygulanmasına sıkı bir bağlılık içinde, böyle bir görevi üstlendiler.

23.000 kişiden oluşan ve topçusuyla Truchsess'in paralı askerlerine karşı kahramanca bir direniş yürütmüş olan Allgau Birliği kalıyordu geriye: Ancak, yöneticilerden kimisi ihanet ettiğinden, birlik kuşatıldı ve ağır kayıplar verdi. 25 Temmuz'da, Köylüler Savaşı Swabia'da sona ermişti.

Mayısta, Saksonya ve Hessen feodalleri, Saksonya ve Thuringen'de başkaldıranları ezdiler. Müntzer'in birliğinde silahlı 6.000 kişiden fazla yoktu ve birkaç da topu vardı. Pfeiffer'in yönettiği Anabatistler mücadeleye katılmak istemediler; bu ise, başkaldıranların saflarını hissedilir ölçüde zayıflattı. Deneyimli ve güvenilir şefler eksikti. Müntzer'in kumandasında, Frankenhausen'in kuzeyindeki bir tepede müstahkem bir kamp kuruldu; bu tepe, sonraları Schlächtberg (Savaş Dağı) diye anılacaktır. Prenslerin görüşme için yaptıkları girişim boşa çıktı. Müntzer, teslim olunma düşüncesinde olduklarını söyleyen iki hainin boynunu vurdurdu; savaşçıların kararına daha bir canlılık getirdi bu. Ne var ki, sayıca üstün düşman, çok geçmeden savunmayı yardı ve kampı dağıttı. 5.000'e yakın başkaldırıcı kılıçtan geçirildi. Ağır yaralı Müntzer, Frankenhausen'e esir düştü ve boynu vurulmadan önce işkenceden geçirildi. 25 Mayıs'ta Mühlhausen teslim oldu. Kenti, devrimci eyleminden ötürü cezalandırmak amacıyla, İmparatorluk kenti olmanın kendisine sağladığı haklar elinden alındı, Saksonya dükalığına katıldı.

Alsace'ta başkaldırı, Lorraine dükünün elindeki Fransız birliklerince bastırıldı. Bir yirmi bin kadar köylü boğazlandı. Direniş, Habsburgların Alpler bölgesi ülkelerinde, yani Steiermark'ta, Kärnten'de, Krajina'da ve Tyrol'da, böyle bu denli çabuk bastırılamadı. Örgütlenişin iyi olduğu Tyrol'de savaş gerçekten korkunç bir biçim aldı. 1525 yılı Haziranı'nda, başkaldırının bu en keskin ânında Arşidük Ferdinand, İnnsbruck'ta bir

meclis topladı: Uygulamada, köylülerin ve burjuvazinin oluşturduğu temsili bir meclis oldu bu ve belli bir süre efendilere iradesini dayattı. Ferdinand, önemli ödünler vermek zorunlu kaldı. Avusturya'da, 1526 yılında yeni bir başkaldırı dalgası yükseldi. Bu kez, Alp bölgesi köylülerini, olağanüstü nitelikleri olan bir şef, Michael Gaismair yönetiyordu. Dağlarda siper tutan, üstlerine yollanan birliklerin erişemedikleri köylüler, birliklerini yeniden toplamayı bildiler ve düşmana ağır darbeler vurdular; 1526 yazında Bavyeralı, Avusturyalı ve Swabia Birliği'nden olan birlikleri yok ettiler. Son sözü söylemeden bir önceki son parlak eylem oldu bu. Gaismair'in yavuz ordusu dışardan hiçbir yardım almadı. Dört bir yandan kuşatılınca, ordunun geri kalanları Venedik ülkesine sığındı. 1552 yılında, bu korku bilmez köylü şef, kiralık katillerin darbeleri altında can verdi.

Köylüler Savaşı'nda başarısızlığın nedenleri

Köylülerin yenilgisinin yığınla nedeni vardır; genel, tarihsel ve bir yerde de yerel nedenlerdir bunlar.

Köylüler, yalnız başlarına zafer kazanamazlardı. Onlara bir bağlaşık ve siyasal bir yönlendirici gerekiyordu: Burjuvazi ya da ücretli işçilerdi bunlar. Oysa bu sınıflardan ne biri ne de ötekisi kesinlikle oluşmuş değildi. Başkaldırıya birçok yerde katılmış olan orta burjuvazi, kendi yerel zümre çıkarlarından vazgeçemedi; bu da çoğu kez ihanete götürdü onu. Kent halkının yukarı tabakaları, genel olarak, karşı safta savaşa katıldılar; başkaldırının özel boyutlar kazandığı Güneybatı Almanya'da Swabia Birliği'nin üyeleri olan İmparatorluk kentleri, hareketin bastırılmasına katıldı. Son anda, köylüler yapayalnızdılar. Toplumun tüm sömürücü güçleri ona karşı birleşmişti. Reformun ideoloğu olan Martin Luther, prenslerin adamı olmuş, 1525 Mayısı'nda, başkaldıranların cezalandırılması için tüyler ürpertici canavarlıklara çağrı çıkarmıştı. Öyle diyordu: "Kudurmuş köpeklere karşı nasıl hareket edilirse, öyle yapmalı; gizli ya da açık, gebertmeli bunları, boğazlamalı, hançerlemeli (...) Ta ki herkes, bir başkaldırandan daha zehirli ve daha kötü bir şey bulunmadığını bilsin."

Yerel dağınıklık nelere mal oluyor? Köylülerin ve şeflerinin siyasal görüş darlığı hangi felaketleri getiriyor?

Köylüler Savaşı'nın çarpıcı biçimde gösterdiği bir gerçek de budur.

Siyasal parçalanma koşullarında, bütün bu olumsuz çizgiler özel bir ağırlıkla ortaya çıkıyorlar. Nitekim, başkaldırı üç büyük gruba bölündü; her biri de ortak bir merkeze sahip olmadan, birbirinden farklı üç bölgede, birbirinden bağımsız hareket ettiler; hatta aynı eyalette bile birlik yoktu. Köylüler yerel birliklerini kuruyor; ama bunlar birbirlerinden ayrı hareket ediyor ve her biri kendi görüşüne göre düşmanla görüşmeye giriyordu. Müntzer ve devrimci partisi, savaşın yönetiminde kuşkusuz bir azınlığı temsil ediyordu; başkaldıran kitleleri örgütlemek ve ideolojik olarak birleştirmek mücadelesini yalnızca onlar verdi; ne var ki, köylülerin kendiliğinden dağınıklığının getirdiği engeli onlar da aşamadılar. Görev, örgütlü devrimci bir sınıfın üstlenebileceği bir görevdi aslında; o zamanın Almanya'sında da işte bu yoktu.

Yenilgi, köylülerin durumunu daha da ağırlaştırdı ve tüm Alman halkının tarihsel yazgısı üzerinde acıklı etkilerde bulundu. Feodal baskı, engel tanımadan artabilirdi artık. Senyörlerin savaştan önce başlamış olan tepkisi yoğunlaştı; doğu eyaletlerinde o ölçülere vardı ki bu, köylülerin ikinci bir köleliğinden söz etmek yerinde olur. Köylüler Savaşı, özellikle prenslerin işine yaradı. Prensler eskisinden çok daha sertlikle, soylulara ve kentlilere boyun eğdirdiler ve Kilise mülklerinin dünyasallaştırılması sayesinde zenginleştiler. Savaşın başarısızlıkla sona ermesi, Almanya'nın bölünmüşlüğünü sağlama bağladı; başarısızlığın nedenlerinden biri de bu bölünmüşlüktür.

Münster Komünü

Köylüler Savaşı'nın başarısızlığı, halk arasındaki dayanıksız öğeleri düş kırıklığına uğrattı ve cesaretlerini kırdı; sapkınlık akımı da darbe yedi bundan. Anabatistler arasında yeni düşünceler yayıldı: "Barışçı devrim"den söz edilmeye başlandı; İsa'nın ikinci gelişini sessizce oturup beklemek anlamına geliyordu bu da. Ne var ki, bazı tarikatlarda bu düşünceler, Mesih'in gelişinden önce dünyayı "imansızlar"dan arındıracak olan şiddet eylemlerine çağrılarla gelip birleştiler. Anabatist vaazcıları, İsa'nın o "Son Hüküm"den önce gelip kuracağı bin yıllık saltanatın başlangıcı diye gördükleri birtakım tarihler veriyorlardı. Strasbourg'ta vaaz eden Melchior Hofmann'ın

haberi şuydu: Kentin yazgısında yeni bir Kudüs olmak vardı ve Tanrı'nın saltanatı, büyük değişikliklerin arkasından, 1553 yılında kurulacaktı.

Anabatistler hareketi, özellikle Almanya'nın –Nederland ile sıkı sıkıya ilişkileri olan– kuzeybatı kentlerinde genişlik kazandı. Anabatist vaazcılar, Hollanda'dan gelip oralara doluşuyorlardı; Reform sayesinde gerçekleşmiş –görece de olsa– vicdan özgürlüğünden yararlanma ve hareketleri için bir merkez edinme umudu içindeydiler. Haarlem'de fırıncı olan Jan Matis'in etkinliği özellikle bereketli sonuçlar verdi; bir de daha çok Leiden'li Jan adıyla tanınan ve gelip Münster'e yerleşen çömezi Johann Benkels'in yaptıkları. Tarikatlarının içinde birleşen Anabatistler, kentin senyörüne karşı mücadelenin başına geçtiler; 1534 Şubatı'nda, belediye meclisinde çoğunluğu kazanıp iktidara geçtiler. 16 ay sürecektir üstünlükleri. Bütün bu zaman boyunca kent, kendisini kuşatan birliklerin –durmadan tekrarlanan– saldırılarına direndi durdu.

"Yeni Kudüs" diye ilan edilmiş olan Münster'de, eşitçi Hıristiyan kurallar yerleştirildi. Üretim araçları, geçmişte olduğu gibi, özel mülkiyette kaldı. Ancak, tüketim maddeleri çoğunlukla eşitçi bir paylaşıma tâbi tutuluyordu. Topluluğun işlerini yöneten diyakoslar, herkesin elinde ne var biliyorlardı ve fazlasını yoksullara yardım diye alıyorlardı. Herkesin bir arada katıldığı yemekler düzenliyorlardı. Para ortadan kaldırılmıştı ve değiş tokuş malla yapılıyordu. Altın, gümüş ve öteki hazinelere el konmuştu. Bu ortakçı âdetler, kent kuşatıldığı sürece pek etkili oldu; tüm kaynakların harekete geçirilmesine olanak sağladı. Kurulmuş olan siyasal iktidar da etkinliğini bu amaca yöneltmişti; Kutsal Kitap'ın söylediklerini izliyordu. Bunun yönetimini üstlenmiş olan Leiden'li Jan, diktatörlük yetkileriyle donatılmıştı.

Münster Komünü yalnız başına kaldı. Yönetimin kuruluşunun hemen arkasından, öteki kentlerin Anabatistlerinin ona yardım olsun diye yaptıkları girişimleri, yerel feodal güçler önledi.

Hiç de kolay yürümeyen bir kuşatmanın ve kahramanca bir direnişin sonunda Münster düştü. Düşmanın eline geçmektense kendini yakmayı yeğleyen yığınla Anabatist oldu. Aralarından Leiden'li Jan'ın da bulunduğu sağ kalanlar, piskoposun emriyle işkenceden geçirildiler ve dayanılmaz acılar içinde öldüler.

Münster Komünü, Köylüler Savaşı'nın son birlikte hareketiydi. Halk kitlelerinin, güzel bir gelecek adına, ezenlere karşı bir mücadeleyi yürütmede nasıl yenilmez bir iradeyle dolu olduklarını göstermişti bir kez daha.

Prensler reformunun zaferi. Augsburg din barışı

Köylüler Savaşı'nın başarısızlığı, burjuva ve halk reformunun başarısızlığını da sürükledi beraberinde. Devrimci gelişmenin doruğuna ulaştığı bir sırada burjuvazi, kendi siyasal ve dinsel isteklerini formülleştirmişti; ne var ki, sonradan her türlü muhalefetten vazgeçti ve prenslerin mutlakıyetine boyun eğdi. Burjuva reformunun ideoloğu olan Luther, prenslerin adamı haline geldi. Almanya'da zafer kazanan onların reformuydu.

Köylüler Savaşı, gerici Katoliklerin durumunu sarsmış ve Luther'ci prenslerinkini güçlendirmişti. Bu prensler, yerel kilise üzerindeki egemenliklerini daha da sağlamlaştırdılar ve kendi prensliklerindeki kilise mülklerini dünyasallaştırdılar. Katolik prensler de, Papalığın uygun görmesiyle, kısmi bir dünyasallaştırmaya gittiler. Gerçekten Papa, böylesi ödünlerle, prensleri Katolik Kilisesi'nin kucağında tutmak istiyordu. 1526 yılında toplanan Speyer Dieti, bir yeni dinsel uzlaşma taslağı hazırladı; Luther'cilik ile Katoliklik arasında seçim yapma hakkını tanıyordu prenslere.

Şarlken, İtalya'yla hep savaş içinde olduğu için böylesi bir düzenlemeyi önlemek için hiçbir şey yapamadı. Ancak, bir ateşkesten yararlanarak, Speyer'de bir Diet topladı ve Worms Fermanı'nın (1521) yeniden tanınmasını sağladı; bu ferman, hatırlanacağı gibi, Luther'ci inanışın vaazını yasaklıyordu. Luther'ci prenslerle kentler buna uymayı reddettiler ve protesto ettiler bu kararı; "Protestan" adı da işte buradan gelir. 1530 yılında Augsburg Açıklaması'nın ilanı, Luther'cilere kendi amentülerinin tanınması adına, Protestan prenslerle görüşmeye girmeyi kesinlikle reddetti. Böylesi bir karşılık, Luther'ci prenslerle birçok imparatorluk kentini imparatora karşı askeri bakımdan bağlaşıklığa götürdü; Schmalkalden'de imzaladılar bunu. Şarlken pek tehlikeli bir duruma düşüyordu; yedi seçmenden üçü –Saksonya, Brandenburg ve Pfalz– Luther'ciydi ve Köln başpiskoposu açıkça bu mezhebe eğilimliydi. Oysa az sonra Saksonya dükü, imparator tarafına geçti; bu da patla-

yan savaşta (Birinci Schmalkalden Savaşı) Şarlken'e hasımlarını yenme olanağını sağladı. 1548 yılında Augsburg'ta varılan barış, Katolik dinini, az çok reforma uğramış biçimiyle, eski yerine oturtuyordu. Ateşkes, en fazla dört yıl sürdü. İmparatoru güçlenmiş görme korkusu prensleri harekete getirdi; içlerinden Katolik olan birkaçı, Habsburglara karşı Fransa Kralı II. Henri'yle bağlaşıklığa gittiler. İkinci Schmalkalden Savaşı başladı. Sonuç ise, tam bir başarısızlık oldu Şarlken için. Neredeyse Saksonya düküne esir düşecekti; dük ise, tehlikeli bir anda, eski bağlaşıklarıyla yeniden birleşmişti. 1555 yılında Augsburg Din Barışı imzalandı. Prensler, kendi seçtikleri dini –cujus regio, ejus religio ilkesine göre– uyruklarına dayatma hakkını elde ediyorlardı. Bütün planlarının suya düştüğünü gören Şarlken, 1556 yılında tahttan feragat etti; Almanya'da kardeşi I. Ferdinand, İspanya'da da oğlu II. Felipe yararına yapıyordu bunu.

BÖLÜM VI

KAPİTALİZMİN PALAZLANIŞI VE MUTLAK MONARŞİLERİN OLUŞUMU

Avrupa, bir uygarlıksa da siyasal birliği yoktur. Maddi alanda İmparatorun, manevi alanda da Papa'nın –karşılıklı yardımlaşarak– yürüttükleri ortaçağın o Hıristiyan cumhuriyeti kavramı kaybolmuş değil gerçi; ne var ki, gücünden yitirmiştir. Papa'nın otoritesini, hem de dinsel konularda ve Katolik devletlerde tanımazlıktan gelenler vardır ya da ona karşı çıkanlar; İmparatorun otoritesi ise, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğuyla sınırlıdır gitgide. Rönesans'ın bireyciliği, politikada, Avrupa'yı bir devletler sistemi halinde örgütleme biçiminde ortaya çıkmaktadır; bu devletler uluslardır ve denge içindedirler. Devletler arasında bir hukuksal eşitliğin yanı sıra –uzlaşmaz güçlerce keskin bir rekabet içine atılıp bölünmüş de olsalar– birbirine benzer örf ve ülküdeki özgür bireyler arasında hukuk eşitliği düşüncesi, ortaçağın bütün bunlara bir mertebe içinde bakan anlayışının yerine geçmekte.

Eğilim, büyük devletlerin kurulması yönündedir. Daha ortaçağda başlamış olan toplaşma, görece de olsa, yeni bir dengeye ulaşma yolundadır. Fransa gibi bazı devletler, vasalları olan ülkeleri kralın doğrudan otoritesi altına sokma işini tamamlamışlardır; Bourgogne Dükalığı 1493'te, Bretanya Dükalığı da 1532'de krallık iktidarına bağlanmışlardır. Başka yerlerde, birbirine komşu devletler, İspanya'da olduğu gibi, evlilik yoluyla ya da hükümdarların ortaklığıyla birleşmişlerdir; Aragon'la Kastilya'yı, 1469'da evlenen Fernando ve Isabel bir araya getirmiş; sonra her iki ülke, 1516'da –geleceğin Şarlken'i– Gent'li Karl'ın iktidarı altına girmişlerdir. Britanya adalarında, Galler Prensliği İngiltere'yle birleşmiş ve 1536'da aynı yönetime tâbi olmuşlardır. Kutsal imparatorlukta prensler, gerçek devletlere dönüştürmüşlerdir senyörlüklerini. İtalya, aralarında her türlü bağlılıktan sıyrılmış birtakım devletlere bölünmüş halde durmaktadır; onlar arasındaki dengeyi, dışardan büyük devletler gelip bozacaktır.

MUTLAK MONARŞİNİN GELİŞMESİ VE KOŞULLARI

Bu devletlerden çoğu, mutlak monarşiye doğru gelişmektedir. Ne zaman söz konusudur böyle bir yönetim biçimi? Kral, ulusal ülküyü temsil etmenin yanı sıra hukuksal olarak ya da uygulamada, kendisine egemenlik sağlayan yetkilere de sahipse mutlak monarşi vardır: Kralın kanun yapma, adaleti sağlama, vergi koyma, sürekli ordu besleme, görevlileri seçme, kamu düzenine ve özellikle de krallık otoritesine saldırıları olağanüstü yargılama yoluyla hükme bağlama yetkisi olmalıdır. Mutlak monarşi düşüncesi, kralla vasalları ve uyrukları arasındaki ilişkileri düzenleyen eskinin sözleşme ve örf düşüncesine gelip eklenmektedir; o, bu eski düşünceleri ortadan kaldırmadığı gibi, onlar da mutlak monarşiyi yatıştırıp yumuşatmamaktadırlar.

Nedir mutlak monarşiye götüren nedenler?

Çeşitli etkenler

Bu büyük devletlere can veren ve birliklerini sağlayan güçlü bir yurtseverlik duygusu görüyoruz. Bu inanç, yerel yurtseverliğe ve egemen prense bağlılık duygusuna –garip biçimde– gelip karışır. Aslında pek eski bir geçmişi olan yurtseverlik, yabancıya karşı büyük mücadeleler, krallık görevlilerinin eylemi, yeni iktisadi ilişkiler ve dahası hümanistlerin saray çevreleri ve büyük burjuvalar üzerindeki etkisiyle serpilip gelişir. Fransız hümanisti Guillaume Budé, ülkesinin ortaklaşa bir ruhu, bir kişiliği olduğu inancından hareketle *De Asse* adlı eserini "Fransa'nın dehası"na ithaf eder; Fransa'nın kendine özgü erdemlerini sıralayanlar, onun üstünlüğünü ilan edenler vardır; bir Fransız hümanisti de, ulusların başı olarak bakar Fransa'ya. Her şey bir yana, ne yapmıştır Charles Martel? Magripliler üzerinde kazandığı o büyük zaferle özgürlüğü armağan etmiştir Avrupa'ya. Yurtseverlik duygusunda başka Avrupalı halkların da Fransa'dan geri kalır yanı yoktur. Venediklilerin, Floransalıların, Napolililerin İtalya'sında, Machiavelli gibi hümanistler, İtalya'nın birliği ve bağımsızlığı adına kalem oynatmaktadırlar. Çeşitli ulusları barındıran Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda, Alman birliği ülküsünü savunan hümanist vardır.

Ve bu yurtseverlik, yer yer milliyetçilik kokar.

Mutlak monarşinin ilerleyişi, kralların iktidarlarını artırmak isteğine bağlı değil yalnızca. Roma Hukuku daha 13. yüzyılda, bütün yetkileri kişiliğinde toplayan ve iradesi kanun demek olan mutlak Prens düşüncesini getirmişti. 16. yüzyılda Eski Yunan'la Roma'nın revaç bulması, Roma Hukuku'na yeni bir canlılık getirir ve ilkçağın "kahraman" düşüncesini ekler ona. Kimdir kahraman? Her şeye egemen ve hayırsever yarı tanrı, halkların da kendilerini adama gereksinmesini duydukları varlığın bir örneği.

Güçlü bir iktidar zorunluluğunu, önce uluslar arasındaki mücadeleler dayattı. Kapitalizmin doğuşu ve palazlanışıyla beraber iktisadi ve siyasal üstünlük için kıran kırana bir savaş başlamıştı. Savaş, güçlü iktidarı, hızla karar alacak ve kararları herkesçe ve her yerde hemen uygulanacak yönetimleri gerektiriyordu.

Güçlü iktidar zorunluluğu, ulusların yapısından da doğuyordu. Gerçekten, her ulusun içinde, yerel birimlerin yanı sıra yığınla eyalet, belediye, köy topluluğu, üniversite, meslek kuruluşu, sınıf ve zümre yer alıyordu. Monarşiler her biriyle sözleşmeler yapmıştı; ve her topluluk ve kuruluşun ayrıcalıkları, örfleri, kuralları, bağışıklıkları, yargısı, mülkleri, şefleri, temsilcileri vardı ve hepsi de bir güçtü bunların. Bu topluluk ve kuruluşları, kendi çıkarları, durmadan karşı karşıya getiriyordu. Bu uyuşmazlıklarda kralın yeterince güçlü olması ve ortak iyilik adına, çalışmalarını düzene koyması gerekiyordu. Ne var ki, öte yandan, bu bölünmeler, onları birbirine karşı kullanma olanağını da veriyordu krala.

Ayrıca, bu uluslar büyük feodal ailelerin rekabetine sahneydi. İspanya'da Eboli'ler, Alba'lar vardı; Nederland'da ve Franche-Comté'de Chalon'lar, Vergez'ler, Horn'lar, Egmont'lar bulunuyordu; Fransa'da da Bourbon'lar, Montmorency'ler, Guise'ler, Condé'ler vd. Ortaçağın, giderek feodal düzenin duygu ve alışkanlıklarını sürdürdükleri için tehlikeliydi bunlar. Sadakat bağları bir "fedailer", "beslemeler" oluşturmuştu çevrelerinde ve bunlar, ölümü göze alıp her şeyi yapabilirlerdi. Kralın, onun da bu büyük ailelerin çevresinde yandaşları bulunduğu gibi, kendi çevresinde de yandaşları vardı; ve başkaldıranlara karşı, çoğu kez, onların rakiplerinden yararlanıyordu.

Son olarak, mutlak monarşi iki sınıfın, burjuvazi ile soyluların mücadelesinin bir sonucuydu.

Gerçekten, başta paraya gereksinmesi olduğu için ve feodallere karşı olmak üzere kral, burjuvazinin desteğini kolayca elde etti.

Nasıl oldu bu?

Krallık iktidarı, ödünç para alarak, krallık mülklerini ve vergileri kiralayarak, işletmeler üzerinde tekeller tanıyarak, Kilisenin tefecilik üstüne olan yasaklarına karşı koruyarak, senyörlerin ticaretin önüne koydukları engellere karşı ellerinden tutarak, korporasyonlara karşı destekleyerek tacir burjuvaları zenginleştirdi. Krallık iktidarı, tacir burjuvalarla imalathane sahibi burjuvaları, yeni proletaryaya karşı da korudu. Bu burjuvaların düşü, soylulaşmaktı; onu da ancak kral sağlayabilirdi onlara; ve bu değişiklik, soylulara has birtakım kamu görevlerinin kapısını açıyor kendilerine; piskoposluk ve manastırlar soyluluk beratı ve soylu fieflerini elde etme olanaklarına kavuşturuyordu burjuvaları. Böylece, burjuvalar soylular arasına giriyor ve denebilir ki, burjuvazi aristokratlaşıyordu. Ne var ki bu soylulaşmış burjuvalar, kazanç ve biriktirme hırsı, hesabi davranma ihtiyatlılığı gibi kimi burjuva âdetlerini sürdürüyorlardı. Bir anlamda, soylular da burjuvalaşıyorlardı. Bununla beraber, bütüne bakıldığında, soyluların iki kanadı vardır: Eski kılıç soyluları ile yeni soylular; biri herkesi küçük görüp yukardan bakarken, öteki, uzun boylu uğraşarak, güçlükle bu sıfatı elde etmiş ve üyelerinden çoğu savaşçılık mesleğinde dirsek çürüttükten sonra "yeteneği"ni ortaya koymuştur.

Soylular da burjuvaziye karşı kralın lütfuna sığınarak kendilerini savunabilirlerdi ancak. Soylular, meslek diye sadece askerliği bellediklerinden, topraklarını ve "feodal" haklarını savsaklıyorlardı. Ayrıca, para değerindeki düşüş, para olarak saptanmış ödentilerin değerini de düşürüyordu. Gerçi soylular, topraklarında, köylülerin mal olarak yaptıkları ödentiler ve hizmetlerle yaşamlarını sürdürebilirlerdi. Ne var ki, kralların sarayları, kentlerdeki salonlar ve toplantılar, uzak diyarlara seferler kendilerini çekiyordu. Senyörlüğün şanından olan lüks ve eli açıklık, burjuvazi yükseldikçe daha tehlikeli hale geliyordu soylular için, batırıyordu onları. Soyluların evlerinde bir alay hizmetçi ve uşak vardı. Düğünler birer balo, gezi, bale ve gösteri vesilesiydi; cenaze törenleri de sayısız ayinleri, yas giy-

sisi giymiş yoksullar, mum taşıyan dullar ve yetimlerin geçişini, sadakaları getiriyordu beraberinde ve bunlar, işleri tıkırında bir burjuva ailesinin –hemen hemen– bir yıllık geliri ölçüsünde bir serveti eritip götürüyordu. Kral sarayında verilen baloda giysiler, bütün dikkatleri üzerine çevirmeliydi. Böylece, soylu da kralın hizmetine girmek zorundaydı. Mertebesine göre, bir eyaletin ya da bir müstahkem yerin yönetimini, alayda, bölükte, ya da muhafız bölüğünde bir görev istiyor; çocuklarının düğününde bağışlar, küçük oğulları için manastırlar ve piskoposluklar diliyordu. Aslında, burjuvaya karşı soylu, toplumdaki yerini ancak krala başvurarak savunabilirdi; düklük, markilik, kontluk, baronluk, onları toplumda ön sırada gösterecek bütün bu unvanlar, bütün yaşama araçları, her şey devletin, giderek kralın elindeydi.

Burjuvazi ile soylular arasındaki mücadele: Mutlak monarşilerin gelişmesinin baş etkeni budur.

Mutlakıyetin sınırları

Aslında bu mutlak monarşilerin günlük yaşamda uyrukları üzerindeki gücü ve etkisi, 19. yüzyıldaki liberal demokratik yönetimlerinkinden de azdır. Hıristiyanlığın tanrısal kanunu, krallığın temel kanunları, mülkiyeti güvenceye bağlayan bazı devletler hukuku kuralları, heyetler ve topluluklar, onların sözleşmeleri, örfleri, ayrıcalıkları, bütün bunlar, kralın iktidarını sınırlamaktadır. Krallık görevlilerinin sayıca azlığı ile haber alıp verme güçlükleri de sınırlamaktadır bu iktidarı. Yalnızca sivil görevlilere bakarak söylemiş olalım: Avrupa'da, kralın en kalabalık görevliye sahip olduğu Fransa'da bu sayı, 1505 yılına doğru aşağı yukarı 15 milyonluk ve 480.000 km²lik bir ülkede, olsa olsa 12 bin kişiyi aşmıyordu; (yani 1250 yurttaş ve 40 km²ye de 56 görevli düştüğünü hatırlatalım). Böylece, merkezi yönetim iktidarını uyguluyordu; ne var ki, bugün olduğundan daha seyrek, daha az etkiliydi bu. Öte yandan, senyörler, heyetler ve topluluklar, bugün devlete düşen yığınla görevi, krallık denetimi altında yerine getiriyorlardı.

Ne olursa olsun, mutlak monarşi, 16. yüzyılda ilerici bir rol oynadı. Marx'ın işaret ettiği gibi, "bir uygarlık merkezi, sosyal birliğin taşıyıcısı olarak" görünüyordu o. İktisadi politikası pek tutarlı olmasa da sanayinin ve ticaretin gelişmesini destekliyor-

du; ve burjuvazinin henüz yeterince güç kazanmamış olduğu ve korumaya gereksinmesi bulunduğu bir dönemde sağlanıyordu bu destek. Ne var ki, mutlakıyetin bu ilerici rolü, tarihsel planda sınırlı oldu: Kapitalizmin gelişmesi, feodal ilişkilerin sürmesiyle uzlaşmazdı; nitekim 17. yüzyıldan başlayarak, mutlak monarşi kapitalist gelişmenin bir engeli olup çıkacaktır.

Mutlak monarşinin en gelişmiş örneğini Fransa koydu ortaya.

EN GELİŞMİŞ ÖRNEK: FRANSIZ MONARŞİSİ

Gerçekten, mutlak monarşinin –yukarıda belirttiğimiz– koşulları, en iyi Fransa'da oluşmuş bulunuyordu. Böylece, Fransız kralları, VIII. Charles (1483-1498), XII. Louis (1498-1515), I. François (1515-1547), II. Henri (1547-1559) ülkelerine en çok egemen olan hükümdarlar oldular.

Fransa kralının mutlak iktidarı, hukuksal yönden de tanındı. Egemenliği, tanrısal vekâletten geliyordu. Yalnız, Tanrı önünde sorumluydu. Bütün yetkiler de elindeydi: Savaş ilanı ve barış yapma ona aitti; uyruklarına istediği gibi vergi salabilirdi; kanun koyabilirdi, çünkü canlı bir yasaydı kendisi; hüküm verebilirdi, çünkü yüce yargıçtı ve kararlarına karşı bir başka yere gidilemezdi. Bununla beraber, kralın da uyacağı kurallar vardır: Sözleşmeler ve örflerle krallığın temel kanunları; bu temel kanunlar içinde başta geleni de, taç, Hugues Capet Hanedanı'nda, en büyük erkek evlada geçecektir, kral vasiyetname ya da başka bir yolla bu kanunlarda hiçbir değişikliğe gidemeyecektir, taç giyerken içtiği anda uyacaktır, yani Kiliseyi sapkınlığa karşı koruyacaktır.

Kralın etki araçları

Uygulamada, 1484'te Etats Généraux'nun başarısızlığa uğramasından bu yana kralın karşısına çıkabilecek –özel ya da kamusal– hiçbir özgürlük yoktur. Kral, vergilendirmeye egemendir ve bunun hâlâ oylandığı –Bourgogne, Normandiya, Provence gibi– bazı eyaletlerin aslında bir hakları yoktur; kral lütfederse miktarı tartışabilir yalnız. Kral, adaletin de başıdır. Zümrelerin temsilcilerinin kralın görevlisinin çevresinde toplanıp örfü uyguladıkları halk mahkemelerinin yerine duruşmalar

geçmiştir: Kral adına adaleti yerine getirenler, krallık görevlilerinden oluşan bir kurulla beraber hükme bağlarlar olayı; I. François'dan sonra, bir üst derece mahkeme de yoktur.

Kralın, meslekten sürekli ve kalabalık bir ordusu vardır; 1513'te 80.000 kişiye varan bu ordunun maaşını kral verir, kumandanlarını kendisi seçer; 300 müstahkem mevki, kapalı kentler ya da şatolar marifetiyle ülkeyi susta durdurur.

Kralın, sayısı gitgide artan görevlileri vardır. Her görev bir hizmettir ve her hizmet hükümdarın bir bağışı. Kamu iktidarının tüm görevlileri, kralın temsilcileri olmuştur. Avrupa'nın en kalabalık idaresi olarak, sayıları 10 ile 12 bin arasındaki bu görevliler, her yerde kralın iradesini yerine getirirler. Kralın çevresinde, kendisine bağlı kişilerden oluşan küçük bir kurul, siyasal kararların alınmasında yardımcı olurken, şansölye ile dilekçe amirleriyle beraber olağan bir kurul da adalet ve idare işlerini düzenler; Büyük Kurul, kralın yüksek adaletini ya da "ağırbaşlı" adaleti uygular. Paris'te ve –en son bağlanmış– eyaletlerde, görevli yargıçlardan oluşan parlamentolar kanunları tescil eder, adalete bakar ve kararlarıyla idareyi sürdürürler. Genel yöneticiler, eyaletlerde kralın tüm otoritesine sahiptir. Pek güçlü senyörler olan bu genel yöneticilere karşı kralın güveni yoktur. Onlara karşı parlömanları tutar kral. 1545'te, sınır eyaletleri dışında, genel yöneticiler ortadan kaldırılır. Parlömanların altında kralın adli görevlileri, vekilleri ve kurullarıyla, adalet ve asayiş yetkilerine sahiptir. II. Henri, onlarla Parlamanlar arasına bir aracı yargılama sokar. Kral konseyince yönetilen ve hesap dairelerince denetlenen krallık maliyesini I. François yetkinleştirdi; 1523'te tasarruf hazinesini kurdu ki, tüm gelirler orada toplanıyor ve giderler de oradan yapılıyordu. Hazine görevlileri, maliye bölgelerine göz kulak olmaktadır. 1542'de, 16 genel gelir toplama dairesi kurulur.

Özetle, işbölümü böyle gelişmektedir.

Mutlakıyet, toplum ve iktisadi yaşam

Bu etki araçları sayesinde krallık otoritesi, Kiliseye de dayatır kendini. Piskoposlarla rahipler, krala körükörüne bağlı insanlar olarak görülürler ve kralı savunmakla yükümlüdürler. Kral, cismani başıdır Kilisenin: Kilise kanunlarına yaptırım kazandıran odur; yalnızca o toplayabilir konsilleri ya da toplan-

masına izin verebilir; Kilisenin mülkleri de onun koruyuculuğu altındadır. 1516 tarihli Corcordat uyarınca, Papalığın gerekli gördüğü piskoposlarla rahipleri o seçmektedir; soylu ailelerin küçük evlatlarını verimli kaynaklarla donatmanın da bir yoludur bu. Kral yetkilileri bulunmadığı zaman piskoposların ve manastırların gelirlerini bir şölenle toplar. Konseyi, Kiliseyi yönetir; Parlömanları, papaz çömezlerini krallık yargılamasına tâbi tutar ve Kilise yargılamasının elinden hemen tüm davalarını alır. Paris Parlömanı, Kilisenin genel asayişini sağlar.

Kral, feodal senyörlere de egemendir. Sadece vasallar kalmıştır krallıkta. Tüm senyörlükler fieftir. Her senyör yalnızca krala karşı sorumludur. Senyör, adaletini yayamaz, müstahkem şato kuramaz, unvanın değiştiremez; kovuşturma, dava konusudur bunlar ve geri alınır. Vasallar, uyruklardan başka bir şey değillerdir. Kral, senyörlüğe de iradesini kabul ettirir. Senyörlerin vasallarını kendi vergisine tâbi kılar ve ayrıca, senyörlerin de vasallara vergi koymasını önler. Tüm uyruklar, senyörlerin adaletini kral adaletinin önüne götürebilirler: Yığınla konu, kral adaletine ayrılmıştır; bir önlem olarak da krallık yargıcı, senyörlük yargıcını yetersiz, yetkisini kuşkulu görürse bir davaya bakabilir. Feodal savaşlar sona ermiştir: Sonuncusu, Foix'nınkiydi (1484-1512). Senyörler uyuşmazlıklarını kralın yargıçlarıyla çözerler. Feodal egemenlikler dönemi kapanmıştır. 1523'te I. François, Bourbon dükünü hain olarak ilan edip topraklarını taca bağlar; 1532'de de Bretanya bağlanmıştır; kala kala güneyde bir Albret Prensliği kalmıştır.

Kral; eyaletlere, eski komün ya da kentlere de egemendir. Eyaletlerin bağlılık antlaşmalarına müdahale edebilir; onların adalet konseylerini parlamentolara, yüksek görevlilerini kendi eyalet görevlilerine dönüştürebilir; görevleri eyalete yabancı kişilere verebilir, meclislerini birbirinden ayırabilir, kentlerde seçimlere el koyabilir, seçilmiş heyetlerin etkinliğini denetleyebilir, korporasyon örgütlerini bir sisteme bağlayabilir; kentlerdeki zanaatkâr ve aşağı halk tabakasını –krallık görevlilerinin yargılamasına bağlı– ayrıcalıklı, mertebeli kuruluşlar haline getirebilir; bu görevliler, öte yandan, serbest mesleklerin etkinliğini de bir düzene bağlarlar.

Kral, bütün iktisadi yaşamı da yönlendirmenin arkasındadır ve "merkantilizm" adı verilen bir iktisadi milliyetçilik politikası gütmektedir: Bununla, iktisadi bakımdan kendi yağıyla

kavrulmayı gerçekleştirmekte ve "devletin siniri ve gücü" olan değerli maden miktarını çoğaltmaktadır; bunları sağlamak için de dışarıdan mal almayı engelleme amacıyla savurganlığı önleme kanunları koymakta ve dışarıya nakit para çıkışını önleyen kanunlar yayımlamaktadır; daha çok da dışardan gelen mallardan gümrük vergileri almaktadır.

Kral, ulusun tüm zümrelerine lütufta bulunur: Fahri ya da kazançlı görevler verir, maaş bağlar, armağan sunar, ayrıcalık sağlar, vergi iadesinde bulunur, nişan, madalya dağıtır, soyluluk bahşeder vb. Mutlakıyetin kendi çehresini ortaya koyan saray, yeni bir örgüt olarak, bir mertebe olur, bir meslek haline gelir ve gözleri büyüler.

Böylece, ayrıcalıkların birbirinden ayırdığı sınıflar ve zümreler hükümdara bağlanır; kendi rekabetleriyle yetinip hükümdarın mutlak otoritesini güvence altına alırlar.

Fransız mutlakıyetinin sınırları

Bununla beraber, uygulamada sınırları vardır bu iktidarın. Kral, işe karıştığında iradesini hep kabul ettirse de görevlilerin sayıca azlığı, iletişimin ve ulaşımın ağırlığı her yere her zaman erişme olanağını vermez ona. Eyalet yaşamının pek etkin olduğu bir çağ ve ortamda, yerel güçler etkilerini –büyük ölçüde– korurlar. Öte yandan, o devrin anlayışındaki bulanıklık nedeniyle kurumlar da pek çeşitli ve durmadan değişen fiili durumların bir yığıntısıdır. Görev adına ortaya çıkanlar da fazla uzmanlığı olmayan, değişen haklara ve yetkilere sahip insan ya da insanlardır; onların senyörlüklerden, kentlerden, kilise kuruluşlarından oluşan bir bütünü –istenildiği gibi– sınırlaması da olanaksızdır.

Kralın iktidarını, kendi görevlileri de yavaş yavaş yumuşattılar. Uzun bir süreden beri, görevlere adaylıklarını koyanlar, saray halkına, kralın kâtiplerine, şansölyeye ya da yardımcılarına, işleri olsun diye rüşvet veriyorlardı. Krallar, bu alışkanlıktan pay almaya ve mali görevleri satmaya ya da "hiçbir zaman ödenmeyecek bir ödünç" karşılığında vermeye başladılar. I. François, 1524 yılından başlayarak, "bu yeni metaya bir dükkân hizmeti görsün diye" bir işler hazinesi kurdu. Krallar görevlilere, para karşılığında, görevlerini bir başkasına satmaya ya da miras olarak bırakmaya izin verir oldular. Bu âdetler,

yüzyıl boyunca yaygınlık kazanıp genişledi ve örgütlendi, giderek bir kurum olup çıktı. Bu kurum, görevlerin artmasına ve görevlilerin de çoğalmasına katkıda bulundu; bu görevliler topluluğunda sorumluluk sulanıp ciddiliğini kaybediyor, ayrıca ortak çıkarlarını savunmaya götürüyordu onları. Bu görevliler, makamlarının mülkiyetine sahip insanlar olarak hareket ediyorlardı; öyle olunca da kral, bunları onların ellerinden belli hallerde para ödeyerek ya da uzun süren bir dava sonunda alabiliyordu. Böylece, görevliler gitgide kraldan bağımsız bir "dördüncü sınıf" olup çıktılar. Krallar da 1550'den sonra, kararlarını uygulatmak amacıyla gitgide artan ölçüde, istediklerinde azledebilecekleri geçici görevliler kullanmak zorunda kaldılar.

Üzerinde durulması gereken bir başka konu da din savaşlarıdır.

> Gerçekten, II. Henri'nin bir yarışmada vakitsiz ölümüyle krallık, küçük krallara, II. François'ya, IX. Charles'a kaldı ve Catherine de Médicis de naip oldu. Büyükler, Guise'lerle Bourbon'lar, Sarayı etki altına almanın yarışına, giderek kavgasına başladılar. Guise'ler Katolikleri, Bourbonlar da Protestanları tutuyordu. Saint-Barthélemy Günü –eyaletler bir yana– yalnızca Paris'te 3000'i aşkın Protestan öldürüldü (24 Ağustos 1572). Böylesi kıyımlarla damgalanmış olan din savaşları, krallık iktidarının saygınlığını düşürüp tehlikeye soktu. Kral, iki aşırı ucun arasında, onların saldırılarıyla yüz yüze kaldı. III. Henri döneminde, 1576 yılında kurulan Katolik Birliği, senyörlerin iktidarını yeniden kurup feodal parçalanmışlığı geri getirmeye kalktı. 1585 yılında kurulan birlik demokratik eğilimler taşıyordu. Protestan kuramcılar, gelenekler adına (Hotman, la Franco-Gallia) ya da sosyal sözleşme adına (Vindliciae contra tyrannos), seçilmiş meclislerle kralın iktidarını sınırlamak istediler. Birkaç kez Etats Généraux toplantıya çağrıldı. Düzensizliğin vardığı boyutlar, birlikçilerin İspanya'dan yana ve ulusal çıkarlara aykırı politikaları, IV. Henri'ye iktidarın yollarını açtı; o da III. Henri'nin bağnazca öldürülmesinin (1589) arkasından, Protestanlıktan döndü (25 Şubat 1594), krallığa barış getirip Nantes Fermanı ve Vervins Antlaşması (1598) ile iç savaşa ve yabancı istilasına son verdi.

Bu uzun savaşlar, sonunda mutlakıyetin gelişmesini de kolaylaştıracaktı ister istemez. İngiltere'den farklı olarak ticaretin, sanayinin ve burjuvazinin gelişmesi engellenmişti. Calvin'ci inanışta yığınla zanaatkâr İngiltere'ye göçtü ve mesleklerinin

sırlarını da oraya götürdüler. Yanıp yıkılmış, nüfusu azalmış bir ülkede iktisadi ilerleme kösteklendi. Hükümet, sanayi yaşamını düzenlemeyi sürdürebildi; görevliler, kralın iktidarının geçmediği yerlerde bile bu düzenlemeyi uygulayıp kendi ağırlıklarını artırdılar. Korporasyonlar ve çeşitli özel statüler hakkındaki 1581 ve 1597 fermanlar, çırakların sayısını ve çıraklık süresini sertçe sınırlayıp büyük imalathanelerin gelişmesini engelledi. Kralın ağır vergileriyle, başkaldıranların ele geçirdikleri yerlerde koydukları büyük vergiler sermaye birikimini önledi. Büyük burjuvazi, İngiltere ile Nederland'da olduğundan daha az gelişti; soylular da burjuvazinin tavrını almadılar. Mutlakıyetin koşullarının yerine ılımlı monarşinin ya da bir burjuva cumhuriyetinin koşulları geçmedi.

İşte Fransa'daki gelişmelerin ana çizgileri.

Fransız monarşisine benzer Avrupa monarşileri hangileri oldu?

Ayrıntılarda olmasa da yönetini koşulları ve tipi bakımından, Fransız monarşisi ile İspanyol monarşisi arasında benzerlik açık; hiç de yerinde olmayarak, iktisadi bakımdan çöküş içinde gösterilen İspanya Şarlken (1516-1555) ve II. Felipe zamanında (1555-1598) bir mutlakıyet ülkesi oldu. İspanyolların eline geçmiş Napoli devleti ya da Savoia-Piemonte devleti gibi birçok İtalyan devletinde de mutlak monarşi görüyoruz; Kutsal-İmparatorluktaki birçok Alman prensliğini yeni ordular, kapitalizm ve Roma Hukuku birer mutlak ve bürokratik monarşiye dönüştürdüler ve Şarlken'in, imparatorluğu birlik içinde tutmak ve merkezileştirme çabalarına karşın uygulamada bağımsızlıklarını da sürdürdü bu prenslikler.

Ne var ki, farklı yönetim biçimleri de vardır.

ILIMLI MONARŞİLER VE BURJUVA CUMHURİYETLER

Kapitalizmin ve burjuvazinin Fransa'da olduğundan çok daha önemli olduğu yerlerde ılımlı monarşi ya da burjuva cumhuriyetler görüyoruz; bunu belirleyen de burjuvazinin gelişme derecesi oluyor oralarda. Bu gelişmenin, yine Fransa'dakinden daha az boyutlarda olduğu ülkelerde ise hâlâ feodal ve bazen aristokrasinin üste çıktığı krallıklar sahneye geliyor.

Fazla yerimiz olmadığından birkaç örnekle yetineceğiz.

İngiltere, 16. yüzyılda fiili bir mutlakıyet aşamasına varmıştı. Ne var ki, bu mutlakıyet öylesine hızlı bir sosyal gelişmeye yol açtı ki, o yüzyılın sonlarına doğru, hukuk alanında da saptanmasına geçilmeden devrini tamamlamıştı.

Nasıl?

Gerçekten, VII. Henry döneminde (1485-1509), daha önceki uzun bir gelişme boyunca, senyörlerce ve kimi kuramcılarca (legiste) krallığa dayatılmış belli ilkeler buluyoruz. Bu ilkeler, toplumsal bilinçte öylesine yerleşmişti ki, yeni koşullarda da sürdü. Bu kuramlara göre, kralın edindiği ilk miras kanundur. Çünkü kanun yoluyla kraldır o; ve kanun olmazsa kral da olmaz: Kanun, kralın üstündedir. Her zaman uygulanmasalar da bilinçlerde yaşayan başka ilkeler de vardı: Kral, parlementonun iznini almadan yeni bir vergi koyamaz, hiçbir kanun çıkaramaz; hiç kimse, işlediği suçu gösteren bir belge olmadan ve çabucak yargılanmadan hapsedilemez; suçluluk ya da suçsuzluğa, on iki yurttaştan oluşan bir *jury* hükmetmelidir; görevliler, görevlerinde işledikleri suçlardan dolayı mahkeme önüne çıkarılmalıdır; kralın bakanları, Avam Kamarası'nca seçilmelidirler.

Kralın pek az görevlisi vardı. Adaletin ve idarenin en büyük bölümü, kral adına, onun atadığı önemli kişilerce yürütülüyordu. İngiltere, kontluklara bölünmüştü. Her birinde, yerel büyük soylular arasından çıkan ve milislere kumanda eden bir *lord* vardı; orta toprak soyluları ile soylu olmayan zengin toprak sahipleri arasından seçilen bir *sheriff* ve sulh yargıçları yargılayıp asayişi sağlıyorlardı. Kralın onlar üzerinde bir otoritesi yoktu. Kuzeyde, kontluk örgütlenişi kuraldı: Senyörler, uygulamada otoritelerini koruyorlardı. Kontluklar, Galler ülkesinde 1536 yılına değin yoktu. Bütün bunlar, aristokrasinin ve birkaç büyük kentin üstünlüğünü sağladı.

Ne var ki, VII. Henry, mutlak bir kral olarak hareket etti; VIII. Henry (1509-1547) daha da ileriye götürdü bunu; VI. Edward'ın (1547-1553) ardından Mary Tudor da öyle davrandı; son olarak, fiili mutlakıyet Elizabeth (1559-1603) ile doruğuna vardı. VII. Henry, iç savaşlardan bitkin hale gelmiş, huzur ve otorite isteyen bir ülke bulmuştu. İki Gül Savaşı, soyluları parçalamıştı. Yeni soylular ise her şeyi krala borçluydular. Parlamento uysallaştı. Yüz Yıl Savaşları'nın keskinleştirdiği

ulusal duygu, Fransızlara karşı duyulan kin ve korku, krallık iktidarını destekliyordu. Kral, İngiltere'de pek erken yayılan Rönesans'ın düşüncelerinden de yararlanıyordu. İngilizler, çok geçmedi dinsel sorunların içine gömüldüler, politikaya az buçuk kayıtsızlık gösterip yönetimi krala bıraktılar. Ulusçulukları, Papa'ya pek düşman etmişti onları; ve VIII. Henry, VI. Edward, Elizabeth de hükümdarlığa halk arasında bir saygınlık kazandırdılar. Son olarak, kralın önemli bir etken olduğu iktisadi hamle, burjuvazinin gelişmesine yol açtı; burjuvazininse, krallık iktidarının desteğine gereksinmesi vardır.

İngiltere, 15. yüzyılın sonlarında, her şeyden önce çiftçi ve çobanlardan oluşan bir ulustu hâlâ. Ne var ki, daha o yıllarda, yünlerinden hafif dokumalar yapmaya başlamışlardı; bu dokumalar, Flaman kumaşlarından daha ucuzdu ve onlarla Kıta Avrupası'nda büyük bir rekabete girişmişti ve bu rekabet ta Ortadoğu'ya değin uzanıyordu. VII. Henry, ham yünün dışarıya satılmasına karşı koyduğu vergilerle, bu sanayiyi korudu: Öyle olunca da ham yünün fiyatı yükselmeye başladı ve İngiliz yünlerinden yapılan Flaman kumaşlarının fiyatlarının da fırlamasına yol açtı. VIII. Henry, 1536-1539 yıllarında, manastır mülklerinin satışa çıkarılmasıyla İngiliz ekonomisine kesin bir hamle kazandırdı. Bu sermaye akışıyla İngiltere'de gerçekten bir iktisadi devrim oldu; ve İngiltere, 16. yüzyılın ikinci yarısında, bir bakıma, büyük deniz ticaretine ve merkezileşmiş büyük sanayiye sahip bir ülkeydi artık; ve korumak gerekiyordu bunu. Zengin bir burjuvazi, toprak satın alıyor, *gentry*'ye giriyordu; ve yerel görevler için eski saygınlarla rekabete girişiyordu. Keskin bir sınıf mücadelesi başlamıştı: Güneydoğu İngiltere'de, küçük soylular da kendilerini kapitalist tarıma ve büyük ticarete verdikleri için o kadar keskin değildi bu mücadele; bazı bölgelerde ise alabildiğine sertti: Nitekim 1569'da, büyük feodaller, Northumberland ve Westmoreland kontları, kraliçeye karşı ayaklanmışlardı; Katolikliği ve onun temsilcisi Mary Stuart'ı savunmak kadar bu yeni insanların yükselişini durdurmak için de yapmışlardı bunu. Krallığın zaferi, yeni kapitalist toplumun zaferi oldu. Öte yandan krallık, avare dolaşan ve 1549'da başkaldırmış yeni proletaryayı dizginleyip işe koşmak zorundaydı; bunun gibi, toprak sahiplerinin "çitleme"ye (*enclosure*) gittikleri ve yünlü sanayi için koyun otlakları haline getirdikleri ekili topraklardan kovdukları kesenekçi ve kiracılar da bu proletaryaya katılmışlardı, onlara da

dur demek gerekiyordu. Kapitalistlerin gereksinmeleri, sınıflar arasındaki zıtlık, krallık iktidarını destekledi.

Reform, ne ucuzlatmıştı Kilise'yi ne de demokratlaştırmıştı. Yük, başta öşür biçimi altında, geçmişteki ağırlığıyla sırtlara bindi. Belki şu farkla yalnızca: Bu öşrü, onu satın almış ya da kralın kendilerine bağışladığı yığınla kişi topluyordu artık. Manastırların kapatılmalarının ve mülklerinin dünyasallaştırılmalarının sonuçları, oralara bağlı binlerce çiftçi için çok daha ağır oldu. Mülklerin değişmesi, bu küçük kesenekçilerin yoksulluğa düşmesi ve haklarını yitirmeleri demek oluyordu. Gerçekten, yeni sahipler, köylülerle ilişkileri düzenleyen atadan kalma âdetlerle bağlı değildiler. Daha fazla gelire ve ranta konmak için bu âdetleri koparıp atmada hiçbir rahatsızlık duymadılar. "Çitleme"lerin doğurduğu felaketlere kazanç hırsının doğurduğu felaketler gelip eklendi. Yeni malikler, rantları ve fineleri yeniden yükselttiler, tarlaları çitle çevirdiler ve babadan oğula kesenekçi olanları kovdular oralardan. Manastırların, ekilir toprakların üçte birine yakın miktarına sahip oldukları göz önünde tutulursa, köylüleri çarpan felaketin boyutları hakkında bir düşünceye varılabilir. Marx, manastırların dünyasallaştırılması konusunda sonradan şunları yazacaktı: "Reform ve onun sonucu olarak kilisenin mallarına karşı girişilen soygun, 16. yüzyılda halkta şiddet yoluyla el koyma yolunda yeni ve korkunç bir eğilime yol açtı."

İlk halk hareketi, VIII. Henry'nin sağlığında, 1536 yılında, İngiltere'nin kuzeyinde patlak verdi. Başkaldırı, soyluların yönetmesine ve istemlerin gerici niteliğine karşın, hiç kuşkusuz, halkın aşağı tabakalarının tiksintisini dile getiriyordu. VIII. Henry'nin ölümünde, Tac henüz pek genç olan VI. Edward'a geçince, dayısı Somerset dükü naip oldu. VI. Edward zamanında Reform daha da ileri gitti. Protestanlarınkine yakın yeni bir amentü hazırlandı. Din hizmeti İngilizce yapılmaya başlandı; bazı Katolik âdet ve ayinlere son verildi. 1548 yılında, devlet yönetimindeki durumunu güçlendirmek için sosyal demagojiye yatkın olan Somerset, "çitleme"ler hakkında yeni bir araştırmaya girişti. Krallığın koyduğu kurallara uymadıkları bahanesiyle rakiplerine ve kendini kıskananlara ağır para cezaları biçti. Hükümet yapısında bir çatlak doğurdu bu ve giderek idarede karışıklığa yol açtı. Hoşnutsuzlukları gitgide artan halk kitleleri bundan yararlandılar.

1549 yılında ülkenin büyük bir bölümünde ayaklanmalar patlak verdi. Baharda, kontlukların çoğunda "çitleme"lere karşı pro-

testo eylemleri görüldü. Bunların içinde en önemlisi, İngiltere'nin doğusunda, soyluların en alt tabakalarından birinden gelen Robert Ket adlı birinin yönettiği bir başkaldırı oldu. Hareketin merkezi, sanayi bakımından pek gelişmiş bölgelerden biri olan Norfolk Kontluğu'ydu. Hayli zamandan beri çok sayıda ve güçlü *freeholders*, ortaklaşacı mülkiyeti yok eden çitçilere karşı korkunç bir direniş içindeydiler orada. Hareket, kontuluğun güneyinde, Attleborough'ta çitlerin yıkılmasıyla başladı ve hızla yayıldı. 20 Haziran'da, başkaldıranlar, kontluğu güneyden kuzeye katettikten sonra, karargâhlarını başkent Norwich'ten pek de uzakta olmayan bir yerde kurdular. 20.000 kişiydiler daha şimdiden. Kentlerin aşağı halk tabakalarından yardım gören ayaklananlar, 22 Haziran'da Norwich'i ele geçirdiler. Kendilerine karşı –Northampton Markisi'nin kumandasında– gönderilen 1200 kişilik silahlı bir birlik bozguna uğratıldı. Başkaldıranlar programlarını Londra'ya yolladılar. "Çitleme"lerin sona erdirilmesini, ortak toprakların köylülere geri verilmesini istiyorlardı. Ayaklananlar, ayrıca lordların ortak topraklardan yararlanma haklarından da yoksun kılınmaları arzusundaydılar; gerekçe olarak şöyle diyorlardı: "Onların yeterince kendi toprakları vardır. Biz (...) barış yargıçlarının, şeriflerin (...) Kral VIII. Henry'nin hükümdarlığının ilk yılından başlayarak, halktan gizledikleri, 'çitleme'lere karşı (...) iyi kanunların yeniden yürürlüğe sokulmasını istiyoruz" (Madde 27).

29 maddelik bu programda, Almanya'da ayaklanan köylülerin ünlü "12 Madde"sini, pek dikkat çekecek biçimde –hemen kelimesi kelimesine– hatırlatan çok madde vardır. Zamanın bir kronikçisi, Ket'in, başkaldıranlara hitapla yaptığı bir konuşmayı anlatır: "Şimdi zengin kişiler alay edip hiçe sayıyorlar sizi; eziyorlar ve bırakmıyorlar ayaklarınızın üzerinde doğrulasınız. Servetler kasalarına akıyor, sizlerse sefalet içindesiniz: Yediğiniz bakla ve içtiğiniz yulaf çorbasıdır." Ne var ki Ket, başkaldıranların, "mülkiyet hakkı"na saygılı davranmalarına çalışıyordu: yani kimi yoksullar arasında görülen eşitçi eğilimlerin silinmesine çaba gösteriyordu. Bu yoksullar ise yayımladıkları bir belgede şöyle diyorlardı: "Bütün çitleri yerle bir edeceğiz, tüm çukurları dolduracağız ve herkese ortak otlaklardan yararlanmasını sağlıyacağız (...) Her şeyin özgür ve eşit kullanılmasını istiyoruz." Çiftçilerin bu eşitçi eğilimi, antifeodal başkaldırıya katılan tüm yoksulların eğilimi oldu.

Ayaklananlar arasında kaynaşmanın olmayışı, pek derin sosyal farklılıklar, servetlerdeki çeşitlilik hareketin dibini alttan alta oydu. Londra'nın üstüne yürümek yerine, Ket, görüşmelere kalktı. Aradan

geçen zaman içinde hükümet, özellikle Alman ve İtalyan paralı askerlerden oluşan bir ordu kurdu. 27 Ağustos 1549'da, Norwich'te yapılan kesin savaşta, başkaldıranlar, kendilerinden daha iyi donanmış ve alabildiğine talim görmüş düzenli orduya yenildiler. Kan gövdeyi götürdü. Robert Ket ve kardeşi William, kimi öteki "kışkırtıcılar"la beraber darağacına yollandılar. Robert Ket'in başkaldırısına yol açan şey, Wat Tyler'inkinden farklı olarak, küçük şato sisteminin çözülmesi değildi yalnızca: Kapitalist ilişkiler küçük şatolara gelip girmişti; ve bu ilişkiler, kuşkusuz, hem parçalı mülkiyete düşmandı hem de öteki geleneksel işletme biçimlerine. Köylülük, yeni soylularla burjuvazinin bağlaşıklığı karşısında soyutlanmıştı; yenilgisi de kaçınılmazdı öyle olunca.

VIII. Henry ve arkasından gelenler, zorla ödünç ve bağış koparark, gümrüklerden pay alarak kendilerine kaynaklar yarattılar. Krallar, 1539-1549 yılları arasında, Parlamentonun anayasal değer tanıdığı duyurular ve krallık konseyi kararlarıyla yasamada bulundular. 1487'de yeniden örgütlenen, sonra da 1517'de Şansölye Wolsey'in düzene soktuğu konseyin adli bölümü, yani "Yaldızlı Oda", krallığın ayrıcalıklarını tanımayanları kararlarıyla zorladı; *sheriff*'ler, sulh yargıçları ve bütün İngilizler, kralın iradesini yerine getirmeye koyuldular. 1540'ta istikrarını bulmuş olan "Özel Konsey" öteki konseylere de egemen olarak, hükümetin birliğini sağladı. Öte yandan kral, Avam Meclisi seçimleri için resmi adaylık uyguluyordu. Lordlar Meclisi'ne gelince, kralın atadığı piskoposlar başpapazların (*abbé*) yerine geçtiler.

İngiliz mutlakıyeti, 16. yüzyılda doruğuna, Kraliçe Elizabeth ile vardı; daha önceki uygulamalar, onun döneminde son noktasına ulaştı. Yüksek Komisyon Divanı (1583), kraliçenin kiliseye üstünlüğüne (1559 tarihli kanun) karşı çıkanları jürisiz yargıladı. Devlet sekreterleri bakan oldular; onlar arasında William Cecil, başta gelen bir rol oynadı. Hükümet, bireyleri desteklemek üzere, iktisadi yaşama, sıkı bir merkantilist politikayla sürekli müdahalelerde bulundu. İspanyol istilası korkusu altında yaşayan hükümet, savaşta yararlanabileceği devlet kaynaklarını, donanma ve sanayileri sonuna değin artırdı. Gemi yapımına prim verildi, balık yenmesini dayatan kanunlar çıkarıldı; yabancı gemilerle taşınan mallara daha yüksek gümrükler koyan, tekelci ticaret ortaklıkları yaratan Hansa'ya karşı savaş açan 1559 tarihli Denizcilik Kanunu (Act of Navigation), ülkeye gemi ve denizci sağladı, ticareti geliştirdi. 1563 tarihli Zanaatkârlar

Statüsü, el emeğini düzenledi; mesleki eğitimi sağladı ve el emeğinin ustalarla kapitalistler arasındaki dağılımına kurallar koydu. Tekeller, ortaklıklar, Kıta Avrupası'ndan din savaşları nedeniyle kovulmuş yabancıların yerleştirilmesi, onlara tanınan ayrıcalıklar, yeni sanayi kollarının doğuşuna yol açtı: Başta da top ve barut yapımı, demir, kalay, kurşun, kükürt geliyor; sonra da hafif dokumaları, Anvers'ten Manchester'e gelen pamuğu görüyoruz vb. 1571'den başlayarak 1545 tarihli statü, faizli ödünce uygulandı. Bir para reformu, İngilizlere Avrupa'nın en sağlam parasını sağladı. Fiyatların ılımlı kalması ve ekinin de bol olması koşuluyla, dışarıya buğday satımına da izin verildi.

Mutlak monarşiye bağlı iktisadi gelişme, mutlak monarşiye muhalefeti de yarattı. 1575 dolaylarından başlayarak, büyük tacirlerin ve merkezileşmiş imalathanelerin sahibi büyük sanayicilerin sayısı ve gönenci, alabildiğine arttı. Kendi güçlerinin bilincindeydi bu insanlar ve özellikle de iktisadi etkinliklerinde serbest kalma gereksinmesini duyuyorlardı. Öyle olduğu için de kendilerine dayatılan düzenlemelere ve mutlakıyete düşman oldular. Aynı zamanda, Kraliçenin dayattığı Anglikan Kilisesi'ne karşı çıkan Protestanların sayısı ve kızgınlığı da artıyordu gitgide; istedikleri, müminlerin kendiliğinden örgütlenişine ve papazların seçimine dayanan Presbiteriyen bir kilisesiydi ya da kilisenin de olmadığı bir bağımsızlık istiyorlardı.

Şu da var: İngiltere'de özgürlüğün ilkeleri, hiçbir zaman geçerliliğini yitirmemişti. VIII. Henry'nin kendisi, bu ilkelere karşı saygısını hep ortaya koymuştur. Parlamento, boyun eğerken bile, haklarını hatırlamıştı hep. Özetle, mutlakıyeti olanaksız kılacak bir düşünce değişikliği yetiyordu. Muhalifler, uzun süre İspanyol tehlikesiyle durduruldular. Ancak Parlamento, 1603 yılında, Elizabeth'den tekellerden vazgeçme vaadini söküp aldığında, değişme de kendini haber verdi.

Mutlakıyetle burjuva özgürlükleri arasında mücadele başlamıştı

Nederland'da devrim

Nederland, değişik unvanları olan aynı prense bağlı eyaletler topluluğuydu.

İmparator Maximilian, sonra da oğlu Güzel Philippe, ülkeyi, mutlak egemenlikleri altında birleştirmeyi denemişlerdiyse

de senyörlerin ve kentlerin özerklik ve bağımsızlık anlayışına çarpmıştı girişimleri. Ancak devletin, esnaf kuruluşlarına karşı "tacirler"i koruması sayesinde, kapitalizm de zaferini kazanır. Anvers, Bruges'e üstünlüğünü kabul ettirir ve kendisine hammadde sağladığı kadar alıcısı da olan, Nederland'ın iktisadi birliğini kurar. Ticaret serbestliğine, iktisadi bireyciliğe, giderek yerel özerkliklere karşı monarşik merkeziyetçiliğe tutkun kapitalist bir burjuvazi, zanaatkâr kentlerin burjuvazisine üstün gelir. Soylular gibi yaşayan bu büyük burjuvalara karşı soylular da kendilerini burjuvalardan ayırmak ve sosyal üstünlüklerini korumak amacıyla, prensin bahşettiği görevlere ve ayrıcalıklara dayanırlar. İktisadi gelişmeye eşlik eden Rönesans'ın gelişmesi, bireyciliği, grup ve özerklikleri bozup parçalama duygusunu geliştirir; bu parçalanmanın üstesindense ancak güçlü bir prens gelebilirdi. Roma Hukuku da çoğu kafaya mülkiyetle ilgili düşünceler sokar. 1516'da ülkenin prensi olan –geleceğin Şarlken'i– Gent'li Karl, mutlakıyetin kurumlarını yaratmak ister. Her eyalete hükümdarın doğrudan temsilcilerini yerleştirir: Görevleri iyi belirlenmemiş bir genel yönetici vardır; adalet divanları, çoğu yerde hesap odaları; eğitimleri ve çıkarları gereği hükümete yakınlık duyan burjuvaların eline geçmiş belediye görevlileri. Charles, eyaletleri merkezi yönetime bağlar. Ülkeyi bir konseyin yardım ettiği bir naip yönetmektedir; çok geçmeden bu konsey, Fransa'daki gibi üçe bölünür: İçinde soyluların yer aldığı, politikaya bakan Devlet Konseyi; hukukçular, burjuvalar ve küçük soylulardan oluşan ve adaletle idareye bakan Özel Konsey ile Maliye Konseyi (1531). Charles, temsilcilerini Genel Meclis'e göndermelerini dayatır. Son olarak da 1547'de, soylulardan oluşan, ücretini kendisinin ödediği ve kendisine bağlı sürekli bir ordu kurar. Görevlileri, yaşamın her alanına burunlarını sokarlar; alışverişi, borsayı, tersaneleri, kamu yardımlaşmasını düzen altına almak ister, örfleri yazılı hale getirmeye, Roma Hukuku'nu sokmaya kalkarlar. Bu ortak kurumlar, On Yedi Eyalete bir birlik getirir ve ulusal duygunun uyanışını tamamlarlar.

Ne var ki, hukuka geçmemiş, sadece uygulamada bir mutlakıyetti bu. Charles, keyfince sürekli vergi koyamadı; toplananı istediği gibi kullandı, ancak Genel Meclis vergiyi oylama hakkını elinde tuttu; siyasal sistemin anahtarı da işte bu noktaydı. Çok geçmeden, burjuvazinin gelişmesi mutlakıyeti olanaksız hale getirecektir. Hep feodal dönemle burjuva dönemi arasın-

da gördüğümüz mutlakıyetçi dönem, Nederland'da pek kısa sürdü; mutlakıyet, hukuk alanına geçip yerleşemedi:

Şarlken'in oğlu II. Felipe (1555-1598), Nederland'ı hukuksal yönden de bir monarşi yapmak ister; çünkü coğrafi durumu ve kaynakları, Avrupa egemenliğini sağlayacaktır ona. Boşa çıkar çabası. İspanyol yönetimi, iktisadi alandaki düzenlemeleriyle ülkenin çıkarlarını bozar: Örneğin, gemilerde tayfaların sayısının çoğaltılması emri, maliyet fiyatlarını artırır; 1577'de İspanyol hazinesinin iflası ise bütün dünyayı etkiler. İçten içe bir iktisadi bunalım, hükümete karşı olan sızlanmaları daha belirginleştirir.

II. Felipe, soylularla burjuvazi arasındaki dengeyi, burjuvalar yararına bozarak, muhalefetin kapılarını açar. 1559'da İspanya'ya hareket ettiğinde, Naip Parmalı Margherita'nın yanına üç burjuvadan oluşan bir konsey bırakır; içlerinden biri Granvelle'dir. Bu yarı resmi kurul tüm önemli işleri eline geçirir ve devlet konseyinin varlığını hiçe indirir. Soyluların önemi azalmıştır; oysa topraklarını kapitalistler gibi işlettikleri, borsada spekülasyon yaptıkları, kapitalist girişimlerde sermayeleri olduğu, burjuvalardan tiksinseler de burjuvalaştıkları halde iktisadi bunalım onların da arkasındadır. Aynı zamanda devlet konseyi üyesi de olan Granvelle'le, devlet konseyinde bir arada bulunmayı reddederler.

Devrimi, büyük soylular başlatır.

Oysa burjuvalar II. Felipe'i tutmazlar ve ona karşı birleşirler. Bunun sonucu şudur: Kral, ulusal ülküyü temsil etmemektedir artık. Her İspanyol, ülkenin vergilerini yabancı amaçlar için kullanan bir yabancı gibi görünmeye başlar. İspanyol birlikleri, arkadan da –1567'den 1573'e değin– Dük d'Albe'nin terör hükümeti, kasılma, zalimlik, sofuluk ve har vurup harman savurmalarıyla nefretini uyandırır herkesin. Her şeyi dinsel çıkarların arkasına takan kralın din politikası, bu yaşamı genişliğine alan, Rönesans kafalı ve –hangi dinden olursa olsun– tacirlere buyur etme gereksinmesini duyan bu ülkede, hayli ılımlı ve hoşgörülü Katolikleri kaygılandırır. Son olarak da 1543'ten beri ilerleme içinde olan Calvin'ciler, Protestan bir devletin düşünü görürler ve devrimcidirler. Katolik kralın da uzlaşmaz düşmanıdırlar. Alışveriş üstüne sürekli vergi koyup mutlakıyeti katmerleştirmeye kalkmakla, Albe bardağı taşırır (1571). Alışveriş felce uğrar. Sefalet hüküm sürmeye başlar.

İç savaş başlar. Devrim, mutlak rejimden bir burjuva rejime geçtiğinde olağan yürüyüşünü izleyecektir: Soyluların devriminden sonra burjuva devrimi gelecektir, sonra demokratik devrim, arkasından da burjuva gericiliği.

Gerçekten Nederland, önce federal yapıda bir liberal burjuva devletine dönüşür. 1572 yılından başlayarak, Calvin'ciler Calvin'ci bir devlet kurarlar; Hollanda ve Zelanda deltasının koruduğu bu devletin başında, genel yönetici (*stathouder*) olarak Prens Willem van Oranje (Nassau'lu) vardır. Prensin çevresine sığınmış Fransız Calvin'cileri, devrime bir gerekçe ve bir siyasal öğreti verirler: İktidar, halka Tanrı'dan gelmekte ve halk da onu krala vermektedir; kral, gerçek ve doğal kanunu olan Tanrı'nın kanununa uyuyorsa iktidarı elinde tutabilir; tersi olduğunda, halk kendisi değil, ama yüksek görevlileri aracılığıyla bu iktidardan yoksun kılabilir onu. Nederland'da da harekete geçecek olan Genel Meclis'tir; çünkü Nederland bir eyaletler topluluğu değil, birleşmiş bir ulustur. Böylece doğal haklarla ilgili akılcı bir kuram, geleneğin, tarihsel hakların, kralın ayrıcalıklarının yerine geçiyor; kapitalizmin ve mutlak monarşinin ortaya çıkardığı gelişimin sonuçlarını dile getiriyor ve gerekçelendiriyordu. Okumuş burjuva görevliler ile avukatların aklı yattı buna. 19 Ekim 1576'da, Gent Barışı ile hükümdarın yerine geçen Genel Meclis, bu ilkeler üzerine yeni devleti kuruyordu.

Ne var ki, II. Felipe'yle uzlaşma girişimleri, Willem van Oranje'yi ve Calvin'cileri kaygılandırdı. Savaşın yakıp yıktığı bir ülkede, işçilerle zanaatkârların sefaletinden yararlandılar. Yazdıkları yergi eserleri, halkın her türlü otoriteye ve özellikle de Kiliseye karşı güvensizlik ve kinini bileyledi; Tanrı iktidarının sahibi olduğu için halk, bundan sonuçlar da çıkardı. 1577 Ağustosu'nda, Brüksel'de, On Sekizler Komitesi diye adlandırılan bir komite, otoriter bir demokrasi kurdu ve halkın diktatörlüğünü Genel Meclis'e de uyguladı. Bir diktatörde; Prens Willem van Oranje'de kendi varlığını dile getiren halk, diz çökmüş bir halde, sevinç hıçkırıklarıyla kabul etti onu; "sanki kenti Tanrı'nın kendisi dolaşıyordu". Demokratik hareket, Orta ve Güney Nederland'da kentten kente yayıldı.

Ancak, mülkiyete saldırılar, burjuvalarla soyluları korkuttu ve güçlü bir iktidarı özletti onlara. Kiliselerin ve manastırların yağmalanması, papazlara ve keşişlere saldırılar din duygusunu uyandırdı, Cizvitlerin vaazını kolaylaştırdı. Katolikliğin

çıkarları her şeyin önüne geçti. Öte yandan savaş, Anvers'in yağmalanması (1576), kuzeydeki başkaldıranların Escaut ağzına koydukları abluka, güneyden göçmüş Calvin'ci tacirlerin yerleştiği ve ticareti Anvers'in ticaretinin yerine geçen Hollanda ve Zelanda'nın rekabetiyle ülke çökmüştü.

Nederland iki ulusa bölündü, güneydeki soylular ve burjuvalar, demokratlardan kendiliğinden sıyrıldılar ve 1579'da Arras Birliği'ni kurdular; bu olurken, kuzeydeki Calvin'ci burjuvalar da Utrecht Birliği'ni oluşturuyorlardı. Genel yönetici Farnese, Arras Birliği'ni İspanya kralıyla uzlaştırdı; kral bir süre için mutlakıyetten vazgeçti ve yavaş yavaş, çoğu ordunun gelip geçmesine elverişli geniş ovalardan oluşan güneyin on eyaletini yeniden ele geçirdi. Kuzeyde ırmak kolları, bataklıklar, geniş su alanları, taşkınların ve denizin koruduğu delta eyaletleri bir kıyıda kaldılar. Din farklılığı, orduların yakıp yıkmaları, iktisadi rekabet, bu iki milliyeti gitgide ayırdı birbirinden.

1598'de II. Felipe, birliği yeniden kurmaya kalktı. Arşidük Albert ile Isabelle'in yönetiminde olmak üzere, Nederland'a açık bir özerklik tanıdı. Ne var ki, yalnızca güney tanıdı bu ikisini. Kuzey; burjuva, Protestan, feodal, liberal devlet yazgısını izliyordu. Güney ise, gitgide bir mutlakıyet ülkesi olacaktır yeniden.

Nederland'daki devrimin tarihsel önemi nedir?

Nederland devrimi, Avrupa'da ilk burjuva devrimi oldu. Bu devrimin gerçekleştiği dönem, doğan kapitalizmin henüz imalathane aşamasında bulunduğu, "ticaret üstünlüğünün sanayi üstünlüğünden önce geldiği" ve kapitalist toplumun yükselen sınıflarının –burjuvazi ile proletaryanın– henüz olgunluğa erişmediği bir dönemdir. Başkaldırı, yabancı vesayetindeki bir ülkede patlak vermişti; bir kurtuluş savaşı biçimini aldı, Calvin'cilik de ideolojik bayrağıydı. İtici güç halk kitleleriydi, ancak devrim, ülkenin kuzeyinde başarıya ulaştı; çünkü iktisadi, sosyal ve siyasal koşullar orada uygundu. Bununla beraber, iktidar devrimci burjuvazinin eline geçmedi; soylularla bağlaşıklık içindeki tutucu tacir oligarşisinin eline geçti. Oranjizm, bu ortaklığın simgesi oldu ve cumhuriyetin tarihinde büyük bir rol oynadı. Gerçekleştirilen iktisadi, sosyal ve siyasal reformlar, yarım önlemler oldular ancak ve feodal kalıntılar varlıklarını her yanda sürdürdüler. 17. yüzyılın sonlarında İngiltere, daha köktenci bir burjuva devrimi yapıp Avrupa'da ön sırayı alacak-

tır; Hollanda ise, ikinci planda gelen güçler arasına girecektir gitgide.

"ORTAÇAĞLI" MONARŞİLER

Bundan önce anlattıklarımızdan farklı olarak, içinde güçlü bir burjuvazinin boy atmadığı ülkelerde krallık, mutlak monarşi aşamasının berisindedir.

Polonya ile Rusya'dan söz etmek istiyoruz.

Polonya

Polonya, son Jagellon'lar, yani Jan I Adalbert (1492-1501), I. Alexander Jagellon (1501-1506), I. Sigismund (1506-1548), II. Sigismund August (1548-1572); sonra da –gelecekte Fransa'ya III. Henri adıyla kral olacak olan– Henri de Valois (1573-1574), İstvan I Bathory (1576-1586), III. Sigismund Vasa zamanında, başında bir kralın bulunduğu "aristokratik bir cumhuriyet" olur.

Aslında birbiriyle bağdaşmayan dört kümeden oluşmuş bir devlettir bu: Krallık, Litvanya, Krallık Prusyası ile Dükalık Prusyası bir kralın egemenliğinde, gevşek bir toplaşma içindedir. Kral, seçimle belirlenmektedir; ve İstvan I Bathory'nin ölümünün arkasından, 1587'de olduğu gibi, partiler arkasında, savaşlara bile yol açmaktadır seçim. Yeni kanunlar ve ordunun bakımı için vergi koymak, içinde yalnızca soyluların temsil edildiği Dietlerin yetkisinde; ancak, oybirliği gerekiyor ve doğaldır ki, bu da her türlü kararı güçlüğe uğratıyor. Kralın ne ordusu vardır, ne hazinesi ne de örgütü. Kendi topraklarında yaşıyor ve devletin giderlerini kendi gelirlerinden ödüyor. Aslında senyörlerin başta geleni. Ortaçağlı bu krallık, yeni anlamıyla mutlak monarşi olamamıştır.

Pek burjuvazi de yok Polonya'da. Kapitalist Avrupa'nın kıyıcığındaki bu ülkenin başlıca ticareti, dışarıya buğday satmak. Batı'nın tahıl istemine yanıt verenler, uçsuz bucaksız toprakların sahibi olan senyörler. Bunlar, kapitalin yerine el emeğini koyuyor ve üretim için de köylüleri gitgide daha fazla boyunduruk altına alıyorlar. Köylülere böylesine hükmetmek ve buğdaylarından daha fazla kazanç sağlamak için bu soylular, kralın yetkilerini sınırlıyor ve öteki sosyal sınıfları feda etmeyi dayatıyorlar ona. Adayları yükümlülükler altına sokan

krallık seçimi, büyük senyörlere karşı bir şey yapmaya kalksa, –Batı'nın zengin burjuvalarının gücüne asla sahip olmayan– yoksul bir soylu takımından başka bir şey olmayan kralların yetersizliği ister istemez meydanın büyük senyörlere bırakılmasını desteklemekte.

Jan I Adalbert'le, 1493 ve 1496'da, köylülerin yer değiştirmeleri sınırlandırılır: Senyör, köylüleri toprağında tutmakta ve çalışmaya zorlamaktadır onları; adalette temsilcisidir bu köylülerin ve uygulamada, onlarla, kendilerine ulaşmayan krallık adaletinin arasında yer almaktadır; adamlarının efendisidir. 1520-1521'de dietler, köylüleri ekip biçmekle yükümlü oldukları toprağa bağlar. Senyörler, tarım topluluklarının topraklarını mülklerine katabilirler. Komünler, adli özerkliklerini yitirirler ve soyluların mahkemelerine tâbidirler. Soylular ise, topraklarında mutlak efendidir.

1493 ve 1496'da soylular, gümrük vergileriyle hazineye olan ödentilerden de bağışık tutuldular. Burjuvalar, askeri mesleklerden ve yüksek kilise makamlarından uzaklaştırıldılar; yalnızca soylular girebiliyorlardı buralara. Sigismund August zamanında, 1564'ten sonra, yabancı lüks nesneleri daha uygun fiyata sağlamaları amacıyla soylular, mutlak değiş tokuş ilkesini ilan ettiler. Öyle olunca da ulusal sanayi, yabancı rekabet karşısında çöktü. Tacirler, azami bir fiyat zorunluğunu dayatan düzenlemelere tâbi tutuldular; dışarıya kendilerinin gidip mal almaları da yasaklandı. Soylular, buğdaylarını almak için gelen yabancılardan bu malları doğrudan doğruya sağlamayı daha uygun gördüler. Aynı zamanda, Türklerin İstanbul'u, Tatarların da Karadeniz ülkelerini ele geçirmeleriyle, güneydeki ticaret yolları Polonyalılara kapanmıştı. Ticaret engellenmişti. Soyluların harcadıkları ile burjuvazi gelişemezdi.

1493 ve 1496'da soylular, savaş halinde konacak vergileri belirlemek üzere eyalet Dietleri (dietin) kurma hakkını elde ettiler. Bu meclisler, asil Diet'teki temsilcilerine emredici vekâlet verdiler ve onun kararlarını reddetmekte ya da yerine getirmekte özgürlüklerini ilan ettiler. Böylece, yerel çıkarlar genel çıkarın üstüne çıktı. Mielnik Ayrıcalığı (1501), piskoposlarla soyluların önde gelenlerinden oluşan senato ya da krallık konseyinin yetkilerini çoğalttı: Kral, onların öğütlerine uymak ve adaleti de onların istediği gibi yerine getirmekle yükümlüydü; tersi olursa, bağlılık andından dönebileceklerdi. Tacı ve krallık ala-

metlerini saklayan senatoydu; yöneticiler, ona danışıyorlardı. Nihil Novi Anayasası (1505) krala, senato ile eyalet temsilcilerinin izni olmadan yeni herhangi bir şey yapma olanağını tanımadı. I. Sigismund döneminde, Laesae Majestatis Anayasası, senatörlerle Diet temsilcilerinin dokunulmazlıklarını güvenceye bağladı. Krallık iktidarı senatonun elindeydi; kral, görevini gerçekten bırakmış durumdaydı. 1573'te Pacta conventa, Henri de Valois'ya, Senato'nun izni olmaksızın savaş ve barışa karar veremeyeceğini, Diet'in iznini almadan seferberliğe kalkamayacağını, 16 senatörden oluşan bir konseyin yardımını kabul edeceğini ve Diet'i de iki yılda bir toplayacağını emrediyordu. Bunlara aykırı davrandığında, uyrukları her türlü itaatten azat olacaklardı. 1592'de Engizisyon Dieti, kral hakkında ciddi bir soruşturma açmaya kadar gitti.

Bütün bunlar olurken, dış tehlike bilinci de zayıfladı. Diet; 1512, 1514, 1527 yıllarında, sürekli ordu tutmak için düzenli vergi konulmasını reddetti. Soyluların topladığı birlikler hesapta tutuldu. Sigismund, Töton Şövalyeleri'nin başı Albert von Brandenburg'u, Protestanlığı kabulde –Polonya'nın egemenliğinde olmak üzere– Prusya'nın prensi diye kendini ilan etmede serbest bıraktı (1525). Prusya doğmuştu. 1526'da Avusturya Hanedanı, Macaristan ve Bohemya'ya el koydu. Moskova devleti büyüdü ve güçlendi. Polonya kralı, Hıristiyan prensler arasında rol oynayamaz oldu artık. Krallık Prusyası, 1596'da, Polonya Dieti'nde oturuma katılmaya karar verse; Litvanya, kendi görevlilerini, hazinesini, ordusunu ayrıca elinde tuttuğu halde aynı biçimde davransa; Dükalık Prusyası, vasallık andını yenilemiş olsa da Polonya zayıflamış bir devlettir; müstahkem mevkileri yoktur, donanması yoktur, hemen hemen ordusu da yoktur.

Çökmektedir özetle.

Moskova devleti

Buna karşılık, yarı Asya'lı Rusya, ırkı, Ortodoks mezhebindeki Hıristiyan dini, imansıza karşı kini, Avrupalı devletler arasına kaymaya zorluyor onu. Rusya, 16. yüzyılda bir mutlak monarşi olacaktır. Oysa burjuvazi zayıftır orada, soylularla mücadeleye girmek için yetersizdir ve Rus çarlarını da pek kaygılandırmamaktadır bu soylular.

III. İvan (1462-1505) döneminde Rusya, çevresinden soyutlanmış bir devlet durumundadır. Yalnızca kuzeyin buzlu denizlerine çıkışı vardır; bir yanında Tatar düşmanları, öte yanında da kendine hasım Avrupalı komşularıyla yüz yüzedir. Polonya, Litvanya, Hansa kentleri (Revel, Riga), Avrupa mal ve tekniğinin Rusya'ya serbestçe girmesini engeller; tüm özgür ulusların ezeli düşmanları olarak gördükleri Rusların, Batı'nın askeri tekniğiyle donanmasını istemezler çünkü.

Aslında bir tarım ülkesidir Rusya. 10 ila 40 evlik köylerde zayıf bir nüfus yoğunluğu içindeki köylüler, küçük işletmelerde tahıl yetiştirmeye vermişlerdir kendilerini. Nadasla beraber üç yıllık –almaşık– ekim usulünü uygularlar: orman yakıp tarla açarak yarı göçebe yaşamı sürmek de hâlâ sıkça rastlanan bir olaydır. Verim de zayıftır. 1497 yılında bir altmış kadar olan kentler, bir yandan bir müstahkem mevki, öte yandan birer pazardırlar; tam orta yerlerindeki otlaklarıyla bir tarım görünümündedirler. Ticaret kısırdır. Çeşidi ve miktarı az, pahalı bir transit ticaretidir bu: Kürk, bal ve balmumuyla, Doğu'nun değerli taşları, sırması, ilaçları ve baharatı Batı'ya geçer, Anvers'in lüks kumaşlarıyla, kalayının yanı sıra dantel ve silahlar da Doğu'ya. Ticaret merkezleri, özerk durumdaki Büyük Novgorod ve Pskov'dur. Ticaret, küçük dükkânlarda yapılır. Zanaatkârların çoğu bir mengenenin başında yalnız çalışırlar. Burjuvazi pek azdır, yoksul ve güçsüzdür.

Köyler ve kentler, ırmak ya da yol boylarına serpili büyük senyör toprakları üstündedir. Yerleşme pek gevşektir. Her senyörün, toprakları üstünde tam bir otoritesi vardır. Ayrıca, içlerinden çoğu bağışıklık anlaşmalarıyla korunmuştur. Prensin hiçbir görevlisi işlerine karışmaz, vergi vermezler, hizmette bulunmazlar; yalnız ve yalnız prense karşı sorumludurlar ve devletin insani ve mali kaynakları eksik kaldığı için onun kimi yetkilerini de kullanırlar.

Her prensliğin içinde prensin malikânesi, senyör malikâneleri ve bir de "kara topraklar" vardır; bu sonuncular, prensin koruması altındadır ve üzerlerine, vergi ve hizmetleriyle savunmaya katılan özgür topluluklar yerleşmiştir. Prensi, malikânesinin dışında, kentlerde *namestniki*ler, tarımsal kantonlarda *volosteli*ler temsil ederler. *Namestniki*ler olsun, *Volosteli*ler olsun, silahlarıyla prensin kulluğuna girmiş vasallardır: Toprakları olan daha zayıf prensler ya da aşağı sınıftan askeri yetenekleri

olan kişilerdir bunlar. Bütün bu vasalların Batı'daki vasallar gibi hak ve borçları vardır. Ne var ki, seçtikleri senyörün hizmetine hâlâ serbestçe girebilmektedirler.

Asıl prens, Moskova büyük prensidir. Moskova, büyük istila yollarının dışında, ormanlarla korunmuş yol kavşağında bir kenttir. Uzun bir süreden beri kolonlar ve silahlı kişiler akar durur oraya. 1327'den beri dinsel bir başkenttir; 1353'ten beri Büyük Prens, Rusya'nın süzereni Altınordu Hanı'ndan, prensler üzerinde adli yetki almıştır; zengindir ve saygınlığı vardır.

III. İvan, senyörken devlet başkanı olur. Daha güçlü olduğu için prenslerin *boyarları*, gruplar halinde hizmetine geçerler: Zayıf prensler bağımsızlıklarını terk ederler; bir avuç bağımsız prenslik kalır kala kala. Ülkenin birleştirilmesi gerçekleşmiştir. 1402, 1500-1503 yıllarındaki savaşlarla III. İvan, Litvanya prensine, Dnyepr ve Düna (Daugava) üstündeki uçsuz bucaksız topraklarda egemenliğini tanıtmış ve "tüm Rusya'nın hükümdarı" unvanını kabul ettirmiştir ona. Son olarak da Altınordu devletinin parçalanmasından yararlanarak, Tatara vergi ödemeyi, muhafızlık etmeyi reddeder ve tutar, her türlü yabancı hükümdarlardan bağımsız "otokrat" olarak ilan eder kendisini. Bütün Rusların gözünde, "Şeytanın görevlisi", "İmansız"a karşı Hıristiyan ve ulusal direnişin canlı temsilcisidir artık.

Başarılarının yanı sıra Ortodoks dini de işin içine girer ve Bizans'ın son imparatorunun yeğeni Sofia Palaiologos ile evlenir. Çağdaşları, bu evliliğe siyasal bir simge olarak bakarlar: Kilise, bütün Rusların kafalarına ve gönüllerine hitap eden düşünceleri alır, formüllendirir. Gerçek inanca tek bağlı Rusya, kutsal bir ülkedir; "Kutsal Rusya"dır o. Rus halkı, bu "yeni İsrail" tüm Hıristiyan halklara egemen olsun ve İsa'nın hükümdarlığını zafere ulaştırsın diye Tanrıca seçilmiştir. Moskova devleti, dünya yıkılıncaya değin sürecek ve evrendeki tüm halklara egemen olacaktır. Moskova, bu "Üçüncü Roma" Hıristiyan dünyanın son ve tek başkentidir. Moskova hükümdarı, Bizans imparatorunun tanrısal özüne mirasçı olmuştur. Bu "Tanrı kuzusu", eylemlerinden dolayı yalnızca Tanrı'ya karşı sorumludur. Onun iradesine karşı çıkmak bir günahtır. Kiliseye ve onun başına varıncaya değin herkes prense boyun eğmek zorundadır. Bireyin yalnız başına davranma özgürlüğü yoktur. Son olarak, çoğunluk şu düşüncede birleşir: Prens, dinsel törenlere harfi harfine uymayı, Kutsal Kitap'ı kelimesi kelimesine kabul etmeyi

herkese emrederek, sapkınlığa götüren özgür düşünceyi bastırarak insanların selametini sağlamakla yükümlüdür.

III. İvan, mutlak iktidarının tanrısal kökenli olduğunu simgeleyen yeni işaretler kabul etti: İki başlı kartal, asa, dünya yuvarları, taht. Büyük toprak sahibinin yaşam biçimini terk edip Bizans sarayının protokolüne uydu: Uyruklarından uzakta, sıradan ölümlülerin ancak alınları yerde kendisine yaklaşabilecekleri insanüstü bir varlık olarak yaşamaya başladı.

Tatarlara ve Batılı sapkınlara karşı bir Rus Haçlısı'nın mutlak şefi olarak, uçsuz bucaksız sınırlarda, pek güçsüz halkıyla Tatar akınlarını göğüslemek zorunda olduğu için Batılı danışmanlara uyup –Avrupa usulü savaşan– toplu tüfekli ilk paralı askerlerden birlikler kurdu; doğaldır ki, karşısına yığınla mali sorun da çıkarıyordu bu. III. İvan, bir Moskovalı devlet düşüncesine yabancı değildi: Bir askeri karargâh modeline göre örgütlenecekti bu, giderek her türlü kişisel özgürlüğü dışlayacak demir gibi bir disipline tâbi olacaktı.

Ne var ki, araçlar eksikti elinde: Hizmetindeki soylular, kolay işlenir değildi. Yenilip de kutsallığı kabul etmiş prenslere gelince, savaş zamanı birliklerini sevk ediyor, yüklendikleri görevi yerine getiriyor, Boyarlar kurulunda yerlerini alıyor, ancak babadan oğula geçen prensliklerinde özerkliklerini de koruyorlardı. Bir aristokratik federasyon görünümündeydi Rusya. Öte yandan, ilke olarak, soylular Litvanya büyük prensini ya da Polonya kralını, yani bir başka süzereni seçme hakkını sürdürüyorlardı.

III. İvan, bu aristokratlara karşı toplumdaki tabakaları kullanan bir mücadeleyi başlattı.

Geçmişi olmayan sıradan insanlardan bir bürokrasi yaratır; sona ermiş prensliklerin silahlı adamlarından alt düzeyde bir askeri kadro düzenler; ülkesine kattığı toprakların küçük mülkiyet sahiplerini, köylüleri, serserileri de katar bunlara. Ömür boyu "hizmetkârları" olarak toplar onları, bir de toprak verir kendilerine: Pomeştia, pomieçnik diye adlandırılmaları da buradan geliyor.

Öte yandan, III. İvan soylu tabaka ile köylüler tabakasını karşı karşıya getirir. Altın, gümüş gibi değerli madenleri Tatarlar ellerinde tutamadıkları için para ekonomisi gelişiyordu. Mal ve angarya olarak ödentilerin yerine, yavaş yavaş para olarak ödentiler geçiyordu. Köylü, hasadını çabucak satmak zorundaydı ve buğday tacirleri

yararlanıyordu bundan da. En ufak bir aksilik, köylüyü senyörüne yüksek faizlerle borçlanmaya götürüyordu. Borcunu ödeyemeyince de senyörü için çalışmak zorundaydı ve özgürlüğünü de yitirmişti artık. Senyörün alacağı, yurtluğa bağlıyordu onu. Borçlu çiftçiye, toprağa bağlı ve onunla alınıp satılan bir kimse olarak bakılıyordu. Köylü, insan kıtlığı çekilen bir ülkede, her zaman olası bir yola başvuruyordu, yani kaçıyordu. Senyörler ve pomieçnikler el emeğinden yoksun kalınca, hükümdara karşı olan yükümlülüklerini yerine getiremezlerdi. Hükümdar, köylülere karşı olmak üzere onların tarafını tuttu. Çiftçilere toprakları terk etmeyi yasakladı; ve önceleri özgür ama şimdi yurtluğa bağlı, pomieçnike boyun eğmekle yükümlü köylüleriyle "kara topraklar"ı pomestie olarak vermeye başladı.

Böylece, bu tabakalar mücadelesi, III. İvan'a uysal bir soylular zümresi sağladı.

Son olarak da geleneksel babadan oğula geçme kuralını bir yana atıp –ki, Fransa'nın mutlak kralları böyle bir şeyi yapamazlardı– ilk evliliğinden doğan mirasçıları haklarından yoksun kılıp Sofia'dan olan oğlunu Bizans İmparatorluğu'nun gerçek mirasçısı olarak hükümdarlığına ortak etti ve mirasçı seçti.

Kendi politikasını sıkı sıkıya sürdüren III. Vasiliy'den (1503-1533) sonra torunu IV. Korkunç İvan (1533-1584) zamanında büyük değişiklikler oldu. IV. İvan, 16 yaşındayken taç giydi ve ilk kez –resmi olarak– Çar unvanı alıp böylece Sezarların mirasçısı ilan etti kendisini. Ulusal kiliseye karışmakta da yetkili olduğunu söylüyordu.

IV. İvan, Tatarlara karşı Rus Haçlı Seferi'ni izledi; aslında büyük ticaret yollarının düzenini sağlamak ister gibi bir görünüşü de vardı bu seferin. 1552'de, Kazan Hanlığı'nı fethediyordu. Rus birlikleri, arkasından Astrahan'ı ele geçireceklerdir. Volga'nın aktığı tüm bölge, Moskova denetimi altındadır. Astrahan, Avrupa ile Asya arasında, Kafkasya, Türkistan, İran tacirlerinin doluştuğu bir temas noktası oluyordu. 1582 yılında fethedilen Sibirya Hanlığı, Rus egemenliğini ta Yenisey ve Altaylara kadar yaydı. Arkadan, IV. İvan, Baltık üzerinden, Rusya'yı soyutlayan Batılı sapkınlara çevirdi yüzünü: 1558-1560 yılları arasında Litvanya'yı aldı. Ne var ki İsveç, Danimarka, Litvanya, Polonya işe müdahale ettiler. Savaş 1582 yılına değin sürdü ve IV. İvan, Litvanya'dan vargeçmek zorunda kaldı.

Otuz yıl süren savaşlar, Moskova toplumunu ve komşularını altüst etti. Devletin borçları alabildiğine arttı. lV. İvan, tüfekçi

ya da *streltsiy* sınıfını geliştirmek, topçu, istihkâm, yabancı paralı askerler sınıfını örgütlemek, süvari sınıfını büyütmek, ölçüsüz derecede genişlemiş sınır boylarına yeni kentler, kaleler kurmak zorunda kaldı.

Disiplin gerekiyordu, para da.

Ticaret gelişti. Kırım Hanlığı ile kurulan bağlaşıklık, Karadeniz üzerinden Avrupa'yla ilişkilerin kapısını açtı. Kırım yoluyla, Almanya'dan, İtalya'dan, Macaristan'dan tacirler ve zanaat ustaları geldi. 1553'te, *Chancellor*'un gezisinin arkasından İngilizler Kuzey Burnu, Beyaz Deniz ve Kuzey Buz Denizi'nin dolambaçlı yollarını aşarak Rusya ve Asya'ya ulaştılar. Moskova'daki İngiliz kumpanyası, 1567 yılından başlayarak tüm Rusya'da, Kazan'da, Astrahan'da ticaret bağışıklığı elde etti; İran'a serbest geçiş hakkının yanı sıra Kuzey Dvina'nın döküldüğü yerde, İagry Adası'nda başlı başına bir liman sahibi oluyordu; belli başlı Rus kentlerinde depolar ve ticaret şubeleri de elde ettiklerinin arasındaydı. İngilizleri Hollandalılar, Anversliler, Brükselliler ve IV. İvan'ın ölümünden sonra da 1586'da Fransızlar izledi. 1558'den 1581'e kadar Ruslar, Narva Limanı'nı kullandılar, 1567'de 70 İngiliz gemisi geldi oraya. Ancak, 1581'de İsveçliler, Narva'yı ele geçirince İvan, Arhangelsk'i kurdu (1584).

İngiliz, Hollanda tacirleri, yerel tacirlerin yanında, en uzak yerlere kadar gittiler, doğrudan doğruya satın aldılar, ülkenin içine canlılık getirdiler. Para akmaya başladı. Lüks nesne ticaretine tarım ürünleri ticareti eklendi; buğday, yün, kenevir, et, deri, zift, katran, balık ticaret konusu oldu. Moskova'da, Kazan'da on ya da daha fazla dükkânın sahibi büyük tacirler çıktı ortaya. Sayıları fazla değildi bu tacirlerin ve çeşitli nedenlerle de zayıf durumdaydılar: Her ikisi de vergiden bağışık kilise kuruluşlarıyla yabancı tacirlerin rekabeti vardı; sık sık az buçuk ticarete de kalkan *pomieçnik*lerin rekabeti vardı; mayalı içkiler, havyar ve tütün çarların tekeli altındaydı; hazinenin pek yeterli olmayan görevlilerinin denetimine olanak sağlamak üzere pazarların sayısı sınırlanmıştı; vergiler de alabildiğine ağırdı.

Rus toplumunda bir bunalım doğacaktır bundan.

Çar, paranın dolaşımından yararlanıp paralı askerlerinin ücretlerini ödeyebildi. Çok zengin tacirlere, servetleriyle sorumlu oldukları görevler yükledi: Bir ticaret vergisi vereceklerdi ya da bir devlet tekelinin işletilmesi bırakılıyordu kendilerine.

Fetihlerin yol açtığı Rus toplumundaki büyük bunalımdan da yararlandı. Yeni topraklar alabildiğine insan çağırıyordu. Kilise –Stroganov'lar gibi– büyük tacir aileleri, orta ve aşağı Volga havzalarında ve Kama'da devletten topraklar aldılar; Kama'dan doğal zenginlikleri efsanelere geçmiş Urallara çıkış kolaylaşmıştı da. Onlar da çiftçiler çağırdılar. Manastırlar ve yeni kentler, Ufa, Samarra (1586), Saratov (1590) kaynaşmaya başladı. Oka'nın güneyinde, stepte kaçkınlar; Kazaklardan, avcılardan, yağmacılardan oluşan serbest kumpanyalar kurdular. Onların arkasına çiftçiler yerleştiler, sıra sıra kentler, Briansk (1560), Ovel (1564), Voronej, Livny (1556) vb. de korudu onları.

Ancak, insan kıtlığı vardı. Merkezdeki topraklar boşaldı. Borçlu ya da hazinenin baskısındaki çiftçiler kaçtılar. Moskova bölgesinde, 1575'ten sonra toprakların %70 ila %96'sı sürülmemişti. Köyler sahipsizdi. *Pomieçnik*ler görevlerini yerine getirmiyordu, senyörler hiç vergi vermiyordu. Devlet, kendisine vergi verecekler üzerinde denetimi yitiriyordu ve hazine boşalmıştı. Ancak, büyük toprak sahipleri ile *pomieçnik*ler arasında çiftçiler üstüne uyuşmazlık vardı ve her ikisi de mücadelelerinde olsun, davalarında olsun, çözümü merkezi otoriteye başvurarak buluyorlardı.

Böylece, IV. İvan, toprak esasına dayalı eski idarenin yanına bir devlet idaresi koydu.

Çarın ve konseyinin altında bir Razsjad, çarla bütün idare birimleri arasında aracı olur: Özel hazineden ayrı bir devlet hazinesi, mühürdarlık, dilekçe, polis, tüfekçi, topçu, paralı asker dairelerinin (prikaz) yanı sıra 1558'de kurulan ve fethedilmiş topraklar üzerinde bir tür koloniler bakanlığı olan "Kazan Sarayı"; yabancı işler sekreterliği (1549), elçiler dairesi (1564) görüyoruz.

1556 tarihli bir emirname, *pomieçnik*lerin görevlerini düzenledi. 20.000 yerine, 50 hektar toprak başına bir donanmış silahli süvari getireceklerdi. Yararlandıkları toprak ölçüsü 140 hektardan 230 hektara kadar yükseliyordu; ancak, içlerinde 300, 1.000, 1.300 hektarlık olanlar da vardı. Yararlanma ömür boyu, arkasından da babadan oğula olur; ancak, çarın hizmetinden ayrılıp bir başka prensin vasalı olamayacaklardı. Yararlanmalar pek az şey getiriyordu. Silahlanmadan kötü duruma düşünce, *pomieçnik*ler, köylüleri sıkıştırıyorlardı, onlar da kaçıyorlardı.

Askerlik hizmeti, tüm toprak sahipleri için zorunlu hale gelir. Ancak bir vergi ödeyerek kurtulabilirlerdi bundan. Vasalların birlik-

leri ortadan kaybolur; ordu birleştirilir. Çar, ordu için arzu ettiğinde vergi koyabiliyordu: Barut vergisi, tüfekçi vergisi vb. 1554 yılından başlayarak hiçbir bağışıklık beratı verilmedi; eskiden tanınmış bağışıklıklar azaltıldı ve 1580 yılında da ruhbana tanınmış olan mali bağışıklık askıya alındı.

Bu reformlar, eski soyluların muhalefetiyle karşılaştı. 1565 yılında IV. İvan, Opriçnina'yı kurdu. *Opriçnik*ler çara göz kulak olmak ve ülkede her türlü ihaneti söndürmekle yükümlü muhafız birlikleri, bir tür "sadıklar"dı: Eski soylulardan bile girenler oldu içine. *Opriçnik*lere Rusya'nın merkezinde fiefler verildi: Öyle olunca, yığınla mülkiyet devri de oldu; toprak prensleri, atadan kalma malikânelerini terk edip yöredeki bölgeye (*zemçina*) ve özel olarak da sınırlara yakın, yeni fethedilmiş topraklara göçmek zorunda kaldılar. Kendilerini merkezi bölgedeki halka bağlayan atadan kalma bağlar koptu. Tanımadıkları bir ortamda çevreden soyutlandılar; ancak, Çar'ın görevlileri olarak uyuluyordu kendilerine ve sınır boylarında saldırılara uğruyor ve Çar'ın korumasıyla yakalarını sıyırabiliyorlardı. Opriçnina, gözden düşmüş ve baştan aşağıya ihanet kuşkusu altında olan *zemçina*yı polis denetimi altına aldı. *Opriçnik*lerin, ellerinden gelen her türlü şiddeti gösterme hakları vardı onlara. Yığınla prens ailesinin kökü kazındı. 1570 yılında Büyük Norgorod yağmalandı; ırmak, taşıyamayacağı kadar cesetle dolup taştı.

Ancak, öte yandan *pomieçik*leri ve *opriçnik*leri için İvan, köylüleri toprağa bağladı ve serf haline getirdi. 1550 yasasına göre, borcunu ödeyemeyen, alacaklısına teslim ediliyordu ve borcunu ödeyinceye değin çalışmak zorundaydı yanında. 1574 yılında İvan, her "kara" köylüye, devlet hesabına 4 hektar toprağ işlemeyi emretti. Bu angarya, köylülerin kaçışına karşı getirilmiş geçici bir önlemdi. 1580 ve 1581'de çar, çiftçilerin –ne türlü olursa olsun– senyörlerini reddetmelerini yasakladı: Çiftçiler, senyörlerinden izin almadan toprağı terk edemeyeceklerdi artık; kaçan çiftçilerse sert bir biçimde koğuşturuldu.

Sonuç olarak, Moskova devleti –tartışmasız biçimde– bir mutlak monarşidir. Çar, hukuk bakımından ve uygulamada egemenliğin tam yetkilerine sahiptir: Yasama, yürütme ve yargı yetkisi elindedir; keyfine göre vergi salabiliyor, sürekli bir ordu vardır emrinde, görevliler de kendi seçtikleridir. Ne var ki, Moskova monarşisi, haklarının daha geniş çerçevesi

bakımından Batı Avrupa'daki mutlak monarşilerden farklı: Bu monarşide, hükümdarın keyfiliğine sınır çizebilecek temel kanunlar yok gibi; örneğin, tahta mirasçı olma konusunda böyle, bireylere ve devletten olanlara has –mülkiyet gibi– haklar konusunda da böyle. Buna karşı, uygulamada, bu monarşinin iktidarı –belki– daha sınırlı: Bağışıklıkların bulunması ve öteki sınıflara karşı koyabilecek kapitalist bir burjuvazinin yokluğu bakımından durum bu. Böylece, Moskova mutlak monarşisi, "mutlak monarşi" ailesi içinde bir tür. İçlerinde, kapitalizmin zayıflığının da belki egemen bir nitelik olarak belirdiği toplumlara ilişkin Asya'lı mutlak monarşilere yaklaşıyor daha çok. Ne var ki, 16. yüzyılda Batı Avrupa mutlak monarşilerinin içinde bulunduğu aynı temel koşullara sahip o da: Yeni gereksinmelere uydurulmuş antik öğretilerin yeniden doğuşunun desteklediği özel bir ulusal ülkü, bütün bir halkın bir misyona inanması, Tanrı'nın sureti, zafer kazanmış ulusal bir kahramanda kendini ortaya koyan ulusun bireyci tutkusu; alabildiğine tehdit altında olduğu kabul edilen sınırlarla yabancıya karşı sürekli savaş, gelişme halinde bir para ekonomisi; bir bölümüyle Batı'da olduğundan farklı bir sınıf mücadelesi, çünkü burada burjuvazi–soylular uzlaşmazlığı değil, bir bakıma birbirine benzeyen iki soylu zümrenin uyuşmazlığı söz konusudur ve nedeni de şu ya da bu soylu zümreden olsun, toprak senyörüne ilişkin her şey, Avrupa'da olduğundan daha iyi silahlanmış köylüye karşıdır; daha iyi silahlanmış, çünkü mesafeler, kaçış ve iki senyör arasındaki pazarlık olanakları nedeniyle sınıf mücadelesi, mücadele olarak aynı sonuçları doğurmaktadır: Devlet, hakem ve egemen olarak kalmaktadır; böylece, Batı'da olduğu gibi zümrelerin mücadelesinin de yaratıcısıdır. Temel koşullar aynı kalmakta ve mutlak monarşinin varlığı da açıklanmış gözükmektedir.

DIŞ POLİTİKANIN YENİ TEMELLERİ

16. yüzyılın Avrupası'nda, dış politika da yeni temeller üzerine oturmaya başlamıştır. Devletler, bir sistem içinde görülmektedir; her biri de bir dengeyi sürdürmekle görevlidir. Bunu gerçekleştirmek için devletler arasında sürekli ilişkiler olmalıdır ve bu ilişkilere de belli birtakım kurallar, daha yerinde bir deyişle, bir uluslararası hukuk uygulanmalıdır.

Herhangi bir devletin bu dengeyi kendi yararına bozmasını önlemek için de müdahale hakkı ortaya çıkıyor: Her devlet bir başka devlete, kendi dindaşlarını savunmak için bir din ilkesi adına ya da özgürlüğü sağlamak amacıyla bir siyasal ilke adına müdahale edebilir. Bu denge, bir devletin gücünü artırmasını ve ötekilere egemen olmasını önlemek için bir araçtır aslında; iştahlara konulmuş bir fren bir yerde. 31 Mart 1495'te, Fransa kralına karşı Venedik'i, İmparatoru, İspanya kralını, Milano dükünü, Papa'yı içine alan Venedik Birliği, denge sisteminin tüm Avrupa'ya yaygınlaştırılmasının ilk belirtisi oldu. Avrupa diplomasi dilinde, İtalya'dan alınma kavramlar vardır artık: "Güçler dengesi", "güçlerin karşı ağırlığı" vb. "Hıristiyan topluluğu", "Hıristiyan cumhuriyeti" düşüncesi canlılığını yitirmiştir. Avrupa dengesi, sürekli diplomasi, uluslararası hukuk, müdahale ilkesi ta Viyana Kongresi'ne ve ötesine değin Avrupa politikasına egemen olacaktır.

Genel koşullar

Yeni eylem araçları gerçekten gerekliydi. Avrupalı devletler, 15. yüzyıl İtalyanlarını örnek alarak, yeni bir teknik olarak sürekli diplomasiyi kabul ederler. 15. yüzyılın sonlarına değin sadece törenler için gelen elçiler vardı; elçi bir iş görüşmek için gelir ve dönerdi. Bu usule 16. yüzyılda, kral ailesindeki doğumlar, evlilikler, ölümler, tahta çıkışlar, antlaşmaların onaylanması için de uygulanmak üzere uyuldu. Ne var ki, komşular hakkında kesik ve kopuk birtakım bilgiler veriyordu bu yol. VIII. Charles'a karşı büyük birliğin kurulduğu 1495 yılından başlayarak, bağlaşıklar, yansızlar ve yarının hasımları ile kesintisiz ilişkilerin zorunlu olduğu görüldü; ve belli bir devletin başkentinde sürekli oturacak temsilciler yoluna gidildi. Aslında Venediklilerin bir buluşuydu bu: her yerde öykünüldü.

Gerçek elçiler ailesi oluşmaya başladı.

Sürekli elçi, elinin altında, kendisine bilgi sağlayacak bir şebekeyi kullanan, ayrıcalıklı bir casustu aslında. I. Françoise'nın Venedik'te, etkisi ta Doğu'ya kadar ulaşan Pellicier'si ünlüdür; II. Felipe zamanında İspanyollar da bu bakımdan hayli hünerli örnekler koydular ortaya. Ne var ki, elçinin yaşamı güçlüklerle doludur bir yerde: Geçici bir dokunulmazlıktan yararlandığı için iyi korunmuş değildir;

tehlikeli girişimlerin içinde işler pek ağır gitmektedir ve bir de aldığı para azdır. Elçilerin yanı sıra I. François, Şarlken, II. Felipe yığınla gizli ajan, serüvenci, hekim de kullandılar. Diplomasi, o dönemde de bir başka planda sürdürülen bir savaştı; alışılmış silahları da yalan ve hileliydi. Venedik elçileri, dönüşte, yazılı bir rapor veriyor ve bu, Doge'un huzurunda senatoda törenle okunuyordu; Venedik elçilerinin bu raporları, bugün pek değerli tarihsel kaynaklar arasındadır.

16. yüzyılda üstünlük, Akdeniz'den okyanuslara geçer. Daha önce, Akdeniz ve kuzeyin dar denizleri (Baltık, Kuzey Denizi, Manş) ile sınırlı olan Avrupa uygarlığı, giderek politikası, 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Atlantik çapında olmuştur. Bunun bir sonucu şudur: Akdeniz için düşünülmüş olan kadırga ile birer Okyanus aracı olan öteki gemiler –kalyon, karavel vb.– arasında bir mücadele başlamıştır; bu sonuncuların askeri rolü gitgide büyüyecek ve yüzyılın sonlarına doğru, kadırgaya üstünlüklerini tanıtacaklardır.

Ordunun yapısında ve savaş tekniğinde de önemli değişiklikler vardır: Bu ordu, yine paralı askerlerden oluşan bir meslek ordusudur; çünkü askerlik, uzun bir bireysel hazırlanışı ve deneyimi gerektirmektedir. Orduda, bazı sınıflar bakımından, ülkeler uzmanlaşmışlardır. Örneğin, VIII. Charles'ın ordusunda ağır süvariler, Fransa'da kırsal kesimin soylularıdır; ağır piyade İsviçreli ya da Almandır; hafif piyade, onlardan daha atak Kuzey ve Güney Fransalı insanlar. Savaş uzun sürebiliyordu; çünkü karşılıklı razı oluşa bağlıydı. Ateşli silahlar pek ağır ve etkisi de az olduğundan, düşmanı durdurup savaşı kabul eder duruma getirmek güç oluyordu. Bu bakımdan, İtalya Savaşları (1494-1516) büyük yenilikler getirir. Topçuluk, o zamana değin sadece kuşatmalarda geçerliydi; bu kez savaşta, öteki silahlarla ilişki içine girer. Marignano Savaşı (1515) topçuluğun bu bakımdan önemini daha çok ortaya koyar, aslında Marignano, üç silahın, topçuluğun, süvarinin ve piyadenin yakın ilişkisinin kurulması yönünden modern zamanların ilk büyük savaşıdır. Bu arada, önce Almanların kullandığı "arkebüz" adı verilen tüfek hızla yaygınlaştı; yaylı oktan (arbalete) daha kullanışlıydı bu. Yay ve yaylı ok, gitgide seyrekleşti ve ortadan silindi giderek.

En etkin yenilikleri gerçekleştirenler de İspanyollar oldular. Onların en ünlü kumandanlarından biri olan Kurtubalı Gonzalve,

birliklerini "coronelia" adını verdiği bir biçimde örgütledi; bütün silahlara bu örgütlenişte yer veriliyordu. Her "coronelia", 6.000 piyade, 800 ağır süvari, 800 hafif süvari, 22 toptan oluşuyordu. Piyade, 500 kişilik bölükler halinde gruplandırılmıştı; bu bölüklerden her birine 100 tüfekçi, 200 mızraklı asker ve –yuvarlak bir kalkanla (*rondache*) silahlandırılmış– 200 kalkancı düşüyordu.

İspanyol piyadesi, bütün savaş alanlarında özellikle korkutucu hale gelecektir.

İsviçreli askerler pahalıydı, Alman askerleri de sarhoş. Piyade gitgide ulusallaşmaya başladı. 1534'te I. François, her birini bir eyaletin oluşturduğu birlikler kurdu. Ne var ki, 1570 yılından başlayarak ordular daha az kalabalıktır ve daha az donanmıştır. Kapitalizmin bunalımı, fiyatlardaki yükseliş, iç savaşların üretime getirdiği engeller, Avrupa'nın gitgide uluslara bölünüşü ve başka bölünmeler, orduların kaynaklarını azalttı.

16. yüzyıl bu bakımdan, bir düşüşle biter.

İmparatorluklar ve "emperyalizm"ler

İsa, Tanrı'dan öyle dilemişti: "Bir olsunlar, bizim bir olduğumuz gibi!" Böylece, insan soyunun çeşitli parçaları, tek bir kanuna, tek bir yönetime uymak zorundaydılar. En yüce otorite adına hak ileri süren de iki kişi vardı: Papa ve İmparator.

Gerçekten Papa, evrensel egemenliğini, uyrukları bağlılık andından döndürmek, hükümdarları tahtından indirmek, onlara taç giydirip yönlendirmek hakkını ileri sürüyordu. Ne var ki, uygulamada etkisi pek azdır artık: Boş yere Haçlı Seferi vaazında bulunur; hükümdarın, hakemliğine saygıda bir çıkarları yoksa, uyuşmazlıklarda hakemliğine soyunması da boşunadır. 1494'te, Tordesillas'ta, İspanya ile Portekiz, keşfettikleri yeni toprakları aralarında bölüştüklerinde, krallar Papa'nın ünlü kararının hükümlerini değiştirdiler; onun tam yetkisini reddederken, devletler arasındaki karşılıklı yükümlülükleri kendiliğinden değiştiremeyeceğini belirttiler. 1540'ta I. François, Papa'nın yargısının manevi olduğunu, krallar arasında toprakları bölüştürmenin yetkisine girmediğini açıkça söyledi. İmparatorlar da hem Roma imparatorlarının mirasçısı olduklarını hem de iktidarlarını doğrudan doğruya Tanrı'dan

aldıklarını, böylece cismani alanda en yüce makam, yargıç, aracı, hakem olduklarını ileri sürüyorlardı: Bütün taçlar üzerinde üstünlükleri vardı; bütün krallar vasallarıydılar ve feodal görevle yükümlüydüler karşılarında; hukuksal bakımdan yalnızca imparatora "Haşmetmeap" denebilirdi; yalnızca o, krallıkları yaratabilir ve bütün krallıklarda dinsel ve imparatorluk görevleri dağıtabilirdi. Hıristiyanlığın genel işlerinin yürüyüşü, özellikle imansızlara ve sapkınlara karşı hareketin, giderek Haçlıların başı o olmak gerekirdi.

Bu dünya egemenliği düşüncesi, kimsenin karşı çıkmadığı canlı ve derin düşüncelere yanıt veriyordu. Ne var ki uygulamada, kimse farkına varmasa da, düşünceler ve duygular değişiyordu. Ulusla çeşitliliğe saygılı, kardeş halklar arasında birliğin aracı olarak imparatorluk düşüncesi, gizliden gizliye başka toprakları ve halkları –durup dinlenmeden– ele geçirip özümseyen, başkalarını kendi iradesine uymaya zorlayan fatih bir ulusun hegemonyası düşüncesine, deyim yerindeyse, bir tür "emperyalizm"e dönüşüyordu. Bu hegemonya, yalnızca Kıta Avrupası ile de sınırlı değildi; bir yerde okyanuslara da açılmıştı.

Bu hegemonyanın adayları da vardı.

Ne var ki, hemen her yerde de ulusal duyguların duvarına çarpıyordu başı.

Gerçekten bu hegemonyalar, başka ulusların çıkarlarını temsil eden hükümdarların direnişine yol açtı. Bu hükümdarlar, bir güçler dengesi yaratmak için kendi aralarında birlikler yaratmanın aranışı içine girdiler. Bu içgüdü, giderek Avrupa dengesi kuralı haline geldi. Böylece, krallıklar arasında bir hiyerarşinin bulunduğuna inanan ortaçağ düşüncesinin yerine, özgür ulusların eşitliğe dayanan topluluk düşüncesi geçiyordu. Bu denge sistemi, daha 15. yüzyılın ikinci yarısında İtalya'da gerçekleşmişti. Fransa Kralı VIII. Charles'a karşı Papa'yı, Venedik'le Milano'yu, Habsburg'u, Aragon'la Kastilya'yı bir araya getiren Venedik Birliği (1495) denge politikasının İtalya'dan Avrupa'ya geçişini temsil eder. Fransa'ya karşı geleneksel kininin sonucu olarak yaptığı yanlışlar bir an için unutulursa, bu politikanın uzmanı da İngiltere oldu.

Denge sisteminin yol açtığı birliklerin daha birçok örneği gösterilebilir.

Okyanuslarda denge gerçekleştirilemedi; ancak, denizlerin serbestliği ve fiili işgal kuramı biçiminde anlaşıldı. Tek başına işgal, hak yaratıyordu.

Modern sömürgeciliğin temelleri böyle böyle atılacaktır.

Politika, her şeyden önce, güç ilişkilerinin değerlendirilmesi üzerine kuruludur. Yüce kanun, çıkardır; tek ölçütü de etkililiğidir. Tanrı ve ahlak sık sık başvurulan kavramlardır, uygulamada da hep savsaklanan. En başta Papalar, verilen söze ihanetin örneklerini verirler. Haçlılar düşüncesi, durmadan sözü edilse de kaybolur. Osmanlılara karşı birçok kez birlik kurulur (1508, 1513 vb.). Ne var ki, gösteriştir ve siyasal manevralardır bunlar. İlk örneği Papa verir; II. Julius, Haçlılar için toplanan paraların bir bölümünü San Pietro'nun yapımına harcar; Papa ayrıca, Cem Sultan'ı bahane edip II. Bayezid'i yolar durur. I. François, imparatorluğun büyük hasmı Osmanlılarla bağlaşıklık kurmuştur; 1536'da, Fransa'nın Ortadoğu'da ticari üstünlüğünü kuran ilk antlaşmayı imzalar. Şarlken, Tlemsen'de, Tunus'ta Müslümanlarla anlaşır; kardeşi Osmanlılarla barış yapar, Babıâli'ye vergi öder.

Reform, bazen dinsel duyguları ulusal duyguların üzerine çıkardı; özellikle de 1560 ve 1590 yılları arasında oldu bu. Dindaşlar, ülkeden ülkeye, kendi yurttaşlarına karşı olmak üzere, silahlı dayanışma içine girdiler. Ne var ki Reform, genelde daha çok ulusların gelişmesini destekledi. Yüzyılın sonlarında ulusal duygular her yanda bastırıyordu: Hümanizma ulusallaşmıştı; ulusal bireycilik, siyasal ya da dinsel evrenselciliğe üstün gelmişti.

Savaş ve barış

Savaş, açık ya da kapalı olarak, Avrupa'yı Asyalılara, yani Osmanlılara ve Tatarlara karşı koruyan müstahkem bir bölgenin berisinde sürdürülür. Akdeniz, İstria ile Dalmaçya'dan ta Girit ve Kıbrıs'a değin kalelerden bir kemerle çevrilidir. Ne var ki, bütün bu hatlar Osmanlı ilerleyişi karşısında aşınmış ve delinmiştir. Kıta Avrupası'nda da öyledir. Toplar, Asyalı süvariye çevrilidir. Ancak, başta mesafe Hıristiyanlığın yararına rol oynar; azık ve gereç sağlamanın güçlüğü ve ağırlığı Türklerin saldırılarını gitgide felce uğratmakta ve kesin sonuçlar alınmadan bitmektedir.

Aslında gerçek anlamda cephe de yoktur. Ordular yeterince kalabalık değildir. Sınırları korumak da söz konusu değildir; aslında sınır, belirsiz bir bölgedir. Yüzyıl boyunca, yavaş

yavaş bu kavram doğacaktır. Seferlerin sonucu, seyrek olarak alınır. Zaten seferlerin amacı, düşman ordularının yok edilmesi değildir; düşman savaşı kabul ederse, ordusu yok edilir. Ancak, bununla düşmanın boyun eğmesi nadirdir. Başarının sonucunu almak hemen hemen olanaksızdır. Mesafeler, azık ve gereç sağlamanın güçlüğü daha içerilere dalmayı önler. Savaşlar da başta kuşatma savaşlarıdır; buna ek birtakım hareketler de vardır: Müstahkem yerler, yiyecek depoları, tersaneler işgal edilir; yiyeceğin bitmesi, paranın tükenmesiyle, düşmanın barış istemek zorunda kalması beklenir. Son metelikle savaş da kazanılmış olur. Böylece, krallıkların "kapılar"ı olan kaleleri ya da krallıklara götüren doğal yolları ele geçirmek gerekir. Habsburgların elindeki Yeni Dünya ile Avrupa arasındaki yollar ve onların güven altında tutulması önem kazanmıştır; Amerika'daki zenginlikleri taşıyan Portekiz ve İspanyol kalyonlarını Fransız, bir süre sonra da İngiliz korsanları soyup duracaktır. Yüzyılın ortalarına doğru Şarlken, korunmuş kafile usulünü kabul etmek zorunda kaldı ki, kural haline gelecektir bu. Asıl yol, Akdeniz'de İspanya'dan İtalya'ya giden deniz yolu, bir de İtalya'dan Ren ülkelerine ve Nederland'a giden karayolları ve geçitleri oldu. Savaşı birçok cephede birden sürdürmenin olanağı yoktur. İç savaşlara yabancı güçlerin müdahalesi ise kuraldı: Fransızlar Almanya'ya, İngilizlerle Alman Protestanları Fransa'ya, İspanyollar Fransa'daki birleşmelere karışıp duruyorlardı. 1585'te Kraliçe Elizabeth, işin kuramını da koyar ortaya: Ezilen halklara –prensleri yoluyla– yardım etmek, zulme uğrayan dindaşların imdadına koşmak bir ödevdir.

Ne var ki, savaşların korkunçluğu ve iğrençliği, onları önlemek ya da hafifletmek yolunda kuramların ortaya atılmasına da yol açtı. Erasmus, *Barış Dilekçesi*'nde (1517) tam barışı öğütler. Ona göre, akılla donanmış insanlar için, hele hele Hıristiyanlar için savaş tiksinti verici bir şeydir. Herkes davasında haklı olduğunu söyler; öyle olunca da bir hakem gereklidir. Hükmün ise o kadar önemi yoktur. Öyle der: "En adil savaşlara –haksız da olsa– yeğlenemeyecek barış yoktur." Kuramcıların çoğu, adil savaşı kabul ediyor ve uyuşmazlıkları, uluslararası ahlak bilinci ve uluslararası hukuk yoluyla azaltmayı umuyorlardı. Bu konuda Salamanca Üniversitesi'nde profesör, Katolik Vitoria'nın çabaları başta gelir kuşkusuz. Ona göre, barış ülküdür, savaş kötülüktür. Bununla beraber, pek büyük kötülükleri

savuşturmak amacıyla savaşa cevaz vardır: Kendini savunmak, hukuk çiğnenmişse ve çiğneyen zararı gidermeyi reddediyorsa, Müslümanların ezdiği Hıristiyan halkları kurtarmak böyledir. Hıristiyan dinini yaymak için savaşa izin yoktur; çünkü Tanrı, kendisine yapılan küfrün öcünü almanın görevini insanlara vermemiştir; ve uyuşmazlık, daha önceki kötülüklerden çok daha ağır olanlara yol açar. Avrupalı devletler, birbirine bağlı ve eşit devletlerden oluşan bir topluluktur; aralarından birine verilen zararın giderilmesini koğuşturmakla görevlidirler. "Yapanları kim olursa olsun, kurbanları kim olursa olsun, uluslararası topluluk her türlü haksızlıktan etkilenir." Devletler, yabancıların kendi ülkelerinde dolaşmalarına ve yerleşmelerine hoşgörüyle bakmalıdırlar; yeter ki, bunlar daha önce yerleşmiş olanlara zarar vermesin. Devletler bir "insani toplum", bir "İnsanlık Cumhuriyeti" kurmakla yükümlüdürler.

Yüzyıl, bireyciliğin yükselişini, haklarda eşitlik, dayanışma ve kardeşlik ile dengelemenin aranışı içindeydi.

II

17. YÜZYILDA AVRUPA

17. yüzyıl, açıkça bir "bunalım" yüzyılıdır Avrupa'da; iktisadi, sosyal, siyasal, kültürel, toplumun hemen her kurumunu içine alan bir bunalım. Uzun zamandan beri bir arada yaşayan, birbirine karıştığı kadar birbiriyle de çatışan, yığınla uzlaşmaz eğilimler; her devlette, her sınıfta ve zümrede ve hemen her insanda görülen bu. Yoğunluk derecesi, yerine ve zamanına göre değişse de süreklidir bu bunalım.

Yeni bir denge, yeni bir düzen aranışı içindedir dünya.

Nedir aslında olan?

Kapitalizmin yükselen sınıfı burjuvazinin zenginlik ve etkinliği, feodal üretim ilişkilerinin bağrında kapitalist üretimin öğeleri önem kazandığı ölçüde artıyordu. Kapitalizmin iyiden iyiye kök saldığı ülkelerde burjuvazi, mutlak feodal monarşinin kendisini koruyup gözetmesiyle yetinmek istemiyordu artık. Gözü iktidardadır; devleti, yani asıl baskı aracını ele geçirip kapitalist rejimin hizmetine sokmak ve asalak bir sınıfı, feodalleri iktidardan yoksun bırakmak: Gündemindeki baş madde budur. Aslında daha 16. yüzyıldan beri gözü iktidardadır burjuvazinin. Reform ve Almanya'daki Köylü Savaşları, bu anlamda ilk girişimleriydi onun; Nederland'daki devrim de. Her iki halde de söz konusu olan, iktidarın feodallerden burjuvaziye geçirilmesiydi; yeni kapitalist rejimin eski feodal rejime karşı bir zaferi, geride kalmış bir düzenden daha ileride bir başka düzene devrimci yoldan bir geçişti görülen.

17. yüzyıldaki İngiliz burjuva devrimiyle kesin sonuç alınmış olur. Bu bakımdan, İngiliz Devrimi, yalnızca İngiltere ve Avrupa tarihinin değil, insanlık tarihinin de en önemli olaylarından biridir. Ne var ki, kapitalist ekonominin ve burjuva egemenliğinin, Avrupa'da bile genel bir olgu haline gelebilmesi için daha hayli zaman gerekecektir

Yalnızca siyasal ve sosyal alanda değildir ileriye doğru sıçrayış; felsefe, feodal değerlere karşı "kuşku"sunu açıkça ilan etmiştir ve bilimde devrim olmaktadır gerçekten: Descartes'ın, Galilei'nin, Newton'un çağındayız. Yalnızca doğa bilimlerinde de değildir köklü değişme; siyasal ve sosyal düşüncenin de

ufku değişmiştir: Bir Locke gelmiştir ve hemen bütün bir 18. yüzyılın, arkasından yürüyeceği bir miras bırakacaktır geriye. Daha da önemlisi, Avrupa düşüncesinin çok önemli bir buluşu vardır: İlerleme düşüncesi. Özetle, sürekli bir başkaldırı içine giriyordu insan aklı; 17. yüzyıl, bir düşünceler kasırgası içinde biter Avrupa'da.

Michelet, "Büyük Yüzyıl" diyordu 17. yüzyıl için; haklıydı.

BÖLÜM I

İNGİLTERE'DE BURJUVA DEVRİMİ

17. yüzyıl Avrupası'nın ilk göze çarpan olayı, İngiltere'deki burjuva devrimidir. Öteki Avrupa ülkelerinden daha erken başlayan ve kendine özgü niteliklerle gelişen kapitalizm, bu olayla zaferini kazanır; feodal rejim tasfiye edilir, giderek ortaçağ kapanır, modern tarih başlar.

Böylece, yalnızca İngiltere çapında değil, bütün bir tarih çapındadır da olay.

İNGİLİZ DEVRİMİNİN KÖKENLERİ

İngiliz burjuva devrimi, kendine özgü sosyal ve siyasal bir bunalımdan doğdu.

Nasıl?

İngiltere'nin yükselişi ve Hollanda'ya karşı mücadelesi

16. yüzyılda, ilk büyük coğrafi keşiflerden sonra en zengin devletler İspanya ile Portekiz'di. Uçsuz bucaksız sömürgeler fethetmişlerdi her iki ülke de ve altın akıyordu oralardan. Güçlerine diyecek yoktu; donanmaları bütün denizlere egemendi ve hele İspanya'nın kara orduları korkunçtu. Ne var ki, uzun sürmedi bu üstünlükleri; çok geçmedi, tehlikeli bir rakip çıktı karşılarına: Nederland Cumhuriyeti.

16. yüzyılda gerçekleştirdiği burjuva devriminin arkasından Nederland'ın iktisadi gelişmesi büyük bir hız kazanmıştı; dünyanın önde gelen bir ticaret gücü olup çıkmıştı ve alabildiğine zengin sömürgeler edinmişti. İmalathane sanayisi, özellikle Nederland'da gelişmişti: Hollanda'nın ince tülü ile yünlüleri bütün dünyada ünlüydü. Hollandalılar, hemen tüm ülkelerin mallarını deniz yoluyla taşıma ayrıcalığını elde ettikleri için bir bakıma bütün dünya ticaretini denetleyebiliyorlardı. "Denizlerin hamalı": Öyleydi adları o dönemde! Bu üstünlük sarsılmaz gibi görünüyordu gerçi; ne var ki, denizden elde ettikleri yararlar uzun sürmedi; "denizlerin hamalı"nın yerine

"deniz köpekleri" geçti; "deniz köpekleri" de İngiliz korsan tacirlerinin o sıralardaki adı.

Savaşlar, korsanlık, siyahilerin ticareti ve sömürgelerin yağması: İngiliz burjuvazisini zenginleştiren bunlar olacaktır. Gerçekten, 17. yüzyılın ortalarına doğru İngiltere'de sanayi, tarım ve ticaret olağanüstü bir gelişme içine girerler; zengin ve güçlü bir burjuvazi doğar. Bununla beraber, bu gelişmeyi tökezleten engeller de vardır: Korporasyonlar, İngiltere'nin büyük bir bölümünde hüküm süren geri kalmış feodal tarım, bir de monarşinin mutlak iktidarı.

Neydi rolleri her birinin?

17. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de sanayi ve tarım

İngiliz kentlerinde, sanayinin ilerlemesinin karşısında meslek kuruluşları bulunuyordu; krallığın koruduğu bu kuruluşlar, feodal nitelikleriyle, sanayinin gelişmesine bir takanaktılar. Ülkenin güneyinde ve doğusunda ise, mesleklerin yanı sıra imalathane üretiminde apayrı bir atılım görüyoruz; özellikle de yünlü kumaş üretimindeydi gelişme. Bu imalathaneler, yığınla işçinin emeğine başvuruyorlardı; işçilerin çoğu da evlerde çalışıyordu. Bu sanayi dalının gelişmesi büyük ölçüde hammadde gerektirdiğinden, koyun yetiştirilmesi de o oranda yoğunlaştı.

Tarıma gelince... İngiltere'de servaj, daha 15. yüzyılda, büyük köylü ayaklanmalarının sonucu kaldırılmıştı; angarya, hemen bütünüyle silinmişti. Ülkenin güneydoğusunda, senyöre belli ödentileri olan köylülerin yanı sıra yeni bir köylü tabakası da oluşur: "Yeoman"lar diye adlandırılan bağımsız toprak sahipleridir bunlar. Bu çevredendir ki, zengin köylüler çıkmaya başlayacaktır yavaş yavaş; bunlar, yanlarında tarım işçileri çalıştırıyor ve komşularına, ödeyemeyecekleri kadar borç para verip sonra da onları bağımlı kılıyorlardı kendilerine. "Kuştüyü yataklarda uyuyorlar" ve "gümüş sahanlarda yiyorlar": Yoksul köylülerin, bu zengin yeomanların yaşamına bakıp söyledikleri buydu!

Aynı dönemde ülkenin güneyinde, alabildiğine yoksul köylüler yaşamaktadır; başkalarının topraklarında gerçekten acılı bir yaşamdı sürdürdükleri ve mülk diye de *"cottage"* diye adlandırılan in gibi yerler ya da kulübeleri vardı; oralarda oturanlara verilen *"cottager"* adı da buradan geliyor: bu kulü-

beler, yontulmamış taşlardan yapılmıştı; daha çok da balçıkla sıvanmış sırıklardan oluşuyordu. Damları sazla ya da otlarla örtülüydü. Baca olmadığından, duman, damdaki bir açıklıktan çıkıp gidiyordu ve öyle olduğu için de bütün evi dolduruyordu. Yataklar, samandan torbalardı: Evcil hayvanlar –bir çift koyunla bir domuz– insanlarla bir arada yaşıyorlardı. Bu yoksul *"cottager"*ler, genellikle, tarım işçisi olarak toprak sahiplerinin ya da kimi yeomanların yanında çalışırlardı.

İngiltere'nin güneydoğusunda, toprak sahiplerinin çoğu, gündelikçi, çok kez de *"cottager"* tutuyordu ve topraklarını, bu ücretli el emeğinden yararlanarak değerlendiriyorlardı. Büyük feodal senyörlerden daha girişimci olan bu toprak sahipleri, topraktaki çalışmayı yetkinleştiriyor ve kent pazarlarına, gitgide artan bir hız ve ölçüde, tahıl ve hayvan sürüyorlardı. Bu topraklar, feodal senyörlerin mülklerinde yerleşmiş köylülerinkinden çok daha verimliydi. "Yeni Soylular" diye adlandırılan bu toprak sahipleri, kendilerini hemen bütünüyle ticarete veriyor ya da imalathaneler kuruyorlardı. Senyörlere olduğundan çok daha fazla, burjuvalara yakındılar. İngiltere'nin özellikle kuzey ve batısındaki geri kalmış bölgelerde yerleşmiş olan feodal senyörlerse, hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşıyorlardı ve iç içe geçmiş topraklar, zorlandırılmış almaşık ekin gibi, atadan kalma tarımı sürdürüyorlar, giderek yeni tarım yöntemlerinin uygulanmasını engellemiş oluyorlardı.

İngiltere'nin kuzeydoğusundaki geri bölgelerde ise köylüler, senyörlerine, yalnızca bazı ödentilerde bulunmakla yükümlü değildiler; bunların yanı sıra senyörler, ellerindeki toprak parçalarını satmak ya da miras yoluyla kendilerine geçirmek zorunda bırakıyorlardı onları. Köylüler de büyük bir para ödeyerek bu yaptırımdan yakalarını kurtarabiliyorlardı.

Zorla uygulanan kitle halindeki "çitleme"ler, köylere sefalet taşıyordu. Topraklarından kovulmuş yığınla köylü, serseri oluyor ve bir lokma ekmek bulmak için yollarda başı boş dolaşıyorlardı. Serseriler, kanunlarla alabildiğine sert cezalandırılıyorlardı; kızgın demirle dağlanıyor ya da derilerinden kan fışkırıncaya değin kırbaçlanıyorlardı. Tam bir sefalet içine düşürülmüş köylüler, bu "çitleme"lere karşı başkaldırıyorlardı. Özellikle 1640 yılında başlayarak, köylü hareketlerinin genişlik kazandığını görüyoruz; onu izleyen yıllarda daha da artacakdır bu.

Kuzeyin ve batının geri kalmış bölgelerindeki köylüler, feodal senyörlere ödedikleri ödentilerden kurtarılmanın arkasındaydılar; "cottager"ler, toprak elde etmenin umudu içindeydiler. Küçük mülkiyet sahiplerine, *yeoman*lara gelince, her şeyden önce, vergilerin indirilmesini ve komşuları toprak sahiplerinin keyfi hareketlerine son verilmesini istiyorlardı; istiyorlardı, çünkü kırsal kesimde tüm kamusal ve adli yetkiler bu komşuların elindeydi ve asayişi de onlar sağlıyorlardı. Kapitalizmin iktisadi gelişmesinin önündeki takanak ise, kralın keyfiliğiydi. Geri bölgelerin feodal senyörleri ile –krallığa bağımlı– kilisenin desteklediği İngiliz hükümdarlar, imalathaneleri, tacirleri, yeni soyluları haraca bağlıyor ve halk kitlelerini acımasızca eziyorlardı.

Stuart'ların zorba yönetimi

Tudor Hanedanı'ndan olan I. Elizabeth, doğrudan mirasçı bırakmadan ölünce (1603) yerine, yakın hısımları olan İskoçya Kralı James Stuart, I. James (1603-1625) adıyla İngiltere tahtına çıkar; Stuart Hanedanı'nın yönetimi başlar böylece. Kralları artık aynı da olsa, İngiltere ile İskoçya, birbirlerinden ayrı iki devlet olmayı sürdüreceklerdir yine de. Ne var ki, feodal senyörlerin desteklediği yeni kral, parlamentoyu hiçbir halde umursamıyordu; meclise danışmadan istediği an yeni vergi koyabiliyordu; oysa ta 14. yüzyıla çıkan bir örfe göre, ancak parlamentonun rızasıyla yapabilirdi bunu.

Yerine geçen I. Charles (1625-1649) da böyle davranır.

İş, kralla da kalmıyor, sarayın görevlileri, zengin kentliler ve soyluları krala "armağanlar" vermeye ya da "gönüllü vergi" ödemeye zorluyor, reddettiklerinde de hemen hapishaneye yolluyorlardı. Bu arada kral, sabun, şarap, kömür ve demir üretimini ve satımını tekeline alır; haklarını da zengin tacirlere devreder. Bu tekeller, özellikle burjuvazinin hoşnutsuzluğuna yol açar.

Anglikan Kilise, Charles'ın zamanında pek büyük bir güç kazanmıştı: Uçsuz bucaksız toprakları vardı ve köylülere ağır vergiler yüklüyordu; mülklerini kiralıyor ve ondalık alıyordu. Genel bir hoşnutsuzluğun kaynağıydı bu vergiler de. Anglikan Kilise'ye karşı her tür gösteri ise, acımasızca cezalandırılıyordu.

Kilisenin hasımlarına karşı krallık makamlarının ne türlü belalar yağdırdığını, Doktor John Bastwick ile dostu Lilburne'ün başlarına gelenler pek güzel gösterir bize.

Doktor Bastwick, Anglikan Kilise'ye ve piskoposlara karşı yayımladığı kitaplarından dolayı, kralın adli makamlarının emriyle, bir gün tutuklanıp hapsedildi. Yazar, bu kitaplarda piskoposları, "şeytanın suç ortakları" olarak ilan ediyordu. Verilen hüküm uyarınca cellat, herkesin gözü önünde, uzun bıçağıyla Bastwick'in iki kulağını kesti ve kızgın bir demir çubukla da yüzünü dağladı. Mahkeme ayrıca, Doktor Bastwick'e 5.000 sterlin para cezası biçip ömür boyu hapse mahkûm etti kendisini.

Lilburne, hücresinde onu görmeye geldi. Bir küçük toprak sahibinin oğlu olan Lilburne, Londra kumaşçılarından birinin yanında çıraktı. Bastwick'in ricası üzerine Hollanda'ya geçti ve Doktorun hapishanede yazdığı kitabı yayımladı orada. Bunun üzerine Lilburne, 500 sterlin ödemeye mahkûm edildi: Hapishaneden parlamentoya kadar yol boyunca kırbaçlandı ve orada, herkes görsün diye direğe bağlanıp boynuna da ağaçtan ağır bir halka geçirildi. Lilburne, cesaretle göğüsledi bu işkenceleri ve halka hitapla, kralın ve kilisenin despotluğunu haykırmayı sürdürdü. Kırbaçlandı. O zaman da cebinden halka çağrıda bulunan kâğıtları çıkarıp kalabalığın ortasına fırlatıp attı.

Başına gelenler, Lilburne'ün manevi gücünü kırmadı. Krala ve yandaşlarına karşı ateşli bir kitap yayımlattı; oy hakkının genişletilmesini istiyordu bu kitapta. Zincire vuruldu bu kez ve ömür boyu hapse mahkûm edildi. İki yıldan fazla hücrede kaldı ve ancak devrimin başlarında salıverildi.

Despotluğun sayısız kurbanlarından sadece biriydi Lilburne.

I. Charles zamanında, kralla parlamento arasındaki çatışma kızıştı. Kral, 1629 yılında parlamentoyu feshetti ve tam on bir yıl toplantıya çağırmadı. Lord Strafford, başdanışmanı oldu kralın; onu açıkça mücadeleye ve mutlak bir hükümdar olarak davranmaya itiyordu. Oysa olsa olsa iki halde mümkündü bu: Kral, parlamentodan geçirmeden vergi koyabilmeliydi; ve bir de yalnızca kendisine bağlı bir ordusu olmalıydı.

Tasarının ilk bölümünü gerçekleştirmek amacıyla, I. Charles, 1635'te "shipmoney" denen vergiyi tüm yurt çapında yeniden koydu; parlamentonun doğuşundan önce salınan bir vergiydi bu; kıyı kentlerinde yaşayan halktan alınıyordu ve Normanların

saldırılarına karşı mücadelede harcanıyordu. Uysal bir ordu yaratabilmek için de kral, şer ortağı Lord Strafford'u İrlanda'ya gönderdi; görünüşte, başkaldırmış İrlandalılarla savaşmak için bir ordu kurulacaktı orada.

I. Charles'ın, mutlak iktidarı yeniden yerleştirmek uğruna harcadığı çabalar, burjuvazinin ve yeni soyluların öfkesine yol açtı; halk kitlelerinde krallık iktidarına karşı biriken kin ise taşma noktasına geliyordu. Bu arada, feodal senyörlerin zulmü, İngiltere'nin kuzeyi ile batısında tarımın gelişmesini köstekliyordu. Kral, bu gerici toprak sahiplerini tutuyordu; her türlü yeni düşünce ve eğilimi boğan kiliseyi de destekliyordu. Tekeller ve meslek örgütleri sistemi, sanayinin gelişmesine birer engeldi. Parlemento toplantıya çağrılmaz olmuştu, burjuvazininse hiçbir siyasal hakkı yoktu. İmalat sanayisinin gelişimi ve tarıma, toprakta verimi artıracak yeni yöntemlerin sokulması, devrime başvurmadan olanaksız hale gelmişti; yolları açmak için mutlak monarşi yıkılmalıydı ve tacın temel iki desteği yok edilmeliydi: Feodal soylulukla Anglikan Kilise'ydi bunlar.

DEVRİMİN AŞAMALARI

İngiliz devriminin tarihi üç döneme ayrılabilir: Birinci dönem, devrimin hazırlanmasıdır ki, parlamentonun toplantıya çağrılış tarihi olan 1640'tan iç savaşın başlayış tarihi olan 1642'ye kadar sürer. İkinci dönem, sınıf mücadelesinin doruk noktası olan iç savaştır; 1642'den 1649'a kadar sürer ve İngiltere'de cumhuriyetin ilanı ve kralın kafasının kesilmesiyle sonuçlanır. 1649'dan 1658'e değin uzanan üçüncü dönem, cumhuriyet ve protektorayı (burjuvazinin askeri diktatörlüğü) içerir, arkasından da –günümüze değin süren– krallık iktidarı yeniden kurulur.

Devrimin eşiğinde

1637'de İskoçya'da bir ayaklanma oldu. I. Charles'ın kışkırtmasıyla olmuştu bu: Kral, İngiliz mutlakıyetini oraya kadar da yaymak ve Calvin'ciliğin hüküm sürdüğü İskoçya'ya, İngiliz mutlakıyetini destekleyen Anglikan Kilise'yi sokmak istiyordu. Ayaklanmanın daha ilk gününden başlayarak, olayların akışı I. Charles'ın aleyhine gelişti. Ne parası vardı ne de ordusu; öyle olunca da parlamentoyu toplantıya çağırmak zorunda kaldı.

Parlamento, on bir yıllık bir aradan sonra, 1640'ta yeniden toplandı. Ancak, krala istediği parayı vermeme kararını alırken, bununla yetinmeyip kralın keyfiliğine son verecek birtakım istemlerde de bulundu; ayrıca, İskoçyalılarla gizli ilişkiye geçti. Birkaç hafta sonra kral, yeniden feshetti parlamentoyu; sonradan "Kısa Parlamento" diye adlandırılması buradan ileri geliyor.

Bununla beraber, kralın paraya gereksinmesi sona ermemişti; başkaldırı genişliyordu. Öyle olunca da kral, parlamentoyu yeniden toplantıya çağırmak zorunda kaldı. Kontluklardaki tarım soylularıyla, kent ve limanlardaki tacir burjuvaların temsilcilerinin doluştukları parlamento, hiç ele avuca gelir bir durumda değildi bu kez; meclis, kralın içinde bulunduğu güçlüklerin bilincinde olarak, istemlerini tekrarladı ve ayak diredi. Evlerin duvarlarına devrimci afişler asılmaya başlanmıştı; bunu gören yönetim, parlamentoyu üçüncü kez feshetmeye cesaret edemedi. İngiliz burjuva devriminin parlamentosu işte bu olacaktır; on iki yıl sürekli toplantı halinde olduğu için de "Uzun Parlamento" (*Long Parlement*) diye anılacaktır.

Parlamento, sonunda isteklerine kavuştu: Lord Strafford adalet huzuruna çıkarıldı ve yurda ihanet suçundan ölüme mahkûm edildi. Çok geçmedi, mutlakıyetin bir başka yandaşı, William Laud da aynı akıbete uğradı. Parlemento, olağanüstü mahkemeleri ortadan kaldırdı; "shipmoney"e son verdi; vergileri oylama konusundaki yetkisinin altını yeniden çizdi ve 1641 Kasımı'nda da "Büyük Uyarı"yı kabul etti. Bu belge, kralın keyfi hareketlerini sıralıyor ve krallığın en önemli görevlerinin parlamentonun uygun göreceği kişilere verilmesinin yanı sıra –en az– üç yılda bir toplantıya çağrılmasını istiyordu.

Kral, deliye dönmüş bir halde, muhalefetin başlarını tutuklatmak için bizzat parlamentoya gitti. Ne var ki, bu şefler City'de, yani Londra'da, parlamentoyu tutan burjuvazinin ticarethaneleriyle bankalarının bulunduğu mahallede gizlenmişlerdi. Bütün kent kaynaşmaya başladı. Muhalefetin militanlarını korumak amacıyla, tayfalar da doklardan ayrılıp gruplar halinde gelip katıldılar. Londra yöresinden beş bin köylü ile küçük toprak sahibi, parlementonun krala karşı giriştiği mücadelede onu desteklemek amacıyla, silahlı olarak başkente girdi. Başkaldıranlar şapkalarına, parlamentonun siyasal istemlerini destekleyen bir dilekçe iliştirmişlerdi. Böylece, yalnızca kentteki halk kitleleri değil, kırsal kesimdeki yığınlar da siyasal mücade-

leye katılmışlar ve devrime kazanılmışlardı. Çok geçmedi, beş milletvekili, silahlı muhafızlarıyla beraber parlamentoya gelip girdiler. Tacir ve zanaatkârlardan oluşan Londra milisi, parlamentonun savunmasını üstlendi.

Başkentin kendisine artık baş eğmediğini gören kral, yandaşlarıyla Londra'dan kaçıp (1642) İngiltere'nin kuzeyine çekildi. Ülkenin bu geri bölgesindeki yerel aristokrasinin, feodal senyörlerin desteğiyle yeni bir ordu düzenledi.

Halk kitleleri ve parlamentonun krala karşı mücadelesi. İç savaşın başlangıçları

1642 Ağustosu'nda, kral, parlamentoya karşı savaş ilan etti.

İktisadi bakımdan geri kalmış kuzeybatı bölgesindeki feodaller, kralın safındaydı. Londra da içinde olmak üzere güneybatı bölgeleri, burjuvalar ve yeni soylulaşmış burjuvalar, parlamentoyu tutuyorlardı. Tayfalar, daha baştan devrim cephesine geçmişlerdi; devrimci İngiltere'nin, Kıta Avrupası'ndaki mutlak monarşilerin herhangi bir müdahalesinden korkmaması için önemliydi bu katılış. Anglikan Kilise, kralı tutuyordu; İngiliz Protestanları (Püritenler) kararlı biçimde devrimden yana çıktılar.

> O dönemin siyasal partilerinin adları bile Protestanlığın çeşitli eğilimlerinden gelir.
>
> Parlamentoya egemen olan zengin burjuvazinin partisi, Presbiteriyenler adını aldı. Kilisenin başlarından oluşan kongrece yönetilen, birleşik Calvin'ci kilisenin yandaşlarıydı bunlar; yeni katılmış küçük soylularla, küçük burjuvazinin partisinin adı ise Bağımsızlardı. Her dinsel bölgenin dinsel bağımsızlığından yana olanlardı bunlar da.

Savaş başlarında durum, kraldan yana gelişti. Kralı tutan feodaller, meslekten askerdiler ve süvarileri de disiplinli ve talimli savaşçılardı. Buna karşılık, parlamentonun topladığı halk milisleri, pek örgütlü olmadığı gibi, iyi bir talimden de geçmemişlerdi. Bu milisin şefleri, krala karşıt olan feodallerden oluşuyordu özellikle ve kralla bir uzlaşmayı kafalarından geçirdikleri için gönülsüz savaşıyorlardı; parlamentonun Presbiteriyen çoğunluğu da böyle bir eğilim içindeydi.

Parlamentonun yalpalayan politikası ve parlamento ordusunun başarısızlıkları, İngiliz toplumunun köktenci çevrelerinde hoşnutsuzluk uyandırdı. Hoşnutsuzlar, Bağımsızlar Partisi'nin çevresinde toplaştılar. Partinin başında, İngiliz devriminin en ünlü kişisini görüyoruz: Oliver Cromwell'dir (1599-1658) bu. Küçük soylulardan gelen Cromwell, köylülerden, zanaatkârlardan ve küçük burjuvazinin öteki temsilcilerinden oluşan bir süvari birliği kurdu; Calvin'ci Kilisenin öteki ateşli yandaşları olan Bağımsızları da vardı aralarında. Birliklerinde süren demir gibi bir disiplin sayesinde Cromwell, krala karşı, Marston Moor'da ilk zaferi kazandı (1644 Temmuzu). Cromwell, ordunun yeniden örgütlenmesi iznini aldı parlamentodan ve bu "yeni usul ordu"yla, 1645'te, Naseby'de öldürücü bir darbe vurdu krala: Yığınla esir aldı ve krallık ordusunun bütün toplarını da ele geçirdi. Yenenler, kralın yazışmalarını da ele geçirmişlerdi: Ve bazı yazışmalardan anlaşıldı ki kral, bir yandan parlamentoyla ateşkes görüşmeleri yaparken, öte yandan, Fransız kralını da yardıma çağırıyordu; ayrıca, yandaşlarına yolladığı mektuplarda, zafere ulaşılması halinde, başkaldıranlara çok ağır cezalar vereceğini söylüyordu. Bütün bunların yayımlanması genel bir öfkeye yol açtı ve kralın saygınlığı sıfıra indi. Naseby Savaşı'ndan sonra I. Charles, başka yenilgilere uğradı. 1646 Martı'nda, krallığın hemen tüm kaleleri Cromwell'e teslim olmuştu. Kral, İskoçya'ya kaçtı. Ancak İskoçyalılar, sözde parlamento ordusuna yardım olsun diye vereceklerini söyleyip 400.000 sterlin karşılığında kralı İngiltere'ye teslim ettiler (Ocak 1647). Parlamento ile kral arasındaki mücadele bitmişti; bir başka mücadele başlayacaktır.

Parlamento ile ordu arasında olacaktır bu.

Savaş sürerken, parlamento feodal rejimi ucun ucun tasfiye amacıyla bazı reformlara da başvuruyordu; kralın ve kilisenin topraklarının yanı sıra krala yandaş olanların da topraklarına el konmuş ve satışa çıkarılmıştı. Şövalyelerin ellerindeki fieflerin ortadan kaldırılmasının (1646) önemli sonuçları oldu. Bu topraklara ilişkin tüm yükümlülüklere son verildi; toprak artık soylularındı. Ne var ki, soyluların mülkiyeti her türlü feodal ödentiden kurtulduğu halde köylülerin toprakları, eskiden olduğu gibi, köylülerin lordlara ödedikleri tüm ödentilerle, bir feodal mülkiyet olarak kalıyordu. Böylece köylülük hiçbir yarar edinmemişti devrimden. İngiliz devriminde burjuvazi,

yeni oluşmuş bir soylulukla bağlaşık olarak, monarşiye, feodal soylulara ve egemen kiliseye karşı savaşıyordu.

Ne var ki, devrimin temel gücü halk kitleleri oldu.

Kitle hareketlerinin yoğunlaşması ve cumhuriyet

Kendi çıkarlarını savunan önlemleri parlamento sayesinde aldıktan sonra yeni toprak sahipleri ile yükünü tutmuş burjuvazi, kraldan çok, halk hareketlerinden korkmaya başladı. Kral, parlamento ordusuna esir düşünce, parlamentodaki Presbiteriyenler, devrimin sona erdiği düşüncesine vardılar ve kralla barış yapmaya kalktılar. Ancak, yukarda da belirttiğimiz gibi, halk kitleleri hiçbir şey elde etmemişlerdi devrimden; o yüzden de halkta devrimci davranışlar dinmemişti. Askerler devrimin itici gücü oldular. Yeni bir parti Eşitçiler Partisi çıktı ortaya: Başı John Lilburne'dü (1618-1657); bu büyük yetenekleri olan kişi, genel oyun yanı sıra krallığın sona erdirilmesini ve köylülere "korular"ın geri verilmesini istiyordu.

Siyasal iktidar, orduya geçmişti artık.

Parlamento, savaşın sona erdiği gerekçesiyle, ordunun dağılmasına karar verdi. Ne var ki, karar orduyu ayağa kaldırdı: Birlikler kendi temsilcilerini seçti ve onlardan asker temsilcileri "şûra"ları oluştu; yeni usul ordunun bağımsız subaylarından oluşan "Büyükler" vardı, onları da kesin kararlar almaya zorladılar. Askerler üste çıkmasın diye Cromwell, tuttu "Ordu Kurulu"nu kurdu; bu kurula askerler katılıyor, ancak subaylarca gözetim altında tutuluyorlardı. Arkasından, ordu Londra'yı işgal etti ve iktidarı, uygulamada da ele aldı. Sınıf mücadelesi ordu içinde de sürüyordu şimdi. Büyükler ile Eşitçiler, İngiliz devletinin gelecekteki siyasal yapısını tartışıyorlardı. Büyükler, genel oydan korkuyorlardı; ve malı mülkü olmayanların iktidarı ele geçirip özel mülkiyete son vereceklerini söylüyorlardı. Bu uyuşmazlıklar öylesine sivrileşti ki, Eşitçi askerlerin ayaklanmaları başladı. Cromwell, söndürdü hepsini; ve Ordu Kurulu'nu feshedip yalnızca "Subaylar Kurulu"nu saklı tuttu.

Ordu içindeki bu mücadeleden yararlanan karşı devrimciler, saklandıkları yerden başlarını çıkardılar. Parlamentonun Presbiteriyenleri, açıkça kralcılarla anlaştılar. Kral, ordunun gözetiminden çıktı ve İskoçyalı feodallerle ilişki kurdu; onlar da 20.000 kişilik bir ordu kurarak devrimci orduyla savaş-

mak üzere İngiltere'ye saldırdılar. Tehlikenin bilincinde olan Büyükler ile Eşitçiler Partisi birleştiler. Cromwell'in ordusu, İskoçyalıları bozguna uğrattı ve kral tutuklandı; "dökülen kanlar ve Tanrı'nın ve yoksul İngiltere halkının davasına verdiği zarardan dolayı" adalet huzuruna çıkarıldı. Ordu, parlamentodan Presbiteriyenleri kovarken, bağımsız milletvekilleri de despot, hain ve ulus düşmanı kralı ölüme mahkûm etti ve 30 Ocak 1649'da kralın kafası kesildi; olay, çoğu İngilizde ve tüm Avrupa'da büyük heyecan yarattı. Arkasından "kralın ve Lordlar Meclisi'nin olmadığı" bir cumhuriyet ilan edildi.

Kralın idamından sonra, 1649 yılından başlayarak halk hareketi, kazandığı zaferden de cesaret bularak, yoğunlaştı. 1649'da, Eşitçilerin tarafına geçmiş olan birçok alayın bir başkaldırıyı örgütledikleri anda Cromwell, dört bin askerin başına geçip ayaklanmayı bastırdı. Başkaldıran askerlerin şeflerini kurşuna dizdirdi. Bu arada, Lilburne de tutuklandı; çünkü zenginlerin yoksullara baskı yaptığını ve halkın boynuna "yeni kölelik zincirleri" vurduğunu yazıyordu yayımladığı şeylerde. Krala karşı mücadelesinde Cromwell, ordunun çoğunluğuna dayanmıştı; ancak, askerler kendi gerçek isteklerini öne sürdüklerinde de acımasızca ezmişti onları. Burjuvazi, bu hareketinden dolayı derin bir hayranlık gösterisinde bulundu Cromwell'e; parlamento minnettarlığını belirtti ve para getirecek birçok işe birden el atmış olanlar, tutup altından bir kupa armağan ettiler kendesine.

İç savaş, İngiltere'de sanayiyi durgunluğa sürükledi; tarıma yoksulluk geldi, kitlelerde açlık ve sefalet başladı. İşte o sıralardadır ki, Londra dolayındaki tepelerde ve başka yerlerde Aşırı Eşitçiler ortaya çıkar.

> Yoksul köylü ve zanaatkârlardı bunlar. "Kazma ile iş gören toprak işçisi" anlamına "digger" diye adlandırılıyorlardı; adları böyleydi, çünkü çadırlarını diktikten sonra boş toprakları çapalamaya koyuluyorlardı. Sıradan insanların devrimden hiçbir şey elde etmediklerini söylüyor ve "gerçek eşitçiler" diye adlandırıyorlardı kendilerini; çünkü istedikleri, yalnızca siyasal haklarda eşitlik değil, servetlerde de eşitlikti. "Toprak kimsenin değildir" diyorlardı. Şeflerinden biri, Winstanley şöyle yazıyordu: "Bütün insanlar, şu adına özel mülkiyet denen iğrenç şeyi yeryüzünden silip atmak için tüm çabalarını birleştirmelidirler"; "birlikte çalışınız ve ekmeğinizi de ortaklaşa yiyiniz";

"özel mülkiyeti yok ettiğiniz anda, ne zengin olacaktır ne yoksul, ne baskı olacaktır ne savaş". Ne var ki Winstanley, baskıya, mücadele ve başkaldırıyla değil, inandırma ve örneklik ederek son verilebileceğini düşünüyordu.

Cromwell, ordusunun da yardımıyla, bu "kazmacılar"ı dağıttı ve aşırı eşitçilerin çoğunu tutuklattı.

Köylüler hemen her yanda ayaklanıyordu. Lordların uyguladıkları komün topraklarının "çitlenmesi"ne karşı harekete geçmişlerdi. Cromwell, askerlikten kaçan köylüleri ya da "çitleme"lere karşı çıkanları zalimce cezalandırıyordu. İngiltere'de feodal sistem gerçi çürümüştü; ancak, halkın da onu kesinlikle yok etmek için silahı ele alması gerekmişti. Devrim, kralın yandaşlarına karşı, ordu saflarında, kentlerde ve köylerde yiğitçe savaşan köylülerle (yeomanlar) zanaatkârlar sayesinde zafere ulaşmıştı. Cromwell, halk kitlelerinin başında, krala karşı korkunç bir mücadele yürütmüştü; ordu gücünden yararlanmayı bilmiş, kralın kellesini kopartmış ve –kimini ölüme mahkûm ettiği– kral yandaşlarını saf dışı bırakmıştı. Ne var ki Cromwell, burjuvazinin ve yeni soyluların ortaya çıkardığı bir kişiydi; öyle olduğu için de halk kitleleri, durumlarını köklü biçimde düzeltmesi için isteklerini ortaya koyar koymaz, Cromwell de olanca zalimlikle halk hareketini bastırdı.

Savaşlar ve sömürge fetihleri. Protektora

İngiltere'nin, 12 ile 16. yüzyıllar arasında fethettiği İrlanda, bir sekiz yüzyıldan beri başkaldırmış durumdaydı. Ayaklanmayı bastırmak için Cromwell, bir büyük ordu yolladı oraya; ele geçirilecek topraklar da bu ordunun subay ve askerlerinin olacaktı. 1649 yılında adaya boyun eğdirilmeye başlandı; halkı uzun süre ve inatla mücadeleyi sürdürdü. Cromwell, İrlanda köylülerini astırıyor ve zaten sefalet içindeki kulübelerini yaktırıyordu. Topraklarına el koydu ve İngiliz asker ve subayları arasında paylaşıldı; lordların kapıştıkları da oldu. Böylece Cromwell, özellikle orta ve zengin köylülerden oluşan ordusundan, İrlanda köylülerine boyun eğdirmek ve İngiltere'deki yoksul köylülerin hareketini ezmek amacıyla yararlanmıştı.

İrlanda'nın fethi ve yağmalanması, İngiliz ordusunu uzun bir süre iç siyasal mücadelenin uzağında tuttu. İrlanda'daki

savaş, ne bir iç savaştı ne de bir ordunun krala karşı savaşı; düpedüz bir sömürge savaşıydı bu, bir haydutluktu. İrlandalıların topraklarına konmuş ve onlara zulmeden İngiliz lordları, İngiltere'deki halka baskı yapılmasında ve monarşinin yeniden kurulmasında da rol oynuyordu. Başkaldıran İrlandalıların büyük bir çoğunluğunu, İngilizler tutsak olarak aldılar ve Kuzey Amerika'ya köle olarak sattılar.

Daha o yıllardan başlayarak bir İrlanda sorunu doğacaktır.

Bu arada, İskoçya'daki bir başkaldırı da ezildi (1650).

İrlanda'daki ayaklanmayı boğduktan sonra Cromwell, denizlerin egemenliği adına bir mücadeleye girişti. Böylece, tüm silahlı güçlerin yüzünü, İngiltere'nin en büyük rakibi olan Hollanda'ya çevirdi. İngiltere, büyük boyda 40 gemiyi içeren dev bir savaş donanması yapmıştı. 1651'de parlamento, Hollandalılara karşı olmak üzere, bir Denizcilik Kanunu (*Act of Navigation*) yayımladı. Bu kanuna göre, İngiltere'ye gönderilecek malları ancak İngiliz gemileri taşıyacaklardı. O güne değin gemileriyle bütün ülkelerin mallarını taşıyan "deniz hamalları", İngiltere ve sömürgeleriyle tüm ticaret kapılarının bir anda kapandığını gördüler. Ne var ki Hollanda, İngiltere gibi bir yeni kapitalist ülkeye deniz üstünlüğünü hemen bırakma niyetinde değildi. İki ülke arasında savaş patladı; iki yıl sürdü savaş ve İngilizlerin zaferiyle sonuçlandı. Hollandalılar, çıkarlarına düpedüz zarar verecek olan "Denizcilik Kanunu"nu tanımak zorunda kaldılar.

İngiltere'nin sömürgelerini genişletme arzusunda olan Cromwell, İspanya'nın elinden –Antillerdeki– köle ticaretinin bir merkezi olan Jamaika adasını aldı. Oradaki şekerkamışı plantasyonlarını işletmek için Jamaika'da oturan İngiliz patronlar, köleleştirdikleri İrlandalıların ve Siyahilerin emeğinden yararlanıyorlardı. Kuzey Amerika'da da birçok yerde yerleşmeler oldu.

Halk hareketinden nefret eden yeni soylularla burjuvazinin bir bölümü, bir askeri diktatörlüğün kurulmasını istediler. 1653'te Cromwell, Uzun Parlamento'yu feshetmişti; 1654'te de yüksek rütbeli subaylar kurulunun bir kararıyla Cromwell, "ömür boyu koruyucu lord" unvanıyla yönetimin başına getirildi.

Ve bu yeni yönetim, parlamentosuz olacaktır.

Güçlü İngiliz ordusu, baştan aşağı kendisine bağlıydı.

Ülke, "Koruyucu"ya sadık generallerin yönettikleri bölümlere ayrıldı. Askeri diktatör olan Cromwell, yeni soylularla burjuvazinin yararına hareket ediyordu; bu sınıflar ise, monarşinin yeniden kurulmasına karşı çıkarken, tüm halk hareketlerini de acımasızca boğduruyorlardı. Ne var ki, burjuvazi amaçlarına ulaştı gerçi ama halkın desteğini de yitirdi. Kralın yandaşları, başlarını gizlendikleri yerden çıkardılar ve iktidarı yeniden ele geçirmenin tezgâhını kurmaya koyuldular.

Stuart'ların dönüşü ve parlamentonun iktidara geçişi

Cromwell 1658'de öldü. O sıralarda askerlerin hoşnutsuzluğu artmıştı. Öyle olunca da "ayaktakımı"nın tekrar hareketlenmesinden korkan yeni egemen sınıf burjuvazi, yeni soylularla beraber, birlikleri Londra'yı ellerinde tutan Cromwell'in generallerinin yardımıyla krallığı tekrar kurdular (1660). Devrimden önce olduğu gibi, her iki meclis, Avam Meclisi ile Lordlar Meclisi toplantıya çağrıldı. "Konvansiyon Parlamento" –kralca davet edilmediği için böyle adlandırıldı– 1660 Nisanı'nda, "krallığın eski temel kanunlarına uygun olarak, yönetimin krala, lordlara ve halka ait olması gerektiği"ne karar verdi.

Yeni kral, 1660 Mayısı'nda, debdebe ile girdi Londra'ya.

Ne var ki, yeniden iktidara gelmiş olan Stuart'lar, önce II. Charles (1660-1685), sonra da II. James (1685-1688) ilk Stuart'lar gibi hareket etti; kim ki devrime katılmıştır, kovuşturup zulmetmeye başladılar. O kadar ki, Cromwell'le devrimin en yiğit savaşçılarının cesetleri mezarlarından çıkarılıp darağacına çekildi.

Stuart'lar yalnızca İngiliz halkına değil, devrimin başını çekmiş olan İngiliz burjuvazisine de düşmanlıklarını gösteriyorlardı. Öyle olunca da kralın öç ve keyfiliğine karşı burjuvazi, kendisini koruyacak önlemleri alma zorunluluğunu duydu. 1679'da parlamento, *Habeas Corpus Act*'ı kabul edip yayımladı. Bu kanun, keyfi tutuklamaları yasaklıyordu: Tutuklunun bulunduğu hapishanenin müdürüne ihzar müzekkeresini artık yargıçlar kaleme alacaktı. Tutuklu, bu müzekkere sayesinde, 24 saat içerisinde mahkeme önüne çıkarılmasını isteyebiliyordu; tutuklamanın kanuna uygun olup olmadığını da bu mahkeme saptayacaktı. Ne var ki, uygulamada sadece zenginler bu haktan yararlanabiliyorlardı; çünkü yargıç çoğunlukla, serbest bırakılması için yüklü bir para istiyordu tutukludan:

1688'de burjuvazi, çağdaşların "Şanlı Devrim" dedikleri, ama aslında kansız bir saray darbesini başardı; Stuart'ları kovarak, yerlerine onların yakın hısımlarından birini geçirdi: Willem van Oranje tahta çıktı. Ancak parlamento, tacı sunarken, 1689 Şubatı'nda kabul ettiği bir Haklar Bildirisi'ni de önlerine koyuyordu Willem ile eşi Mary'nin. Bildiri, daha önce bazı bildirilerin de açığa kavuşturduğu kralla parlamento arasındaki ilişkilerin yanı sıra İngilizlerin geleneksel haklarını tekrarlayan maddeleri içeriyordu. Her ikisi de bildiri üstüne ant içtikten sonra, III. William ve II. Mary adlarıyla, İngiltere kral ve kraliçesi ilan edildiler. Parlamentonun zaferi tamdı bu kez; ülkedeki sınıfsal güçler ilişkisini, Stuart'ların mutlakıyetinden çok daha iyi yansıtıyordu.

İngiliz devrimi, feodalizmin son kalıntılarını da silip süpürürken, parlamentonun sınırladığı bir monarşi İngiltere'de hüküm sürmeye başladı. Bu monarşinin dayanacağı yeni kuramsal temeli, devrimden sonra, John Locke *Sivil Yönetim Üstüne İnceleme* adlı eserinde bize verecektir. Daha şimdiden elde edilmiş sonuçlarsa şunlardı: Parlamentarizmin çift partili bir düzeni olacaktı: Daha önceki gelişmeler Tory'lerle Whig'leri ortaya çıkarmıştı; Tory'ler, tarım soyluları ile Anglikan Kilise'nin yandaşlarıydı; Whig'ler ise aslında ticaret ve sermayenin temsilcilerinden oluşuyordu; birinciler temelde kralın haklarından, ikincilerse parlamentonunun haklarından yanaydılar. Ülkede yönetici rolünü, parlamento seçimlerinde çoğunluğu elde etmiş parti üstleniyordu. Bakanlar ve başbakan, bu partinin önde gelenleri arasından çıkarılıyordu; ve hükümet, parlamentoya karşı siyasal bakımdan sorumluydu. Böylece, parlamentonun desteğini yitiren hükümet çekilecekti. Bununla beraber, parlamentoda çoğunlukta olan parti, halkı gerçekten temsil etmiyordu; çünkü yalnızca zenginlerin ve önde gelen kişilerin, yani halkın ancak küçük bir bölümünün seçme hakkı vardı.

Büyük halk kitlelerine gelince, oy hakkından yoksundu onlar.

İNGİLİZ DEVRİMİNİN TARİHSEL ANLAMI VE SONUÇLARI

17. yüzyıldaki İngiliz devrimi, ilk burjuva devrimi oldu: Onunla mutlak monarşinin, feodal senyörlerin, doğrudan doğ-

ruya krala bağımlı kilisenin otoritesine son verildi; kapitalizmin önündeki engeller kaldırıldı. İngiltere'de kapitalist rejimin zaferinin bir simgesidir o. Devrim, feodal rejimden kapitalist sisteme geçişi işaretlerken, giderek ortaçağı da kapatır, modern tarihi başlatır. Bu bakımdan, İngiliz burjuva devrimi, yalnızca İngiltere ve Avrupa tarihinin değil, insanlık tarihinin de en önemli olaylarından biridir. Bununla beraber, kapitalist ekonominin ve burjuva egemenliğinin, Avrupa'da bile genel bir olgu haline gelebilmesi için daha hayli zaman gerekecektir.

İngiltere'nin 1689 ile 1714 yılları arasındaki tablosunda belli başlı noktalarsa şunlardır: III. William 1702'de öldü; yerine II. James'in ikinci kızı –Danimarka kralından dul kalan– Anne'ın geçmesi gerekiyordu; ancak, o da çocuk bırakmadan öldü 1714'te. Ne var ki, parlamento daha 1701'de verdiği bir kararla, İngiltere tahtına hiçbir zaman bir Katolik kralın geçemeyeceğine, Anne öldüğünde de tahtın I. James'in torunu, Protestan Sophia von Hanover'e kalacağına karar veriyordu. Parlamento, ikinci kez tahtın durumun düzenliyordu. 1714'te Sophia'nın oğlu George von Hanover, I. George adıyla İngiltere kralı oldu. O yıldan başlayarak, Hanover Hanedanı'nı göreceğiz tahtta.

I. William'ın tahta çıkışıyla I. George'unki arasında geçen yıllar, İngiltere tahtında dört bakımdan önemli: Birinci olarak, içerde III. William ile Anne, parlamentoyu her yıl toplantıya çağırdılar; parlamentonun her iki meclisinin oyladığı kanunları veto etmemeyi âdet edindiler. Bu iki örneği, onlardan sonra gelecek krallar da izleyecektir. İkinci olarak, 1707'de İngiltere ile İskoçya'nın siyasal birliği de gerçekleşti; devletin adı "Büyük Britanya Krallığı"dır artık. Üçüncü olarak, III. William'ın gelişiyle İngiltere, Avrupa'da etkin bir politikaya dönecektir: 1689'dan 1713'e değin İngiltere, Fransa'ya karşı koalisyonların başoyuncusu oldu; bu mücadeleden ticaret ve sömürge olarak pek önemli kazançlar elde edecektir. Son olarak İngiltere, dev bir iktisadi gelişme içine girdi.

Gerçekten ülke, bu yirmi beş yıl boyunca sürekli savaş içinde de olsa alabildiğine zenginleşti. Hep gelişme halinde olan kumaş sanayisine, kâğıt, halı ve –Nantes Fermanı'nın kaldırılışından sonra Fransız Protestanlarının getirdikleri– renkli tül sanayisi eklendi. Ticaret de gelişti: Ticaret gemilerinin sayısı, 1660 ile 1714 arasında iki katına çıktı; Londra ve Bristol iki büyük limandı. Yığınla tacir, "üç köşeli ticaret" denen alışverişten

hesapsız kazançlar sağlıyorlardı; Afrika kıyılarına gidiyor, ıvır zıvır eşya karşılığında köle alıp onları Antiller'e ve Amerika'ya götürüp satıyor; oralardan da şeker, tütün, rom, kürk yükleyip getiriyorlardı. En önemlisi, İngiliz Doğu Hint Kumpanyası olmak üzere geleneksel ortakların yanı sıra 1694'te zengin tacirlerin ve devlet hazinesinin katılımıyla İngiltere Bankası kuruldu; banka, işadamlarına gerekli krediyi sağlarken, bazen devlete de borç para veriyordu. 1703 yılından beri Portekiz'in bağlaşığı olan İngiltere, Brezilya madenlerinin ürettiği altına da kavuşmuştu; kaçakçılık yoluyla, İspanya Amerikası'ndaki gümüşün bir bölümünü de topluyordu. 18. yüzyıl başlarında sterlin, Avrupa'nın en sağlam parasıdır; Londra, Amsterdam'ı tahtından indirmiş ve mali alanda ön safa geçmiştir.

Böylece İngiltere'de, armatörleri, tacirleri, simsarları, bankacıları, spekülatörleriyle, hesapsız zenginleşen bir burjuvazi vardır; yeni ticaret pazarlarının kollayışı İngiltere'yi, rakipleri Hollandalılara, Fransızlara, İspanyollara karşı savaştan savaşa sürüklemektedir. Utrecht Anlaşması'yla (1713) Fransa'dan ve İspanya'dan ne denli korkunç iktisadi yararlar elde edeceklerini göreceğiz ilerde; bütün bunlarla da İngiltere, daha şimdiden elinde tuttuğu iktisadi üstünlüğü 18. yüzyılda geliştirip duracaktır. İngiltere, 16. yüzyılda İspanya'yı alt etmişti, 17. yüzyılda Hollanda'yı yener ve 18. yüzyılda da Fransa'ya tanıtacaktır üstünlüğünü.

Böylesi bir güçleniş, onun burjuva gelişmesinin sonucuydu doğrudan doğruya.

BÖLÜM II

FRANSA'DA MUTLAKIYETİN DORUĞU

İngiltere'deki gelişmeler 17. yüzyılda "ılımlı monarşi"yle sonuçlanırken, Fransız monarşisi, İngiltere'den farklı iktisadi ve sosyal koşullar yüzünden, doruğuna çıkar aynı yüzyılda. Fransa'da, özellikle 18. yüzyılda çoğu gelişmeye damgasını vuracak önemli bir olaydır bu.

IV. HENRİ

Uzun ve güç bir mücadeleden sonra iktidara gelen IV. Henri, iki temel görevle karşı karşıyaydı: Barışı sağlamlaştırmak ve iç savaşla perişan olmuş ülkenin iktisadi durumunu düzeltmek. IV. Henri bunu yaptı ve 16 yıl süren hükümdarlığı (1596-1610) Fransa'da mutlakıyetin güçlendiği bir dönem oldu.

Monarşinin siyasal ve iktisadi bakımdan güçlendirilmesi

Henri de Navarre, kısa yaşamı boyunca, her türlü denemeden geçti: Yenilgileri ve zaferleri tattı; gerileme ve ilerleme dönemlerini gördü; çetin bir yaşamın deneyimleri kurnazlığı öğretti ona, esnekliği, manevra sanatını. Zeki, keskin görüşlü ve inatçıydı. İlk yapılacak şey şuydu hiç kuşkusuz: Ülkede siyasal iklimi yumuşatıp sakinleştirmek; belli bir durup oturmuşluğa ağır ağır ulaşabilmek için birbirine düşman partileri ve grupları uzlaştırmak. IV. Henri, övgücü tarihçilerin çoğu kez söylediği gibi, öyle "iyi bir kral", "halkın kralı" olmadı; ancak, tahtın sağlam bir zemine basmadığının da bilincindeydi ve onu kalımlı kılacak çareleri araştırıyordu.

Daha önce Huguenot* iken Katolikliğe dönmüş ve dinsel sorunlara pek de öyle yürekten bağlı olmayan IV. Henri, ülkeye yavaş yavaş barış getirecek bir uzlaşma arıyordu. Başta Sully olmak üzere, dürüst ve hünerli kişilerin de yardımıyla, kısa olan bir süre içinde çok şey elde etmesini bildi: Kimini parayla kirala-

* Calvin mezhebinden Fransız Protestanlarına verilen ad.

yarak, kimini pohpohlayıp kandırarak, hınç ve öfkeleri gitgide dindirip küllendirdi ve birbirine hâlâ diş bileyen düşman safları böldü.

1598'deki Nantes Fermanı, Protestanların bazı haklarını saklı tutarak, Katolikliği devlet dini olarak kabul ediyordu ülkede. Fermanın gizli hükümlerine göre Protestanlar, Fransa'nın güneyinde –La Rochelle, Montauban, Montpellier vb.– bazı kentlerin kendilerine bırakıldığını görmüşlerdi ve orada mevzilenebileceklerdi. Nantes Fermanı bir uzlaşmaydı aslında ve bu niteliğiyle de her iki karşı kampın aşırı uçlarını doyurmamıştı; ancak, çoğunlukla kabul edilebilecek bir şeydi. Barışçı bir temel yaratıyor ve din sorunundaki sivri noktaları törpülüyordu.

IV. Henri ve Başbakanı Sully, mali yükü de azaltabildiler belli bir ölçüde. Gerçi krallığın halka vaat ettiği "her pazar tencerede tavuk" hayallerde kaldı; öyle de olsa, doğrudan vergilerde bir azalma, devlet giderlerine bir çeki düzen verme ve savaşların durdurulması, bütün olarak köylülerin durumuna ferahlık getirdi az buçuk.

> Gerçekten, iç savaşların yakıp yıktığı ülke çabucak kalkınıverdi. Bunun onuru, başta köylülerindir. Yakılmış ve yağmalanmış geniş alanların yeniden sürülüp ekilmesi gerekti. Öküzler yetmediğinde, insanlar koşuluyordu sabana. Çok az zaman içinde Fransa, ekili tarlalar bire on veren bağlarla donandı. Hükümet de tarımı ele almanın iktisadi bakımdan yeniden doğuşun 'onsuz olmaz' koşulu olduğunu ve bunun yönetici sınıfın çıkarlarına da bütünüyle yanıt verdiğini anlıyordu. Köylülere karşı izlenen politikayı da açıklar bu: Adam başına vergi (*taille*) azaltıldı, ödenmemiş "kalıntılar" silindi; ayrıca, bir ferman, borçlarından ötürü köylüleri tutuklamayı ve hayvanlarını satmayı yasaklıyordu. Bütün bu önlemler, maliye genel denetimcisi Sully'nin girişimiyle gerçekleştirildi; şu ünlü söz de onundur: "Ekim ve otlak, Fransa'yı emziren iki memedir bunlar." Buna karşılık dolaylı vergiler artırıldı.
>
> İç savaşlar sona erdiğinde, ilkel birikim davası da hızla ilerledi. 17. yüzyılın eşiğinde fiyatların kararlılık kazanması, sanayi ve ticaretin gelişimini hızlandırdı. İmalathaneler çoğaldı. "Krali" adı verilen imalathaneler, ötekilere oranla ayrıcalıklıydı. Devlet yardımda bulunuyor onlara, şu ya da bu metanın üretiminde tekeller tanıyordu. Lüks eşya sanayisi gelişti; arkasından geniş bir dış satım izledi bu maddeleri. Hükümet, ulusal sanayi kurmak amacıyla, bir himaye

politikasına bağlandı. Yavaş yavaş kentler yıkıntılarını onarıp doğruldular, yollar ve köprüler eski hallerine getirildi.

IV. Henri'nin hükümdarlığının başlarında acınacak bir durumda olan maliye, giderek düzeldi. Bu, büyük ölçüde kendini mutlak monarşiye adamış ve –o zamanın yönetici çevrelerinde pek seyrek görülen– bir dürüstlüğün timsali Sully'nin eseridir. Sully, önce dalavere, halkı ve devlet kasasını soyup yağmalamakla zenginleşen maliyecilere, tefecilere ve çiftlik kiracılarına karşı savaş açtı. Örneğin gümrükler 500.000 liraya kiralanıyor, ama kiracılarına bir milyon lira gelir bırakıyordu. Sully, kiralamaları devlet için en yararlı koşullara kavuşturdu; faiz oranları indirildi ve yararsız bir düzine görev ortadan kaldırıldı. Bu sonuncu önlem devletin giderlerini azaltıyor ve yerlerini yitirmiş görevlileri *tiers état*'nın vergiye tâbi sıraları arasına atıyordu.

Bununla beraber, Sully'nin getirdiği önlemler, mutlakıyetçi devletin mali politikasının özüne dokunmuyordu. Makamların satılması, iltizam vb. kaldırılmamıştı. Tersine, hükümet bazı görevleri ortadan kaldırırken, çoğu da –babadan oğula geçmek üzere– başkalarını getirmişti. Mültezimler, halkı yağmalamayı sürdürüyorlardı. Öyle de olsa, IV. Henri'nin zamanında, maliye sistemi sağlığa kavuştu. Yaşamının sonunda, mutlakıyetin tarihinde ilk kez olmak üzere, bütçe açık vermemişti.

Düşmanları uzlaştırarak, tutkulardaki kaynaşmayı dindirerek, krallık iktidarı, uzlaşmazlıkların üstüne çıkıyor, yavaş yavaş hakem rolüne soyunuyordu; böylesi bir üstün iktidar, sonuçta monarşinin güçlenişine yaradı. IV. Henri, tek başına yönetmek istediğini açıkça dile getiriyordu: "Emrettiğim şeyler tartışılmasın; baş benim ve uyulmasını isterim!" diyordu. Doğrudan doğruya krala ve bakanlarına bağlı dev bir bürokrasinin kurulması da yardımcı oldu buna. Etats Généraux IV. Henri zamanında toplantıya hiç çağrılmadı. Ne var ki, krallık iktidarının güçlü olmasında soyluların da çıkarı vardı: Soylular, yeni bir köylü ayaklanmasının tehdidi altındaydılar; öyle olduğu için de köylülerin dizginlerini ellerinde tutmalıydılar. Yükselen, ama her şeye karşın zayıf durumda olan burjuvazi de krallık iktidarını desteklemek zorunda olduğunu görüyordu. Bütün bunlar, IV. Henri için elverişli koşullardı; o da yararlanmasını bildi bunlardan. Onu Fransız mutlakıyetinin üstün bir temsilcisi olarak pekâlâ gösterebiliriz.

Fransa'nın Kuzey Amerika'daki ilk sömürge toprakları IV. Henri zamanında fethedildi: 1604'te, Fransızlar Kanada'nın bir bölümünü ele geçirdiler ve Port-Royal'i –şimdiki Annapolis– kurdular; dört yıl sonra da Saint-Laurent kıyılarında Québec doğuyordu.

Fransa, ticaret alanında eski hakları onaylamak üzere, Osmanlılarla bir anlaşma yapmıştı; 1580 yılından hemen sonra da Fransa ile Rusya arasında ticaret ilişkileri kuruldu.

> Fransız tacirlerin Moskova'ya kadar deniz yoluyla yaptıkları ilk yolculuk 1586 tarihli. O yıl Arhangelsk'e varırlar. Ertesi yıl, bir tacir heyeti, Moskova'ya ulaşır ve I. Fyodor'a, Fransızlara, Rusya'da bir engele rastlamaksızın ticaret yapma hakkının tanınması için bir dilekçe sunar. Dilekçe kabul edilir. Karşılığı da şu olur: Çar ile Fransız tacirlerin arasında ticaret antlaşması. Tahta yerleşir yerleşmez IV. Henri, 1595'te Çara bir mektup gönderir, Fransız hükümetinin Rusya'yla ticaret ilişkilerini sağlamlaştırma isteğini dile getiriyordu bu mektupta.
>
> Fransa-Rusya ilişkileri daha sonra Richelieu döneminde gelişecektir.

Bütün bu dönem boyunca İspanya ve Avusturya Habsburgları, Fransa'nın bir numaralı düşmanı olarak kaldılar; Avrupa'da Katolik gericiliğin kalesiydi onlar. 1598 yılında Fransa ile İspanya arasında gerçi barış yapıldı; ancak, İspanya Fransa'daki prenslerin hükümete karşı tezgâhladıkları komplolara yardım etmeyi sürdürdü; öte yandan, IV. Henri de Almanya'daki Protestan prenslere yardım ediyordu. 1609'da Fransa açıkça savaş hazırlıklarına başladı. Ne var ki, 1610 Mayısı'nda, kralın Paris'te birkaç dostuyla dolaştığı bir sırada arabası, bir dolaşım tıkanıklığında duraklar. O sırada, bir bilinmez kişi fırlar basamağa: Ravaillac adlı bağnaz bir keşiş eskisidir bu; uzun zamandan beri fırsat kollamaktadır. Hançeriyle kralı yüreğinden vurur. Katili bir olasılıkla Katolik gericilik silahlandırmıştı; IV. Henri'ye, Nantes Fermanı'nın ve İspanyol aleyhtarı politikanın hesabını soruyorlardı bu cinayetle.

14 Mayıs 1610'da, IV. Henri'nin öldürülmesi, Fransız devletinin güçlendirilmesi yolunda başlanmış işi bir süre için kesintiye uğrattı.

İşlerin rayına oturması ise zaman aldı.

"On dört yıllık kötü yönetim" ve Richelieu'nün iktidara gelişi

Katoliklerle Protestanlar arasında iç savaş sona ermişti gerçi ve Fransa birliğini kurmuş bir devletti; ne var ki, Huguenotların elinde 200 dolayında mevzi vardı; bir Huguenot ordusu ile donanması varlığı sürdürüyordu; bunun gibi, bağımsız bir Huguenot yönetiminin mali araçları vb. yürürlükteydi. Feodal Katolik muhalefet, Mareşal Biron'un idamıyla (1602) bir parça hafiflediyse de ilerde etkinliğe geçmeyecek değildi ve ülkeyi yeniden bir iç savaşa atmak için ilk fırsatı kolluyordu; elde edecekleri vardı çünkü: Yerel iktidarını güçlendirmenin yanı sıra krallık hazinesinden kesesine aktaracağı havadan nice olanak...

IV. Henri'nin öldürülmesinden sonra oğlu XIII. Louis'nin yaşının küçüklüğü nedeniyle iktidar, dul eşi Marie de Médicis'ye geçti; aslında o da değil, daha baştan gözdesi Floransalı Concini yönetecektir ülkeyi, onu Luynes izleyecektir. Prensler ve büyükler, iktidarın bu yeni durumundan yararlanıp naipliğe –vakit yitirmeden– "haklar"ını dayattılar ve Fransa, yeniden bir karışıklık dönemi içine atıldı; arada duraklamalar da olsa, 10 yıla yakın sürecektir bu. Ne halk ne de burjuvazi, aristokrasinin öne sürdüğü şeyleri destekliyordu; ne var ki büyükler, iç savaş tehdidiyle, Marie de Médicis'yi Etats Généraux'yu toplamaya razı ettiler; aynı vesileyle şunları da elde ettiler: Prens Condé'ye 450.000 frank, Dük de Loungouville'e 100.000 franklık maaş ve Mayenne'e de "evlenme giderleri için" 300.000 frank.

1614'te toplanan Etats Généraux, büyük senyörlerin muhalefetinin zayıflığını ortaya koydu. Kent burjuvazisi ile yeni soylulaşmış bürokrasiyi temsil eden *tiers état*, bu muhalefete destek sağlamayı reddetti. Egemen tabakalar, ruhbanla soylular monarşiyi güçlendirmede birleştiler; ne var ki, burjuvaziden doğan bu sonradan görmelerin siyasal yükselişine karşı yüzleri ekşiyerek giriyorlardı işin içine.

Bu arada, mutlak, feodal rejime karşı, gizliden gizliye bir başka muhalefet yükselmekteydi ülkede: Sıradan halkın muhalefetiydi bu. *Tiers état*'nın liderleri, bu kozdan cesaretle yararlanmasını bildiler. Temsilcileri –Paris tacirlerinin başı– Robert Miron'un ağzından *tiers état,* krala bir dilekçe sundu: "Topluma ve bireylere karşı girişilmiş taşkınlıklar, adaleti ve yargıçları horlama, yoksullara baskı, kendi halinde insanlara şiddete" ilişkindi dilekçe; bunların suçluları olarak da senyörlerle resmi makamlar gösteriliyordu ve açıkça, halkın kendi savunmasını kendisinin sağlayabileceği de duyurulmak isteniyordu. Öyle diyordu Miran: "Haşmetmeab bunu gerçekleştirmezse, halkın umutsuzluğa kapılıp askerin silahlı köylüden başka bir şey olmadığını fark etmesi, örsken çekiç olmasından korkulur." *Tiers état*'nın temsilcisi söylevini diz çökerek de okumuş olsa, hükümet toplantıyı dağıttı ve milletvekilleri hiçbir karar alamadan dağıldılar.

Etats Généraux'nun son toplantısı oluyordu bu; yeniden 1789'da toplanacaktır.

Aristokratik muhalefetin, hoşnutsuz kitlelere dayanarak birçok kez silaha sarıldığı oldu; ancak, hükümet acele davranıp vergileri indirdi ve böylece halkı yatıştırmayı başardı. Aynı zamanda, en etkili büyüklere yeni maaşlar bağlamak gerekiyordu: Loudun Antlaşması (1616) dolayısıyla Condé bir buçuk milyon lira daha alırken, yandaşları da ödüllendirildiler; özel bir krallık buyrultusunda, muhalefetin, "kralın hoşuna gitmek"ten başka bir şey yapmadığı söyleniyordu.

Fransız mutlakıyeti, XIII. Louis'nin Başbakanı Richelieu'nün yönetimi (1624-1642) dönemindedir ki, kesin olarak güçlendi.

Gerçekten de Richelieu'nün zamanındadır ki, yeni siyasal sistemin kuruluşu tamamlandı. Bu sistem, bir 150 yıl daha krallık iktidarının sürmesine olanak verecektir; halk kitlelerinin korkunç sömürüsü, ulus bütçesinin sarayca utanç verici yağması, yığınların sürekli ayaklanması, bitip tükenmeyen iktisadi bunalımlar pahasına olacaktır bu, ama olacaktır. Bu bakımdan, Richelieu'nün politikasına, ilkelerine ve vardığı sonuçlara dikkatle eğilmek gerekir.

Richelieu'nün siyasal ve sosyal felsefesi

Soylu bir aileden geliyordu Richelieu; 23 yaşındayken Luçon Piskoposu oldu ve 1614 yılındaki Etats Généraux toplan-

tısına ruhbanın temsilcisi olarak katıldı. 1616 yılından başlayarak naiplik üyesi ve çok geçmeden başkanı olarak görüyoruz onu; yeni yetme kralla annesi arasında çatışmalar ortaya çıkınca da sürgünde kralın annesinin yanında olacaktır. Ancak, 1624'te Richelieu, krallık konseyine girer ve 1630'da da kralca başbakan seçilir; mutlakıyetin kalesi ve bir bakıma da kuramcısı olup çıkar.

Richelieu, siyasetinin temellerini *Siyasal Vasiyetname*'sinde açıklamıştır. Kitap ancak ölümünden sonra yayımlandı; çoğu tarihçi, gerçeğe uygunluğunu tartışmışsa da kitabın Richelieu'nün asıl düşüncelerini yansıttığı da kuşkusuz. Politikası pek pragmatik de olsa ve o yüzden içerdeki ve dışardaki olayların akışına göre birden yön değiştirdiği de görülse, Richelieu önceden hazırlanmış belli bir plana göre hareket ediyordu; kitabından bu planın genel çizgilerini yakalamak mümkün. Bu politika, denebilir ki, krallık iktidarını, giderek Fransa'nın dışarıya karşı durumunu güçlendirmek adına her şeyi harekete geçirmek istiyordu.

Richelieu'nün, temel görevlerinden biri olarak gördüğü şuydu: Yükselen burjuvazi karşısında soyluların üstünlüğünü yeniden kurmak. Soylu bir kökenden geldiği için, açıktır ki, soyluların baskın çıkmasını istiyordu; o sınıfa yakınlık duyuyordu. Ancak saray, soyluların çıkarlarını dile getirirken, onlara karşı bir tür eğitici rol de oynuyordu. Böylece, ikili bir tutumu var Richelieu'nün: Bir yandan, "... bazı insanların (burjuvalar ve görevliler) gönenç ve kendilerini beğenmişliği, cesaretten başka bir şeyleri olmayanları (soylular) bunaltıyor..." diye yazarken, öte yandan, "bu zümrede (soylular arasında) doğmuş olanların, halka karşı şiddet kullanmak gibi pek alışılmış bir eksiklikleri var" diye yazar. Belli ki Richelieu, şiddete başvurma hakkını yalnızca monarşinin devlet örgütünün eline vermek istemektedir.

Richelieu, soyluların ve monarşinin, halk kitlelerini sömürme hakkını ilke olarak koymakla yetinmez, haklı göstermeye de kalkar bunu: "Halkın karnı pek doyarsa," der, "görevlerine bağlı tutmak olanağı kalmaz"; "sırtı yüke alışık katırlar gibidir onlar, çalışmadan çok uzun bir dinlenişte şımarırlar". Hemen ekleyip bu çalışmanın "katır millet"in gücü oranında olmasını söyler; ancak, bu da iyi niyete bağlıdır. Richelieu, o işitilmemiş vergi ve haraç uygulamasını da kralla halkın çıkarlarının ahengi kuramı altında gizler.

Fransa'da Katolikliğin Reformcu hareket üzerindeki zaferinden sonra merkezi iktidarın çözümlemesi gereken en ivedi işlerinden biri, ülkenin güneyindeki Huguenot cumhuriyetine son vermek, bu bir tür "devlet içindeki devlet"i tasfiye etmekti. Hükümet bunu yapabilecek durumda değildi henüz. Richelieu'ye göre, hükümdar, uyruklarının ruhlarına gereken özeni göstermeliydi; ancak, "... bu özen, rastlantıda da kalsa, kötü otların kökünü kazımaya kalkarken, has buğdayı da yolmadan alıkoymamalıydı onu". XIII. Louis'nin hükümeti, Huguenotların dinsel duygularına pek karışmıyordu; takıldığı, onların siyasal bakımdan tutumları, Dük de Rohan'ın yönettiği partizan ve askeri örgütlenişleriydi. Huguenotlara karşı askeri harekât 8 yıl sürdü (1620-1628) ve asıl kaleleri olan La Rochelle'in alınışıyla sona erdi; 1629'da da Huguenot direnişinin Languedoc Dağları'ndaki son ocakları söndürüldü. İstihkâmlarının bir bölümü yıkıldı, bir bölümüne el konuldu; kendilerine özgü askeri birlik bulundurmaları yasaklandı. Öte yandan hükümet, Alès Barışı dolayısıyla Nantes Fermanı'nı yeniden tanıyor ve Huguenotların ayin özgürlüğü de güvence altına alınmış oluyordu.

Aynı zamanda hükümet, Katolik oldukları halde dik kafalılıktan vazgeçmeyen kimi aristokratlara boyun eğdirmek için en kararlı önlemleri aldı. Feodal şatolar yıkıldı, soylular arasında düellolar –ölüm cezası tehdidiyle– yasaklandı ve herkese örnek olsun diye, kılıçla çarpışma meraklısı bir haylaz Boneville idam edildi. Hükümet, her türlü muhalefet girişimi karşısında hemen "tertip" damgasını basıp acımasız bir ciddiyet gösteriyordu. Richelieu'ye göre, "adaletin simgesi olan değnek hiçbir zaman bir köşeye atılmamalıdır". Bastırma politikası, hatta aynı siyasal iktidarın koyduğu usul kanunlarını bile bilmezlikten geliyordu. Richelieu, ona da bir gerekçe gösteriyordu; "kanunlar uygulanırken, suçluluğun kanıtları sonra da araştırılabilir!"

Hükümet, kararlarının uygulanmasını sağlama bağlamak için merkezi iktidarın, kendisine sadık ve bağımlı kişiler arasından seçtiği yerel görevlilere başvuruyordu gitgide. Onların temel görevi, bir eyaletin vergilerinin devlet kasasına girmesini sağlamaktı. Bu görevliler, eski yönetim ve adalet organlarını kesinlikle ikinci plana itiyorlardı: Eyalet parlömanları, çeşitli mali ve adli kurullar, kentlerde mahallenin "burjuva milisi"ne dayanan belediyeleriydi bunlar. Aslında bu yerel otoriteler de

günü geçmiş ayrıcalıklarını savunmaya istekli değillerdi pek; merkezin seçtiği görevliler ve hükümetle işbirliği yapıyorlardı.

Merkez örgütünde de devlet sekreterlerinin (bakanlar) rolleri, soyca prensler ve dükler aleyhine gitgide artıyordu: Bu prens ve dükler, kralın "Büyük Kurul"una hep katılıyorlardı gerçi, ancak devletin gerçekten önemli işleri "Küçük Kurul"da çözüme bağlanıyordu ve asıl etkin hükümet de oydu. Merkezin seçtiği yerel görevlilerin raporlarını o alıyordu; tam yetkiyle donanmış müfettişleri yerlerine gönderen oydu ve Richelieu başta olmak üzere, gerçek güçlü iktidarı temsil eden de oydu.

Richelieu, krallık otoritesine kararlı ya da kararsız her türlü muhalefetle mücadele etti. Parlömanlar, yazılı uyarı haklarını yapmaz oldular ve hükümet, hoşuna gitmeyen bir parlöman üyesinin görevini zorla satın alıyordu; içlerinden kimisi sürgüne yollandı ya da hapse atıldı.

Bununla beraber, yargıçlık ya da öteki görevlere geçmiş zıpçıktılara karşı eski soyluların alınmasını istedikleri kesin önlemler alınmadı, daha doğrusu alınamadı; çünkü –avukatlık, savcılık ya da parlöman danışmanlığı da içinde olmak üzere– çeşitli görevlerin zenginlere satışı, mutlakıyetçi Fransa'nın ulusal gelir kaynaklarından biriydi. Hükümet, bütün görevleri satın aldıktan sonra bile parlamentolardan yakasını kurtaracak olanağı hiçbir zaman bulamadı; ta 1789 Devrimi'ne değin; hükümeti parlömanların karşısına çıkaran sürekli mücadelenin kısırlığı, direnişi kökünden kırmanın olanaksızlığı buradan gelir. Richelieu, konunun siyasal ve sosyal yanına da dikkat ediyordu; devlet görevlerinin para babalarına satışı, burjuvazinin bir bölümünü devlet arabasına, bir başka deyişle, mutlakıyetin yazgısına bağlıyordu: "Parasını belli bir siyasal sisteme yatıran", diyordu Richelieu, "o sistemin yıkılışına yardımcı olmaz."

Hazine için bir başka gelir yolu da kiralama sistemiydi: Mali çevreler devlete ödünç para verirken, şu ya da bu verginin toplanma hakkını da alıyor, böylece verdiklerinin karşılığını fazlasıyla elde ediyorlardı.

Mali güçlükler vardı ve bunlar siyasal ve askeri sorunlarla yakından ilgiliydi. Güçlüklerin boyutlarını görmek için de Fransa'nın o dönemdeki uluslararası durumuna göz atmak yeter: 16. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi, hemen bütün ulusal devletleri yutmuş olan Katolik Habsburgların o dev gücü, tehditlerini savurur olmuştu yeniden. Kardinal Richelieu, Katolik

Kilise ile ulusal bütünlüğün çıkarları arasında duraksamalı oldu uzun süre; bazen Habsburg İspanyası ve Papa ile bağlaşıklığa eğilimli oldu bazen de Almanya'daki Protestan prensleri mali bakımdan destekleyip Habsburgları zayıflatmaya çabaladı.

1630 yılında, Richelieu safını seçti: Alman imparatoruna karşı savaşında Protestan İsveç'e, yıllık önemli bir mali yardımda bulunmaya karar verdi. Fransa'nın, Otuz Yıl Savaşları'na –dolambaçlı yoldan– girişi böyle olur. Öte yandan Richelieu, İsveç'le Protestan prenslerin kesin bir zaferini de fazla desteklememe çabasındaydı. Bununla beraber, İsveç'in 1635 yılında uğradığı ciddi yenilgiler, Fransa'yı ister istemez savaşın içine soktu: Fransa, İspanya ve Avusturya Habsburglarına karşı onların Nederland'da, Almanya'da, İtalya ve İspanya'daki topraklarına aynı anda bir seri askeri harekâta girişti. Pek çabuk ortaya çıktı ki, Fransa böyle bir savaşa hazırlıklı değildir; nitekim, 1636'da, Almanlar Bourgogne'u istila ettiler, İspanyollar da Picardie ile Guyenne'i. İspanyolların, Flandra'dan başlayarak yaptıkları akınlar, daha şimdiden Paris'i tehdit eder olmuştu; hükümetin çağrısı üzerine alelacele kurulmuş halk ordusu, yalnızca o, Paris'in 20 fersah kuzeyindeki Corbie'de İspanyolları yenebildi ve kuzeye doğru püskürttü onları. Savaş; para ve insan olarak büyük özveriler pahasına sürdürüldü. Ayrıca, paraya olan gereksinme, halk üzerinde ağır mali baskılara da götürüyordu hükümeti; bu ise başkaldırılara yol açıyordu ister istemez ve başkaldırılar da ayaklananlara karşı kullanmak üzere cepheden asker çekilmesini gerektiriyordu.

Halk hareketleri

Fransız monarşisinin güçlenişi, soylular ile burjuvazi arasındaki çelişmelerin bir yüzüydü; ne var ki, madalyonun öteki yüzünde emekçilerin işitilmemiş sömürüsü yatar. Ardı arkası kesilmeyen köylü ve aşağı halk tabakalarındaki başkaldırıların temelinde bu var.

Tarihçiler, köylü ayaklanmalarını üç dalga halinde saptıyorlar: 1624'te Quercy'de bir başkaldırı dalgası; 1636-1637'de Saintonge'da, Perigord'la güneybatı ve güneyin öteki bölgelerinde bir ikinci dalga; 1639'da da Aşağı Normandiya'da bir üçüncüsü. Hükümet, bütün bu ayaklanmaları acımasız bir sertlikle ezdi: Başkaldıranlar, darağacına ya da tekerlek işken-

cesine yollandı; ne soruşturma gerekti, ne hüküm, ayaklanmaya katılmada bir tahmin yetti sadece. O zamanki Adalet Bakanı Seguier, bütün bu bastırmalara kanıt diye şunları gösterip haklı çıkarmaya çalıştı yapılanları: "Krala, onun iktidarına hizmet ve kamunun yararı, bütün bu örnekleri vermeye ve olağan usullerin atlanmasına götürmüştür."

1624'teki Quercy'deki ayaklanmaya, bölgeye tuz vergisinin konması neden oldu. Ayaklananlar, verginin kaldırılmasını istiyorlardı. Verginin ev başına miktarı, hatta toplanması zengin köylülere bırakıldığından, tüm kızgınlıklar, tahsildarların üstünde toplandı; evleri ateşe verildi, malları yağmalandı. Ayaklanma, çok geçmedi, genel olarak zenginlere karşı bir harekete dönüştü. Köylülerin ordusu 16.000 kişiye ulaştı ve kentlerdeki yoksullar da ona katılmaya hazırdılar. Başkaldıranlar, bölgenin merkezi olan Cahors kentinin üzerine yürüdülerse de yerel soyluların düzenlediği bir orduca yenildiler.

1636 ve 1637 yıllarında Saintonge, Perigord ve öteki eyaletlerde patlak veren ayaklanmalar, şaraba konan vergi yüzündendi; hükümet, Fransa'nın Otuz Yıl Savaşları'na katılması nedeniyle ortaya çıkan askeri giderleri karşılamak için koymuştu bunu. Vergi, bölgedeki şarap üreticilerine pek dokundu. Ayrıca, bir İspanyol istilası tehlikesine karşı köy ve kentlerde karargâh kurmuş ordunun baskını ve kötü hareketleri de halkı umutsuzluğa götürmüştü.

Başkaldırı bir buçuk yıl sürdü ve Fransa'nın büyük bir bölümünü kapladı. Köylülerden oluşan birliklerin mevcudu, Saintogne'da 40.000'e, Perigord'da ise 60.000'e çıktı. Yalnızca kentlerdeki aşağı halk tabakaları değil, kent burjuvazisi de yakınlık gösteriyordu harekete. 1637 ilkbaharında başkaldıranların birlikleri Bergerac'ı bile ele geçirmeyi başardılar. Ne var ki Dük de La Valette'in kumanda ettiği ve yerel soyluların topladığı birliklerce desteklenen krallık ordusu, ayaklananları yendi ve dağıttı; doğaldır ki, arkasından da asıp kesme geldi.

Aşağı Normandiya'da "baldırı çıplaklar"ın ayaklanışı (1639), bölgeye tuz vergisinin konacağını sezen köylülerin hoşnutsuzluğundan doğdu. Başkaldıranlar, halkı vergiyi ödememeye, silahlanıp kendilerine katılmaya ve tahsildarları öldürmeye çağırıyorlardı. Ayaklananların 20.000'e ulaşan ordusunda yalnızca köylüler yoktu; yoksul kentliler, hatta burjuvalar da vardı. Ne var ki, 1639 sonbaharında "baldırı çıplaklar"ın ordusu –Mareşal Gassion'un kumanda ettiği– krallık güçlerince hemen bütünüyle yok edildiler; esir edilen küçük bir bölümü de darağacına gönderildi.

Başkaldırılar, nesnel olarak, mutlakıyete ağır darbeler indirmiş olsa da bilinçli olarak, krallık iktidarını devirmek ya da feodal baskıdan kurtulmak amacına yönelmiş değildi; öyle olunca da bir ya da az sayıda birkaç eyaletin sınırlarını hiçbir zaman aşamadılar ve tüm ülkenin desteğini sağlayamadılar. Hepsi de yerel gerekçelerle ortaya çıkmışlardı: O güne değin bağışık oldukları şu ya da bu verginin eyalete konması, tahsildarların baskıları, şu ya da bu yerde kral birliklerinin aşırılıkları vb. Senyörlerin haracına ya da –Perigord örneğinde olduğu gibi– ruhbanın aldığı ondalığa karşı protestonun işin içine girdiği hallerde bile, başkaldıran güçler çevreden soyutlanmış kaldılar ve güçlü bir köylü ordusuna dönüşemediler. Kentlerdeki burjuvazinin –özellikle en zengin ve etkili takımının– eyaletlerde köylü ayaklanmalarının kendisine de dokunmasına bakıp hükümet güçlerinden çok başkaldıranlara karşı duyduğu korkuyu da eklemeli buna. Az çok güçlükle, hatta bazen ayaklananlarla uzlaşma zorunda da kalsa, hükümet hep yenerek çıktı işin içinden; zaferlerinin arkasından ise, halkı yıldırmaya yönelik, korkunç bir cezalandırma geldi. Öyle de olsa, ayaklanmaların, çoğu kez bastıran güçler çekilir çekilmez yeniden patlak vermesini engellemiyordu bu. Böylece, 1637'de "Croquantlar"ın pek yerel kalan başkaldırısı, 1639'daki o dev "Baldırı çıplaklar" hareketine yol açtı; öylesine büyük boyutlu hareketti ki bu, öteki eyaletlere de taştı ve ulus çapında bir hareket diye, o yüzyılda yaşayanların belleklerine kazındı; iktisadi bakımdan yüksek düzeydeki bir eyalette vergi toplanmasını uzun süre kesintiye uğrattı ve başkalarına da örnek oldu bu.

Tarımsal ya da hem tarımsal, hem kentsel nitelikteki bu hareketlerden başka, Fransa'da bazı kentlerde, yoksul emekçilerin ve zanaatkârların birçok ayaklanmasına da tanık oluyoruz. Bu volkan kentlerden birinin patlamasıyla geçmeyen yıl yoktu.

Çoğu zaman, kentteki aşağı halk tabakalarının ayaklanışı, yeni bir vergi yüzünden oluyordu; bazı mesleklere ya da çalışan halkın çoğunluğuna dokunuyordu vergi, hatta pek sık olarak varlıklı tabakaların da canını yakıyordu. Yeni vergiler ya da başıboş askerlerin haraçları, bardağı taşıran bir damlaydı. Kalabalık, vergi dairelerini kuşatıyor, tahsildarlara, mültezimlere, "kuşkulular"a, –krallık iktidarının temsilcileri de içinde olmak üzere– düzenin koruyucularına saldırıyorlardı. Bazen, "Yaşasın vergisiz kral!" diye bağırıyorlardı; XIII. Louis'nin

resimlerini yırtıp üzerinde tepinildiği haller de oldu (1630). Dijon'da kralın portresini yaktılar. Genellikle, bir zaman seyirci kalıp arkadan bastırılıyordu hareket; bastıranlar da bazen yöredeki soyluların ya da kilise adamlarının da yardımıyla, varlıklı kentlilerin milisleri ve yerel birliklerle askeri birliklerdi. Ayrıca, af çıkarıp işin kapatıldığı da oluyordu: 1641'deki Bayonne "ayaktakımı"nın vergiye karşı başkaldırışı böyle sonuçlandı; olayın arkasından Richelieu'nün söylediği de şuydu: "... Halk da fazla haksız sayılmaz ve cezaya müstahak değilse de üzerinde düşünülecek zaman da pek yok!"

MUTLAKIYETİN GEÇİCİ BUNALIMI

Dediğim dedik bakan, Fransa'nın "bilkuvve" diktatörü Kardinal Richelieu, 1642'de öldü; hemen arkasından da XIII. Louis (1643). Yeni Fransa kralına, o sırada henüz beş yaşında olan küçük XIV. Louis ile, tacın naibi annesi Anne d'Autriche'e, sürüp giden Otuz Yıl Savaşları'ndan başka ne kalıyordu miras olarak?

İktisadi ve sosyal tablo

Fransa, Avrupa'nın en merkezileşmiş devletlerinden biriydi o yıllarda: 500.000 km² dolayında bir ülke, 15 milyon dolayında bir nüfus. Daha önce belirttiğimiz gibi, sosyal ve siyasal rejim, görünüşte pek yalındı: Yetkileri sınırsız bir kralın yönettiği ruhban, soylular ve "esnaf takımı". Bu ahenk ve bu dış yalınlık, karmaşık sosyal bir gerçekliği, birbirine karışmış sosyal ilişkilerden bir yumağı gizliyordu. Engels'in ünlü tanımına göre, "devlet iktidarının bir zaman için belli bir bağımsızlığı koruduğu dönemlerden" biriydi bu. Gerçekten, 17. ve 18. yüzyılların mutlak monarşisi, soylularla burjuvazi arasında bir dengeyi sürdürüyordu. Ne var ki, iktidarın bu görünüşteki aracı rolü uzun sürmez; devletin soylular ile burjuvazi arasında kurduğu denge, Bonapartizmin burjuvazi ile proletarya arasında gerçekleştirdiği denge kadar aldatıcıdır.

Bununla beraber, burjuvazi, 17. yüzyılda bile, sömürücü bir sınıftı; bu durumu da mutlakıyetin gölgesinde soylulara yaklaşmasını –belli bir ölçüde– mümkün kılıyordu. Bu iki sınıfın ortak temeli, halk kitlelerini acımasızca sömürmeleriydi.

Fransız halkının ezici çoğunluğu köylülerden oluşuyordu; 12 milyon dolayında, savaşların, haraçların, düşman ordularının istilasının yanı sıra kendi ülkesinin ordularının yağmasıyla da perişan olmuş bir kitleydi bu. Özellikle kilise toprakları üzerinde istediği gibi hareket edemeyen bir tabaka bir yana bırakılırsa, öteki köylüler özgürdüler, bireysel özgürlükleri toprağın bağımlılığıyla bir arada olsa da böyleydi bu. Ve 16. yüzyılın ortalarında, toprakların yarısına yakını belli bir yüzde ödeyen köylülerce değerlendirilse de bu toprak hukuksal yönden onların değildi; senyöre belli bir ödenti karşılığında bırakılmıştı onlara. Öteki topraklar, kısa ya da uzun vadeli kira ilkesine göre işletiliyordu. Hukuksal planda hazine, ödenti borçlusu köylüyü malik olarak görüyordu, çünkü vergiyi haklı gösterecek mülkiyetti; dokuz yıldan fazla bir süre kiracı kalan da malik olarak vergilendiriliyordu.

Böylece, malikler, mülkiyet üzerine konmuş kraliyet vergileriyle adam başına vergilerin dışında, köydeki önemsiz soyluya da ödentiyle yükümlüydü; çünkü gerçek mülkiyet sahibi oydu ve köylüler artık eskisi gibi angarya ve keyfi vergiye tâbi olmasalar bile senyörler, bu ödenti ve vergileri yine de sürdürüyorlardı. Köylüleri iyice baskı altında tutmak için uzun bir süreden beri alınmayan birtakım ödentileri de yürürlüğe koyuyorlardı; kendi topraklarından geçen yollardan, ırmaklarından yararlanma adına alınan ödentiler böyleydi. Soylular yönetiminin özerkliğini kaldırır ve onları iktidardan yoksun kılarken, Richelieu, onların ayrıcalıklarına dokunmamıştı ve köylüler aleyhine iktisadi durumlarını güçlendirmelerini de engellememişti.

Böylece, doğrudan vergilerin yanı sıra köylüler, başta tuz, şarap ve tütün olmak üzere, günlük gereksinme maddeleri için de dolaylı vergi ödemek zorundaydılar. Tuz vergisi özellikle ağırdı. Halk –kişi başına– belli bir miktar tuz satın almak zorundaydı ve aldığını da yalnızca yemeklerde kullanabilirdi; et tuzlamasına bir kaşık bile harcayan, büyük cezalara uğruyordu. Ulusal birliğin henüz tam olarak kurulmamış olması yüzünden fiyatlar da bölgeden bölgeye değişiyordu. Tuz kaçakçılığı, sıkı bir biçimde koğuşturuluyordu.

Fransa'yı yakıp yıkan savaşlardan sonra tarım ekonomisini eski haline getirme olanaksızlığı, en azından güçlüğü, köylülere ödemelerde hiçbir mühlet tanımayan ve hiçbir engel karşısında da gerilemeyen, hatta IV. Henri bir kanunla yasakladığı halde,

karasabanı ve yük hayvanlarını bile satılığa çıkaran hazine ile senyörlerin acımasızlığı, köylüyü gitgide artan borçların altına soktu. Devlete ve senyöre ödediği vergilerin dışında köylüler, yine bu senyörlere ve tefecilere, faiz diye, sık sık ana borcu da aşan bir ek para ödemek zorunda kaldılar. O yüzden de 17. yüzyılın 40'lı yıllarında, Fransa'da köylülüğün durumu, yüzyılın başındakine oranla çok daha kötüydü.

Köylüler, bacasız ve penceresiz ahşap kulübelerde yaşıyorlardı genellikle; penceresizdiler, çünkü pencereler de vergiye tâbiydi. Evde dokunmuş kaba giysilerdi giydikleri, soğukta da tahtadan ayakkabılar ayaklarında; tarlalarını çoğu kez kendi yaptıkları araçlarla sürüp biçiyorlardı. Az buçuk hali vakti yerinde olan küçük bir köylü zümresi –"çift sürenler" (*laboureurs*) adıyla– ayrı bir tabaka oluşturuyordu; geri kalanlar, ev işi zanaat üretiminde ek bir gelir aranışı içindeydiler.

Hazinenin kasalarına akan vergiler, ordunun bakımına, krallığın idaresine ve saray giderlerine harcanıyordu. Orduda kumanda görevlerine, idarede yönetici mevkilere ve dahası, saray hizmetlerine giriş ancak soylulara açık olduğu için, toplanan paralar da başta bu soylulara yarıyordu. Unutmadan ekleyelim: Katolikliğin yüksek ruhban görevlerine giriş de bu soyluların bir ayrıcalığıydı yine ve soylu ailelerde yaşça en küçük erkek çocuklara ayrılıyordu genellikle.

Kentlerdeki halkın bölünüşü şöyleydi: Başta büyük ticaret ve maliye zümresi geliyordu; onlara, hali vakti yerinde zanaatkârlarla, korporasyon ustaları ekleniyordu. Bunlar burjuvazinin, özel haklarından yararlanan tabakasıydı; bu haklar, kent yönetim kuruluna seçilme hakkından başlayıp tuz vergisinden –kurtulmalık vererek– kurtulma hakkına kadar uzanıyordu. Bu zümreler, ayrıcalıklı durumlarını savunuyorlardı; örneğin, "mekanik sanatları", yani kentlerde aşağı halk tabakalarını oluşturan kalfa ve çırakların gelip aralarına girmelerini istemiyorlardı. Sosyal hiyerarşinin altında yoksullar, köyden kaçıp kente çalışmak için gelmiş, varını yoğunu yitirmiş köylüler, gündelikçi işçiler, hamallar ya da kısacası dilenciler bulunuyordu.

İktisadi bakımdan önemli olanlar, Marsilya, Bordeaux, Nantes, Saint-Malo, Le Havre gibi liman kentleriydi başta. Deniz ticaretiyle uğraşıyordu bu kentler. İç ticarete gelince, feodal parçalanışın miras bıraktığı bazı iç sınırların direnişi yüzünden hâlâ güçlüklerle karşı karşıyaydı: Birbirinden farklı

ağırlık, ölçü ve yargılama sistemlerine sahip bölgeler, bir yerde ticaret ve gümrük ayrıcalıklarından da yararlandıkları için birleşmiş bir iç pazarın gelişmesini de engellemiş oluyordu. Nadir de olsa, kırsal kesimden bir zenginin, varını yoğunu yitirmiş bir senyörün bazı haklarını satın alıp yörenin öteki insanlarının sırtından kazanç sağladığı da görülüyordu.

Toprak satın almak bir başka yatırım yoluydu. Burjuva, varını yoğunu yitirmiş bir feodal senyörün toprağını, mülkiyet sahibi unvanı ile köylülerin sırtına bindirilmiş yükümlülüklere varıncaya dek tüm haklarıyla satın alıyordu. Bu haklar, krallık otoritesince bir belgeyle tanınıyordu ve mülkiyet sahibi burjuva, birkaç yıl sonra "soylulaşmış" oluyordu; asıl soylu kökenden gelenler onu kendilerinden saymıyorlardı gerçi ve öyle olduğu için de örneğin damlarının üstüne bir fırıldak yerleştirme hakları yoktu; ancak, öyle de olsa, burjuvalar arasında "soylulaşma" diye bir olgu vardı.

Burjuva, parasını devlete de yatırıp birtakım görevler satın alıyordu; bunlarla da sırası "kılıç soyluluğu"ndan sonra gelen "kaftan soyluluğu"na girme olanağını elde etmiş oluyordu. Fiyatı görevin türüne göre değişen bu hak, miras yoluyla da geçiyordu; devlet, mirasçılık halinde, yıllık bir vergi almakla yetiniyordu sadece.

Mazarin'in yönetimi

Richelieu ile XIII. Louis yönetimi sona erdiğinde Fransa, onca mali çaba pahasına sürdüremezdi savaşı. Kral XIV. Louis küçük olduğu için naiplik, annesi Anne d'Autriche'e verilmiş; o da iktidarın kullanımını gözdesi Mazarin'e bırakmıştı. Genç XIV. Louis'nin hükümdarlığının başlarında, IV. Henri'nin ölümünün ertesinde ortaya çıkan birtakım güçlüklerin yenilendiği görüldü. Savaş sürüyordu ve daha şimdiden, sarayda soylular arasında –kralın en yakın hısımlarını da içine alan– gruplaşmalar vardı: Bu soylular, naipliğin zayıflığından yararlanıp ondan koparacaklarını koparmanın, hatta bu arada Mazarin'i saf dışı bırakmanın arkasındaydılar. Mazarin'in yanıtı da şu oldu onlara: Kiminin ileri sürdüğüne katıldı, kimini sürgüne yolladı, büyüklerse –bir süre için– sessiz kaldılar.

Halka gelince, ordunun, vergilerin ve mültezimlerin yağmaladığı kitleler, sabrın son noktasına gelip dayanmışlardı. Halk ayaklanmaları, Richelieu'den sonra yeniden başladı.

Rouergue'de 1643'te parlayan bir başkaldırı, hızla öteki eyaletlere yayıldı: Guyenne'le Gaskonya'ya, Saintonge'la Angoumois ve Poitou'ya. Ayaklananların bir bölümü, ormanlara ve dağlara sığındılar; ötekiler evlerine dönüp saklandılar, ayaklanmış izlenimi vermediler, ama birikmiş vergileri de ödemediler. Karışıklıklar Languedoc'ta, Provence'ta ve Turenne'de sürdü; dalgalar halinde batıdan doğuya ve güneyden kuzeye geçti.

Karışıklıkları sınırlandırma sorununun yöneticileri ne denli düşündürdüğünü, bazı yerde devede kulak ödünlerle, bazı yerde terörle ülkede barışı sağlamak için nasıl davrandıklarını, o dönemdeki hükümetin yazışmalarından açıkça görüyoruz; bazı eyaletlerde parlömanlar, halkın istemlerinin önünden gidiyor, vergilerin ertelenmesi ya da azaltılması yolunda kararlar alıyorlardı; ne var ki, mültezimlerle tahsildarlara karşı parlömanları kendi yanlarında görüp köylülerdeki kaynaşmayı daha da artırıyordu bu. Baskı da umulan sonuçları vermekten uzaktı; çünkü baskı, köylüleri sertleştiriyor ve direnişlerini daha da yoğunlaştırmaya götürüyordu onları.

Karışıklıklar kırsal kesimle de sınırlı kalmıyordu; kentler de –1643 yılından başlayarak– ardı arkası kesilmeyen ayaklanmalara sahneydi. Ne var ki, kentlerdeki yoksul tabakalardan kaynaklanan bu ayaklanmaların örgütlü bir merkezi yoktu; birbirinden kopuk, tek başına tutuşan ateşlerdi bunlar ve öyle oldukları için de her defasında sivil burjuva muhafızları, hükümet ve bazen de soyluların ordularınca ezilip söndürülüyorlardı.

1645'te, karışıklıklar Languedoc'a da yansıdı; orada halk hareketinin sosyal nedenlerine eklenen dinsel nedenler vardı: Fransa'nın güneyinde yaşayan yığınla Huguenot, iktidarın gencecik bir kralın eline geçmesinden yararlanıp Richelieu zamanında ellerinden alınmış haklarını –zorla da olsa– yeniden ele geçirmenin umuduna kapıldılar.

Bazısı gelişme fırsatı bulan, bazısı daha çekirdek halindeyken ezilen bütün bu karışıklıklar, ayaklanma ve başkaldırılar dalgası, korkunç bütçe açığı ve eyalette kol gezen açlık, hükümeti, iç ve dış politikadaki tutumunu –vakit yitirmeden– değiştirmeye zorladı. Kitleler üzerindeki mali baskı –geçici olarak– hafifletildi; birikmiş vergi borçları uzatıldı ya da ertelendi; vaktiyle yaptıklarına göz yumulan kimi mültezimler de yetkilerini "kötüye kullandıkları" gerekçesiyle adalet önüne çıkarılarak ve mallarına el konularak "sünger sıkıldı". "Kaftan soyluları" üzerindeki baskılar da para elde etmenin bir aracıydı: Yeni görevler

icat edilip satıldı, bu kişilerin mirasçılarından alınan vergiler de öne alındı. Ne var ki, bütün bunlar savaşı sürdürmek için yetersizdi; fazla olarak, Fransa barış gereksinmesi içindeydi. Gerçekten hükümet, Uzun Parlamento'nun I. Charles'a karşı elde ettiği başarılara bakıp İngiltere'deki olayların "kötü örnek" olmasından korkuyordu: Bölük pörçük başkaldırılar, onların etkisinde kalıp tüm ülkeye yayılamaz mıydı? İşte bu nedenlerden dolayıdır ki Mazarin, 1645 yılından başlayarak, Münster'de barış görüşmelerinde bulunan Fransız heyetine, isteklerinde –olabildiğince– ılımlı davranmalarını söyledi.

Bununla beraber, barışın imzalanmasından önce, Fransa'da Fronde Hareketi baş gösterdi; tüm feodal mutlakıyeti sarsan pek vahim bir bunalımdı bu.

Tarihçiler, iki aşamada alıyorlar bu hareketi: Eski Fronde, ya da Parlamenter Fronde (1648-1649); ve "genç" Fronde ya da Prensler Fronde'u (1650-1653).

Bir yandan "kaftan soyluları"na karşı uygulanan mali baskılarla irkilen, öte yandan, örneğin İngiltere örneğinden kamçılanan Paris Parlamentosu, 13 Mayıs 1648'de, Mazarin'in mali önlemlerine karşı dikleşti. Fransa'daki tüm öteki parlömanlar gibi, kanunları kaydetmekle yetkili bir adli kuruluş olan Paris Parlömanı, yeni adli görevler yaratılmasını onaylamayı reddetti. Bununla da kalmayıp İngiltere'de Uzun Parlamento'nun yaptıklarını hatırlatan geniş bir reform programı öneriyordu: Vergilerin ilanını parlamento uygun bulmalı, keyfi tutuklamalar önlenmeliydi vb.; Richelieu'nün icat ettiği, kanunlara olduğu kadar Fransız anlayışına da aykırı, hükümetin despotluğunun denetlenmez ajanları olan müfettişliklerin de kaldırılması isteniyordu. Bu arada, bütün bu görevlilerin başı, halkın nefret ettiği Emery'ye de işten el çektirilmeliydi. Naiplik, bu istemleri, "ayaktakımının kral hazretlerinin onurunu kırmaya" tahammül edemeyeceği yolunda yanıtladı. Ancak saray, bir manevra yapmak zorunda kaldı: Emery, topraklarının başına gönderildi, müfettişliklerin kaldırılacağı da vaat edildi. Saray, dairelerin ortak toplantılarını yasakladı; öyle de olsa, bunlar toplantılarını sürdürdüler.

Condé'nin Lens'ta kazandığı zaferin hükümete sağladığı geçici otoriteden yararlanarak Mazarin, muhalefete karşı çıkma denemesinde bulundu ve parlamentonun iki saygın üyesinin tutuklanmasını emretti. 1648 yılının 26 ve 27 Ağustos günle-

rinde, Paris halkı, sokaklarda barikatlarını kurarak yanıtladı bunu. Sıradan halkın, hükümet birliklerine karşı savaşına burjuvalar da gelip katıldılar. Mazarin tutukladıklarını serbest bırakmak zorunda kaldı; çoğu istemlerine katıldığını söyleyip Parlöman'la görüşmelere bile girişti.

Aynı zamanda Münster'deki Fransız heyetine, ne pahasına olursa olsun, barışı imzalamayı emretti; Westfalya Antlaşması'na (1648) göre, Fransa –Strasbourg dışında– Alsace'ı alıyor ve –100 yıldan beri kendisinin olan– Lorraine'de de Metz, Toul ve Verdun üzerinde egemenliğini tanıtmış oluyordu. Ne var ki, bu önemsiz kazanımlar, Fransa ile İsveç'in, Roma-Germen İmparatorluğu'na üstünlüğünü sağlayacak ölçüde değildiler. Bununla beraber İspanya, zayıflamış da olsa, Fransız monarşisiyle barış imzalamayı reddetti; bunu yaparken, Fransız monarşisinin –çok geçmeden– içerdeki ayaklanmaların yangınında yıkılıp gideceği umudu içindeydi.

Westfalya Barış Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra, hükümet ve saray erkânı Paris'i terk etti. Savaştan dönen Condé'nin ordusu, başkaldırmış kenti kuşattı; öte yandan, parlamentoyla Paris halkı da kendilerini savunmaya hazırlanıyorlardı. Parlamento, içerde vergilendirmeye gitti, saraya yandaş olanların mallarına el koydu ve kenti savunacak olanlardan bir ordu kurdu. Parisliler üç ay direndiler; Guyenne, Normandiya ve Poitou gibi bazı eyaletler destekliediler bu direnişi, köylüler de silahlanıp hükümet ordularına saldırdılar.

Bununla beraber, Paris kuşatması, burjuvaziyi halktan ayıran birtakım farklı görüşleri de aydınlığa çıkardı: Yoksullar, ekmek üstüne spekülasyon yapanlara karşı önlemler alınmasını istiyorlardı, burjuvazi içinse ürkütücüydü bu. Burjuvazi, özellikle I. Charles'ın –1649 Şubatı'nda– kafasının kesildiği haberinin gelmesinden sonra, sınıf mücadelesinin "İngiliz usulü" şiddetlenmesi olasılığından da korkuyordu. Bu yüzden, Parlöman, hükümetle görüşmeleri başlattı ve 15 Mart 1649'da, sarayla anlaştığı haberini verdi. Kraliçe ile Mazarin, tantana ile Paris'e döndüler.

Ne var ki, Paris Parlamentosu'nun ihanetine uğrayan Fronde Hareketi, yeniden doğmakta gecikmedi; bu kez, Mazarin'in horladığı bir avuç soylu, kitlelerdeki huzursuzluktan kendi kişisel amaçları için yararlanmaya kalktılar. Prens Condé, Paris kuşatması için bir ödül istiyordu. Mazarin, kimi yakınlarıyla

beraber onu tutuklatarak yanıt verdi bu isteğe. Gözdeye karşı tiksintisini sürdüren halkın öfkesine yol açtı bu ve Mazarin, bir kez daha Paris'ten kaçmak zorunda kaldı: Parlamento, halkın baskısı altında, kanun dışı ilan etti onu; Bordeaux Parlömanı da Parislileri destekledi.

Ne var ki, Bordeaux halkı daha da ileriye gitti. Bordeaux'da bir tür demokratik cumhuriyet yönetimi kuruldu; yönetim, İngiliz *leveller*'lerle ilişkiye girdi ve programına da onların bazı düşüncelerini aldı. Ancak, Bordeaux'daki hareket, Koruyucu Lord olmak adına devrimden gitgide uzaklaşmakta olan Cromwell'den destek görmedi; tek başına kaldı ve krallık güçlerinin darbeleri altında dağıldı.

Bütün bunlar olurken, prenslerin orduları, hükümet birliklerininki kadar zalimce, köylü ayaklanmalarını bastırıyorlardı: Frond yanlıları ile Mazarin'in yanlıları arasında sosyal farklılık yoktu; öyle olduğu için de Mazarin, ayaklanmış soyluların önüne birkaç kemik parçası atınca, savaş kolayca sona erdi. 12 Ekim 1652'de, Kardinal-Bakan, sağlama bağlanmış bir durum ve iktidarın sahibi olarak Paris'e döndü; ancak hükümet, Fronde'un istemlerini –her şeye karşın– kabul etmek zorunda kaldı. Fransa'da mutlakıyet yeniden başladı; ve gitgide, 50-70 yıllarının feodal gericiliğinin koruyuculuğuna dönüşme yoluna girdi.

Fransa'da, mutlak monarşi, burjuvazi ile soylular arasında açıkça bir aracı rol oynamayı sürdürüyordu. 17. yüzyıl mutlakıyeti şu nitelikleri ortaya koyar: 1) Vergi yükünü kırsal kesimden ticaret ve sanayinin üstüne aktararak, soyluların gelirlerini artırmak eğilimi (öte yandan, sanayinin gelişmesini de desteklemek gerekiyordu; sanayicilerle ticaret ortaklıklarına tanınan koruyucu önlemlerin nedeni budur). 2) Mali çevrelerin gelirlerine el atma girişimlerinin yanı sıra bazen iflasın eşiğine gelip dayanan rejime payanda vurmak için yine bu mali, çevrelere yaslanma zorunluluğu. 3) Parlamentoya iyice yerleşmiş "kaftan soyluları"na karşı mücadele ve aynı zamanda, bürokratik örgüte, bu arada yerel görevlilere destek sağlamak. Soylulara sınırsız bir ağırlık sağlayan bu çelişmeli çizgi, mutlakıyetin iç çelişmelerinin şiddetlenmesinin de bir kaynağıydı.

XIV. LOUIS VE MUTLAKIYETİN YERLEŞMESİ

1659'da, Pireneler Antlaşması, Fransa ile İspanya arasındaki savaşa son veriyordu. Diktatörlük yılları boyunca Fransa'nın

en zengin adamlarından biri haline gelmiş olan Mazarin, 1661 Martı'nda ölünce, 22 yaşındaki XIV. Louis, artık başbakanlığı kendisinin yapacağını açıkladı. 54 yıllık hükümdarlığında iç ve dış politika sorunlarıyla kendisi uğraştı ve devlet sekreterlerine, özellikle de maliye genel denetimcisine dayanarak yürüttü bunları. İktidarın aşırı merkezileşmesine bakıp Fransa'da, 17. yüzyıl "XIV. Louis Yüzyılı", hükümdarın kendisi de "Güneş Kral" diye nitelendirilebilir; nitekim, saray tarihçiliği de dalkavukluk edip böyle adlandırmaktadır onu. Yüksek soyluların eskisinden pek farklı görkemi; hükümdarlığın ilk yıllarındaki parlak askeri zaferler ve sonlarına doğru korkunç yenilgiler; bilim ve sanatı koruyup gözetmenin yanı sıra bağımsız düşüncenin acımasızca bastırılması; Huguenot'ların haklarının son kalıntılarının da tasfiyesi.

İşte, XIV. Louis yönetiminin kendine özgü nitelikleri!

Takati aşan mali çabalar pahasına yürütülmüştür bu yönetim ve krallığı da kaç kez felakete yakın bir duruma getirip sokmuştur.

Nasıl?

İlk yıllar

Ülkenin üretici güçleri, asalak soylular sınıfının hizmetine verilmişti. "Soylulaşmış" yığınla burjuva bile vaktiyle sahip oldukları unvan ve ayrıcalıklarından yoksun kılındıklarını, gitgide artan yeni bir vergiyle hırpalandıklarını görüyorlardı; ve bütün bunlar, soyluların saygınlığını yükseltmek uğruna başvurulmuş önlemlerdi. Bununla beraber, soyluluk unvanının verilmesi, devlet gelirlerinin artırılmasında bir kaynaktı ve maliye bakanlığı, işleri düzeltmek için sık sık bu yola başvuruyordu. Böylece 1698 yılında, hazineye acele para gerektiğinden, XIV. Louis, 500 burjuvayı, adam başına –o zamanın parasıyla– 6000 liradan soylulaştırdı. Bununla beraber, 1715'ten başlayarak hükümet, 1689'dan sonra verilmiş tüm soyluluk belgelerini geçersiz sayacak ve yeniden satışa çıkaracaktır onları.

XIV. Louis, yeni bir Fronde Hareketi'nden korktuğu için hükümdarlığının ilk yıllarından başlayarak, parlömanlara karşı savaş açtı ve ellerindeki siyasal ve iktisadi ayrıcalıkları çekip almaya kalktı. Böylece, yeni kanunları kayda geçerken sahip oldukları uyarma haklarını sınırladı. Uyuşmazlık halindeki

taraflardan yargıçların para alma hakkı da düzenlendi ve kanunca belirlenen durumlarda istenecek en fazla miktar saptandı. Hatta XIV. Louis bizzat Paris Parlamentosu'na gitti, tutanakları önüne getirtti ve Fronde'la ilgili tüm sayfaları kendi eliyle yırtıp çıkardı.

Geleceğin tarihçilerinin işini ne kadar da güçleştirmiştir bu davranış!

XIV. Louis, Fronde'u hatırlatan ne ki var, tasfiye etmek istiyordu. Paris'e bile dayanamaz olduğu için tuttu Versailles'a taşındı. Heder olup giden insan yaşamı bir yana, 500 milyona yakın para harcandı Versailles Sarayı için; yalnızca onun ünlü çeşmelerine su sağlamak amacıyla, üç yıl boyunca 22.000 asker ve 8.000 duvarcı çalıştı. Bu çalışmalar için 9 milyon lira harcandı; 10.000 insanın yaşamına mal oldu ve bitirilmeden de terk edildi işler.

Versailles'da, kralın kişiliği çevresinde, en ince noktalara varan bir teşrifata gidildi. Kralın huzur ve güvenliğini 10.000 süvari ve piyade sağlıyordu; hizmetindeki insanların sayısı 4.000 kişiye yükseldi ve bunlar arasında ülkenin en yüksek soylularının temsilcileri de bulunuyordu. Kralın kravatlarına ve tazılarına bakanlara varıncaya değin görevliler ayrıldı. Saray, bir kral kültü yaşamaya başladı: Sabah uyanışı, hazırlanışı, kahvaltısı yığınla insanın katılımıyla oluyordu; sabahleyin gömleği törenle uzatılıyor kendisine ve akşamleyin el şamdanını tutmak seçkinlere vergi bir onur olarak görülüyor ve soyca prensler arasında tartışmaya yol açıyordu.

Aristokratların yeni herhangi bir hareketine engel olmak düşüncesiyle kral, çevresinde topladı hepsini; hepsi de gözünün görebileceği noktalarda bulunduruluyorlardı sürekli olarak. Versailles'da görkemli gece şölenleri düzenleniyordu: Louis'nin kendisi şaşaadan hoşlanıyordu, maiyetinin de aynı şaşaayı sürdürmesini istiyordu. Balolar ve mücevherli giysiler onları maddi yönden yıkıyor ve gitgide kralın lütuf ve cömertliğine bırakıyordu. Kralsa ödüllendiriyor onları, borçlarını ödüyor ve kralın masasında oynamaları için para veriyor ve arpalıklar bağışlıyordu. Ülkenin en ünlü kadınları, kralın metresi olma tartışmasını yapıyorlardı aralarında; sarayda, şu ya da bu gözdenin de kendi çevresi vardı ve hısımlarıyla dostları mevki ve çıkar arkasındaydılar.

Eyaletteki soylular karşısında XIV. Louis, çifte politika izliyordu; onları, köylüler üzerindeki baskılarını artırmakta serbest bırakır, senyörlerin alacaklarını alabilmeleri için krallık vergisini azaltmaya kadar giderken, her türlü baş eğmezlik ve ayrılıkçılıkla da mücadele ediyordu. 1665 yılında ücra eyaletlere, oralardaki soyluların kötü davranışlarını sorup araştırmak için olağanüstü mahkemeler yollandı. Kanunları açıkça çiğneyip ortaçağdaki haydut-şövalye âdetini sürdürmeye kalkan birkaçı idam edildi; kralın adaletinden kaçanlarsa, gıyaplarında yargılandılar, içlerinden çoğu ölüme mahkûm edildi, şatoları yıkıldı ve ormanları yerle bir edildi. Ancak, öyle de olsa, Louis soyluların kralı olarak kalıyordu doğaldır ki: Haklarının geriye verilmesi için suçluya, boyun eğmek ve kralın hizmetine girmek yetiyordu. Soylunun hakkı, hatta başlıca görevi, aylaklık olmakta devam ediyordu: Tarımda olsun, sanayi ya da ticarette olsun, her türlü uğraş bir aykırılık olarak görülüyordu. Çalışmaya koyulan bir soylu, kendi sınıfı içinde aşağıya düşmüş demekti ve ancak kralın, "saygınlığı geri getirme" konusundaki bir mektubuyla eski durumunu kazanabilirdi.

Köylüler üstündeki vergilerin azaltılması, hükümeti başka kaynaklar aramaya zorladı. Bu görev de maliye genel denetimcisi Jean-Baptiste Colbert'e (1619-1683) düştü.

Colbert'in politikası ve sonuçları

Burjuva kökenli olan Colbert, mutlakıyetin sadık bir hizmetçisi oldu; krallığın mali durumunu sağlamlaştırma kaygısıyla, doğan kapitalist sanayi ve ticareti koruma politikası izliyordu. Ne var ki, böyle bir politika, ancak uzun vadede sonuç verebilirdi; kısa vadede ise devlet giderlerinin artmasına neden oldu. Colbert'in kurduğu büyük imalathaneler, başlarda ancak devletin desteğiyle yaşayabilirlerdi; 1664 tarihli bir krallık emirnamesi, yıllık bir milyon lirayı bu amaca ayırdı. Ancak, bu giderlere geçici bir çare olarak da Colbert, dolaylı vergileri birkaç kez artırmak zorunda kaldı ve mültezimlerden yeniden borç para alabilmek için de "sünger sıkma" politikasını terk etti. XIV. Louis bile genel mültezim Bernard'la arayı düzeltme gereğini duydu. Boşalmış kasaları doldurmak amacıyla, sarayın altın ve gümüş kapkacağı eritildi; bu arada, saray erkânının ellerindekine de el kondu: 1688'de bu türden bir girişim sonunda üç milyon parça mücevher elde edildi ve on milyona satıldı.

Sürekli para gereksinmesine yanıt vermek: Colbert'in iktisadi politikasını yönlendiren buydu. Sermaye bulabilmek için de ticaret dengesiyle ilgili merkantilist kuramı uygulamaya çabaladı. Fransa'yı, dışardan mal satın almaktan kurtarmak gerekiyordu; tersine, dışardan bir katkı olmalıydı. Bu amaçla da ilke olarak lüks eşya üretimine yönelik imalathaneler kurulmasını destekledi: "Venedik" aynaları, İngiliz türü çoraplar, Hollanda tipi ince kumaşlar vb. Abbeville'de kurulan Vanrobaeys adlı –devri için pek büyük olan– bir imalathanede 6.000'den fazla işçi çalışıyordu; Lyon'daki dokuma atölyeleri, Fransa'da ipekli gereksinmesinin yarısından fazlasını karşılıyordu; Alençon'da, Normandiya'da dantel üretimine başlandı ki, bunun dışsatım vergisi, Colbert'in maliye bakanlığı için –savsaklanamaz– bir gelir kaynağıydı. Ne var ki, savaş sanayisi de gelişiyordu aynı zamanda; İngiltere'den, çelik üretimi için uzmanlar getirildi gizlice ve Viyana'da, önemli bir çelikhanenin kurulduğu sıralarda, Saint-Etienne'de silah üretimine başlandı.

Colbert, ticareti de koruyordu: Onun yönetimindedir ki, Akdeniz'i Garonne'a bağlayan Languedoc (ya da güney) Kanalı açıldı ve Saint-Omer'den Calais'ye uzanacak kanalın yapımına başlandı: Aynı zamanda yeni yollar açılıyor ve eskileri genişletiliyordu. İçerdeki gümrük engelleri, bir bölümüyle ortadan kaldırılmıştı. Dışsatımı geliştirmek için ayrıcalıklı ticaret ortaklıkları kuruldu, sömürgeler elde edildi. Ancak, tekelci ortaklıklar ve sömürgeler tehlike altındaydılar ve Fransa'ya bekleneni getirmekten de uzaktılar.

Böyle birbirinden pek farklı –ve bazen de çelişik– yöntemlerle, Fransa'nın mali durumunu düzeltmek amacıyla, bu tür coşkulu girişimlerin yanı sıra hazine, o ebedi gelir kaynağını da elinin altında tutuyordu: Ülkenin çalışan kitlelerini ezmekti bu. Vergileri azaltma tasarıları, hemen her yola başvurarak, yeni vergilerle bir yana atılıyordu. Vergilendirmenin, senyörlerin haraçlarının, mültezimlerin baskılarının ve açlığın umutsuzluğa ittiği halk, yeni ayaklanmalarla yanıt veriyordu bütün bunlara.

50'li yılların sonlarında, İspanyol Flandrası'na komşu Boulonnais bölgesi, askeri birlikleri ağırlama yükümlülüğünden yakasını kurtarmıştı. Ancak, Pireneler Barışı'ndan (1659) hemen sonra hazine, bu kez sürekli yeni bir vergi koydu bölgeye. Krala, bunun kaldırılması için gönderilen heyet eli boş döndü; ve 1662 yılında, Boulonnais'li

köylüler, 6000 kişi dolayında bir birlik donattılar ve ayaklandılar. Hükümet, ayaklanmayı bastırmak için acele, ordu yolladı üstlerine. Köylüler, umutsuzluğun verdiği güçle çarpıştılar –ölü ya da yaralı– 6110 kişi yitirdiler; 3000 kişi de esir düştü. Paris, sorgulamacılarını gecikmeden yollamıştı; 1200 kişi yargılamadan geçirildi; bir bölümü idama mahkûm oldu, "daha gürbüz" 400 kişi de yaşam boyu kürek cezasına çarptırıldı.

1664 yılında, tuz üstüne konan yeni bir vergi, Land'ların ayaklanmasına yol açtı.

Onu başkaları izledi.

1674 yılından sonra, başkaldırılarda bir azalma olur: Mutlakıyet yeneceğini yenmiş, halkın iflahı keşilmiş ve yıldırılmıştır. Bunun ardından, önde gelen bir sorunla uğraşılabilirdi artık.

XIV. Louis için en önemli sorunlardan biri, IV. Henri zamanında, 1598 yılında Nantes Fermanı ile tanınmış ve Richelieu döneminde de 1629'da altı yeniden çizilmiş olan, Protestanlara tanınmış hakların tasfiye edilmesiydi. Bu haklara karşı saldırı, daha 1665 yılında başlamıştı: Huguenot'lar, Katolikliği kabule zorlanıyorlardı; yeni mezhebe dönenler de eski dindaşlarına olan borçlarından bağışık tutuluyorlardı; bunun gibi, Dragon Süvarileri'ne bakmayacakları gibi, iki yıl da vergi ödemeyeceklerdi. 1667 yılında bir "Dinden Dönenler Kasası" açıldı; Katolikliği her kabul etmiş olana, soylu ya da sıradan insan oluşuna göre değişen, çeşitli primler veriliyordu. 1681 yılında, yedi yaşından başlayarak, çocukların Katolikliğe döndürülmesi izni çıktı ve direnen ana-babalardan çocukları zorla alınmaya başlandı. Huguenot'lar, devlet görevine giremiyorlardı; maliye, hukuk, tıp alanındaki etkinliklerin kapısı yüzlerine kapatılmıştı; ne öğretici olabiliyorlardı ne de korporasyon ustası. Son olarak, cenaze töreni yapmaları da yasaklandı; geceleyin ve gizlice gömebilirlerdi ölülerini. 1684'te, halkının çoğunluğu Protestan olan Béarn'da, Languedoc'ta ve Poitou'da, "çizmeli misyonerler", yani Dragon Süvarileri yerleştirildi; halkı Katolikliğe döndürmek için her şeye izinliydi bunlar: Kadınların ırzına geçmekten evde işkenceye kadar. Katolik gericilik, Nantes Fermanı'nın geri alınmasına kadar gitti; bu ise, Dragon Süvarileri'ne yeni bir şiddet fırsatı verdi: Huguenot'lar hapishaneleri dolduruyor ve kürek cezasına çarptırılıyorlardı. 60'lı yıllarda başlayan bütün bu zulüm döneminde, çoğu zanaatkâr olmak üzere, 400.000

Protestan yabancı ülkelere sığındı; gidip Ingiliz, Hollanda, Cenova ve Prusya ekonomisini güçlendirdiler.

Gericiliğin, bir ülkenin başına açtığı felaketin boyutlarına bakınız!

1702 yılında, Languedoc'ta, köylülerle kentlerin sıradan insanlarını içine alan büyük bir ayaklanma patlak verdi. Başkaldıranlar vergilerin kaldırılmasını, mallarda eşitliği ve vicdan özgürlüğü istiyorlardı. Bu ayaklanma, Camisards Hareketi diye anılır. Ezilen Calvin'cilerin başlattığı hareket, kısa sürede Languedoc'un dışına taştı ve Fransa'nın güneyindeki tüm emekçilerin genel yakınlığını çekti. Ayrıntıya girmeden söyleyelim: Başkaldıranlar, bazı kentlerle 300 senyörlük şatosunu ele geçirdiler; 200'e yakın Katolik kilisesini yıktılar; alabildiğine donanmış krallık ordusuna iki yıldan fazla direndiler. Ancak, 1704 sonbaharındadır ki, 25.000 kişilik bir ordu, başkaldıranların üstesinden gelebildi. Hükümet, ödün vermek zorunda da kaldı: Languedoc'ta vergiler azaltılacak, düşük fiyata tuz satılacak ve birikmiş vergi borçları ortadan kaldırılacaktı.

Ne var ki, 1709 ve 1715 yıllarında, yeni başkaldırı ateşleri tutuştu.

Huguenot'larla hesabını gördükten sonra XIV. Louis, yaşlandıkça daha da yobazlaştığından, Jansenistler hareketiyle çatışmaya girdi: Jansenistler aslında Katolik dinine inansalar da Reform'la bilimsel düşünce arasında bir bireşim aranışı içindeydiler. Jansenist piskopos ve rahiplerin sürgüne yollanması, tutuklanmaları, zulme uğramaları yeni karışıklıklara yol açtı.

Fransa'nın Avrupa hegemonyası

1659'da, İspanyollarla yapılmış Pireneler Barışı'ndan sonra mutlak iktidar, öteki işlerin yanı sıra ordunun ve donanmanın yeniden kuruluşu işine el attı. 17. yüzyılın ortalarına değin Fransa'nın kendi gemileri yoktu; 1661'de Hollanda'dan 32 fırkateyn satın almak gerekmişti ve bunlar, Amsterdam top fabrikalarında dökülmüş toplarla donatılmıştı. Ne var ki, daha 1677 yılı dolayında Fransa, Colbert'in çabalarıyla, kendi tersanelerini kurmuş ve 300'den fazla gemiden oluşan bir donanmayı denize indirebilmişti. Bununla beraber, 18. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, hazinenin yoksullaşması ve hükümetin savsaklaması yüzünden ülke, yeniden donanmadan yoksun kalacaktır;

1705'te, daha önce yapılmış tüm gemi tezgâhları ile gemiler, özel kişilerin, armatörlerin ve korsanların eline geçti ve hazine, kazancın ancak beşte birini ayırabilmişti kendisine.

Ordunun yeniden kuruluşu, biraz daha semereli oldu: Silahlar tek biçimleştirildi, topçu sınıfı kabul edilip topçu birlikleri kuruldu, humbaracı ve kazmacı birlikler yerlerini aldı, levazım hizmeti ile askere alma sistemi gözden geçirildi. Ülkeyi düzenli olarak dolaşıp yıkan açlık da yardımcı oluyordu işlerin yürümesine; açlar, kursaklarının yiyecek göreceği umuduyla orduya gönüllü olarak giriyorlardı. Subaylar, bir bölük ya da bir tabur satın alacak kadar serveti olan soylular arasından seçiliyordu. Yüzbaşı ve albay rütbelerinin satışı, mali bir gelir kaynağıydı devlet için.

Otuz Yıl Savaşları'nın sona ermesi, Habsburglar yönünden gelecek bir saldırı olasılığını azaltmıştı; ve Avrupa'ya egemenliğini yaymayı düşünen Fransa'ydı şimdi. Fransa, bu işe iki yoldan girişti: Bir yandan, XIV. Louis, devlet adamlarına, hatta Avrupa hükümdarlarına destek olup etkin bir diplomasi uygulamaya başladı; öte yandan, 17. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, mutlakıyetçi yönetim, gitgide saldırgan bir politika izlemeye koyuldu.

1659'da Pireneler Barışı'nın yapıldığı sırada Mazarin, İspanya kralının ikinci çocuğu Maria-Theresa ile genç XIV. Louis'nin evlenmesiyle ilgili bir koşulu da antlaşmaya koydurmuştu. Mazarin, Fransa'nın İspanya Krallığı üzerindeki haklarını güvenceye bağlama umudundaydı; İspanyol hükümeti de Maria-Theresa'nın İspanya Krallığı üzerindeki tüm mirasçılık haklarından vazgeçmesini isteyip tehlikeyi savuşturmaya kalktı. Ne var ki, İspanyol diplomasisi, geline 500.000 altınlık bir çeyiz vermeyi kabul ederek kendi kendine bir tuzak kurmuştu; çünkü İspanya böyle bir şeyi ödeyebilecek durumda değildi. Mazarin, çeyizin ödenmesi için İspanya'ya karşı silahlı bir müdahale yolunda bir bahaneyi elinde tutuyordu böylece. 1665'te, İspanyalı IV. Felipe'nin ölümünden sonra, Fransa, ödenmemiş çeyizinin karşılığı olarak, Nederland'ın güneyindeki topraklarını kendisine devretmesini istedi İspanya'dan; İspanyol hükümeti de bunu reddedince, XIV. Louis İspanya'ya savaş ilan etti: "Veraset" Savaşı diye adlandırıldı bu. İspanya hazır değildi bu savaşa; o yüzden de Fransız ordusu çabucak ve kolayca Flandra ile Franche-Comté'nin büyük bir bölümü-

nü ele geçirdi. Ancak, XIV. Louis'nin bu savaşları, Avrupa'yı kaygıya düşürdü. İngiltere, Hollanda ve İsveç dün Fransa'nın bağlaşıklarıyken, bir araya geldiler ve XIV. Louis çabucak barışa gitmekle kalmadı, Franche-Comté'yi de terk etti. Aix-la Chapelle Antlaşması (2 Mayıs 1668) Fransa'ya –Lille'le beraber– Flandra'nın bir parçasını bırakıyordu yalnız.

Onu izleyen birkaç yıl, gelecekteki olayların diplomatik hazırlıklarıyla geçti. İngiltere Kralı II. Charles'ın desteği sağlandı, İsveç hükümeti de Fransa'nın tarafına geçti. Harbiye Nazırı Louvois, hem de Hollanda'dan büyük silah yedeklerini satın aldı ve 1672 yazında Fransa, Hollanda'ya karşı askeri harekâta girişti. Fransız ordusu hızla Utrecht, Overijssel ve Gelderland eyaletlerini ele geçirdi ve Amsterdam'ın üstüne yürüdü. Hollanda hükümeti görüşmelere başladı; ancak XIV. Louis'nin ölçüsüz istekleri karşısında Hollanda, düşmana terk etmektense ülkenin büyük bir bölümünü suya boğmayı yeğleyip bentleri açmaya karar verdi. Fransız ordusu geri çekilmek zorunda kaldı ve savaşın ağırlığı Pfalz'a kaydı; ayrıca, Fransız orduları, sivil halka korkunç zararlara mal olan "toprak yakma" taktiğini uyguluyordu. Savaş, İspanya Krallığı'na ait olan Sicilya'ya da taşındı. 1678 yılında imzalanan Nijmegen Antlaşması'yla Fransa, Franche-Comté'nin yanı sıra Ypres, Valenciennes, Cambrai, Maubeuge ile Nederland'ın güneyindeki öteki kentleri elde ediyordu.

Bu zaferler, Fransa'nın saygınlığını alabildiğine yükseltti; XIV. Louis, Avrupa saraylarına isteklerini kabul ettirecek bir duruma gelmişti. At üstündeki heykelinin kaidesinin Elbe'yi gösteren bir figürle süslenmesini emretti; Elbe'ye, topraklarının doğudaki sınırı olarak bakıyordu çünkü.

Kurduğu özel daireler, zayıflamış Almanya'ya komşu ya da bu ülkeyi Fransa'ya katmak amacıyla, barış zamanında bile, akla gelebilecek tüm bahaneleri hazırlıyorlardı ona. Strasbourg, 20.000 Fransız askeriyle böyle işgal edildi. Arkasından da XIV. Louis, Hollanda'ya ait Aalst kentini istedi; barış antlaşmasına sokulmasının unutulmuş olmasıydı bahanesi de!

1684'te, Kutsal İmparatorluğun imparatoru ile İspanya kralı, Regensburg Antlaşması'yla, Fransa'nın ele geçirdiği tüm toprakları tanıyorlardı. Ne var ki, imparatorluk, Hollanda, İsveç, İspanya ve Fransa tarafından tehdit edildiğini hisseden öteki devletler, Augsburg Birliği adıyla, Fransa'ya karşı bir savunma bağlaşıklığı kurdular. O sıralarda Fransa, Pfalz'ı yeniden

işgal ediyor ve ayrıca İngiltere tacını, I. Charles'ın oğlu James'e vermeye kalkıyordu: James, yanında askerleri, Fransız gemileriyle İrlanda'ya ayak bastıysa da yenilgiye uğradı. İngiltere ve Hollanda'da ve Ren'de zaferler kazansa da İngiliz donanması, Dieppe'i, Le Havre'ı, Saint-Malo'yu, Dunkerque'le Calais'yi toplarının ateşi altında tutuyordu.

Uzatmayalım, savaş uğruna 700 milyon lira sarf edildi, ülkeyi de yeniden açlığa mahkûm ettikten sonra, XIV. Louis, 1697 yılında Ryswick Barışı'nı imzalıyordu; bu antlaşmaya göre Fransa, İspanya ve Strasbourg sınırı üzerindeki birkaç yer dışında, tüm ele geçirdiği toprakları bağlaşık devletlere terk ediyordu; ne var ki, Strasbourg'ta bile Vauban'ın yaptırdığı istihkâmları yıkmak gerekti. XIV. Louis, ayrıca II. James'i desteklemekten vazgeçip III. William'ı İngiltere kralı olarak tanıyacaktı.

1700'de, İspanya'nın –Habsburg Hanedanı'ndan– son kralı II. Carlos mirasçı bırakmadan ölünce, XIV. Louis, Carlos'un torunu Philippe d'Anjou için tuttu İspanya tacını istedi; bu da "veraset hakkı"na dayanılarak yapılıyordu. Ancak, Habsburg Hanedanı'ndan Almanya İmparatoru I. Leopold, II. Carlos'un öteki kız kardeşiyle evlenmiş olduğu için o da aynı hakkı ileri sürüp İspanya tahtına talip oldu. İngiltere ile Hollanda da karıştılar uyuşmazlığa; çünkü İspanya'nın Fransa'nın egemenliği altına düşmesinden korkuyorlardı. XIV. Louis de bu konudaki niyetlerini saklamıyordu zaten; Philippe d'Anjou'yu İspanya kralı ve kendi mirasçısı ilan ettiğinde öyle demişti: "Pireneler diye bir şey yoktur!"

Savaş, 1701'de patladı. Bir yanda Fransa ile Bavyera ve Köln Seçicileri vardı; öte yanda da İngiltere'yi, Birleşik Eyaletler'i ve İmparatorluğu içine alan bir koalisyon. Arkadan Danimarka, Portekiz, Savoia ve Brandenbourg da bu koalisyona katıldılar. Dahası, yabancı ülkelere sürülmüş ya da sığınmış tüm Huguenotlar da Fransa'ya karşı olan saflarda savaştılar. Askeri harekât, Nederland'da, İspanya'da, İtalya'da, Ren kıyılarında ve deniz üstünde aynı anda başlayıp gelişti.

İspanya'yla ilgili bu veraset savaşında Fransa, denizde ve karada bir düzine ağır yenilgiye uğradı; o kadar ki, Fransız donanmasının –1705 Martı'nda– Malaga'da yakılmasının arkasından XIV. Louis, barış görüşmelerini başlattı; ne var ki, Fransız monarşisi, bağlaşıkların koşullarını kabul edilemez

görüp reddetti. Düşman orduları Fransa'yı istila edip askerleri Versailles yakınlarına kadar sokulduğu halde XIV. Louis'nin davranışı buydu. Böyle olunca da, savaş sürdü. Ancak, 1708 sonbaharında Lille düştükten, ünlü Villars'ın kumanda ettiği Fransız ordusu –1709 sonbaharında– Malplaquet'de yenildikten sonra Fransa'nın durumu umutsuz görünüyordu: Hazine tamtakırdı, ordunun maaşını vermek ne kelime, beslemek bile mümkün değildi; ülke açlığın pençesindeydi ve Ortadoğu'dan ya da Afrika'dan tahıl getirecek tek gemi kalmamıştı. Altın kap kacağın eritilmesinden devede kulak bir para sağlandı ve XIV. Louis yeniden barış istedi. Fransa'nın düşmanları bir seri istek ileri sürüyorlardı; bunlar arasında, Philippe'in İspanya'dan çıkarılması ve Flandra ile Alsace'ın geri verilmesi de vardı. Fransa hazırdı bunları kabul etmeye. Ne var ki, uluslararası durumdaki değişiklik, savaşanlar arasındaki güç dengesini de değiştirmişti. Fransa'ya karşı kurulan koalisyon, iç çelişmeler yüzünden zayıflamıştı; öyle olunca da Fransa İngiltere ve Hollanda ile Utrecht'te (1713), İmparatorlukla da Rastatt'ta (1714) "koruyucu bir barış" imzalamayı başardı: V. Felipe (d'Anjou) İspanya tahtını elinde tutacaktı, ancak kendisi ve mirasçıları adına Fransa Krallığı üzerinde bir şey ileriye süremeyecekti.

Böylece, Fransa'nın Avrupa üzerindeki hegemonyası sona ermişti. Savaş tüm Avrupa'ya ve bu arada Fransa'nın kendisine, mutlakıyetin iğretiliğini ve iç zayıflığını tanıtlamıştı. XIV. Louis'nin dış politikası, ülkeye, üç milyon insanın yaşamına mal olmuştu ki, nüfusun %20'sine yakın bir rakamdı bu; kamu borçları –yıllık 117 milyon frank gelire karşı, 2,6 milyar frank borç gibi– korkunç bir miktara yükselmişti; ülke dehşet verici bir yoksulluğun içine düşmüştü. O yüzdendir ki, XIV. Louis'nin, 54 yıllık bir saltanattan sonra –1715'te– ölüm haberi duyulduğunda, gerine gerine bir "Oh!" çekti herkes.

Haklıydılar da!

BÖLÜM III

ÖTEKİ AVRUPA DEVLETLERİ

Merkantilizmin denizlerde üstünlükleri geliştirdiği ve karadaki yayılışların yüzlerini denizlere çevirdiği Avrupa'da, İngiltere ve Fransa'dan sonra öteki devletlere baktığımızda gördüğümüz şudur: Polonya ve İsveç bir yana, mutlakıyet, daha birleşmiş, daha merkezileşmiş bir devlet anlayışı ilerleyiş içindedir; ve bu devlet, toplumun hemen bütün sınıflarını hizmetine daha çok koşmak eğilimindedir. Öte yandan, Habsburglar dizginlenmek istenir, ama yok edilemez. En önemli olaylardan biri de Rusya'nın "yeni bir güç" olarak Avrupa'da sahneye çıkmasıdır.

Gelişmeleri bir sıraya uyarak anlatalım.

AUGSBURG BARIŞI'NIN ERTESİNDE ALMANYA. OTUZ YIL SAVAŞLARI

Köylü Savaşları'nın yıkıntıları ve Reform'un arkasından prens iktidarlarının güçlenişi, Almanya'nın iktisadi ve siyasal gelişmesinde, gerici güçlerin zaferini hızlandırdı.

Ne oldu?

Almanya'nın iktisadi bakımdan gerileyişi. Servajın yeniden doğuşu

Gerçekten, sanayide kapitalist öğeler zayıflayıp eridiler. Siyasal yönden parçalanmışlık, içeride ticaretin gelişmesini tökezletiyor ve tek bir pazarın oluşumunu önlüyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, büyük coğrafi keşifler arkasından dünya ticaret yolları haritasının kökünden değişikliğe uğraması, etkisini duyurur oldu gitgide. Akdeniz ticaretindeki gerileyiş de Almanya'nın güneybatısındaki kentlere hissedilir bir darbe vurdu ve çökertti onları. Hansa, kuzeyde vaktiyle sahip olduğu önemi yitirmişti. Uluslararası ticarette başköşeye Hollanda tacirleri geçmişti. Tüm eski Hansa kentlerinden, yalnızca Hamburg ve Bremen deniz ticaretini sürdürebiliyordu.

Almanya'nın, kapitalist gelişme yoluna girmiş öteki Avrupa ülkelerine oranla iktisadi gecikmişliği, 16. yüzyıl ortalarından başlayarak göze çarpar oldu. Almanya, sanayi ürünleri yerine, Doğu'ya tarım ürünleri, özellikle de buğday satıyordu. Soylular, yeni zenginleşme kaynaklarının açıldığını gördüler: Doğu eyaletlerindeki kırsal kesimin sıradan soyluları, angarya ile işlenen topraklarını genişlettiler; rant-emek başa geçti. Böylece, yüz yıldan az bir zamanda, Elbe bölgesinin özgür köylüleri, önce uygulamada, sonra da hukuksal bakımdan serf haline geldiler.

Köylülerin durumu her yerde bozuldu. Mücadelenin azgınlaştığı bölgelerde, köylülerin sahip oldukları tüm haklar, hayasızca ayaklar altına alınıp çiğnendi; onların ortak malları senyör mülklerine dönüştürüldü ve köylüler de serf haline getirildiler. İçlerinde en bahtsızlar da Habsburgların –miras yoluyla geçen– malikânelerinde çalışan köylüler oldular.

16. yüzyılın ortalarından başlayarak başkaldırılar birbirini izledi.

> Bir köylü savaşı, 1595-1597'de Yukarı ve Aşağı Avusturya'da patladı ve komşu bölgelere yayıldı. Köylüler, 1525 yılında olduğu gibi, Reform adına ayağa kalktılar; çünkü feodal boyunduruktan toptan kurtulmanın aracı olarak bakıyorlardı ona. Başkaldıranlar, gerçekten devrimci bir ordu kurdular; ateşli ateşsiz silahlarla donanmıştı ordu ve seçme şeflerce yönetiliyordu. Hükümetin askeri birliklerini 1596 sonbaharında yenilgiye uğrattılar ve Viyana'yı tehdide başladılar. Ne var ki, önceki hallerde olduğu gibi, köylülerin saflığı ve aralarında birlik olmayışı, feodallerin imdadına yetişti. Hükümet, Georg Tasch'ın yönlendirdiği ılımlı öğelerle görüşmelere başladı ve bir ateşkes sağladı. Soluk alıp güç kazandıktan sonra da 1597 yazında bütün ayaklanmış olanlar ezilip yok edildiler.

Avusturya ve güneydoğu köylüleri üzerindeki feodal sömürü son haddine vardı. Orta ve Doğu Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi, servajın dirildiği görüldü. Habsburgların topraklarında ve Bavyera'da, Otuz Yıl Savaşları başlarına değin köylü ayaklanmalarının ateşi yandı durdu.

Din konusunda varılan Augsburg Barışı, Almanya'da bir süre için belli bir siyasal denge yarattı. Ancak, öylesine de geçiciydi ki bu denge! Prensleri imparatorluk iktidarına karşı çıkaracak, ayrıca prensleri, Katolikleri ve Protestanları kendi aralarında birbirine düşürecek yeni uyuşmazlıklar mayalanıyordu. Habsburg monarşisinin geniş bir çokuluslu devlet haline gelmiş olması da Almanya'da, siyasal istikrarsızlığı, azaltmak şöyle dursun, daha da artırdı.

16. yüzyılın ikinci yarısında prenslerin gücündeki artış sürdü. Mutlakıyete yandaş oldukları için onun düzen ve âdetlerini, tutup kendi ülkelerinde de uygulamaya başladılar; kendi görevlileri vardı ve kendi sürekli orduları. Kentliler de içinde olmak üzere, köylülerden soylulara değin toplumun bütün tabakaları prenslerin uyruğu oldular. Temsili meclisler –ya da *landtags*– hemen tüm anlamlarını yitirip prens iktidarının birer eklentisi, uzantısı olup çıktılar. Hükümran prensler küçük soylulara dayanıyorlardı; onlar da köylülere boyun eğdirmek ve gitgide artan sömürüye karşı dirençlerini kırmak için merkezi bir prenslik örgütünün yardımını arıyorlardı. Prens, tarımdaki ve kentteki halkın sırtına sürekli vergileriyle binmişti; soylular da prense bağımlı serf ve köylülerden elde ettikleri artık-ürünün bir bölümünü devretmekle yükümlüydüler; bu yükümlülük, karşılıklı destekleşmeye hiç de engel değildi. Soylular ayrıca, prensin çevresine girerek ya da orduda hizmet alarak ödün elde ediyorlardı. Öyle de olsa, kilisenin elinden alınmış toprakların bölüşülmesi, köylülerden istenecek edimler ya da kast ayrıcalıklarının korunması söz konusu oldukta, prensin iktidarıyla küçük soylular arasında sürtüşmeler kaçınılmazdı. Soylular, kendi siyasal haklarını savunuyorlardı ve prensin yetkilerini yontma çabasındaydılar. Ne var ki, yerleşik siyasal düzeni sarsmayacak ufak çapta bir mücadeleydi bu. Katolik prensliklerde, soyluların ve kentlerdeki burjuvazinin mutlakıyetine muhalefet, çoğu kez dinsel bir anlam kazanıyordu. Ancak, Katolik güçler –ister Luther'cilik, ister Calvin'cilik biçiminde ortaya çıksın– Reform'un yayılışına kesinlikle karşı çıktılar.

İmparatorluk içindeki büyük prenslikler güçlenirken, Habsburg Hanedanı'nın gücü de artıyordu. 16. yüzyılın ikinci

çeyreğinden başlayarak, miras yoluyla ele geçirdikleri toprakların yüzölçümü, imparatorluğun herhangi bir prensliğininkinden çok daha fazlaydı. Bu topraklar, Avusturya, Steiermark, Kärnten, Krain ve Tyrol'an başka –Mohaç Meydan Savaşı'ndan sonra 1526'da katılmış– Bohemya ile Batı Macaristan'ı da kapsıyordu. Bu devlette, birbiriyle uyarsız etnik öğelerden oluşmuş olmasının yanı sıra sayıca fazla Slav ve Macar halkın üzerinde Alman soylularının vesayeti hüküm sürüyordu; ve devletin, hanedan bölüşmeleriyle temeli oyuluyordu. I. Ferdinand'ın (1556-1564) ölümünde, Habsburgların toprakları, oğulları arasında paylaşıldı: İmparatorluk tacını II. Maximilian giydi ve Avusturya ile Bohemya'yı elde etti; Ferdinand Tyrol'u aldı. Charles da Steiermark, Kärnten ile Krajina'yı. Bu arada, Avusturya'ya komşu Bavyera dükalığı da güçleniyordu.

Habsburgların elinde artık babadan oğula geçer duruma gelen imparatorluk iktidarı, çözülüşün bütün izlerini taşımaktadır. İmparator, Seçiciler'in sürekli denetimi altındadır; bu Seçiciler'in, uyulmasına kıskançlıkla göz kulak oldukları seçim "kapitülasyonları" ise, imparatorun hareket dünyasını içeride ve dışarıda sınırlamaktaydı. Prensler hukuk, adalet, din ve iktisadi politika konularında tam özgürlük içindeydiler.

Almanya'da siyasal mücadele, dinsel çelişmelerin yoğunlaşmasının arkasından sertleşti. Katolik prenslerle Protestan prensler arasında 1555 yılında sağlanmış olan denge, 16. yüzyılın sonlarından başlayarak bozuldu. Burjuvazi ile bir bölüm soylunun muhalefetini dile getiren Protestanlık, Katolik prenslerin sert önlemlerine karşın güney ve güneybatı kentlerinde yaygınlık kazandı. Öte yandan, Kilise mallarının dünyasallaştırılması sayesinde zenginleşme olasılıklarına bakıp bu Katolik prensler arasında da yeni bir eğilim baş gösterdi. Ancak, siyasal güçler dengesinin Protestan parti yararına değişmesi, Katolikler cephesini korkunç bir direnişe götürdü. Avusturya ve Bavyera'da özellikle etkin olan bu Katolikler, Protestanların istilasını ortadan kaldırmak, giderek yitirdikleri eski durumlarını yeniden ele geçirmek düşüncesiyle saldırıya geçtiler. Cizvitlerin eski öğrencisi II. Rudolf'un (1576-1612) imparatorluk tahtına çıkışı, Almanya'daki Katolik tepkiyi destekledi.

Katoliklerle Protestanlar arasındaki uyuşmazlık, birbirine rakip iki siyasal ve askeri grubun kutuplaşmasına yol açtı.

Tarih bakımından ilk doğan, 1608 yılında, Donauwörth'teki olayların arkasından İncil Birliği oldu. Protestanlık, Bavyera Katolik Dükalığı'nın sınırında kurulmuş olan bir imparatorluk kentinde, 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak üstünlüğünü sağlamıştı. Katolikler, imparatorun kendilerini destekleyeceğini bildikleri için Protestanlarla sürekli uyuşmazlık çıkardılar. Bavyera Dükü Maximilian, Katolik halkı savunmak bahanesiyle, kenti işgal etti ve dükalığına kattı; bütün bunları, Rudolf'la anlaşarak yapıyordu kuşkusuz. Protestanlar, Katoliklerin ilerleyişini durdurmak için birleşmek zorunda kaldılar. Birliğin yönetimine, Calvin'ci bir kişi olan Pfalz Seçicisi V. Friedrich getirildi. Hareketin yanıtı gelmekte gecikmedi. 1609 yılında, Katolik prensleri, Alman Kutsal Birliği'ni kurdular ve başına da Bavyera'lı Maximilian'i geçirdiler.

Her iki taraf da kesin savaşa girmeye hazırdı. Ancak, Avrupa devletlerinde olduğu kadar Almanya'da da hüküm süren –alabildiğine– karmaşık durum, bir askeri uyuşmazlığın çıkışını geciktirdi.

Alman prenslerinin dinsel bir temel üzerindeki siyasal ve askeri gruplaşmaları, derin iç uyuşmazlıkların kıvranışları içindeydi. Protestan cephesinde, Luther'ci ve Calvin'ci prenslerin çıkarları çatışıp duruyordu; Katoliklerin cephesinde ise Habsburglar, birliğin askeri güçlerine kumanda eden ve imparatorluk tacında gözü olan Bavyeralı Maximilian'le zıtlaşıyorlardı. Öte yandan, Katoliklerle Protestanlar, prenslik ayrıcalıklarını sürdürmeyle ve imparatorlukta Habsburgların güçlenmesine yol açmamakla –aynı ölçüde– ilgiliydiler. Avrupalı güçler de fetih açıklarını doyurmak amacıyla saldırıya hazır durumda, Almanya'yı bölüp parçalayan bu çekişmelerden ustaca yararlanıyorlardı.

17. yüzyıl başlarında uluslararası durum. Dış politika çelişmelerinin ağırlaşması

Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) bir ülkenin iç uyuşmazlığı çerçevesinin çok dışına taştı. 17. yüzyılın başlarında, Batı ve Kuzey Avrupa'da dış politikanın durumunu göz önüne getirirsek, Avrupa çapındaki bu tutuşmanın nedenleriyle niteliğini daha iyi anlarız.

Keskin bir rekabet, Fransa'yı Almanya'nın karşısına çıkarıyordu. Fransa, pek güçlü mutlak bir monarşi haline gelmişti

ve çevresindeki devletlere hegemonyasını dayatma eğilimindeydi. Habsburg monarşisi ise, Fransa'nın bu tutkularına bir engeldi. Habsburglar, hanedanlığa dayanan katmalarla, Avusturya'yı, İspanya'yı ve İmparatorluğu bir araya getirmişler ve şimdi de Fransa ile sınırdaş olan Alman prenslikleri üzerinde denetimlerini kurmak aranışı içindeydiler; o yüzden de rakiplerine uygun gelecek herhangi bir sınır değişikliğine asla göz yummuyorlardı. Şarlken zamanında Fransa, güneybatıdan, kuzeyden ve doğudan bir kıskaç içine girmiş oldu. Avusturya-İspanya Birliği, Şarlken'in tahttan çekilmesinden sonra bozuldu; ancak, daha sonra bu birliği yeniden kurmak için girişimler tekrarlandı. OtuzYıl Savaşı'nın eşiğinde olduğu gibi, çarpışmalar sürerken de özellikle İtalya üzerindeki vesayet konusunda bazı çelişmelere karşın, İspanya Avusturya ile bağlaşıklık içinde oldu.

Fransa, Augsburg Barışı'nın arkasından Almanya'da Protestanlığın yandaşlarıyla Katolikler arasında kurulmuş olan dengeyi sürdürmeye çalışıyordu; ve Habsburgların güçlenişine karşı bir güvence olarak görüyordu bunu. Fransız monarşisi, Protestan prensleri koruyor ve Katolik güçlerin birliğini bozmaya, en etkili Katolik prenslerden biri olan Bavyera Dükü'nü kendi yanına çekmeye çabalıyordu. Öte yandan Fransa, Alsace ile Lorraine'i ülkesine katmayı, imparatorluk aleyhine toprak kazanmayı aklından geçiriyordu.

Almanya'daki Katolik tepki, Protestanların kazanımlarını tehlikeye soktu ve Fransa Kralı IV. Henri'ye, Protestan Alman prenslerinin oluşturacakları Habsburglar karşıtı bir birliği kurma fırsatı sağladı. Ancak, IV. Henri'nin öldürülmesi, çarpışmaların başlamasını geciktirdi.

İsveç ve Danimarka krallıkları da Almanya'da mayalanan uyuşmazlıktan yararlanmaya hazırlanıyorlardı.

Birer Alman ülkesi olan Schleswig Holstein, Danimarka'nın elindeydi ve Danimarka kralı da Holstein dükü sıfatıyla, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun prensi durumundaydı. Danimarka, Baltık ve Kuzey Denizi'ndeki ticaret için Hansa'nın devamı olarak görüyordu kendini ve öyle olduğu için de Habsburgların, Kuzey Almanya'da durumlarını güçlendirme yolundaki her tür girişimine engel olma çabasındaydı.

Kuzey Avrupa'da korkunç bir askeri güç haline gelmiş olan İsveç, Baltık Denizi'ni bir "İsveç gölü" yapmak istiyordu.

Finlandiya'ya boyun eğdirmiş, Polonya'dan Livonya'yı almış ve 17. yüzyılın başlarında Rusya'nın zayıflamasından yararlanıp Stolbova Antlaşması'yla (1617) Neva ile Narvan'ın denize döküldükleri yerlerle beraber İngriya'yı koparmıştı onun elinden. İsveç, Almanya'daki niyetlerinin gerçekleşmesinde Polonya ile tutuştuğu savaştan rahatsızdı ve bir türlü bitmiyordu bu savaş. Polonya ise, Habsburg ve Avrupa'daki öteki aşırı Katolik güçlerle bağlaşıktı. Habsburglar da İsveç ile Polonya arasındaki bir barış antlaşmasından rahatsız olacaktı; çünkü Polonya ilk fırsatı bulduğunda elinden kayabilir ve Almanya'ya karşı savaşa girebilirdi.

Habsburglara karşı olan cephe, Hollanda ile İngiltere'yi de alıyordu içine: Hollanda, İspanya Habsburglarının vesayetinden yakasını sıyırmıştı; Protestan prenslerin ve –Otuz Yıl Savaşları'na ilk girecek ülke olan– Danimarka'nın ateşli bir bağlaşığıydı. Hollanda'nın amacı, İspanya ile Avusturya'yı zayıflatmak ve ticaret donanmasının eski Hansa ticaret yolları üzerinde üstünlüğünü sağlamaktı.

İngiltere de Habsburgların, Almanya'nın Kuzey Denizi'ne yakın topraklarında durumlarını güçlendirme girişimlerine karşı çıkıyordu. İngiltere'nin Protestan prenslere destek olmasında hanedan yakınlıkları da rol oynuyordu: İncil Birliği'nin başı olan Pfalz Seçicisi V. Friedrich, Kral I. James Stuart'ın damadıydı. Oysa İngiltere'nin durumu tutarlılıktan uzaktı; şu nedenle ki: Çıkarları, hem Avrupa'da, hem Ortadoğu'da, özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile siyasal ve ticari ilişkiler bakımından Fransa'nın çıkarlarıyla çatışıyordu. Öyle olduğu için de Habsburglara karşı birliğin üyesi olan devletlerin güçlenmesini istemiyordu. İngiltere kralı, İspanya'ya yaklaşma amacıyla birtakım çıkışlarda bulunmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu ise, doğrudan doğruya ya da dolayısıyla, Avrupa devletleri arasındaki uyuşmazlıkta taraf tutuyordu.

> Osmanlılar, bu devletlerden çoğuna, özellikle de Avusturya'ya ve onun başkenti Viyana'ya ağırlığını hissettiriyordu. Öyle olunca da Habsburgların düşmanları, pek doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu ile bağlaşıklığı arıyorlardı. Fransa, daha 16. yüzyılın ilk yarısından başlayarak, Osmanlı ülkesinde birtakım ticaret ayrıcalıkları elde etmişti ve Otuz Yıl Savaşları boyunca bu durumunu korudu.

İngiltere, arkada kalmak istemedi; o da Babıâli'den, önemli ticaret ayrıcalıkları elde etmeyi başardı.

Osmanlı İmparatorluğu da Avrupa'daki uyuşmazlıktan, Balkanlar'daki durumunu güçlendirmek için yararlanma umudundaydı. Müslüman Türklere karşı Hıristiyanlığın bir ileri karakolu olan Avusturya'nın yenilgisi, Osmanlıları Avrupa'daki başlıca düşmanından kurtaracaktı. Öyle olduğu için de Avrupa'daki uyuşmazlığa bir katkıda bulunmak için her şeyi yapmaya hazırdı.

Avrupalı güçlerden çoğu, şu ya da bu biçimde, Habsburg monarşisine karşı bir şeyi üstlenmişlerdi. Habsburgları tutanlar içinde ise, yalnızca İspanya ona askeri bir yardım sağlayabilecek durumdaydı; Rusya'yla uyuşmazlığından sıyrılma çabasındaki Polonya, olsa olsa manevi bir destek sağlayabilirdi ona.

Bohemya'nın ayaklanışı. Otuz Yıl Savaşları'nın başları

Bohemya, 1526'da Habsburg monarşisine katılmıştı. Çek soyluları, kendi kast ayrıcalıklarının süreceği güvencesini almışlardı: Biçimsel olarak, kralı seçme hakkını elinde tutan Ulusal Meclis (Diet), eyalet temsili meclisleri, Huss'çü inanışa dokunmama, kentlerin özerkliği vb. Ne var ki, I. Ferdinand tahta çıkar çıkmaz, unutuldu bu vaatler. II. Rudolf döneminde Katolik gericilik baskın çıktığında, Çek Protestanlarının haklarına saldırı başladı. Kentlilerle bağlaşıklık içindeki Bohemya soyluları sert eylemlere giriştiler ve İncil Birliği ile birleşmeye hazırlandılar. II. Rudolf, ödün vermek zorunluluğunu duydu: Bir "İmparator Mektubu"na damgasını bastı; Bohemya'da Katolik olmayan herkese ayin özgürlüğü veriyordu mektup ve imanlarının "savunucular"ını seçmekte serbest bırakıyordu onları (1609).

Bununla beraber, Çek soyluları eli kulağında gördükleri bir mücadeleye hazırlanıyorlardı. Bir ordu kurup kumandasını da Kont Thurn'a verdiler. II. Rudolf ve arkasından da –1612 yılından başlayarak– kardeşi Mathias, Bohemya'daki muhalefetin İncil Birliği ile bağlaşıklık kurmasından korkup "İmparator Mektubu"na uydular; ve ortaya çıkan siyasal değişikliği –üstü kapalı– tanıdılar. 1618'de II. Ferdinand, Mathias'ın yerine geçtiğinde durum değişti. Cizvitlerin dostu ve Protestanların da korkunç hasmı olan Ferdinand, "İmparatorluk Mektubu"nu

tanımadığını söyledi ve Çek hareketinin şeflerini koğuşturmaya kalktı. Prag'da iktidar, "savunucular"a karşı koğuşturmaya girişmiş olan on "vekil"den oluşan yeni bir kuruluşa verildi. Karışıklıklar başladı. Silahlı halk, kral sarayının salonuna girdi ve imparatorluk görevlileriyle Çek halkına ihanet edenlerin cezalandırılmasını istedi; yöneticilerden ikisi, şatonun pencerelerinden aşağıya atıldı. Avusturya ile bağların kopması demekti bu. Prag'da bu pencereden adam atma olayı, Otuz Yıl Savaşları'nın bir işareti oldu.

Çek Dieti, otuz yöneticiden oluşan bir hükümet kurdu; hükümet, önce Bohemya'da, sonra da Moravya'da iktidarı ele aldı. Ulusal orduyu güçlendirip Cizvitleri kovdu. Ferdinand, Bohemya'daki krallık iktidarından alındı. Çatışmalar başladı, Kont Thurn'ün yönettiği Çek ordusu, Habsburgların ordusunu birkaç kez bozguna uğratıp ta Viyana'nın varoşlarına değin gelip dayandı. Ne var ki, kısa süreli başarılar oldu bunlar. Öte yandan, Habsburgların –Katolik prensler gibi– bağlaşıkları vardı; oysa Çekler, bir bakıma tek başlarınaydılar. Ayaklanmanın şefleri, Protestan Almanlardan yardım görecekleri hesabıyla, ayrıca birliğin paralı askerlerine pek güvendikleri için halkı silahlanmaya çağırmadılar. Diet, Almanya'daki tüm Protestan güçlerin desteğini sağlama düşüncesiyle, Pfalz Seçicisi Friedrich'i Bohemya kralı olarak seçti. Oysa hiçbir değişiklik olmadı. Friedrich'in ordusu yoktu, güveneceği silahlı bağlaşıkları da; öyle olduğu için de üç aydan fazla dayanamadı. Habsburglarla savaşa hazırlanacak yerde, Katolik Birliği ile görüşmelere girişti; hazırlanmakta olan bastırmaya üstü kapalı bir "evet" demeye geliyordu bu.

8 Kasım 1620'de, o kesin Ak Dağ Savaşı işte bu koşullarda oldu. Çek birlikleri ezildiler. Bohemya, Moravya ve eski Bohemya krallığının öteki eyaletleri II. Ferdinand'ın (1619-1637) askerlerince işgal edildi; Cizvitlerin rezilliklerinin yanı sıra Habsburg idaresine terk edildi. Başkaldırıya katılanların bastırılması pek sert oldu. Öldürülenlerin ya da kaçanların malları –çoğu Alman olan– Katoliklere geçti. Protestanlar kovuldu ve Katolik Kilisenin dışında başka herhangi bir kilisenin ayini yasaklandı.

Ulusal kurtuluş girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Bohemya'nın yenilgisinin arkasından Katolik gericilik tüm Almanya'da kol gezdi. Bohemya'nın bahtsız eski kralı, Pfalz

kontu Friedrich, İmparatorlukta kanun dışı ilan edildi. İspanya birlikleri Pfalz'ı işgal ettiler ve Friedrich'ten Seçicilik unvanı alınıp Bavyeralı Maximilian'a verildi. Almanya'da çatışmalar sürdü. Katolik birlikler kuzeybatı doğrultusunda ilerliyorlardı. İncil Birliği'nin paralı askerleri de Mansfeld'in kumandasında aynı yöne çevirdiler başlarını. Bunlar olurken, Bohemya ve Avusturya'da köylülerin kitle eylemleri de başladı.

Savaş, başka ülkelerin de katılımıyla çeşitli dönemlerden geçecektir.

Otuz Yıl Savaşları'nın aşamaları

Katolik birliklerin kuzeye doğru saldırısı Danimarka'yı, Hollanda'yı ve İngiltere'yi kaygılandırdı. Habsburg koalisyonu Kuzey Denizi ile Baltık kıyılarındaki durumunu güçlendirirken, bu devletlerin yaşamsal çıkarlarını da tehdit ediyordu. 1625 yılı sonlarında, Habsburglara karşı, Fransa'nın da katılmasıyla bir askeri bağlaşıklık kurdular aralarında. Danimarka Kralı IV. Christian, İngiltere'den ve Hollanda'dan yardım aldı ve Almanya'da Katolik partiye karşı savaşa girişeceğine söz verdi. Protestanlara askeri yardım kisvesi altındaki Danimarka müdahalesinin amacı pek açıktı: Almanya'nın kuzey eyaletlerini Danimarka'ya katmak.

Wallenstein'ın ordusuna birkaç kez yenilen IV. Christian, sonunda barış istemek zorunda kaldı. Lübeck Antlaşması'yla (1629) eski durumuna dönülüyor ve Danimarka, Almanya'nın içişlerine karışmamayı kabul ediyordu.

II. Ferdinand, zaferin arkasından bütün niyetlerini de ortaya döktü: Bir Geri Verme Fermanı çıkararak (1629) Protestanları, kilisenin elinden aldıkları toprakları geri vermeye zorladı. Bunun gibi, Alman anayasasını da değiştirip imparatorun yetkilerini artırmak ve öldüğünde, imparatorluk tacını oğluna, yani Habsburg ailesine bırakmak istiyordu. Son olarak da Polonya ve İspanya ile anlaşıp üç Protestan güç, yani Birleşik-Eyaletler, İngiltere ve İsveç aleyhine Baltık'taki ticareti tekeline almayı düşünüyordu. Ne var ki, bu niyetler yalnızca Alman prenslerini değil, komşu devletleri de korkuttu; en çok kaygılanan da Baltık kıyılarındaki çıkarları nedeniyle, İsveç Kralı Gustaf II Adolf'tu. Richelieu'nün diplomasisi de işin içine girerek Ferdinand'a karşı yeni bir hasım olarak o çıkarıldı.

Baltık kıyılarının bir bölümünü Rusya ve Polonya'nın elinden alan Gustaf II Adolf (1594-1632) Oder'in denize döküldüğü yerin iki yakasını, yani Pomeranya'yı da katmak istiyordu bunlara. Yürekten Luther'ci olduğu için imparatorlukta Katolikliğin ilerleyişine karşı çıkmak da amaçlarından biriydi.

İsveç kralının, Wallenstein'ın birliklerinden pek farklı olarak, yetkin bir ordusu vardı. Paralı askerlerin çok az yer tuttuğu ordu daha çok, İsveç köylülerinden oluşuyordu; bir bakıma ulusal bir orduydu bu: Ciddi bir disiplin hüküm sürüyordu orduda, yağma yasaklanmıştı ve sabah-akşam Luther'ci dualar okunuyordu; ayrıca, askerlerin silahları da hasımlarınınkinden pek üstündü; son olarak, Gustaf II Adolf'un da büyük bir kumandan olduğunu söyleyelim.

Kralın Almanya'daki seferi iki yıl sürdü (1630-1632). Rastladığı tüm imparatorluk güçlerini yendi; Pomeranya ile Brandenburg'u işgal etti, tüm Almanya'yı katedip Mainz'a kadar indi, arkasından da Bavyera'yı ele geçirdi; Saksonya'ya dönüp orada Lützen'de Wallenstein'le karşılaştı; imparatorluk güçleri yine yenildilerse de Gustaf II Adolf da öldürüldü (1632). İki yıl sonra, İsveçliler büyük bir yenilgiye uğradılar (1634).

II. Ferdinand'ın –görünüşe göre– korkacağı bir hasım kalmamıştı; olsa olsa İsveç'le Fransa arasında entrika çeviren Wallenstein vardı ki, onu da öldürttü (1634).

O zaman da Richelieu Fransa'yı savaşa soktu (1635).

Aslında Richelieu, "üstü örtülü" bir savaş yürütmüştü o güne değin. Fransa, Habsburgların güçlenişini ve Almanya'daki etkisinin düşüşünü hoş karşılayamazdı. İsveç'le bağlaşıklık tazelendi ve savaş açıldı. Fransız birlikleri Almanya'da, Nederland'da, İtalya'da ve Pirenelerde olmak üzere dört cephede birden saldırıya geçmişti. Çok geçmedi Hollanda, Mantou Dükalığı, Savoia ve Venedik de savaşa girdiler. Habsburglara karşı bu birleşmede yönetici rol Fransa'ya düşüyordu.

Güçlü Protestan prenslerin imparator safına geçmeleri, durumu etkilemedi; üstünlük, Habsburgların düşmanlarındaydı. Almanya'da Fransa'nın denetiminde 180.000 kişilik bir ordu çarpışıyordu; başında da hizmetini Fransa'nın parayla satın aldığı Bernard de Saxe-Weimar vardı. Ordular, kesin savaşlara girmiyor, düşman saflarının gerilerine akınlar yaparak, karşılıklı birbirlerini hırpalayıp güçten düşürmeye çalışıyorlardı. Savaşın böylece uzayıp gideceği açıktı; nitekim de öyle oldu.

Bu arada, barışçı halkın çektiği acıları anlatmaya gerek yok.

Habsburgların orduları, yenilgi üstüne yenilgiye uğradılar: 1642 yazında İsveçliler, imparatorluk güçlerini –Leipzig yakınında– Breitenfeld'de ezdiler ve Leipzig de işgal edildi. Fransızlar, İspanyolları 1643 ilkbaharında Rocroi'da yendiler. İsveçliler, 1645 ilkbaharında Bohemya'da, Jancovice'de pek büyük bir zafer kazandılar: İmparatorluk ordusu savaş alanında 7.000 ölü bırakmıştı. Fransız ve İsveç orduları doğrudan doğruya Viyana'yı tehdit etmeden önce, Habsburglar kendilerini yenik sayıp savaş yapmayı reddettiler.

Bu tehdit başlayınca da III. Ferdinand barış istedi.

Westfalya Antlaşması ve Otuz Yıl Savaşları'nın sonuçları

1648 yılında Osnabrück ile Münster'de imzalanan Westfalya Antlaşması, Almanya'nın siyasal ve dinsel örgütlenişini düzenliyor ve İsveç'le Fransa'ya, imparatorluk topraklarından bazı yerleri dağıtıyordu.

Başta Katolik, Luther'ci, Calvin'ci, üç mezhebin üçü de Kutsal İmparatorluk'ta tanınmış oldu; ancak prensler, Augsburg Barışı'nda olduğu gibi, kendi inandıkları dini uyruklarına da dayatma hakkını ellerinde tuttular.

İkinci olarak, Habsburgların umut ettiklerinin tersine, imparatorun seçimle belirlenmesi ilkesi olduğu gibi kaldı. İmparatorunsa, kendi toprakları dışında hiçbir gerçek iktidarı yoktu; sayısı yediden sekize çıkan Seçiciler, bağımsızlıklarını sürdürüyorlardı. İmparatora karşı olmamak koşuluyla, yabancı hükümdarlarla antlaşma yapabileceklerdi. Fransa ile İsveç, "Germen Anayasası ile özgürlükleri"ni sürdürmenin bekçisi olacaklardı.

Böylece, dinsel alanda olduğu gibi, siyasal alanda da Habsburgların birlik umutları kesinlikle yok edilmişti. Almanya, 350 devletten oluşan bir konfederasyon olarak kalıyordu; böylesi parçalanmış bir Almanya, içerde karışıklıkların, uluslararası planda da sürtüşmelerin kaynağı olacaktır.

Üçüncü olarak, Fransa ile İsveç, yeni topraklar kazanıyorlardı: Fransa 1552'den beri işgal ettiği üç piskoposluğu kesinlikle ele geçirmiş oluyordu; ayrıca –Strasbourg dışında– Alsace'ı, daha doğrusu Habsburg Hanedanı'nın bu bölgedeki haklarını ve mülklerini de alıyordu. İsveç ise, Almanya'dan

l'omeranya'yı, Bremen ve Werden'i elde ediyordu. Bavyera ve Brandenburg Seçicilerinin toprakları da –hissedilir biçimde– genişlemişti.

Otuz Yıl Savaşları, Almanya'ya sayılamayacak kadar çok acıya ve felakete mal olmuştu. Kuzeydoğu ile güneybatıdaki çoğu bölgede nüfus yarıya inmişti hemen hemen; en korkuncu da Bohemya'nın başına gelendi: 2,5 milyon insandan kala kala 700.000 insan kalmıştı geriye. Askeri harekâtın yapıldığı bölgelerde 18.310 köy ve l.629 kent yıkılmıştı. Almanya'nın üretici güçleri hemen hemen yok edilmişti. İsveçliler hemen tüm dökümhaneleri ve madenleri altüst etmişlerdi. Engels, "barış geldiğinde, Almanya ezilmiş, kolu kanadı kırılmış, kanlar içinde sefalete gömülmüştü; ama en sefil durumda olan köylüydü bir kez daha" der ki, doğrudur.

Bütün bunların sonucu olarak servaj da geri geldi.

BİR TACİRLER CUMHURİYETİ: 17. YÜZYILDA BİRLEŞİK EYALETLER

Otuz Yıl Savaşları'nın Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun çoğu bölgesini yakıp yıktığı sıralarda, Kuzey Denizi ile Baltık Denizi'nin kıyı ülkeleri, Orta Avrupa'nın iktisadi yaşamında ortaya çıkmış değişikliklerden yararlanıyorlardı. Baltık Denizi'nde o yıllarda iki devlet gitgide gelişiyordu: Zengin demir ve bakır madenleriyle İsveç; hatırı sayılır geçiş paralarının alındığı boğazlara bekçilik eden Danimarka. Kuzey Denizi kavşağı, önemli donanmaların rastlaşma yeri oluyordu: Bir bölümü İngiliz, bir bölümü Birleşik Eyaletler'in bayraklarını dalgalandırıyordu bunların ama özellikle Birleşik Eyaletler'inki önemliydi, çünkü 17. yüzyılın ortalarında, Hansa'nın kesin çöküşünün parsasını o toplamıştı.

Birleşik Eyaletler'in örgütü

İspanya kralının, bağımsızlığını 1648 yılında tanıdığı Birleşik Eyaletler, o yıllar iki milyon nüfusu olan bir ülkeydi. Devlet, yedi eyaletle, Genel Meclis ülkesinden oluşuyordu.

Yedi eyaletin nitelikleri pek çeşitliydi. Bir bölümü denizden kazanılmış ve dalgaların istilasına karşı bentlerin korudukları Hollanda ile Zelanda, yoğun bir deniz ticaretinden

zenginleşiyorlardı. Hollanda, fazla olarak, Birleşik Eyaletler'in en önemli bölgesiydi: Amsterdam, Leiden, Rotterdam, Lahey, Haarlem olmak üzere başlıca kentler oradaydı; donanması da bütün cumhuriyet donanmasının yarısıydı. Öyle olduğu için de yabancılar, tüm Birleşik Eyaletler'i, Hollanda adıyla anıyorlardı. Utrecht, Gelderland ve Overijssel, sadece tarımla uğraşan eyaletlerdi. Son olarak, kuzeydeki iki eyalet, Friesland ile Groningen tarımla denizciliği birleştirmişti. Genel Meclis ülkesi, Birleşik Eyaletler'in 1581'den sonra İspanyolların elinden aldıkları topraklardı.

Birleşik Eyaletler, bir federal cumhuriyetti.

Gerçekten, yedi eyalet, federe devletler halinde tek bir devlet oluşturmuşlardı. Her biri kendi yönetimini istediği gibi belirliyordu: Yürütme organı olarak bir Stathouder'in yanında, küçük bir yasama meclisi vardı. Savaş, diplomasi, mali sorunlar, sömürgelerin yönetimi gibi, yedi eyaletin ortak sorunlarına federal yönetim bakıyordu: Bu yönetim de Genel Meclis'in yanı sıra Büyük Barıncı ile Genel Stathouder'den oluşuyordu.

Genel Meclis, her yıl Hollanda'da Lahey'de toplanan otuz kadar üyeli bir meclisti. Meclis, yalnız halkın seçtiği milletvekillerinden değil, her eyaleti temsil eden temsilcilerden de oluşuyordu. Her temsilcinin bir oyu vardı ve önemli kararlar oybirliğiyle alınıyordu.

Büyük Barınıcı, dışişleri bakanı rolünü oynuyordu. Bunların içinde en önemlisi de Jan de Witt oldu ki, 1653'ten 1672'ye değin görevinde kaldı. Bu yirmi yıl, Birleşik Eyaletler'in doruğuna vardığı yıllardır.

Genel Stathouder, tüm askeri yetkilerle donatılmış bir komutan ve amiraldi. Suskun Willem'den başlayarak bu görev, Oranje ailesinden gelenlere verildi hep; Suskun Willem'den sonra Maurits von Nassau geçti yerine.

Oranje ailesi, saygınlığı, ateşli bir Calvin'ci olarak ün kazanmış olması, toprak soyluları üzerinde olduğu gibi, kentlerin uzlaşmaz Calvin'ci halkının büyük bir bölümü üzerinde de etkisi nedeniyle; bir "parti"ye dayanıyordu böylece: Oranjist parti. Ancak, 17. yüzyılın ortalarında, iktisadi gönenç, bir başka zıt eğilimi çıkardı bunun karşısına: Cumhuriyetçileri. Cumhuriyetçileri, Hollanda ve Zelanda eyaletlerindeki kentlerin işadamları ve ticaret burjuvazisi destekliyordu ve ılımlı bir Calvin'ciliğin yandaşlarıydı bunlar.

Eyalet kurumlarının sürdürülmesi, yerel çeşitli özerkliklerin direnişini yansıtırken, destekliyordu da onları. Aynı zamanda, büyük bir coğrafi ve sosyal çeşitlilik görüyoruz: Hollanda'da sanayi ve ticaret burjuvazisinin üstünlüğü açıktı; oysa Gelderland ya da Overysell gibi eyaletlerde tarım soyluları çok daha etkin durumdaydılar. Bağımsızlık sağlandıktan sonra bu farklılık, çoğu iç mücadelelerin kaynağı olacaktır. Ne var ki, birliği sağlayan güçlü öğeler de vardı: Dil, Calvin'ciliğin üstünlüğü, kıskanç rakipler karşısında Birleşik Eyaletler'in gönencini savunma zorunluluğu başta geliyordu.

Birleşik Eyaletler'in iktisadi gücü

Hollandalıların başlıca kaynakları, uzun zaman, bir yandan tereyağı ve peynir üretimi ile hayvan yetiştiriciliği, öte yandan Kuzey Denizi'nde ringa balığı avcılığı oldu. Ne var ki, 17. yüzyılda ulusal zenginlik, Avrupa'da ve Avrupa dışında deniz ticaretine dayandı.

Birleşik Eyaletler'in ticaret donanması pek çabuk gelişmişti: 1614 yılından başlayarak yalnızca Hollanda ve Zelanda eyaletlerinin elindeki donanma, İngiltere, İskoçya, Fransa ve İspanya'nın tümünün deniz gücünden fazlaydı. Tersaneler pek yetkin ve gemi yapımcıları bütün Avrupa'da ünlüydü. Tayfalar öylesine eğitimli, çalışkan ve kanaatkârdılar ki, bir Hollanda gemisinde, aynı büyüklükteki bir Fransız gemisindeki tayfaların yarısı çalışıyordu ve aldıkları ücret de Fransa'dakinden üçte bir daha aşağıydı. "Deniz hamalları" diye adlandırılmaları da buradan geliyor. Öyle olduğu için de mallar, Hollanda gemileriyle pek düşük fiyata taşınabiliyordu. Buna bakarak, XIV. Louis'nin tahta çıktığı sıralarda ve Richelieu'nün çabalarına karşın Fransız tacirlerinden çoğunun dışarıdan getirdikleri ve dışarıya sattıkları malları niçin Hollanda gemilerine taşıttıklarını pek iyi anlıyoruz.

Kuzey Denizi'yle Baltık'ta, Hollandalılar Hansa'yı kesinlikle yenmişlerdi; Hansa 1670'e doğru ortadan silindi. Hollanda gemileri, İskandinav ülkelerine, Prusya'ya, Polonya'ya, Rusya'ya İspanya ve Portekiz'in şarapla zeytinyağını, Fransa ile İtalya'nın lüks maddelerini, dokuma ve tuzunu taşıyor; oralardan tahıl, salamura et, deri, yün, zift ve katran, kereste, demir, bakır ve kurşun getiriyordu. Akdeniz'de, Cenova'da, Livurna'da,

Napoli'de, Kıbrıs'ta, Ortadoğu'nun liman kentlerinde Hollanda ticari kolonileri bulunuyordu. 1660 yılına doğru, Hollanda gemileri, Colbert'in söyleyişiyle, Avrupa ticaret donanmasının dörtte üçünü oluşturuyordu.

Hollandalılar, Avrupa'da taşımacılıkla yetinmiyorlardı. 1580 yılında II. Felipe, Portekiz'i kendi ülkesine kattığında, Hollandalılar, artık Lizbon'dan baharat satın alamaz oldular; onu Asya'ya gidip Sonda ve Molük adalarında aramaları gerekti. 1602 yılında, 6 milyon florin sermayeli, Doğu Hint Kumpanyası kuruldu; 3000 florinli 2000 hisse senedi vardı kumpanyanın. Böylece, hissedar olmak için zengin olmak gerekiyordu; ne var ki, Hollanda'nın önde gelen hemen bütün ailelerinin edinebilecekleri ve kumpanyanın kazancına ilgi gösterebilecekleri kadar da çoktu hisse senetleri. Hollandalılar, Cava Adası'nı işgal edip orada 1621'de, Batavia kentinin temellerini attılar; arkasından Molük'de, Sumatra'da, Malakka Yarımadası'nda, Çin'de ve Japonya'da ticaret şubeleri kurdular. Avrupa'yı –Güney Afrika yoluyla– Sonda Adaları'na bağlayan deniz yolunun üzerinde Seylan Adası'nı (1640) ve Cap'ı (1651) işgal ettiler.* Asya'dan Avrupa'ya getirdikleri ürünler –baharat, çay, ipekli, Çin porselenleri– kumpanyanın ortaklarını korkunç biçimde zenginleştiriyordu: Paylaşımda %25'e, bazen %75'e yükseliyordu kazanç.

1621 yılında, Atlantik Okyanusu'nda ticaret yapmak için bir başka ortaklık, Batı Hint Kumpanyası kuruldu. Kumpanya, önce Gine Körfezi'nde ticaret şubeleri kurdu; orada yerlilerden köle ve altın satın alıyorlardı. Sonra, Kuzey Amerika'nın doğu kıyılarında Yeni Amsterdam kolonisi (bugünkü New York) kuruldu; ne var ki, ancak kırk yıl kadar bir ömrü oldu koloninin (1626-1667). Öte yandan, o zaman İspanyol olan Brezilya'da, Hollandalılar, bugün Hollanda Guyana'sı dediğimiz bölgeyi ele geçirdiler. Son olarak da Antiller denizinde işgal ettikleri Curaçao, İspanyol Amerikası ile yapılan kaçakçılık ticaretinin pek kârlı bir merkezi olup çıktı.

Avrupa'dan, Yakındoğu'dan, Asya'dan ve Amerika'dan gelen mallar Amsterdam'a doluşuyordu, sonra da tüm Avrupa'ya satılıyordu. Bu mallar çoğu kez aylarca büyük depolarda istif ediliyor ve en çok kârın elde edileceği bir anda satışa

---

* Bugün Güney Afrika'daki Boerler (Boer, Hollanda dilinde köylü demek), vaktiyle Cap'a yerleşmiş Hollandalı kolonlardan geliyorlar.

çıkarılıyordu; pazarlara egemen olan Hollandalılar fiyatlara da egemendiler böylece.

Tacirlerin, o sıralarda, tüm ülkeler için geçerli olabilecek sağlıklı ve kararlı bir paraya gereksinmeleri vardı; bu amaçladır ki, 1609'da Amsterdam Bankası'nı kurdular. Arkasından, bütün zengin kişiler, sermayelerini bu bankanın kasalarına yatırma alışkanlığını edindiler. Bankanın elinde biriken sermaye gitgide büyüdü ve Birleşik Eyaletler'in tüm ticaretini yönlendirir oldu. Amsterdam, 1660 yılında, bir yüzyıl önce Anvers ne idiyse o olmuştu, yani Avrupa'nın en büyük mali merkezi haline gelmişti.

Ticaretin Hollanda'ya sağladığı sermayenin göz büyüleyici miktarı, sanayi ve tarımdaki o dev atılımı da açıklar. Anvers'ten gelen Protestan işçiler Utrecht'te kadife sanayisini, Haarlem'de tül, Leiden'de kumaş sanayisini geliştirdiler; daha sonra, Nantes Fermanı'nın geri alınmasının (1685) arkasından göç eden Fransız Protestanları, ipekli ve şapka sanayisini soktular Hollanda'ya. Dışarıdan getirilen Çin çömlekleri ile elmas, Delf'teki çiniciliği ve Amsterdam'daki elmas yontuculuğunu doğurdu. Bunlar olurken, köylüler, denizden ekime toprak kazanıyorlardı; bunları kurutuyor ve insanı şaşırtıcı bir bereketi olan *pelder*'leri elde ediyorlardı. Bunun sonucu olarak buğday üretimi arttı, kentlerin dolayında sebzecilik gelişti; çiçek, özellikle lale üretimi Birleşik Eyaletler'in zenginlik kaynaklarından biri oldu.

Deniz ticaretinin bu önemine, sermayelerin böylesi akışına, Hollandalıların dünyada oynadıkları rolle nüfusları arasındaki oransızlığa bakıp Birleşik Eyaletler'i, ortaçağdaki İtalyan tacir cumhuriyetlerine benzetebiliriz; bir Cenova'ya, bir Pisa'ya, bir Venedik'e.

17. yüzyılın sonlarında Birleşik Eyaletler'in ekonomisi, giderek gönenci bir durgunluk geçirir, arkasından da –İngiltere gibi öteki rakip ülkelerin etkinliğine oranla– sürekli bir düşüş içine girer.

Nedir nedenleri bunun?

Başta, savaşların damgasını vurduğu ve İngilizlerin "Denizcilik Kanunu"nu (*Act of Navigation*) (1651) yayımlamalarıyla keskinleşen İngiliz-Hollanda rekabeti geliyor; ikinci olarak, Fransa'ya karşı açılan savaş gelir ki, cumhuriyet için ezici bir yük olmuş ve yıllarca ticaretini engelleyip durmuştur;

üçüncü olarak, Oranjist ve Cumhuriyetçi "partiler" arasındaki mücadeleleri göstermeli; son olarak da Willem van Oranje'nin, 1688'de İngiltere tahtına oturuşu önemlidir: Yeni kral, Birleşik Eyaletler'in çıkarlarını İngiltere'nin çıkarlarının arkasına takmak gibi bir eğilim içindeydi artık.

GERİLEYENLER VE İLERLEYENLER

17. yüzyıl Avrupası, gerileyenlerle ilerleyenlerin Avrupa'sıdır. Gerileyenler arasında ilk göze çarpanlardan biri, İspanya'dır. Aslında bir çelişmeler ülkesidir o: İktisadi bakımdan gerileyen İspanya, sanat alanındaki büyüklüğünü sürdürmektedir.

İspanya: Çelişmeler ülkesi

III. Felipe (1598-1621) zamanında, İspanya'nın eski büyüklük ve gücü, bir anıydı artık. Bu kral, tüm yaşamı boyunca devlet işlerine karşı bir tiksinti duydu; bütün yetkileri de gözdesi, yetersiz bir kişi olan Dük de Lerma'ya terk etti. Lerma, onun ailesinden olanlar ve kuyrukları, krallığın kasalarını –hayasızca– yağmaladılar. Büyükler, siyasal iktidarı yeniden ele geçirmek için krallığın zayıflamasından yararlandılar.

Batmış malikânelerinin acınacak gelirinden başka bir şeyleri olmayan soylular hayli çoktu. Çalışacak yerde, yarı aç yaşamayı yeğliyorlardı. Onurları, sefaletlerini göstermeye de engeldi; o yüzden de onu maskeleyecek bir tutum takınıyorlardı; küçük soylular, çoğu kez saray halkı arasına girmenin arkasından koşuyorlar ya da ruhban takımına, orduya, idareye giriyorlardı. Açgözlü görevliler, krallığın gelirlerinin büyük bir bölümünü ceplerine indiriyorlardı. Sayıları çoktu; çünkü hükümet, satmak amacıyla yeni görevler icat ediyordu durmadan. Asalak ruhban takımı da çoğaldı; yığınla manastır yapıldı. İspanya kilisesi, tüm toprakların üçte birini tutuyordu elinde.

Vergilerin çoğalması, üretici çalışmanın yararını ortadan kaldırdı. Kendi toprak parçalarını terk edip kentlerde de iş bulamayan köylülerle, eski zanaatkârlar serseriliğe başvuruyor, meslekten dilenci oluyor ya da karın doyurmak için manastırlara giriyorlardı. 17. yüzyılın başlarında yazılmış bir kitapta, İspanya'da 150.000 dilenci ve serseri olduğu kaydedilir. O yıl-

larda yaşamış biri şöyle yazar: "İspanyolların çoğu gerçek bir miskin olup çıktı; bir bölümü soylu miskinler, ötekiler de dilenci miskinler!"

Moriskoların İspanya'dan kovulmaları, ülke ekonomisi için pek zararlı oldu; çünkü bu ekonomi çok şey borçluydu onlara. Geçen devrin, güney ve doğu eyaletlerindeki tarımsal atılımı onlar gerçekleştirmişlerdi, ipekböcekçiliğini onlar biliyorlardı. Onların kovulmalarıyla ilgili karar, ruhbanın isteğiyle oldu; bunda da Katolikliğin bir zaferini görüyorlardı. Hükümet de böylesi bir hareketin gelecekteki sonuçlarını düşünmeksizin, hazinenin boşalmış kasalarını onlardan koparacaklarıyla doldurmanın arkasındaydı. Moriskolar, İslam dinine inanmak ve İspanya'nın düşmanlarıyla gizli ilişkilerde bulunmakla suçlandılar. Ferman, ülkeyi terk ederek gidip Afrika'nın kuzeyine yerleşmelerini emrediyordu. İlk kovulanlar, 1609 yılında, halkın üçte birini oluşturan Valencia Moriskoları oldular; sonraki iki yılda da ötekiler izledi onları. Bu halktan % 6'sı alıkondu yalnızca; çünkü evleri, pirinçlikleri, sulama kanallarını korumak, şekerkamışı üretimini sürdürmek, yeni gelenlere de bütün bunların marifetini öğretmek için gerekliydi bu. Kovulanlar, beraberlerinde götürebileceklerini götürdüler; çoğu da yollarda yağmalandı. Valencia Moriskolarının bir bölümü başkaldırdı; gidip dağlara sığındılar ve bir hükümdar seçtiler kendilerine. Korkunç çatışmalar oldu: Başkaldıranların binlercesi yaşamını yitirdi; sonunda tüm direniş kırıldı. Toplam olarak 400.000'e yakın insan kovuldu İspanya'dan.

IV. Felipe zamanında (1621-1665) yetkiler, kralın gözdesi Kont Olivares'e geçti. İktisadi yaşam tümüyle dondu. Bu durgunluğun nedenleri, bir bölümüyle, 16. yüzyılın sonlarında başlamış olan nüfustaki azalıştı. Az çok doğru kestirmelere göre İspanya, 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca nüfusunun üçte birini yitirmiş olmalı; nedenleri de açlıklar, sık sık ortaya çıkan salgınlar, savaşlar, Moriskoların İspanya'dan kovulmaları ve sömürgelere olan göçtü. Ülkenin iktisadi çöküşünden mutlak olarak habersiz, II. Felipe'nin serüvenci amaçlarının neye mal olduklarından da hiçbir ders çıkarmamış olan hükümet, saldırgan ve gerici dış politikasını sürdürdü. III. Felipe'nin hükümdarlığının son yıllarında, İspanya Habsburgları, Avusturya Habsburglarıyla ortaklaşa, az önce patlamış olan Otuz Yıl Savaşları'na katıldılar. Öteki devletler, özellikle Fransa ve

İsveç, Avrupa'da Habsburgların hegemonyasına karşı çıkmaya açıkça kararlı olarak sert hareketlerde bulundular; bunlar da bu külfetli savaşın İspanya aleyhindeki sonucunu belirledi. 1648 yılında imzalanan Westfalya Antlaşması, İspanya'yı Hollanda'nın bağımsızlığını tanımak zorunda bıraktı. Fransa ile İspanya arasındaki çatışmalara son vermek amacıyla yapılan 1659 tarihli Pireneler Antlaşması'yla da İspanya, Roussillon ile Nederland'da İspanya'nın elindeki toprakların bir bölümünü terk etti: Bunlar da Artois idi, bir de Flandra ile Lüksemburg'daki yığınla müstahkem mevki.

Avrupa'nın çeşitli noktalarında İspanya'yı bitirip tüketen savaşlar sürerken, Katalonya ile Portekiz'de –hem de aynı zamanda olmak üzere– iki başkaldırı patlak verdi.

Portekiz soyluları 1640 yılında, Lizbonluların desteğiyle bir komplo düzenlediler. İspanyol egemenliğine karşı ayaklanış çabucak tüm ülkeyi sardı. Kral ordusu, Otuz Yıl Savaşları'nın cephelerindeydi ve Katalonya başkaldırısını bastırmakla uğraşıyordu. Portekiz, İspanya'dan koptu sonunda.

1640 yılında patlamış olan o korkunç Katalonya başkaldırısına yol açan, vergilerin çoğalışı, halkın yoksullaşmasının yanı sıra eyaletin ayrıcalıklarını, örflerini ve adli özerkliğini ortadan kaldırmak, Korteslerin haklarına son vermek amacıyla mutlak monarşinin giriştiği hareketlerdi. 20 yıllarına doğru, Katalonya kent ve köylerinde konaklamış bulunan Kastilya askerleri, uzun süredir ücretlerini alamadıkları için halkı durmadan yağmalıyorlardı. 1640 ilkbaharında, Gérone eyaletinin dağlıları, yağmacıları kuşattılar. Haziranda, köylüler Barcelona'ya girdiler. Kentliler, ayaklanmalara katıldı. Kral naibi ile hükümete bağlı çeşitli kişiler boğazlandı. Tüm Katalonya başkaldırdı. Ayaklananların üzerine yürüyen kralın birlikleri, yenilgiden yenilgiye uğradılar ve savaş uzayıp gitti. Eyaletin bir bölümünü Fransızlar ele geçirdi. Ancak 1652 yılındadır ki, Barcelona tam 15 ay süren bir kuşatma sonunda, IV. Felipe'ye teslim oldu. Ertesi yıl kral, Katalonya'nın bağışıklık ve ayrıcalıklarını tanımak zorunda kaldı. Bu başkaldırı, artık ikinci planda bir güç haline gelmiş bulunan İspanya'nın iktisadi ve siyasal bakımdan zayıflayışının derinliğini koymuştu ortaya.

III. Felipe ile IV. Felipe'nin pek silik hükümdarlıklarından sonra dört yaşındayken tahta çıkan (1665) II. Carlos öylesine

sağlıksızdı ki, Avrupa, her yıl ölüm haberini bekledi; bu haber-se, 1700 yılında geldi.

İspanya, iktisadi ve siyasal alanda bir çöküntüyü yaşasa da "altın çağ"ın uygarlığı, edebiyatta, tiyatroda ve sanatta sürüyordu. 17. yüzyılda özellikle resim pek parlak bir dönemi yaşar: Resmin o yüzyılda Ribera, Zurbaran, Murillo gibi önemli sanatçıları vardır. Ama içlerinde en büyüğü –hiç kuşkusuz– Velazquez'dir (1599-1660): Kral ailesini ve "Büyükler"i gösteren yığınla tablo bıraktı bize o; alabildiğine yoksullukla, alabildiğine zenginliğin dirsek dirseğe yürüdüğü İspanya'nın, bu çelişmeler ülkesinin görkem ve sefaletini canlandırır fırçası.

İtalya'nın bitmeyen dramı

İtalya'nın 16. yüzyılın ortalarından başlayarak, iktisadi bir gerileme içine girdiğini, bunun da sonucu olarak, sosyal ve siyasal çıkmazlar ortasında çırpındığını biliyoruz.

17. yüzyılda da sürer bu durum.

Halk kitlelerinin düştüğü korkunç sefalet ve İspanyol boyunduruğu, İtalya'nın güneyinde ve Sicilya'da, köylülerle kent halkı arasında sık sık karışıklıklara yol açıyordu. Bir önemli başkaldırı, 1647 yılında Sicilya'da patlak verdi: İspanya kral naibi kaçmakta buldu selameti; Palermo'da bir demokratik cumhuriyet kuruldu. Ayaklananlar, vergilerin kaldırılmasını ve kötü yöneticilerin kovulmalarını istiyorlardı. Başkaldırı, çok geçmedi, adanın büyük bir bölümüne yayıldı. Birçok noktada köylüler, feodallerle hesaplaşmaya başladılar. Başkaldıranları ezmek için baronların güçlü bir ordusuyla İspanyol birlikleri ortaklaşa harekete giriştiler; korkuya düşmüş korporasyon temsilcileri de gelip katıldılar onlara. Ne var ki, İspanyollarla feodallerin baskısına karşı halkın yürüttüğü eylem durmadı. 1648 yılında, Güney İtalya'da Masaniello'nun başkaldırısı ezildikten sonradır ki, sonu geldi bunların.

Gerçekten, 1647'de Napoli'de bir halk ayaklanması patlak verdi. Kral naibinin, yoksulların başlıca besini olan yemişler üzerine bir vergi koymasının arkasından doğmuştu bu. Thomas Aniello adındaki, daha çok da Masaniello diye adlanan bir balıkçının yönetimindeki Napolililer silaha sarıldılar, vergi defterini yaktılar ve hapishanelerin kapılarını açtılar. İspanyol rejimine yandaş etkili kişilerin konaklarına saldırıldı. Kral naibi

ile birçok büyük feodalin sığındıkları kale kuşatıldı. Çevredeki köylüler de kazma ve kürekleriyle yardıma koştular. Kentliler çeşitli noktalarda kenti savunmak amacıyla birliklere bölündüler; süvarileri ve topçuları da vardı; kadınlar da özel birlikler kurdular aralarında. Büyük saygınlığı olan Masaniello, Napoli halkının genel şefi ilan edildi.

Başkaldırı, Abruzzo'lara yayıldı ve Calabria ile Apulia'yı tutuşturdu. Apulia köylüleri yiyecek gereksinmeleri için hayvanlarını Napoli'ye gönderdiler. Salerno, Taranto ve başka yerlerdeki halk, zenginlere karşı silaha sarıldılar. Bari'de, İspanyol majistraları ile tahsildarları ele geçirdiler. Foggia'da, Napoli'den kaçıp gelmiş olan önemli kişiler, ellerine düştüler. İspanyollar, para vererek Masainello'yu yola getirmeye kalktılar; sonuçsuz kaldı girişimleri, 16 Temmuz'da, kral naibinin kışkırtmasıyla öldürüldü.

Sona ermek şöyle dursun, başkaldırı daha büyük boyutlara erişti. Kral naibi, zaman kazanmak için ayaklananların istemlerini kabul eder gibi yaptı. Neydi bu istekler? İspanyol yüksek yöneticilerinin, çiftlik kiracılarının ve tahsildarların kovulması; hükümet makamlarının soylulara yasaklanması; halkın iktidara katılması; birçok verginin kaldırılması; bir de genel af. Aynı zamanda, kral naibi, baronları yardıma çağırdı; baronlar, İspanyolları desteklemek için paralı asker tuttular ve vasallardan kendi hesaplarına ordu topladılar. İspanyol donanması Napoli önüne geldi. Başkaldıranlar, İspanya'ya ve ona yandaş olanlara savaş ilan ettiler ve krallığın tüm halkını silaha sarılmaya çağırdılar. Yönetim kararıyla ölüme mahkûm edilmiş en güçlü feodallerin adlarını içeren bir liste ilan ettiler. Feodal ödentilerle soyluların ayrıcalıkları kaldırıldı. Ayaklanmanın başına, Masaniello'nun yerine, bir silahçı olan Gennaro Annese geçti.

22 Ekim'de, Napoli'de cumhuriyet ilan edildi.

Ne var ki, gitgide çoğalan birtakım çelişmeler de boy gösterdi. Hareketin antifeodal niteliği, tacirleri ve hali vakti yerinde halkı korkuttu; iktisadi bakımdan geri olan bu bölgelerde zayıf ve tutarsız öğelerdi bunlar. Halkın antifeodal eylemlerini desteklemişlerdi; ancak, İspanyollar zamanında tuttukları köşe başlarının yararlarını toplamak istiyorlardı artık. Onlar için İspanyol rejiminin geri gelmesi, barışın ve sessizliğin bir güvencesiydi. Başkaldıranlar Fransızları çağırdılar yardıma. Ne var ki, Fransız hükümeti onlara gerçek bir destek sağlayacak durumda

değildi pek. Lorraine Dükü Henri de Guise, kendi girişimiyle Napoli'ye geldi. Napoli Kırallığı üstüne kafasında dolaştırdığı şeyleri değerlendirme isteğindeydi. Halka hoş görünme yolunda yığınla manevra da çevirse, her türlü saygınlığını çabucak yitirdi. Köylü eylemlerinde hiçbir örgütlülük yoktu. Kentler, birleşme yolunda hiçbir girişimde bulunmuyorlardı. Annese, İspanyollarla gizli görüşmelere başladı. İspanyollarla yerel feodallerin birleşik güçleri, 1648 Nisanı'nda Napoli'yi ele geçirdiler. Çok geçmeden, başkaldırı öteki güney bölgelerinde de bastırıldı. Feodallere karşı girişilmiş en şiddetli kurtuluş ayaklanması yok edilmişti. Öyle de olsa, İspanyol hükümeti, Napoli krallığında yemiş ve sebze üzerine konulmuş olan vergilere son vermek zorunda kaldı, bazı vergileri de azalttı.

Prusya'nın palazlanışı

Otuz Yıl Savaşları'ndan yenik de çıksa, Orta Avrupa'nın büyük gücü Viyana Habsburgları idi. İmparator I. Leopold (1658-1705) hemen XIV. Louis'inki kadar uzun bir saltanat sürdü; onun gibi de "Büyük" diye adlandırıldı. Sanat meraklısıydı ve Versailles'ı örnek olarak yaptırdığı Schönbrunn'ün de gösterdiği gibi, şatafat düşkünüydü; ayrıca, din saplantısı içinde bir kafa taşıyordu ve devlet hizmetine adamıştı kendini. Talihi yaver gitmiş, generalleri arasında Prens Eugène de Savoie-Carignan gibi, aynı zamanda politikacı olan parlak bir savaş adamına sahip olmuştu.

Leopold'un hükümdarlığının en önemli olayı, Osmanlılara karşı kazandığı zaferdir: Gerçekten, 1683'te, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasında büyük bir Türk ordusu Viyana'ya kadar gelmiş ve kenti kuşatmıştı; İkinci Viyana Kuşatması diye anılır bu. Kral Jan Sobieski'nin kumandasındaki bir Polonya ordusunun unutulmaz yardımıyla imparator, bu son Osmanlı saldırısını da savuşturdu. Arkadan, saldırıya geçen imparatorluk orduları Macaristan'ı fethettiler; 1686'da Buda Kalesi ele geçirildi; onu başka başarılar izledi. Sonunda, Osmanlılar 1699'da Karlofça Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldılar: Bununla, Macar Ovası'nı ve Erdel'i bırakıyorlardı imparatora.

Öte yandan, 1714'te Rastatt Antlaşması, Viyana Habsburglarına, İspanyol Nederland'ı ile İtalya'da birçok yer veriyordu. Egemenlikleri altına giren bu birbirinden farklı halk-

ların geleneksel kurumlarına saygılı davranan Habsburglar, merkeziyetçiliği artırırken idareyi düzeltmeye de çalıştılar. Viyana başkent oldu.

18. ve 19. yüzyılların modern Avusturya devleti böyle böyle doğmaya başlar.

Gelecekte oynayacağı rol bakımından bir başka önemli olay, Prusya'nın palazlanışıdır. Gerçekten, Hohenzollern ailesinin örgütleyip sürekli de büyüttüğü Brandenburg Seçmenliği, Almanya'da Otuz Yıl Savaşları boyunca ortaya çıkan değişikliklerden özellikle yararlanmasını bildi. Tutkulu ama gerçekçiliği de elden bırakmayan, Calvin'ci ama hoşgörüsü de olan Büyük Seçici Friedrich Wilhelm (1640-1688) Prusya'nın palazlanışının ilk yapıcısı oldu. Onun sayesindedir ki, Prusya devleti birçok yer kendine katıp büyüdü: Doğu Pomeranya, Magdeburg Başpiskoposluğu, Minden Piskoposluğu. Bu farklı kurumlara sahip dağınık ülkelere Friedrich Wilhelm, ortak bir yönetimin ilk öğelerini verdi; Berlin, işlerin merkezi oldu. Soylular –hiç olmazsa aralarından bazıları– da içinde olmak üzere, herkesin tâbi olduğu sürekli vergiler koydu. Yığınla yabancıyı, özellikle Nantes Fermanı'nın geri alınmasının arkasından Fransız Protestanlarını çağırarak, ülkede iktisadi gelişmeyi canlandırdı; Berlin'de, ilk sanayi imalathanelerini kuranlar, onlar olmuştur. Son olarak, bol ve güven verici mali kaynaklara dayanan Friedrich Wilhelm, dönemi için büyükçe bir ordu kurdu ve onunla, Almanya'da oraya buraya karışma olanağını elde etti. 1675'te Prusya ordusu, İsveçlilere karşı Fehrbellin Zaferi'ni kazandı; bu yeni güç için bir şeyler söylüyordu bu zafer. Yerine geçen I. Friedrich (1688-1713), imparatordan, "Prusya'da kral" unvanını aldı; bu sınırlama, krallık unvanının, Hohenzollern'e tâbi tüm ülkeler için geçerli olmadığına işaret ediyordu. I. Friedrich, 18 Ocak 1701'de, Königsberg'te âlâyı vâlâ ile taç giydi.

"Prusya'da kral" pek çabuk "Prusya'nın kralı" oldu.

Çözülen üç devlet: Osmanlılar, Polonya ve İsveç

Daha 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda gerileme başlamıştı. Karlofça Antlaşması'yla Türkler, Macaristan ve Erdel'de ellerinde tuttukları toprakları Habsburglara bırakmak zorunda kalmışlardı; Polonyalılar, Venedikliler ve Ruslar da önemli yerler kopardılar. Gerçi Osmanlılar silkinip yeniden

güçlü saldırı fırsatları yakalayacaklardır; ne var ki, saray darbeleri, gitgide daha sıklaşarak, sultanın otoritesini sarsmaya başlamıştır. Osmanlı egemenliğine tâbi Hıristiyan ülkelerde, yönetim tehlikeli zayıflama belirtileri göstermektedir; bunun gibi, imparatorluğun uzak köşelerinde, Arabistan'da, Mısır'da ve Kuzey Afrika'da kımıldanışlar vardır.

İlerde yeniden döneceğiz bu konuya.

"Polonya Cumhuriyeti" –monarşinin resmi adı buydu orada– 800.000 km²'den fazla bir ülkeyi de içine alsa sınırlar belirsizdir ve savunulmaları da güçtür. Gerçi Kral III. Jan Sobieski, Osmanlılara karşı mücadelelerde parlak zaferler kazanmıştır; öyle de olsa, Polonya devleti gitgide zayıflamaktadır. Krallık otoritesi seçimle belirlenmektedir ama iktidar aslında Diet'in elindedir; Diet ise, toprak zenginliği gitgide artmış büyük soyluların sultasında –gürültülü patırtılı– bir meclistir. Ne var ki, bu Diet de yavaş yavaş güçsüzleşir ve nedeni de 17. yüzyıl ortalarında artık iyiden iyiye yerleşmiş olan "liberum veto" uygulamasıdır: Kanunların kabulü için oybirliği aranıyordu; öyle olunca da tek bir temsilcinin muhalefeti, herhangi bir önlemin yürürlüğe girmesini engellemeye yetiyordu. Bir şey daha olur: 1696'da Jan Sobieski ölünce, Polonya Krallığı, Saksonya Seçicisi Friedrich'e verildi. Gerek o gerekse arkasından gelenler, Rusya'ya dayanıp durdular. Böylece Rusya gitgide daha sık Polonya'nın işlerine karıştı, karışabildi.

İsveç, 1660 yılında en geniş sınırlarına varmıştı; ancak, Baltık Denizi'ni merkez alan bu "imparatorluk", büyük bir askeri gücün yanı sıra ülkede iç tutarlılığın da sürdürülmesine bağlıydı. Dışarıda, İsveç kralları, bir kırk yıl kadar (1660-1700) denize bir çıkış aramak için çırpınan komşularına ve onların aralarında yaptıkları birleşmelere karşı, zaferlerini –güçlükle de olsa– sürdürebildiler. 1697'de, tahta on beş yaşında genç bir kralın, XII. Karl'ın (Demirbaş Şarl) çıkışı, İsveç'e karşı çevrede yeni bir birleşmenin işareti oldu: Danimarka, Polonya ve Rusya anlaştılar. XII. Karl çok çabuk büyük kumandanlık örnekleri koydu ortaya: 1700'de Narva'da, Çar Büyük Petro'nun yönettiği Rus ordusu bir saat içinde darmadağın oldu. Ne var ki, XII. Karl serüvenci bir kafadaydı da: Uzun yıllar Polonya'da savaştı, arkasından ordusunu Rusya'nın güneyindeki uçsuz bucaksız topraklara sürükledi ve orada, Poltava Savaşı'nda (1709) her şeyini yitirdi. Osmanlı İmparatorluğu'na sığındı; sultanı da Rusya'ya

karşı savaşa sokmak için boş yere uğraştı. Osmanlılar kendisini tutukladılar; ve beş yıl sonra da kaçıp dört bir yandan saldırıya uğrayan krallığının başına geçti (1714). 1718 yılında, Norveç'te Fredrikshald Kuşatması'nda Danimarkalılara karşı savaşırken öldü. Onun ölümüyle, İsveç "imparatorluğu" da çözüldü; bu çözülüşü, 1721'de Nystad Antlaşması hükme bağlayacaktır: İsveç, bu antlaşmayla, Baltık dışı topraklarının en büyük bölümünü yitiriyordu.

Yeni bir güç: Rusya

16. yüzyıl boyunca Moskova'nın en güçlü prensi, IV. Korkunç İvan olmuştur; "Çar" unvanını ilk kez o kullanmıştı ve Tatarların elinden Aşağı Don ve Aşağı Volga bölgelerini alıp Sibirya'ya doğru kolonizasyonu başlatan da yine oydu. Ne var ki, onun ölümüyle, "Karışıklıklar Devri" diye adlandırılan uzun bir bunalım dönemi başlar: Büyük senyörler ya da Boyarlar, çarın iktidarını sınırlandırmaya kalkarlar; köylüler ayaklanır ve yığınla düzmece tacı ele geçirir; bu arada Polonyalılar da Rusya'yı istila edip Moskova'ya girerler. Düzen, 1613 yılında Mihail Romanov'un tahta çıkmasıyla kurulabilir ancak.

Romanov Hanedanı, 1917'ye değin üç yüz yıl hüküm sürecektir.

17. yüzyılın başlarında Rusya'nın, bir Avrupa devleti denebilecek –hemen– hiçbir yanı yoktur. Örfler kaba ve zalimdi. Düşünce düzeyi bakımından Ruslar, Batılılara oranla pek gerideydiler: 1650 yılına doğru, çarpma ve bölme işlemlerini bile bilmiyorlardı hâlâ ve Arap rakamlarını kullanmayı günah sayıyorlardı. Öte yandan, Polonyalılar, İsveçliler ve Osmanlılar, Rusya'yı Baltık Denizi ile Karadeniz'den koparmışlardı; Rusya'nın, ikisi de işe yaramaz iki denizi vardı elinde: Kuzeyde –yılın bir bölümünde buz kesen– Beyaz Deniz ile, kapalı –ve bütünüyle Asyalı– Hazar Denizi.

İlk değişiklikler, Mihail Romanov'un oğlu Aleksey (1645-1676) döneminde oldu. Çar, dışarıda Polonyalılardan –Smolensk'le beraber– Beyaz Rusya'nın bir bölümünü ve –Kiev'le beraber– Ukrayna'nın bir parçasını aldı. İçerde de üç önemli şeyi başardı: Bir yandan, Boyarlara boyun eğdirdi, bunun yanı sıra da güçlü ve sürekli bir ordu, *streltsiy*'leri kurdu; öte yandan, Rusya'da servajı kesinlikle yerleştirdi. O zamana değin köylülerin, efendi-

lerini terk edip bir başka efendinin kapısına gitme hakkı vardı; sık sık da güneyde henüz ayak değmemiş topraklara kaçıyor ve oralarda kolonlar halinde yerleşiyorlardı. 17. yüzyılın başlarından başlayarak, köylüler topraklarına bağlandılar ve serf haline getirildiler. Servajın yerleşmesi, soyluların ve çarın çıkarınaydı: Soylular, topraklarını ekip biçecek bol emek gücüne kavuşuyorlardı artık; çarın da her istediğinde vergi toplayacağı ve askere alacağı insanlar olacaktı elinin altında.

Servajın yerleştirilmesinin kolayca olduğunu sanmayalım. Kentlerde, başta artan vergilere karşı direniş zaten vardı; 1662'de Moskova'da, sabrı taşan halkın korkunç bir ayaklanışı olmuştu; ne var ki, kan içinde boğulmuştu hareket. Doğrudan doğruya servaja karşı köylülerdeki direnişin de örnekleri var: Bunlar içinde, Don Kazaklarından Stepan Razin'in, 1667-1671 yılları arasında yürüttüğü köylü savaşı pek ünlüdür.

Serf boyunduruğundan kaçanların sığındığı Don havzasında Kazaklar yaşıyordu. 17. yüzyılın ilk yarısında Don Birliği adı verilen bir Kazak askeri örgütlenişini de görüyoruz. Aslında Rusya'ya dahil olan bu bölge, bir özerklikten yararlanıyordu. Rus yönetimi, Kırım Tatarlarının akınlarına karşı sınır koruyucuları olarak kullandığı zengin Kazakları elinin altında tutmak amacıyla onlara yardım ediyordu; buğday ve silah veriyordu. Bunun şöyle bir sonucu da oldu: Zengin Kazaklarla, kasabaların halkı "baldırı çıplaklar" arasındaki çelişmeler keskinleşti. Geçim zorluğu ve zengin Kazakların baskısı yüzünden, en yoksul Kazaklar, Volga ve Hazar Denizi kıyılarına yağmaya gidiyorlardı.

Stepan Razin, zengin bir ailedendi. Don Birliği'nin Kalmuklara ve Moskovalılara gönderdiği elçilik heyetlerine birçok kez katılmıştı. Deneyim sahibi, dinç ve zeki bir insandı. Hollandalı gezgin Struys ondan söz ederken öyle yazar: "Güçlü kuvvetli, dürüst ve kendine güvenen, sakin ve büyük bir insandı. Alçakgönüllü olduğu kadar kendini kabul ettiren bir insandı da." Köylülerin ve Kazakların, sömürücülere karşı giriştikleri hareketi Stepan Razin pek iyi yönetti. Hareket, 1667'de, "baldırı çıplaklar"ın Hazar kıyılarına bir seferiyle başladı. Başkaldıranlar, Layik kasabasını aldılar. 1688'de Razin, orayı terk edip İran kıyılarına vardı. Hazar Denizi'nde Don Kazaklarıyla birleşen adamları, Derbent'ten Bakû'ya değin kıyıları allak bullak ettiler ve –hiç de eşit olmayan koşullarda– Şah'ın donanmasını da yendiler; alabildiğine ganimet elde ettiler ve bu arada, Mendi Han'ın kızını

da. Razin'in gücü karşısında dehşete düşen Astrahan Voyvodaları, kentin kapılarını kendisine açtılar. Böylesi bir zafer, aşağı halk tabakasını pek etkiledi. 1669 Eylülü'nde, birlikleri, Volga'dan yukarı doğru çıkıp Çaritsin'i ele geçirdi. Tutukluları serbest bıraktıktan sonra beraberlerinde yüzlerce Astrahan ve Çaritsin emekçileriyle Don'a döndüler. Hareketin ilk aşaması böyle sona erdi: İçine yığınla haydutluk da karışmış olsa, harekette, sınıfsal hınç, daha şimdiden –ve açıkça– belli ediyordu kendini.

Razin'in, Don'dan Volga'ya doğru ikinci seferi, başkaldırının yeni bir aşamasıydı. 1670 Nisanı'nda, yoksul Kazaklar ve kaçak köylülerle iyice güçlenen ordusuyla Çaritsin'i yeniden ele geçirdi. Hareket, açıkça antifeodal bir nitelik aldı. Ayaklananlar, Boyarların ve efendilerin düşmanları olduklarını söylüyorlardı; ama Çar'ın değil. Razin'in yanında, yoldaş olarak –bu olaylardan önce ölmüş– "Çareviç Alexis" ile "Patrik Nikon"un da olduğu söylentileri dolaşıyordu; her ikisi de Boyarların keyfiliklerinin kurbanları olarak görülüyordu.

Razin, Çaritsin'den Astrahan üstüne yürüdü; kent halkının da yardımıyla ilk saldırıda aldı onu. Arkadan, bir büyük birlik, ırmağı yukarı doğru çıkıp Saratov ve Samarra'yı ele geçirdi. Eylül başlarında, Simbirsk Kalesi önündeydi Razin. Kalede, Voyvoda Miloslavski'nin kumandasında önemli bir birlik bulunuyordu. Razin, Çaritsin'den bildiriler yayımlamıştı; halkı savaşa çağırıyordu. Volga'da yığınla halk kendisine katıldı. Bütün Volga ve Doğu Ukrayna bölgesi ayaklanmıştı. Feodal boyunduruğa karşı harekete geçen köylüler manastırları kuşatıyor ve malikâneleri yağmalıyorlardı. Ne var ki Razin, Simbirsk'i alamadı. Prens Bariatinski'nin kumandasındaki hükümet birlikleri de kuşatılanların yardımına geldi. İki gün süren bir savaştan sonra, köylü ve Kazak güçleri yenildiler; Razin, yaralı olarak, arkaya kalan bir avuç adamıyla Don'a çekildi. Kendisini, zengin Kazaklar yakalayıp Moskova'ya gönderdiler ve orada, Kızıl Meydan'da boynu vuruldu (6 Haziran 1671).

Neydi verdiği ders hareketin?

Stepan Razin'in başkaldırısı, ortaçağdaki Köylü Savaşları'nın hemen bütün çizgilerini taşır: Kendiliğinden gelişme, yerel nitelik, iyice saptanmış siyasal bir programdan yoksunluk! Bütün bir halkı, feodal senyörlere karşı savaşa çağırsa da Razin, "iyi bir Çar" adına vermişti kararını. Ne var ki, köylülerin yenilgisiyle de sonuçlanmış olsa savaşın etkisi pek büyük oldu: Halkın, kendi kurtuluşu adına verdiği mücadelenin diri bir örneğiydi bu; devrimci geleneklerin oluşmasında önemli bir aşamaydı. Öyle olduğu için de Razin, halkın belleğinde efsanevi bir kahraman olarak yaşayıp durdu.

Son olarak, o sıralarda Batılı düşünceler –usul usul– saraya ve kimi Boyarların çevresine sızmaya başlar. Aleksey'in döneminde, özellikle de oğlu III. Fyodor'un (1676-1682) zamanında bazı yabancı eserlerin çevirisi gün ışığına çıkar; Çariçe de tiyatro temsillerine gitme cesaretini gösterir. Orta ve Batı Avrupa'dan gelme tacirler ve serüvenciler, Moskova'nın içinde olmasa da bir dış mahallesinde yerleşip Ruslara, Avrupa âdetlerini tanıtmaya başlarlar; çok geçmeden yeni bir çar, bunları zorla kabul ettirmeye kalkacaktır onlara.

Büyük Petro'dur (1672-1725) bu.

III. Fyodor'un ölümünde (1682), Aleksey'in ikinci evliliğinden olma yarım kan kardeşi Petro çar ilan edildi; ancak, çarın ilk eşinin yandaşları bir darbe yaptılar: Petro'nun yanı sıra V. İvan da Çar oldu; naipliği ise kız kardeşleri Sofia üstlendi. Petro, köye gönderildi; yoksul bir yaşam sürdü orada ve pek yalın bir öğrenim gördü. Yalnız başına kalan Petro, Moskova'da yabancılar mahallesini ziyaret edip duruyordu; zanaatkârların işleriyle ilgileniyor, Hollandalılardan bilimleri ve gemiciliği, yabancı askerlerden de askerlik sanatını öğreniyordu. Hollandalı bir dülger, eğlenmesi için yelkenli bir gemi yaptı ona; oyuncak askerleri de vardı; kendi yaşındaki çocuklarla savaşçılık oynadı. Gelecekteki kılavuzu İsviçreli François Lefort, İngiliz Patrick Gordon ve –daha sonra metresi olan– Anna Mons'la yine bu mahallede dostluk kurdu; bütün yaşamı boyunca unutamayacağı gençlik zevk ve eğlencelerini de orada tattı. Birkaç yıl sonra da iktidarı kız kardeşinin elinden aldı ve Rusya'nın tek egemeni oldu.

On yedi yaşındaydı o sıralar.

Daha o yıldan, doymak bilmez bir merak dünyası içindeydi; her şey hakkında ve hiç vakit yitirmeden aydınlanmak istiyordu. Pratik şeylere karşı büyük bir tutkuyla ilgileniyordu; ve Batı'nın maddi üstünlüğünü kuran ne ise, onu Rusya'ya da sokmayı koymuştu kafasına. Ülkesinin geleceğinin kendisine bağlı olduğu düşüncesindeydi. Görevinin büyüklüğünün bilincinde olarak kendisini ona adadı. Akıl almaz bir dinçlikteki bu genç sütun –boyu iki metreyi geçiyordu!– korkunç öfke ve anlatılmaz bir zalimliğin pençesindeki bu garip yaradılış, önüne çıkabilecek bütün engelleri kırıp parçalamaya hazırdı.

Öyle de oldu: Kırdı, parçaladı ve büyük bir miras bıraktı arkaya.

İktidarının büyük bir bölümü savaşçı bir dış politika uygulamakla geçti. Rusya'yı dışarıya karşı güçlendirmek ve açık denizlere

çıkmak: Bu oldu politikasının temeli. İkinci Viyana Kuşatması'ndan sonra Türklere karşı olan birliğe girdi ve –Don kıyılarındaki– Azak Kalesi'ni aldı Osmanlılardan (1696). Başarısının büyük onuru içinde, yabancı dostlarının o anlata anlata bitiremedikleri Avrupa'yı dolaşmaya karar verdi: Beş ay Hollanda'da, üç ay da İngiltere'de kaldı (1697-1698); özellikle, gemi yapımcılığına ilgi gösterdi oralarda. Öyle derler: Kimliğini gizleyerek, el altından gemi yapım uzmanlarıyla anlaşıp bizzat bir işçi gibi Hollanda tersanelerinde çalıştı. *Streltsiy*'lerin büyük ayaklanışı üzerine (1698) birden Moskova'ya döndü; oraya vardığında, düzen gerçi kurulmuştu ama Petro –ibret olsun diye– korkunç bir şeye karar verdi: Ayaklanan yüzlerce kişiyi işkenceden geçirdi, sonra öldürttü, kimini de kendi elleriyle boğdu.

Bu arada İsveç'e karşı tasarladıklarını gerçekleştirmeye koyuldu: Polonya ve Danimarka krallarıyla bağlaşıklık kurup İsveç'e saldırdı. Sonucu biliyoruz: İyi hazırlanmamış ve donatılmamış birlikleri, XII. Karl'ın önünde, Narva'da korkunç bir bozguna uğradı (1700). Bu yenilginin etkisiyle Petro, Rusya'daki bütün kaynakları harekete geçirdi: Manastırların çanlarını bile eritip top döktürterek 200.000 kişilik bir ordu meydana getirdi; askeri harcamalar için ağır vergiler koydu; Onega ve Ladoga gölleri bölgesinde maden sanayisini geliştirdi; top ve gemi yapımında kullanılacak teknik kadroyu yaratmak amacıyla yabancı uzmanlar çağırdı; İngriya'yı, Estonya'yı, Livonya'yı ele geçirdi; Neva Irmağı kıyısında Petrograd kentini kurdu; Baltık Denizi'nde köprü başı olan bu liman, dış ülkelere yapılan ticaretin merkezi Arhangelsk'in yerini alacaktır; yeni kenti, Moskova'ya ve Ladoga Gölü'ne bağlayacak kanallar açıldı. Halkı çalışmaya zorladı; her soyluya en az iki katlı bir ev yapma görevini yükledi. Halktan istenen özveriler sık sık ve bastırılması güç başkaldırılara yol açtı: Yabancılara karşı –1705'teki– Astrahan Ayaklanması'nı; 1707'de güneydoğu ve 1708'deki Don Kazakları başkaldırısını hatırlatalım. Ne var ki, bütün bu özveriler sonucunu da verdi: Petro, iyi donatılmış ve talimli bir orduyla, XII. Karl'ı Poltava'da korkunç bir yenilgiye uğrattı.

Rusya, büyük bir güçtü şimdi. Gerçi Prut'ta Baltacı Mehmet Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusuna yenilip Azak Kalesi'ni yitirdiyse de Baltık'taki yayılma politikasını yürüttü: Birlikleri Almanya'nın bağrına kadar ilerliyor, Elbe'ye varıyor, oradan

İsveçlileri kovuyordu; Prusya kralı daha şimdiden, Polonya'yı bölüşmeyi öneriyordu ona. Bu arada Petro, ikinci yolculuğunu yaptı Batı'ya (1717); ne var ki, başka ulusların "rahle-i tedris"inde dünyayı öğrenmek isteyen cahil bir prens değildi artık bu, Fransa'ya bile bağlaşıklığını öneren zaferler kazanmış bir kişiydi.

Büyük Petro, bu savaşlar boyunca, özellikle de dış tehlikeler uzaklaştırıldıktan sonra, Rusya'yı "Batılılaştırma"ya girişti. Ne var ki, bir öğretiye dayanmayan, Batı'da kendi gördüğü, bir bölümü de yabancı danışmanlarının raporlarından –günü gününe– esinlenen reformlardı bunlar. İyi düzenlenmiş bir ordu ve polis örgütüne dayanarak zorla kabul ettirmeye kalktı bunları.

Neler yaptı?

Avrupa'dan ilk dönüşünde, erkeklerin sakallarını kesmelerini emretti (oysa Ruslar için günahtı bu); kadınların peçe, uzun elbise, terem giymelerini yasakladı, Macar ya da Alman biçimi elbise giyilmesini dayattı; tütün içilecekti (bu da bir başka günahtı Ruslarca); takvimi değiştirdi, yılı eylül yerine ocak ayından tarihlemeyi de –Rusların yaptıkları gibi– dünyanın kuruluşundan değil, İsa'nın doğuşundan başlattı.

Biçimde de kalsa, Doğulu bir toplum için önemliydi bunlar.

Fransa'nın mutlakçı ilkeleri kadar Prusya ve İsveç'in pratik deneyimlerinden de esinlenerek, devlet örgütünü temelden değiştirdi.

> Süreklilik kazanan ordu kadrolarını iki muhafız alayı sağlıyordu; bu kadrolar, soylular için bir okul hizmeti görüyor ve bir askeri kast oluşturuyordu aynı zamanda. Petro, başlarda kendisine yardımcı olacak özel bir şansölyelik kurdu (1700); daha sonra gitgide bu kuruluşun yerini alacak, idari ve mali işleyişi destekleyecek ve yokluğu sırasında çarın görevlerini yüklenecek dokuz kişilik bir senato oluşturdu (1711). Yavaş yavaş sekiz idare bölgesi belirlendi: Hepsinin başı olan –meslekten– bir general tüm askeri, mali ve adli yetkileri elinde topluyordu. Ülke illere, iller ilçelere, onlar da bucaklara bölündü. Her ilin başında çarın atadığı bir komiser vardı. Böylece senato, bölge yöneticisi, il yöneticisi, hepsi de çarın görevlileriydiler ve onun yetkilerine sahiptiler. Hepsi de soylular arasından seçiliyordu bunların. İlçe görevlilerini yerel soylular seçiyordu, başlıca görevleri de vergileri toplamaktı. Bucaklarda köylüler, aynı zamanda vergi de toplayan bir adalet divanı seçiyorlardı. Kentler, kendileri de bizzat

vergi koyabiliyor ve dağılımını ve toplanmasını seçilmiş organlara bırakabiliyorlardı. Bireyler ya da halkın çeşitli zümrelerince seçilmiş heyetler ve hepsinin de Çar görevlilerinden oluşan –hiyerarşiye tâbi– bir şebekece denetlenmesi: İşte yönetim anlayışı!

Ne var ki, senatonun yetersizliği görüldü. Onunla, idare bölgeleri arasında bir halka eksikti; Petro, İsveç'in –bir tür bakanlık görevi anlamına– kolejler sistemiyle gidermeye kalktı bunu: adalet, dışişleri, amirallik, savaş, maliye bakanlığı kuruldu; 1712 yılından başlayarak da ticaret bakanlığı kurulacaktı.

Subaylar gibi, belli başlı tüm görevler için de Petro soylulardan yararlandı; devlet hizmetinde sayıldı hepsi de. Şöyle ki: Soylular, atalarından kalan toprakları tek bir mirasçıya bırakacaklardı; böylece, işletmelerin verimliliği düşmeyecek, öte yandan soyluların öbür çocukları ticaret (soyluların bazı mesleklerde çalışması yasağının kaldırılması) ve devlet hizmetleri için serbest kalacaklardı; *çin* diye adlandırılan örgütlenişe göre, soylulara üç türlü hizmet olanağı veriliyordu ki, bunlar, askeri, sivil hizmetlerle saray hizmetleriydi ve bazı kademelerin dışında bu hizmetler miras yoluyla geçemiyordu. Soyluları devlet hizmetinde saymasına karşılık çar, onlarla köylüler arasındaki ilişkiye karışmadı pek. Özgür ya da serf, bütün köylülerin topraklarını terk etmeleri de yasaklandı; böylece, köylüleri soylu mülk sahiplerinin iradesine terk ederek, serfliği desteklemiş oluyordu. Devlet hizmetinde çalışanların yetişmesi amacıyla, temel öğretimini matematiğe dayandıran ilk ve orta dereceli okullar, yüksekokullar vardı; Petro, mühendislik, topçuluk ve denizcilik okullarıyla tamamladı bunları; soylular bu okullara gitmek zorundaydılar.

Uygulamada asıl ilgilendiği, ordu ve donanmaydı. Askeri harcamalar için para gerekiyordu kendisine: Vergileri artırdı; uyruklarının ödeyebilmesi için de zengin etmeye kalktı onları. Çar, Colbert'in yaptığı gibi, sanayicileri ve tacirleri destekledi: Bol emek gücü adına, serfleri, hatta mahkûmları sürdü önlerine; paraca yardımlarda bulundu, bazen soylulaştırdı onları. Altın, bakır ve demir madenlerinin işletilmesini destekledi; kanallar kazdırdı, Moskova ile Astrahan fuarlarını koruyup gözetti; son olarak da Petrograd'ı kurdu ve şenlendirdi: İlk kuruluş çalışmalarına 1703'te başlanan kentin nüfusu, Petro öldüğünde 100.000 kişiydi ve yalnızca yeni Rusya'nın başkenti değil,

Arhangelsk'in yerine büyük bir ticaret limanı da olup çıkmıştı. 1714'te de başkenti, dış ticaretin büyük bir bölümünün yürütüldüğü Petrograd'a taşıdı.

Büyük Petro, geleneklere bağlı ruhbanın, reformlarına ne denli karşı olduğunu daha baştan hissetmişti. Rus kilisesinin başında bir patrik bulunuyordu. O, 1700 yılında öldüğünde, çar, yerine bir başkasını atamadı. 1721'de bakanlıkları kurduğunda, onlardan birine ruhbanın yönetimi görevini verdi: Kutsal Sinod diye adlandırılan bu organ, dokuz piskopostan oluşuyordu; ancak aralarına, kendisini temsil etmek üzere, bir laik görevliyi katmayı da ihmal etmedi ve uygulamada Rus kilisesini bu "savcı" yönetti.

Âdetleri ve dini de içine alan bütün bu reformların, toplumda bir muhalefetle karşılaşması kaçınılmazdı. Muhalefet, eski Rus aristokrasisinden geliyordu; halk kitlelerinin gözünde ise Petro, düpedüz bir "Deccal"di. Bu genel düşmanlık duygusunu, Çareviç Aleksey de paylaşıyordu: Yeni düşüncelere alabildiğine karşı bir çevrede yetişmiş bu bilgisiz ve tembel genç, Petro'nun mirasçısı olacaktı ve iktidara geldiğinde babasının tüm yaptıklarını yıkacağını gizlemiyordu; İsveç'in elinden alınan ülkeleri bile ona geri vereceği, söylenenler arasındaydı. Çar, Aleksey'in elinden taht üzerindeki tüm hakları aldı önce; arkasından da yargılatıp ölüme mahkûm ettirdi onu.

Aleksey, hapishanede işkence altında can verdi (1718).

Muhalefet saklanıyordu, ama güçlüydü. Kim sürdürecekti başlanmış eseri? Petro, mirasçısını belirleyecek zamanı bulamadan öldü (1725). Öyle de olsa eser sürdü; çünkü çar, ustaca davranmış, *çin*'i kurarak, devlet görevlisi soylularla devletin çıkarını birbirine bağlamıştı. Böylece, devletin yok olması, bu sınıfın da ölümü demek olacaktı. Öte yandan, Büyük Petro, tüm geriye dönüş tehlikesini ortadan kaldırmak amacıyla, çarın, kendi yerine geçecek olanı kendisinin belirlemesine –1721 Fermanı– karar vermişti; eski Rusya'nın geleneklerine dönmekten yana olan mirasçılar saf dışı bırakılabilecekti bu yolla. Petro'nun eserinin sürmesi elbette sadece bu önlemlere bağlı değil; en başta, şurada aramalı onu: O zamanki Rusya için "Batılılaşma"nın dışında başka bir seçenek yoktu. Büyük Petro bunu gördü ve uyguladı. Acı ekerek, gözyaşı biçerek olmuştur bu uygulama, ama olmuştur. Modern Rusya hiç kuşkusuz onun eseridir. Türkiye'de –gırtlağına değin Rus düşmanlığıyla dolu–

gerici tarihçilik, ondan "Deli Petro" diye söz eder; öfkesinin şiddetine bakarak bu sıfatı –belki– yakıştırabiliriz ona; ama tüm eseri göz önüne alındığında, gerçekten "Büyük Petro"dur o. Puşkin "Tunç Süvari" adlı şiirinde onu anlatırken bir yerinde şöyle der ve ne kadar da güzeldir söylediği:

Akıp giden suların kıyısında ayakta
Büyük düşüncelerle dolu kafası
Uzaklara bakıyor...

BÖLÜM IV

17. YÜZYILDA AVRUPA KÜLTÜRÜ (1): SANAT VE DİN

17. yüzyılda Avrupa kültür yaşamı, kökü daha önceki yıllara giden bunalımlarla doludur. Feodal ilişkilerin çözülüşü ile kapitalizmin ilerleyişinin büyük hız kazandığı bir ortamda bu süreç, iktisadi, sosyal ve siyasal yaşama damgasını vururken, kültür yaşamını da etkileyecekti elbette. Nedir 17. yüzyıl Avrupa kültürünün başta gelen niteliği? Sanat ve edebiyatta barok ve klasik çatışmasının yanı sıra asıl bilimde kesin dönüşümlerin ortaya çıkışı. Batı'nın hemen tüm uluslarının yetiştirdiği bilginler, bilimde büyük fetihlere yol açmışlardır: İtalyanların Galilei ile Torricelli'si; Almanların Kepler ile Leibniz'i; Fransızların Descartes ile Pascal'i; son olarak da İngilizlerin Newton ile Harvey'i vardır. Bu bilimsel gelişmenin ortaya çıkardığı felsefe hareketi de pek önemli: Descartes ile Spinoza'nın adlarını analım hemen. Siyasal düşüncenin aldığı mesafe de büyük: 17. yüzyıl, Locke'un yaşadığı bir yüzyıl.

BAROK-KLASİK ÇATIŞMASI

Kültürde ilk gözümüze çarpanlardan biri, duyarlılıktaki bunalım; 17. yüzyılda doruğuna çıkar bu ve sanat alanında görülür önce. Barok diye anılır bu sanat. Çok geçmeden, klasisizm, bu bunalıma bir çözüm olarak ortaya çıkacaktır.

Neydi bu barok?

Barok sanatın doğuşu

Barokun ilk belirtileri, Roma yağmasının (1527) arkasından İtalya'da doğdu; özellikle 16. yüzyılın son otuz yılında –bütün çizgileriyle– belirginleşti; merkezi de Roma oldu. Karşı Reform'un sanatı olarak ortaya çıkıyordu bu ve Trento Konsili'nin görüşlerini dile getiriyordu: İtalya'nın dışında

yayıldığı yerler, İspanya, Fransa, Flandra, Güney Almanya, Avusturya, Polonya, tüm Katolik ülkeler; öteki ülkeler kapalı kaldı buna. Bununla beraber, barok duyarlılığa Katolik olmayan bazı ülkelerde de rastlarız. Barok, 17. yüzyılda boyutları daha da genişleyen, iktisadi, sosyal, siyasal, düşünsel bunalımlarla ilişkiliydi.

Barok, bir duyarlık biçimi; bu yanıyla da çeşitli dönemlerde bulabiliyoruz onu. Barok özgürlük, kurallara ve ölçülere sırt çeviriş, zıtları bir arada toplama. Barokta, gizem ve doğaüstü, heyecan ve tutku zevki var; öte yandan, doğa ve folklordaki güzelliklere duyulan yakınlık. Barok, evrenin derin güçleriyle birleşmeyi arıyor; onların önünde kendinden geçiyor ve kutsallaştırıyor onları. Evrenle ilgili, panteist doğanın yaratıcı atılımını arayan bir sanat bu; hareketli, gürültülü, çevreleyip saran, göz kamaştırıcı, zengin.

Baroku en iyi dile getiren ressam da Rubens (1577-1640) belki.

Nedir gördüğümüz onda?

Başta yaşamın savurganlığı, taşkınlığı. "Doğurganlığını dünyalar yaratarak dindiren ve bundan da zevk duyan bir Hint tanrısı gibidir o." Sonsuz genişlikteki konulara el atar: Bir saltanatın tarihi, antik masal, Tevrat, İsa'nın yaşamı, son hüküm. Uçsuz bucaksız ruh dünyasında her şey genişler, kanatlanır. Gerçeği yeniden yaratır ve figürleri gerçekliği aşarlar. Kadınları çizerken Flaman kadınlarından esinlenmiştir; ama aslında evrenle ilgili tiplerdir bunlar. İsa'yı mı anlatıyor? İşkenceye uğramış bir kişi değildir o; acıyı ve ölümü daha şimdiden yenmiş bir insan. İmge dünyası, duyguların son kerteye vardığı bir dünya. *Avlar*'ında, öfke ve kudurganlık yarıp parçalar. *Amazonların Savaşları*'nda yakıp yıkma içgüdüsü titretir insanı. *Kermes*'inde, içilmez, içkiye boğulur insanlar; dansa davet yoktur, kaçırılır, kucaklaşma görmeyiz, birbirine karışıp yok olur kişiler; bedensel hazların çılgınlığı, Rubens'in dünyasında, yangına tutulmuş insanlığı kavurur durur. Resme bir gerginlik getirmek için gerçek renkleri bir yana bırakır ressam: Bedenler esmerdir, ağaçlar turuncu. Beklenmedik zıtları çoğaltır; çiğ dokunuşları, ışıktan fışkırmaları. Nesneler ile canlılar arasında gizemli bir haberleşme vardır. Biçimler asıl çizgilerini yitirirler; beden ile onu saran hava kaynaşır birbirine. Işık, evrensel yaşamın yürüyüşü gibi, akışkan bir şeydir. Yemişlerle dolu bir tacın

içinde tombul çocuklar; besleyici doğanın en lezzetli yemişleridir bir yerde. Periler akışkan, sıcak, yürek oynatan ve ışık saçan bir cevherdirler; yaşamın akışı içinde de durmadan yenilenirler. Rönesans'ın düşünülüp taşınılmış simetri ve dengesi yerine Rubens'in resminde her şey hareket halindedir; atılış ve yükseliş içinde. Başlıca figürler ikinci plana geçmiş, merkezin sağına, soluna serpilmişlerdir. Grupları grupların, figürleri figürlerin karşısına koymak yerine ressam, tek başına figürleri, grupların karşısına da pekâlâ koyabilmektedir. Gürültülü bir bütün içinde bağlantı, seyirciyi çekip alan genel ahenkten doğmaktadır.

Özetle, Rubens'in sanatı, her an yenilenen güçlerin durmadan mayalandığı bir evreni ve sürekli oluşum içindeki bir dünyayı dile getirir; bu dünyada, hep akışkan haldeki biçimler, sonsuz bir uzayda, sınırsız bir zaman içinde, yaşamın ebedi hareketine uyarak birbirini yok eder ve yeniden yaratırlar birbirlerini.

Rubens, Karşı Reform'un, Trento Konsili'nin yeniden onardığı hümanizmanın ressamıdır. Ne var ki, barok uygulanış, barok sanata direnir diye bilinen merkezlerde bile görülmektedir.

> Örneğin, Birleşik Eyaletler'de Rembrandt (1606-1669) barok bir sanatçıdır; belki İtalyan ve İspanyollardan daha çok, hatta belki Rubens'ten de fazla barok. Güneyin barokları, düz çizgileri hareketlerle kırarlar; düzlemleri ve kitleleri harekete geçirir, melekleri ve kumaşları bir büyük rüzgâr esmişçesine uçuştururlar. Rembrandt, ışığın ve gölgenin çok kutuplu dağılışına başvurarak, hareketi, yapının kısa aralıkları içine sokar. Tintoretto, Greco, çizgileri kırarken, geniş aralıklı çizgileri olduğu gibi bırakırlar; Rembrandt, çizgiyi titreyişlerle parçalara ayırır. Güneylilerde, birbirini çabucak izleyen yığınla niyet vardır. Rembrandt her an, birbirine zıt niyetleri bir arada bulundurur; ışığı gölgeye içirtir ve ışık, gölgenin içinde, dağılmadan titreşip durarak, öylece boşlukta kalır. Rembrandt, barokun niteliklerini son çizgisine vardırır.

Barok duyarlık, IV. Henri ve XIII. Louis dönemi Fransız mimarlığına, daha az ölçülerde de olsa, aynı dönem İtalyan ya da İspanyol mimarlığına benzer biçimde canlılık getirir. Ne var ki bu duyarlık, yazarlarınkinden farklı değildir: Kiminde yapmacıklık, kiminde tumturaklılık, kiminde kahramanlık,

kiminde palavracılık görürüz. Herkes tiyatro delisidir; sarayın ve kentin tutkusudur o. Oysa tiyatroda çoğu kez kurallar unutulur; ne zaman, ne yer ve ne de ses birliği vardır: Sarhoş bağırtılarının arkasından adam öldürmeler gelir, dehşet verici görünümleri şehvet düşkünü sahneler izler; insan tutkuları tüm doğayla uzlaşmıştır. Doğaüstü güçler karışır işin içine; sihir ve büyü ağır basar; rastlantı inanılmaz bir rol oynar. Seyirciler güçlü heyecanlar ister. Sahnede dövüşülür, vuruşulur; kafası kesilmiş, yüreği çıkarılmış cesetler gösterilir; bazen trajedi, bütün oyuncuların herkesin önünde canlarına kıymalarıyla son bulur. Olağanüstü yaradılışların, doruğuna varmış tutkuların dile getirilmesi beklenir: Korkunç öç alışlar, –sahnede ırza geçme gibi– çığırından çıkmış arzular; zina, genç kızların baştan çıkarılması; kız kardeşin ırzına geçme, babayla kızının yatması, yani fücur yaygınlaşır. Aşk, âşığın gücünü yüz misline çıkarır; ve bu güç, en korkutucu engelleri aranır durur.

Edebiyatta rol oynayan yapmacılıktır.

Tiyatroda perili sahneler, geniş sütunlar, büyülü bahçeler aranılır. Bunun yanı sıra günlük yaşamda da zenginler, çok renkli mobilyalar, mine işlemeli büfeler, Çin porselenleri, kristal vazolar, dallı çiçekli sandıklar, Venedik aynaları, kadifeler, ipekliler, sırma ve sim işlemeli kumaşlar, Türk ve Çin halıları, resimle kaplı kirişleri aranır olurlar. Şatolarda, galeriler lüksleriyle göz kamaştırır ve göz aldatıcı hünerleriyle şaşırtırlar insanları: Günlük yaşamda olağanüstülük, çekicilik ve gerginlik hüküm sürer.

Nereden geliyordu bütün bunlar?

İçerdeki bu düzensizlik, yaşamın arkasından –elden kaçıyormuşcasına– bu koşuş, bu güçlü ve şiddetli duygulara olan gereksinme, bu bütün gerginliğiyle yaşadığını duyma arzusu, bütün bunlar, sefaletlerden, savaşlardan, açlık ve salgınlardan, herkesi her an tehdit eden yıkıcı nedenlerden gelmiyor muydu? Bunların kaynağında, insanı kendi yurttaşlarının, aile efradının, dostlarının, hatta kendi kendisinin karşısına çıkaran sınıf ve parti mücadeleleri, dinsel ve siyasal uyuşmazlıklar yok muydu? Acılı anılar, gelecek kaygısı, korku ve vahşet alışkanlıkları yol açmış değil miydi bunlara? Bir iç sıkıntısını itiraf, aynı zamanda bir kaçış aracı değil de neydiler? Ve bütün bunlar, düşünce dünyasındaki düzensizliğin sosyal ve siyasal karışıklığın da bir nedeni olmuyorlar mıydı ayrıca?

Mutlakıyet iyice yerleştikten sonra, ideoloji bakımından da kendine dayanaklar sağlamak zorundaydı. Yönetimin ideoloji sorunlarına gösterdiği dikkat, düşüncelerini topluma dayatarak bir yön çizme konusunda yaptığı girişimler de buradan geliyor. Bu amaca hizmet etmek üzere, o dev örgütü ile, Katolik Kilisesi bulunuyordu ön planda; taifesini, işçiler arasına olduğu kadar açlığın pençesindeki bölgelere ya da burjuvalar arasına da salmış Saint-Sacrement Derneği gibi toplulukların vaazcılarını da katmalı buna. Sofuluk, yazgıya boyun eğme ve perhiz vaaz edenler, sayısız "ermiş", kendilerini yoksullara adayanlar, iyiliksevenler, koruyucular, iyi örflerden yana olanlar, özetle, bir haşarat bulutu, "yatıştırma" amacıyla, Fransız halkını kuşatmıştı. Ancak, halkın kültür düzeyi de alabildiğine düşüktü. Boş inançlar hüküm sürüyordu; yargıçlar, bitip tükenmez büyücülük davalarıyla, hem de ciddi olarak uğraşıyorlardı. Yığınların tek okuma kaynağı, her türden kitapçıklardı; bu kitapçıklar, dünyasal konulara dönme, ilgi alanını belli bir ölçüde genişletme gibi eğilimin de tanıkları.

Siyasette olduğu gibi düşünce alanında da düzen ve merkeziyetçilik aranışı görüyoruz. Yazar ve sanatçıların uymak zorunda oldukları bazı ilkeleri saptamak amacıyla devlet, yetkili kişilerden oluşan kuruluşlar, yani akademiler kurdu: Richelieu, dilin iyi kullanılması için "Fransız Akademisi" örgütledi; Mazarin, onu örnek alıp "Resim ve Heykel Akademisi"ni; "Müzik Akademisi"ni, "Yazıtlar Akademisi"ni ve son olarak da çalışmalarını İtalya'ya gidip ilerletmek isteyen sanatçılar için Roma'da "Fransız Akademisi"ni kurdu. Devlet, iktisadi yaşamı nasıl yönlendiriyorsa, düşünce yaşamını da yönlendiriyordu. XIV. Louis, sanatların koruyuculuğuna soyunmuştu. Resimde, gösterişli ve şatafatlı bir biçeme gidilmişti; kral, ressamın fırçasında bir yarı tanrı biçimine bürünmektedir. Sadece birkaç sanatçı bu biçemden yakalarını sıyırabildiler: Peyzajcı Claude Lorrain (1600-1682) ile gravür ustası Jacques Callot (1592-1635).

Edebiyatta, Richelieu'nün koruduğu şair Chapelain'in, sarayda özel bir yeri vardı: Ressam ve yazarlara yardımlar ve ödüller onun önerisiyle dağıtılıyordu; böylece, sarayın kuyruğuna takılan sanatçılar da mutlakıyetin gücünü ve büyüklüğünü övmek, XIV. Louis ile çevresindekileri eğlendirmekle

yükümlüydüler. Ayrıcalıklar burada da hüküm sürüyordu: Böylece, 1672'de Lully, rakiplerini saf dışı bırakmasını bildi ve bestecilikte hemen hemen bir tekel kuruldu; bu ayrıcalığı, kendi gedikli libretto yazarı, ikinci sınıf bir oyun yazarı Philippe Quinault'yla da paylaştı.

Bununla beraber, her şey de keyfince yönetilemedi ve 17. yüzyıl edebiyatı kendi akışına uydu. Mutlakıyetin tezgâhladığı düzenleme, Rönesans'ın kurtarıcı anlayışını –kesin olarak– boğamadı ve "Özgür düşünürler"in (*libertins*) eserlerinde gelişmesini sürdürdü; bu insanları ise, yönetim desteklemediği gibi, çoğu kez de sıkı sıkıya koğuşturuyordu. Fronde hareketi sırasında ve ertesinde, materyalist filozof Pierre Gassendi, bir özgür düşünür olarak eylemini sürdürdü; ilahiyatçıların görüşlerini reddediyor ve Kopernik sistemi üzerine açıklamalarda bulunuyordu.

Bunun gibi, şair Savinien de Cyrano de Bergerac (1619-1665), parlamenter Fronde sırasında, halkın nefret ettiği Mazarin'i, acı yergilerinin hedefi yaptı. *Agrippina'nın Ölümü* adıyla, İmparator Tiberius'un despotluğunu ortaya koyan trajedisini yazdı; en anlamlı eserleri düşsel öyküleridir: *Aydaki Devletler ve İmparatorların Komik Tarihi ile Güneşteki Devlet ve İmparatorların Komik Tarihi.* Bir başka özgür düşünceli yazar, Paul Scarron (1610-1660), Mazarin aleyhinde yığınla yerginin yanı sıra halkın tuttuğu komediler, gülünç şiirler kaleme aldı; Fransız edebiyatının ilk gerçekçi romanlarından biri de onundur: *Komik Roman.*

Ayrıca, aristokrasiden gelen muhalefet eğilimi de yürürlükteki resmi klasisizmin dışında edebi geleneğini korudu. Bunlar arasında, eserleri salonlarda hoş vakit geçirmenin çok ötesine giden iki yazar tanıyoruz: François de la Rochefoucauld (1613-1680) ile Marie de la Fayette (1634-1693). O ünlü *Özdeyişler*'inde La Rochefoucauld, usta bir biçemci ve sınıfının insanlarının ruh halini pek iyi tanıyan bir kişi olarak ortaya çıkar; yazar, bu ruh halini bütün insanlığa yayar ki, kötümserliği de oradan gelir. La Rochefoucauld'la beraber çalıştığı açık olan Marie de la Fayette de Fransızcanın ilk psikolojik romanını bıraktı bize: *Princesse de Clèves.*

En çok izleyicisi olan ve en büyük yeteneklerin kişiliklerini dile getirdikleri akım klasisizmdi; öyle olduğu için de sanatsal akımları kendisine bağlı kılmak amacıyla yönetim klasisizme güveniyordu. Bununla beraber, en büyük klasik yazarlar, mut-

lakıyetçi ideolojinin çerçevesini aşmayı başardılar ve edebiyat tarihinde unutulmaz bir iz bıraktılar: Nicolas Boileau böyledir; Jean Racine, Molière, Jean de la Fontaine ve Jean de la Bruyère.

Yergici, eleştirici ve edebiyat kuramcısı olarak tanınan Nicolas Boileau (1635-1711) 1674 yılında *Şiir Sanatı* adlı bir eser yayımladı. Boileau, bu eserinde sanatı, doğaya bir öykünme ve aklın kendini açığa vurması olarak alıyordu. Bir yandan salon aristokratlarının baş üstünde tuttukları estetizmle, öte yandan halk sanatının kabalığıyla mücadele edip şiirin kurallarını saptadı; alabildiğine yumuşak ve genişti bu kurallar ve Racine'in psikolojik trajedisi olduğu kadar arkadan klasisizmin siyasal trajedisi de söyleyeceğini kolayca söyleyebildi bunların içinde.

17. yüzyılın –giderek 18. yüzyılın– klasizmi sadece Fransa'ya özgü bir olay değildir; Avrupa edebiyatının bütününe egemen bir olgudur o. Bununla beraber, klasisizmin en yetkin örneklerini Fransız edebiyatı koydu ortaya. Bir sanat akımı olarak klasisizm, mutalkıyetçi rejimin güçlendirilmesiyle aynı zamana rastlar. Buradan kalkarak, bazılarının yaptığı gibi, Fransa'da doruğuna çıkmış mutlakıyet ile klasik trajedinin gelişmesi arasında bir bağlantı kurmalı mı? Doğrudan doğruya bir ilişkinin olduğu kuşkulu; ancak, farklı içerik taşıyan bu iki sosyal olayın zaman planındaki rastlaşmasını da öyle pek olağan görmemeli.

Klasisizm, kelimenin kendisinin de gösterdiği gibi, antik kültü yeniden canlandırma amacını taşıyordu. Geçip gitmiş bir devrin dış koşullarıyla duygular dünyasını 17. yüzyıl, giderek 18. yüzyıl toplumuna yeniden yerleştirme deneyimiydi bu. Klasik eserlerde gördüğümüz o birazcık yapma görünüş, o zorlama, sert nitelik buradan gelir. Klasik yazarlara sorduğunuzda, tek amaçlarının, sosyal dünyayı kendi gerçekliği içinde dile getirmek olduğunu söylüyorlardı; ne var ki bu sosyal dünya, alabildiğine ülküselleştiriliyor, cilalanıyor ve güzelleştiriliyordu onların kaleminde. Klasik edebiyatın yapmacıklığı olarak, önce tumturaklılığı çarptı gözlere; ancak, daha sonra bütün bu yapma yanlar saldırıya uğradı. Öyle de olsa, klasisizm, başlarda büyük eserler koydu ortaya; o devrin insanlarının olduğu gibi, sonraki kuşakların da üzerinde etkisi büyük oldu bunların.

Klasik yazarlar arasında ilk yer kuşkusuz, Pierre Corneille'in (1606-1684). Bir avukatın oğlu olup kendi de avukat olan Corneille,

başlarda kendisine hiçbir ün sağlamayan komik ya da yarı komik mısralar yazdı. Onun klasik bir yazar olarak yaşamı, 1636'da yayımladığı ilk –ve daha sonra ünlü– trajedisi *Le Cid* ile başlar. *Le Cid*, klasik trajedinin bir örneği, daha doğrusu bir ölçütüdür. Eser, klasik trajedinin gereği –yer, zaman ve eylem olarak– üç birim üstüne kurulmuştur. Bu kurala uymanın gerektirdiği disiplin, tiyatro eserine belli bir kesinlik, bir tür tamlık kazandırıyordu başlarda; ancak, daha sonra, biçemin kanunlarına sıkı sıkıya uyma saplantısı, sanatsal gelişmenin bir engeli haline geldi. Klasik trajedilerin çoğu, önceden konmuş bir sorunsal, ödevle tutkunun uyuşmazlığı üstüne kuruludur. İnsanları harekete geçiren tutkudur; ve insanlar geçici isteklere, kalbin ya da öteki duyguların dürtülerine kapılıp gitme eğilimindedirler. Ancak, insanın en yüce eğilimi, ödevin yerine getirilmesidir; onu gerçekleştirebilmek için de istekleri ve tutkuları örtüp bastırmak gerekir. Bu düşünce, bütün klasik trajedilerin dayandığı temel yasa oldu.

Trajedi yazarı olarak Corneille, kahramanlarını ilkçağdan, özellikle de Eski Roma'dan almayı yeğliyordu. Onun en çok başarı kazanmış eseri de *Horace*'tır. Titus-Livius'un bir öyküsünden esinlenen eser, ödev ve tutku zıtlığını işler. *Cinna ya da Augustus'un İyi Yürekliliği* adlı trajedisi de özellikle yazarın ölümünü izleyen yıllarda büyük başarı kazandı. Eserin öyküsü, cumhuriyetçi bir aristokrat grubu ile güçlü, bilge ve yüce gönüllü bir hükümdar arasındaki dramatik uyuşmazlığı işler. Trajedi, *Cinna* adını da taşısa, eserin gerçek kahramanı Augustus'tur; ve Augustus, manevi nitelikleriyle, zekâsı, hareketlerindeki soyluluk ve kesinlikle hasımlarına egemen olmaktadır.

Corneille'in trajedilerinde tanıtlanmak istenen siyasal düşüncenin ana çizgisini yakalamak zor değil: Krallık iktidarını ya da onun temsilcilerinden birini hasımlarıyla karşı karşıya getiren uyuşmazlıklarda yarar ve zafer kralın oluyordu hep. *Le Cid*, sarayca kötü karşılandı önce ve Corneille, uzun yıllar Rouen'a çekilmek zorunda kaldı; ancak, son eserleri büyük ölçüde, krallık iktidarının tarihsel planda doğrulanması ve yüceltilmesidir.

Corneille'in, zamanında sanatsal yaratışın doruğu olarak görülen eserleri, belli ölçüde bugün de ilgi çekiyor; ne var ki, sanatsal olmaktan çok, tarihsel bakımdandır bu ilgi. Uyuşmazlıkları ele alışında –bir bakıma– bir zorlama vardır onda; çünkü her şey, daha önceden öngörülmüş bir şemaya göre akıp gitmek zorundaydı. Öyle olunca da Corneille'in ilk trajedilerini okuyanlar, sonrakileri de tanımış olur.

Klasiklerde –özellikle de Corneille'de– pek açık görülen ikinci eksiklik, kişilerdeki tek biçimlilik ve dildeki basmakalıpçılıktır;

insanları et ve kemikten varlıklar halinde almaktan çok, soyutlamaya gidiyor, niteliklerini ya da eksikliklerini ülküselleştiriyorlardı onların.

Klasik okulun ikinci büyük adı, Jean Racine'dir (1639-1699). Klasiklerin ikinci kuşağındandır o; birçok yönden Corneille'den farklıdır ve onun yıldızını söndürebilmesi de hayli güç olmuştur kendisi için. Racine, bir saray şairi olarak, başlarda hayli bayağı şeyler yazdı ve başkalarına öykünüp çocuksu trajediler kaleme aldı. Ününü ise, *Andromaque* adlı trajedisi, 1667'de sahnede büyük bir başarı kazandığında sağladı. Adının gösterdiği gibi, bu piyes de ilkçağdan alır konusunu.

Bu ilk trajedide Racine de Corneille'in bir çömezi ve sadık bir izleyicisi olarak çıkar karşımıza. Bununla beraber, tiyatronun oyun listesinde pek fazla kalmasa da bu piyesinde bile Racine'i, ünlü selefinden ayıran bazı noktalar vardır: Bu trajedi, yaşamın gerçekliğine çok daha yakındır. Corneille gibi o da gergin uyuşmazlıklara, zayıf ama büyük bir görev duygusuyla donanmış kişilerdeki tutkuların mücadelesine ilgi duyuyordu. Ancak, yaşayan gerçekliğin içine dalmaktan da korkmuyordu; tutku, yenilgisi önceden kabul edilmiş bir şey değildi ona göre. Belli bir ölçüde insana yaklaşıyor ve iç dünyasına giriyordu onun. İşte bu psikolojik gerçeğe uygunluktur Racine'in eserlerinde ağır basan.

O yıllar siyasal konular modaydı ve Racine, çıkarlarının bilincinde bir yazar olarak, döneminin emirlerine uydu. 1669'da oynanan *Britannicus* adlı trajedisi büyük ün kazandırır ona; eserin siyasal içeriği de pek açıktır: Despotluğun eleştirisi. Çağdaşları, Racine'in kimi hedef tuttuğu konusunda hayli tahmin yürütüp durdular: Eski Roma'nın büyük acılara mal olan tiranı mıydı bu, yoksa XIV. Louis miydi? Racine, seyircinin kafasını karıştıran bu soru üstünde şöyle yukarıdan bir kuşku dolaştırıyordu; Corneille'in tersine, tutkuların mayalandığı, cinayetlerin ve karanlık oyunların tezgâhlandığı bir yerin, sarayın eleştiricisi olarak gözüküyordu.

Ününü pekiştiren bir başka eseri daha oldu: *Phèdre.* Klasik oyun yazarlığının en başarılı eserlerinden biri olan *Phèdre,* insafsız zamana direndi ve tiyatroların programlarından hiç çıkmadı. Onun büyük başarısı, sahneye çıkardığı –o Racine'e vergi psikolojik inceliklerle örülü– trajik uyuşmazlıklarla açıklanamaz yalnızca; yazar, kadın yüreğinin gizli ve henüz bilinmeyen köşelerine girmenin ustalığını gösterir burada. Özetle Racine, eserlerinde, yaşamın gerçeğine sadık kalarak, "trajik" olanın soluğunu gezdirmesini bildi. Edebiyatın sonraki gelişmesini derinden etkileyen, özellikle bu yönüdür eserinin.

Molière'in (1622-1673) komedileri, klasisizmin çerçevesinin –bir bakıma– dışına çıkar; ondaki o kendine özgü gerçekçi çizgiler ve halkçı coşku, dostu Boileau'nun eleştirilerine uğramıştı. Oyunları yaşamın içinden fışkırırlar: Molière'in, *Tartuffe*'üyle ruhbanın kinini üstüne çekmesi, *Don Juan*'ıyla aristokrasinin düşmanlığını kazanması hiç de rastlantı değil. Oyunlarının çoğunda Molière, *tiers état*'nın kendi bilincine varması sorununu koyar ortaya: *Georges Dandin* ile *Kibar Burjuva*, yoksul tabakalardan gelen küçük burjuvalara değerlerini tanıtmayı, soylulara karışmamayı ve onların önünde alçalmamayı öğretir. Öte yandan, *Cimri*'sinde, *tiers état*'nın paraya olan düşkünlüğünü sergileyip alay ederken, aynı zamanda ailede ve evlilikte sağlam bir ahlakın ve insansal ilişkilerin değerini de belirtir. Kralın görkemli oyunlara ve Molière'in kendisinin de katılmaktan hoşlandığı balelere olan düşkünlüğü, komedi-bale gibi melez birtakım eserler de yazdırttı ona; bunları, örneğin la *Princesse d'Elide* ve başkaları, Racine ve Quinault'la beraber kaleme aldı ve kralın himayesini kazandı bu sayede.

La Fontaine (1621-1695), Molière'le beraber, 17. yüzyıl Fransız edebiyatında halk dilinin temsilcisidir. Özgür düşünürlerin öğrencisi olan La Fontaine, Rönesans döneminin birçok öyküsünü (Boccaccio, Marguerite de Navarre, Brantôme), açık saçık öykülerinde –zarif mısralarla– dile getirdi ve bu konuda, yaşlanan kralla Madam de Maintenon'un dayattıkları kaba sofuluk iklimine Fransız toplumunun direnebilmesine –alabildiğine– yardımcı oldu. La Fontaine'in masallarında çizdiği ise, yüzyılın ikinci yarısının bütün bir Fransız toplumudur; ne hayvanların kralı aslanı esirger onlarda ne de "sıradan halk"ı, yani tavşanı, kuzuyu, geyiği soyup soğana çeviren kral çevresini, yani tilkiyi, kurdu ayıyı.

Yaradılışlar'ın (*Caractères*) yazarı La Bruyère'in (1645-1696) 17. yüzyılın ikinci yarısında apayrı bir yeri vardır Fransız edebiyatında. Eser, devrin tipik portrelerinden bir seri, toplumda rastlanan basmakalıp çeşitli yaradılışta insanların taslakları olarak düşünülmüştü ve yazar, bu bakımdan klasisizmin kuramına tamı tamına uyuyordu; ne var ki, başta düşündüğünden çok daha ileriye gitti yazar ve acı bir gerçekçilikle, bir düzine portre çıkardı karşımıza. Eserde yer yer bir sosyal protesto havası sezeriz ki, gelecek yüzyılın edebiyatının habercisidir bu.

Mutlakıyet ve sosyal eşitsizliğe karşı saldırıya *Fénelon* da katılacaktır.

Bu son noktaya, yeniden döneceğiz ileride.

Klasisizmle ilgili başka konulara geçmeden eklemiş olalım: Fransız klasisizminin çekiciliği ve büyüleyiciliği, Fransız edebiyatının 17. yüzyılın sonlarından başlayarak yabancı edebiyatları büyük ölçüde etkilemesine yol açtı. Ne var ki, Fransız klasisizminin örneksenmesi sonucu doğan eserler çoğunlukla başarı sağlayamadılar; çünkü bu eserler, her ülkenin ulusal yetenekleriyle ilgili geleneklere aykırı düşüyordu: İtalya ve İspanya'da Fransız klasisizmi etkisindeki dönem (17. yüzyıl sonu ile 18. yüzyıl) şaheserler yönünden yoksuldur. İngiltere'de Joseph Addison (1672-1719), John Dryden (1631-1700) ve Alexander Pope (1688-1744), Fransız klasisizmiyle ulusal edebiyatların niteliklerini bağdaştırmayı daha iyi başardılar. Almanya'da modern edebiyat, klasisizm görünümü altında Wieland (1733-1813) ile başlayacak; ancak, kısa bir süre sonra Fransız etkisine karşı önce Lessing (1729-1781) ile sonra da Sturm und Drang hareketiyle bir tepki olarak ortaya çıkacaktır. Özetle, Fransa dışındaki ülkelerde "klasik" edebiyat dönemi, Fransız edebiyatında bu terime verilen kesin anlamla, klasisizmin Fransız kültür tarihinde ulaştığı parlaklığa asla ulaşamadı.

HIRİSTİYAN HÜMANİZMASI VE TEPKİLERİ

Hıristiyan hümanizması, kilisenin eski bir geleneğine, Kilise Babaları'nın, Aziz Francesco d'Assisi'nin ve birçok başka ermişin geleneğine yeniden dönüş. Bunu zafere ulaştıran da Trento Konsili oldu. Hıristiyan hümanizması, 16. yüzyılın sonlarından başlayarak Katolik Avrupa'da yayıldı; 17. yüzyılın ilk yarısında Nantes Fermanı ve din savaşlarının sona ermesiyle Fransa'da da açılıp serpildi.

Çok geçmeden tepkiyle de karşılaşacaktır.

Neydi söz konusu olan?

Hıristiyan hümanizması

Rönesans, bir uyuşmazlığa yol açmıştı: Ortaçağın tek tapıncı olan Tanrı'ya tapınç ile pagan ilkçağın mirası olan insana tapınç arasındaki bir uyuşmazlıktı bu. İnsan doğası, temelde iyi ya da kötü müydü? Günaha girmeden onu işleyip geliştirmek mümkün müydü? Sanat, zevk kurtarıcı değerler mi yaratıyor-

du, yoksa lanetin yollarını mı açıyordu önümüze? Ya bilim? Gururun, boş merakın dışında bir şey miydi?

Protestanlık, olumsuz yanıt vermişti bu sorulara: İnsan temelde kötüydü ve eserleri, onu kurtarmaya yardımcı olamazdı. Neredeydi kurtuluş? İmanda! Ya Tanrı, ya Mammon; ya Luther'ci mihrabın sadeliği, ya Tiziano'nun çıplakları: İkisinden birini seçmek gerekiyordu. Trento Konsili ise bu tutuma karşı çıkmıştı: İman yoluyla kurtuluşu dogma planında mahkûm etmişti; insanın –o sadece ilk günahın bozduğu varlığın– kökeninin iyiliğini, yaradılışın güzelliğini, dünyanın iyi olduğunu hatırlatmıştı. Cizvitler, aslında Ortodoksluk olan bu öğretinin savunucuları olmuşlardı; ne var ki, yeni dünyaya uygun hale getirerek taze bir güç de veriyorlardı ona. Cizvitlerin İspanya'da, Portekiz'de, İtalya'da, Avusturya'da, Güney Almanya'daki başarıları da buradan gelir. "Yeniden fetih" gitgide yayılıyordu. Fransa'yı da ele geçirip din savaşlarının doğurduğu kuşkuculuğu silebilecek miydi?

Aslında hemen doğmakta olan Hıristiyan hümanizması değil, "sofu" hümanizmaydı. Hıristiyan hümanizması, pratikten çok kuramsaldı; halkçı olmaktan çok da aristokratik. Kutsaldan önce gerçeği ve güzeli arıyordu; kalabalıktan çok seçkinlere hitap ediyordu. Bu iki nitelik, onu sofu hümanizmadan ayırıyordu. Gerçekten sofu hümanizma, kişisel ermişliğin okuluydu önce; bir öğreti, kuşkusuz bir ilahiyattı, ama dokunaklı ve bütünüyle pratiğe yönelmişti. Öte yandan, propagandası, tüm müminlere, hatta en sıradan olanlara erişmek istiyordu. Başka bir deyişle, sofu hümanizma, iç yaşamın gereksinmelerine uygulanmayı aradığı için Hıristiyan hümanizmasının hem ilkesini hem de ruhunu, herkesin erişebileceği noktaya getiriyordu.

Bu sofu hümanizmanın en önemli temsilcilerinden biri, Saint François de Sales (1567-1622) oldu. Onun 1608'de yayımladığı *Sofu Yaşama Giriş* adlı eseri yeni bir şey getirmiyor, kendisinden önce aynı adla yayımlanmış eserlerin temalarını tekrarlıyordu gerçi; ancak, öylesine ilginç ve okuyucularına öylesine uygun kaleme alınmıştı ki, büyük yankılar uyandırdı. Kitabında altını çizdiği şunlardı: İnsan iyidir, doğa iyidir; insani aşk tanrısal aşkın yoludur. Kendi dışına aşk yoluyla çıkmaya alışkın insan, tanrısal aşka adayabilir varlığını; kendini unutarak, yalnızca Tanrı'ya yaranmak kaygısıyla, ona tam bir güven içinde, onun dostluğuyla dolu olarak... Baştan aşağıya aşk ve

tatlılık dolu bu öğreti, mistisizme açılmış bir kapıydı. Nitekim, İtalya ve İspanya'dan mistikler sökün etti.

Bu mistik gelişmede kadınların rolü de büyük oldu.

Ne var ki, mistik akımda temel rolü Bérulle (1575-1629) oynadı. Babası ve büyükbabası da parlamenter olan Bérulle, Cizvitlerin öğrencisiydi ve Clermont Koleji'ni bitirdi; Cizvit Derneği'nde çalıştı ve bir süre sonra ayrılıp bağımsız rahip olarak kalmaya karar verdi. Aynı zamanda Capucin'lerle ilişki içindeydi. Pek ağırbaşlı bir rahipti, herkesten büyük saygı görüyordu; her türlü mevki ve mansıba sırt çevirmesini bildi; IV. Henri'nin bütün önerileri boşa gitti. Öyle de olsa, bir gün kardinal seçildi. Büyük kadın mistik Acarie'nin çevresine girdi; François de Sales'i de orada tanıdı. En önemli eseri *İsa'nın Büyüklükleri Üstüne Denemeler*'i 1623'te yayımladı.

Bérulle'ün görüşü, "Augustinus'çu Tanrımerkezcilik" olarak nitelendirilmiştir.

> Ona göre, Saint Augustinus'a dönmelidir. Gerekçesini de şöyle açıklar: Thomas'çı aydınlanma yolu, Tanrı'dan uzaklaşmanın bahanesi olmuştur. Yeniden kendimize dönelim, iç dünyamızı sessizliğe kavuşturalım; ilk kavramlar ve arkasından Tanrı önümüze çıkacaktır. Parmenides zamanında olduğu gibi, mistisizmin bütün dönemlerinde de dağılış, çoğulculuk, kendinde Varlık'ı, Bir'i seyretmeyi, bir başka deyişle, tözden töze dokunmayı arar. Kendimizi değil, Tanrı'yı evrenin merkezi yapmalıyız. Tanrı'yı bir dost, bir Baba olarak görmek patavatsızlıktır; onun Oğul'unu izlemeyi denemeli, yaşamımızı Oğul'un yaşamına uydurmaya bakmalı. Öyle olunca dua, bir kendimize dönüş, arzularımızı dile getiriş, bir "istek duası" olmaktan çıkar. Dua, kendimizi yetkinleştirmenin bir aracı değildir, onunla, Tanrı karşısındaki bağımlılığımıza katılırız.

Mistik akımda bir tür "Kopernik devrimi"dir bu. Hareket, böylesi bir ilahiyatçı temele oturunca, Protestanların Katolikliğe yönelttikleri "dışa dönük din" eleştirisini de alır ellerinden. Hollandalı Rahip Gomar'ın "Gomarizm"i, Bérulle'ün düşüncesinin Protestanlığa uygulanışıdır. Bu "devrim", Descartes'ı da etkileyecek ve onun düşünceciliğini –belli bir ölçüde– hazırlayacaktır.

Sofu hümanizm, mistisizm, Bérullizm kiliseyi derinden derine değiştirdiler. 1516 Konkordasından sonra, acınacak bir hale

dönmüştü kilise. Kilisede çöküş, imanda çöküşü de getirmişti beraberinde. Din Savaşları boyunca işlenen karşılıklı cinayetler bir kuşkuculuğa yol açmıştı. Bundan sonraki bölümde göreceğimiz gibi, büyük kentlerde, özellikle Paris'te, bugün "özgür düşünürler" diye adlandırabileceğimiz inançsızlar (*libertins*) hareketi palazlanıyordu. İşte, hümanisti ve mistiği ile Hıristiyan dünyadaki yeni seçkinler bu durumu değiştirmeye koyulacaktır.

Halihazır kiliseyi değiştirmek üzere Fransa'ya ünlü İspanyol tarikatı Karmelitler sokulur. Arkasından Bérulle, Oratoire'ı kurar; söz konusu olan rahip yetiştirmektir. Cizvitlerin öğrencisi de olsa Bérulle, Cizvitlerin anlayışından farklı biçimde örgütler Oratoire'ı: Uzun bir çömezlik aranmaz; kişiliğe boyun eğdirilmek yerine onu yönlendirmekle uğraşılır, ama öz saklı tutulur. Öte yandan, Oratoire, Cizvit Tarikatı gibi pek sıkı ve sert bir hiyerarşiye de tâbi tutulmamıştır; böylece, rahiplerin üstünde bir kuruluş olarak görülmez. Oratoire, soyluların ve büyük burjuvazinin eğitiminden çok, halk tabakalarının eğitimine verir kendini. Aynı zamanda, kendini özellikle genç kızların eğitimine adamış Ursilinler tarikatı da girer Fransa'ya; arkasından, genç rahibeler yetiştirmek üzere Saint-Sulpice Okulu açılır. 1630 yılına doğru Saint-Sacrement Derneği kurulur; çok geçmeden bütün Fransa'ya yayılacak ve gizli çalıştığı ölçüde güçlenecektir de: Dernek bir yandan yardım çalışmalarına katılırken, öte yandan özgür düşüncelilere karşı savaşır. Gizli niteliği iktidarı kaygılandırdığından 1660'da kapatılır.

Avrupa'nın yeniden fethedilmesi gibi güç bir işe, bütün dünyanın kilise adına fethi gelip eklenir. Bu fethi; Avrupalıların eriştikleri her noktada Cizvitler ve Dilenci Tarikatları gerçekleştirmeye girişir; ve bazen misyoner, tacir ya da sömürgeciden önce gider gidilecek yere.

Jansenizm

Dinsel coşkudaki her yenileniş, arkasından sapmaları da getiriyordu. Jansen'ci hareketin doğuşu da böyle oldu. Aslında fazla özgün olmayan bir öğretiydi bu; ancak, alabildiğine yasaklarla karşılaştı, yandaşları zulme uğradı, öte yandan sosyal etkisi büyük oldu.

Bir sapkınlık mıydı Jansenizm?

Trento Konsili'nin, eserleri bir yana bırakıp yalnızca insanla kurtuluşun sağlanabileceğini ileri süren Protestan düşüncenin yanı sıra yazgı inancını mahkûm ettiğini de biliyoruz. Cizvitler, Trento Konsili çizgisinden daha da ileri gittiler. Lessius, sonra da Molina, insan özgürlüğü ile eserlerin yararına yeniden işaret ettiler: Kökten bozukluğu olmayan insan doğasından, kökten bozuk hiçbir şey çıkamazdı. İnsan olarak duyduğumuz aşk, insan olarak eylemimiz, kurtuluşumuza götüren eserin bütünleyici parçalarıydı.

Kilisenin bir bölümü, Protestanların tutumuna kadar gitmese de bu eğilime hep karşı çıkmıştı. Dominikenler, Cizvitlere karşı olmak üzere, Tanrı lütfunun etkisinde ve yararında ısrar ediyorlardı; Saint Thomas'a dayanarak, onsuz hiçbir şeyin olamayacağını söylüyorlardı. Konsilin ertesinde, Flaman bir ilahiyatçı, Baïus, insanın kendi kurtuluşunu sağlamada güçsüzlüğünü ileri sürmeye başladı. Son olarak Bérulle, "tanrımerkezci" devrimini yaparak, insanı küçümseyip Tanrı'nın büyüklüğünü vaaza başlamakla, Tanrı'nın inayetine yeniden önemli bir rol tanıyordu. Yüzyılın karışıklıklarından etkilenen ve kilisede ciddi bir reformun zorunluluğuna inanan kimi Hıristiyanlar, Bérulle'den daha ileriye gittiler ve Baïus'a katıldılar. Önce Ypres Piskoposu Jansen –Latince söyleyişle Cornelius Jansenius– *Augustinus* adlı eserini yayımladı (1640); onu başkalarının eserleri izledi.

Jansen'cilerin, başta Cizvitlere tepki olarak söyledikleri şuydu: Kurtuluş Tanrı'dan gelen bir lütuftur ve onu ebedi olarak o öngörmüştür. İnsan, yapsa yapsa kötü şey yapabilir ancak. Bununla insan özgürlüğünün sınırları daraltılmış mı oluyordu? Hayır! Çünkü Tanrı inayeti insana kendisinden daha yakındır; onu, iradesini de içine alacak biçimde zorlar. Böylece, insan özgür kalır. Ancak, bu lütuf herkes için değildir. İsa herkes için ölmüştür; ama herkesin iradesi bozulmuştur ve Tanrı, ancak istediği kişiyi bu bozukluktan kurtarabilir. Bu düşüncenin ahlak planındaki sonucu, dünyadan el etek çekmeye varan pek sert bir manevi yaşam oluyordu; kiliseyi ziyaret ve kilisenin hiyerarşisine mutlak bağımlılık da bunlar arasındaydı.

Bu öğreti, Paris'in güneyinde Port-Royal Manastırı'nda kendine sığınak buldu. 16. yüzyılın sonlarında tam çöküş halinde bir manastırdı bu. Manastır yaşamına pek ciddi kurallar kondu. Manastırdan kimileri, ağırbaşlı bir yaşamın yanı sıra

çocukların eğitimi için küçük okullar açtılar. Bununla beraber, Jansenizmin bazı eğilimleri, Katolik ilahiyatçıları kaygılandırıyordu; "Calvin'ci bir kaynaşma" suçlaması yöneltiliyordu onlara. Bu eğilimler başarı kazandığı ölçüde Jansen'ciler daha da tehlikeli görülmeye başlandılar. Karşı çıkanların başında Cizvitler geliyordu. Niçin Cizvitler? Çünkü sofu hümanizmle alabildiğine içli dışlı olan Cizvit düşüncesi, Jansen'cilerin dünyadan el etek çekmeyi öğütlemelerine karşıydılar. Ayrıca, Fransa'da seçkin tabakayı bu hümanizmayla eğiten Cizvit okulları, öteki eğitim yöntemlerinin gelişip yayılmasını kaygıyla karşılıyorlardı.

Jansenizmin Tanrı inayeti üstüne –beş öneri halinde toplanan– öğretisi, sapkınlıkla suçlandı. Yıllarca süren tartışmaların ardından Cizvitler, Papa'dan bu beş öneriyi mahkûm eden bir karar almayı başardılar. Jansen'ciler gerçi kabul ettiler bunu; ancak, Jansenius'un diye gösterilen bu önerilerin hasımlarca uydurulduğunu da ileri sürdüler. Paris İlahiyat Fakültesi, yani Sorbonne da Papa'nın kararından yana çıktı. İşte, bu sıralardadır ki, mücadeleye Jansen'cilerin eski öğrencilerinden pek parlak bir bilgin de katılır: Blaise Pascal'dır bu; onun –"bir taşralıya yazılan" yazılarını içeren– *Les Provinciales*'i, Cizvitlere karşı sert ve ateşli eleştirilerle doludur. Bu sayededir ki, Paris'in yetişkin tabakalarında, özellikle kılıç soyluları arasında, düşünceler, Jansen'cilerden yana kazanıldı. Ne var ki, monarşi yönetimi de Jansen'cilere kuşkuyla bakıyordu. Dinsel tartışmaların siyasal karışıklıklara yol açabileceği korkusuyla *Les Provinciales*, 1660'ta, ateşte yakılmaya mahkûm edildi. Onu, Jansen'cilere karşı başka koğuşturmalar izledi; Paris'teki Port-Royal yerle bir edildi; yeni Papa XI. Clementius, sapkınlıkla suçlamasa da yeniden mahkûm etti Jansenizmi; XIV Louis 1715'te öldüğünde, hapishanelerde iki binden fazla Jansen'ci bulunuyordu.

Bununla beraber Jansenizm yaşayacaktır. Ancak, 18. yüzyılda, Cizvitlere ve krala karşı gitgide bir siyasal güç haline gelecektir. Avrupa'da, özellikle İtalya'da yayılacaktır. Ne var ki, 17. yüzyıldan başlayarak Jansenizm, Fransız toplumu, onun aracılığıyla da Avrupa uygarlığı üzerinde büyük etkilerde bulundu. Manevi bir etkidir bu; çünkü Jansenizm, kendi açısından Katolik Rönesansı'na ve 17. yüzyılda örflere çeki düzen getirmede katkıda bulundu. 17. yüzyılın dinsel resminde bile görürüz onun etkilerini. Öte yandan, Jansenizmin, düşünce

alanında da önemli etkileri oldu. Pascal'ın *Les Provinciales*'i ile *Düşünceler*'i baştan aşağıya ondan esinlendi; Racine onunla beslendi. Cizvitlerin dili olan Latinceye karşı Jansen'ciler, eğitimde Fransızcanın ve Yunancanın rolünü savundular. Onların okul kitapları, türün örnekleri olarak kaldılar. Öyle de olsa Jansen'ciler, özellikle hümanizmaya karşı bir dünyanın görüşünü yansıttılar zamanlarında.

BÖLÜM V

17. YÜZYILDA AVRUPA KÜLTÜRÜ (2): BİLİM VE FELSEFE

17. yüzyılın, bilim tarihinde apayrı bir yeri var. Modern bilimin kesin dönüşümleri bu yüzyılda ortaya çıktı. Ne var ki, bilimsel çalışmanın koşulları, o yüzyılda da günümüzdekinden pek farklıydı. Günümüzde, bir bilgin tüm bilimleri kucaklayamaz; her bilimin, hatta bir bilim içinde her dalın kendi uzmanları vardır. 17. yüzyılda ise bilimsel çalışma hâlâ fazla uzmanlaşmış değildi. Descartes ve Leibniz, kendilerini hem felsefeye, hem matematiğe, hem fiziğe, hem astronomiye, hem doğal bilimlere verdiler.

Bunun gibi, günümüzde bilginler, bilimi "meslek" edinmiş kişilerdir ve genellikle üniversitelerde bulunurlar. 17. yüzyılda ise, bilimsel ilerlemeler üniversitelerin dışında, çoğu kez onlara karşı gerçekleşti; hemen bütün bilginler "amatör" kişiler oldular; tartışmak için bir araya geliyor ya da buluşlarından birbirlerini haberdar etmek için uzun uzun mektuplaşıyorlardı.

Ayrıca bilginler, Hollanda dışında, düşüncelerini açıklamada tam bir özgürlükten yararlanamıyorlardı: Galilei düşüncelerinden dolayı kilisece mahkûm edildi; Descartes, ihtiyatlılık adına, bazı sorunlar hakkında düşüncelerini yayımlamayı reddetti. Bilginler, ancak o yüzyılın ikinci yarısında yönetimlerden yardım görecektir. Konunun bir başka önemli yanı da şu: 17. yüzyılda bilimde ilerlemeler, din ve düşünce yaşamı üzerinde derin etkilerde bulundu.

Neydi o büyük fetihler önce?

BİLİMİN BÜYÜK FETİHLERİ VE SONUÇLARI

Doğayla ilgili buluşlar, barokun açtığı sınırsız ve ölçüsüz fetih anlayışıyla canlanmış olarak sürüyordu. En başta da astronomların ve hekimlerin çalışmalarının ürünü oldu bunlar; akla ilk gelen adlar da Kepler, Galilei ve Harvey.

Çoğu kez burjuvalardı bu bilginler. Örneğin Kepler öyleydi; Galilei ile –logaritmanın bulucusu– Napier soylu sınıftandılar. Üniversite çevrelerinden geliyorlardı ve öğretim üyesiydi çoğu. Ne var ki, üniversitelerle uyuşmazlığa düştüler ve çoğu kez oralardan ayrılmak zorunda kaldılar. Niçin? Çünkü felsefe ilahiyatın hizmetçisiydi hâlâ, üniversite de kilisenin külkedisi; öyle olunca da buluşlar, iman için tehdit edici görünüyordu. Bereket versin, bilginler, astrolog ve hekim olarak, prenslerin hizmetine giriyorlardı: Kepler, imparatorun matematikçisi oldu; Harvey, I. James'in; Gilbert de Kraliçe Elizabeth'in hekimi olarak görevlendirildi; Galilei'yi ise Toscana dükü korudu.

İlk görev, Kopernik'in eserini sürdürmekti. Bunu Alman astronomu Johannes Kepler (1571-1630) üstlendi.

Asistanı olduktan sonra, Tycho Brahe ölüm yatağında ona, kendi gözlemlerinin yanı sıra gezegenlerin hareketlerinin cetvellerini yapma ve Kopernik'in öğretisiyle uyumlu olarak, bir gezegenler kuramı ortaya koyma görevini emanet etti. Kepler, Kopernik'in Pythagoras'cılığı ile Platon'culuğunu paylaşıyordu: Tanrı'nın, daha önceden var olan bir düzene uyumlu olarak dünyayı yarattığına inanıyordu: bu düzenin belirtileri, gezegenlerin sayı ve yörüngeleriyle hareketlerinde bulunmak gerekirdi. Bir olasılıkla, 1608'de Hollandalı bir göz hekimi olan Hans Lippershey'in bulduğu teleskoptan yararlandı. Önce, Dünya'nın yörüngesini inceledi; arkasından da Mars'ın hareketlerini. Gözlemleri, o güne değin bilinen daire düşüncesini doğrulamıyordu; el yordamıyla da olsa "elips" düşüncesine vardı. 1609 yılında yayımladığı *Astronomia Nova* (*Yeni Astronomi*) adlı eserinde Mars gezegeninin hareketindeki ilk iki kanunu dile getirdi. Bunlara göre: 1. Gezegen, odaklarından birinde Güneş'in bulunduğu bir elips çizer. 2. Güneş'in merkeziyle gezegenin merkezini birleştiren vektör yarıçapın çizdiği alan, bu alanın çizilmesi için geçen zamanla doğru orantılıdır. 1618'de yayımladığı *Epitome astronomiae Copernicianae*'sinde bu iki kanunu, öteki gezegenlerle Ay'a uyguladı; Güneş, hepsinin çizdiği elipsin ortak odağı oluyordu. Son olarak da *Harmoniae Mundi*'sinde (1619) üçüncü kanunu ortaya attı: Buna göre, gezegenlerin kavuşum dolanımı için geçen zamanın karesi, yörüngelerinin büyük ekseninin küpüyle doğru orantılıdır. Buluşları, yaptığı Rudolph Cetvelleri'nin (1627) temelini oluşturdu; bu cetveller, bir

yüzyıl boyunca gezegenlerin konumu hakkında vazgeçilmez araçlar oldular. Cetveller ayrıca, Tycho Brahe'nin yıldızlar kataloğunu, kırılma cetvellerini ve bir logaritma cetvelini içeriyordu; İskoçya'da Napier'in (1614) ve İsviçre'de de Burgi'nin –çiçeği burnunda– buluşları olan logaritma ise, çalışmalarını alabildiğine kolaylaştırmıştı.

Böylece Kepler, Kopernik'i doğrulamış ve gezegenlerin hareketine "merkez" olarak Dünya'yı değil, Güneş'i koyan güneşmerkezli görüşü yetkinleştirmişti. Bir başka deyişle, görünüşlerin arkasında gizli duran gerçek hareketleri açıklamayı sonuna vardırmış ve bu hareketlerin kanununu yakalamıştı.

Galileo Galilei (1564-1642) 1609 yılında, optik kanunlar hakkındaki derin bilgisine dayanıp Hollandalılarınkinden çok daha yetkin bir teleskop yaptı. 1610'da Jüpiter'in dört uydusunu buldu ve bu gezegenle uydularının gözlemi, kıyas yoluyla günmerkezli görüşün doğruluğuna götürdü onu. 1610 yılının sonlarında Venüs'ün de Ay gibi evreleri olduğunu keşfetti. Ay'ın da Dünya'ya benzediğini saptadı; Ay üzerindeki ova ve dağları gözlemlerken, dağların yüksekliğini de hesapladı. Ülker takımyıldızı ile Samanyolu üzerinde gözlemlerde bulundu. Son olarak, 1610 Ekimi'nde Güneş'teki lekeleri buldu. Öte yanda, bir Alman matematik profesörü, Cizvit Christoph Scheiner (1575-1650) teleskopu kullanıp 1611'de bu lekeleri yeniden saptadı ve Güneş için özel bir teleskop olan heliskopu buldu; bununla 2.000'den fazla gözlemde bulundu; ve 1626'da, *Rosa Ursina* adlı eserinde Güneş'in kendi ekseni çevresinde dönerken yıldızların da döndükleri sonucuna vardı.

Bütün bunlar, "evrenin birliği"ni koyuyordu gözler önüne.

Ne var ki, Kopernik'in öğretisi, "hareket" adına, Aristoteles'çilerin saldırısına uğramıştı. Öyle olunca da Galilei hareket üstüne incelemelerini sürdürdü. Pisa Katedrali'nin tavanında asılı duran bir lambanın sallanmasını inceleyerek, salınımların eşzamanlı olduğunu gördü ve zaman belirtmede sarkacın kullanılabileceğini ortaya koydu. 1602'de, eğik düzlem sayesinde, cisimlerin düşme kanunlarını buldu. *Mekanikle İlgili İki Yeni Bilim Üstüne Matematik Konuşmalar ve Tanıtlamalar* (1638) adlı eserinde, boşluğa atılan bir merminin parabolik bir yörünge çizdiğini ortaya koydu; ayrıca, eylemsizlik ilkesini ve hızların birleşmesi kanununu açıkladı. Aynı eserinde, ses yüksekliğinin frekansla ilgili olduğunu ve müzik aralıklarının

frekansla orantılı olduğunu belirtti, titreşen telleri, rezonansı inceledi ve duraklı dalgaları açıkladı. Galilei'nin öğrencisi Torricelli (1608-1647) de 1644'te, suyun hareketinin öteki düşen cisimlerin hareketiyle aynı olduğunu tanıtladı. Bu arada, İngiliz William Harvey (1578-1657) yüreğin hareketlerini inceleyip kanın büyük dolaşımını açıklamıştı. Bir başka hekim, Fransız Jean Pecquet (1622-1694) 1648 yılında, köpek üzerinde kilüsün dolaşımını buluyordu. Bu dolaşımın insanda olmadığı itirazı yükseldi; cerrah Jargan, bir dövüşte öldürülmüş bir asker üzerinde yaptığı incelemeyle, aynı olayın insan için de söz konusu olduğunu tanıtladı.

Özetle hareket, tüm doğanın ve evrenin temeli oluyordu; kanunlara bağlıydı bu hareket ve bu kanunlar da matematiksel kanunlardı.

Aslında bir devrimdi bütün bu buluşlar. Hükmünü hâlâ sürdüren Aristoteles'çiler, sınırlı, dar boyutlu bir evren düşünmüşlerdi: Hareketsiz Dünya bu evrenin merkeziydi ve gökteki bütün cisimler de yirmi dört saatte onun çevresinde dönüyorlardı; bu hareket daire biçimindeydi, çünkü bütün biçimler içinde en yetkini daireydi onlara göre; bütün yıldızlar, yok olmaz, saf bir maddeden olmak üzere, insanlar için yapılmışlardı ve bu madde değişmez, yanılmaz, yetkin bir alandı. İşte Kopernik'in, Kepler'in, Galilei'nin yıktıkları bu dünya merkezli anlayıştı, bu durmuş oturmuş evrendi. Kopernik'çiler her noktada Aristoteles'çilere zıt düşüyorlardı: Kopernik'çiler, daire biçimindeki hareketin yerine elips biçimindeki hareketi geçirmişlerdi. Kepler'in ikinci kanunu, gökteki hareketlerin tek biçimliliğini yıkıyordu. Kopernik'çiler gökleri, doğuşun, çöküşün ve ölümün –o kaçınılmaz– kanununa bağlı gösteriyorlardı. Yeni yıldızlar ortaya çıkıyordu; Ay, Dünya gibiydi; Güneş'teki lekeler onun bozulabilir olduğunun kanıtıydılar. Galilei, daha ileriye gitmişti, yetkinlik işareti diye gösterilen değişmezlik dogmasına saldırıyordu; değişmenin, artıp çoğalmanın daha soylu, daha güzel olduğunu gösteriyordu, değişme, gökler de içinde olmak üzere, her yandaydı ve aynı doğa kanunlarına göre oluşuyordu hepsi de; göklerdeki madde de Dünyanınki gibiydi, yok edilemiyordu gerçi, ama sürekli biçim değiştiriyordu. Kopernik'çiler, eski Aristoteles'çi evreni yıkıp parçalamışlardı; mertebeli bir düzen içinde kapalı bir birim diye düşünülen kosmosun yerine, birliği kanunlarla oluşmuş açık ve sınırsız bir bütünü, evreni koyu-

yorlardı; kısacası "sonsuz"u açıyorlardı insanın önüne. İnsan düşüncesinin tek yol göstericisi vardı artık: Sonsuz. Böylece, eski tümeller mantığının yıkılışı tamamlanmıştı: Aristoteles'in, her ikisi de "sonluluk" düşüncesine dayanan mantıkla fiziği geçerliklerini yitirmişlerdi; belli türlere ve belli farklılıklara; olup bitmiş bir dünyaya bağlı kavramlar mantığı sona ermişti. Kopernik'çiler için sonsuzu kucaklamayan her kavram soyut ve eksik bir kavramdı.

Tek gerçeklik vardı: Sınırsızın, bitip tükenmeyenin gerçekliği!

Yeni bilimsel buluşlar, kilise ve Aristoteles'çilik

Bu bilimsel buluşlar, Kutsal Kitap'la, kilisenin dayanaklarından biri diye gösterip kullandığı Aristoteles sistemine olan uzun alışkanlığı buldu karşılarında. Scheiner, Güneş lekeleri hakkındaki buluşunu çevresindeki taşralılardan birine söylediğinde adam hiç de inanmak istemedi buna. Dediği şuydu: "Aristoteles'imi baştan aşağıya birçok kez okudum; sizi temin ederim ki, böylesi şeyler görmedim içinde. Gidiniz işinize evladım, sakin olunuz. İnanınız ki, kullandığınız camlara ya da gözlüklerinize bağlı bozukluklardır bunlar; o yüzden, size Güneş'te lekeler var diye görünmüş." Scheiner'e, buluşundan yalnızca dostu hümanist Velser'e haber verme izni verildi başlarda: Onun yazdığı üç mektubu Velser, *De Maculis Solaribus* adıyla yayımladı: Yayımladı ama sen misin yayımlayan? Aristoteles'çiler, hemen herkes ayağa kalktı, bir haykırışmadır başladı: Göğe hakaret edilmişti, felsefenin "onuru ayaklar altına alınmıştı"; "göz kararmasıydı bunlar, camlardan gelen hayaller ya da bozukluklar". "Tanrı'nın evrene meşale olsun diye yarattığı bir şeye, herkesin gözü önünde pislik atan düşünceden daha yanlışı düşünülemezdi."

1616'da Papalık makamı şunları ilan etti: "Güneş'in evrenin merkezinde hareketsiz olduğu görüşü çılgınlıktır, felsefi bakımdan yanlıştır ve baştan aşağıya da sapıklıktır; çünkü Kutsal Kitap'a aykırıdır. Dünya'nın evrenin merkezinde olmadığı ve her gün döndüğü görüşü felsefi bakımdan yanlıştır; en azından yolunu şaşırmış bir inançtır." Böylece Galilei, 1632 yılında, içinde Aristoteles'çi öğretiye saldırdığı *Dünya Hakkında Temel İki Sistem, Ptolemaios ve Kopernik Sistemleri Üstüne Konuşma* adlı

eserini yayımladığında, kitabı engizisyon Roma'ya haber verdi. Galilei Roma'ya gitti; 1633 Şubatı'nda tutuklandı, Haziran'da sorguya çekildi. İşkenceyle tehdit edildiğinde söylediklerini geri aldı; hapse ve üç yıl boyunca her hafta yedi tövbe duası okumaya mahkûm edildi. Sapkınlık kuşkusu taşıyacak her şeye karşı çıkacağına ant içmek zorunda kaldı. *Konuşma*'sı da yasak kitaplar listesine alındı. Öyle derler: Diz çöküp Kopernik öğretisinden vazgeçtiğini kabullenmek zorunda bırakıldığı mahkemede, kalkarken ayağını yere vurarak, "Eppur si muove", yani "her şeye karşın dönüyor" der.

Haklıydı, gerçekten her şeye karşın Dünya dönüyordu! Bütün bunlar olurken, Aristoteles'çiliğin duvarında da çatlaklar açılıyordu. Yeni fizik, ona astronomininki kadar sert darbeler indiriyordu. Aristoteles'e göre, başlıca hareket değişmeydi; doğal varlıklar da değişmelerin ilkesini taşıyorlardı kendilerinde: Her canlı varlıkta değişmeye yol açan bu iç ilke, ruhtu. Böylece ruh, doğanın, fiziğin incelediği asıl nesnenin en yetkin örneğiydi. Fizik cevherler içinde asıl doğurucu olan biçimdi; bir şeyin niteliği, o şeyin biçimiydi. Biçim, hareketin iç çelişkisi, ruha benzeyen ilkeydi. Ağırlık, cismi dünyanın merkezine doğru yönelten bir iç nitelikti; böylece, dünyanın merkezini tanıyor ya da hissediyordu ve bu bakımdan da bir ruhtu. Ağırlık, cismin özünün bir niteliğiydi; uzamdan ya da kütleden bağımsızdı, maddi olmayan bir cevher gibiydi, bir ruhtu. Aristoteles'e göre, niteliği, gerçeği matematiğe vurmak olanaksızdı. Matematik varlıklar hareket etmezler: Onlar ebedidir ve zaman dışıdırlar. Öte yandan, geometrik biçimler, maddeyi hiçbir zaman yetkinlikle dile getirmezler: Gerçek dünyada, ne doğru, ne düzlem, ne üçgen, ne küre vardır. Maddi dünyanın yapısında, geometrinin düzgün biçimleri yoktur; geometrinin kanunları bu nesnelere uygulanamazlar.

Oysa Galilei fiziği şunu getiriyordu: Hareket, matematik kanunlara tâbiydi. Zaman ve alan, sayı kanunuyla birbirine bağlı görünüyorlardı. Galilei, gerçeklik ile geometrik olanın ayrı cinsten şeyler olmadıklarını söylüyordu. Doğa, geometrik biçimi gerçekleştirir. Geometrik biçimler maddeye bağdaşıktır. Geometrik kanunlar gerçekliğe erişir ve fiziğe egemen olurlar. Doğanın konuştuğu dil, matematik bir dildir; bu dille soru sorulmalıdır doğaya. Matematik kuram deneyimden önce gelir. Doğanın kanunları, matematik kanunlarıdır. Kuram, olayların özünü dile getirir.

Galilei'ciler tözsel biçimlerden söz etmiyorlardı; onların dikkate aldıkları, hareket ve uzamdı sadece. Galilei, katı bir cismin su yüzünde kalmasını, biçiminden değil, cismin kendi ağırlığından ileri geldiğini gösteriyordu; bu ağırlık, sıvının ağırlığından az olduğu sürece, cisim su yüzünde kalacaktır. Biçimin önemi yoktu; asıl önemli olan ağırlıktı, onun belirlediği hareketler ve onun kanunlarıydı dikkat edilmesi gereken. Her hareket ya da hareketsizlik, bir dış ve yabancı gücü içeriyordu. Söz konusu olan, maddenin yer değiştirmesinden başka bir şey değildir. Galilei'ciler, hareketin özünü, ondaki matematik ilişkiyi arıyorlardı.

Galilei ve okulu, önce hareket ilkesini ortaya koyuyor; arkasından da hareketin saptanması yoluyla geometrik çıkarsamalarda bulunuyorlardı. Tümdengelim süreci bu olmalıydı. Geometri ve duygular, bilimsel buluşun araçlarıdır. Ne var ki, Galilei'nin meslektaşları teleskopla bakmayı reddediyorlardı; Harvey'e karşı çıkanlar da, kanda hiçbir ruha rastlamadığını söylediğinde, omuzlarını silkiyorlardı. Aristoteles'çiler için her kelime bir düşünceye yanıt verir ve her düşünce bir varlıktır. Böylece, gramer mantıktır, mantık da bilim. Niçin incelemeli doğayı, neden gözlemde bulunmalı, araştırmalı? Dünya'ya düşünceden bakmalı; gerçek gerçeklik görülecektir. Kelimelerden oluşan her bileşim, bir nesneler ve gerçeklikler bileşimidir. Kelimeleri birbirine bağlamak, işte tanıyıp bilmek!..

Galilei'ciler, düşünsel bir değişim gerçekleştirmişlerdi.

Ne var ki, Aristoteles'çiler henüz yenilmemişlerdi. Gerçekten, yenilikçiler, bütün evreni açıklayacak bir sistem ortaya koymamışlardı henüz. Aristoteles'çi yapı sarsılıp yıkılmıştı; ancak, yerine yenisi yapılmamıştı ve eski yapının bazı kalıntıları ayaktaydı. Kopernik'çiler, doğacılığa düşmüşlerdi. Kepler hâlâ Güneş'te bir hareket ettirici ruhun olduğunu sanıyordu; bu ruh, bir tür manyetik yayıntı halinde, tekerleğin parmakları gibi güç çizgileri yolluyordu. Güneş, kendi ekseni çevresinde dönerken, bu güç çizgileri de her gezegen üstünde bir etkide bulunuyor ve onları Güneş'in çevresinde tutuyordu. Çekim, "birbirine karşı iki cisim arasında, bir tür manyetizmaya benzeyen, bir arada bulunmaya yönelik karşılıklı bir yakınlık"tı. Galilei, hiç olmazsa 1630'dan önce, özünü aradığı hareketin nedenini de bunda görüyordu. Her ikisi de Kraliçe Elizabeth'in hekimi Gilbert de Colchester'in (1540-1603) ve onun mıknatıs hakkındaki eserinin

(de Arte magnetica, 1600) etkisi altındaydılar. Gilbert'ın mıknatıslı taş üstüne araştırmaları, onları, Dünya'yı da kıyas yoluyla, dev bir mıknatıs olarak görmeye götürmüştü; Güneş, Ay, gökteki tüm cisimler birer mıknatıstılar ve kendilerini çevreleyen uzaya manyetik, yani mıknatıslı bir etkide bulunuyorlardı. Hareketleri de bu etkiden doğuyordu. Bir ruhtu bu. Yıldızların bir yaşamı vardı. Mıknatıslar canlıydılar, biri ötekine, kendiliğinden hareket ediyorlardı.

Ne kalıyordu geriye?

Geriye kalan, eylemsizlik ilkesinin genelleştirilmesi ve tüm evrenin uzam ve hareketle açıklanmasıydı. Ayrıca, gerçekliğin matematiğe vurulmasını haklı çıkarma da vardı. Galilei'ye, geometrik tümdengelimlerini dile getiren deneyimlerinin yanlış olduğu eleştirisi yöneltilebilirdi. Havanın direncini, çekimin ve sürtünmenin gücünü göz önünde tutmuyordu. Soyutlamaya gidiyor, arızaları bir yana bırakıp mutlak olarak kaygan bir düzlem, mutlak olarak küresel bir küre düşünüyordu; her ikisi de bunların mutlak olarak sert, soyut cisimlerdi, gerçek bir alanın değil, soyut bir alanın içine yerleştirilmişlerdi. Deneyime değil, deneyimde var olduğunu sandığı kavramlara dayanıyordu. Böylece, bir bakıma, mutlak olarak gerçekliğin dışında kaldığı eleştirisi yöneltilebilirdi ona. Bir kuşku kalıyordu böylece. Matematiğin, gerçekliği dile getirdiği, gerçekliğin gerçeği olduğunu kesinlikle tanıtlamak gerekiyordu.

Bacon'un yetersizliği

İngiliz filozofu Francis Bacon (1561-1626) yeni bilim adına bir yöntem ileri sürmüştü. Bu konuda yazdıkları içinde ikisi pek önemli: "Yeni alet" anlamına *Novum Organon* (1620) ile *De Augmentis Scientiarum* (1623). "Sofistlerin babası" deyip Aristoteles'e, "dalgacı" deyip Platon'a çatıyordu. Deneyim yoluyla, doğrudan doğruya doğaya başvurmak gerektiğini öğütlüyordu; doğaya egemen olmak için ona boyun eğmek, yani kanunlarını tanımak gerekliydi. Böylece, etkisi çarpıcı oldu; büyük heyecan uyandırdı ve bilimsel araştırmalara alabildiğine bir atılım getirdi. Ne var ki, eserleri sadece yöntem üstüneydi: Evren üstüne bütünlüğüne bir görüş yoktu onlarda; oysa Aristoteles'çi evrenin yerine bir yenisini koymak gerekiyordu. Ve yöntem olarak da önerdikleri yetersizdi: Matematiğe

karşı güven beslemiyordu; yaptığı, özellikle deneyimlerin birbirinden farklılığını ortaya koyup ayrımlara gitmekti. Oysa deneyim, bir kuramı, bir dili gerektiriyordu; çünkü doğaya sorulmuş bir soruydu o. Bacon'da ise, aslında matematik olan bu dil yoktu; öyle olunca da başarısı uzun sürmedi.

Yenilikçi de olsa, gerekli çözümleri getiremezdi.

Sonsuzun yolunu açan, değişmez sanılan her yere hareketi taşıyan, hareketi tüm yetkinliğiyle ayakları üzerine diken bilimsel buluşlar, düşünsel planda barokun doğrulanmasıydı bir bakıma: Mimarlar, hareketi yapılara sokup, "kanatlanan biçimler"e giderken, bilim adamları da tüm evrene hareketi getirmişlerdi; bir yanda, ressam olarak Rubens'le Rembrandt vardı, öte yanda da matematikçi Kepler ile Galilei. Bilim, duyarlığa hak verir gibiydi. Ne var ki, bir kaos da doğmuştu: Sarsılan, ama ayakta bir dünya sistemi ile yeni bilimsel buluşlar arasında çelişmeler vardı. Böyle bir ortam, kuşkuculara ve inançsızlara da kapıları açacaktı ister istemez.

Özgür düşünürler

Özgür düşünürler (*libertins*) adı altında toplanan aydınların ortak bir nitelikleri vardı: kuramda ya da uygulamada Hıristiyanlığı reddetmek ve pagan bir yaşamı ya da yaşamın pagan bir anlayışını kabul etmek. Bu insanlar, Rönesans'ın akılcı eleştirilerini, Pomponazzi'yi, Machiavelli'yi ve kuşkucuların başı Montaigne'i sürdürüyorlardı. Onlar gibi, bu aydınlar da ilkçağ yazarlarından yararlanıyorlardı. Bütün bir ilkçağ öğretime girmişti. Genç çocuk, Latin ve Grek yazarlarda, yaşam için gerekli her şeyi buluyordu: Antik bir görüş elde ediyor ve Hıristiyanlığa karşı bir ruha sahip oluyordu.

Bu insanları Hıristiyanlıktan uzaklaştıran, ruhban takımının içinde bulunduğu durumdu önce: Devletlerin siyasal araçlarla devşirdikleri ruhban, bilgisizlik ve ahlaksızlık içindeydi, dinsel tartışmalar öğürtü verici bir hal almıştı; din savaşları da dine olan saygıyı düşürüyordu: İsa ve Kutsal Kitap adına insanlar birbirine küfrediyor, iftira atıyor, ihanette bulunuyor ve hemcinsini öldürüyordu. Bir dinsel gerçeğin olduğu düşüncesi kuşku götürüyordu artık ve içten içe işleyen düşünce şuydu: Din zararlı olabilirdi. İç ve dış savaşlar da içgüdüleri dizginlerinden boşaltıyor ve dine saygıyı yıkıyordu.

Barok duyarlığın etkisiyle, Rönesans'ın büyük İtalyanlarının ve Montaigne'in derslerini açıp geliştiriyorlardı. İçlerinde bir Pierre Gassendi (1592-1655) vardır ki, pek önemlidir.

> Gassendi, *Epikuros İçin Övgü* adlı eseriyle, 1634'te Epikuros'çu sistemi yeniden ihya etmeye başlamıştı: Gassendi için Epikuros'tan farklı olarak, atomlar ebedi değildir; ancak, Epikuros gibi ona göre de evren, sürekli hareket halinde olan, boşluğa düşüp dünyamıza benzer sonsuz sayıda dünyalar oluşturan atomlardan yapılmıştır. Her nesne, hareket halindeki atomlardan oluşmuştur; bedenimiz öyledir, ruhumuz da. Böylece ruh, bedenin bütün etkilerine karşı duyarlıdır. Bedenin atomları, başka bedenlerin atomlarınca durmadan sarsılır; ruhu da beden sarar, duyguların kaynağı budur. Duygulanışlarımız hep doğrudur; bu duygulanışlar üzerine oluşturduğumuz yargılarımız yanlış olabilir. Gerçekten imgelem, duyguların verilerini yaklaştırır, düzenler, karşılaştırır, yayar ve düşünceleri çıkarır ondan. Böylece, bu işlemlerde yanlış nedenleri çoktur. Doğaüstü, duyuların verileri üzerinde kötü bir yargılama, imgelerin bir etkisidir. Bu işlemleri tekrarlamalı, düşünceleri kendi aralarında ve duygulanımlarımızla durmadan karşılaştırıp sınamalıyız. Gassendi, çağın öteki kuşkucuları gibi Kopernik'çi ve Galilei'cidir. Atomlardan oluşan bedenimiz yok olduğunda ruh da yok olur. Ne duygulanım vardır artık, ne duygular; insan bütünüyle ölür böylece.

Yığınla sonuç çıkıyordu bu materyalizmden. Önce, nesnelerin temeli hakkında hiçbir şey bilemez durumdaydık; duygularımız olsa olsa görece bir gerçeğe götürebilirdi bizi, bu da pratik yaşamda yeterdi bize. Nesnelerin asıl özü kaçıyordu bizden. Varlığın aslı, Tanrı'nın ne olduğu üstüne tartışmaların, Tanrı'nın kanıtlarını sıralamanın ne değeri vardı? Bütün dünya halkları Tanrı'ya inanıyormuş. Neden? Çünkü hepsinde doğuştan Tanrı düşüncesi varmış. İyi ama, doğuştan düşüncelerimiz olamaz ki! Her şey duygularımızdan gelir ve imgelem, duyuların verilerini birbirinden öylesine farklı biçimde bir araya getirir ki, yığınla insanın Tanrı üstüne hiçbir düşüncesi olamaz sonuçta. Nitekim, özgür düşünürler Tanrı hakkında hiçbir düşünceleri olmadığını söylüyorlardı. Gassendi'ye göre, bu Tanrı düşüncesi, bütün genel düşüncelerimiz duygularımızdan geldiği için sonsuzluk, ebedilik, yetkinlik, kadiri mutlak, üstün iyilik kavramlarıyla beraber insan soyunda gördüğümüz o yığınla yetkinliğin uzantısıdır bir yerde.

Son çizgisine varmış insandır Tanrı.

Bir başka sonuç da tarihsel tanıklığa olan güvensizlikti. Düşünceleri onca yanılgı olasılıklarını da beraberinde taşıyan tanıklara nasıl güvenebilirdik? Gabriel Naudé (1600-1653) tarihsel eleştiriyi geliştirmeye başlar. 1625'te yayımladığı *Büyü Kuşkusu Altındaki Büyük Adamlara Övgü* adlı eseriyle kaynaklara iner, tanıklıkların değerini tartar, bir savı ilk ortaya atanın yaşadığı zamanı, sosyal durumunu, bağlı olduğu partiyi inceler; söylediklerinin değerini ölçüye vurur ve üstelik materyalist bir açıdan yorumlar her şeyi. Her şey neden ve sonuç ilişkisine, insanları maddi çıkarlara bağlayan etkenlere indirgenmiştir. Şaşırır insan; neler bulmaz ki! Naudé'ye göre, Clovis'in Katolikliği kabul etmesi, Jeanne d'Arc'ın gönlünde Tanrı çağrısını duyması, Muhammed'in Cebrail'den ve Musa'nın da Tanrı'dan esinlenmesi, hepsi siyasal kurnazlıklardır aslında: Bunlar böyle olunca, varın kıyas edin İncil'le Hıristiyanlığın tanıklıklarını!

Coğrafi keşifler de yeni silahlar sağlıyordu. Amerika yabanlarına bakıp Montaigne, Hıristiyanların akılları, örfleri ve dinleriyle alay etmeye başlamıştı. Çin de aynı türden kanıtlar verdi. La Mothe Le Vayer (1588-1672) 1642'de *Paganların Erdemi Üstüne* adlı eserinde öyle diyordu: Kilisenin gözünde, Musa'nın kanunundan önce doğal kanuna uygun olarak yaşamış pagan filozoflar günahsız olabildiklerine göre, havarilerin vaazda bulunmadıkları ulusların bilgelerinin de günahsız olduklarını kabul etmek gerekir. İsa, Çin'de vaaz edilmedi. Ancak, Çin dini Yunanlıların, Romalıların ya da Mısırlıların dinlerinden daha saftır; çünkü mucizelere başvurmuyor bu din ve Çinlilerin pek eski zamanlardan beri tek bir tanrısı vardır. Çin'in Sokrates'i Konfüçyüs, tek Tanrı'ya inanıyordu ve ilk olarak da şunu kabul etmişti: Kendine yapılmasını istemediğin şeyi, sen de başkasına yapma. Böylece, Konfüçyüs ve Çinliler günahsız olabilirler. Bütün bunlarda ana düşünce doğanın iyiliği düşüncesiydi; ve Hıristiyanlığın temellerini oluşturan ilk günah, İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek insanlığı kurtardığı, Tanrı'nın bağışı gibi inançları yıkmaya yönelmişti. Şu düşünce de yayılıyordu: Tüm Amerika, Asya ve Güney yarımküre halkları Âdem'den gelmiyordu; böylece Kutsal Kitap, insanlığın tarihini ve Tanrı'yla olan ilişkilerinin tarihini içermiyordu; sadece bir halkın, Yahudi halkının tarihiydi bu tarih. Kutsal Kitap, kilisenin ona verdiği yüce değere hiç de sahip değildi!

Bütün bu saldırılardan daha tehlikeli olanı da şuydu: Eski Yunan ve Latin kültürü, Hıristiyanlığı bir yana bırakmanın araçlarını sağlıyordu. Bir evi idare etmek, çocukları yetiştirmek mi istiyorsunuz? İşte Ksenophanes. Devlet yönetimi mi? Aristoteles, Platon, Tacitus vardır. Evrenin kanunlarını mı tanımak arzusundasınız? Alınız Plinius'la Lucretius'u. Doğanın ve mucizelerin sınırları hakkında bilgi edinmek mi amacınız? Cicero *De divinatione*'yi yazmıştır. Ruhun ölümsüzlüğü üstüne düşünmeyi mi aldınız programınıza? Buyurun *Phédon*'la Scipio'nun *Düşü*'nü. İlkçağ yazarlarında, yaşamın güçlükleri, acıları, kaygıları karşısında insana yardımcı olacak öğretiler, egemen akılla, özgür iradenin yer aldığı görüşler bulunuyordu daha çok. Epikuros için mutluluk iki halden oluşuyordu: "Acısız beden, kargaşasız ruh." Asıl zevk bu iki halden doğar; doğamızın, insanın ilk amacı da budur. Ne götürebilir bizi buna? Sağlıklı akıl! Arkasında büyük acılar gelecekse büyük zevkleri bir yana itmeyi öğütleyecek olan odur; sonu büyük zevklere varacaksa büyük ve uzun acıları kucaklamaya götürecek olan da o. Zevkle biten sadeliği, dürüstlüğü, adaleti bize gösterecek olan akıldır; mutlulukla erdemin bizi asla terk etmeyecek iki kız kardeş olduğunu da o öğretir. Zevk ahlakı, buydu su yüzüne çıkan. Pierre Charron'un *Bilgelik* (1601) adlı eserinin temelinde bu vardır; eser, çok geçmeden yasak kitaplar listesine konulur (1606).

Özgür düşünürlerin çoğunun rehberleri bunlardır.

Ötekiler Stoacıları, Epiktetos'u, Seneca'yı seçerler. Bize bağlı şeyler vardır: Düşünce, istek, tiksinti, genel olarak yargılarımız ve tasarımlarımız; onların efendileriyiz biz, özgürüz. Aklımız nesneleri tasarlamak, onları iyi ya da kötü görmek, onları arzulamak ya da onlardan korunmak gücünü verir bize. Bize bağlı olmayan, başkalarına bağlı olan şeyler de vardır. Yalnızca bize bağlı olan şeyleri istiyor, yerinde hüküm vermeyi ve irademizi hükmümüze uydurmayı arzuluyorsak, mutlu olacağız; çünkü mutluluk, arzu edilen şeyi elde etmektir.

Stoacılar, yüksek görevliler ve soylular arasında seyrek değildi. Hatta bir din adamı, yanından ayırmadığı Seneca'nın bir kitabıyla gömülmeyi vasiyet eder. Çoğunlukta olanlarsa Epikuros'çulardı. Epikuros'çuluk, burjuva anlayışına uygun düşen bir faydacılığa dönüşüyordu kolayca. Özetle, bu öğretileri, kaftan soyluları, burjuvalar, ruhban takımından nice kişi paylaşıyordu.

Ne var ki, doğayı izlemek, zevk aramak, çoğu kimsede, barok duyarlığın etkisiyle, içgüdülerin dizginlerinden boşanması, denetimsiz bir özgürlük, her türlü engeli fırlatıp atma biçiminde yorumlandı kolayca. Din bir aldatmaca olarak görüldü; sanki inanılmıyormuşçasına yaşanmaya başlandı. "Yalnızca Paris, 50.000 tanrıtanımazı barındırmanın acısı içindedir": O yıllarda yaşayan birinin sözüdür bu. 1623'le 1625 yılları arasında gerçek bir bunalım oldu: İki yılda yığınla kitap yayımlandı; sofuluğa ve ikiyüzlülüğe karşı çıkıyor, kurallara karşı zevkin hakkını istiyordu. Tam bir panik başladı; sofular, bir tertip karşısında oldukları düşüncesine kapıldılar.

"Tanrıtanımazlık" tartışma götürmez bir gerçek oluyor; bu arada, mücadele edilmesi gereken bir güç olarak mimleniyordu.

DESCARTES'IN YANITI

René Descartes (1596-1650) Aristoteles'çiliğin yenilgisini tamamlamak amacıyla, bütünlüğüne bir öğreti koydu ortaya.

Descartes'ın yetişmesi, amacı ve eserleri

Fransa'da doğan Descartes, soyluluğa doğru yükseliş içinde olan bir burjuva ailede dünyaya geldi. Baba yönünden ataları hekimdi; babası Bretanya Parlamentosunda danışmandı; anne tarafından büyükbabasının babası Poitiers Mahkemesi'nde görevliydi. Hepsi de soyluluk arkasında insanlardılar. Descartes da "Poitou Soylusu" diye söz ederdi kendisinden. Cizvit kolejlerinden birinde ciddi bir eğitim gördü. Hukuku bitirdikten sonra kılıç soylusu olarak yaşadı; ve 1618'de Maurits von Nassau'nun, 1619'da da Maurits von Bayern'in ordusunda hizmet etti.

Daha o tarihlerden başlayarak, Galilei gibi, o da fiziğe matematik yoldan yaklaşıyordu. 1618 Kasımı'nda, ağırlığın tözsel biçimini bir yana bırakarak, ağırlığı harekete indirgedi. 1619-1620 yıllarından başlayarak, kafasında ve yönteminde fiziğini kurmuştu ve –üstü kapalı da olsa– maddeyi sadece uzama indirgiyordu. Ne var ki, tüm çağdaşları gibi, bu konuda kuşku, kararsızlık, şaşkınlık içindeydi daha çok. Oysa dine yürekten inanan bir insandı; bu durum ise, dayanılır bir şey değildi. Ulm dolaylarında, imparatorun taç giyişinden sonra bir küçük karargâhta düşünüyordu. Orada, 10 Kasım 1619'da

arka arkaya üç düş gördü. Yıldırım gürültüsüne uyandı, odasına yayılmış ateş kıvılcımlarıyla karşılaştı. Kendisini çekip avucuna almak üzere gerçeğin ruhu olarak yorumladı bunu. Sonra *Corpus poetarumu* gördü. Şiirle bilgeliğin birleşmesi diye baktı ona; çünkü şairin coşkusu, gerçeği aklın açıkladığından çok daha derinliğine gözler önüne seren tanrısal bir ağırlık taşıyordu Descartes'ın iç dünyasında. Bu mistisizm bunalımında, görevinin farkına vardı: Bilimin ilkelerini kendisinde aramak; çünkü bu ilkeler bizdeydi, doğuştan düşüncelerimiz vardı; matematiksel usavurmayı doğa olaylarına uygulayarak, evrensel bilimi yaratmak; evrenin gerçek sistemini yeniden kurmak. Ertesi gün, kendisini aydınlatması ve gerçeğin araştırılmasında yönlendirmesi için Tanrı'ya dua etti; ve ta Loirette'e kadar yaya gitmek üzere Kutsal Meryem'e hac vaadinde bulundu.

Onu izleyen yıllarda, mantığını ve matematik fiziğini geliştirdi. Ne var ki, bu yeni bilimi haklı çıkarıp tanıtlamak, buradan kalkarak da kesinliği ve Tanrı'yı temellendirmek gerekiyordu. 1627 Kasımı'nda Paris'te, Papa'nın büyükelçisinin evinde, Bérulle'ün önünde, onu gerçekten çarpacak düşünceler öne sürdüğü söylenir; o kadar ki, Bérulle bu tasarısını yerine getirmesini ister ondan ve bunun bir vicdan borcu olduğunu hatırlatır ona. Ne denirse densin Descartes, Augustinus'çu hareketin içindeydi. Bérulle, çömezleri Gibieuf ile Sichon, 1626'dan 1634 yılına uzanan yazıtlarında, Descartes'ın en yakın dostu Mersenne de 1623'te yayımladığı *Quaestiones in Genesim*'den başlayarak, hepsi de Tanrı'nın varlığını tanıtlamada en güven verici araç olarak Platon'un doğuştan düşüncelerini kabul etmişlerdi. Descartes, çok geçmeden başına geçeceği bir topluluğun içinde bulunuyordu. Vaktiyle Pythagoras'çılığın mistik harekete katılması gibi, Descartesçılık da mistik harekete katılır. Evrensel yeni bir bilimi kurmak için mutlak aşkı, serüven ve merak düşüncesi, araştırma coşkusu, kaygı, yeniye karşı duyulan susuzluk gerekiyordu; ve hepsi de büyük mistiklerin özellikleriydi bunlar. Tanrı merkezci mistisizm ile Descartesçılık, ortak bir kaynaktan doğan, ortak nitelikler gösteren, birbirine koşut hareketlerdir.

1625'te Descartes, kendisi için *Aklın Yönetimi İçin Kurallar*'ını yazar. Arkasından, büyük çabasını sonuna erdirmek amacıyla, vaktiyle de bulunduğu Hollanda'ya çekildi. Bu kapitalist ülkede, liberal bir burjuvazinin sağladığı özgürlükleri buluyordu. "Etkin ve başkalarının yaptıklarına merak etmekten çok, kendi işlerine

özen gösteren, güçlü büyük bir halkın arasında", "en ücra çöllere çekilmişçesine sessiz ve tek başına" yaşadı. 1629 yılından başlayarak, orada metafiziğini geliştiren *Düşünceler*'i yazdı.

Descartes, Montaigne ve özgür düşünürler gibi gevşek bir kuşku halinde kalmaz. Kendisini taşıyan kayıkçıların kötü niyetinden kuşkulandığında, kılıcını çekerek, tehlikenin üzerine yürüyüp hepsini nasıl iradesine boyun eğdirmişse, bu soyluluk meraklısı asker daha da büyük bir düşünsel ve manevi tehlike karşısında, güçlüğün üstüne çullanır. Kuşkudan yararlanıp denektaşı gibi kullanır onu; her şeyin yıkılıp yıkılmadığını ya da yaşama olanak sağlayan bazı kesinliklerin sürüp sürmediğini görmek için sonuna değin götürür bu kuşkuyu. Nedir amacı? Eylem! Bir başka deyişle, "yaşama yararlı olabilecek her şey hakkında aydınlık ve güven verici bir bilgi". Kendi için olduğu kadar herkes için de ister bu düşünceyi. Yücegönüllü bir insan olarak, tüm insanlar için çalışır; kalabalıktan nefret eden ve sadece kendisini düşünen, bulduklarını sandıkları gerçeklerin üzerine, yalnızca kendilerinin yararlanabilecekleri inancıyla ellerini kapayan kuşkucu inançsızların yaşadığı bir çağda yapar bunu. Zenginliğe, şan ve şerefe, her şeye sırt çevirir; engelleri, apaçık aptallıkları, kin ve düşmanlıkları göğüsler, gerçeğin araştırılmasına bütün yaşamını adar. Bu aranışta tüm yaşamını zar diye atar ortaya. Ya yeniden bulunacak kesinlik ve Tanrı'nın zaferi vardır, ya karanlığın ve hiçliğin felaketi; ya hep ya hiç! Descartes, başka büyük insanların arasında düşüncesiyle büyüktür; belki daha da büyük oluşu, yüreğiyle büyük oluşundan geliyor. İnsanı şaşırtan bir başarıdır bu: Soyluluğun şövalyece ülküsü, burjuvazinin pratik bilgi zevkini ve başarının arkasını bırakmayan burjuva inatçılığını gelip taçlandırmıştır.

5 Haziran 1637'de, Leiden'de *Yöntem Üstüne Deneme* yayımlanır. Descartes'ın düşüncesinin temelleri bu eserdedir. Onu *Metafizik Düşünceler* (1641), *Principia* (1644), son olarak da *Ruhun Tutkuları* (1649) adlı eserleri daha da açar ve tamamlar. İçinde, Bohemyalı Prenses Elizabeth'e yazdığı mektupların apayrı bir yer tuttuğu hayli bol yazışmaları saymıyoruz.

Descartes'ın felsefesi

Descartes, Galilei'nin önünde gerilediği eseri tamamlamak ister: Yeni bilimin, yani matematiksel fiziğin temel ilkelerine

varmak ve ondan bir evrensel bilim çıkarmak. Öyle der: "Tüm felsefe bir ağaç gibidir: Kökleri metafiziktir bu ağacın; gövdesi fizik, dalları da bütün öteki bilimler ve bilimler de üç belli başlı bilime indirgenir, yani tıp, mekanik ve ahlak."

Nedir yöntemi bu evrensel bilimin?

Descartes'ın yöntemi, matematik düşüncenin özü olan şeydir. Bu anlayışa göre akıl, gerçeğe sezgi yoluyla ulaşır; aklın tek ışığından doğar bu sezgi. Aydınlık düşüncelerin örneği, matematik düşüncelerdir. Akıl, bu sezgiden tümdengelim yoluyla zorunlu sonuçları çıkaracaktır; düşüncenin sürekli ve kesintisiz hareketi içinde, matematik akla göre, en yalın şeylerden en karmaşık yapılara doğru ilerleyerek olur bu. Sayıp sıralama ya da tümevarım, yani belli bir soruna ilişkin araştırmaya, bilginin sezgiye indirgenemediği halde başvurulur. Gerçekten, birbiri arkasından dolaysız olarak çıkarılan önermeler, çıkarsama açıksa, her adımda gerçek bir sezgiye varırlar. Ancak, çıkarsama birbirinden soyutlanmış çok sayıda önermeden yapılmışsa, anlama yeteneği, bir tek sezgiyle kucaklayabilmek için yeterli olamaz; öyle olunca da tümevarım gerekli olur. Akıl, özel nesneler arasında, belirgin oranlarda ilişkiler kuracak, bu ilişkileri birbiriyle karşılaştıracak, düzene koyacaktır; bu düzenlemede, her terim kendinden öncekine bağımlıdır ve kendinden sonrakini de belirler.

Descartes bir kesinlik arıyor. Yığınla kuşku ile dopdolu görüyor kendisini. Yetişkin bir insan haline gelmeden önce çocuktu. Eğiticileri, bulanık kavramlarla doldurmuşlardır kafasını; başka yığınla kavramı da duygularıyla edinmiştir. Oysa deneyim yoluyla anlıyor ki, duyguları bazen aldatıcıdır; böylece güvenilemez onlara. Bundan, her insanın yaşamında bir kez olsun yapması gereken bir şeye karar verir: Kesin, açık, gün gibi ortada herhangi bir şeye rastlayıncaya değin her şeyden kuşkulanmak. Böylece, daha başta, iyimser bir kesinleme koyuyor: Gerçeğin denek taşı olarak insan aklının değeri; bir gerçek vardır ve akıl da yargıcıdır onun. Cizvitlerin bu öğrencisi, onlar gibi insana güven duymaktadır.

Ne güzel bir başlangıç!

Descartes, her şeyden kuşkulanıyor. Odası, masası, lambası düştür; elleri, kolları, bedeni varsayım. Var olan hiçbir şey yoktur. Ne ki var, sadece bir gölge, aldatıcı bir dehanın ürünü. Ancak, kuşku duyuyorsa, her şeyin varlığını yadsıyorsa, kuşku duyan birisinin, düşünen, idrak eden, kabul eden, yadsıyan,

isteyen ya da istemeyen, tasarlayan ve duyan birinin, yani kendisinin olması gerekir: *Cogito, ergo sum;* düşünüyorum, o halde varım. Bu ilk gerçek bir tasım, bir kıyas değildir; bu, doğanın ışığına dayanarak, kendi iradesinin dolaysız farkına varışıdır insanın; şu iki olgu arasında apaçık bir ilişkinin sezgisidir bu: Düşünüyorum, varım. Aynı açıklıkla farkına vardığımız başka olgular ve ilişkiler de var: İki kere iki dörttür; bütün, parçadan daha büyüktür vb. Böylece, bilim içerden dışarıya, akıldan nesnelere doğru gidebilir, gitmelidir de.

Böylece Descartes, kendisinde düşünceler bulmaktadır. Bazı düşünceler, kendi ayırt etme yetisiyle bulduklarıdır. Ancak, uzam, hareket, süre gibi, ilkel olarak farkına varılan, bir iç sezgi halinde, doğuştan düşünceler vardır. Bunun gibi sonsuz, yetkin gibi düşünceler de vardır ki, sonlu ve yetkin olmayan insan Descartes'a dışardan gelmektedir. Dışardan, ama nereden? Bu sonsuz ve yetkin düşüncelerini onun kafasına, kendisi de sonsuz ve yetkin olan bir varlık sokabilir; Tanrı'dır o da. İnsan her şeyden önce sonsuzu ve yetkini tanır; sonluyu ise sonradan. Bu düşünceler Tanrı'yı kanıtlarlar; tek başına Tanrı düşüncesi Tanrı'yı tanıtlar. Çünkü Tanrı'da bütün yetkinlikler vardır; ve bu arada var olma yetkinliği de. Varlık, Tanrı'nın özündedir. Tanrı'yı, var olduğunu düşünmeden düşünemem. Tanrı yetkindir, böylece de aldatıcı değildir. Sonuç olarak; varlığını açıkça fark ettiğim her şey, var olmaktadır: Böylece, dış dünya vardır; dünyanın matematik yapısı, gerçektir. Tanrı'nın varlığı, matematik-fizik gerçeğini koyar ortaya.

Peki, nesneler hakkında kesinliğine bildiğimiz nedir?

Bir mum parçası alalım: Belli bir biçimi olan katı bir maddedir bu; bilinen, bir rengi ve kokusu vardır ve serttir. Masaya vuralım onunla, ses verir, ateşe yaklaştıralım, erir, sıvı hale gelir, rengini değiştirir, kokusunu yitirir, ses vermez olur ve daha genişliğine bir yer kaplar. Daha fazla ısıtalım, buhar olacaktır.

Bununla beraber, duygularımıza çarpan bütün bu değişikliklere karşın diyoruz ki, bu mumdur, olan biten de mumla ilgilidir. Nesnelerde kesinlikle algıladığımız şey, onların uzamı, yani uzunluğuna, genişliğine ve derinliğine tuttukları yer; bir de hareket. Uzam ve hareket, her ikisi de ölçülebilir şeylerdir. Onları en iyi tanımanın yolu da ölçmektir. Böylece, doğa hakkında edinebileceğimiz gerçek bilgi, matematiksel bilgidir. Ancak, geometride nitel vardır; onu aradan çekip her şeyi nice-

le dönüştürmeli. Descartes, doğrularla eğrileri rakamlarla dile getiriyor; aralarındaki ilişkileri de denklemlerle. Böylece, eski Yunan geometrisinde eksik olan bir şeyi sokuyor ona: Hareket düşüncesini. Bir düzlem üzerinde bir noktanın durumunu sabit iki merkezle mesafesine göre belirliyor. Noktanın durumunun her değişiminde bu mesafeler de değişir. Temsilde geometrik düşüncenin iki değişkenin cebirsel düşüncesiyle ilişkisi kurulmuştur; bu ilişki, aynı anda var olan değerlerin belirsiz sayısını içeren bir denklemdedir. Böylece fonksiyon kavramına varıyor ve modern fiziğin araçlarından birini, analitik geometriyi buluyor. Matematik, gerçekliğin ruhudur: evreni yöneten derin düzeni açıklıkla ortaya koyar o. Matematik gerçekliği kuran da Tanrı'nın varlığı. Descartes, Galilei'yi haklı çıkarmıştır ve aynı zamanda da Platon'un Aristoteles'ten öcünü almaktadır.

Her nesne, alanda bir yer tutar ve bir başkasının yerini alabilir. Ancak, terk ettiği alan boş kalmaz. Böylece, tüm evren dolu olarak görülmelidir. Evrensel uzam sonsuz olarak bölünebilir; bu süreçte bölünmez bir atoma rastlayamayız. Böylece, atom diye bir şey yoktur. Ancak, var olan, boyutları birbirine eşit olmayan, değişik biçimlerde gözenekli küçük uzam parçalarıdır. Bu parçalar arasında ve bu parçalarda pek ince ve akışkan bir madde vardır; tüm evrene kesintisiz yayılmıştır bu madde. Tanrı, bu maddeyi harekete geçirir, bir anda her yana yayılır. Evren, uçsuz bucaksız bir mekaniktir; mekaniklik evrenseldir. Su, toprak, hava, tüm nesneler değişik biçim ve büyük ülkelerde yığınla küçük parçadan oluşmuştur; bu parçaların arası da ince, akışkan bir maddeyle doludur. Uzun, birleşmiş, kaygan küçük parçalar sert nesneleri, toprağı, ağacı vb. meydana getirir. Akışkan maddeyi, güneşin parlak ışınları harekete geçirir; bu akışkan madde, sinirlerimizin küçük ağlarını, olduğundan da güçlü hareket ettirirler. Sıcaklık duygusunu bize veren budur. Yeryüzündeki nesnelerin gözeneklerinde bulunan akışkan madde, güneşin ışınlarınca güçlü olarak harekete geçirildiğinde, o da bu nesnelerin küçük parçalarını güçlü biçimde hareket ettirir; hareketleri için yeterince yer bulamayan bu küçük parçalar, tıpkı bir ovada, gelip geçenlerin çıkardıkları toz gibi havaya yayılır. Buharı, çeşitli türdeki bulutları oluşturan bu küçük parçalardır. Bu bulutlar, yeryüzüne doğru birden inerlerse fırtınaya neden olurlar; bir bulut bir başka bulutun üstüne düşerse, bundan da şimşek, yıldırım, hava çevrintisi doğar.

Nedir çevrinti aslında?

Akışkan madde evrensel uzamı doldurur. Zorunlu olarak daire biçiminde hareket eder o: Bir nesne, uzayda, bir başka nesnenin yerine geçmek için yerini değiştirdiğinde, vardığı noktadaki nesneyi itip atmak zorundadır. Aynı şeyi bu itilip atılan nesne de yapar ve ilk nesnenin bıraktığı boşluğu bir başkasının gelip doldurmasına değin sürer bu. Böylece, hareket daire biçimindedir ister istemez. Bunun sonucu şu ki: Evren, akışkan maddenin çevrintileriyle doludur; gezegenleri, Güneş'in çevresinde döndüren de budur. Kopernik'in, Kepler'in, Galilei ile Harvey'in tanımladıkları tüm hareketleri açıklayacak olan işte bu çevrintilerdir.

Böylece, dünyada her şey mekaniktir ve mekanikte de geometrik ya da geometrik benzeri öğeler vardır ancak.

Hayvanların bedenleriyle insanınki birer makinedirler. Hayvanlar salt makinedir; yalnız, insanın bir ruhu vardır, ama bir makineye bağlı ruh. Bedene hareket ve sıcaklık veren ruh değildir ve ölüm, ruhla bedenin ayrılmasının değil, bedenin başlıca parçalarından birinin bozulmasının sonucudur. İnsan-makine, ruhun müdahalesi olmadan işler. Ruhta düşüncelerimiz vardır yalnızca: Beynin, başta dış nesnelerin etkisiyle olan hareketleri de ruha çeşitli duyguları aşılar: Bunlar tutkulardır. Ruhun eylemleri ise irade olarak ortaya çıkar.

Ve insan iradesi özgürdür; asla zorlanamaz.

Mutluluk da gelse gelse erdemden gelir bize: Erdem, yalnızca bize bağlı, yani "cüzi irade"mizin sonucu olan şeyleri isteme arzusudur. Tanrı, yanılmaz ve değişmez bir kararla, bazı şeylerin bize bağlı, bazı başka şeylerin de kaçınılmaz bir zorunluluğun sonucu olmasını istemiştir. Yalnızca kendi cüzi irademizi kullanmanın bize sağlayacağı büyük yararları göz önünde tutmak: Yücegönüllülük bu yolla kazanılabilir. Böylece, insan kendisinde, yücegönüllülük tutkusunu harekete geçirebilir; sonra da onu alışkanlığa, yani erdeme dönüştürebilir.

Görülüyor ki Descartes, klasiklerin yücegönüllülüğüyle bağları yeniden kurmaktadır.

Descartes'ın zaferi

Descartes'ın düşüncesi, giderek Descartesçı sistem büyük bir zafer kazandı. Bossuet, Spinoza, Malebranche, Leibniz, tüm

bilginler, daha yerinde bir deyişle, kafalarında bir düşünce kırıntısı olan herkes onun çömezi oldu ya da onun etkisine uğradı. Hatta salonlar, özellikle de 1660 yılından sonra, Descartesçılığın tutkunu oldular. Descartes, La Fontaine'in dediği gibi, "eskiden yaşasaydı Tanrı olarak görülebilecek bir ölümlü" haline geldi. Reneri, onun öğretisini, Deventer'de ve Leiden'de anlatırken, "Işığım, güneşim, tanrım" diye söz eder ondan. Bir başkası, Heerebord, "Filozofların en büyüğü, gerçeği, felsefeyi ve düşünce özgürlüğünü koruyup kurtaran ve öcünü alan" (1647) diye nitelendirir. Öğrenciler, Descartes'ın düşünceleri için yumruk yumruğa dövüşüyorlardı. Hollandalı büyük bilgin Huygens de "yüzyıllar böylesini yaratmadı" derken, Descartes'ın kazandığı evrensel başarının bazı nedenlerini sayar ve bir yerde öyle der: "Eskiye karşı tiksinti vermekle yetinmemek; doğada ne ki var, onları anlamanın yollarını göstermek: Felsefesinin asıl öğütlediği budur."

Bu kadar mı?

Daha fazlasını yaptı Descartes. İnsana, yaşamanın, mücadele etmenin, yaratmanın nedenlerini ve kanıtlarını yeniden verdi. Kesinliği yeniden buldu; insan iradesine ve aklına, bilimin değerine güveni sağladı ve insanda birliği yeniden kurdu: Artık, onun sayesindedir ki, cüzi iradenin egemen olduğu barış içinde bir iç yaşam ülküsüne kavuşmuştu insan; ama daha da önemlisi, evren üstüne bütünlüğüne bir açıklamaya. Yalın bir ilkeye dayanıyordu bu ve gerçekten bütünlüğüne bir açıklamaydı.

BÖLÜM VI

17. YÜZYILDA AVRUPA KÜLTÜRÜ (3): YENİ SORUNLAR VE YENİ ÖNERİLER

Avrupa'da 17. yüzyılın ikinci yarısı, yeni iktisadi ve sosyal sorunların yanı sıra kültür yaşamında da yeni sorunlarla karşı karşıyadır; bu sorunların çözümü için yeni öneriler sürülür ileriye.

Descartesçılığın yankılarıyla girelim konuya.

DESCARTESÇİLİĞİN YANKILARI

Descartesçılığın yankılarını anlatmadan önce, Avrupa'nın kültürel coğrafyasına bir göz atmakta yarar var.

Bilgi Cumhuriyeti

Tüm Avrupa, kültür adamlarından oluşan büyük bir cumhuriyettir; bir "Bilgi Cumhuriyeti"dir bu. 16. yüzyılda İtalya'da, 17. yüzyılın ilk üç otuzlu yıllarında Fransa'da açılıp serpilmiş olan düşünce yaşamının merkezi, kuzeye doğru yürüyüşünü sürdürmektedir. Yüzyılın sonlarında en büyük yaratıcı rol, burjuva anlayışının egemenliğinde tam bir iktisadi ve siyasal gelişme içine girmiş olan İngilizlerdedir. Newton'un *İlkeler* adlı eseri 1687'de yayımlanır; Locke'un *Denemeler*'i de 1690'da. 1702'den başlayarak, İngiliz edebiyatı tam bir yeniden doğuş içindedir. 1712'de İngiltere, yayımlanan eserlerin sayısı ve niteliği bakımından Fransa'yı geçmiştir. 1713, yani Utrecht Antlaşması'nın yapıldığı yıl, Berkeley'in, Pope'un, Swift'in, Arbutnoth'un, Addison'un, Steele'in, dehalarının en yüce noktasına vardıkları mucizeli bir yıldır aynı zamanda.

Fransa, klasik yazarlarının dövüp tavına getirdikleri ve Avrupa'nın gereksinmelerine de yanıt veren dili sayesinde o pek büyük yerini korumaktadır. Fransızca Latincenin yerine geçer. "Herkes, Fransızca konuşmayı öğrenmek istiyor; iyi bir eğitimin kanıtı olarak görülüyor bu; Eski Yunan ve Roma

yazarlarının eserleri her yanda çevrilip durmakta ve bilginler, Latincenin eski yerinden kovulup atılmasının korkusunu duymaya başlamışlardır." Ünlü *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri* 1684 yılında böyle yazar. İngiltere'den ta Moskova'ya değin Avrupa'nın hemen her ülkesine ve bu arada Amerika'daki İngiliz kolonilerine de sığınıp yayılmış Fransız Protestanlarının oynadıkları bir aracı rol vardır ki, pek büyüktür.

En önemli sığınma ülkesi de Hollanda'dır.

Ulusların gelip buluştukları bir yol ağzı olan Birleşik Eyaletler'de her ülkeden insana rastlanmaktadır: İngilizler, İskoçyalılar, Danimarkalılar, İsveçliler, Polonyalılar, Macarlar, Almanlar oraya gitmekte, Leiden'de, Groningen'de, Utrecht'te öğrenimde bulunmaktadırlar. Fransız Protestanlarının gelişiyle de Avrupa'nın büyük gazeteleri kurulup yayımlanmaya başlar: Pierre Bayle'ın *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri* (Mart 1683), Jean le Clerc'in *Evrensel ve Tarihsel Kitaplığı* (Ocak 1686), Henri Basnage de Beauval'ın *Bilginlerin Eserlerinin Tarihi* (Eylül 1687) ilk hatıra gelenler. Bu yayınlar, İngiliz devrimini hazırlayan –Hollanda'ya sığınmış– İngilizleri de etkiler. Jean le Clerc, Basnage, du Bose, Jurieu İngiliz Devrimi'ne gerekçe olacak dinsel ve siyasal düşüncelerinin olgunlaşmasında Locke'a yardımcı olurlar; bu düşünceler evrensel bir etki yaratacaktır sonraları. Devrimden sonra da İngiltere'ye sığınmış Fransız Protestanları İngiliz eserlerini çevirdiler; aydınlık, düzen, incelik, ağırbaşlılık eklediler onlara ve bu eserler bütün Avrupa'ya yayıldı böylece. Bu Fransızlardan Pierre Coste, Londra Krallık Derneği'nin üyesi oldu üstelik; La Bruyère'i, La Fontaine'i, Montaigne'i İngilizceye çevirtip yayımladı; ayrıca Locke'un *Felsefi Deneme*'sini (1700), Newton'un *Optik Üstüne Deneme*'sini (1704), Shaftesbury'nin *Alay Üstüne Deneme*'sini çevirdi. Böylece, Fransız Protestanlarının oluşturdukları bir büyük cumhuriyet sayesinde düşünceler alınıp veriliyor, birbirleriyle karşılaşıp karışıyor, giderek gelişip zenginleşiyordu.

Descartesçılığın yayılışı ve kilise.
Spinoza ve Malebranche

Descartesçılık her yana yayıldı. 1657'de, Descartes'ın öğretisi Hollanda üniversitelerinde kürsülerde açıkça öğretiliyordu. 1657-1666 yılları arasında Latince asılları, Fransızca çevirileriyle, özellikle mektupları da katılarak, Fransa'da yayımlandı.

Böylece, Descartesçılık, her ülkede ve her okumuş yazmış çevrede ilerleyebildi. Fransa'da büyük soylular, büyük burjuvalar, serbest meslek sahipleri, büyük din tarikatları buyur ettiler onu. Gerçek Descartesçı akademiler kuruldu; bazı şato ve prens malikânelerinde, Paris'in en güzel konaklarında her hafta Descartesçı bilimsel konferanslar verilmeye başlandı. Markiz de Sablé (Madeleine de Souvré), Madam de Sévigné, kızı Madam de Grignan, Madam de La Fayette, La Rochefoucauld, Arnauld Descartesçıdırlar; Oratoryenlerde, Benediktenlerde, Augustenlerde Descartesçılık öğretilir oldu. İngiltere'ye de geçti Descartesçılık ve Cambridge ile Oxford üniversitelerini ele geçirdi. Cenevre'ye de girdi, İtalya ve Almanya'da birçok kültür adamını fethetti. 1686'da Fontenelle, *Dünyaların Çokluğu Üstüne Konuşmalar*'ı yayımladığında doruk noktasına varmıştı öğreti.

Bununla beraber, kilise hep karşı çıktı Descartes'a. Descartes, dini kurtarmak istemişti; oysa kurduğu sistem, din için tehlikeli oluyordu. Maddeyi uzama indirgiyordu. Öyle olunca da kudas töreninde ekmekle şarabın İsa'nın etiyle kanına dönüşmesi (*transsubtantiation*) nasıl anlaşılacaktı? Ekmek, uzamın bir parçası olarak bir yer tutmayı sürdürürken, yine uzamın bir parçası olarak İsa'nın eti, ekmekte olabilir miydi? Tözler öğretisine göre anlaşılabilir olan bir şey, Descartes'ın uzama dayanan öğretisinde mutlak olarak anlaşılmaz hale geliyordu. Descartes'ın Tanrı'sı, soğuk suratlı bir geometrici, sert bir mekanikçiydi; bu sistemde İsaac'ın, İbrahim'in ve Yakub'un canlı Tanrı'sı tanınmaz durumdaydı. Descartes, tanrıcılığa (deizm)* götürüyordu ki, hemen hemen tanrıtanımazlık kadar zıttı Hıristiyanlığa.

Descartes, tehlikeli çömezler yaratıyordu. Kendisi de bir eylem adamı olarak metafiziğini, bilimin ve aklın değerini ortaya koyabilecek derecede hazırlamamış mıydı? Descartesçılar, daha da güç beğenir insanlar olarak, sistemi daha ileri götürmeye kalktılar. Ancak, Descartes'a karşı Descartesçı sezgiyi tümdengelime biraz bağlı tutup Descartesçılıktan, kendi duygusal yeğlemeleri doğrultusunda tehlikeli biçimde sonuçlar çıkardılar. Öte yandan, doğuştan düşüncelerin olduğunu kabul etmek, uygulamada bireysel duyguya yer veriyordu; bu yanıyla da akılcı ve mekanik, ama çeşitli sistemlere yol açacaktı.

* Tanrıyı yalnızca bir ilk neden olarak kabul eden ve ona başkaca hiçbir nitelik ve güç tanımayan, tüm dogmacı dinleri yadsıyan görüş.

Söz konusu Descartesçılar arasında, Spinoza ile Malebranche, bu "Tanrı sarhoşları" böyle ortaya çıktılar.

Amsterdamlı Yahudi Spinoza'nın (1632-1677) eserleri ancak ölümünden sonra yayımlandı. Ne var ki, düşünceleri çok önceden biliniyordu: Hıristiyan dostları için 1660 yılında kaleme aldığı *Kısa Kitap;* 1665'ten başlayarak hemen hemen tamamlanmış *Etika*'sının elden ele dolaşan kopyaları; son olarak da 1670'te yayımlanan *Teolojiko-politik Kitap* düşüncelerinin temellerini içeren eserlerdi. Spinoza, Tanrı'nın bilinmesi yoluyla kurtuluşu öne süren bir öğretiyi savunuyordu. Ne var ki ona göre "uzam, Tanrı'nın bir sıfatıydı." Çağdaşları buradan kalkıp hiç de haklı olmayarak şu sonuca vardılar: Spinoza'ya göre, Tanrı cismani bir şeydi ve dünya ile karışıyordu. Bayle, öyle diyordu: "Spinoza'nın sisteminde, Almanların bin Türkü öldürdüklerini söyleyenler yanlış bir şey söylemişlerdir, meğerki Almanlara dönüşmüş Tanrı'nın bin Türke dönüşmüş Tanrı'yı öldürmüş olduğunu kastetmiş olsunlar." Spinoza panteizmle suçlandı; bu ise Hıristiyanları irkilten bir öğretiydi; çünkü Hıristiyanlık, dünyadan ayrı, bir kişi olarak Tanrı anlayışı üzerine kuruluydu.

Oratoire rahibi Malebranche'ın (1638-1715) hücresinde, yeğeni Matmazel de Wailly'nin salonunda, çömezi Markiz de L'Hôpital'in sokağında yığınla mürekkep yalamış büyük burjuvanın, gazetecinin, büyük senyörlerin, yabancı gezgin ve bilginin toplaştığını görüyoruz. Hatta *Gerçeğin Araştırılması* (1674), *Hıristiyan Düşünceler ve Ahlak Kitabı* (1683), *Metafizik ve Din Üstüne Konuşmalar* (1688) adlı eserleri yayımlanmadan düşünceleri yayılır. Malebranche'a göre her şey Tanrı'ya götürür bizi; her şeyi yapan odur ve onda biz her şeyi görürüz. Ne var ki, Tanrı ancak genel iradeler ve en yalın yollarla hareket eder. Bunun sonucu olarak, Tanrı'nın özel bir iradesini ortaya koyar gibi görünen her şey, Tanrı'nın insan olarak meydana çıkması, İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek insanlığı kurtarması, mucizeler, Tanrı inayeti, bütün bunlar genel kanunlara, evrenin düzenine girmektedir. Malebranche, Hıristiyanlığın gerçek olarak gösterdiği ne ki var, çıkarıp atıyordu; hatta Âdem'in yaptığı yanlış ve ilk günah, evrensel kanunların sonucudur; Tanrı bile evrensel düzendir. Mekanizm anlayışının egemen olduğu bir dönemde, daha birçokları, Tanrı'yı bir kanunlar sistemi ya da bir ilke olarak yorumladılar.

Özetle, kilise Descartesçılığın karşısına çıktı. Fransa'da 1671'de Sorbonne, yalnız Aristoteles'in öğretilmesini istedi; ve kral, taç giyerken içtiği anda uyarak, Descartes'ın sisteminin öğretilmesini yasakladı (1671, 1675, 1678). Kimi dinsel çevreler buna uydular. 1680'de Regis'in Descartesçılığa dayanan konferansları yasaklandı. 1691 ve 1704 yıllarında kral, Paris Üniversitesi kolejlerine bağlı felsefe profesörlerinin elinden, Descartesçı ilkeleri öğretmeyecekleri hakkında yazılı bir belge aldı. Malebranche'ın eserleri yasak kitaplar listesine geçirildi (1709).

Bilimde ilerlemeler ve Descartesçılık

Öte yandan, yayılan Descartesçılık da büyük ustanın ortaya koyduğu biçimiyle değildi; başarı kazanan, bozulmuş, Gassendi'cilik ve atomculukla yumuşatılmış bir Descartesçılık oldu. Kimi filozoflar, tek bir ilkeden çıkarsamalara başvurmadan, birbirinden kopuk olayların mekanist açıklamarıyla dolu bir liste çıkarıyorlardı ortaya. Bunun yanı sıra fizikteki buluşlar da birçok noktada Descartes'a hak vermiyordu. Descartes, olaylara belli bir kayıtsızlık göstermişti; çıkarsamalarda bulunmuştu ve ona göre deneyim, tümdengelim ile bir olayın saptanması ânı arasındaki bir uyuşmaydı. Daha önceden bilinen olayların, onları doğrulamaya gitmeden, mekanist bir açıklamasıydı yaptığı. Kendisinden önceki açıklamaları eleştirmişti; olaylar içinse pek seyrek davranmıştı böyle. Yıldırımın taşa dönüştüğünü kabul ediyordu; akan yıldızlar ile kuyrukluyıldızlar ise, gökyüzünde ateşten yayıntılardı sadece. Yürek hakkında Aristoteles gibi düşünüyordu: Yürek, Tanrı'nın yoğun bir sıcaklıkla doldurduğu bir nesneydi; bu sıcaklık kanı kaynatıyor ve buharları da ciğerlerde toplanıyordu; yüreğin hareketlerine yol açan da bu kaynayıştı. Descartes, kan dolaşımını savunuyordu, hatta *Yöntem Üstüne Deneme*'sinde Harvey'in adından da söz etmişti; ancak, onun yüreğin hareketleri hakkındaki açıklamalarını kabul etmiyordu. Harvey, ona şunu göstermişti: Yüreğin hareketleri ani darbeler ve hızlı hareketlerdir; kaynamayla olabilecek şeyler değildi bunlar. Descartes ise kuramını sürdürüyordu; bunu yaparken, Harvey'in açıklamadığı atardamarlardaki kan ile toplardamarlardaki kan arasındaki farkı göz önünde tutuyordu. Şunun için de sürdürüyordu kuramını: Bu kuram, kendi

çıkarsamalar zincirini elde tutma olanağı veriyordu ona. Dostu Mersenne'e öyle yazar: "Açıklamam yanlışsa, bütün felsefem de yanlıştır." Oysa gözlemciler, Harvey'in görüşüne bağlanmak zorunda kaldılar: yürek, büzülüp gevşeyen bir kastı.

Bunun gibi, Descartes, uzam anlayışının sonucu olarak, ışığın yayılışına anlık bir olay olarak bakmıştı. Uzam maddenin özüydü: böylece bir nesne, uzamın sınırlı bir parçasıydı, giderek içine girilemezdi, hareketsizdi. Bu nesnenin hareketinin ve duruşunun tek nedeni, bir darbe olabilirdi ancak. Darbe ise anlık bir eylemdi; böylece ışık, aydınlık nesnelerden göze, bir itişle, sert bir değneğin bir ucundan öteki ucuna gider gibi yayılıyordu. Descartes, deneyim herhangi bir gecikmeyi ortaya çıkardığında tüm felsefesinin temelinden yıkılacağını da ekliyordu; sisteminde her şey birbirine bağlıydı çünkü. Oysa 1676'da, Danimarkalı Römer (1644-1710) Dünya'nın, yörüngesi üzerindeki çeşitli durumlarını gözlemlerken, ilk uydusunun Jüpiter'in gölgesinden çıkıp görünüşünde, ışığın on altı dakikalık bir gecikmeye uğradığını saptadı; ışığın yeryüzüne ulaşıncaya değin bir mesafeyi katetmesinden ileri geliyordu bu gecikme. Römer, ışığın hızını da saniyede 308.000 kilometre olarak hesapladı. Bu hız bugün –aşağı yukarı– havada saniyede 299.778 kilometre, boşlukta ise 299.796 kilometre olarak saptanmış bulunuyor.

Son olarak, Descartes doğa kanunlarının matematik deyimini aramaktan vazgeçmişti. Gerçekten, onun mekaniği, bir çarpmanın mekaniğiydi. Çarpmanın ilk nedeni, hareketin korunmasına varan tanrısal değişmezlikti. Bu ilk nedenden ikinci nedenler, eylemsizlik ilkesi, sonuçları yedi kanun halinde dile getirilen nesnelerin çarpmasının genel ilkesi, son olarak da sertlik ilkesi çıkıyordu. Descartes, nesnelerin çarpmasının genel ilkesini şöyle tanımlıyordu: "Hareket eden ve yolunda bir başka nesneye rastlayan bir nesne, karşılaştığı nesnenin direncinden dolayı düz bir çizgide ilerleyemeyecek kadar güçlüyse, öteki nesneyle beraber hareket eder ve ona verdiği ölçüde hareketinden yitirir." Oysa Leibniz (1648-1716) 1676'da sonsuz-küçük hesabını bulduktan sonra, Descartes'ın, hareketin korunması kanununun yanlış olduğunu gösterdi: Bunun gibi, Leibniz'e göre, Descartes'ın çarpmayla ilgili kanunları da sonsuz ilkesinin sonucu olan süreklilik ilkesine aykırıydı. Süreklilik ilkesi, her türlü değişiklikte ortak bir nitelik gösterir: Doğada sıçrama yoktur; bir nesne, bir halden ötekine, sonsuz derecede aracılarla

geçebilir. Gerçeklik, parçalarını hiçbir zaman tüketemeyeceğimiz bir sürekliliktir. Çarpma, basit değil, pek karmaşık bir olaydır ve arkasından, pek küçük değişik hareketleri içine alır: Yavaşlama, nesnelerde karşılıklı değişiklikler, durma, biçimin eski halini alması, hareketlerin toplanması. Bir anlık görünse de bütün bu süren şeyleri, Descartes basit olarak görmüştür. Böylece, hiçbir şeyi hesaplayamayacağı kinetik bir mekaniğe varmıştır. Bunun sonucu olarak da her olay tipi için bir mekanizma tasarlamaya gitmiştir. Oysa birbirinden pek farklı yığınla mekanizmadan aynı sonuç elde edilebilir. Analitik geometriyi bulan, matematiği gerçekliğin özü diye düşünen, matematik fiziği kurtaran kişi, sonuçta içinde matematiğin yer almadığı bir dünya sistemine varmış oluyordu.

Şunu gösteriyordu bütün bunlar: Descartesçı yöntemde temel bir yanlışlık vardı. *Yöntem Üstüne Deneme*'nin yayımlandığı günden başlayarak, yığınla mekanist bilgin, Mersenne, Roberval, Gassendi, Pascal, Hobbes, uzamla maddenin bir tutulmasını gülümsemeyle karşılamış ve akışkan maddeyle çevrintilerden olayların doğuşuna tam bir roman olarak bakmışlardı. Descartesçı "doluluk"a karşı onlar "boşluk"u tutuyorlardı. Aralarından özellikle Blaise Pascal (1623-1662) Descartes'ın akışkan maddesini tözsel bir biçim ve Descartes'ı da bir skolastik olarak görüyordu; ayrıca, varsayım hakkında Descartesçı kurama ve *a priori* dogmatizmine karşı çıkıyordu. Bütün bunlara karşı Pascal, deneysel ve olasıcı bir varsayım düşüncesini ortaya koyuyordu. Çarpıcı sonuçlar elde ediyordu: Suyun borularda yükselişini, o güne değin doğanın boşluktan hoşlanmadığı düşüncesinin tersine, havanın ağırlığıyla açıklıyordu. 1648'deki Puy de Dome denemesiyle, havanın basıncı olduğunu ileri süren Torricelli'nin varsayımını doğruluyordu. *Sıvıların ve Hava Kütlesinin Ağırlığının Dengesi* adlı eseriyle, tüm olayları maddenin hareketlerine bağlıyor, hidrolik baskının ilkesini koyuyor, barometreyi buluyor, dünyanın her yerinde borularda suyun yükselişini hesaplama olanağını ortaya atıyor ve dünyayı çevreleyen tüm havanın ağırlığını hesaplıyordu. 1657'den başlayarak, olasılıklar hesabının temellerini attı. Sonuçlar, kendi varsayım anlayışını haklı çıkarıyordu.

Ne oldu bütün bu gelişmelerin sonucu?

Bütün bilginler, doğa kanunlarına inanıyorlardı; Tanrı da dünyayı dev bir makine olarak yaratmıştı; her türlü sihir ve

büyü kovulmuş, bilim, tüm düzenli hareketlerin bilgisi olup çıkmıştı. Bu arada, Descartes'ın sistemi de sarsılmıştı. Ancak, bir sentezi bir başka sentez yıktı.

Onu başaran da Newton oldu.

NEWTON'UN SENTEZİ

1667'den beri Cambridge Üniversitesi'nde matematik profesörü, 1672'den başlayarak Krallık Bilimler Derneği'nde üye, 1695'ten beri de Londra Darphanesi'nde görevli olan İsaac Newton (1642-1727) 1665-1666 yıllarından başlayarak, matematik, mekanik, optik üstüne çalışmalarını öteki işleriyle birlikte yürütmeye başladı. 1687 Temmuzu'nda *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*'sını yayımlıyordu; 1713 yılında bunun ikinci basımını yaptı. *Optik Üstüne Kitap*'ı 1704'de çıktı. Ancak, 1666'dan başlayarak dostlarına, fluxionlar hesabı ile evrensel çekim üstüne ilk çalışmalarını açıklamış bulunuyordu. 1672'den başlayarak ışığın prizma yoluyla ayrışması görüşü, 1675'ten başlayarak da evrensel çekimi açıklamada düşündüğü ether görüşü Londra Krallık Derneği'nde tartışılmıştı.

Newton'un yöntemi

Newton'un yöntemi Pascal ile mekanistlerin yöntemiydi. Bacon'dan esinlenmişe benzemiyor. İngiliz bilgini David Brewster'e göre Newton, Bacon'a hiçbir şey borçlu değildir: Bacon hiçbir şey yazmasaydı da Newton bulacağını bulurdu; kaldı ki, Bacon'ın yöntemiyle bir şey bulmak da mümkün değildir.

Newton, çözümleme yoluna başvuruyor. "Varsayımlar"ı, yani olayların sonucu olmayan tüm önerileri reddediyor. Araştırmada her türlü varsayıma sırt çevirdiğini söylemek istemiyor –çünkü bu halde araştırma olanağı ortadan kalkardı– bir denemenin doğrulamadığı her türlü öneriyi dışlıyor. Filozof gözlem ve deneyimlerde bulunmalı, bunlardan tümevarım yoluyla genel sonuçlar çıkarmalı ve önerilerine, bazı olaylar onları bütünüyle doğrulayıncaya ya da bu önerilerin istisnaları olduğunu görünceye değin gerçek olarak bakmalıdır. Hiçbir "varsayım", denemeden elde edilmiş tümevarıma dayanan usavurmaları zayıflatamaz: Filozof, olayları açıklamada mutlak olarak gerekli nedenleri kabul edebilir ancak; çünkü doğa, boş

yere bir şey yapmaz; mümkün olan en az ve en yalın nedenleri de sokar işin içine; filozof, Tanrı'nın evrende –o hayran olunacak– düzene yol açan kanunlarını değil, gerçekten var olan nedenleri araştırmalıdır; ve bunları, iradesinin gerçekten özgür eylemiyle seçmelidir. Gerçekten, aynı sonucun birbirinden farklı birçok nedenden doğabileceğine inanabiliriz; ancak, bir filozof için asıl neden, şu anda karşılaştığı sonucu ortaya çıkarmış olan nedendir. İyi bir filozof, bunun dışındakilere yüz vermez. Doğal olarak, filozof matematiğe başvuracaktır; ancak, Galilei ile Pascal'ın anlayışına uyarak, herhangi gizli bir özü ortaya çıkarmak için değil, çok sayıda olayı hesaplamak için yapacaktır bunu. Böylesi bir çözümleme yoluyla bileşiklerden yalınlara, hareketlerden onları doğuran güçlere, sonuçlardan nedenlere ve özel nedenlerden daha genel nedenlere geçilebilir. Sonunda sentez, bilinen ve denenmiş nedenlerden hareket etme ve onlardan doğan olayların düzenini ve durumunu açıklama olanağı sağlar.

Newton'un buluşları

Newton, yeni araştırmaları için gerekli matematik aracı elde etti. 1665-1666 yılından beri fluxionlar yöntemi ile özel işaretleme üzerinde düşünüyordu. Kepler, 1635'ten beri yeni sonsuz kavramından esinlenerek Eski Yunan geometrisinin reddettiği sonsuz büyük ile sonsuz küçük düşüncesine varmıştı. Daireye, tepeleri merkezde ve tabanları çemberde olmak üzere sonsuz üçgenlerden oluşmuş olarak bakıyordu; küre de sonsuz sayıda piramitten meydana gelmiş gibi görünüyordu ona. Descartes, matematiğe, Eski Yunan geometrisinde olmayan hareket düşüncesini sokmuştu. Wallis (1616-1703) *Sonsuzun Aritmetiği* (1655) adlı eserinde, modern geometriyi eskisinden ayıran süreklilik kanunundan yararlanmıştı. Newton, bütün bunları inceledi. Absisin; zamanla ilişkili olarak büyüdüğünü varsayarak, eğrinin alanına, ordinatın uzunluğu ile oranlı biçimde sürekli bir akıyla çoğalan nicelik olarak baktı. Akı deyimini elde etti ve onu sonlu ve sonsuz bir seri tek terimle geliştirdi. Yöntemi, Leibniz'inkine benzeyen sonsuz-küçük yöntemiydi. Leibniz de Paris'te bulunduğu ve Huygens'in de dikkatini matematiğe çevirdiği bir sırada, 1674-1677 yılları arasında, diferansiyel ve integral hesapları bulmuş ve bunları bugün

de kullanılan işaretleriyle birkaç yıl sonra yayımlamıştı. Ne var ki, buluşundan, doğa kanunlarını hesaplamada yararlanamadı. 1699 yılından başlayarak, sert ve acı bir tartışma çıktı ortaya: Newton, Leibniz'in buluşunu, Leibniz de Newton'unkini çalmakla suçlanıyorlardı.

Araçlarını böylece bulmuş olan Newton, Kepler'le Galilei'nin çözmeden bıraktıkları bir sorunun üzerine eğildi. Bir nesnenin düz bir çizgi halinde olan yeknesak hareketini değiştirmek için bir dış güç gereklidir. Böyle olunca, yıldızları uzayda doğru bir çizgi izlemekten saptırıp onlara eğriler çizdirten hangi güçtür o halde?

Buradan hareketle, genel çekim kanununu bulacaktır.

Newton'un hareketle ilgili kuramı üç kanuna dayanıyordu:

1. Her nesne, durumunu değiştirmeye zorlanmadıkça, hareketsiz kalır ya da düz bir çizgi halinde yeknesak hareketini sürdürür. Bu kanunu, daha önce Descartes dile getirmişti.

2. Hareketteki değişme, güçle orantılıdır ve gücün dayattığı yönde olur. Bu kanunu da Galilei'nin vardığı sonuçlardan çıkarıyordu.

3. Her etkinin karşısında, hep ona eşit bir tepki vardır; ya da iki nesnenin birbiri üzerindeki karşılıklı etkileri, hep birbirine eşit ve zıttır. Asıl Newton'un olan kanun ise budur.

Hesapları, uzayda yoğun tanecikler bulunduğu düşüncesine götürmüştü onu. Bu tanecikler, boşlukta ya da hiç olmazsa yoğunluğu pek az bir ortamda hareket ediyorlardı. Newton, ayrıca Descartes'ın çevrinti ve doluluk düşüncesine de karşı çıkıyordu. Böylece Newton, boşluk ve evrensel çekim üzerine kurulu bir atomistik mekanik ortaya çıkardı. 1666 yılından başlayarak, prizma yoluyla Güneş ışığını ayrıştırıyor, bunun nedenleri üzerinde kalmayıp ilk nedene doğru çıkıyordu.

Yani?

Newton'un etkisi

Şöyle düşünüyordu: Nesnelerin düzeni, zekâ sahibi bir etkenin yönetiminde olmak gerekirdi; kör bir yazgı, doğanın yalın kanunları gezegenleri, yörüngelerinde belli bir düzen içinde hareket ettiriyor olamazdı; bir "ebedi saatçı" vardı. Ancak, dünyayı tanrının bir parçası olarak göremezdik; bu tanrı kişisel bir tanrıydı. Böylece bilim, yeni bir doğal din anlayışına yol açı-

yordu; bir "deizm"di bu ve vahyedilmiş dini tamamlayacaktı. Newton'un eserlerini çeviren Fransız Protestanı Costes şöyle yazıyordu: "Şimdi Efendimize ve her şeyin Yaratıcısına daha büyük bir coşkuyla tapıp hizmet edebiliriz ve felsefeden sağlanabilecek en büyük yarar da budur... Newton'un bu büyük eseri, böylece, imansızlar ve tanrıtanımazların hiçbir zaman yıkamayacakları güçlü bir kale olacaktır; onlarla başarıyla savaşmak isteniyorsa, silahları bu eserde aramalıdır."

Newton'un sentezi, coşkuyla karşılandı İngiltere'de. Pope, şöyle diyecektir: "Doğa ve doğanın kanunları gecenin karanlığı içindeydiler. Tanrı buyurdu: Newton olsun ve ışık oldu!"

BİLİMDE YENİ İLERLEMELER VE SONUÇLARI

Bununla beraber, İngiliz Descartesçılar ile *Kıta* Avrupası'ndaki büyük bilginler, Newton'a karşı sert bir muhalefete başladılar; Huygens, Leibniz, Paris Bilimler Akademisi, tüm Descartesçılar, Fontenelle, Cassini, Réamur, İtalyan Poleni onun kuramına karşı çıkıyordu. Huygens, genel çekim ilkesini anlamsız buluyordu, Leibniz de.

Hepsi, genel çekim kanununda gizli bir nitelik görerek reddediyorlardı; hareketin apaçık nedeni, çarpma ya da itmeydi onlara göre. Newton'cuların yanıtı ise şuydu: Varlığı, deneme ile tanıtlanmış nitelikler hakkında açık ve aydınlık bir düşüncemiz olmasa bile onları gizli olarak karşılamamamız gerekir.

Müminler de pek kızmışlardı. Leibniz'e göre Tanrı, evrensel akıldı. Oysa Newton'a göre Tanrı, nesneleri ve doğa kanunlarını keyfi olarak seçmişti; evrene müdahale edip korumakta bir sanatçı gibi hareket ediyordu. Leibniz, tanrısal bilgeliğe bir sövgü olarak karşılıyordu bu düşünceyi. Newton gibi düşünmek, Tanrı'nın dünyayı kurduğu, mucizelerin dışında bu dünyanın yalnız başına hareket edemediği, Tanrı'nın hareketi sürdürmek için durmadan el attığını akla getirmek, Tanrı'nın gücüne ve yetkinliğine karşı bir hakaretti. Sonuç olarak Leibniz, "boşluk" düşüncesine karşı Descartesçı "doluluk" düşüncesinden yana çıktı; çünkü madde olduğu ölçüde, Tanrı da bilgelik ve gücünü ortaya koyma fırsatını elde etmiş olacaktı.

Ne var ki, Descartesçılar, çevrinti düşüncesini korumak için umutsuzca çaba harcıyorlardı. Kuyrukluyıldızlar pek can sıkıcıydı. Halley (1656-1742) 1337 ile 1698 yılları arasında gördüğü

34 kuyrukluyıldızın yörüngelerini saptamıştı. 1531, 1607, 1682 yıllarında görünen kuyrukluyıldızların yörüngelerinin öğeleri arasındaki benzerliklere bakarak, onu aynı kuyrukluyıldıza bağlıyordu ve 1758 yılında bunun yeniden görüneceğini daha önceden haber veriyordu. 1702'de La Hire, kuyrukluyıldızların böyle gelip gelip kaybolacaklarını reddediyordu; bir kez görünürdü onlar ve böylece bir anda yanıp sonra kaybolan geçici ateşlerdi hepsi de. Araya Cassini'nin, Villemont'nun gözlem ve düşünceleri karıştı. Olayları açıklamada, Descartesçı çevrinti düşüncesi yine işin içine sokuluyordu. Ne var ki, gözlem ve hesaplara denk düşmek için Descartesçı açıklamayı daha karmaşık hale getirmek gerekiyordu; Newton'cu açıklama ise, olabildiğince yalınlık sağlıyordu konulara. Öyle de olsa, 1713-1714 yıllarına doğru Descartesçılar, kesin olarak kanmış olmaktan hâlâ uzaktaydılar; onlarla Newton'cular arasındaki kavga alabildiğine azgınlaşmıştı.

Tam bir bunalım içindeydi bilim dünyası.

Doğa bilimlerinde ilerlemeler

Kimyacılar, mekanizmi kendi bilimlerine sokuyorlardı.

Nicolas Lémery (1645-1715), Paris'te, *Kimya Dersleri*'nde (1675) olayları modern felsefenin, yani Descartesçılığın ilkeleriyle, açıklıyordu: Altın suyunun altın üzerindeki etkileri altın suyundaki "uçlar"dan: asitlerin ekşi tadı, kristalleşirken aldıkları köşeli biçimler, içlerindeki sivri taneciklerden geliyordu. Kaleviler asitlerde köpürüyorlardı, öyleyse onların tanecikleri gözenekliydiler ve asitlerin sivri uçları içlerine giriyordu. Cıva, hep sıvı haldeydi, çünkü tanecikleri yuvarlaktı. Bir başka Fransız kimyacısı Nicolas le Fèvre, paslanan nesnelerin ağırlaştığını saptıyordu; aslında niteliklerinden tanıdığı oksijen hakkında "evrensel ruh" diye bulanık bir düşüncesi vardı. Bu evrensel ruh, ışık biçiminde yıldızlardan çıkıyor, havada "nesneleşiyor", madenlerde, bitkilerde ve hayvanlarda hemen aynı sonuçları doğuruyordu; bitkilerde hareket ediyor, kanı inceltip akışkanlığını sağlıyordu.

İngiliz Robert Boyle (1627-1697) Descartes ile Newton'un görüşlerini sokuyordu kimyaya. Ona göre basit cisim hiçbir araçla bölüp ayrıştıramayacağımız bir nesneydi. Doğada bütün olup bitenler mekanik olarak açıklanmalıydı ve cisimler arasındaki farklar sadece

taneciklerin boyuna, biçimine ve hareketine bağlıydı. Hava, alevin doğup sürdürülmesi için gerekliydi; yanma ve solunumda da aynı rolü oynuyordu. Böyle, tuğlayı, kurşunu ve kalayı aleve tutuyor ve sonra bu nesnelerin görünüşlerinin değişip ağırlıklarının arttığını saptıyordu. Ona göre, alevin içindeki ışığın tanecikleri kurşuna, kalaya ve tuğlaya girmiş, onların atomlarıyla kaynaşmış ve sert nesneler ortaya çıkmıştı.

Alman Becker, cisimleri, ayrışmaz ve bileşik diye sınıflandırıyordu; bileşikler elde edildikten sonra, ayrıştırılabilir ve onu oluşturan nesneler nitelikleriyle beraber yeniden ortaya çıkarılabilirdi (1669). Bir başka Alman Stahl'a (1660-1734) göre, atomlar birbirinden farklıdır ve kendilerine özgü nitelikleri vardır hepsinin. Kimyasal kaynaşmanın canlı bir yanı vardır; aynı türden atomlar –doğal olarak– birbirlerini ararlar. Bir maddenin kireçlenmesinin çeşitli organik özlerin yanmasına benzeyen bir olay olduğunu, yine bu kimyacı buldu.

Descartesçılık, mekanizm ve deneysel yöntem doğa bilimlerine de –derinliğine– giriyordu. Ne var ki, Descartes'ın makine-hayvan görüşü birçok fizyolojistleri yanlış yollara sürükledi. Kimisi mekaniği olduğu gibi, bir farklı olaylar düzenine uygulamaya başladılar. Matematikçi, astronom, fizikçi Borelli (1609-1679) *De motu animalium* adlı eserinde (1680) canlı varlıkların hareketine dar bir mekanik açıdan bakıyordu. Birer hekim olan Baglivi (1669-1708) ile Boerhaave, matematik, statik, hidrolik ve ağırlıkla ilgili ilkelerin canlı varlıklara uygulanmasını pek hayranlıkla karşılıyorlardı; çünkü onlara göre, bu dişlerle donanmış makineler kerpeten değil de neydiler? Mide bir boynuzdu; tüm damar sistemi su tüpleri; yürek bir zemberek; iç organlar sadece birer kalbur ve süzgeçtiler; akciğerler de bir körük. Birer ip değil de neydi kaslar? Gözler birer makara değil de neydi? Öyle olunca da bedendeki sıvılardan çok, liflere önem veriyorlardı. Lifin bir ses perdesi olmalıydı; ses vermiyorsa hastalık ve ölümdü bu. Böylece, uyarıcılardan oluşan bir tedavi uyguluyorlardı: Kızgın demirler, ovup ovuşturmalar, vantuzlar, yakılar, kınakınalar; Galenus'cu tıbbı da tahtından indirmeden yapılıyordu bunlar. Stahl, yaşamın unutulmuş olmasından şaşkına dönmüştü; ancak, kendisi de Rönesans'ın dirimselciliğine (vitalizm) dönmüştü. Yaşamın ilkesi ruhtu; organların işleyişini yöneten ruhtu ve en âlâ da o yönetebilirdi. Böylece, doğal tepkilere saygı duyulmalıydı; bedene yüklenmiş maddelerden ruhun kendini

kurtarma çabası demek olan yüksek ateşin üzerine gidilmemeliydi.

İlerlemeler, özellikle anatomide gerçekleşti. Gözlemciler, –Robert Hooke'un yetkinleştirdiği– mikroskobu ve damarlara renkli sıvılar şırınga eden yeni teknikleri kullanıyorlardı. Eustachio, Malpighi, Riolen, Glisson, Graaf, Swammerdan böyle çalıştılar. Amsterdam'da Ruysch'in, anatomik parçalardan oluşan bir koleksiyonu vardı. Fontenelle öyle diyordu: "Açık bir kuruluk göstermeyen, kırışıksız, parlak renkli ve yumuşak zarlı bütün ölüler hemen hemen dirilmiş gibiydiler." Malpighi (1628-1694) karaciğer dilimleri ile böbrek cisimciklerini böyle buldu. Glisson, karaciğer damarlarının anatomisini yaptı. Hollandalı Leeuwenhoek (1632-1723) 1677'de erkeğin sperma hücrelerini, 1688'de alyuvarları, kılcaldamarları buldu ve alyuvarların, en ince kılcaldamarları aşmak için sıralandıklarını gördü. Böylece, Harvey'in buluşunu tamamlıyordu. Ancak, ne Malpighi ne de Leeuwenhoek, Aristoteles'çilerle Galenos'çuları inandırabilmişti; onlar felsefi formülleri, Kutsal Kitap'la klasik metinlerden çıkardıkları alıntıları ileri sürüp duruyorlardı habire.

Bu arada bitki fizyolojisi, Mariotte'la Malpighi'nin çalışmaları sayesinde ilerler. Mariotte, *Bitkilerin Yaşamı Üstüne İnceleme*'sinde (1679) şunu gösteriyordu: Bitkiler, besinleri topraktan tam hazır biçimde almıyorlardı; onları kendi gereksinmeleri için hazırlıyorlardı. Malpighi de bitkilerin beslenmesinde –Aristoteles'in reddettiği– yaprakların rolü üzerinde durdu.

Astronomlar sonsuz-büyüklerin dünyasını açarken, gözlemciler sonsuz-küçüklerin dünyasını açıyorlar ve insan organizması ile hayvan organizmaları arasında kaygılandırıcı benzeşimlerde bulunuyorlar ve üreme ile tür hakkında sorunlar ortaya atıyorlardı.

Leeuwenhoek, 1677'de insanda sperma hücrelerini bulmasının hemen arkasından tavşanda, köpekte, kurbağada, balıklarda, salyangozlarda, istiridyelerde de buldu aynı şeyleri; ördeğin yüreğindeki kasların lifleri ile kurbağanın kasları arasındaki benzerlikleri gösterdi. 1688'de, hayvanların kanında da alyuvarları buluyor, ancak balıklarla kuşların alyuvarlarının yumurta biçiminde olduğunu belirtiyordu. 1695-1700 yılları arasında, yaprakbitlerinin bâkire dişiler yoluyla, döllenmesiz çoğaldığını saptıyordu. Malpighi, *Dissertatio epistolica de Bombyce* adlı eserinde ipekböceklerinin yaşamını dile getirdi;

böceklerin yapıları hakkındaki bilgilerin temeli olarak kaldı bu eser. İpekböceğinde, ağustosböceğinde, çekirgelerde ve arılarda soluk borusunu buluyor ve bunun, böceklerde ciğer rolü oynadığını saptıyordu. Hollandalı hekim Swammerdan (1637-1680) *Değişmeler Üstüne Gözlemler* adlı eserde bitin, cırcırböceğinin, çekirgenin, sivrisineğin, bokböceğinin, kelebeğin, karıncanın ve arının yaşamını anlatıyordu. Toscana büyük-dükünün hekimi Redia (1626-1697) yığınla bağırsak kurdu buluyor ve engerek yılanlarında zehir üreten iki bezeyi gösteriyordu. Ne var ki, Redia'nın vardığı sonuçları Charas tartışma konusu yaptı (1678): Ona göre, Redia'nın yaralara koyduğu "sarı özsu" "hiçbir kazaya neden olmadı". Charas, ısırmanın etkilerini engerekteki hayvansal ruhlara bağlıyordu; yılan kızar kızmaz, bu ruhlar "tepesine fırlıyor ve hızla, dişlerin açtığı yaralara giriyorlardı."

Bütün bu gözlemlerden, üreme sorunu yenileşmiş biçimde çıkıyordu. Çoğunluk, kendiliğinden üremeye inanıyordu. Redia, *Böceklerin Üremesi Üstüne Araştırmalar* (1668) adlı eserinde kurtların, cesetlerin çürüyüp kokuşmasıyla kendiliğinden oluşmadığını gösteriyordu. Bir et parçası, iyice sarıp sarmalanmış bir bezde sineklerden korunduğunda, hiç de kurt çıkmıyordu ortaya. Böylece, kurtlar sineklerin bıraktıkları yumurtalardan doğuyordu. Canlı varlıklar ancak tohumların eseridir. Ne var ki, Redia'nın vardığı sonuç sınırlıydı ve mekanizm, Mariotte'u şu inanca götürmüştü: Bitkiler, kuru bir vazoda, taneciklerin bir araya gelmeleriyle doğabilir.

İki eğilim çarpışıyordu: Leeuwenhoek, dölütü sperma hücresinin oluşturduğunu, yumurtaya hiç de gereksinme olmadığını, sadece uygun bir ortamın yettiğini ileri sürüyordu. Ancak, doğanın, ana-babadan her ikisine birden benzemesi halinde, kalıtım sorunuyla karşı karşıya geliyordu. Karşı düşüncede olanlara göre, dölüt önceden oluşmuştu, sperma hücresi ise harekete getirici bir rol oynuyordu. Gerçekten, her iki taraf da önceden oluşma düşüncesinden yanaydılar. Malpighi, 1669'da "tavuğun taslağının yumurtada daha önceden var olduğu"nu sanmıştı. Önceden oluşma kuramı, tohumların birbirine girmesi kuramına götürüyordu. Yumurtada daha önceden oluşmuş dölütün de –minyatür halinde– kendi yumurtalığı vardı; o da yumurtalığı olan önceden oluşmuş bir dölütü içeriyordu vb. Böylece ilk canlıdan başlayarak, bütün onu izleyenler önceden oluşmuşlardı ve tohumları birbirlerine geçmişti. "Tüm insanlık,

Âdem'le Havva'nın bellerindeydi" (1692). Hartsoeker, 1694'te işi hesaba da döküp bu kuramın anlamsızlığı sonucuna varıyordu. Ancak Malebranche'ın söylediği şuydu: "Bu düşünce, Tanrı'nın sonsuz gücünün ortaya koyduğu harikaları, duygu ve hayallerinden doğan düşünceleriyle ölçmeye kalkanlara densiz ve garip görünebilir ancak."

Benzeşimler, türleri belirleme sorununu ortaya koyuyordu. Ancak, ilerlemeler sadece zoolojide olmadı; botanikte de ilerleme görüyoruz. John Kay, 1686'da, *Historia plantorum*'unda türün açık bir tanımını koydu ortaya; oğulcukla ilk yaprakların yapısına dayanan bir sınıflandırma önerdi ve çift çanaklı bitkilerle tek çanaklılar arasındaki temel ayrımı getirdi. Krallık Bahçesi'nde profesör olan Tournefort, *Bitkileri Tanımak İçin Yöntem* adlı eserinde (1694) ağaçları, ağaççıkları, çalı çırpıları ve otları birbirinden ayırıyordu. Her grupta, taçların niteliklerine göre alt ayrımlara gidiyordu. Öneri, açık ve aydınlık olması dolayısıyla tüm bilginler arasında büyük başarı kazandı. Ne var ki, 22 sınıf arasında yalnızca 6'sı doğal gruplara uyuyordu. Montpellier'de profesör olan Magnol, 1689'da "aile" kavramını soktu botaniğe: Bitkilerin, keyfi olarak seçilmiş parçalarına bakarak değil, her bitkinin bir aileye bağlılığını gösteren niteliklerin bütününe göre ayrıma gidilecekti artık.

Sosyal bilimlerin doğuşu

Descartesçılık ile mekanizm, sosyal bilim düşüncesini verir. Kapitalizmin büyük bir gelişme içine girdiği ülkelerde, her ikisi de ömür boyu gelirlerin çoğalması ve yaşam sigortasının başarısından doğan gereksinmelere eklenip demografi biliminin doğuşuna yol açarlar. İlk ölüm listelerini, yaşama olasılıkları hesaplarıyla beraber, Londra ölüm listelerine dayanarak, 1671'de Hollandalı De Witt de yaptı. Halley, Graunt'u, 1693'te Breslau'nun listelerine göre düzeltti. Bu listeler sayesinde Graunt, William Petty, *İnsanlığın İlk Kökenleri* adlı eserinde (1677) Mathieu Hales, geometrik ilerleme halinde nüfustaki çoğalış kanununu düzenlediler; ve Hales, yirmi beş yılda bir misli artma dönemini saptadı; Malthus, daha sonra oransız randıman kanununu koyarken bu kanundan yararlanacaktır. Yüzyıllarca süren betimleme döneminden, kanunlara dayanan bilimsel döneme geçiyordu. Descartesçılık ve mekanizm, her

şeyi rakama dökme alışkanlığını veren kapitalizme ve savaş halindeki devletlerin askeri ve mali gereksinmelerine eklenip yeni bir bilimin doğuşuna yol açtılar.

Birbiriyle savaşmakta olan İngiltere ile Fransa arasındaki güçler ilişkisini hesaplamak amacıyla William Petty (1623-1687), Descartesçılıkla mekanizminden etkilenip yeni bir bilim yaratır: Siyasal Aritmetik (1682-1691). İngiltere ile Fransa'nın zenginliklerini karşılaştırmaktan yola çıkan, sosyal olayların sayısal incelenmesidir bu. Konusu, "sayı, ağırlık ya da ölçüye başvurarak dile getirmek, yalnızca somut kanıtlardan yararlanmak ve sadece temelleri doğada görünür nedenleri göz önünde tutmaktır; ruha, insandan insana değişen kanunlara, tutkulara ve heveslere ilişkin nedenleri incelemek başkalarına bırakılacaktır". Çok olmasa da elindeki sayısal veriler, doğal koşulları –olabildiğince– doğru çözümlemeye girişir; güçleri ve çabaları hesaplar, karmaşık güçleri yalın, sabit ve ölçülebilir güçler işlemine indirger. Onu, başkaları izleyecektir. Sir Dudley North, 1691'de *Ticaret Üstüne Denemeler* adlı kitabın başında şöyle yazacaktır: "Bilgi, büyük ölçüde mekanik oldu."

Devletlerin askeri ve mali gereksinmeleri, istatistiğe yeni bir önem kazandırır. Fransa'da "ahvali şahsiye" sicillerinin tutulmasına özen gösterilmeye başlanır; Colbert'le beraber çeşitli amaçlar için anketler dönemi de açılacaktır. Bu anketlerden Vauban'la Sangrain, Fransa'nın nüfusunun değerlendirilmesine girişirler. İnsan başına değil, "ocak" başına olan sayımlar, alabildiğine eksiklik taşısalar da Vauban (1633-1707), mühendis ve girişimci olarak, ciddi bir istatistiğin nasıl olması gerektiği konusunda gerçekten zekâsını ortaya koyar. 1699'da yazılıp 1707'de yayımlanan *Kraliyet Öşürü* (*Dîme royal*) adlı eserinde, sosyal ve mesleki durumun ölçü alınacağı yıllık bir nüfus sayımını önerir ve sayım formülleri saptar: Kadın-erkek, yaşlı-çocuk, ev sayısı, evcil hayvanlar, ekili ve ekilmemiş topraklar, ormanlar, değirmenler, meyhaneler gibi yığınla öğe, sayımda göz önünde tutulacaktır.

Bilimden tekniğe

Bilim, yalnızca kuramda ve tartışmalarda kalmaz, gitgide maddi yaşama da uygulanmaya başlanır. İktisadi ve sosyal gelişme, kafalarda Descartes'ın geleneğini güçlendirmişti zaten. Descartes'a göre felsefenin amacı, insan soyuna yararlı

olmaktı; tüm yarardı. Öyle olduğu için de insanların yükünü hafifletmek ve doğa üstündeki güçlerini artırmaya çalışıyordu. 1637'de Huygens'in babası için yalın makineler üstüne küçük bir kitap yazar; bu kitapta, ağır işler için otomatlar düşlüyordu, ki bugünkü robotların atalarıdır bunlar. Hollanda'da sanat ve meslek okullarını gördükten sonra zanaatkârlar için bütün gerekli araçlarla donatılmış salonlarda, matematik, fizik ve mekanik dersleri verilmesini öğütler.

En önde gelen zekâlar makine bulmaya çevirirler dikkatlerini.

Aslında mutlakıyetçi devletlerin yapı ve kamusal çalışmaları, kullanılan araçlar idareyi dolduruyor ve bir makineler devrine girildiği düşüncesini zaten veriyorlardı. Fransız Pascal 1642'de, İngiliz Samuel Morland 1666'da, Alman Leibniz 1671-1694 yılları arasında hesap makineleri yapıyorlar; Huygens, boylamlar sorununu çözmek için bir pandüllü saat bulmak için çırpınıyor; Edward Somerset 1655'te, suyu 40 ayak yukarıya çıkaran bir buharlı makine icat ediyordu. Huygens'in asistanı Fransız Denis Papin (1647-1712) 1687'de, bir silindirin içinde hareket eden bir pistonla donanmış ilk buharlı makineyi buldu; Papin 1707'de, bir gemiye uyguladı buluşunu: İngiliz askeri mühendisi Thomas Savery (1650-1716) madenlerdeki suyu pompalamaya yarayan bir buharlı makine için 1693'te ilk beratı aldı. Gerçekten pratik uygulaması olan ilk makine de bu oldu; kentlere ve bazı özel evlere su sağlamada da yararlanıldı ondan. Araştırmalar her yönde ilerliyordu: Cizvit Kaspar Schott, yayımladığı bir kitapta, bir olasılıkla 1653 yılında, Rhone'da denenmiş bir denizaltıdan (?) söz eder.

Sonuçta, nereye vardı bütün bu gelişmeler?

İlerleme düşüncesine ve bilimciliğe!

İlerleme düşüncesi ve bilimcilik

Gerçekten Pascal bir kitaba yazdığı bir önsözde öyle der: "Yüzyıllar boyunca birbirini izleyen tüm kuşaklar, varlığını sürdüren ve durmadan öğrenen tek bir insan gibidir." Eskilerden çok daha fazla şey biliyoruz; şu sonuca varmalı bundan: Bizden sonra gelecekler daha fazlasını bilecekler. Fontenelle 1688'de, *Eskiler ve Modernler Kavgası* boyunca aynı düşünceyi geliştirir; bilim, sonsuz bir gelişmenin yolunu açmaktadır. *Krallık Bilimler Akademisi'nin Yenilenmesinin Tarihi*'ne (1702) yazdığı "Önsöz",

bilime bir neşidedir aslında. Öyle der orada: İnsanları yönetme bilgine düşer; bilgin prenslerin ve fatihlerin üstündedir. Siyasette de eşsiz olacaktır o; çünkü her şeyi en ince hesaplara ve bireşimlere kavuşturacaktır. Bilgilerimiz gitgide yayılacak; görkemli makinenin bütün parçalarını tanıyacağız sonunda. Bilgilerimiz bize güç verecek: Önce, doğruluk ve açıklıkla düşünmenin gücünü; ama aynı zamanda, "çalışmamızı kısaltacak ya da kolaylaştıracak yeni ve hızlı makineler bulma, bize yeni ürünler sağlayacak yığınla etken ya da aracı keskin bir görüşle bir araya getirme gücünü de. Onları hizmetimizde kullanırken, zenginliğimizi de artıracaklar; yaşayışımıza kolaylık getirecek yararlı şeyler elde edeceğiz". İnsanın havada uçacağı bir gün gelecek; "ve bir gün gelecek ki Ay'a kadar gidilecek". Ölüm gerileyecek, yeryüzü bir cennet olacak.

Böylece bilim bir put, bir mitos olur. Bilim mutlulukla ve maddi ilerleme manevi ilerlemeyle iç içe görülür; giderek, felsefenin ve dinin yerine geçme eğilimi içine girer bilim.

DÜŞÜNCE VE DUYGULARDA YENİ BUNALIMLAR

Çelişmeler, düşünce ve duygularda yeni bunalımlara yol açmaktan da geri kalmaz.

Önce, edebiyattaki bir "kuruyuş"tan söz edelim.

Yeni estetik ve edebiyat

Yeni bir estetik doğuyordu ve kaynağı da bilimdi başta. Fontenelle şöyle dile getirir onu: "Geometrik anlayış, başka bilgi alanlarına aktarılamayacak denli geometriye bağlı değildir. Bir siyaset eseri, bir ahlak, eleştiri kitabı, belki hatta hitabet daha da güzel olacaktır onunla. Bir süredir kitaplarda hüküm süren düzen, açıklık, aydınlık, doğruluk, ilk kaynaklarını görülmemiş ölçüde yaygınlaşan bu geometrik anlayışta bulacaklardır." Bilimin ilerleyişi, iktisadi ve sosyal bunalım, burjuvazinin yükselişinin güçlendirdiği yararcı anlayış, işe yarayacak; özellikle de açık ve özlü eserleri istetir olmuştu. Geometrik anlayış ve yararcı yaklaşım, gelip salonların modernizmini güçlendiriyordu; bu salonlarda herkes bilginlere, profesörlere, bilgiçlik taslayanlara, çaba isteyen bütün bu can sıkıcı kişilere saldırmak için böylesi bir desteği yakalamış olmanın mutluluğu içindeydi.

Derinliğin, Eski Yunan ve Roma'nın coşku uyandırdığı, bilgi ateşinin halkı sardığı bir dönem sona ermişti; çetin uğraşılar pahasına her şeyi tanıma merakı çağının yerine büyük savaşların sert disiplinin her şeyden tiksinti yarattığı, mümkün olan en az çabayla her şey hakkında az buçuk bir aydınlanma isteğinin uyandığı bir dönem geçmişti. Aslolan, konuşmalarda parlamak ve hoşa giden bir tavırdı. Latince, uzmanların, ilkçağ yazarlarını gerçekten tanımada bir azınlığın ayrıcalığı olup çıkar; geri kalan, çevirilerle yetinir ve çevirilerde ortaya konan ilkçağ da kibar âlemi için çehresi bozulup değiştirilmiş, çoğu şeyin atıldığı, hafifletildiği, güzelleştirildiği bir çağdır. Bu kibar âlemi, klasik güzellik duygusunu bütünüyle yitirir. Eskiler ve Yeniler tartışmasında Yenilerden yanadır onlar; Charles Perrault'dan, Fontenelle'den yanadır; daha doğrusu, "Louis Çağı"nın Perikles ve Augustus çağlarını aştığını ve "modern" yetkinliğin Eskilerin üstünde olduğunu kim ki ileri sürüyor, onlardan yanadırlar. Tüm Avrupa'da yankı yapar tartışma; her yerde, Lahey'de, Amsterdam'da, İngiltere'de, Almanya'da "modern" estetiğin yandaşları vardır.

Yeni estetik, Descartesçı bilim anlayışının edebiyata taşınmasıdır aslında. Yazarın amacı, yararlı gerçekleri anlayıp yaymasıdır önce; temel nitelikler, "evrensel güzellikler"dir, akıl, sağduyu, yeteneklilik; doğruluk, düzen, aydınlık, mantıktır. Gerçeğe ulaşmak için nesnelerin uzam ve hareketine bakılan fizikteki gibi hareket edilmelidir; duyulur niteliklerden bağımsız davranılmalı, şiir ve hitabet hakkında hüküm verirken kulak ve kalpten bağımsız düşünmelidir. Duyarlıktan, heyecandan, tutkudan, coşkudan, şiirsel sarhoşluktan sakınalım; bütün bunlar imgelem, düş ve deliliktir. Modern şiirsel yaratış bir akıl ve usavurma işidir: Eğer "modern", kendinden öncekilerle böylece çelişmeye düşüyorsa, haklı olan odur: Bilimlerde nasıl bir ilerleme varsa, sanatlarda da ilerleme vardır; ve modern yetkinlik, öteki çağların yetkinliğinden yalnızca farklı değil, üstündür de ondan. Bu düşünceden hareketle Houdar de La Motte, Homeros'u yetkinleştirmeye kalkar: Onda kendince "yararsız" gördüğü tüm niteleme, hayal, karşılaştırma, saflık, düşüklük, tarihsel özellik, yerel renk, bir barbar uygarlığı hatırlatan ne ki var her şeyi temizleyip atar. Eski Yunan'ın karmaşık ama ahenkli, renkli, canlı şairinin eserini olaylara, anlaşılır ve evrensel öğelere indirger. Ne var ki, yakınmalar baş-

lar: Boileau, "Descartes, şiiri boğazlıyor" diye haykırır. En iyi "modern" kitap, muhalefetin sosyal gözlemcisi La Bruyère'in *Yaradılışlar*'ıdır (*Caractères*). Dehayı horlayan, ortadan aşağı insanların hoşuna giden bu yalancı klasisizm zafer kazanır.

"İnsan üç gün ekmeksiz yaşayabilir; ama şiirsiz asla!" Edebiyattan kovulan şiir, resme ve süslemeye sığınır. Fransa'da 1668 yılına doğru başlamış olan Rubens'cilerle Poussin'cilerin kavgası, kesinlikle birincilerin lehine döner. 1700'e doğru ressamlar ve izleyiciler, ışıkta ve renkte şehveti, zevk ve keyfi arar olurlar. Sanatçı tutkunun, zengin anlatımın, canlının, bireysel yaradılışların arkasından gider. Bütün bunları Fransa'da en güzel dile getiren ressam Watteau (1684-1721) olur. 1685-1690'dan sonra süsleme de değişir; fantezi ve hareket, imgelerin ve duyarlılığın oyunları yeniden ortaya çıkar. Seslerin, renklerin, hareketlerin, şehvetli heyecanların toplaşıp sergilendiği opera Napoli'de, Roma'da, Venedik'te, Dresden'de, Leipzig'te, Paris'te, Londra'da büyük başarı kazanır.

Son olarak, şiir, bir altın çağ düşünde beklenmedik bir sığınak bulur.

Hümanist eğitimde de gerileme yıllarıdır o yıllar. Okullarda öğretimin düzeyi düşer; çünkü gerek öğrencilerde, gerek ana-babalarında yararcı uğraşlar ağır basmaktadır. Yaşam hepsi için ağırdır. Sayısı gitgide çoğalan öğrenciler, tacir burjuvazinin çocuklarıdır ve hümanizma karşısında kuşkulu çevrelerden gelmektedirler. Yararsız görülen Yunanca eğitimi ortadan silinir; felsefe dersleri boşalır; şöyle sorulur: Bütün bu ipe sapa gelmez şeyler neye yarar? Latince, bir parça lütfa uğrarsa, başta çeşitli mesleklere girmek için gerekli olduğu içindir. Sonradan görmeler, çocuklarına, toplumda parlamalarına olanak sağlayacak şeyler öğretilmesini isterler okullardan. Öğreticiler de bu "cila", bu "üstünkörülük" isteğine uygun hareket ederler. Ailelerin boş gururu okşanmış olur gerçi ama ağır yara alan bir şey de vardır: Hümanist eğitim.

Dinde bunalım

Gelişmeler, mistikleri de geriletir. Mistiklere karşı çıkanların başında da Descartesçılarla mekanistler gelmektedir. Onlara göre, ancak açık ve aydınlık düşünceler ve usavurma ile Tanrı hakkında bir bilgiye varabilirdik; Tanrı'nın akıl yoluyla kavra-

nılmasıydı bu. Oysa mistiklerin esrarlı, kavramlardan soyutlanmış, bulanık bir bilgileri vardır Tanrı üstüne. Mistikler, Tanrı'yı seviyorlardı, o kadar. Onlara karşı çıkanlarsa, yararcı, pratik bir din istiyorlardı; erdemleri edinmemizde uygulanabilecek bir din. Böylece din, ahlaka yardımcı olmaya indirgeniyor, yararcı bir ahlak oluyor ve Tanrı, insanın yardımcısı düzeyine indiriliyordu.

"Tanrı merkezcilik"ten "İnsan merkezcilik"e geçilmişti yeniden.

Bu eleştiri, Quietizmin tepkisiyle karşılaştı. Quietistlere göre ruh, mutlak bir sessizlik içinde, kendini Tanrı'ya terk etmelidir. Tanrı ancak o zaman hoşuna gidecek biçimi verir ruha. Bu durumun hep sürmesi halinde ruh, ne olursa olsun, günah işlemez. Quietizm buydu, ne var ki, tehlikeli sonuçlara varıyordu: Sesli dualar, tespih çekme, haç işareti çıkarma, İsa'lı haç reddediliyordu; onlara göre, Tanrı'yla birleşmeyi engelliyordu bunlar. Engizisyon ve Papalık karşı çıktı Quietizme. Fransa'da, Madam Guyon'un başını çektiği bir başka mistik akım büyük tartışmalara yol açtı; Papalığın yasağı yine işin içine girdi. Asıl önemlisi, bu tartışmalar, mistik eserlerin okunmasına karşı bir tiksinti uyandırdı; manastırlarda kendini Tanrı'ya vermiş olanların sayısı azaldı.

Bunlar olurken, akılcılık ve tarih de saldırıya geçmişti dine karşı.

Spinoza, İlahiyat-Siyaset İncelemesi'nde (*Traité théologico-politiques*) (1670) şöyle diyordu: Akıl, dinin güçsüzlüğünü göstermektedir; geleneksel inançları sil baştan gözden geçirmek gerekiyor. Din etkisizdir: Bir Hıristiyanı bir Yahudiden, bir Türkten, bir pagandan ayırmak olanağı yoktur. Niçin? Çünkü din içsel bir eylem değil, dışsal bir uygulamadır, giderek rahiplerin emirlerine edilgince bir boyun eğiş. Oysa tutkulu kişilerdir bu rahipler, açgözlülük sokmuştur onları bu mesleğe. Uzak durmak gerekir bu insanlardan; kendi kendine hüküm vermeli; aklı kullanmalıdır, insanın onuru olan aklı. Sonra, Kutsal Kitap da peygamberlere söylenip yazdırılmış bir Tanrı eseri değildir: Çelişmelerle ve yanlışlarla doludur o. *Ahdi Atik*'teki kitaplar gerçek metinler değildir; pek çeşitli ve değerleri birbirinden pek farklı kaynaklardan gelen belgelerden oluşmuşlardır. İlk metinler, kopya edenlerin beceriksizlikleri yüzünden bozulmuşlar ve kötü biçimde bir araya getirilmişlerdir. Kutsal Kitap'ın içinde

gerçekten tarihsel olanlar (Tevrat, Yeşu, Hâkimler, Krallar) İsrail halkının tarihinin, uygun bir zamanda, belli bir ilahiyatçılar okuluna sunulması içindir. Yahudi halkı, tanrısal kanunu korumak için seçilmiş değildir; çünkü bu halk, geçip gitti, dağılıp yok oldu. İbrani dini ile Hıristiyan dini, tarihsel birer olgudurlar sadece; belli bir an ve durumlar için gelmişlerdir, geçici niteliktedirler.

Descartesçı bir rahip olan Richard Simon (1638-1712) Spinoza'nın eseriyle, Kutsal Kitap'taki sayısal verilerin tartışmalarından pek etkilenir ve Spinoza'nın yöntemini yetkinliğe kavuşturur. Kutsal Kitap'taki her türlü güzellik ye ahlakilik kaygısını bir yana bırakarak, metinlerin yorumunu, ilahiyattan ve metafizikten bağımsız, başlı başına bir bilim haline getirir. Ona göre, Kutsal Kitap'ı yorumlamak bir filoloji, gramer ve tarihsel eleştiri işidir. Bunların hepsini yapar ve sonunda şu soruya yanıt yerir: Kutsal Kitap'a, ilk biçimiyle bize değin ulaşan bir Tanrı sözü olarak bakabilir miyiz? Hayır! Kanıtlarını söyler. Ne var ki, korkunç saldırılara uğrar: Önemli olan, okuyucunun metinlerden edindiği ahlaki ve dinsel yarardır, denir; daha başından beri Kilisenin sahip çıktığı gelenek, metinden üstündür ve gramer de ilahiyatın önünde eğilmelidir, diyenler olur. Ve kitabı mahkûm ettirilip ortadan kaldırılır.

Ne var ki, yapacağını yapmıştır Richard Simon.

Richard Simon'u eleştirenlerin başında gelen Bossuet (1627-1704) dini savunmak istediği halde kendi de istemeden onu sarsıyordu: *Evrensel Tarih Üstüne Denemeler*'inde (1681) Tanrı'nın, tüm pagan dünyasının tarihine, İsa'nın gelişi amacıyla düzen verdiğini tanıtlamak ister. Ancak, olayların akışını açıklamak üzere sadece bir kez sokar Tanrı'yı işin içine; geri kalanlar hep ikinci nedenler, yani insan eylemleridir.

Hollanda'ya sığınmış bir Fransız Protestanı olan Pierre Bayle (1647-1706) *Kuyrukluyıldızlar Üstüne Mektuplar ve Düşünceler*'i yayımlıyordu. Kuyrukluyıldızlara insanlara hak ettikleri bazı büyük cezaları haber vermek amacıyla Tanrı'nın gönderdiği belirtiler olarak bakılıyor ve arkalarından korkunç olayları sürüklediklerine inanılıyordu: Kralların öldürülmesi, depremler, açlıklar, savaşlar ya da veba salgınları. Bayle'e göre, sağlam bir temeli yoktu bu inanışın. Kuyrukluyıldızlardan sonra birçok felaket gelmiş de olsa, onları bu talihsizliklerin işareti ya da nedeni olarak görmek yanlıştı. Kuyrukluyıldızların göründüğü

yıllarda, görünmedikleri yıllarda olduğundan çok daha fazla felaket yoktur. Bir rastlantıyı, bir neden ve sonuç ilişkisiyle karıştırmamalı. Böylece, üzerinde herkes birleşse, tüm dünya halkları tanıklık etse de aklı yerinde bir insan, kuyrukluyıldızların gücüne inanmamalıdır. Dünyada herkesin inanması, Tanrı'nın varlığı hakkında bir kanıt olarak gösterilir; tıpkı kuyrukluyıldızlarda olduğu gibi, evrensel inanış burada da hiçbir şeyi tanıtlamaz. Öte yandan, kuyrukluyıldızların bazı felaketlerin nedeni oldukları, paganların eski bir boş inancıdır ve Hıristiyanlar da onlardan almışlardır. Böylece, kuyrukluyıldızlar felaket habercileriyse, Tanrı'nın, paganları putperestliklerini sürdürmeleri için bir mucize yapmış olması gerekir. Gerçekte, kuyrukluyıldızların bir felaket belirtisi olduklarına inanan Hıristiyanlar, putperesttirler. Mucize, Tanrı'ya yakışmaz; çünkü mucize, Tanrı'nın koyduğu kanunları bozan bir şeydir ve cılız insan yaratıkları için yapılmaktadır bu. Mucizelere ve Tanrı'ya inanmak boş gururun sonucudur. Böylece, bugünkü Hıristiyanlar, putperestliğin yiyip kemirdiği insanlardır. Her türlü kötülüğün içine düşmektedirler; oysa erdemli ve onurlu bir yaşamın kurallarına duyarlı tanrıtanımazlar da görülüyor. Bir Hıristiyan toplumuna eşit ve ondan üstün bir tanrıtanımazlar toplumu düşünülebilir. Tanrıtanımazlığında kahramanları, şehitleri olmadı mı? Özgür düşüncenin şaheseri olan *Tarihsel ve Eleştirel Sözlük*'te (1692) kuşkucu Bayle, kutsal kitaplara ve dogmalara karşı tüm saldırıları yeniden başlatır; öyle derler, gençler, kütüphane kapılarında bu kitabı okumak için yığışır bekleşirlermiş. O yıllar, Nantes Fermanı'nın geri alınmasından sonra Fransa'da, Protestanlara baskıların yoğunlaştırıldığı, sinirlerin gerildiği yıllardır.

Japonya ve Çin örnekleri de alabildiğine güçlükler yaratıyordu.

Yollar, İngiliz özgür düşünürlerine de açılmıştı: İktidarlarını sağlama bağlamak için ruhun ölümsüzlüğü gibi dogmalar icat eden ruhban takımının düşmanı olan Toland (1670-1722) kendiliğinden hareket eden ebedi bir dünya, düşünceyi beynin bir etkinliği olarak alan bir materyalizm, bir akli ahlak anlayışından yanaydı. Collins (1676-1729) *Düşünce Özgürlüğü Üstüne Denemeler*'inde Kutsal Kitap'ın saçmalıklarına karşı çıkıyor ve mucize diye ortaya sürdüğü yutturmacalara ateş püskürüyordu. *İnsan Ruhunun Doğası ve Yeri Üstüne Deneme*'sinde de öyle

diyordu: "Düşünce, maddenin duygularımız üzerindeki etkisinin bir sonucu olduğu için şunu söyleyebiliriz ki, düşünce, maddenin eylemiyle ortaya çıkmış, maddenin bir niteliği ya da duygulanımıdır."

Özetle, Newton, Tanrı'nın varlığını tanıtladığına boşuna inanmıştı.

Set yıkılmıştı, bütün gücüyle akmaya başlamıştı sel.

Siyasal ve sosyal düşüncelerde bunalım

İngiltere'de 1688 Devrimi, bir büyük düşünüre, bilimlerin gelişmesine uygun düşecek, zafer kazanmış sınıfların başkaldırısını haklı gösterip onların –derinden derine– duydukları eğilimlerini eylem için formüllere bağlayacak, pratik, giderek yararcı bir felsefeyi açıklığa kavuşturup yayımlamak fırsatını verdi.

Bu büyük düşünür John Locke'tur (1632-1702).

John Locke, Bristol'e yakın bir yerde, bir tacir ve hukukçular ailesinde dünyayı geldi; Oxford'da eğitimini yaptı. Filozofluğunun yanı sıra ilahiyatçı ve hekim de olan Locke, 1666 yılından başlayarak önce Lord Ashley'in, daha sonra da Kont Shaftesbury'nin hekimi oldu. Shaftesbury bakan olunca, Locke da Board of Trade'de kâtip oldu (1672-1679). Shaftesbury, devrim girişiminde başarısızlığa uğrayıp da Hollanda'ya kaçınca, Locke da 1684'te onun yanına geldi. Bacon, Descartes, Gassendi Oxford'da öğretilen Aristoteles'çi felsefeden Locke'u kurtarmışlardı. Locke, Hollanda'ya sığınmış Fransız Protestanlarının yanında düşüncelerine berraklık getirdi. 1688'de İngiltere'ye döndü. 1671'den başlayarak, temel düşünceleri ete kemiğe bürünmüştü; ancak, belli başlı eserlerini, İngiliz Devrimi'nden sonra ve onun adına yayımladı: Bunlar da –1685-1686'da yazılıp 1689'da yayımlanan– *Hoşgörü Üstüne İlk Mektup* ve *Sivil Yönetim Üstüne Deneme* ile *İnsanın Anlama Yeteneği Üstüne Deneme* (1690) idi.

Locke'a göre, insanlar, doğal halde özgür ve birbirlerine eşittiler. Kendilerini yöneten de akıldı. Akıl, onlara insanın *doğal haklarını* göstermiştir. Nedir onlar? Yaşam, özgürlük, mülkiyet ya da herkesin çalışmasının ürünlerinden kendi gereksinmesi ölçüsünde yararlanma hakkı, aile ve babalık hakkı. Bütün bu haklar kutsaldır: Onları Tanrı verdi insanlara ve hepsi de toplumdan önce vardılar.

Ne var ki, doğal afetlerin ve düşmanların saldırılarının pençesindeki insanlar, bu doğal haklarından yararlanmak için toplum

halinde bir araya gelmek zorundaydılar. Toplumun amacı, insanın doğal haklarını korumaktır. İnsanlar "sosyal sözleşme" ile kurmuşlardır toplumu. Her birey, doğal kanunu yerine getirme gücünü topluma devretmiştir. "Toplumun iktidarı, ortak iyiliğin ötesine taşamaz." Tüm kararlar, oy çokluğuyla alınır. Kanunlar, herkes için eşittir. Hiçbir kanun, bir insanı haklarından yoksun kılamaz; böylece vergiler, kişilerin kararı sonucu konulmalıdır. Her insan, erginliğe eriştiğinde, topluma katılıp katılmamakta, başkalarıyla sosyal sözleşmeyi yapıp yapmamakta özgürdür; ancak, bir kez topluma girince, sonradan çekip gidemez.

Toplumun iktidarı doğrudan doğruya kullanılabilir; demokrasidir bu. Ancak toplum, elindeki iktidarı bir gruba ya da bir kişiye de devredebillr: Oligarşi ve monarşi de bunlardır. Ne var ki toplum, yetki verdiği heyet ya da kişiyle, yani hükümranla bir sözleşme yapar. Hükümran, bu sözleşmenin hükümleriyle bağlıdır: Uyruklarının malları üzerinde keyfi olarak karar veremez; sürekli olmayan bir meclisin hazırladığı kanunları uygular; öyledir çünkü, kanunların hazırlanışını onların uygulanmasından ayırmalıdır. Hükümran, sözleşmenin hükümlerine aykırı hareket ettiğinde toplum, iktidarı onun elinden alabilir. Uyruklar, hükümrana hükümran olarak değil, toplumun iradesini uygulayan bir kişi olarak ant içmişlerdir; hükümran bunu yerine getirmiyorsa, uyruklar da antlarıyla bağımlı değildir; başkaldırıp silaha sarılabilirler. II. James'in suçları devrimi gerektiriyordu; III. William, iktidarı zorbalıkla ele geçirmiş değildir, unvanını halkın rızasından almıştır.

İngilizlerin vicdanı rahat ettiriliyordu böylece.

Kilise ile devlet de ayrılmalı birbirinden. Devlet, doğal haklarından yararlanmayı yurttaşlarına sağlamak amacıyla ortaya çıkmış bir kuruluştur; Kilise ise, onların ebedi kurtuluşlarını elde edebilmeleri içindir ve kişiler, kendi isteklerine göre bir araya gelirler onda. Böylece din, toplumu yönetenin yetkisine giremez. Kiliseler, esnaf loncaları ya da bir bilginler derneği gibidir. Kendi düzenlerini kendileri kurar ve manevi cezalar verirler; ancak, müminlerin ne kişiliklerine ne de mallarına dokunabilirler: Vicdan ve ayin özgürlüğü tamdır; tek sınırı bu özgürlüklerin, başkalarının, giderek toplumun doğal hakları, görüşleri, ahlak kurallarıdır, bunlar çiğnenmemeli. Böylece, Katoliklere hoşgörüyle bakılamaz; çünkü onlar, cismani iktidarı, ellerinde tuttukları tanrısal inayete tâbi kılmaktadırlar ve rahipleri de egemen olma açlığı içindedirler. Tanrıtanımazlar kabul edilemezler; çünkü onlara göre, yükümlülüklerin hiçbir yaptırımı yoktur ve doğal

haklar da kesin ve zamanaşımına uğramaz değildir. "Salt düşüncede de kalsa, Tanrı'yı aradan çıkarmak, yıkmaktır her şeyi!"

Hoşgörüyü ve sosyal barışı sağlamak için Locke, deneyim ya da bileşim yoluyla doğrulanmamış tüm düşünceleri, sonsuzluk, töz, gerçek öz, cüzi irade vb. düşüncelerini bir yana atıyor. Yaşamımıza yarayabilecek olanları öğrenelim. Yeteneklerimiz zayıf ve kabadır: Olup bitmişin dışında kalan yetkin ve mutlak bir bilginin arkasından koşmayalım. Ruhun doğası, ruhun beden, bedenin de ruh üzerindeki etkisi üstüne metafizik varsayımları terk edelim. Yararlı olanın kaygısında olalım sadece. Yalnızca insan aklını, düşüncelerin nasıl oluşup bileştiğini, gerçek ve uygulanabilir bilgiyi inceleyelim.

Oysa doğuştan düşünceler hakkındaki Descartesçı kuram, sözde doğrudan ve içsel bir bilgiden yola çıkmaktadır. Böylece, bütün bireysel boş inançlara kapıyı açık tutmaktadır. Tanrı'nın varlığı hakkındaki kanıtlar gibi, ruhların barışını sağlayacak tezler, herkesin boş inançlarına bağlı kalacaktır. Toplumda insanların uzlaşmalarını sağlamak için "nesneler hakkında doğru bir düşünceye götürmeli onları; aklı, nesnelerin eğilip bükülmeyen doğasına ve aralarındaki değişmez ilişkilere çekmeli; ama herhalde, nesneleri boş inançlarımızın arkasına takmaya çalışmamalıyız". Çok şükür ki, doğuştan düşüncelerimiz yok; ne Tanrı, ne sonsuzluk, ne ebedilik hakkında... Gerçekten, çocukta doğuştan düşünceler bulunmaz; ve özdeşlikle çelişme gibi kuramsal ilkeleri ya da "sana karşı nasıl hareket edilmesini istiyorsan, sen de başkalarına ona göre davran" gibi pratik kuralları tanıyan pek az kişi vardır. Böylece, güneşin ışıklarını bekleyen boş bir levhadır akıl. Aklı, duyulanma uyandırır ve düşüncelerin doğuşuna yol açar: Sıcaklık, sertlik, düzlük, sert, acı gibi dışardan gelen yalın düşüncelerdir bunlar; dikkat, bellek, irade, süre gibi içsel yalın düşünceler aynı zamanda. Akıl, yan yana koyarak ve birleştirme yoluyla, bu düşünceleri, usavurmanın nesnesi olarak alır; gitgide daha karmaşık ve daha soyut hale gelir bunlar. Kesinlik, düşüncelerimizdeki tutarlılık ya da tutarsızlığın algılanmasıdır; tanıtlama da iki düşünce arasındaki tutarlılığın, aracı düşünceler yoluya algılanması.

Yalın düşüncelerden uzam, biçim, sertlik, hareket, varlık, süre, sayı gibi bir bölümü, "temel nitelikler"dir ve nesneleri oldukları gibi gösterirler; renk, ses, tat gibi ötekiler "ikinci derece nitelikler"dir ve nesnelerin küçük hareketlerinin çeşitli duygularımız üzerinde bıraktıkları izlenimler yoluyla elde edilirler. Ne var ki, temel nitelikler de nesnelerin gerçek öğeleri değildir; çünkü nesnesiz, kendiliğinden var olan yalın düşünceler olarak alamayız. Gerçekten, bir bölüm

yalın düşünceyi tek bir adla adlandırıyoruz. Deneyimin sürekli bir araya getirdiği sarı, eriyebilir, tel haline getirilebilir, pek yoğun vb. gibi yalın düşünceleri altın diye adlandırıyoruz. Bunlar gerçekten birbirine bağlıdırlar ve bir bütünü oluştururlar; elbette altının içsel bir yapısı, bir altın tözü vardır. Ancak, bu töze erişemiyoruz biz, hiçbir düşüncemiz yok onun hakkında; duyunun ve düşüncenin bize verdiklerinin ötesinde hiçbir şey ekleyemeyiz ona. Öyle olunca da mümkün olan tek araştırma, bir arada bulunan niteliklerin deneysel araştırmasıdır. Böylece Locke, deneysel bilimin temellerini –bütün ciddiliğiyle– ortaya atıyor, Newton'un genel çekim ilkesine olan itirazı saf dışı bırakıyor, sosyal düzene zararlı, örneğin Katolikliğin temeli olan metafizik ve ilahiyatçı düşünceleri gözden düşürüyordu.

Locke'un çabaları, aklın hem değerini hem de sınırlarını gösteriyordu: İnsan, aklının olanak sağladığı gerçeğe erişebilir ancak. Böylece, insanın görevi, aklıyla uzlaşmayan bir öneriyi gerçek olarak almamak, anlamsızı reddetmektir. Bunun sonucudur ki, Katolikliğin tanrısal hukuk kuramını reddedecektir. Ancak, nesnelerin gerçek öğelerine, tözlere erişemeyen akıl çabucak güçsüzleşir. İnsan, olası gerçeğe bağlanacaktır ve gerçeğe ulaşma güçlüğünü hatırlayarak anlaşılması güç olanı reddetmeyecektir; baştan aşağıya alçakgönüllü ve iyi niyetli olacaktır. Şunu da hatırlayacaktır: Her sosyal grup, en iyi olarak gördüğü hükümet biçimini seçme hakkına sahiptir; hiçbir hükümet biçimi, mutlak olarak bir başkasına yeğlenir değildir; durumları göz önünde tutmalıdır, geçici çıkarları, nesnelerin sürekli değişimini.

Ne var ki, içsel yalın düşünceler, siyasal ve sosyal sistemin temeli olarak Tanrı'nın varlığını tanıtlama olanağını sağlıyordu. Bu yalın düşünceler, "ben" hakkında olağan bir varlık üstüne karmaşık bir düşünce veriyorlardı. Bu olağan varlıksa, bir ebedi varlığı, baştan aşağıya güçlü ve zekâ sahibi bir varlığı gerektirir; "ben"de anlama yetkisini yaratan odur ve maddeyi de yaratan odur, çünkü maddeyi yaratmaktan çok daha güçlü olan benim aklımı yaratmıştır.

Böylece, Locke'un kuramı akılcıydı, deneyseldi ve "burjuva" idi. Gerçekten Locke, bir demokrat değildi. Özgür insanlar, onun gözünde, soylular, ruhban, gentry, toprak ya da tacir burjuyazisiydi. Sosyal sözleşme bunlar arasında yapılmıştı. 1679'da cep defterine kaydettiği notlar, 1699'da Ticaret Komisyonu'na verdiği raporla uzlaşma içindedir; 14 ile 50 yaş arasındaki sağlam serseriler, dilenirken yakalandıklarında, üç yıllığına ya

donanmada hizmet etmeye ya da başkalarının hesabına işyerlerinde (*workhouse*) çalışmaya mahkûm edileceklerdi. 14 yaşından küçük dilencilerse, kırbaçlanmalı ve bir iş okuluna konulmalıydılar. Locke'un kuramı, bir büyük aydın burjuvanın kuramıdır; öyle olduğu için de İngiliz Parlamentosu'nun, Hollanda Protestanlarının, çok geçmeden de Voltaire'in ve büyük Fransız burjuvalarının kutsal kitabı olup çıktı.

Bu arada, XIV. Louis'nin burjuya politikası ile, burjuva kökenli maliyeci ve devlet adamlarının horladığı yığınla soylu, Büyük Kralın yapmak istediği şeyin tersini ülküleştirip Bossuet'nin *Kutsal Kitap'tan Çıkarılan Politika* (1709) adlı eserinde savunmasını yaptığı mutlak monarşiye karşı muhalefete geçtiler. Aristokrasinin tepkisinin dilmacı, bu grubun düşüncelerini başta Fénelon (1651-1715) dile getirdi. Bu düşüncelere *Telemakhos'un Serüvenleri*'nden (*Aventures de Télémaque*) (1699) başlayarak onun çeşitli eserlerinde görüyoruz. Aslında, üç yüzyıl önce gerçekleşebilecek bir toplumu ülküleştirmek isteyen –yüzü ekşimiş– soyluların düşleridir bunlar. Kralın yetkileri sınırlanmakla beraber, başta olduğu gibi, aristokrasinin üstünlüğünü yeniden kurmak isteyen, tarıma dayanan bir devlet yapısıdır önerilen. Bu düşünceler, 18. yüzyıla değin etkisini sürdürecektir: O yüzyılda, bir Boulainvilliers, bir Montesquieu, giderek tüm tutucular bu ortaçağ hayranı kaynaktan esinleneceklerdir.

Ne var ki, buna karşı sosyal yenileşmenin planları yapılmaktadır; bu planları yapanlar da başta toplumdan acı çekenlerdir; duyarlıklarının verilerine de dayanarak, Descartesçı bir sertlikle çıkarsamalarda bulunuyorlardı.

Kimleri görüyoruz?

Spinoza, *İlahiyat-Siyaset İncelemesi*'nde Kutsal Kitap'ın otoritesini sarsar; çünkü kralların sömürdüğü bir şeydir bu. Ancak, kralların dinden anladıkları, halkları köleleştirmede yararlandıkları korkudur. Monarşi rejimi, halkı aldatmanın sanatıdır: Uyrukların boyun eğme ödevinden anladıkları, kralın çıkarıdır ve köleliklerini yerine getirdiklerinde, kurtuluşları için savaştıklarına inanırlar; iktidarı kanlarıyla güçlendirir ve tek bir adamın gururunu yüceltirler; o tek adam da araçları olarak bakar onlara ve ellerinden özgürlüklerini alarak, yaşam nedenlerini almış olur. Nedir çare peki? Çare, arayış ruhudur: İktidarın uyrukların verdikleri bir yetkiye dayandığını, demokrasinin doğal

hukuka en yakın hükümet biçimi olduğunu, siyasal kurumların amacının, bireye inanç, söz ve eylem özgürlüğünü sağlamak olduğunu, işte bu arayış ruhu verecektir.

Öte yandan, Baron de La Hontan, doğal dinle ahlakı ve ilkel komünizmi yüceltir. İlkeldir güzel olan, soylu olan, mutlu olan: Yiğit, ayağına güçlü, attığını vuran, yorgunluğa ve yokluğa dayanıklı, bilgisizliğin getirdiği yığınla kötülüklerden azade. Gerçek barbar, uygar olanlardır: Yaşasın Saf İlkel!

Uzak ülkelerle ilişkiler, düşsel gezi öyküleri halinde yüzlerce ütopyaya yol açar; hemen hepsi de eşitçilik ruhuyla dolu yığınla toplum taslağıdır geleceğin: Devlet ve din işleriyle uğraşan, birini ya da ötekini reforma tâbi tutmak isteyen mi arıyorsunuz? Bakana ve piskoposa, Papa'ya ve krala ders veren mi görmek istediğiniz? Hepsi var! Descartesçılık, Avrupa toplumlarında yayıldığı ölçüde, kuşku anlayışını ve özgür araştırma görüşünü de taşıyıp götürür her yere. Sağduyu, yeryüzünde en iyi bölüşülmüş olan şey değil midir? Ve her insan, evrensel aklı taşımıyor mu kendisinde? İnsan, boş inançlardan ne denli uzaksa, doğanın ışığıyla gerçeği yakalamaya o denli yaklaşmış değil mi?

Özetle, sürekli bir başkaldırı içine giriyordu düşünce; 17. yüzyıl, bir düşünceler kasırgası içinde biter Avrupa'da.

III

AVRUPA VE DÜNYA

Avrupa'nın hedefi, iki yüzyıl boyunca, her şeyden önce Asya oldu. Hindistan'a, Çin'e, Japonya'ya ulaşmak, oraların zenginliklerini toplamak, halklarını Hıristiyanlaştırıp Avrupalılaştırmak ve onların yardımıyla İslamı kuşatıp boğmak, kısaca yeryüzünde tek bir inancı, tek bir uygarlığı egemen kılmak: Son amaç bu oldu hep. Bazen dolaylı ve bulanık göründü bu ülkü; ama her zaman varlığını sürdürdü ve insanları çekti kendine, büyüledi.

Avrupa, baştan aşağıya değişmiş bir Asya düşledi.

Oysa aradaki engel, Yeni Dünya, sonunda büyük bölümüyle keşfedilip, fethedilip, Hıristiyanlaştırılıp Avrupalılaştırılırken, Asya, o başlıca hedef hemen hemen içine girilmez bir halde kaldı. Bütün Avrupa halkları, Hint ve Çin denizlerinde 16. yüzyılda Avrupalı ilk imparatorluğu kuran Portekizliler, rakipleri İspanyollar, 17. yüzyılda onları izleyen Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar, 1640 yılından sonra Sibirya'dan Kuzey Çin sularına ulaşan Ruslar, hepsi, o dev Asya kıtasının kıyı ve sınırlarında ticaret acentaları, küçük kaleler kurup misyoner takımı yerleştirmekle yetinmek zorunda kaldılar; hepsi de Asyalıların razı olduğu ölçüde ticarete boyun eğdiler ve halkın da ancak küçük bir bölümünü Hıristiyanlığa döndürebildiler. Onları arzudan kıvrandıran Asya'nın sadece kıyısında bucağında ganimete konabildiler, aralarından kimisi koca kıtayı baştan başa dolaşabildi; ama hepsi de pek az değiştirebildiler onu.

Avrupalı hesabına başarısızlık kuşkusuz.

Ancak, tarihçi bunun nedenlerini araştırmak zorunda.

Öte yanda, yeni keşfedilen kıta, Amerika kıtası ise, 16. ve 17. yüzyıllar boyunca, ırkların ve uygarlıkların karşılaştığı ve olağanüstü gelişme ve deneyimlerin ortaya çıktığı bir yer haline geldi. Orada Avrupalılar, özellikle Demir Çağı'na varmış Kara Derili insanlarla yeni bir uygarlık yarattılar; onlarla beraber daha büyük başarılar elde ettiler. Avrupa zekâsının canlandırdığı bu yeni uygarlık, yine de Beyazlar ile Karaların, Avrupalılar ile Afrikalıların ortak eseri oldu; ve Afrikalılar, Amerika kıtasının içlerine doğru bir uygarlığı, egemen niteliği Avrupalı olan bir Avrupa-Amerika uygarlığının yayıcısı, taşıyıcısı oldular.

BÖLÜM I

AVRUPA VE YENİ DÜNYA

Amerika'nın fethini bir avuç insan gerçekleştirdi. Avrupalıların karşılarında buldukları, değişik aşamadaki halklardı: Kimi Yenitaş Çağı'nı, kimi Bakır Çağı'nı, kimi Tunç Çağı'nın başlarını yaşıyordu; hemen hepsi de evcil hayvanlardan yoksundu, özellikle hayvan koşmayı bilmiyorlardı, tekerlek ve demirse hiç bilmedikleri şeylerdi. Hepsi de az çok koyu sarı renkli, şakakları çıkık, siyah ve düz saçlı, "mongolik" denen ırktandılar: Büyük bir olasılıkla Asya kökenliydiler; M.Ö. bilmediğimiz bir zamanda, Bering Boğazı başta olmak üzere çeşitli yollardan gelmişlerdi Amerika'ya. Avrupalılar geldiğinde bu yerli halkların sayısı fazla değildi; bütün Amerika kıtası için 30 ila 50 milyon arasında olduklarını söyleyebiliriz; ve birbirine eşit olmayan biçimde dağılmışlardı kıtaya. Birbirlerinden pek farklı bir uygarlık düzeyine erişmişlerdi: Orta Amerika'da, Meksika'da, Amerika kıstağında, Peru'da yoğun nüfuslu, halkı toprağa bağlı, tarımla geçinen kentler kurmuş gerçek devletler vardı. And'ların doğusunda ve Meksika'da Rio Lerma'nın kuzeyinde, avcı, yiyecek toplayan, göçebe ya da yarı göçebe, bazen ilkel bir tarım uygulayan ve alabildiğine dağınık kabileler görüyoruz. Rio Grande del Norte'nin kuzeyinde, tüm Amerika'da, belki de 500.000'e varıyordu sayıları bunların. Sonuçlar da birbirinden pek farklı oldu. Orta Amerika'da ve And'larda İspanyollar, yerli yönetici sınıfın yerine geçtiler ve Avrupa uygarlığının ağır bastığı karma bir uygarlık doğdu. Kuzeyde ise, yerliler özümsenemez durumdaydılar ve Avrupalılarla aralarında korkunç ve insafsız bir savaş başladı. Antiller'de ve And'ların doğusunda ise, kırıp geçirildiler ve ormanların derinliklerine sığınıp kayboldular.

Nereden girmeli konuya?

Amerika'nın fethi sırasına ayakta olan belli başlı uygarlıklardan söz edelim önce.

AVRUPALILARIN GELİŞİNDE YERLİ UYGARLIKLAR

Avrupalılar geldiğinde varlığını sürdüren Amerika uygarlıklarının sayısı hayli fazla. İçlerinde, önce üç uygarlığı anlatmak âdet olmuştur: Bunlar da Mayalar, Aztekler ve İnkalardır.

Bir Yenitaş Çağı uygarlığı: Mayalar

İspanyollar 1492'den başlayarak Antiller'deydiler; Portekizliler 1503'ten başlayarak Brezilya'da, Fransızlar 1533'ten başlayarak Kanada'daydılar ve yine o sıralarda İngilizler Kuzey Amerika'ya ayak bastılar. Hepsi de teknik bakımdan pek geride halklar buldular karşılarında; bu halklar, Avrupalıların uzun bir zamandan beri geride bıraktıkları aşamalarda bulunuyorlardı. "Yenitaş" dönemini yaşayan bu halkların hepsini sıralayıp incelemek olanaksız. Teknik gelişmenin en aşağısından yukarıya doğru olmak üzere Algonkin'ler, Tupi-Guarani'ler, İrokua'lar ilk akla gelenler. Yenitaş devrinin en üst aşamasında ise, Orta Amerika'da Mayaları buluyoruz.

Mayaların bulunduklan bölge, bugünkü Meksika'yı içine alıyordu; bu topraklara, doğuda Yucatan Yarımadası ile Guatemala'nın bir bölümü, batıda da Honduras'la Britanya Honduras'ı giriyordu. Mayaların hiyeroglif el yazmalarının hemen hepsi, Şeytanın yalanlarını içine alıyor diye İspanyol rahiplerince yakılmış durumda; öyle de olsa, astronomi, astroloji ve dinsel ayinlerle ilgili üç kitap elimizde; ayrıca, fetihten sonra, yerlilerin Maya dilinde ve İspanyol alfabesiyle yazdıkları, Maya kroniklerini özetleyen yazılar da var; bunun gibi, Piskopos Landa'nın enfes *Gezi Notları* (1566); son olarak da anıt ve yazıtlarıyla gün ışığına çıkarılmış 116 Maya kentinin kalıntıları. Bugünkü Mayaları, geçmişin kalıntıları ile karşılaştırdığımızda, eski Mayalardan çok şeyi koruyup sürdürdüklerini de görüyoruz; ve bu doğrudan gözlem, belgelerdeki bazı boşlukları doldurmakda yardımcı oluyor. Maya uygarlığı, yerli bir uygarlık; M.Ö. –belki üç bin yıl öncesinden kalkarak– gelişmeye başlamış ve dışardan da pek bir şey almamış gibi. Bu uygarlık, yontmataş devrinden kalma aletlere, hiyeroglif yazıya ve mısır kültürüne dayanıyordu. Öyle görünüyor ki, İspanyollar geldiğinde, bu bütünle ilişkili olarak bir düşünsel gelişmeyi de tamamlamış ve aşağı yukarı on beş yüzyıldan beri yerleşip oturmuştu ve artık ilerlemiyordu.

Mayalar orta boylu, geniş omuzlu ve göğüslü, uzun kollu, geniş kafalı insanlar; bakır renginde hepsi, düz ve siyah saçlı. Erkekleri ne sakal, ne bıyık bırakıyor ya da birkaç kıl sadece. Büyük güzellik deyince de çökük bir alınla şaşı bir gözü anlıyorlar; ve bunun sağlamak için de doğumdan başlayarak uyguladıkları usuller var. Gürbüz ve çalışkan insanlar. Çinlilere pek benziyorlar: Neşeli, geveze ve sokulgan; gülmekten ve şakalaşmaktan hoşlanıyorlar; güven duyan, yücegönüllü, son derece adil, yabancılara karşı nazik ve dost tavırlı, alabildiğine dürüst; gözlemden hoşlandıkları kadar imgeleme yetileri yüksek, güzellik duyguları gelişkin insanlar. Mayalarda aile bağları pek güçlü; babanın büyük otoritesi var; yaşlılara saygılılar. Erken evlenmeler yaygın ve nüfusta çoğalış da o oranda yüksek. Örflerde de alabildiğine serbestlik görüyoruz.

Mayalar ateşi kullanmasını biliyorlardı. Yontmataş döneminin araçlarını da edinmişlerdi: Taştan baltalar, çekiçler, makaslar, odundan çekiçler ve ateşte sertleştirilmiş odundan sopalar. Maden kullanmıyorlardı: Bakır ve altından sadece süslemede yararlanıyorlardı ve bunlar da dışardan geliyordu. Çivi bilmiyorlardı; sarmaşıkları kullanıyorlardı. Hindi ile arıyı evcilleştirmişlerdi; ancak tek bir yük hayvanı yoktu ve tekerleği de tanımıyorlardı. Bütün taşıma, baş üstündeydi. Böylece, doğaya karşı etki araçları hayli sınırlıydı. Ne var ki, mısır sayesinde yüksek bir düşünce ve siyaset düzeyine erişebildiler. Mısır, öyle görünüyor ki, Guatemala kökenli; ama mısırı, ekilir biçilir bir bitki haline getiren ve onu Amerika'nın tüm tarımcı halklarına kurtarıcı bir yiyecek diye armağan edenler, Mayalar oldu. Mısır ekimi belli bir usule göre yapılıyordu; bir aileyi bir yıl boyunca besleyecek asgari ürün kırk sekiz günde elde ediliyordu. Öyle olunca da kullanılacak bir emek fazlası kalıyordu geriye. Bununla da el uğraşından sıyrılmış rahiplerle savaşçılar besleniyor; bilimsel ve dinsel yapılar dikiliyor, hizmetler yerine getiriliyordu: Tapınaklar, gözlemevleri, piramitler, saraylar, dinsel dansların yapıldığı düzlükler. Böylece Mayalar, çok daha iyi araçlarla donanmış, tunç, demir ve tekerlekten yararlanan halkların, yani Kaldelilerin, Babillilerin, Asurluların, Mısırlıların, Yunanlıların, Çinlilerin düşünce düzeyine erişebildiler.

Mayaların dinsel, bilimsel, sanatsal düzeyi teknik düzeylerini pek aşmıştı.

Mayalar, Abel Rey'in tanımladığı insan zekâsının aşamalarından –R. Berthelot'un "astrobiyolojik" diye nitelendirdiği– ikinci aşamaya erişmişlerdi. Astrobiyoloji, çoktanrıcılığın bir aşaması: Bu aşamada, her şey, hatta gök ve yıldızlar –insan ve hayvanlar gibi– canlı varlıklar olarak görülüyor; ancak, her şey gök kubbedeki dönemsel hareketlerden, mevsimlerin birbirlerini düzenli olarak izlemesinden, bitkilerin yıllık çoğalışından esinlenip belli dönemsel kanunlara bağlı tutuluyor; ve yine, olay ve eylem olarak her şey gökcisimlerinin durumlarına ve hareketlerine bağlı görülüyor. O pek yetkin mısır ekimi, aslında astronomideki gelişmeyi içeriyordu; böylesi bir gelişme ise, yazının kullanılmasını, mimarlığı varsayıyor ve hepsi bir arada, sosyal ve siyasal bir örgütlenişi kapsıyordu.

Mayaların yalın, fiil çekimi İspanyolcadan daha az, bir İngiliz için İspanyolcayı öğrenmekten çok daha kolay bir dili vardır. Yazıları hiyeroglifti; ancak, Çin yazısı gibi düşünceleri temsil eden "ideografik" bir yazıydı bu; öyle olduğu için de çeşitli sesli heceleri içeren Eski Mısır yazısı ile Sümerlerin çiviyazısının gerisinde bir aşamanın diliydi onlarınki. Yazıtlarında kronoloji, astroloji, dinle ilgili şeyler var; ama ne fetihler ne de şu ya da bu hükümdarın zaferleri.

İnsanlık tarihinde ilk kez, kuşkusuz, M.Ö. üç ya da dört bininci yıllarda, durum sayılaması ile sıfırı kullananlar onlar oldular; bu ise, büyük bir düşünsel soyutlama gücünün işareti. Rakamları da Romen rakamlarına üstün. Üç yerine iki simge var; bunları toplayıp çıkarma yerine, sadece toplayarak birleştiriyorlar.

Yirmilik sistem üzerine kurulu sayılamaları da.

Tarihlemede, hükümdarlık yılları yerine sabit bir temeli ilk kez onlar bulup kullandılar. Varsayıma dayanan bir olaydan hareket ediyorlardı; başlangıç taribi, 3433 yıl önceki bir tarihti. 260 günlük kutsal bir yılın yanı sıra yirmişer günden oluşan on sekiz aylık bir de güneş yılları vardı; bu sonuncusuna beş günlük bir ay daha ekleniyordu. Her dört yılda bir günlük bir gecikmeleri oluyordu ve bunu düzeltmesini de biliyorlardı. Tarihlemeleri gibi gözlemleri de pek açıktı. Yılın süresini 365,2420 gün olarak saptamışlardı; bizim Gregoryen yılımız 365,2425 gündür ki, onlarınkinden daha uzundur. Kutupyıldızını, Pleiadesleri, İkizler burcunu biliyorlardı; burçlar kuşağından da haberdardılar belki de. Kentleri, tüm yaşamı düzenleyen birer gözlemeviydi. Rahipler, yalın ya da teraslı piramitlerde gözlemlerde bulunuyorlardı. Yıldızların, tropikal yağmurlardaki değişmelere, bitkisel yaşama, insan etkinliğine bağlı dönemsel durumları, birbirine uyumlu kanunlardan oluşan dev bir sistem esinletmişti onlara.

Mayalara göre, dünya canlı bir bütündü. Doğanın bütün güçleri, kişileştirilmişti. İlkel animizmin birçok yanı varlığını sürdürüyordu. Ne var ki, rahipler, mertebeli bir panteon ortaya çıkardılar: Tepede yaratıcı Hunab Ku vardı; oğlu, göklerin efendisi, Güneş tanrısı İtzamna, yazının, kitapların, takvimin, kronolojinin bulucusuydu, iyiliksever ve sürekli insan dostu bir tanrıydı; dört ana yönün kişiliğini temsil eden Chac, yağmurun, şimşeğin, yıldırımın, bereketin ve tarımın tanrısıydı. Mısırın tanrısı, gönenç ve bolluğu da temsil eden genç bir tanrısıydı. Ayrıca, ölüm tanrısı, savaş tanrısı, Ay tanrısı, intihar tanrısı, sayıların tanrılarının yanı sıra yağmurun, tarlaların, ağaçların vb. olmak üzere yığınla küçük tanrı vardı.

Mitos öyküleri, evreni ve insanların yazgısını açıklıyordu: Hunab Ku, dünyayı yaratmıştı; dünyadan önce de başka dünyalar vardı. Her biri bir tufanla yıkılmıştı; bugünkü dünya da bir tufanla yıkılacaktı. Dünyanın 13 göğü, cehennemin 13 dairesi vardır. Dünya, iyi ile kötünün, iyi tanrılar ile kötü tanrıların savaştığı bir yer; iyiler ışık, gök gürültüsü, yağmur, mısır, bolluk getirirken, kötüler savaşa, fırtınalara, açlığa ve sefalete yol açıyor. Hunab Ku, insanı mısırdan yarattı. İnsan, tanrıların lütfunu oruçla, sungularla, dualarla, dinsel danslarla, insan kanı serpmekle, insan kurban etmekle elde eder. Kurban, yiğit bir askerse, bedeni parçalanır ve seyircilerce yenir. Ruh ölümsüzdür; ve ya cennete ya da cehenneme gidecektir. Kendini asarak canına kıyanların, savaşta ölmüş savaşçıların, kurban edilen insanların, doğururken ölenlerin, rahiplerin Cennete gitmeleri, hakları. Cennet bol yenilip içilecek ebedi bir dinleniş yeri. Cehennemde şeytanlar, ebedilik adına günahkârlara, açlık, yorgunluk ve acı çektirerek işkence edecekler.

Mayaların siyasal ve sosyal örgütlenişi nasıldı?

Mayalar, siteler halinde toplaşmışlardı. Siteler, bazen şeflerin uygun bir yerde buluşmalarıyla, federasyonlar oluşturuyorlardı; ne var ki, genellikle birbirlerinden ayrı yaşamayı sürdürdüler ve hiçbir zaman bölgesel bir devlet ortaya çıkmadı. Gerçekten Mayalar, mesafelere karşı mücadelede iyi donanmış değillerdi. Kireç harcıyla örtülmüş taşlı yolları vardı gerçi; ancak, İnkaların yollarıyla karşılaştırıldığında, üçüncü sınıf şeylerdir bunlar

Sitenin merkezi bir kentti: Alan ve avluların çevresinde tapınaklar, piramitler, manastırlar, saraylar yükseliyordu; sonra, zenginlerin evleri geliyordu; son olarak da birbirinden dağınık

evlerden oluşan dış mahalleler. Kentte yollar yoktu. Böylece, pek kırsal bir görünüşü vardı bu kentlerin. Nüfus yoğunluğu, kilometrekare başına 300 kişiyi aşmıyordu; en büyük kentler 200.000 kişiye kadar çıkabiliyordu; ikinci derecedeki kentlerde 50.000 dolayında insan oturuyordu. Bütün olarak, Maya ülkesi, belki 15 milyonluk bir ülkeydi.

Mayalar, Eski Yunan'daki *genos*'a benzer bir örgütlenişe sahiptiler; Maya siteleri de Grek tipinde, monarşik bir aşamada kaldı. Kenti, *halac vinic* yönetiyordu: Bu yönetici, her sitede bir aileden geliyordu; görev, babadan büyük oğula geçiyordu. Bütün dinsel, askeri ve mülki yetkiler, bu yöneticide toplanıyordu. Yönetici, bir aristokrasinin içinden, *batab*ları, yani sitenin kasaba ve köylerinin şeflerini seçiyordu. *Batab,* askerlere kumanda ediyor, yerel kurulun başkanlığını yapıyor, adaleti yerine getiriyor; verginin *halac vinic*'e ödenmesine, tarlaların, rahiplerin saptadıkları tarihlerde yakılıp ekilmesine göz kulak oluyordu. Soylular, ailecek geçmişlerini, şecere ve anılarını –özenle– koruyorlardı. Soylularda, yaşça en küçük olanlar da rahip olabiliyordu. Buyük rahipleri, miras yoluyla sağlayan aynı aileydi. Rahipler matematikçi, astronom, idareci, kâhindi ve insan kurban edilişi onun marifetiyle oluyordu; gaipten haber yeren, yıldız falına bakan, cinleri kovan, güneş ve ay tutulmalarıyla yağmur ve kuraklığı önceden haber veren yine bu rahiplerdi. Korkulan ve saygı duyulan kişilerdi bunlar. Sıradan insanların görevi ise, babadan oğula, mısır ekip biçmek, yapım işlerine katılmak, askerlik hizmetinde bulunmak, vergi ödemek, efendilerine armağan, tanrılara da sungu sunmaktı. El emeğinin geri kalanını, köleler, savaş esirleri, yetim ve öksüzler, hırsızlıktan mahkûm olanlar sağlıyordu.

Görüldüğü gibi, Maya toplumu sınıflı bir toplumdu; ancak, mülkiyet rejimi hakkında veriler az elimizde.

Siteler, durmuş oturmuş değildi. Kent halkı sık sık bulunduğu kenti terk ediyor; site topraklarının bir başka köşesinde bir yenisini kuruyordu. Gerçekten, mısır ekimi toprak yakmaya dayandığı için orman ve çalılıkları gerektiriyordu: Bu ekim, aynı yerde beş yıl sürebiliyordu; sonra toprakları ot bürüyor ve mısırı boğuyordu. Böylece, toprak takatten düşmeden tarlayı değiştirmek gerekiyordu. Çok geçmeden de bir bölgedeki tüm topraklar tarıma elverişsiz hale geliyor ve site yer değiştirmek zorunda

kalıyordu. Öte yandan, ölüler evlere gömülüyor ve ölülerden korkuluyordu; belli bir zaman sonra da evler terk ediliyordu.

İspanyollar geldiğinde, Mayalar çöküş dönemine girmişlerdi. M.Ö. –belki– 3000'den M.Ö. 353'e kadar uzun bir Maya öncesi dönem yaşanmıştı; o tarihten M.S. 317'ye kadar Maya Uygarlığı'nın oluştuğu bir hazırlanış dönemi görüyoruz arkasından da Eski İmparatorluk devri (M.S. 317-937). Doruk yılları, merkezi Peten'in kuzeydoğusunda, Tikal'le Hexactum'da 633 ve 731 yılları arasına rastlıyor; sanatsal bakımdan doruğa çıkış ise 692 ila 795 yılları arası. Sonra çöküş başlıyor ve siteler birbiri arkasından terk ediliyor. Cortes, Peten bölgesini 1524-1525 yıllarında kuzeybatıdan güneydoğuya doğru katettiğinde, bütün siteler tropikal orman altında kaybolmuşlardı; ve ancak 1696 yılındadır ki, ilk İspanyollar Yaxchilan ile Tikal'i gördüler. Belki de 8. yüzyılın sonlarında, Maya tarımının sırtlanamayacağı kadar bir nüfus çoğalışı olmuştu; bu da arkasından bir yaşam pahalılığını, sosyal karışıklıkları, yönetimdeki çözülmeyi getirmiş, giderek göç etme zorunluluğu ortaya çıkmıştı.

Mayalar gitgide Yucatan'ı ele geçirip yerleştiler. Bunu, Maya Rönesansı ve Yeni İmparatorluk denen dönem (987-1697) izledi. 10. yüzyılda, güneybatıdan Maya halklarından İtza'lar sızdılar ve Chichen İtza'yı kurdular (986-998). Mayalılaşmış Meksika halklarından bir bölümü, Cocom ailesinin yönetiminde Mayapan'a, ötekiler de Xiu yönetiminde Uxmal'a sızdılar (987-1007). Her iki kol, Mayapan Birliği'nde birleştiler ve bir gönenç dönemi yaşandı: Maya Rönesansı. Ne var ki, 119'da bir iç savaş patlak verdi: Savaştan, Meksikalı paralı askerler sayesinde Cocom'lar yengin çıktılar ve tüm Maya soylularının, tutsak olarak Mayapan'da oturmalarını dayattılar. 1441'de, Uxmal'li Xiu'ların yönetiminde Maya şefleri başkaldırdılar; biri dışında Cocom'ları kesip doğradılar, Mayapan'ı yağmalayıp gittiler.

Bunun arkasından bir dağılış dönemi geldi; bütün büyük merkezler terk edildi. İtza'lar, Chichen İtza'yı terk edip Tayasal'de Peten Gölü'ne gelip yerleştiler. Cocom ailesinden sağ kalmış tek kişi, halkından geriye kalanlarla Tibolon sitesini kurdu. Xiu'lar da Uxmal'a dönmediler ve yeni bir sitenin, Mani'nin temellerini attılar. Xiu'larla Cocom'lar, aralarında aman vermez bir savaşa giriştiler. Yucatan, birbirlerine düşman küçük eyaletlere bölündü. Savaşın yakıp yıktığı Maya ülkesini,

1464'te kasırgalar, 1480'de veba, korkunç kuraklıklar, çiçek salgınları yiyip tüketti; çiçek hastalığının mikrobunu 1511 yılından başlayarak Avrupalılar Avrupa'ya getireceklerdir. Mayalar, manevi bakımdan da zayıf düşmüşlerdi: Dinleri çökmüştü; Meksikalılar, tanrılara yüzlerce insan kurban etme zevkini aşılamışlardı onlara. Son olarak, uygarlıklarına güveni yitirmişlerdi. Felaketlerin ezdiği bu insanlar, ahir zamanın geldiği inancındaydılar.

Özetle, İspanyollar, tam bir çözülüş içinde bir toplum bulmuşlardı karşılarında.

Bir Bakır Çağı uygarlığı: Aztekler

Amerika'daki Yenitaş uygarlıklarıyla –fazla değil– yirmi yedi yıllık bir temastan ve yerliler hakkında hayli bilgi edinip bir tavır takınıldıktan sonra, İspanyollar, daha yukarı bir uygarlık düzeyini yaşayan yerlilerle ciddi ilişkilere girerler. Gerçekten, Cortes 1519'da Meksika'nın fethine başlıyor ve çok geçmeden de Azteklerle savaşa tutuşuyordu.

Bakır Çağı'nın bir uygarlığıydı bu.

Mayalarda olduğu gibi, Meksika'da da fetih, yerli yazıların sistemli yok edilmesine vardı: Yine de Mayalardan kaldığından daha fazla şey kaldı ve çoğu da fetihten önce kaleme alınmıştı bunların. Ayrıca, Cortes'in mektuplarından başlayarak, İspanyolların yazdıkları var. Son olarak, araştırıcılar, yığınla arkeolojik belge üstüne eğilmiş durumdalar. Bütün bunların anlattığı şu: İspanyollar geldiğinde, Rio Lerma ile Chapala Gölü'nün kuzeyinde, orta yaylanın kaktüslü bozkırlarında yaban kabileler yaşıyordu; İspanyollar, Chichimeca diye adlandırdılar hepsini. Göçebeydiler bunlar, çıplak dolaşıyorlardı; avcılıkla geçiniyor, yetmediğinde yiyecek topluyorlardı. Alabildiğine bağımsız olup başka bir yaşam biçimine boyun eğmiyorlardı. Ne tapınakları ne de putları yardı; güneşe tapıyorlardı. Kıyılarda pek ilkel yerliler bulunuyordu: Avcılık ve yiyecek toplayıcılığıyla geçiniyor, fırsat bulduklarında insan eti yiyorlardı; ancak, yerleşik düzene geçmişlerdi ve daha şimdiden mısır tarımına aşinaydılar. Onlar da pek bağımsız haldeydiler. En çok su gören bozkırlarla, otlak vadilerde, ortak bir uygarlık temeli olan çeşitli halklar yaşıyordu: Maya Uygarlığı'ndan esinlenmiş Toltek Uygarlığı'dır bu. Siyasal yönden en önemlisi Aztek konfederasyonu oldu ve

imparatorluğu, 15. yüzyılın sonlarında, bir okyanustan ötekine, göçebelerden Mayalara değin yayılıyordu. Bu imparatorluğun içinde, kimi devletler bağımsız kaldılar; kimisi de Azteklere vergi ödeyerek bağımsızlıklarını sürdürdüler.

Aztek Uygarlığı, Maya Uygarlığı gibi yerli değildi. Aztekler, son bir devirde, belki de 12. yüzyılda kuzeyden gelmiş fatihlerdi. Başlarda horlandıkları için uzun süre ötede beride dolaşmış, 1325'te yerleşik yaşama geçmişlerdi; tutundukları bölgenin bir sonucu olarak, bütün yaşamları da içecek su ve ekilecek toprak adına, komşularıyla sürekli bir kavga haliydi. Savaş için örgütlenirken, klandan fratriye ve siteye geçmişlerdi. 14. yüzyılda, 1352'de Acamapichtli, Meksika'da şef olarak ya da *tlacatecuthli* seçildi. Ondan sonra da bu görev, onun ailesinden gelenlere verildi ve bir tür hanedan, bir büyük imparatorluğun başına geçti. 1425 yılından başlayarak, Itzcoatl'la, imparatorluğun temeli olan Aztek konfederasyonu kuruldu. 15. yüzyılın ortalarına doğru konfederasyonun orduları, Meksika Körfezi'ne ulaşıyorlardı. 1500'e doğru Aztekler, kuzeyde Rio Panco'ya, güneydoğuda da Chiapas ile Guatemala'ya varmışlardı.

Azteklerle Mayalar arasında benzerlikler görüyoruz: Mayalar gibi, onlar da tekerleği ve kubbeyi bilmiyorlardı; koşu ve yük hayvanları yoktu. Sadece, yemek için küçük köpek, hindi ve sülün besliyorlardı. Mayalar gibi, onların da yararlandıkları özellikle Yenitaş Çağı aletleriydi. Uygarlık, onlarda da mısıra dayanıyordu. Ve yine Mayalar gibi, "astroloji" aşamasına varmışlardı; ancak, onu aşmaya da başlamışlardı. Tanrıların en üstünde, her şeyin yaratıcısı, bilinmeyen, adsız, mitossuz, çehresiz ve Kutsal Kitap'ın ilk bölümlerindeki Ebedi'nin bazı niteliklerini gösteren bir Tanrı bulunuyordu; tapınağı vardı ve tapılıyordu ona. Onun altındaki tanrılar bir mertebeli panteon oluşturuyorlardı; nitelikleri de güneşsel ve yıldızsaldı. Animizmin çizgileri de belirgindi. Tapınakları, Mayaların gözlemevlerine benziyordu. Aztekler, dünyayı mitoslarla açıklıyorlardı: Tanrılar, birbirlerinden farklı güneşlerin aydınlattığı dört dünya yaratmışlardı arka arkaya; içlerinden üçü çeşitli nedenlerle yıkılıp gitmişti; içinde yaşadığımız dördüncü dünyayı, hasadı olgunlaştıran yaz güneşi yaratmıştı ve o da yıkılacaktı bir gün. Ölümden sonraki yaşama Aztekler de inanıyorlardı. Düşünsel araçları da hemen her noktada Mayalarınkini hatırlatıyor: Sadece sıfırı bilmiyorlardı; ona karşılık, yazıda sesliliğe

doğru bir adım atmışlardı. Bütün bu benzerliklere bakarak diyeceğiz ki, Azteklerin uygarlığı, bir olasılıkla, Mayalardan geliyordu.

Bununla beraber, Aztek Uygarlığı'nda, Mayalarınkinde görmediğimiz nitelikler de var: Aztekler, bakırı biliyorlardı; çünkü maden bölgeleri, yoğun bitki örtüsü altında kaybolup gitmemişti belki de. Bakır uçlu mızraklar, bakırdan tırpan, sert taşları işlemek için bakırdan aletler kullanıyorlardı. Öte yandan, Aztekler otoriter bir demokrasiye dayanan güçlü bir örgütlenişin temellerini koruyorlardı: Buna, ülkenin sert ve geniş coğrafyası yol açmıştı belki de; böylesi koşullar, bireysel küçük işletme için hiç de uygun değildi; sulama çalışmaları, taşımadaki güçlükler, giderek savaşlar iyice örgütlü toplaşmaları gerektiriyordu ister istemez. Kentler, dinsel ve askeri gereksinmelere yanıt verecek biçimde düzenleniyordu: Cortes, 50.000 ya da 60.000 nüfuslu Tenochtitlan-Mexico'nun ilginç bir tablosunu çizer bize.

Bu otoriter demokrasi, aristokratik monarşiye dönüşecektir giderek.

> Öyle görünüyor ki, Azteklerin gelişmesinde, üç aşamayı birbirinden ayırmak gerek; bunlardan ilk ikisi, sonuncusu üzerinde derin izler de bıraktı: Aztekler, başlarda avcı ve yiyecek toplayan göçebe bir kabileydi; beraberlerinde Güneş Tanrı Huitzilopochtli'yi de taşıyarak, güneye doğru yer değiştiriyorlardı. Sonra kuşkusuz, 12. yüzyılda Orta Meksika yaylasına vardıklarında, yarı-göçebe tarımı da öğrendiler. Asker-köylüler, bazen verimli bir bölgede yıllarca kalıyor, sonra yeniden yola koyuluyorlardı. Bu aşamada, kabilenin temel hücresi, öyle görünüyor ki, klandı (*calpulli*); örgütlenişi de demokratik ve eşitçiydi: Aile başları bir araya geliyor, önemli kararları alıyor ve klanın başını (*calpulle*) seçiyorlardı. Topraklar, ortaklaşa klanındı. Klan meclisi, her evli kişiye bu topraklardan bir parçasını veriyordu; ürünü o kişinin olmakla beraber, onu ekip biçmekle de yükümlüydü. Klanların meclisi de öyle sanılır ki, kabile için karar veriyordu. Herhalde Huitzilopochtli'nin rahipleri de klanların bütünü üzerinde, askeri kumanda ve genel otorite sahibiydiler.
>
> Aztekler, 1325'te asıl yerleşmelerini yaptıklarında, komşu düşman sitelere karşı savaşlar, yerleştikleri yerin insafsız koşullarının gerektirdiği kamusal çalışmalar, yavaş yavaş, monarşik siteye geçişi dayattı. Toplum, temelde ortaklaşacı ve askeri niteliğini korudu. Her erkek, savaşmaya adaydı: Görevi, insan kurban etmek için,

esir almaktı; bu dünyanın da öncekiler gibi batmaması için gerekliydi bu kurbanlar. Savaşçı, dört düşman savaşçısını esir aldığında, yüksek Tekivalar sınıfına geçiyordu ve devlet görevlisi, tecuhtli ya da senyör olabiliyordu. Görevler seçimliydi: Kent, yirmi mahalleye bölünmüştü. Her biri bir klana ayrılmıştı bunların. Her klanın, toprakları, ortak evi, özel tanrıları, bayramları, dansları, dinsel törenleri, kendine özgü yönetimi vardı. Klanın başında, her şeye karar veren, toprakları dağıtan, ağır suçlarda hüküm veren, yaşam boyu görevlileri seçen Yaşlılar Meclisi bulunuyordu. Bu görevliler arasında başlıcası *calpullec*'ti; her zaman aynı aileden seçilen bu kişi, toprakların dağılımına, klan ambarının durumuna, –özellikle vergi ödenmesine ayrılmış– tarlaların ekilip biçilmesine göz kulak oluyor, vergiyi maliye görevlilerine ödüyor, askeri birliklere kumanda ediyor, adaleti yerine getiriyor, klanını yüksek otorite önünde savunuyordu. Klanın dirliğine saldırılar, ağır cezaları gerektirirdi. Adam öldürenlere, tarlaların belirli sınırlarını değiştirenlere, kutsal şeylere küfredenlere, ihanet edenlere ölüm cezası verilirdi. Sarhoş görevli görevden alınırdı. Sabıkalı hırsız, malı çalınanın kölesi oluyordu. Tanrısal kökenli madenler olarak görülen altın ve gümüş hırsızlığının cezası ölümdü. Klanlar, beşer beşer bir fratri oluşturuyordu. Dört fratri vardı: Her birinin başında kralın çevresindeki dört tanrı bulunuyordu. Tenochtitlan-Mexico'nun dışında köyler, kentler kendi görevlilerini seçiyorlardı. Klanlar, bir kabile kurulunun yanı sıra Yüce Başkanı (*tlacatecuhtli*) seçiyorlardı; hep aynı Acamapichtli ailesinden seçilen bu yüksek şefin monarşik yetkileri vardı. Görevliler, yurttaşlarını ekip biçmekle yükümlü oldukları toprakla ve başka armağanlarla ödüllendirilirlerdi.

15. yüzyılın ikinci yarısında ve 16. yüzyılın başlarında, fetihler ve gerçek bir imparatorluğun kurulmasıyla, devlet de, toplum da değişti. İlke olarak, Aztek sitesi, otoriter demokrasiyi sürdürüyordu. Ancak, topraklarının genişlemesi, sorunların karmaşıklaşması ve yenilenlerin üzerinde kurulan egemenliğin sağladığı zenginlik sonucu site, bir aristokrat monarşi niteliğini kazandı. Yüce başkanı, halk meclisi değil, danışmanlar, önde gelenler ve rahiplerden oluşan bir heyet seçiyordu artık; ne var ki, bu heyetin bir bölümünü seçen de Yüce Başkan'ın kendisiydi. Klanın başlıca görevlisi ile öteki görevliler de hep seçimden çıkıyorlardı; ancak görünüşteydi bu ve yetkilerini Yüce Başkan belirliyordu. Böylece, iktidar aşağıdan değil, yukarıdan geliyordu. İlke olarak, her yurttaş daha yüksek görevlere gelebilirdi; ama uygulamada, yalnızca görevlilerin oğulları klan okulları yerine

bir manastırda yüksekeğitim görebiliyorlardı. Yüce Başkan da elçileri, yargıçları, kent yöneticilerini, maliye görevlilerini, yüksek rahipleri onların arasından seçmeyi yeğliyordu. Yüce Başkan'ın yardımcısı, I. Moktezuma'nın kardeşi, Tlacaelaltzin'in soyundan geliyordu. Devlet görevlileri, devletin kendilerine –ödemek amacıyla– yararlanmaları için ayırdığı toprakları çocuklarına miras bırakabiliyorlardı. Böylece, kamu kesimi zararına bir özel kesim oluşmaya başladı; ve bu geniş toprakları, kökenini bilemediğimiz, kendilerine devletçe ödenti ve angarya diye bırakılan, bir tür serflerce ekilip biçiliyordu. Yurttaşlara biçilen vergiyle, yenilip konfederasyona girmiş sitelerin vergilerini devlet görevlileri topluyordu. Toprak servetine, ayrıca bir de taşınır nesnelerden oluşan servet ekleniyordu. Böylece, miras yoluyla geçen bir aristokrasi, yurttaş kitlesinden yavaş yavaş ayrılmaya başladı. Meksikalıların "baba ve ana"sı Yüce Başkan'a gelince, yetkileri giderek arttı. 1503 yılından başlayarak Yüce Başkanlık yapan II. Moktezuma'nın kişiliğinde, miras yoluyla soyluların çevrelediği bir imparator gördüklerini sandılar.

Bu askeri ve dinsel toplumda, ilkesine yabancı bir tacir topluluğu da oluşmaya başladı. Kuşkusuz, 1473'te fethedilmiş Tlatelolco'ya öykünerek, Mexico'da, 1504 yılında, dış ticaret tekelini elinde tutan tacir kuruluşları ortaya çıktı: Vergi diye ödenen hammaddelerden üretilen metayı dışarıya satarken, dışarıdan da lüks maddeler getiriyorlardı bunlar. Tacirler, kapalı bir topluluk oluşturuyorlardı. Tacirlik babadan oğula geçiyordu; ve bir tacir, devlet görevlisi olamıyordu. Tacirler, kendi halinde, başları önlerinde, yamalı bir palto ile dolaşıyor ve servetlerini gizliyorlardı. Ne var ki, bu zenginlik, onların sınıfını da toplumda yükseltti: İmparatorun hısımları askerler olarak görülmeye başlandılar: Çocukları, manastırlarda yetiştirilmeye başlandı; Huitzilopochtli'ye kurban kesme hakları doğdu ve ruhları da –savaşçılarınki gibi– Güneş'e yükseliyordu; büyük senyörler, ikinci kadın diye onların kızlarıyla evlenmeye koyuldular. Öyle de olsa, soylularla, gitgide zenginleşen tacir zümresi arasındaki zıtlık, eksilmedi arttı.

Ya dindeki gelişmeler?

İlkbaharın diri güneşi, bir kızoğlan kızdan doğma Huitzilopochtli, savaş tanrısıydı; tanrıların başı o idi; Tenochtitlan'daki asıl tapınak ona adandı ve insanların kurban edilişi onun için gitgide artırıldı. Gerçekten, insan kurban etme, bu toplumun bütün yaşamını kapsıyor. Güneşle yıldızların yol-

larında yürümeleri, bitkilerin zamanı geldiğinde açılıp serpilmeleri için insan kanı gerekliydi. Bu kurbanları sağlayan savaş, kutsaldı. Savaşçı ve rahip, hiçliğe karşı mücadele ediyorlardı durmadan. Büyük Tenochtitlan piramidiyle başlayan düzlüğün sonunda bir kule yükseliyordu. Loş büyük bir salonda, ağaç işlemeli iki mihrap vardı. Gözler karanlığa alıştığında, iki şişko dev figür fark ediliyordu: Biri, kuşağında yılan kuyruklu şeytanlar bulunan, ayı suratlı, gözleri pırıldayan doğalcamdan yapma, dünyanın ruhu, hasadı oluşturan yaz güneşi Tetzcatlipoca idi bunun; öteki, karnı altından iri yılanlarla çevrili, patlak gözlü, savaşçı Huitzilopochtli. Onların önünde, savaş esirleri ya da çocuklar kurban ediliyordu. Rahipler, göğüslerini ortaya çıkaracak biçimde onları arka üstü yatırıyor, bir bıçak darbesiyle yüreklerini koparıp alıyor ve bir buhurdanlığa atıyordu; sonra bu, baştan aşağıya kurbanların kanına batmış tanrıların heykellerinin önüne getiriliyordu. Cesetler parçalanıyor ve ayin yemeği olarak dağıtılıyordu. İğrenç bir hava kaplıyordu salonu; koku, öğürtü vericiydi. Rahipler, her yanları kan içinde, kendilerini yaralıyor, çoğu kez kendi kulaklarını kesip, kanını tanrıların suratına fırlatıp atıyorlardı. Tanrılar da Güneş'i ve onun hareketini yaratmak için kanlarını vermişlerdi. Salondan çıkıldığında, Quetzalcoatl'ın tapınağı görülüyordu; bütün sanatların bulucusu, rüzgâr tanrısıydı bu. Kurban edilenlerin etleri orada kızartılıyordu. Girişte, dişlerini gösteren açık bir ağız vardı; Ortaçağ Avrupası'nın *mystere*'lerindeki Cehennem'in girişi gibi bir şeydi bu. Yılın 14 büyük bayramında, bu insan kurban edişlere halk, tanrıların onuruna ilahiler söyleyerek katılıyordu; herkes sarhoş olup kendinden geçiyordu ve böylesi durumlarda sarhoş olmak kutsal bir şeydi; toplumun tüm kuralları askıya alınıyor, insan eti yemeye, tam bir cinsel özgürlük eşlik ediyordu.

Her yıl 20.000 insan kurban edildiği hesaplanmıştır.

İspanyollar geldiğinde, onların üzerinde şeytan etkisi yapan bu halk, çöküş içindeydi belki. Yıkıntılar ve arkaya kalanlar, bu halkın, mimarlık, tarım ve sanayi alanlarında, bazı açılardan 15. yüzyıl sonlarının Avrupa'sında gördüklerimizden daha yüksek bilgilerle donanmış olduğunu gösteriyor bize. Ama ne olursa olsun, pek çabuk ortaya çıkmış olan bu imparatorluk, sağlam temellere dayanmıyordu. Yenilenler, başkaldırmak için fırsat bekliyorlardı; hasımları da saldırmak için.

Nitekim öyle oldu.

İsponyolların en son temasa geçebildikleri uygarlık, Amerika'nın en ilerdeki uygarlığı oldu. İlk bilgiler, Panama'ya 1522 yılında varır; on yıl sonra da Francisco Pizarro'nun fethi başlar.

Bu uygarlık hakkında bildiklerimiz de arkeolojik kalıntılar ve yazılanlar.

İspanyollar geldiğinde İnka İmparatorluğu henüz kurulmuştu; imparatorluğun ete kemiğe bürünüşü, 15. yüzyılın ilk otuz yılında olur. O tarihe değin İnkalar hemen hemen Cuzco kentine sığınmış bir haldeydiler; onun dışındaki tüm halklar, aşağı yukarı bağımsızdılar. İnkalar sık sık savaşa giriyor; ancak bir kentin halkını yenebilmişlerse, kenti yağmalayıp vergiye bağlıyor, sonra da çekip gidiyorlardı. Fetihleri örgütlemek için ilk girişimler, sekizinci İnka İmparatoru Viracocha'dan gelir. İmparatorluk pek küçüktü. Viracocha'nın yaşlılığında, kuzeyli yerliler, Chancalar, Cuzco'ya saldırdılar; Viracocha'nın oğlu Yupanqui, savunmaya geçip saldırıyı püskürttü; arkasından da İnka ordusunun başında birçok kez Chancaları yendi. İnkalar, bir anda Peru'da egemenliklerini kurdular. Yupanqui, babası ölünce, 1438'de, Pachacutec adıyla taç giydi. İnkaların egemenliğini, güneyde Titicaca'ya (1463), kuzeyde de Quito'ya değin yaydı; Aymara'larla karşılaşması bu gölün yakınlarındadır. Fetih ve çeşitli halklar üzerindeki egemenlik gereğine yanıt vermek için İnka yönetim sisteminin ilk temellerini attı. Onun oğlu Tupac Yupanqui, 1471-1493 yılları arasında imparatorluk yaptı: Babasının fetihlerini sürdürüp Quito'lu Karasları yendi ve bugünkü Bolivya ve Şili topraklarını ele geçirdi; günümüzdeki Arjantin'den de bazı yerleri aldı. İnka yönetim biçimine kesin çizgilerini kazandıran odur. Onun yerine Huayna Capac geçti: 1493-1527 yılları arasında imparatorluk eden Huayna Capac, fethi sürdürdü; Quito'nun kuzeyinde Ekvator'la Kolombiya arasındaki bugünkü sınıra değin vardı; birçok başkaldırıyı ezdi ve imparatorluğu örgütlemeyi sürdürdü. Öldüğünde, nöbetçiler, "yüzen büyük evlerde oturan sakallı canavarlar"ın denizde dolaşıp durduklarını haber veriyordu.

İspanyollardı bunlar.

İnkaların savaşlarının iktisadi nedenlerini de pek iyi bilmiyoruz. Fethedilen ülkelerin çoğu öylesine yoksuldu ki, İnkalar

yiyecek yardımı yapmak zorunda kalmışlardı. And'lar bölgesinde yağmurlar düzensizdi; ekilir topraklar sınırlıydı; açlık sürekli tehdit ediyordu. Böylece, fetihler olsa olsa şan-şöhret adınaydı; imparatorluk geliştiğinde de uzaklara gönderilmiş kumandanları dizginlemek, başkaldırılarını önlemek içindi. Son olarak, Pachacutec'ten başlayarak İnka imparatorları, bir haçlı seferi olarak bakıyorlardı savaşa; İnka dini yayılmalıydı.

Askeri harekâttan önce diplomatik görüşmeler yapılıyordu; sonuç veremeyince de savaşa karar veriliyordu. Tüm İnkalar askerlik hizmetiyle yükümlüydüler. Ordu, iyi donanmıştı; yer değiştirmesi düzenliydi; ancak, savaş alanında, öyle görünüyor ki, düzen içinde savaşılmadığı gibi, manevra da bilinmiyordu. Savaş o yüzden, çabucak teke tek dövüşe dönüşüyordu. Ordu, kâhinlerin dediklerine göre ayarlıyordu hareketlerini. Savaştan önce insan kurban edilir ve zafer de tanrılardan bilinirdi.

İnkalar, bazen krallıklar da fethettiler. Lima ile Quito arasındaki Chimular, bir krallık kurabilmişlerdi; başlarında da –babadan oğula– soylu bir sınıf vardı. Çoğu zamansa, İnkaların boyun eğdirdikleri, siyasal örgütlenişten yoksun bir yığın kabileydi. Bunlar arasında Ayllular dikkat çekici: Ayllu, bir üretim birimi, bir toprak parçasında ortaklaşa çalışmak için örgütlenmiş hısımlar topluluğuydu.

İnkaların ilginç bir fetih politikası var.

> Bir ülke fethedilir edilmez, İnkalar dağları, vadileri, ırmakları, köyleri, ekili tarlaları vb. ile o ülkenin kilden bir kabartmasını yapıyorlardı. Halkını sayıyor, sonuçları da kipular aracılığıyla not ediyorlardı; kipular, düğümleri olan sicimlerdi ve bir stenografi hizmeti görüyorlardı. İspanyol fethinden sonra Cizvitler, yaşlı yerlilere din kavramlarını anlattılar; bu yaşlılar da düğümlerin sayısıyla onları özenle not ettiler; sonra da kipularındaki düğüm sayısına bakıp Cizvitlerin öğrettiği tüm ilahiyatı tekrar ettiler. İnkaların bu kipulardan oluşan kitaplıkları vardı; imparatorluğun bütün istatistiği burada toplanmıştı.
>
> Kipular ve kabartmalar imparatora gönderiliyordu; o da bunları inceledikten sonra köylerin ve halkın yeniden dağılımını emrediyordu. Teraslar yaparak ekiminin yaygınlaştırılması, kanallar açarak sulama, toprağı gübrelemek için –dev boyutlarda– toplu çalışma gerekiyordu. Aymara'lar, zorunluklar sonucu, İnkalardan önce bu yola girmişlerdi. Fetihten önce köyler, tarlalardan uzak akropollardı;

İnkalar, çalışmanın verimini artırmak amacıyla, yenilenleri yeni köylere, tarlaların yanı başına yerleştirdiler. Pek küçük olan Ayllu'ları, içlerine birçok farklı aileyi sokarak ödüllendiriyorlardı; Ayllu'ları kabileler halinde topluyorlardı; pek küçük kabilelere rastladıklarında, çoğunu bir araya getirip bir büyük kabile oluşturuyorlardı. Halklar dikkafalılık ettiğinde de direnenleri başka yere sürüyor ve yerlerine, askeri kişua kolonilerini getirip yerleştiriyorlardı.

Şeflerin oğulları, İnkılapların düşüncelerini öğrensinler diye, Cusco'ya gönderiliyordu. Dört yıllık bir eğitimden geçiyorlardı orada: İlk yıl kişua dilini öğreniyorlar; ikinci yıl ilahiyat ve ayin düzenini; üçüncü yıl kipu deneyimini; dördüncü yıl da İnka tarihi ve siyasal gelenekleri. İmparator, yerel görevlileri belirliyor ve hemen arkasından da yaşam düzeyinin genellikle pek düşük olduğu fethedilmiş ülkelerde yiyecek depoları kurduruyordu. Boyun eğdirdikleri halkın beslenmesine girişiyor; çalışmayı örgütlüyor ve kişua dilini de yönetim dili olarak dayatıyorlardı.

Birlik çabuk kuruldu: Fetih öncesi yerel yüzlerce dil kayboldu; sadece *kişua*, *aymara* ve öteki dillerden birkaçı kaldı. *Kişua;* İspanyol döneminde de sürdü. Yerliler kendi kurumlarının anısını yitirdiler; İspanyol fethinden sonra varlığını sürdüren tek örgüt, İnka örgütüydü. İspanyollar geldikleri sırada İnka İmparatorluğu'nun, yenilen halkların, Chimuların, Karasların başkaldırılarıyla sarsılmış olduğundan söz edilir. Tarihçiler bu ayaklanmaları tartışıyorlar ve onları, taht kavgalarına bağlıyorlar sadece. Doğrudur bir bakıma, tahta geçmenin kuralı yoktu; imparator, elli ya da altmış kadından oluşan hareminde doğmuş oğullarından birini mirasçı olarak seçiyordu. Huayna Capac, böyle bir seçim yapamadan öldü. Kadın efendisinden doğan büyük oğlu Huascar imparator ilan edildi; ancak, bir başka kadından olma ve o sırada –bugünkü Kolombiya halkıyla savaşmak için– büyük bir ordunun başında Quito'da bulunan Atahualpa, Huayna Capac'ın ölüm döşeğinde, imparatorluğu bölmeyi düşünmedi; tarihçilere göre pek gevşemişti devlet, bölme zorunluluğu yoktu.

İnka İmparatorluğu'nda üretim araçları, Azteklerde olduğundan çok daha üstündü: Kullandıkları saban ayaklıydı, kazmasının ucu tunçtandı ve toprağa iyice girmesi için bedenin bütün ağırlığını çeken bir üzengisi vardı. Böylece, en sert topraklar bile işlenebiliyordu. Çapaları bronzdandı, en sert parçala-

rı kırabiliyordu. Mısır ezen havanları Meksikalılarınkinden çok daha yetkindi; dokuma tekniğinde de onlardan daha ilerdeydiler. Tunçtan kaldıraçları sayesinde en ağır taşları bir yerden bir yere oynatabiliyorlardı; tunçtan çekiç ve bıçaklarla, taşı daha çabuk işleyebiliyorlardı.

Böylece, verimlilikleri çok daha fazlaydı.

İnkalarda taşımacılık pek yüksek düzeydeydi: Önce, ellerinde, evcilleştirdikleri bir hayvan, lamalar vardı; bir lama, 20-40 kilo arasındaki bir yükü, bir günde 15-20 kilometre öteye taşıyabiliyor. Üstelik, lamanın eti ve yünü de vardı. İnkalar bir yol şebekesi koydular ortaya. Kuzeyden güneye iki yol iniyordu boylamasına: Biri kıyıyı izliyordu, öteki yüksek dağlar boyunca uzanıyordu; birincisi dört beş metre genişliğinde, ötekisi dar ama düz taşlarla döşeli gerçek bir şose niteliğindeydi. Kentleri kıyıya ve kendi aralarında bağlayan enine yollar da yapılmıştı. Yol şebekesi boyunca, yolcuların gereksinmeleri için yiyecek depoları vardı. Koşucu postalar, Lima ile Cuzco arasını, yani –aşağı yukarı– 240 kilometrelik bir yolu üç günde katediyordu; 1650'de, İspanyol atlı postaları on üç günde alabileceklerdir aynı yolu. Irmaklara ve vadilere büyük asma köprüler kurulmuştu.

Tarıma elverişli bütün tarlalar İnkaların mülkiyetindeydi: Bir bölümü yönetime, bir bölümü tapınakların bakımına ayrılmıştı; geri kalanından da topluluğun üyeleri yararlanıyordu. Ne var ki, hepsinde de tüm çalışmalar ortaklaşaydı; bir yöneticisin gözetiminde, ilahiler söyleyerek yürütülürdü işler. Bütün ürünler tek örnekti; seri halinde üretilen çömlekler, kullanılmaya elverişli birkaç tipe indirgenmişti.

Din, mertebeli bir panteona dayanan, astrobiyolojik nitelikteydi hep. Ne var ki, İnkaların Yüce Varlık hakkında Azteklerden çok daha aydınlık bir düşünceleri vardı: Adsız, başlangıçsız ve sonsuz, tüm varlıkların yaratıcısı, mutlak efendisi, göklerde yaşayan ve zaman zaman yeryüzüne gelen bir varlıktı bu; insan biçiminde gösteriliyordu. Bu insan biçiminde ele alınmış bir ilerlemeydi belki ve şuna işaret ediyordu: İnkalar, Tanrı'yı evrenden ayrı bir kişi olarak görüyorlardı; din de onların gözünde kişisel bir olay, İnsan ile Tanrı arasında bir ilişkiydi.

İnka ahlakı da yüksekti. Azteklerde, eylemlerin niteliğine göre değil, ölümün biçimine göre, ya cennete ya da cehenneme gidiliyordu; İnkalarda ise, erdemli bir yaşam sürülmüşse cennete gidiliyor, Güneş'le beraber yaşanıyordu; cehenneme gidişin

nedeni ise, ahlakın uygun görmediği eylemlerdi. Azteklerde, toplum adaletinden kurtulmak için günahlar itiraf ediliyordu; İnkalarda ise, Tanrı'nın ağrına gitmesin diye itirafta bulunuluyordu ve günahlar da şunlardı: Adam öldürme, hırsızlık, zina, baştan çıkarma, imparatora itaatsizlik, tanrılara tapınmada savsaklama. Tövbenin yolları da oruç, aptes, özellikle de duaydı.

Bununla beraber din, hem de yüzlerce çocuğun kurban edilmesi âdetini sürdürüyordu; ancak, belli zamanlardaydı bu: İmparator tahta çıktığında, hastalandığında, kıtlıkta, yenilgiye uğranıldığında, bir de veba salgınında başvuruluyordu buna.

Aile, baba yönünden hısımlığa, babanın otoritesine ve içerden evliliğe dayanıyordu. Aile, atalar kültü adına, mumyalar çevresinde toplanıyordu. Kentler de çitle çevrili yığınla küçük topraktan oluşuyordu; her parça bir ailenindi. Büyük aileler, Ayllu'lar halinde toplaşıyordu: Ayllu, efsanevi bir ataya inanan bir çalışma biçimiydi. Evli her çifte her yıl bir tupu veriliyordu: Beslenme için yetecek ölçüde bir toprak parçasıydı bu; çocuk başına bir yarım-tupu ekleniyordu buna.

Pachacutec, ayllu sistemini, imparatorluğun tüm idaresine yaydı. Her imparatorun, Güneş'in oğlu olarak iktidarı mutlaktı; ancak, örflere uymak ve uyruklarının gereksinmesine katkıda bulunmakla yükümlüydü. Her imparatorun bir haremi ve yığınla çocuğu vardı. İmparatorun soyundan gelenler, erkek olarak –atalar kültünden sorumlu– bir "krallık ayllusu" oluşturuyordu. 1532 yılında on bir İnka imparatoru vardı; Cusco'da da on bir krallık ayllusu. İlk İnka imparatoru Manco Capac'ın beş yüz çocuğu vardı; 1603'te de 567. imparator, bütün büyük yöneticileri bu krallık ayllusundan seçiyordu.

Bu krallık ayllularının üyeleri, doğuştan İnka'ydılar. Ancak, İnkalar, *kişua* dilini konuşan ve çocukları Cuzco'da yetiştirilen yerel şeflerden de ayrıcalıklı bir İnka soyluları oluşturdular. Son olarak, daha altta babadan oğula geçen bir üçüncü soylular sınıfı da yarattılar: *Kişua* dilini konuşmayan yöneticilerin, Karakasların sınıfıydı bu. Bütün bu soylular, vergiden ve angaryadan bağışık görevlilerdi; devlet, kendilerine tarlalar veriyor, imparatordan da çeşitli armağanlar alıyorlardı. Böylece bir servet farklılığı yerleşti; ancak, kimse üretim araçlarının mülkiyetine sahip değildi.

1460 yılından başlayarak imparatorluk, dört hükümete bölündü; onlar da eyaletlere, eyaletler de birçok aylluyu içine alan birimlere ayrışıyordu: Her hükümetin başına, imparator

ailesinden gelen bir *apo* vardı. Dört *apo* Devlet Konseyi'ni oluşturuyordu. Her eyalette, babadan oğula geçme eğiliminde ve bütün adli ve idari yetkileri kendinde toplayan bir İnka yöneticisi bulunuyordu. Onun altında da –yine babadan oğula– bir mertebelenme: "10.000'in Şefleri", "5.000'in Şefleri", "1.000'in Şefleri", sonra da "10'un Şefleri."

İmparatorluk, ne para ne de vergiyi tanıyordu. Ancak, herkes çalışmak zorundaydı. Yurttaşlar, çalışma yeteneklerine göre, yaşça gruplara ayrılmışlardı: Elli yaşın yukarısındakilere sadece ufak işler veriliyordu. Herkes hükümetin tarlalarında, rahiplerin, topluluğun ve komşularının tarlalarında çalışmakla yükümlüydü. İmparator, beraberindekiler, şefler buna örnek oluyorlardı; ancak, toplumdaki sırasına göre az çok kısa bir süre sonra elini işten çekerdi. Bireylerin tüketimine bırakılmayan miktar, devlet ambarlarına istif edilirdi; ordunun, soyluların, görevli kişilerin, dul kadınların, yaşlıların, sakatların, zanaatkârların, savaşa giden erkeklerin ailelerinin, posta ve madenlerde çalışanların, kötü ürün alındığı hallerde tüm halkın bakımı için gerekli olan her şey de buralarda depo edilirdi.

Tarla çalışmalarının dışında her yurttaş mita ile yükümlüydü. Her yıl, yönetim, on kişiden birini alıyordu. 15-25 yaş arasındaki gençler posta koşuculuğunda kullanılırdı; 25-35 yaş arasındakiler maden, büyük kamu çalışmaları ya da ağır piyadeye ayrılırdı. Geri kalanlar, yöneticilerin hizmetlerine verilirdi. Mita ve tarla çalışmalarından bağışık tutulanlar, zanaatkârlar kastının üyeleri, *yanakona*'lardı: Halıcılar, marangozlar, çömlekçiler, kuyumcular, silahçılar. Bunlar sadece imparatorluk depoları için çalışırlardı; imparator da onların yaptıklarını, yaptıkları hizmete göre idarecilere dağıtırdı.

Üretim genellikle gereksinmeleri aştığından, imparator büyük çapta resmi ticarete veriyordu kendisini; ve her aile şefi, ürettiğinin fazlasını, başkalarının ürettiklerinin fazlasıyla trampa edebilirdi. Ortaya bir servet farklılığı çıkıyordu; üretim araçlarının bireylerce sahipliği söz konusu olmasa da İnka toplumunun bir sınıflı toplum olduğu da gerçek. Üretimle tüketimi bir müfettişler topluluğu denetliyordu. Cezalar insafsızdı; rüşvet yiyen görevli, zehirli yılanlara atılırdı. Tembel yurttaşın omurgasının üstüne ağır bir taş konurdu.

Yerliler, İnka rejiminden İspanyol rejimine geçerken, bir şey kazandıkları düşüncesinde değillerdi. İnka rejimi despot bir

rejimdi, doğru; ancak, adil olmaya çabalıyor ve herkese yaşamın gereklerini –olabildiğince– sağlıyordu. Yerliler, İspanyol rejimini, fatihlerin bir despotluğu, adil olmayan bir düzen olarak karşıladılar; bu rejim, özgürlük, mülkiyet ve rekabet bahanesi altında, uygulamada, insanların yalnızca huzurunu değil, yaşamını da göz ardı ediyordu. Öyle görülüyor ki, yerliler, yenilenler de içinde olmak üzere, İnka rejiminin kaybolup gidişine esef ettiler.

Özetle, Avrupalılar, önlerinde kendilerininkinden pek geride araçlara sahip, aralarında alabildiğine bölünmüş halklar buldular. Hızla yenilenler ve İspanyollara, Avrupalı niteliği ağır basan karma bir uygarlık kurmanın kapısını açanlar, en ilerlemiş olanlar, yani Meksika ve Peru'daki halklar oldular; çünkü oralarda bir otoriteye alışkanlık zaten vardı ve İspanyollar da yıktıkları otoritenin yerini aldılar. Geri kalanlarsa, uzlaşmaz düşmanlar olarak ortaya çıkıp her türlü özümsenmeye başkaldırdılar. Avrupalıların yerleşmesi de çoğu kez onları yok ederek ya da sürüp iteleyerek oldu.

AMERİKA'DA AVRUPALILAR VE ÖTEKİ HALKLAR

Amerika'ya ayak basan Avrupalılarla, oradaki yerli halkların ilişkileri apayrı bir konudur. Bu ilişkilerin yol açtığı gelişmeleri belirlemede yerli halkların gelişmişlik düzeyi büyük rol oynadı.

Nasıl?

Amerika'da Avrupalılar ve Avrupa'nın yeni dünyası

Kristof Kolomb, Hindistan'a gitmek için yola çıkmıştı ve toprağa ayak bastığında, rastladığı ilk yerlilere de Hintliler (Indiens) adını verdi. Kolomb, ilk yolculuğunda, "Hispaniola" adını verdiği Haiti'ye varmış ve orada Avrupalı ilk kuruluşu bıraktıktan sonra 1492 Ocak'ında Avrupa'ya doğru yola çıkmıştı; Japonya'nın uzantılarına vardığı kanısındaydı. O ve çağdaşları için sorun, doğrudan doğruya Asya kıtasını bulmak ve Çin imparatorunun sarayına varmaktı. Yapılan birçok yolculuk sonuç vermemişti. 1500'de, Afrika'yı dolaşmak için yola çıkmış olan Portekizli Cabral da Brezilya'ya varıyor, arkasından da Küçük Antiller'e ulaşıyordu. Ne var ki, denizciler ve coğrafyacılar bir kuşkunun içine düşmüşlerdi: Karşılarındaki Asya

değil, yeni bir kıtaydı. Bunun kanıtını, 1513'te Balboa verdi. Darien'den 200 Avrupalı ve 1000 yerliyle hareket edip Panama kıstağını aştı ve karşısında, uçsuz bucaksız yeni bir okyanusu, Pasifik'in dalgalarını gördü. Hint çiftleşmişti: Eski ve gerçek Doğu Hint vardı; bir de Hint'in yerine geçebilecek Batı Hint, yani Amerika.

Avrupalılar için batıya doğru serüven bir başarısızlıkla, umutların yıkılışıyla sonuçlanmıştı; öte yandan, Portekizliler Hindistan'a doğudan bir yol bulmuşlardı ve bu rekabeti kırmak gerekiyordu. Şimdi, büyük sorun, Amerika engelini aşıp batıya doğru bir geçit bulmaktı artık. Magellan'ın 1515'teki yolculuğu bu yolda bir girişimdi ve büyük bir ticari önemi yoktu. Portekizliler, bu arada, Acadie ile Newfoundland kıyılarını buldular. Onu Fransızların ciddi girişimleri izledi: I. François, 1523'te Verrazzano'yu, 1531-1541 yılları arasında da Jacques Cartier'yi yola çıkardı; Cartier, yaptığı üç yolculukta Saint-Laurent'a girdi ve Montréal Adası'na kadar uzandı ve Fransa kralı adına el koydu bu topraklara. Bununla beraber, kendisinin, Çin denizine pek yakın bir yerde olduğunu sanıyordu. İngilizler girişimleri artırdılar. 1497'den başlayarak, Bristol ve Londra tacirlerinin desteklediği Giovanni Caboto, Labrador'la Cape Breton'da dolaşıyordu. Elizabeth zamanında ise, Frobisher, Hudson, Baffin, ticaret ortaklıklarının hesabına çabaları artırıyor, Sir Humphrey Gilbert'le Walther Raleigh, Virginia'yı gözlerine kestiriyorlardı.

Avrupalılar, Asya'ya batıdan bir yol bulamamışlardı gerçi; ama Avrupa'nın dar denizlerinin dışına çıkarak, 1490-1540 yılları arasında yeni bir Avrupa dünyası ve dünya çapında ilk ekonomiyi yaratmışlardı.

Dünyanın çehresi değişmişti.

Bu Avrupa dünyası, sonraki yıllarda daha da genişleyecektir. İspanyollar, Orta Amerika'yı köprübaşı yapıp Amerika'nın batı kıyılarından Asya'ya doğru açılmak düşüncesine pek çabuk vardılar: Daha 1527 yılından başlayarak baharat ülkelerine atılıyorlardı; Filipinler'e vardılar. Batıda karşılarına Portekizliler çıkmış olsa da Yeni Dünya yoluyla, Avrupa-Asya arasında bir ilişki kuruldu. 17. yüzyılda İspanyollar ilerlemelerini sürdürürken, Fransızlarla İngilizler de Avrupa'nın alanını genişlettiler; her ikisi için de bu genişleme, Amerika, daha da çok Kuzey Amerika üzerindedir. İspanyollarla Portekizliler, yola ilk koyulanlar olarak, keşfedilen toprakların tekelini kendilerinde

görüp haklarını Papa'ya onaylatma yolunu da bulmuşlardı. Papalık, dünya egemenliği düşüncesinden hareketle, dünyayı İspanyollarla Portekizliler arasında paylaştırmada kendisini yetkili görmüştü. Papa VI. Alexander, 4 Mayıs 1493 tarihli kararı ile, bu paylaştırmayı ilan eder; İspanya ile Portekiz arasındaki 1494 tarihli Tordesillas Antlaşması, bu karara bazı değişiklikler getirir; 1529 tarihli Siracusa Antlaşması yeni bir paylaşmaya götürür. Özetle, bütün öteki uluslar, yeni toprakların dışında tutuluyordu; Portekizlilerle İspanyollar, kurdukları tekelin kutsal bir nitelik taşıdığı düşüncesindeydiler ve başka ulustan tacir ya da kâşiflere korsan gözüyle bakılıyordu.

Sonraki yıllarda, büyük boğuşmalara yol açacaktır bu.

Avrupalılar ve Yenitaş Çağı halkları

Amerika'daki Yenitaş Çağı insanları karşısında İspanyolların, Portekizlilerin, Fransızlarla İngilizlerin görüşlerini ve davranışlarını ayrı ayrı incelemek gerekiyor.

İspanya'nın Katolik hükümdarları, Şarlken ile II. Felipe, sömürgeleştirmeye asimilasyon açısından bakıyorlardı: İspanyollar, yerlilerle tek bir halk oluşturmalı; Amerika, İspanya'nın bir eyaleti olmalıydı. Böylece, İspanyolların görevi, yerlilere, kendi tüm yaşam biçimlerini vermeliydiler: Önce, onları Hıristiyanlaştırmak gerekiyordu; sonra, içindeki düşünce ve duyarlık biçimiyle Kastilya dili öğretilmeliydi; son olarak da giyinişi, davranışı, törenleri, bütün sosyal ve siyasal biçimleriyle tüm İspanyol örfleri onlara aktarılmalıydı. Yerliler, Kastilyalı olmalıydılar. Bu görüşten hareketle, Kraliçe Isabel karma evlilikler salık verdi. 1503 tarihli emirnameye göre yerliler özgürdüler; sadece, bütün İspanyollar gibi, vergi ve çeşitli biçimlerde hizmetlerle yükümlüydüler.

Ne var ki, yönetimin bu –bir bakıma– iyi niyetleri, fatihlerle (*conquistadores*) yerliler arasında korkunç uygarlık farklarının ördüğü duvara çarptı. Başta İspanyollar, kendilerini soylu (*hidalgo*) olarak görüyorlar ya da olmak istiyorlardı; bunun sonucu olarak da yerlilerle aralarındaki ilişkilere senyör-serf ilişkisi olarak bakıyorlardı: Öte yandan, pek azınlıkta oldukları için, korunma amacıyla, kendi üstünlüklerini tanıtmaya daha da ağırlık verdiler. Son olarak da zenginleşmek istiyorlardı. Hispaniola'da altın, arama yoluyla elde edilebiliyordu. Yerliler, çalışmayı reddediyorlardı. Fatihler, çalışmaya zorladılar onları.

Kristof Kolomb, ilk *encomienda*'ları bağışlamıştı: Yerlilerin, topraklarıyla beraber, fatihler arasında paylaşılmasıydı bu. Kraliçe Isabel'in de 1502'de tanımak zorunda kaldığı bu rejim bir felaket oldu yerliler için: İspanyollar geldiklerinde, bu yerlilerin sayısını tam olarak bilmesek de hayli fazlaydılar; 1510'da 46.000 dolayındaydılar, 1520'ye doğru 16.000 kişi kalmıştı, 1530'a doğru ise 10.000 dolayındaydı sayıları.

Başta, aşırı çalıştırılma ve beslenme yetersizliği mahvetmişti zavallıları.

Bu olaylar bir hukuk sorunu çıkardı İspanyolların karşısına: Yerlilerin topraklarını fetih hakları var mıydı? Buna olumlu yanıt verdi: Hükümdarın bir mülkiyet hakkı olduğuna göre, fetih hakkı da vardı. Ya yerlileri köleleştirme hakkı? Sömürgeciler ve yığınla kuramcıları buna da olumlu yanıt verdi. Bunların başını çeken Oviedo, düpedüz bir ırkçılık yapar. Ona ve yandaşlarına karşı çıkanlar oldu; içlerinde özellikle Salamanca Üniversitesi siyaset kuramcısı –1549'da ölen– Francisco de Vitoria'nın gerekçesi önemlidir: Vitoria'ya göre, vahyedilmiş gerçeklerin dışında, bir dünyasal düzen, bir insanlar hukuku vardır ki, yalnızca aklın ışığında kavranabilir. Bu doğal hukuk, "düzen ve uyum"un temelidir; o da bütün toplumların temeli. Bu "düzen ve uyum", Hıristiyan olsun olmasın, tüm akıllı varlıkları için aynıdır. Yerliler de akıllı insanlardır, çünkü insandırlar; öyle olunca da onların da İspanyollar gibi, özgürlük, mülkiyet ve kendi kendilerini yönetme hakları vardır. Bu görüşleri, 1512 yılından başlayarak, özellikle ünlü rahip Bartolomeo de Las Casas alıp işleyecektir ve birçok gelişmenin kapısını açacaktır. Papa III. Paulus, 1537'de yayımladığı bir bildiri ile, yerlilerin ebedi yaşama layık bir ruh taşıyan gerçek insanlar olduklarını ve onlara böyle davranılması gerektiğini ilan ediyordu. 1583'te toplanan Lima Konsili'nin vediği karar da şuydu: Yerliler gerçi birer insandılar; ancak, çocuk düzeyinde kalmışlardı ve öyle oldukları için de küçüklere yapıldığı gibi, onların üzerinde de sürekli bir himaye sağlanmalıydı. Cizvitler, buradan kalkarak, Paraguay'da, yerlileri Hıristiyanlaştırmanın yanı sıra ilk aşamada kişisel yaşama hazırlama amacını güden bir "ataerkil komünizm" uygulamasına giriştiler. İspanya kralı da 1607'de, yerlileri yerleşik düzene soksunlar diye, ülkeyi Cizvitlere verdi.

Portekizliler, Amerika'da Brezilya'ya çıkmışlardı; ve 1501 yılından başlayarak da yerlilerle (*Tupi-Guarani*) temâsa geç-

mişlerdi. Onların sömürgecilikleri, genellikle şekerkamışı tarımı, giderek kölelik üzerine kurulu büyük toprak sahipliğine dayanıyordu. Böylece, köle avcılığı, Portekizlilerin başlıca uğraşı oldu. Buna bir de yine Cizvitlerin öncülük ettiği Hıristiyanlaştırma politikası eşlik ediyordu. Cizvitler, yerlileri, köylerde toplu halde yaşamaya zorladılar. Köle sahipleri, Cizvitlerin Hıristiyanlaştırma politikasına olabildiğince karşı çıkıyorlardı; çünkü Hıristiyan olan yerli, sömürgecinin zorbalığının karşısına Tanrı kelamını çıkarıyordu. Bu ve başka çıkarlar yüzünden büyük toprak sahibi sömürgeciler ile Cizvitler sürekli didişip durdular; uyuşmazlık o haddeye vardı ki, hükümet, 18. yüzyılda Cizvitler Tarikatı'nı yasakladı:

Bütün bunların acısını yerliler çekiyordu.

> Ne var ki, bu zavallı Guarani'ler, Avrupa'yı altüst etmiş olan pek parlak kuramlardan birkaçına esin verdi. Yerlilerin örflerini kabul etmiş olan çevirmenlerin vermiş oldukları bilgiler, çeşitli yollarla Avrupa'ya yayıldı. Kafaları "Altın Çağ" efsanesiyle bulanmış ve kötü birer Hıristiyan olarak gördükleri yurttaşlarına bir ders vermek için yanıp tutuşan hümanistler, yerliler üstüne anlatılan ve yazılanlardan tutup bir efsane çıkardılar ortaya: "İyi yürekli yaban" (*bon sauvage*) efsanesini. Montaigne, *Denemeler*'inde, bunun güzel bir örneğini verir bize. Yazar; 1562 yılında Rouen'da, bir çevirmen aracalığıyla, üç Tupi-Guarani ile görüşmüştü. Eserinde, "Yaban Domuzları", "Yamyamlar" adlı bölümlerde öyle der: Yaban toplumu en saf olanıdır, çünkü doğal kanunlara en yakın bulunan odur. Ona göre, yabanlar bize örnek olmalıdır, asıl biziz barbar olan. "İyi yürekli yaban", bu doğaya uygun biçimde yaşayan, zevkine uyan özgür kişi, aylak, kaygısız, saf, kötülük nedir bilmeyen, mülkiyetsiz, yönetimsiz, şen, mutlu insan, bu efsanevi kişilik şaşırtıcı bir geleceğe adaydı. 17. yüzyılda kimi özgür düşünürlere yol gösterirken, 18. yüzyılın "filozofları" ile sömürgeciliğe karşı yazarlarına esin verecekti; Jean-Jacques Rousseau ile de zafer kazanacaktı. İnsanın aslında iyi olduğu inancına gerekçe veren "iyi yürekli yaban" düşüncesi, sosyalist sistemlerin temel düşüncelerinden birini de sağladı. Çağdaş Batı uygarlığının temeline, bu Yenitaş Çağı aşamasında kalmış Amerikalı yerliler üzerine Avrupalıların ürettikleri düşünceden çok şey gelip karışmıştır.

Fransızlar, 1504 yılından başlayarak Newfoundland'da, Acadie'de ve Saint-Laurent Irmağı ağzında toplaşıyorlar-

dı. 1534'te Jacques Cartier'nin de gelişiyle, oradan Batı'ya doğru yayılış başladı. Micmac'lar, Algonkin'ler, Huron'lar, İrokua'larla karşılaştılar. Önce, Morina avcılığı gözdeydi, sonra kürk ticareti onun yerini aldı. 1575'ten sonra, kunduz derisinden şapka modası Avrupa'da yayıldı ve kunduz derisine büyük istek doğdu. Yerlilerin yaşamını da başta bu ticaret altüst etti: Yerliler, Avrupalıların bıçak, balta, sonra da ateşli silahlar gibi demirden aletlerine büyük ilgi gösterdiler; o kadar ki, bir yüzyıl içinde kendi taştan, kemikten ve ağaçtan aletlerini unutuverdiler; yaşamları için gerekli nesneler bakımından Avrupalılara bağlandılar ve onlarla ticaret için örgütlendiler. Bu arada, Fransız yiyeceklerine alıştılar, bir de alkollü içkilere. Orada da Cizvitlerin başını çektiği Hıristiyanlaştırma işin içine giriyordu. Alkolizm bir yandan, kendi aralarındaki ve onlarla Fransızlar arasındaki savaşlar öte yandan, bitirip tüketti yerlileri.

İngilizler, Hıristiyanlaştırmaya pek o kadar önem vermediler. Hemen ticaret ilişkileri kuruldu: Kürk karşılığında, demirden nesneler ve içki veriliyordu yerlilere. Ne var ki, yerlilerin zararına bir alışverişti bu. Sömürgeciler, yerlilerden toprak satın alıyorlardı. Yerlilerde özel mülkiyet anlayışı olmadığından, çok geçmeden uyuşmazlıklar başladı ve karşılıklı kırımlar. Yerliler, aralarında birleşmiş olmadıkları için yenildiler, esir düşenler esir olarak satıldı, çok suçlu görülenler öldürüldü.

Tam bir insan avıdır başladı.

Böylece, nedenleri ne olursa olsun, Avrupalıların, Yenitaş Çağı halklarıyla tek bir halk oluşturma yolundaki girişimleri boşa çıktı. Aradaki uygarlık farkı pek büyüktü. Avrupalılarla ilişkiyi sürdüren yerliler yavaş yavaş yitip gittiler. Micmac'lar gibi kimi yerliler, varlıklarını sürdürdüler gerçi; ama Avrupa uygarlığının kanına aşılanarak. Mayaların da çoğu varlığını sürdürdü: İspanyol senyör ve rahipleri, Maya soyluları ile rahiplerini yok edip yerlerine geçtiler. Mayaların çoğunluğunun sürmesini neye bağlamalı? Başta şuna: Mayalar, daha da özel nedenlerle, öteki Yenitaş Çağı yerlilerine oranla, üstün bir zihinsel aşamaya, astrobiyoloji aşamasına varmışlardı. Böylece, aralarından insanca kayıp verme pahasına, Avrupa uygarlığıyla bütünleştiler; ancak, uygulamada, Hıristiyan adları altında, kendi tarımsal tanrılarına olan inançlarını ve Hıristiyan görünüşleri altında da günlük yaşamın âdetlerini korudular.

Onların dışındakileri yenilgiye uğratan, kuşkusuz, ırk farkı değil, sosyal durumdaki farklılıktı.

Avrupalılar ve Bakır Çağı halkları

Kastilyalılar pek çabuk geldiler. 1550'ye doğru 17.000-18.000 kişiydiler, bunun 3.000'i de düpedüz serseriydi. 1531-1532 arasında Meksika'daydılar; 1540 dolaylarında da Peru'da. Yeni koloniler, merkeziyetçilikten uzak bir dönemi yaşadılar. Fatihler, başlıca kamu yetkilerini ellerinde tutuyorlardı; bazen de soyluluk unvanları almışlardı. 1522 yılındaki bir fermanla Cortes, genel yönetici olarak atanmıştı: 28 kent ve köyden oluşan bir toprağı kendine ayırdı; arkasından da marki ve şövalye unvanlarını aldı.

Fatihler, İspanya'daki merkezden uzakta oldukları için bağımsızlıklarını artırdılar; belli stratejik noktalara yerleştiler; eski İspanya komünlerinin yetkilerini kullanan belediyeler kurdular ve imparatorun Avrupa'dan gönderdiği hukukçulara da pek önem vermediler. Fatihler, yerli aristokrasinin yerine geçerek yerliler üzerinde senyörlük iktidarı uygulamaya başladılar. Avrupa'daki hükümetin özümseme politikasını bir yana bırakarak, bir savunma içgüdüsüyle, egemen ırk havasına büründüler ve yerlilere aşağılık duygusu aşılamanın arkasına düştüler. Yerli şeflerin kızlarıyla evlendiler, geri kalan kitleden de metresler edindiler. Ne var ki, bu kadınlar ve onlardan olan çocuklara farklı bir gözle bakılmadı. Yerlilerin şefleri görevlerinde bırakıldı; ancak, aristokrasileri İspanyol aristokrasisine bağımlı kaldı.

Yerlilerin önde gelenleri, Aztek İmparatorluğu'nun ortadan kalkışından yararlanıp topraklara el koydular: Özgür yerlileri, sürekli kiracı durumuna getirdiler; bunlar, ürünün %50'sini vermek zorunda oldukları gibi, çalışma yükümlülükleri de vardı. Yerliler, bu yeni rejimi reddettiler. Hemen hepsi dağlara sığındı; orada burada dolaşan küçük gruplar belirdi; haydutluk yerleşti; yerli toplum çözülüp dağıldı.

Ele geçirilmesi için yerle bir edilen Meksiko'nun yerine yenisi kuruldu.

Cortes'in kendisi başı çekip şekerkamışı, dut, kenevir plantasyonları kurdu; ipekböceği ve merinos koyunları yetiştirmeyi denedi; dokuma imalathaneleri kurdu, gümüş madenleriyle ilgilendi. Aslında, bu işletmelerin ürettikleri ya da mısır, pamuk, kakao gibi yerlilerin ödedikleri ürünler satılabilir şey-

ler değildi; böylesi nesneler için bir pazar oluşmamıştı henüz ve mesafeler de ürkütücüydü. Böylece, Avrupa'dan silah, giysi, zeytinyağı, şarap getirmek gerekiyordu. Öyle olunca, yükte hafif, pahada ağır değerli madenlerin arkasına düşüldü. Herkes bunları aramaya koyuldu. Bu arada küçük işletmeler çabucak çöktü; büyükleri de yeni seferler düzenledi. Değerli maden için el emeği gereksinmesi, İspanyol sömürgecilerini angaryaları ağırlaştırmaya götürdü; yerliler tükendiler, kalan da köle haline getirildi. Sömürgeci, bir kabileye başvurup dinini değiştirmesi uyarısında bulunuyordu; reddeden kabile ayaklanmış sayılıyor, esir alınanlar köleleştiriliyordu. Bu koşullar Hıristiyanlaştırma için pek uygun olmasa da Hıristiyanlaştırma yine de ilerledi: Baskıyla, putları ve tapınakları yıkarak, rahipleri kesip doğrayarak, kitle halinde zorla vaftiz edilerek oldu bu.

İşte, fethin hemen başlarında Meksika'nın durumu!

Bununla beraber, İspanya hükümdarları, Yeni Dünya'ya mutlak otoritelerini ve monarşik merkeziyetçiliklerini yaymak için büyük çaba harcıyorlardı.

> İspanya ile Amerika'da ele geçirilen topraklar aynı tacındı; kanunlar ve yönetim, her iki yerde de –mümkün olduğu kadar– birbirine benzeyebilirdi. Öyle de oldu; ağır ağır bir kurumlar mekanizması ortaya çıktı: Krallık kurullarının yanı sıra "Amerika İçin Kurul" oluştu ve 1524'ten başlayarak sürekli hale geldi. Bu kurul, yazışmalardan ve teftişlerden hareket ederek hükümdarın önerdiği kanunları koyuyor, idare örgütünü düzenliyor, görevler için adayları saptıyor, yerlileri koruyor ve istinaf mahkemesi rolünü oynuyordu. 1503'te de Sevilla'da bir "Amerika Ticaret Odası" kurulmuştu: Orayla olan ticareti o yönlendiriyor, özellikle de değerli madenler üzerine konulan %20 krallık payının ödenmesine göz kulak oluyordu. Kaptanlara buluş belgelerini orası verdiği gibi, bir tür denizcilik merkeziydi de; araştırmaları her yerde hayranlık uyandırıyordu. Amerika'da da Görüşme Daireleri kuruldu: Bunlar hem mahkeme, hem yürütme organlarıydı. Böylece, krallık otoritesi yavaş yavaş güçlendi; önce Meksika'da, sonra da Peru'da yerleşip oturdu.

Bütün bunların sonucu olarak, Meksika ile Avrupa arasında uzak mesafeli bir ekonomi ilişkisi kuruldu; bu ilişki, görece merkeziyetçiliği daha da güçlendirdi.

Maden araştırmalarını daha da ileriye götüren sömürgeciler, 1545'te –bugün Bolivya'da bulunan– ünlü Potosi gümüş madenini buldular. Çıkarılma tekniği gitgide geliştirilen bu gümüş hazinesi, İspanya'ya, giderek Avrupa'ya akmaya başladı. Bu arada, İspanyollar, beslenme ve kullanma amacıyla, Avrupa'nın evcil hayvanlarını, domuzu, öküzü, koyunu, atı, eşeği, katırı Yeni Dünya'ya soktular; yük taşımada kullanılan katır için öyle derler: O olmasaydı, Yeni Dünya'nın sömürgeleştirilmesi de gerçekleşemezdi. Amerika'nın sınırsız doğal zenginliği, hayvancılığı alabildiğine geliştirdi. Hatırlatmaya gerek yok: Hayvancılık, büyük sürü işi olduğunda verimliydi; o da büyük mülkiyete yol açan nedenlerden biri oldu. Kendi ülkelerinin yemişini ve tahılını elde etmek için topraklar ayrıldı (Caballerias): Buğdaya özellikle önem verildi; ipekçiliğin de ayrı bir yeri vardı. Amerika'nın yerli bitkileri, şekerkamışı, kakao, indigo tarımı gelişti. Yerlilerin el emeği öylesine ucuza geliyordu ki, her türlü el emeği beyazlara yasaklandı. Bütün bu tarım ve elde edilen ürünlerin işlenmesi de büyük mülkiyete ve kapitalist işletmeye (*haciendas*) götürdü. Yerliler ve mülkiyet hakları korunur gibi olduysa da tarım ve hayvancılıktaki gelişme, yerlilerin köylerini de sıkıştırmaya başladı; sonunda, İspanyollar topraklara zorla el koydular ve yerliler bazen yiyecek bulamadılar. Bazı yerlerde, iyi güdülmeyen sürüler yerli tarımı mahvettiler; ve yerliler de İspanyolların hizmetine girdiler.

Merkezileştirmeye Hıristiyanlaştırma da yardımcı oldu.

Ancak, engeller de vardı: Başta, yerlilerden –1541, 1547 ve 1550 yıllarında ciddi başkaldırılara varan– direnişler görüyoruz; ruhban takımındaki çelişmeleri de katmalı buna. Son olarak, kilise dışındaki kimi çevreler din adamlarına karşı çıkıyorlardı: Yerlilerin, hatta pazar günü ve bayram dinlencelerinde bile çılışmalarını sağlamak için, mülk sahipleri eski örf ve inanışlarına dönüp onları uygulamaya itiyor ve misyonerlere saldırıp onları kovuyorlardı. Gerçekten, bu misyonerler bir bakıma yerlileri koruyorlardı; doğal hukuka aykırı angaryalara karşı çıkıyorlardı. Onların bu üstelemeleriyledir ki, Şarlken, 1542'de ünlü kanunlarını yayımladı: "Kölelik" yasaklanıyordu; ve yeni "encomienda" da verilmeyecekti, daha önce verilmiş olanlar da miras yoluyla geçemeyecekti. Meksika'da bir ayrılıkçı hareket patlak verdi; Peru'da bir başkaldırı oldu. Sömürgeciler çalışacak kişi bulamaz oldular; özgür yerliler, hizmetlerini kiralamayı reddediyorlardı.

Ne var ki, pek uzun sürmedi bunlar.

Merkezileşme aslında hiçbir zaman bütün sertliğiyle uygulanmamıştı. Krallık görevlileri, kısa sürede büyük mülk sahibi olup çıktılar; çünkü sermaye bakımından yoksul bir ülkede, bir görevlinin aldığı para büyük olanakların kapısını açıyordu ona. 1573 yılından başlayarak, gitgide merkezileşmeden uzaklaşılmaya doğru adımlar atıldı. Bunda, başta İspanyol monarşisinin mali güçlükleri rol oynadı: Kral, sömürgeleştirmenin giderlerinden yakasını sıyırmak için ileri gelen sömürgecilere, bir ödün karşılığında, yetkilerinden bir bölümünü terk etti. Eski kullanma haklarının yerine gerçek bir toprak mülkiyeti gelip yerleşti; gitgide yayılan bu mülkiyet de yerlilerin zararına oldu. Yeni toprakların sahipleri, onların üzerinde birer senyör gibiydi artık. Bu ve başka yığınla neden yüzünden, Meksika ekonomisi bir malikâne ekonomisine (*hacienda*) yaklaştı: tarımı, sürüleri, işyerleri, makineleriyle, kendi kendine yetmeye çalışan bir ekonomiydi bu; malikânenin sahibi (*hacendado*) de içerde, yerlilerin serf düzeyine düşürüldüğü düzeni sağlıyor ve dışarıya, göçebelere karşı savaşı sürdürüyordu.

Yeni Dünya'da, "ortaçağ"dakine benzer bir parçalanıştı bu.

Ne oldu sonuçları bunun?

Kabile düzeni parçalanıp yok oldu. Çeşitli kabilelerden gelip büyük malikânelerde efendiye karşı borç batağına batmış serf durumundaki yerliler varlıklarını sürdürdüler. Bu insanlar kendi aralarında evlenirken, İspanyollara da karıştılar; İspanyolcayı öğrendiler ya da kendi dillerini İspanyolca terimlerle doldurdular; İspanyol âdetlerini edindiler. Ve böylece, karışıp kaynaşma yoluyla yeni topluluklar ortaya çıktı.

Meksika ulusu bundan doğacaktır.

Yenitaş Çağı'nın halklarından farklı olarak Bakır Çağı'nın yerleşik düzene geçmiş tarımcı halkları, hangi koşullarda olursa olsun, Avrupa uygarlığınca özümsenmeyip onunla bütünleştiler. Gerçekten, bu halklar Avrupa ekonomik sistemiyle bütünleştiler; çünkü Avrupalıların günlük yaşamı için önemli ürünleri sağlayabilecek bir dönüşüm gösterdiler. Öte yandan, düzenli, sabırlı, yeknesak, inatçı bir köylü yaşamına alışkın insanlar olarak, *hacienda*'larda ve madenlerdeki yaşama da uyabildiler. Madenlerdeki çalışma, Yenitaş Çağı halklarını tüketmişti; bunları tüketemedi. İspanyolların oluşturdukları köylerdeki toplaşmaya da göğüs gerdiler; çünkü fetihten önce de tarım ve hay-

vancılığı bir arada götüren köy yaşamını biliyorlardı. Sonra, bu halklar, "astrobiyolojik" düşünce düzeyine erişmişlerdi: Bir sayı sistemleri vardı, hesaplamayı biliyor ve ondan günlük yaşamlarında yararlanıyorlardı; oysa saymak, Yenitaş Çağı insanlarınca dayanılmaz bir şey gibi geliyordu. Dinleri, Hıristiyanlıkla benzer noktalar taşıyordu: Bir yüce Tanrı düşüncesine sahiptiler; Huitzilopochtli, bir kızoğlan kızdan doğmuştu; "zararlı şey"i kovan vaftize inanıyorlardı; kurban ettikleri insanın çekip çıkardıkları yüreği, Tanrı'dan bir töz taşıyordu içinde; ruhun ölümsüzlüğüne, cennete, cehenneme, tufana, tanrıların özverisine inanıyorlardı. Gerçi pek farklıydı temeller; ancak, yüzeysel de kalsa bu benzerlikler, sert bir çatışmayı yumuşatıyor ve geçişleri kolaylaştırıyordu. Bunun gibi, bu halklar, görevliler aracılığıyla, bir yüce hükümdara boyun eğmeyi daha önce de biliyorlardı; bir aristokrasinin önünde eğilme alışkanlıkları vardı; hatta büyük ticaret de bilmedikleri bir şey değildi; örgütlü devlet, onlar için mutlak bir yenilik değildi.

İşte, bütün bunlara bakıp bu halkların, karıp karmaşarak, üç yüz yıl süren uzun ve öldürücü bir uyumdan sonra Meksika halkını, Meksika ulusunu nasıl olup da ortaya çıkardıklarını anlayabiliyoruz böylece.

Avrupalılar ve Tunç Çağı halkları

İnkaların direnişi Azteklerinkinden çok daha uzun sürdü. Vilcabamba eyaletinde, ancak 1572 yılındadır ki yatışma sağlanabilmişti. O tarihe değin İnka iktidarı bu bölgede yürürlükte kaldı. Neyle? Yağmalarda ele geçirilmiş ya da tütün, koka ve değerli madenler karşılığında elde edilmiş Avrupa silahları ve atlar sayesinde! Direnen İnkalar, yanlarına gelen misyonerlere hoşgörüyle baktılar; sadece İspanyol siyasal, sosyal ve iktisadi sistemine karşı mücadele ediyorlardı, dine karşı değil yoksa.

İspanyollar, İnka egemenliğini yıkıp kendileri bir yönetici kast olarak geçtiler yerine. Ancak, *ayllu*'ları *curaca*'ları ve *ianacona*'ları kendi yararları için saklı tuttular. Yığınla da *encomienda* elde ettiler. Ne var ki, uygulamada *encomendero*, kanunlara karşın, bir senyör oldu ve başlıca kamu yetkilerini eline geçirdi: Adalet dağıtıyor, vergi topluyor, din yayıyordu. *Encomendero* bir papaz atıyor, o da onun hademesi, yargıcı ve propagandacısı oluyordu uygulamada; *encomendero*'ya vergi ödememek, bütün gücüyle onun için

çalışmamak, Tanrı'ya karşı günah işlemekti. *Encomendero, encomenda* için bir, her *ayllu* için de bir *curaca* atıyordu. Bunlar, çalışmaları yönlendirmek ve vergi toplamakla yükümlüydüler. Ancak, denetimsiz kaldıklarında, vergiye tâbi olup da ücret almadıkları için, bu *curaco*'lar, fatihlerin hizmetinde bir sınıf olarak ortaya çıkıp yenik düşmüş kendi soydaşlarını sömürüyorlardı. Güzel evleri, çiftlikleri, büyük sürüleri oluyor, ipekli giyinip İspanyol şarabı içiyorlardı; atla dolaşıyorlardı. Çevrelerinde de kendilerinden daha gözü açık yığınla görevli vardı; öyle ki, fetihten önce İnkalar zamanında, 1000 yerliye ne kadar görevli düşüyorsa, şimdi 100 yerliye o kadar görevli ayrılıyordu.

1591 yılında, 775 *encomienda* ve 80 *corregimiento* vardı. *Corregimiento,* bir krallık *encomienda*'sıydı; başında kralın atadığı bir *corregidor* bulunuyordu. Ne var ki, İspanyol monarşisi, görevlilerin ücretlerini gerektiği biçimde ödemeyi hiçbir zaman başaramadı. Öyle olunca, *corregidor* da çevresine her türden adam topladı ve yerlileri yağmalayıp zenginleşti.

Böylece, İnka imparatorunun mutlak iktidarı sürdü; ancak, bir bölük insan üstündeydi bu iktidar ve yüzlerce kişinin de arasında parçalanıp dağılmıştı.

İanacona'lar, fetihten sonra, kendi *ayllu*'larını terk edip İspanyolların arasında, onlara hizmet eden ya da esnaflıkla geçinen yerlilerin adıydı şimdi: Bunlar, Hıristiyan topluluğun üyesi olarak görüldükleri için vergiden ve *mita* görevinden bağışıktılar. Özel mülkiyet sahibi olabiliyor, serbestçe esnaflık edebiliyor ya da ticaret yapabiliyorlardı. Uygulamada ise, İspanyolların hizmetinde yaşayan, kararsız ve oynak bir proletarya durumundaydılar. İspanyollar, soyluluk adına, yığınla *ianacona* topluyorlardı çevrelerine. 1536 ve 1537 yıllarında, Manco İnka Kişua'ları İspanyollara karşı ayaklandığında, İspanyollar, işte bu *ianacona*'lar sayesinde canlarını kurtarabilmişlerdi. Toledo kral naibi, 1571'de, *ayllu*'ların dağılışını durdurdu; yeni *ianacona*'lar oluşturulması yasaklandı. Başıboş dolaşan kim ki var, bir efendiye bağlandı: Hiçbiri, resmi olarak izin verilmedikçe işini terk edemez ya da kovulamazdı.

Böylece, *ianacona*'lar bir tür serf olup çıktılar.

Hatunruna'lar, *ayllu*'ların üyeleriydiler. Yalnızca kendi içlerinde mertebeli bir yardımlaşmaya yetecek bir ekonomiyi sürdürmek değil, Avrupa'ya gönderilecek mallar için de bir vergi ödüyorlardı; Avrupa'dan gelen mallar için de ödemede bulu-

nuyorlardı ve doğaldır ki, kapitalizm, kârını onlardan da çıkarıyordu. Böylece, üretimlerini değiştirmek zorunda kaldılar. Yedikleri değişmedi pek: Mısır, patates ve kurutulmuş lama etiydi nevaleleri; bunlara şeker, peynir ve *şarki* ya da kurutulmuş öküz eti eklediler. Ancak, vergilerini ödeyebilmek için Avrupalı bitkileri kabul ettiler. 2300 metre yüksekliğin aşağısında şekerkamışı yetiştirdiler; 4000 metrenin yukarısında sürü beslediler. Her iki yüksekliğin arasında da buğday, arpa ve patates tarımını geliştirdiler. Ağaççılık ve bağcılıkta pek başarılı olamadılar; çünkü onların ortakçı alışkanlıklarına pek uymuyordu bunlar. Hayvancılığa ise çok güzel alıştılar: Öküz, yalnızca koşum için değil, yağı ve etiyle de yarıyordu işe; her yan koyun ve keçi ile doldu; domuz, tavuk, öküz ise İspanyolların pek aradığı şeylerdi. Ne var ki *encomendero*'ların 2000 ile 20.000 baş arasında değişen büyük sürüleri, yerlilerin hayvancılığını engelledi bazen, tarımlarını mahvetti ve onları kayalık bölgelere sığınmaya zorladı.

Hatunruna'lar *mita* ile yükümlüydüler. 16. yüzyılın sonlarında, Potosi madenlerini çevreleyen on yedi eyalette –18 ila 50 yaş arasında– 80.000 yükümlü vardı. Bunların yedide biri, her yıl 18 hafta gidip madenlerde çalışıyorlardı. Ne var ki, nüfus azalmaya başladı; *Curaka*'lar, *ianacona*'lar arasından kiralık işçi topladılar. 1601 yılında, Potosi'de 40.000'den fazla işçi vardı bunlardan. Yerli *mitayo*'lar, Potosi'ye aileleriyle geliyorlardı; her birinin de –en az– 8 ya da 10 laması bulunuyordu. En varlıklı olanlar, mısır ve patates yüklü 40 lama ile dolaşıyorlardı; bu lamalar, bir et yedeğiydi onlar için. *Mitayo*'lar, maden hizmetlerine, Potosi'de iki ay da ev hizmeti ekliyorlardı. Çoğu geriye dönmüyordu: Kimisi Potosi'de, *ianacona* olarak kalıyordu; kimisi de doğuya, orman ve vadilere kaçıp gidiyorlardı.

Mita, yerli toplulukların çalışma yerlerinde vergi ödemeyi sağlamak için çalışma biçimine de dönüşüyordu. Toplulukların çalışma yerleri, özellikle dokuma üretiyordu; bunun yanı sıra da seramik, camcılık, gümüş ve ağaç işleri. 18. yüzyılın ikinci yarısında *corregidor*'lar da yerlilerle ticaretin üstüne tekel koydular: Avrupalıların Avrupa'da satın almak istedikleri ne ki var, yerlileri onları almaya zorladılar; yerliler, böylece faizi olan bir borcun da altına giriyor ve bu borçlardan dolayı, gerçek bir serf olup çıkıyorlardı.

Yerliler, İspanyolların kendilerine özel mülkiyeti kabul ettirmek için harcadıkları çabadan da çok acı çektiler.

Tek bir mirasçı yararına yazılı vasiyette bulunma girişimlerine karşı direniş gösterdiler; çünkü onların âdetlerine göre miras, tüm mirasçılara –bölünmeden– kalıyordu ve avlunun bir temsilcisi yönetiyordu bunu. Avrupalıların, salt üretmek amacıyla kuru kuruya çalışma biçimlerine de hiçbir zaman bütünüyle alışamadılar: İnkalarda çalışma bir dinsel törendi; usulü, sırası vardı. *Hatunruna*'ların duyarlılıkları da acısını çekti bunun. Sayıları –hatırı sayılır ölçüde– azalmışa benzer; 1561'le 1654 yılları arasında belki yarı yarıya düştüler. Ancak, Doğu'ya, İspanyollardan uzakta ormanlara ve vadilere doğru yer değiştirme de işin içine girmiş olabilir.

İnka yerlileri, Hıristiyanlığı kabul etme konusunda Meksika'dakilerden çok daha dikkafalı oldular. Yerli dinin, yerli toplum gibi boynu vuruldu. Yüce Varlık'tan, büyük tanrılardan söz edilmez oldu. Ancak, *huaka*'lar, yani nesnelerde var olduğu sanılan ruhlar inancı sürdü. Güneş, dağlar, tepeler, ırmaklar, göller, madenler, Potosi kenti, mumyalanmış cesetler birer *huaka* idiler. Avrupa mamulü nesneler, cam, ipek, balmumu nazarlık oldu. Büyücüler, Hıristiyan ve İnka inançlarından bir karışım çıkardılar ortaya: İsa ile Şeytan birer ikiz kardeşti; *huaka*'ların Hıristiyan ermişleri, doğal dünyayı yöneten kişiler haline geldiler.

17. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, rahipler, sistemli Hıristiyanlaştırma çabalarına girişecek kadar çoğaldılar. Bu rahipler, başlıca günahlara, oğlancılığa, sarhoşluğa, deneme evliliğe, *huaka*'lara tapınmaya karşı mücadele ettiler. Yerli rahiplerin ve büyücülerin tutuklanmalarında, ayin yerleriyle putların ortadan kaldırılmalarında rol oynadılar: 1607 ile 1615 yılları arasında, Lima'da, herkesin gözü önünde, ayinde kullanılan altı yüzden fazla put yakıldı; 1617 ve 1618'de, sadece tek bir bölgede 679 büyücü bulundu. 1677'ye değin yerliler, *huaka*'ların tanrısal niteliğine artık hiç inanmıyorlardı; putataparlıktan vazgeçmişlerdi, dört dörtlük olmasa da Katoliktiler: Tam Katolik sayılamazlardı, çünkü onlara göre, Üçübirlik (Teslis) üç kişide de aynı niteliğin bulunması değildi; birbirinden ayrılabilir üç kişiydiler bunlar ve Baba, Oğul'dan daha yaşlıydı; kimisi de Tanrı'yı İspanya kralı ile karıştırıyordu. Rahipler, *cofradias* ya da mümin dernekleri kurdular: Bu derneklerde kilise yapmak, dinsel tören hazırlamak, bayramları kutlamak, ölüm ya da hastalık hallerinde yardımda bulunmak

amacıyla gelirler bir araya getiriliyordu. Yerliler, bu *cofradia*'ların başkanlarını kendileri seçiyorlar, kendileri yönetiyorlardı; ve yerli toplulukların sürdürülmesinde pek önemli bir rol oynadı bu dernekler.

Böylece, Peru'da Tunç Çağı yerli toplulukları Avrupa sistemiyle bütünleşmekte, ancak bunu yaparken de kendi kimliklerini korumakta, Meksika'daki Bakır Çağı topluluklarında olduğundan çok daha başarılı oldular. Peru'lu yerliler, Avrupa tekniğini çok daha fazla özümsediler. Tarımla hayvancılığı uzlaştırmayı Otomiler ya da Mexika'lardan çok daha iyi öğrendiler. Avrupalıların istediklerine daha iyi, daha kolay yanıt vermişe benzerler. Ne var ki, bunu yaparken kişiliklerini korumasını da bildiler; ve bunda öylesine başarılı oldular ki, yerli topluluklar ve eski *ayllu*'lar, Peru'daki devrimlerde büyük roller oynadılar ve Peru ulusunun bugün bile temelini oluşturanlar onlardır.

Avrupalılar ve Demir Çağı halkları.
Avrupa–Kara Afrika–Amerika ortak yaşarlığı

Yenitaş Çağı yerlilerini plantasyon ve maden çalışmalarına alıştıramayan Avrupalılar, Amerika'nın tropikal ve alt-tropikal bölgelerine Afrika'dan kara derili insanları getirdiler. 1501 yılından başlayarak, ilk kafileler Hispaniola'ya varıyorlardı.

Avrupalılar, bir an önce Asya'ya varmak için Afrika kıyılarında, altın, köle ve fildişi elde etmek amacıyla, bazı deniz üsleri ve ticaret tezgâhları kurmakla yetindiler, az buçuk da Hıristiyanlaştırma girişimlerinde bulundular. Apayrı bir uygarlığı, araya giren yığınla neden yüzünden, yüzeysel olarak tanıdılar yalnız. Afrika kıyılarına ilk yerleşenler Portekizliler oldu: Bu yerleşme, Afrika'nın batı kıyılarında oldu önce; Vasco da Gama'nın keşfinden sonra kıtanın doğusuna geçildi. Portekizlileri Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar izledi.

Hollandalılar, Afrikalı yerlilerin Hıristiyanlaştırılması işiyle uğraşmadılar; Portekizlilerle Fransızlar, tersine, büyük önem verdiler bu konuya. Ne var ki, başarısızlıkla sonuçlandı çabalar.

Nedenleri üzerinde durmayalım.

Avrupalılar, Afrika'ya özellikle köle deposu olarak ilgi gösterdiler. Afrika'nın dört bir köşesinden insanlar Amerika'ya taşındı. Müslümanlar da haremleri, kışlaları ve işyerleri için

köle bulmak amacıyla dört bir yandan geliyorlardı. Böylece, Afrika bir büyük pazar oldu; orada kara derili insanlar, hayvan olarak satın alındı ve dünyanın dört bir yanına yollanıp durdu.

Bu kara derili insanlardan Dahomey'liler, Afrika'nın o sıralardaki uygarlık düzeyi üstüne az çok bilgi verebilecek durumda: Dahomey'i, 17. yüzyılda bir krallık olarak görüyoruz. Toplumda ticaretin büyük yeri var; hemen herkes tacir, başta da kral. Kral, kendi yağlı palmiyelerini, tuzunu, fildişini kuzeydeki Müslümanlara ve çevredeki yerli krallıklara satıyor; sattıkları arasında köleler önde geliyor. Çevreye yapılan savaşlar, esir elde etme mücadelesinden başka bir şey değil. Dışarıdan, Avrupalılardan alınanlarsa ateşli silahlar, kadife ve işlemeli kumaşlar.

Üretim ve ticaret coşkusunu, özel mülkiyet de destekliyor. İlke olarak, kral bütün malların sahibi; ancak, uygulamada bu hakkını, yalnızca kendi malları üzerinde kullanıyor. Bir kırk kadar kabilenin sınırlı ölçüde toplu mülkiyetleri var; böylece, egemen olan aslında özel mülkiyet. Özel mülkiyet; giysilerin, evlerin yanı sıra üretim araçlarını, toprakları, alet edavatı da içine alıyor.

Ürünlerin dağılımı günlük pazarlarda oluyor; rekabet yok. Tarımla uğraşanların ve özgür zanaatkârların köle ve serfleri var: Kralın, şeflerin, soyluların ve büyük çiftlik sahiplerinin tarım işletmelerinde köleler özellikle çok; ve Yeni Dünya'da Avrupalıların tarım işletmelerindeki kölelerin durumundan farklı da değil durumları. Ayrıca, evlerde de köleler görüyoruz.

Dahomey'liler, çalışmayı ortaklaşa yapıyorlar. Bir köyün ya da bir korporasyonun bütün üyeleri, bir çalışma birimi (*dokpue*) oluşturuyor. Bu birimler, herkesin toprağında –türkü söyleyerek– nöbetleşe çalışıyor. Ama ürün, adına çalışılmış olanın. Her köyde, bir avcı grubu et gereksinmesini karşılamakla yükümlü; çünkü evcil hayvan eksikliği var. Ve bu avcılar ayrı bir sosyal grup oluşturuyor.

Tarım ilerlemiş durumda ve demir çapa ile yapılıyor. Kralın yetkisi mutlak; uzak yerlere de birçok yetkiyle donanmış görevliler (*cabécéres*) yolluyor. Krallık babadan oğula geçiyor; yerine geçecek olanı da kral seçiyor.

Zenciler, 16. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak Brezilya'ya getirilmişti. Önceleri ağaç kesiminde, yerlilere yardımcı olarak kullanılıyorlardı. Ancak, şekerkamışı için büyük tarım işletmeleri, arkasından da ilk şekerkamışı değirmenleri kurulur kurul-

maz çok miktarda kara derili insan taşınmaya başlandı. Şeker, Avrupa ekonomisinde pek çabuk yer tuttu; üretimde başrolü de Brezilya oynuyordu.

Afrika ile Brezilya arasında zenci ticareti, Portekizlilerin elindeydi. Bu ticareti uğraş edinenler, zencileri, Afrikalı şeflerden sağlıyorlardı: Satın alınanlar başta savaş esirleriydi. Öyle olunca da tacirler, Afrika'da savaşları körükleyecek bir diplomasi uyguluyorlardı. Ancak, Amerika'ya taşınan kara derili insanlar, karalar toplumunun aşağı sınıfları değildi yalnızca; o toplumun öteki zümreleri de giriyordu işin içine. Böylece, Brezilya'ya düşünce düzeyi hayli yüksek bir zenci topluluğu getiriliyordu.

Afrika'dan Amerika'ya taşınmada insanların çektiği acılardan hiç söz etmeyelim.

Zencilerin %70'i büyük şekerkamışı işletmelerinde ve değirmenlerinde çalıştırılıyordu; geri kalanlarsa ise başka yerlerde. Değirmenin yönetimi, hekimi ve rahibi de içinde olmak üzere, beyazların elindeydi. Sermaye onlarındı; ama kara derili insanın teknik mahareti ve kol gücü olmadan hiçbir şey ortaya çıkamazdı. Ücretli el emeği, işletmeyi yaşatamazdı; öyle olunca da köle emeği temel alındı. Onların sayesindedir ki, Brezilya'da şekerin ağır bastığı bir sanayi kapitalizmi gelişmeye başladı.

Şekerin baş tüketicisi Avrupa'ydı: Şeker, Brezilya'dan, Lizbon aracılığıyla Amsterdam'a gelir ve oradan tüm Avrupa'ya dağıtılırdı. Brezilya'daki sanayiden asıl kazancı sağlayanlar da Portekizliler ve Hollandalılar oluyordu: Onlar Avrupa mallarını Afrika'ya satıyor; oradan aldıkları köleleri de götürüp Brezilya'ya satıyorlardı; böylece, üç köşeli bir ticaretti ortaya çıkan ve bunun üzerinde gerçek bir tekel kurulmuştu. Ne var ki, sistemin temelinde Brezilya bulunuyordu.

Zenciler, Brezilya'nın tropikal iklimine pek kolayca alıştılar. Amerika'nın o hüzünlü, içine kapanık yerlilerinin tersine, Afrika'dan gelenler şen şakrak, dışa dönük insanlardı. Hemen her konuda bütün yeteneklerini ortaya koydular. Afrika'yla ilişkileri de sürdüğünden, günlük yaşamları için eski kıtadan yığınla şeyi getirttiler; bu arada, gelenekler, düşünceler, dinsel uygulamalar da geldi. Gerçi köleler Hıristiyan olma özlemi içindeydiler; çünkü Hıristiyan olmayanlara hayvan gözüyle bakılıyordu. Zenciler, dört başı mamur Hıristiyanlar oldular. Bununla beraber, Afrikalı kültler de Katoliklikle uzlaşarak ya da

onun maskesi altında varlıklarını sürdürdüler; efendilerin dinine zıt bir din olarak İslam da vardı bunlar arasında. Bununla da kalmadı: Kara derili insan, Beyazların mutfağına kendisinden çok şey kattı; Portekiz diline de bir yumuşaklık ve tatlılık geldi ve yeni kelimeler ve yeni gramer biçimleri girdi dile; Portekiz düşüncesi, Afrikalı öyküler, efsaneler ve mitoslarla zenginleşti. Kaçak zenciler, yerlileri de Avrupalılaştırdılar: Orta Brezilya'ya, misyonerlerin ulaşamayacağı bölgelere sığınmış bu insanlara Portekizceyi, Katolikliği, daha ileri bir tarımı, kumaş üretimini öğrettiler; bazı yerlere demirciliği ve hayvancılığı soktular. Tek kelimeyle, etkin birer uygarlık taşıyıcısı oldular. Yalnızca Brezilya'da da değil, Fransızların, İngilizlerin ele geçirdikleri Amerika'nın öteki bölgelerine de sokulan kara derili insanlar, oralarda da birbirine benzer gelişmelere yol açtılar.

Özetle, Avrupalılar, Demir Çağı'na varmış kara derili insanlarla, yeni bir uygarlık yarattılar; onlarla beraber daha büyük başarılar elde ettiler. Avrupa zekâsının canlandırdığı –deyim yerindeyse– "şeker uygarlığı", yine de beyazlarla kara-ların, Avrupalılarla Afrikalıların ortak eseri oldu; ve Afrikalılar, Amerika kıtasının içlerine doğru, bir uygarlığı, egemen niteliği Avrupalı olan bir Avrupa-Amerika uygarlığının yayıcısı, taşıyıcısı oldular. Böylece, Amerika kıtası, 16. ve 17. yüzyıllar boyunca, ırkların ve uygarlıkların karşılaştığı ve olağanüstü gelişme ve deneyimlerin ortaya çıktığı bir yer haline geldi. Çok cepheli bir Atlantik uygarlığı, okyanusun iki yakasını birleştirdi.

BÖLÜM II

AVRUPA VE ESKİ DÜNYA (1): İSLAM VE AVRUPA

16. ve 17. yüzyılda Avrupa'nın, Eski Dünya'yla ilişkilerine İslamla başlamak gerekir. Çünkü Avrupalının Afrika ve Asya'ya ayak basarken ilk karşılaştığı, İslam ve onun devletleridir.

İslam hemen her yerde hazır ve nazırdır.

İSLAM

Gerçekten, Portekizlilerle İspanyollar bir bakıma İslamı kuşatmak amacıyla denizlere açılmışlardı. Bunu başardılar; ve Afrika'yı dönüp ulaştıkları her noktada İslamı arkadan çevirdiler. Başardılar; çünkü nereye çıksalar Müslüman vardı; Müslümanlar hemen her yerdeydi. Şunu fark etti Avrupalılar: İslam, düşündüklerinden de büyük bir güçtü ve bu güç, yayılışını sürdürüyordu. Atlantik'ten Pasifik'e, Fas'tan Baharat adalarına ve Pekin'e değin Eski Kıta'nın uçsuz bucaksız çöllerinde, Sahra'da, Magrip'te, Arabistan'da, Küçük Asya'da, İran, Afganistan ve Türkistan'da, kuzeybatısından başlayarak Çin'de, Musonlar Asyası'nda ve Hint Okyanusu'nda, Hindistan'da ve Sonda adalarında, Achin, Malakka; Bantam sultanlıklarında, güney Çin'de –hem de ayrıcalıklı saygın kuruluşlar halinde olmak üzere– Çin limanlarıyla belli başlı Çin ticaret kentlerinde Müslüman vardı; ne yana bakılsa Müslüman devletler, Müslüman misyonerler, Müslüman tacirler. Çin sarayına, imparatoru Hıristiyan yapmak umuduyla gelmiş Cizvitler kimi bulsalar beğenirsiniz orada? Müslüman astronomları! Bu bilginler, Avrupa biliminin karşısına Arap bilimini çıkarırken, Hıristiyanlığın karşısına da İslamı çıkarıyorlardı.

Özetle, İslam her yerde hazır ve nazırdı.

XIV. Louis'nin günah çıkartan papazı Père Lachaise, buna bakıp tüm Asya'nın Müslüman olduğunu söyleyecektir. Aceleyle verilmiş bir hüküm de olsa, gerçek payı vardır içinde.

Nereden ileri geliyordu bu?

İslamın Asya ve Afrika'daki büyük yayılışı aslında 16. ve 17. yüzyıllardan çok önce gerçekleşmişti. Ne var ki, bitmemişti bu yayılış; ve İslam dinindeki o fethedici nitelik tükenmemişti. Afrika'da 16. ve 17. yüzyıllar boyunca İslam, Sudan'ın kara derili insanları arasında güneye doğru yürüyüşünü sürdürdü. İslama dönüş, çoğu kez bir başka Müslüman halkın yaptığı fethin sonucuydu; ancak, kendisi Müslümanlığı kabul edip halkını da Müslüman yapan hükümdarlar da görüyoruz. Nijerya'dan Senegal'e değin İslamın yayılışı bu iki yoldan biriyle gerçekleşti. Böylece, Kara Afrika'da İslam, büyük ilerlemeler içinde oldu. Yeni dine dönüş, okyanusa bakan Gine ormanlarına kadar yayıldı. Ne var ki, yanlarına varılamayan pagan kitleler, animist direnişin birer dalgakıranı gibi varlıklarını yine de sürdürüyorlardı; sonra, İslamı kabul edenler çoğu kez pek yüzeysel kalıyorlardı.

Asya'da İslamın fethi, Sonda adalarıyla Baharat adalarına ulaşmıştı; yayılışın bir ucu Molük adalarına, bir ucu Filipinler'e varmıştı. Çinhindi'nde, Siyam'da, Kamboçya'da, Malezya'da vergi mültezimi Müslümanlar, Portekizliler, İspanyollar ve Fransızlarla yer kavgası yapıyor; Kamboçya Kralı Rama Depatı (1642) ile Şampa Kralı Rama Thupdey Şan'a Müslümanlığı kabul ettiriyorlardı.

Çin'de, Müslümanlar propaganda yapmıyorlardı. Ancak, yığınla çocukları vardı ve sayıları da 16. ve 17. yüzyıl boyunca gitgide arttı. 15. yüzyıl sonlarında Derviş Ali Ekber, onların sayısına, içinde bulundukları gönence, özgürlüğe ve toplumdaki saygınlığa bakıp hayran kalır; ve öyle yazar. "İmparatorun bazı hareketleri, onun gizlice İslamlığı kabul ettiğine götürüyor insanı; ancak, herkesin önünde açıklamaya cesaret edemiyor bunu." Ve Osmanlı sultanına, Çin'i fethedip İslama döndürmeyi öneriyordu.

Avrupa'da, İslam fethi Viyana kapılarına değin dayanmakla kalmıyor, yeniden yığınla insan İslama dönüyordu; sayılamayacak kadar çok Avrupalı da gelip Osmanlı İmparatorluğu'nda, Berberiler arasında yerleşiyorlardı. Balkanlar'da bazı bölgeler, 1566 ile 1648 yılları arasında baştan aşağıya İslamlaştırıldı; Rodop ve Arnavutluk'taki yayılış, Yunanistan'da Eğriboz'a ve Girit'e (İda Dağı) kadar uzandı. İslama dönenlerin sayısı Makedonya'da, Tesalya'da, Boğdan'da, Eflak'da da önemliy-

di. Öte yandan, binlerce, –o sıralarda yaşamış birinin sözüne inanmak gerekirse– yüz binlerce asker kaçağı, göçmen, savaş esiri İslamı kabul ediyor ve Müslüman ülkelerde görev sahibi oluyorlardı. Afrika'daki İspanyol birlikleri, baştan aşağıya yeni dine dönenlerden kurulmuştu. Korsika'dan, Sardinya'dan, Sicilya'dan, Calabria'dan, Cenova'dan, Venedik'ten, İspanya'dan, ardı arkası kesilmeden "dönme adayları"yla yüklü kayıklar yola çıkıyordu. Bir tarihçi öyle der: "Dönmelerin dosyaları ciltler doldurur." Osmanlı İmparatorluğu'nda, aşağı yukarı her yerde, sosyal ve siyasal hemen her derecede dönmeler vardı. II. Selim zamanında (1566-1574) on büyük vezirden (veziriazam) sekizi dönmeydi. Cezayir kral naibi Uluç Ali bir dönmeydi.

İslamın çekiciliği Doğu'da yerleşmiş Avrupalılar üzerinde de daha az değildi. Büyük-Moğol Ekber, Müslüman Ahmednagar Krallığı'nı fethedip de Asirgar Kalesi'ni parayla teslim aldığında (1601), orada Müslüman olmuş yedi Portekiz görevlisiyle, kadın-erkek yığınla Portekizli sivil buldu.

Neydi nedenleri bunun?

İslamın yayılışındaki nedenler

Aslında ilk bakışta, her şey Avrupalıyı itip kaçırtacak durumdaydı. Müslüman deyince, Batılıyı dehşetten dehşete düşürecek Türk geliyordu akla önce. Neydi Türk? "Her yanıyla köpeklerden daha iğrenç" değil miydi? "Tanrı, bugün Türklerin kişiliğinde Hıristiyanları cezalandırıyorsa şaşırtmasın bu bizi; vaktiyle, inançlarını terk eden Yahudileri de öyle cezalandırmıştı... Çünkü Türkler, bugün Hıristiyanların önüne çıkmış Asurlu ve Babillilerdir ve Tanrı'nın kırbacıyla afeti ve öfkesidir": 16. yüzyıldaki İsviçreli bir reformcunun söylediklerıdir bunlar. Ayrıca Müslüman, Avrupalının her yaptığının tersini yapan insandı: Sünnet oluyor, domuz etinden tiksiniyor, dinin emrettiği gibi bıçakla kesilmiş hayvan etinden başkasını yemiyor, sağdan sola yazıyor, Avrupalının sonuç ve içindekiler tablosu koyduğu yere o başlık ve ilk bölümü koyuyor, kadınlar gibi çömelip işiyor, bacaklarına sancı girmeden bağdaş kurup oturuyor, köleler gibi secdeye varıyor, etekleri dalgalanan bir giysiyle dolaşıyor, seyyit ve şerifliği babadan oğula geçiyor ve öyle olduğunda da her şeyi yapmayı kendine mübah sayıyordu. Böylece Müslüman, Avrupalının zıddıydı. Son olarak,

Müslüman, hak dinden olmayan bir imansız, şeytanın suç ortağı, ebedi ölüm taşıyıcısıydı.

Ne var ki, başka bir yönü de vardı işin: İslamı, bir Avrupalı beyaz, bir kara derili, bir sarı derili için çekici kılan öğeler de görüyoruz. Neydi İslam aslında? Hıristiyanlığın tamamlanması. Başlıcaları Âdem, Nuh, İbrahim, İsa olmak üzere birçok peygamberden sonra son ve peygamberlerin en büyüğü olarak Muhammed gelmişti. Ve Hıristiyan, tanıyıp bağlandığı yığınla şeyi onda yeniden buluyordu: Tanrı'dan esinlenmiş bir insanın aracılık ettiği bir vahiy vardı; kutsal bir kitap olarak Kuran, Muhammed'e göre, Tevrat'la İncil'in bir tekrarı ve bütünleyicisiydi; sonra, yaradılışı ve yeryüzüne düşüşü içine alan bir oluş (*genèse*), şefaatçı melekler, şeytanlar, bir ebedi ruh, bir son hüküm, bir Cennet ve Cehennem. Hıristiyan, aşinası olduğu bir hava buluyordu bütün bunlarda. Yurdunu yitirmiş değildi; uğradığı sarsıntı sınırlıydı. Bu sarsıntı, canlıcılığa (animizm) inanan bir zenci için daha şiddetli olmak gerekirdi; ne var ki, hiç olmazsa dünyanın ve insan yazgısının açıklanışı, ona alıştığı biçimde, bir tarih, bir mitos biçiminde sunulmuştu.

Ancak, bir zenci, bir Asyalı için olduğu kadar bir Hıristiyan için de İslamın sonsuz üstünlüğü Tanrı anlayışından geliyordu. Zenci, Yüce Varlık hakkında pek bulanık bir görüşe varabilmişti. Asyalı insan, gerçi bir tek Tanrı sezgisine ulaşmıştı; ancak, temel felsefeleri, bu inancı bozmuştu ve kişi, kamutanrıcı, çoktanrıcı ya da tanrıtanımaz bir laf kalabalığının dile getirdiği simgeler ormanının içinde kaybolup gitmişti. Hıristiyanın Üçübirliği (Trinite) vardı: Tek Tanrı'nın varlığını kabul ediyordu; ancak, aynı tanrısal nitelik, gerçekte birbirinden farklı üç kişi; Baba, Oğul ve Kutsal Ruh arasında bölüşülmüştü; aslında aklın almayacağı bir şeydi bu ve Hıristiyanlığı kabul ya da onda direnmenin önüne kaba bir engel olarak çıkıyordu. Bunların tersine, yukarıya süzülen bir beyaz minare gibi, yerden göğe –tek bir atılımda– çıkan İslamın temel dogması, Tanrı'nın tekliğiydi: "Allah'tan başka Allah yoktur"; tek gerçekliktir Allah, ebedi, sonsuz, kadir-i mutlak, her yerde hazır ve nazır, her şeyi içeren, ama her şeyin dışında, kendi kendine yeten bir varlık. En büyük günah "Tanrı'ya ortak koşmak"tır ve Müslüman için, Hıristiyanlar işte böylesi bir günah işlemektedirler. Tanrı'nın birliği duygusu, tüm İslama, yaşama, davranışlara ve mantığa varıncaya dek girip sinmişti; camide O vardır ve yalnızca

Tanrı'ya dua edilir orada. Cami, Justinianus'un bazilikasına öykünmedir ancak... "İslamlık, her şeye kendine özgü rengini ve ışığını yaydı; öyle ki, bilinen bütün bu biçimler, bir arada yeni bir yapı görünümünü ortaya koydular." Işık, her şeye egemen ve kadir-i mutlak tek Tanrı inancının görkemli çıplaklığı: İşte, tek yetkinlik karşısında yapayalnız, başı dönmüş ve gözleri kamaşmış insana İslamın getirdiği!

İslam dini, bu yetkinliğe insanın hitap etmesinin, hatta onunla ilişkiye geçmesinin de araçlarını vermektedir. Bu araçlar, herkes için, bütün öteki dinlerde olduğundan –belki– çok daha kolaylık taşımaktadır: Her Müslüman kendisinin rahibi; inancını günde beş vakit namazla doğrular; dua, topluluk halinde yapılsa bile bireyseldir ve nerede olursa olsun yapılabilir. Dua ve inancı belirtiş alabildiğine yalındır. Dua, Tanrı'nın egemenliğini bir tanıyış, O'na hamd, O'nu ululamadır. İnancı dile getiriş, Hıristiyan amentüsünden çok daha yalın, çok daha açıktır: "Allah'tan başka Tanrı yoktur ve Muhammed, O'nun elçisidir!" Arkasından da mümin, Kuran'ın –o yalın– ilk suresini okur:

Bağışlayıcı ve acıyıcı Allah adına!
Tüm dünyaların egemeni Tanrı'ya övgü!
Acıma ondan gelir.
Hüküm gününün hükümdarı odur.
Sana tapıyoruz Efendimiz ve senin yardımını istiyoruz.
Selamet yoluna yönelt bizi;
İyiliklerine boğduklarının yoluna;
Öfkene uğramamışların ve yanılgıdan korunmuş olanların yoluna.

Aynı zamanda büyük bir yücelik taşıyan bu duaya, Ramazan ayında bir aylık bir oruç eklenir; onun yanı sıra bu dünya mallarından arındıran zekât, olanakları varsa Mekke'ye hac vardır; ve bir de her gün Tanrı'dan adalet, sabır, doğruluk ve şefkat dilemek.

Bütün yaşam, bu tanrımerkezcilikle astarlanmış, süslendirilmiş ve kokulandırılmıştır. Kadir-i mutlak, kutsal, her yerde hazır ve nazır Tanrı'ya inanç, bu yoğun duygu, beraberinde önceden takdiri, Tanrı'nın iradesine –yazgıcılığa kadar varan– bir kendini terk edişi de getirmekte: "Yazılmıştı"; "Allah'ın dediği olur!" Tanrı, kendi bilgeliğiyle zamanın dışına çıkıp ebedi

olarak her şeyi görmüştür; her şeyi vermiştir ve dürüst bahtsızı da ödüllendirecektir. Yaşam yalınlaştırılmıştır. Kaygılar, canı acıtan sivriliklerini yitirirler ya da olduğu gibi kaybolup giderler. Böylece, niçin sıkılıp üzülmeli? Kuran'ı okuyalım, Tanrı'nın söylediklerini derinleştirelim ve Allah'ın dediği olsun!

İşte Müslümanın dünyası!

İslam dini, temel noktalarda, bu dünyadaki yaşamı ya da daha iyi bir dünya umudunu kolaylaştırıyordu. Çok karılılık kabul edilmişti; Muhammed, yasal 4 eşe izin vermişti. Koca, yalnızca karakter kötülüğünden dolayı karısını boşayabiliyordu. Liyakate göre 8 kata bölünmüş Allah'ın Cenneti, müminin önüne pek çekici bir tablo koymaktadır: İçecekler, süt, şarap, bal ırmakları; nadir giyecekler ve takılar, nefis yiyecekler ve yemişler; son olarak da huriler, seçilmişlere sunulmuş kara gözlü ve hep bâkire kalacak kızoğlan kızlar! Bu Cennet, Hıristiyanlıkta, kilisenin kişileri kutsal ilan etmesinden çok daha çekiciydi müminin gözünde. Bu İslam inancıyla Avrupalı Beyazlar, zenciler, Asyalılar ölümün dehşetinden, bir bedenden bir bedene geçmenin acılarından kurtuluyor, somut ve elle tutulur bir mutluluğa kavşuyorlardı. Bu Cennet, en yüce biçimiyle, cihat yolunda Allah için ölmekle elde edilebiliyordu.

Ve sonsuz mutluluğu arayıştan da özveri isteği doğuyordu.

Ancak, kumaşı daha ince ruhlar için İslam dini, mistisizmin en yüce olanaklarını da veriyordu. Allah, kişisel bir tanrıdır ve aşk ister. Aşk sarhoşu müminler de daha bu dünyadayken Tanrı'yla temasa geçmeyi arıyorlardı. Ne var ki, o ebedi güçlükle karşılaşıyordu hepsi de: Tanrı, duygularla algılanabilecek bir şey değildi. Öyle olunca da Tanrı'da erimek için tüm görünüşlerden ve kendi benliklerinden vazgeçmenin aranışı içine giriyorlardı: Kimi tekçi bir sapkınlığa düşüyordu; kimisi Allah'tan manevi bir güç, bir berekat elde eden ermişler olup çıkıyordu. Tarikatlar doğup gelişiyordu; bunların üyeleri, beyaz yünden bir aba, sûf giyiniyorlardı. Sufi adı da buradan geliyor onlara. Her tarikatın başında bir şeyh bulunuyordu; büyük bir otoritesi vardı onun, çünkü tarikatı kuran ermişten gelen berekat vardı onda ve bir şeyhten ötekine geçiyordu bu manevi güç. Bu mistiklerden kimisi öylesi deneyimler içine girmişti ki, Azize Avilalı Teresa ile Aziz Juan de la Cruz'un yaptıklarını –hem de çok yakından– hatırlatır bize; öyle olduğu için de 16. yüzyıl İspanyol mistisizminin Müslüman kökenli olup olmadığı sorulmuştur. Ne var ki, olumsuz yanıt verilmiştir

buna. Sadece, kişisel bir tanrıya olan inanç, farklı yerlerde birbirine benzer tutumlara yol açmıştır. Ancak, sorunun kendisi de pek iyi gösteriyor ki, 16. ve 17. yüzyıllardaki bir Hıristiyan, İslamlıkta, hem de daha saf ve daha kolay erişilir biçimiyle Hıristiyanlığın özünü bulabileceğini düşünebilirdi; ve bir insan, İslamda dinsel yaşamın doruklarına yaklaşmanın araçlarını elde edebilirdi.

Tacirlerin ve misyonerlerin rolü

İslam, tüm Doğu'da tacirler aracılığıyla yayılmıştı. Örneğin Portekizliler, Hint Okyanusu'na vardıklarında Arap ve İranlı Müslüman tacirlerle karşılaştılar; bu tacirler, Mozambik Kanalı'ndan Malakka Boğazı'na değin ticareti ellerinde tutuyorlardı. Limanlarda koloniler kurmuşlardı: Bu koloniler, yerli otoritelerden, kendi kendilerini yönetme ayrıcalığını elde etmişlerdi; başlarında da onları –şeriata göre– yöneten seçilmiş bir yöneticileri bulunuyordu. Ne var ki, yalnızca kıyılarda kalmıyorlar, içerilere dalıyor ve işletmeler kuruyorlardı oralarda. Hindistan'da, Vijnagar kentinde bir Müslüman mahallesi vardı. Müslüman ticaret evlerinin sürekli görevlileri, çevreden kadınları Müslüman yapıp onlarla evleniyorlardı. Hindistan'a, beş ya da altı yüzyıldan beri, Müslümanlar kuzeybatı yoluyla geliyorlardı. Çoğu ülkede kalıyorlardı; bu hareket, 16. ve 17. yüzyıl boyunca da sürdü. Portekizliler, Müslüman ticaretini kendilerine bağımlı hale getirip ondan yararlandılar; yıkmadılar bu ticareti ve Müslüman tacirleri kovmadılar; bu tacirler de bütün Hint Okyanusu'nda, Portekizlilerin izniyle ticaretlerini sürdürdüler, kuruluşları ayakta kaldı, hatta Portekizlilere ait olan bölgede bile ortadan silinmedi bunlar. Pek hünerli tacirler olan Malezyalı Müslümanlar, bütün Çinhindi'nde büyük rol oynadılar. Hemen her yerde, özellikle de Siam Sarayı'nda, bütün resmi girişimleri, tüm devlet kiralama ve tekellerini onlar ellerinde tutuyorlardı; yabancı elçileri kabul işini örgütlemek bile onlardaydı vb. Her zaman yasal olmasa bile büyük gelirler sağlıyorlardı bunlardan ve etkileri de büyük oluyordu. Çin'de, Ensülend'de "Magripliler", Avrupalıların gelişinden sonra da ticaretlerini sürdürdüler.

Tacirleriyle beraber Müslüman misyonerler de geliyorlardı; bunları gönderen de tarikatlar ya da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyük camilerdi ve bir yerde Osmanlı sultanının izni ve hatta

desteklemesiyle oluyordu bunlar. Gelenler başarıya ulaştıklarında bir cami kuruyorlardı. Hemen arkasından da önce ufak çapta, sonra da gitgide artan ölçüde, cami tam bir Müslüman ülkede olduğu gibi, çevreyi etkileyebilecek hemen her şeyi içeren yapılarıyla, mescidi, hastanesi ve okuluyla bir küçük birikimin merkezi oluyordu. Dinsel kuruluşlar; gramer, mantık, metafizik, dilbilimi, retorik, geometri, astronomi ve astroloji öğrenmek isteyen öğrencilere yardım etmeye başlıyorlar; bu öğrenciler de daha küçük okullarda hoca, yani *imam* oluyor, sonra da daha yüksek mevkilere çıkıyor, *ulema* oluyorlardı. Bu misyonerlerin, çoğu kez, pek yüksek düzeyde kişiler olduğunu da belirtelim. Portekiz ve İspanyollarınkinden farklı olarak, İslamlığı zorla değil, barışçı yollarla yayıyorlardı.

OSMANLI İMPARATORLUĞU

İslamın görevlileri arasında Müslüman imparatorluklar da vardı. Onların gücü, saygınlığı, uzmanlık ve teknisyen gereksinmeleri, yükselme için yarattıkları olanaklar, Müslüman etkisi fetihlerle yeni bölgelere yayıldıkça birer çekim merkezi haline getiriyordu onları. İçlerinde en ünlüsü ve Avrupalıların da en çok korktuğu, Osmanlı İmparatorluğu'ydu.

> Osmanlı İmparatorluğu, kökeninden gelen bir niteliği koruyordu: Fethedilmiş ülkelerde konaklamış bir ordu görünümündeydi; Hint'teki Moğol İmparatorluğu, Çin'deki Mançu İmparatorluğu gibi, onun da ayırıcı işareti buydu. Gerçekten, Osmanlı Türkleri, Asya'nın çevresine belli aralıklarla gelip çullanan göçebelerden geliyorlardı. Kabataslak da olsa birbirinden farklı iki Asya'dan söz edilmiştir: "Bereketli Asya"; Çin'in, Hint'in, Mezopotamya'nın, Mısır'ın vadileri, deltaları, kıyı ovalarının Asya'sıdır. Oralarda halklar, nemli sıcaklığın gevşetip yumuşattığı, ateşli hastalıkların kansızlaştırdığı, öğle uykusunun ve yağmurlar mevsiminin –bir bakıma– uyuşturduğu insanlardır; zenginlerinse lüks, yemek, yatak, harem ya da zenana sinirlerini germiştir. Bunun karşısında "Yırtıcı Asya", çöllerin ve dağların, Moğolistan'ın, Türkistan'ın, Arabistan'ın, Afganistan'ın, Kürdistan'ın, Kafkasya'nın Asya'sıdır... Bu Asya, cılız otlaklarla doludur; aç ve susuz göçebeler bir yayladan ötekine göçer dururlar. Ovalardaki zenginliktedir gözleri: Bir başkanın çevresinde toplaşırlar; bu şef onları örgütler ve sonra hep birlikte yerli halkların üstüne

çöker, yerleşir ve sömürürler. Bu başkanlar birkaç kuşak boyunca etkinlik ve diriliklerini korurlar. Fethettikleri insanların örf ve âdetlerini kabul eder ve onları öteki göçebelere karşı savunup başka yerleşik halkların zararına da yayarlar. Sonra, onlar da bir köşeye çekilip yaşamın büyüsüne kaptırırlar kendilerini; içki ve yemek, kadınlar ve gözdeler arasında gevşeyip çözülürler. İmparatorlukları çökmeye başlar, geriler ve bir gün gelir, bir ulusal tepki ya da başka göçebelerin saldırısı sonucu yıkılır gider.

Osmanlı devletinin temelleri

Yenmiş göçebelerin torunları, yendikleri daha yüksek uygarlıktan çok şey alırlar; işte bu anlamdadır ki, onların da fethedildiği söylenir: Ne var ki, yendikleri halkların içinde kaybolup gitmezler; yenilenlere egemen ve onları sömüren bir askeri sınıf olarak kalırlar.

Osmanlılar da bunun bir istisnası olmadılar.

Osmanlılar, önce bir ordudur; devlet olan gerçekte ordudur. Sultan, ordunun seçtiği bir savaş şefidir; hanedanın kurucusu Osman'ın kanına olan büyük saygıdan ötürü aynı aileden gelmektedir bu. Sultanın iktidarı mutlak ve keyfidir. Bu iktidar, Eski Dünya'da olduğundan da büyüktür. Önce sultan; ordu Müslüman olalı beri unvanına, müminlerin başı anlamında *emir* unvanını eklemiştir; Mısır'ı fethedişinin (1517) arkasından I. Selim Kahire'de geçim sıkıntısı çeken Abbasi halifesinden halifeliğin haklarını satın alınca, sultan *halife* olmuştur; böylece, Muhammed'in görevinin mirasçısı; "Kutsal Kentlerin Hizmetkârı" Başkumandan olarak sahip olduğu yetkilere, dinsel baş olma yetkilerini de ekler. *İmperium*'u, aynı zamanda din-erkildir (*teokratik*). Ancak, bunlara ek olarak, zafere ulaşmış bir baş sıfatıyla, yenilmiş hükümdarın bütün unvan ve yetkilerini de edinir: İstanbul'un fethedilişinin arkasından *padişah* ya da imparator, "iki kıtanın ve iki denizin sahibi"dir; Augustus'un ve Konstantin'in mirasçısı, Roma İmparatoru olarak *Kayser-i Rum*'dur; Grek uyrukların gözünde Bizans imparatoruna mirasçı olmuştur, *basileus*'tur ve sarayı ile hükümeti de bir yerde Bizans örneğine göre örgütlenmiştir. Kanunların dışında ve üstündedir; imparatorluğun geleceğini tehlikeye atmamak için kardeşlerini ve yeğenlerini öldürme hakkı tanınmıştır kendisine. Ne var ki, bütün bu unvanlarıyla, orduyu zafere ve yağma-

ya götürebildiği, sesini çıkaranın bir kılıç darbesiyle kafasını uçurabildiği, zaferler kazanmış olmanın saygınlığını taşıdığı, direnilmez ve acımasız diye çevresine korku salabildiği ölçüde uyulur kendisine ve sultanlığını sürdürür.

Sultan, feodal haklarla ücretli askerliği birleştiren bir orduya kumanda etmektedir. Bir yandan, fief sahipleri kendisine süvari ve piyade sağlamaktadır: Süvarileri sağlayanlar, timarlardan ve onlardan daha geniş olan zeametlerden yararlananlardır; timar sahibi –iki ya da üç yardımcısıyla– bir süvari, zeamet sahibi de bir yirmi kadar süvari çıkarmaktadır.

Öte yandan, ücretli askerler arasında, bir seçkinler grubu ortaya çıkıyordu: Bu, Kanuni Sultan Süleyman döneminde 12.000 dolayındaki yeniçeri piyadesi ile bir sürekli süvari topluluğuydu.

Ülke, ordununkini andıran bir mertebeye tâbiydi.

Sultanın yardımcıları, –imparator naibi türünden– bir büyük vezir, dört bakan, yani vezirler ve dışişleri bakanı durumundaki Reis Efendi idi. Yine sultanın çevresinde, dış ağalar ya da birliklere kumanda edenler vardı: Yeniçeri Ağası, düzensiz birlikler olan Azaplar Ağası vb. Ayrıca, donanmaya kumanda eden, adaları yöneten, Hıristiyanlarla ilişkilerde görevli bir Kapudan Paşa görüyoruz. Bütün bir idare de hizmetindeydi sultanın: Devlet kâtibi durumundaki nişancı, vergi defterlerini tutan defterdarlar, askeri yargıçlar olarak da kadıaskerler (kazasker), şeyhülislam, Kuran bilgisiyle donanmış şeriat adamları olan ulemanın başıydı; kadıaskerler, kanun ve hukuk bilginleri de bunlar arasından çıkıyordu.

Eyaletlerle ya da sancaklarla ilişkiler, Anadolu ve Rumeli beylerbeyleri ve birçok sancağın üzerinde yetkileri olan paşalarca düzenleniyordu. Sancakları, timar ve zeamet sahiplerine de emir verebilen beyler yönetiyordu. Beyler, eyaletlerini götürü olarak alıyorlardı; yükümlülükleri sadece adalet ve düzeni sürdürmek, toplanan vergileri yollamak ve askeri birlikleri sağlamaktı. Timar ve zeametler kayd-ı hayat şartıyla veriliyordu; ancak, oğullara geçebiliyordu ve bu konuda mirasçılık da gitgide yerleşme eğilimindeydi. Timar sahipliğinden zeamete, oradan da sancak beyliğine yükselmek olasıydı.

Bu askeri hiyerarşinin –ve onların çevresindekilerin– altında reaya vardı; Müslüman ya da Hıristiyan köylülerdi bunlar ve üstlerindeki bu hiyerarşinin sahiplerince sömürülüyorlardı.

Böylece, Osmanlı toplumu da sınıflı bir toplumdu.

Sultan, Avrupa'nın en zengin insanıydı: Müslümanlar, gelirlerinin onda birini ödüyorlardı ona; Müslüman olmayanlar da baş vergisiyle (cizye) yükümlüydüler. Müminlere ait olsun olmasın, bütün topraklar, arazi vergisine tâbiydi. Sultan ayrıca, gümrük gelirlerini, para cezalarını, yenilenlere yükletilen vergileri, ganimetleri alıyor, gerektiğinde mallara el koyuyordu vb. Bir örnek vermek gerekirse, sultan, o dönemde Şarlken'den iki kat daha zengindi.

Osmanlılar ve Avrupa tekniği

Türkler, çok fazla sayıda değildiler ve uygarlıkları da öyle pek ahım şahım değildi. İmparatorluklarını, Hıristiyanlardan en yetkin insanları ve teknisyenleri alarak geliştirdiler. Askerlerin, şeflerin ve zanaatkârların büyük bir bölümü, yenilenler arasından alındı; bunlar çoğunlukla savaş ve akınlarda esir düşen ya da satın alınan Hıristiyanlardı. İmparatorluğu kullar ve dönmeler yönetti, savundu, yaydı.

Ordunun temel gücü olan yeniçeriler, Hıristiyanlar arasından toplanıyordu. Osmanlılar her beş yılda bir kan vergisi alıyorlardı. Fethettikleri ülkelerdeki Hıristiyanların erkek çocuklarından %20'sini, en güzel ve güçlülerini topluyorlardı. Onları İslam dininde yetiştiriyorlardı; dayandıkları Kuran ayeti de şuydu: "Her çocuk, İslam yeteneği ile doğar." Yetiştirdikleri bu gençleri meslekten asker olarak kullanıyorlardı; evlenmek, herhangi bir meslek ya da ticarete başvurmak yasaktı onlara. Pek yüksek değeri olan birliklerdi bunlar. Gerçekten, bunlardan çoğu bağnaz birer Müslüman oluyordu; bir bölümü de ailelerinden gelen inançlarını koruyorlar ya da belli bir kuşkuculuğa sapıyorlardı; ancak dayanışma ruhu, silah zevki, hükümdarları tahta geçiren ya da oradan indiren ayrıcalıklı bir zümreden olma gururu, manevi bir dayanaktı onlar için.

Büyük vezirler, vezirler, komutanlar, çoğu kez Müslümanlığı kabul etmiş kullardı. 48 büyük vezirden yalnızca 12'si Müslüman çocuğuydu. Divan-ı Hümayun bir "esirler pazarı"ydı. Öte yandan, sultanın kendisi neydi? İstanbul halkı, "köle oğlu" diye adlandırırdı onu. Valide sultan, yani sultanın annesi ya bir Rus, ya bir Çerkez, ya Grek ya da İtalyan esiriydi. II. Selim (1566-1574) bir yarı Rustu; III. Mehmet (1595-1603) bir

yarı Venedikli; II. Osman (1613-1621), IV. Murat (1623-1640), I. İbrahim (1640-1648), II. Mustafa (1695-1703) yarı Grektiler.

Osmanlılar, Avrupa buluşlarını kabul etmekte büyük hüner gösterdiler; onların askeri üstünlüklerini sağlamada da büyük katkısı oldu bunların. Ateşli silahları ve topçuluğu ilk kez Osmanlılar kullandı; Avrupalı ya da Doğulu süvariler üzerindeki zaferlerini bir yerde bunlara borçludurlar. Savaş düzenleri hemen hemen değişmezdi: Sağ kanatta Anadolu Süvari ve Azapları bulunurdu; sol kanatta da Rumeli Azapları; merkezde, alaybozan denilen fitilli tüfekle donanmış, arabalardan ve develerden oluşan bir seddin koruduğu yeniçeriler yer alırdı. Topçular her iki kanatta da bulunurdu. Şiddetli bir topçu ve tüfek atışı düşmanı bölüyor, uygun bir anda bir yükleniş bozgunu sağlıyordu. Kanuni Sultan Süleyman, 1523'te Rodos'u fethettiğinde, Osmanlılar yağma savaşlarını denizlere de taşıdılar. Akdeniz'in en iyi, hafif ve hızlı kadırgalarından oluşan donanmalar kurdular. İnebahtı deniz savaşında yenildiklerinde (1571) silah bakımından aşıldıklarını fark ettiler; Napolili bir dönme olan Uluç Ali'yi dinleyip kadırgalarını arkebüz ve toplarla güçlendirdiler.

Ne var ki, bütün bunlar için Osmanlıların Hıristiyanlara gereksinmesi vardı. Sultan, teknik üstünlüğe sahip Avrupa'dan maden ve barut getirtmeliydi. Gereksinmesini duyduğu uzmanlar, Osmanlı İmparatorluğu dışındaydı: Dokumacılar, gemi yapımcıları, denizciler, top dökümcüleri, maden işçileri, silahçılar, haritacılar, bombacılar vb. Yavuz Selim 1514'te, İran'ın o zamanki merkezi Tebriz'i aldığında, 1517'de de Kahire'yi ele geçirdiğinde en iyi zanaatkârları toplayıp İstanbul'a gönderdi. Ancak, en hünerli ve çok zanaatkârı Avrupa sağlayabilirdi ona. Bunun için Osmanlılar büyük ücretler öneriyor ve bu da, yığınla dönme adayını imparatorluğa çekiyordu; ayrıca, Akdeniz'in kuzey ve güney kıyıları arasında yoğun bir kaçakçılık yürürlükteydi; bunun gibi, binlerce kaçak, Hıristiyanlığı terk ediyor, Müslüman oluyordu. Ne var ki, gönüllü gelişler yetersizdi Osmanlı ülkesi için. Öyle olduğu için de her zaferden sonra, fethedilen yerlerdeki toplar İstanbul'a gönderiliyor; savaşta esir düşenler arasında bir ayıklama yapılıyor ve yararlanılıyordu onlardan. Berberi korsanların seferleri de gerekli tutsakları sağlıyordu. Savaş olmayınca, donanma için kürekçi, savaşçılar için de yeni silahlar elde etmek olanaksızdı. Öyle olunca da Osmanlı ordusu için zaferle biten bir savaş her zaman zorunluluktu.

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa için sürekli bir tehlike oldu. İmparatorluğun doruğuna çıktığı Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) bu tehlike de en yüksek boyutlarına ulaştı.

Kanuni, 1523'te Rodos'u fethetti. Rodos, o yıla değin Haçlıların, bunun yanı sıra da Ege Denizi'nde Hıristiyan korsanlığının bir merkeziydi; öyle olduğu için de İstanbul, Mısır arasındaki deniz yolunda bir engel ve Suriye bakımından da bir tehdit öğesi haline gelmişti. Bu fetihle, Osmanlı donanmaları bütün Akdeniz'i temizlediler ve İspanya'ya değin tüm kıyıları yağmalayabildiler. Her yıl İstanbul'dan bir donanma yola çıkıyor, rastladığı gemilere saldırıyor, halktan insanları kaçırıyor ve eldeki buğdayı kaldırıyordu. Tehlike, İspanya için büyük oldu; çünkü İspanya'nın Sicilya, Ponilles ve Napoli ile ilişkileri kesilecekti; bu ülkelerse İspanya'ya buğday sağlıyor ve hızla artan İspanyol halkına yiyecek yolluyordu. Öte yandan, Amerika ürünlerini İtalya'ya değin getirip dağıtan İspanyol ticaretinin yanı sıra Şarlken'le II. Felipe'nin mali kaynaklarının önemli bir bölümünü oluşturan Almar ve Cenovalı mali çevrelere güvence diye sunulmuş İtalya toprakları da tehlike altına girmiş oluyordu. Son olarak da İspanya, kendi topraklarında bir başkaldırıdan ve bir Osmanlı çıkarmasından korkuyordu.

Kimler başkaldırabilirdi orada?

İspanya'da çok sayıda Morisko vardı; Hıristiyan fethinden sonra da İspanya'da kalmış Müslümanların torunlarıydılar bunlar. Çoğu Kastilya'da idi. Valencia Krallığı'nda Hıristiyan senyörlerin boyunduruğunda bir emekçi yığını yaşıyordu. Aragon'da, zanaatkâr olarak örgütlenmiş ya da kırsal topluluklar halinde yaşayan Moriskoların sayısı hayli fazlaydı. Asturias, Biskay ve Navarra'da, gezgin zanaatkârlık ya da tacirlikle geçinenler de görülüyordu. Gırnata Krallığı'nda, bu Moriskolar, zengin burjuvalar ya da küçük bahçıvanlar olarak kendini korumasını bilmiş bir topluluktu. Dinlerinin gereğini özgürce yerine getirmesini sürdürüyorlardı. Ancak, 1499'da, Hıristiyan halkın isteğine uyan Katolik krallar, köklü bir özümseme politikasına giriştiler. Gırnatalı Moriskolara, Hıristiyanlığı kabul, olmadı sürgüne gönderilecekleri emri verildi. Oysa kendilerine din özgürlüğü tanıyan 1493 tarihli teslim antlaşmasına aykırıydı

bu. Kastilya'da uygulamaya geçildi. Aragon tacının uyrukları (Aragon, Katalonya, Valencia) da ünlü 1520-21 "Comuneros" Başkaldırısı'nda, Moriskolara zorla Hıristiyanlığı kabul ettirmişlerdi. Ne var ki, Moriskolar kilitli kapıların ardında gizlice dinlerinin gereğini uygulamayı sürdürdüler ve Doğulu giysi, hamama gitme ve Arapça konuşma gibi kendilerini belli eden özellikleri korudular. Karşılaştıkları kin, Osmanlı tehlikesiyle daha da yoğunlaştı. İspanyolların yaşam koşullarında gitgide artan güçlükleri de bu yetingen ve yalın, hünerli ve zengin insanlara karşı kıskançlıklarını bileyliyordu onların. İspanyollar, halk olarak, görevli ve din adamı olarak, küstahlıkları, saldırıları, kadın kaçırmaları ile mutsuzluğa itiyorlardı Moriskoları. Ama onlar, Müslüman ülkelerle ilişkilerini sürdürüyorlardı. Daha da yoğunlaştı bu ilişkiler: İspanya kıyıları ile Kuzey Afrika arasında kayıklar mekik dokuyorlardı. Magripliler, başkaldırı için silah yığmakla suçlandılar; arkasından, İspanyol yönetimi, onların bireyselliklerini yok etmeye girişti: 1566'da, Doğulu biçimde giyinmek, evleri kapatmak, hamama gitmek, Arapça konuşmak yasaklandı. Gırnata, dayanamadı ayaklandı (1565). Başkaldırıyı bastıran İspanyol yönetimi, son direnişlerin de hakkından gelmiş olmak için, dağa çıkmış çetelere yardım eden Gırnata ovalarındaki Moriskoları yerlerinden etti: Ne var ki, Kastilya'da ve Endülüs'te, Sevilla ve Toledo dolaylarında Moriskolar hızla çoğalmayı, zenginleşmeyi, Hıristiyanları umursamamayı sürdürdüler. Özümsenemez insanlar oldukları açıkça ortaya çıkmıştı.

1609'da İspanyollar, onları topyekûn ülkeden çıkarmaya karar verdi.

Osmanlılar, Kıta Avrupası'nda da ilerleyişlerini sürdürüyorlardı. Kanuni Sultan Süleyman, 1521'de Belgrad'ı alıyor, sınırları Tuna ötesine götürüyordu. Çok geçmedi, Macarlara saldırdı. Mohaç'ta, Macar süvarisi, Türk birliklerini birçok noktada yarmış olsa da topçu ateşi karşısında dehşete düştü. Savaş alanında yaşamını yitirenler arasında Kral II. Lajos da vardı (1526). Kanuni, Macaristan'ın merkezi Budapeşte'yi alıyordu. Avusturya ve Almanya'nın kapıları Türk istilasına açılmıştı: 1529'da Viyana kuşatılıyor, Osmanlı süvarileri Regensburg'a değin ilerliyordu. Kanuni, kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı gerçi; ancak, son kez kuşatıldığı 1683 yılına değin, Viyana ve Hıristiyanlık belli aralıklarla tehdit edilip durdu. Önemli

olduğu için ekleyelim: Balkan fethi ve Viyana'ya doğru ilerleyişi, Hıristiyanlar arasındaki sınıf mücadeleleri de kolaylaştırmıştır. Balkanlar'da feodalite, giderek senyörlük rejimi pek sertti ve köylüler, senyörlerine karşı başkaldırıyorlardı. Hıristiyan senyörlerin yerine geçen timar sahipleri ise, köylülerden para olarak ödenti istiyor, ama angaryaya başvurmuyorlardı. Yenilenler, kişisel sertliklere başvursa da, senyörler arasındaki boğuşmanın yerine barış getiren, düzeni sağlayıp yol kesmelere asla göz yummayan, din alanında pek hoşgörülü olup fethedilen ülkelerin kurumlarını sürdürmelerine –olabildiğince– izin veren bir rejimi tuttular. Öte yandan, baş eğmiş bazı devletler, prenslerini saklı tutup sadece vasal olarak vergi veriyorlardı; Naksos Adası, Boğdan, Eflak, Erdel böyleydi. Dağlık bölge halkı, uygulamada bağımsız kaldılar. Osmanlılar, ovaları ve geçitleri sıkı sıkıya ellerinde tutuyorlardı; ne var ki, yenilenler, onların yönetimini, Rodos şövalyelerine, Girit ve Mora'daki Venediklilere, Sırbistan, Romanya ve Macaristan'daki hükümdar ve senyörlerin yönetimine yeğliyorlardı. Kanuni Sultan Süleyman, I. François ile imparator arasında denge kurarak, Avrupa'da hakemlik yapan bir kişi olarak görüldü. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlılar olmasaydı, Habsburglar, Avrupa'da hegemonya düşlerini gerçekleştirirlerdi belki de.

Osmanlı fethinin sınırları

Bununla beraber, Osmanlılar Hıristiyanlığın üstesinden gelemediler.

Nereden kaynaklanıyordu bu başarısızlık?

Başta, mesafe çıkmıştı karşılarına. 1566'da Kanuni Sultan Süleyman, Tuna'ya seksen günde ulaşabildi; arkasında, 20 ila 40.000 develik birlikleri vardı. Üssünden çok uzaklara gitmiş, yakılıp yıkılmış bir ülkenin bağrında orduları bakıp beslemek gitgide olanaksız hale geliyordu. İmparatorluk, yayılışının sınırlarına varmıştı. Öte yandan, Türkler Akdeniz'de ne Fransızları ne de Magriplileri –tam anlamıyla– hiçbir zaman desteklemediler. Yağma ve talanla yetindiler; böylece, bir yerde âdetlerinin kurbanı olurken, Fransız kralının duraksamalarının da kurbanı oldular. Türkler eğer 1543'te, Fransa'da Nice'i alıp da Toulon Limanı'nda üslendikten sonra Messina ile Napoli'ye köklü bir saldırıda bulunup bu önemli merkezleri ele geçirselerdi,

Habsburg İmparatorluğu'nun bütün yollarını keserlerdi; yani buğday yolu, İspanyol birliklerini taşıyan kadırgaların yolu, gümüş yolunun başları tutulmuş olur ve Şarlken'in imparatorluğu çökerdi belki de.

Başka savaşlar birçok kez Osmanlıları yollarından çevirdi. Avrupa için sevinilecek olan şuydu ki, Müslümanlar aralarında bölünmüşlerdi. 1516-18 yılları Yavuz Selim'in Mısır Memlûklarına karşı giriştiği seferlerle geçti; süvarilere karşı güçlü bir topçuluğun sağladığı zaferler sonunda Suriye, Filistin, Mısır fethedildi ve 1517'de Yavuz, Kahire'ye girdi, arkasından da Yemen'e el koydu. Belli aralıklarla İranlılara karşı yapılan savaşlar, imparatorluğun doğu eyaletlerini, Ermenistan'ı, Mezopotamya'yı hedef aldı; bu arada, Osmanlıların bir gözü İran eyaletlerinde, Azerbaycan'da, Kürdistan'da, Van Gölü bölgesinde, Tebriz'de oldu. İran'la olan bu savaşlar birer din savaşıydı aynı zamanda: Çünkü İranlılar Şii idiler, yani "sapkın"dılar; oysa Osmanlılar, Ortodoks Müslüman, yani Sünni idiler. İranlılar pek etkin bir din yayıcılığının içindeydiler. 16. yüzyılın başlarında Şah İsmail, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinde Şiiliği yaymaya çalışıyordu.

Şiilerle Sünniler arasındaki kin dinmez durumdaydı. Her an İstanbul'daki sultan, gözünü Batı'dan doğuya çevirip İran'a karşı savaşmak zorundaydı. Yavuz Selim, Şah İsmail'in propagandasına, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 40.000 Şiinin öldürülmesiyle yanıt verdi (1513); arkadan da 140.000 kişilik bir orduyla İran'ın üstüne yürüdü. Ateşli bir Sünni olan Kanuni Sultan Süleyman, Şiilere karşı 1535, 1548, 1554 yıllarında seferlere girişti. Kendisinden sonra gelenler de sürdürdüler bunu; III. Murat, Tebriz'i, Şirvan'ı ve onun Hazar Denizi'ne açılan kapılarını, Gürcistan'ı ve Luristan'ı aldığında, 1590 yılında geçici bir barış dönemi başladı. Ne var ki, 1602-1627 yılları arasında Osmanlı sultanları, Büyük Şah Abbas'a sefer açacaklardır; 1630-1638 yıllarında ise IV. Murat'ı, Şah Safi'ye karşı açtığı seferlerde görüyoruz.

Bu savaşların sonu gelmemiştir ve Batı'nın kurtulmasına da hizmetleri dokunmuştur. Osmanlıları çoğu kez İranlılara karşı zafere götüren, topçuları olmuştur; İranlılarda ise piyade zavallı durumdaydı ve başlıca dayanakları da ok ve yay kullanan süvariydi. Ne var ki, Türkler hiçbir zaman kesin sonuçlar elde edemediler. Burada da yine mesafeler girmişti

işin içine. Tartışması yapılan güç aşılır dağlarla dolu bölgelerde pek dizginlenememiş yığınla küçük senyör, bağlılıklarını bir imparatordan ötekine değiştirip duruyordu. Osmanlılara ise, İran'la Avrupa arasında koşup durmak düşmüştür. Büyük Şah Abbas'tan başlayarak, İranlılar da topçu birliklerine kavuştular ve Şah Abbas zaferler kazandı.

Son olarak, Osmanlıları yollarından alıkoyan, imparatorluktaki iktisadi bunalımla, Portekizlilere karşı savaş oldu.

Dönem dönem ortaya çıkan kuraklıklar, imparatorlukta kıtlığa, açlığa, fiyat yükselişlerine, iktisadi ve sosyal bunalımlara yol açıyordu. Daha önce Avrupa için söylediklerimize benzer bir süreci burada da görüyoruz. Bu bunalımlar, Kuzey Afrika için olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu bakımından da Portekizlilerin Afrika dolaylarına yerleşmelerinin sonucu olarak şiddetlenmişe benzerler. Öyle görünüyor ki, Portekizliler, Afrika altını ile öteki Afrika ürünlerini topladılar ve bundan çıkan sonuç da Magrip'e, Trablusgarp'a ve Mısır'a gidecek kervan ticaretiyle, Doğu Afrika kıyısıyla Arabistan arasındaki deniz ticaretinin azalışı, Müslüman Akdeniz dünyasında altının seyrekleşmesi oldu. Türklerin Portekizlilerle savaşa kalkma zorunluluğu da burdan geliyor belki.

Öte yandan, Kızıl Deniz ve Mezopotamya'daki fetihlerle, Süveyş ve Basra'ya yerleşmiş olmalarının da bir sonucu olarak, Hint Okyanusu'nda bir güç haline gelmiş olan Osmanlı sultanları, Portekizlilerin kurbanı Hint ve Sonda adalarındaki Müslüman dünyada işe müdahale etmeye itelendiler. Portekizlilerin bir kentini elinden aldıkları Gucerat Prensi Bahadır'ın elçisi 1538'de İstanbul'a gelip destek rica eder; 1563'te Assi kralının elçisi, Portekizlilere karşı kullanılmak üzere topçu birlikleri ister; Hindistan'dan, Sonda adalarından elçiler, hediye-i behiyelerle arka arkaya gelirler. Müslüman dayanışması, dinsel ilgi, kendini saydırma; Hint'ten Mekke'ye gelen Müslüman hacılarla dolu gemilerin yanı sıra Hint Okyanusu'ndan Cidde'ye baharat, Çin porselenleri vb. getiren gemileri Portekizlilerin isteklerinden kurtarma kaygısı; Doğu Afrika kıyılarının altınını Portekizlilerin elinden çekip alma gereksinmesi; son olarak da Türk donanması Hint Okyanusu'na açılır açılmaz, Kızıl Deniz ve İran Körfezi limanlarında ancak Afrika'nın sağlayabileceği keresteyi elde etme zorunluluğu, işte bütün bunlar Osmanlı sultanını müdahaleye itiyordu. 1538'de Aden ele geçirildi ve Kızıl Deniz kesin olarak bir Türk gölü haline geldi. Kuzeybatı Hint'te bir Portekiz kilidi olan

Diu'ya karşı saldırıya geçildi ve Portekizlilerce, 1538 ve 1546 yıllarında –mucize kabilinden– püskürtüldüler. 1542'de Portekizliler, Hıristiyan Habeşistan'ı güçlükle ellerinde tutabildiler. 1551 ile 1553'te, Türkler, İran Körfezi'nde Portekiz kilidi olan Hürmüz'ü ele geçirmeyi deniyorlardı; Osmanlı donanması iki kez yenilgiye uğratıldı.

1575'ten başlayarak, para bunalımı, arkasından da II. Felipe'nin Portekiz'i kendi imparatorluğuna katması, Türklerin yüzünü Akdeniz'den başka yöne çevirmeye götürdü; Akdeniz'deki donanmaları, Hıristiyanları oldukları yerde tutmakla yetinip Hint Okyanusu'ndaki Portekizlilere karşı savaşları yoğunlaştırdılar. Altına sahip olmak amacıyla, 1585-86 yıllarında bir Türk donanması, kıyıyı, hemen hemen bütün noktalarda, bu arada Monomotapa'nın altın madenlerinin bir limanı olan Sofala'yı ele geçirdiler. Monbasa prensi, kendisini Osmanlı sultanının vasalı ilan etti. Öte yandan, bir başarısızlık oldu bu. 1589'da, Thomé de Suza'nın donanması, Monbasa Irmağı'nda Türk filosunu bozguna uğrattı. Mücadele okyanuslara doğru yön değiştiriyordu; büyük politika, okyanus boyutlarına erişiyordu. Ne var ki tehdit, böylece biçim değiştirerek Avrupa'dan da uzaklaşıyordu.

Osmanlıların duraklama ve gerileme yılları

Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra, 16. yüzyılın sonlarıyla 17. yüzyılda daha da belirginleşen bir duraklamanın ilk işaretleri ortaya çıkar; onu, karşı konulmaz bir gerileme izleyecektir.

Nedir nedenleri bunun?

İlk göze çarpanlardan biri, Müslüman ailesinin yapısı, çok karılılığın ve haremin varlığı. Aynı babadan ve farklı analardan olan oğullar arasında tahta mirasçılık hakkı belirgin değildi. Kendi oğullarını mirasçı kılabilmek amacıyla tahttaki sultanın fikrini çelebilmek uğruna yapılan entrikaların kaynağı bu; ve yine bu nedenledir ki, oğul haremde yetiştirilirken, tembelliği ve zaafları gıdıklanırken etki altına da alınmış oluyordu. Üstünde bu denli durulan oğul, bir kez tahta geçip de sultan olunca artık kadınların, harem ağalarının, vezirlerin oyuncağı oluyordu. Tahtta onun kadar hakkı olan kardeşleri, bu kararı her zaman kabul etmiyorlardı; başkaldırıyor ve bu da iç savaşlara yol açıyordu. Böylesi çekişmeler, örneğin II. Selim tahta çıkmadan, daha babası Kanuni Sultan Süleyman yaşarken patlak vermişti. Kardeşlerin mutlaka ortadan kaldırılması ise kuraldı:

III. Murat, beş kardeşini boğdurdu; III. Mehmet, on dokuz kardeşinin kanına girdi.

Sultanların yeteneksizliği de gerileme nedenlerinden biriydi.

Gerçekten, aslında bir Rus olan annesi Hürrem Sultan'ın entrikalarıyla, kendisinden daha yetenekli kardeşlerini saf dışı ederek tahta çıkan –"sarhoş" diye adlandırılan– II. Selim (1566-1574) günlerini, sarayın derinliklerinde kafayı çekmekle geçiriyordu. Bereket versin, çevresinde babasının seçtiği yardımcıları vardı; onlardan yararlandı. Ondan sonra, birçok sultan çocuk olarak tahta geldiler. I. Ahmet'le (1604-1617) II. Osman (1618-1621) iktidara geldiklerinde 14 yaşındaydılar; IV. Murat (1623-1640) 12, IV. Mehmet (1648-1687) 7 yaşındaydı. Öyle olunca, naiplik işin içine giriyor ve kadınların büyük rol oynadığı bu durumlar karışıklığa yol açıyordu. Ayrıca, bütün bu sultanlar kadın delisiydiler; genç yaşta içkiye düşüyorlardı, giderek dikkat, karar ve eylemlerinde yeteneksiz hale geliyorlardı. III. Murat tam 102 kez baba oldu, sonra da saraya tutuldu; I. İbrahim cinsel saplantılar içindeydi ve düpedüz deliydi, sonunda da boğularak öldürüldü. Son olarak, bu sultanlar, çoğu kez yeteneksizdiler: Sarayın bir köşesine çekilip uyruklarından uzakta yaşıyorlardı; hiçbir işe el sürmüyorlar, vezirlerin toplantısına başkanlık etmiyor, yakınmacıların yanlarına yaklaşmalarına izin vermiyor, bizzat adalet dağıtmıyor, ne vezirleri ne de öteki yöneticileri denetlemiyorlardı. Özellikle hiç savaş yapmaz olmuşlardı. Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra orduların başına geçen üç sultan görüyoruz: III. Mehmet Haçova (Keresztes) Seferi'ne çıktı, II. Osman da Hotin Seferi'ne; sadece IV. Murat gerçekten bir savaş adamı oldu. Ancak zaferler kazanmış sultanın saygınlığı vardı; ortada zaferler de olmayınca, yeniçeriler sultanları umursamaz oldular. 1621'de yeniçeriler pintiliğinden yakındıkları, ama asıl önemlisi, orduda bazı değişikliklere gitmesi olasılığından ürktükleri II. Osman'ı tahtından indirip öldürerek, yerine bir zavallıyı, Mustafa'yı geçirdiler. Sultanın uyrukları, ilk kez bir sultanı öldürmüş oluyorlardı. O tarihe değin yeniçeriler, hanedandan birinin işareti üzerine ve onun adına ayaklanırlardı. Şimdi ise, anlaşılıyordu ki, askerler ve ulema, hanedanı kuran Osman'ın kanına olan saygıyı yitirmişlerdi.

Sultanların zayıflığı, Osmanlı İmparatorluğu için bir Avrupa monarşisinin başına kötü bir kralın geçmesinden çok daha tehlikeliydi. Niçin? Gerçeği söylemek gerekirse, devlet bir aileydi

ya da daha çok, Osman'ın ailesinden biriydi ve ordunun temsilcisiydi. Doğuda aile, Avrupa'daki aile gibi, kişisel ve sürekli bir varlığı olan bir gerçeklik değildir. Ailenin adı bile yoktur; kişiler sadece ön adlarıyla bilinirler ve filanın oğludurlar. Aile geçicidir; baba için ortaya çıkmıştır ve onun ölümüyle de dağılır. Sultan ortadan kalkınca her şey de yok olur; sultan güçsüzse, her şey dağılmaya başlar. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu da ağır ağır çözüldü.

Büyük vezirlerin de değeri düşmüştü. Bunlar harem ağalarının ve kadınların etkisiyle atanıyor, her tür entrikayla karşı karşıya kalıyor; ve imparatorluğun yönetimi, uygulamada harem ağaları, köleler ve zencilerce yerine getiriliyordu böylece. Maliye de yağmalanmaya başlandı; öyle olunca da halkı vergilerle ezmek gerekti: Her ev başına 40 ya da 50 akçe almak yerine şimdi nüfus başına 250 akçe alınıyor; dolaylı vergi olarak 40 akçe yerine 300; koyun başına yarım akçe yerine 7 ya da 8 akçe... (1632). Vergiler yetersiz hale geldi; öyle olunca da paranın değeri düşürüldü, imparatorluk mülkleri devredilmeye, kamuya ait ne varsa satılmaya başlandı. Görevlerin parayla satılması usulü girdi imparatorluğa: Yeniçerilerle ilgili görevler satılır oldu ve IV. Murat döneminde, yeniçerilerin Hıristiyanlar arasından toplanması usulü terk edildi. Osmanlılar hiç kan vergisi almadılar. Zanaatkâr ve dükkâncılardan, sağladığı ayrıcalıklara bakıp yeniçerilerle ilgili görevleri satın alanlar görüldü. Yeniçerilerin sayısı 12.000 iken 46.000'e çıktı. Ancak, asker giysisindeki bu sivillerden çoğu için savaş bir felaketti; savaştan önce orduyu terk ediyor ya da düşmandan kaçıyorlardı. Yeniçeriler, disiplinsiz ve kafa tutan bir yığıntıydı artık.

Medreselerdeki, yani üniversitelerdeki rütbeler satılmaya başlandı ve satış fırsatlarını artırmak için de imamlar, kadılar, öğreticiler, yaşamboyu atanacak yerde, gerekçe gösterilmeden azledilir oldular. İnceleme çabası ve mesleki bilinç azaldı.

1582 yılından başlayarak, timarlar satılığa çıkarıldı ya da para karşılığında haremağalarına, siyahilere, cücelere, delilere, kadınlara dağıtıldı. Yöneticiler, vezirler de satın aldılar bunlardan; kendilerine timar verilmesi için baskı yaptılar ya da zorbalıkla el koydular. "Çiftlik" adı verilen böylesi senyörlük mülkleri büyük bir yekûna ulaştı ve sultanın onları geri almaması için vakıf haline getirildiler; ne var ki, gelirlerinden yararlanma sürüyordu. Böylece, disiplini olmayan bir feodalite boy atıp

büyüdü ve ordu mevcudu düştü. Önceleri, Rumeli 70-80.000, Arnavutluk 30.000, Diyarbakır ve Kürdistan 20.000, Erzurum 20.000 süvari çıkarıyordu; şimdiyse (1632) her birinden olsa olsa 7-8.000 süvari geliyordu ve çoğu da bunların köle, ücretli asker ve düzmece askerdi.

İmparatorluğa anarşi girdi: İstanbul'da yeniçeriler, sipahiler, esnaf kuruluşları, ulema sultanların küçük yaşta olmalarından yararlanıp iktidar kavgasına giriştiler. Askerler yağmalıyor, adam öldürüyor ve yangın çıkarıyorlardı. Sultanın, haremağalarının ve kölelerin yandaşlarıyla, öteki taraflar arasında anlaşmalar yapılıyordu.

Bir entrika ve çürüme ortamıydı bu.

Yöneticiler de başkaldırmaya başladılar ya da sadece emirleri ciddiye almıyorlardı. Büyük mülklerin sahibi, eyaletleri ellerinde tutan kimseler olarak kanunsuz vergi salıyorlardı. Osmanlıların, yeniçeri yapmak amacıyla en dinç ve en atılgan çocukları almayı artık bırakmasından sonra ya da terk ettikleri ölçüde haydutluk yayıldı. Türkler dağ köylerine, başında bir Hıristiyanın olduğu bir milis ayırmak zorunda kaldılar; ve Mora'da, Yunan adalarında belediyelerin ve bir tür eyalet kurullarının oluşmasına razı oldular ister istemez. Bir Yunan, bir Hıristiyan rönesansı gibiydi bütün bunlar.

Gerçi zaman zaman, 1632-1640 yılları arasında IV. Murat gibi sert ve gözüpek bir sultan; Arnavut kökenli Köprülüler'de olduğu gibi yetenekli ve derleyip toparlayıcı bir büyük vezir, iş başına gelip vezirlerin, defterdarların, yöneticilerin, kadıların, yeniçerilerin kellesini uçurdu, başkaldıran eyaletleri yola getirdi, hakkı olmadan adını yazdırmış yeniçeri ve sipahileri görevden attı, timar listelerini gözden geçirip kadıların ve sorumluların rüşvetçiliğine karşı savaş açtı, imparatorluk gelirleriyle ordu mevcudunu artırdı, zaferler kazandı ya da başarısızlıkları sınırladı.

Sonra? Sonra her şey kaldığı yerden başladı.

Böylece, Osmanlıların ilerleyişi yavaşladı, giderek durdu. Kandiye'yi ele geçirmek için yirmi yıl uğraştılar (1669). Avrupa'nın başında terör estirmişlerdi; ne var ki, sonuçta 17. yüzyılda, Hıristiyanlıkla aralarında –güçlükle de olsa– bir denge kurulup yerleşti. Bu duraklama, Türklerin teknik gerilemesine de yol açtı. Artık, kendilerine zafer sağlayacak zanaatkârlar, toplar, savaş esirleri ve ganimet yoktu ellerinde.

Avrupa teknisyenlerini imparatorluğa getirip sokuyorlardı. Müslüman uygarlık ile Hıristiyan uygarlık, aralarında birleşip birbirlerinin içinde erimeden, yüz yüze bakar hale gelmişlerdi. Son olarak, gün geldi Türklerin gerileyişi apaçık ortaya çıktı. 1683'te, Viyana önündeki başarısızlıklarından sonra ciddi yenilgiler sökün etti ve 1699'da, Karlofça Antlaşması'yla Osmanlılar, Macaristan'ı, Slovenya ve Erdel'i terk etmek zorunda kaldılar.

Magriplilerin İspanya'dan sürülüp çıkarılmalarının sonucu olarak İslamın batıdaki geri çekilişinden sonra, doğudaki çekilişi de başlamıştı.

Klasik Osmanlı kültürü

"Osmanlı İmparatorluğu'nun altın çağı" ya da "Kanuni devri" denilen şey, yalnızca siyasal ve askeri başarılar dönemi değil, edebiyat ve özellikle de sanatta olağanüstü bir yaratıcılık dönemi. Bu parlaklık, büyük ölçüde Kanuni'nin kişiliğine bağlı: Kendisi de şair olan bu büyük sultan, edebiyatçı ve sanatçıları yüreklendirmesiyle de ünlü; ne var ki, üç kıtaya yayılan fetihlerin zenginleştirdiği mali kaynaklar da böyle bir eylemi kolaylaştırdı. Sultan ve çevresinin "bilim ve sanat koruyuculuğu", Osmanlı edebiyat ve sanatının devlerini yetiştirdi. Hemen hatırlatalım: Sinan, dehasını bu dönemde ortaya koydu. Bu olağanüstü atılım, Kanuni'den sonra yavaşladı ve mimarlıkta, 17. yüzyıl boyunca atılım sürerse de, daha önceki yüzyılın yoğunluğunu taşımaz. Şundan ileri gelse gerek bu: 17. yüzyıl sultanları, I. Ahmet bir yana, düşünsel konulara pek meraklı değillerdi ve kendilerini, her şeyden önce maddi zevklere adamışlardı. Ancak, hemen eklemeliyiz: Osmanlı İmparatorluğu'nun o yüzyılda artık parlak askeri başarıları da yoktur; fetihler dönemi sona ermiş, iktisadi ve mali güçlükler başlamıştır; olağanüstü giderlere ayrılacak para yoktur; nadir istisnaların dışında "bilim ve sanat koruyuculuğu"nun kaynağı da kurumuştur ve onunla beraber hemen her alanda büyük eserlerin ortaya çıkışı seyrekleşmiştir.

Şunu da söylemeli: 17. yüzyılda olduğu gibi 16. yüzyılda da dikkati çeken, parlak adlar bir yana, düşünsel yeniliğin olmayışıdır. Nedeni ne acaba? Bu eksikliği, düzenin kendisinden gelen nedenler bir yana, Araplardan ve İranlılardan alınan öğretim sistemi ile edebi geleneklerin gücünde aramalı. Müderrislerin biçimci öğretimi, konu olarak ilahiyatta gelip karar kılmıştı ve

bu alanda yeni bir tavır almaya gerek duymuyordu; felsefe ise bu gereği hiç duymuyordu. Bunun sonucu olarak da yapılan genellikle şu oldu: Eski eserleri alıp onlara hemen hiçbir yenilik katmadan yorumlamak. Edebiyat da geçmiş yüzyılların büyük ustalarını izledi; Arap ve İran sözlüğünün etkisine girerek, gelenekselleşmiş bir yığın deyim ve imgeyle doldu ve giderek Arabizm ve Persanizmle yüklü, içinde Türkçenin pek az yer tuttuğu ve ancak çok okumuşların anlayabileceği bir şiir dili çıktı ortaya. Bununla beraber, 16. ve 17. yüzyılların Osmanlı edebiyatçıları, bu dille, biçimde ve içerikte, yetkin ürünler ortaya koymasını bildiler.

16. ve 17. yüzyıllar, Osmanlı edebiyatında "klasisizm" yüzyıllarıdır.

Bu saptamalara şunları da eklemeli: Edebi eserlerin yayını pek sınırlı kalıyordu, çünkü sadece elyazmalarıydı kullanılan; imparatorlukta basılan ilk Türk eseri 1729 tarihlidir. Öyle olunca, edebi ve bilimsel kültürün yayılması zorlaşıyor, giderek dar bir çevrenin dışına çıkamıyordu. Bereket belleklere; kitabın erişemediği yerlere o götürüyordu götüreceğini. Öte yandan, bu dönem boyunca İstanbul, imparatorluğun düşün ve sanat merkeziydi: Şairler, yazarlar ve sanatçılar, Osmanlı dünyasının her yanından oraya akıyorlardı ve özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde, kendilerini koruyacak olanları buluyor, konaklarda, tekkelerde yaşamlarını sürdürüyorlardı; kahvenin imparatorluğa girmesiyle kahvehaneler İstanbul'un başlıca edebi çevresi olup çıktılar; pek sık uğranılan yerler olarak Galata meyhanelerini de unutmayalım!

Osmanlılarda iki edebi tür özellikle gözde oldu: Şiir ve tarih. Her ikisi de yazara, yapma ve karmaşık bir dilde de olsa, büyük hünerlerin kapısını açıyordu. Şiirde gözde biçimler ise gazelle kasideydi; seyrek olarak da mersiye ile mesnevi. Kanuni döneminin şiirde en büyük adları Fuzuli ile Baki oldu.

Ne var ki, Bağdat'ta doğup ölen (?-1556), özellikle *Leylâ ile Mecnun*'un dev şairi Fuzuli, sultandan yardım görse de İstanbul'a hiç gelmedi; bununla beraber ünü, pek haklı olarak, yalnızca Osmanlı dünyasının da değil, bütün Türk dünyasının, o yüzyılda ve ondan sonraki yüzyıllarda her köşesine ulaştı. Buna karşılık Baki (1526-1600) tam bir İstanbulludur. Bir müezzinin oğlu olarak alçakgönüllü bir aileden de gelse, öğrenimini sürdürüp önce şair Zati'nin, arkasından

da zaferle biten bir İran seferini vesile yapıp Kanuni'ye sunduğu bir kaside ile sultanın dikkatini çekti. Pek kültürlü, edebi dili de olanca inceliğiyle kullanmasını bilen Baki, döneminin yıldızı, "sultanü'ş-şuara" oldu. Şiirinde bazı mistik duygulara yer vermiş de olsa, aslında maddi dünyanın zevkleriyle doludur söyledikleri. Kanuni'nin ölümünde yazdığı mersiye ise Türk edebiyatında başlı başına bir anıttır.

16. yüzyılın öteki şairlerinin edebi değerleri biraz gölgede kalır: Bunlar arasında, yaşam zevklerinin yüceltildiği *İşretname*'nin yazarı Revani (ölümü 1523'te); Zati (ölümü 1546'da) ile –Baki'nin rakibi– Hayali (ölümü 1556'da) yine de anılmaya değer.

17. yüzyılda şairler, aynı edebi geleneği, kişiliklerini –belki– daha da ortaya koyarak sürdürdüler. En önde gelenler de şunlar oldu: Cinsel zevkle mistik eğilimlerin iç içe bulunduğu gazelleriyle ünlü ve Baki'yi sürdüren bir kişi olarak tanınan Şeyhülislam Yahya (ölümü 1643'te); keskin zekâsı, kimseyi umursamayan acı diliyle ünlü Nef'i (ölümü l635'te). Yönetimin önde gelen kişilerine yergisinin oklarını birçok kez fırlatıp saplayan, söylediklerini de geri almayan Nef'i, bu onurlu şair, IV. Murat'ın emriyle ölüme mahkûm edildi. Eleştirilerini rahatça dile getirdiği kasidenin, zamanındaki en büyük yazarı odur. 17. yüzyılın son büyük şairi Nabi'dir (ölümü 1712'de). Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın dostu olan Nabi, İran geleneğine en çok bağlı şair oldu.

Şiirde tutuculuk, giderek öğütçülük de onunla başlar.

Nesir de gözdeydi, özellikle de tarihçilik. Yazarlar genellikle, önemli olaylara ve Osmanlı hükümdarlarının büyüklüğüne yer verdiler; böylece, asıl anlamıyla tarihçilikten çok, bir tür resmi tarihçilikti söz konusu olan. Bu türün 16. yüzyılda başlıca temsilcileri şunlar oldu: Bir asker ailesinden gelen Kemal Paşazade (ölümü 1535), kişilerin ve olayların edebiyata bahane olduğu, abartma ve Doğulu söz sanatıyla dolu *Tevarih-i Al-i Osman*'ı (Osmanlı Hanedanı Tarihi) yazdı; bir dönmenin oğlu olan Sadi, I. Selim onuruna *Selimname*'yi kaleme aldı; şeyhülislam ve müderris Cemali (ölümü 1550) eski kronikçilere layık bir ad oldu; Lütfi (ölümü 1569) *Asafname*'sinde, yavan bir dille büyük vezirin görevlerine eğildi; İran kökenli, ama İstanbul'da III. Murat'ın eğiticisi olan Sadettin'in (ölümü 1599) kaleme aldığı *Tacü't-Tevarih* (Tarihlerin Tacı), içinde Arapça ve Farsçanın harmanlandığı pek süslü bir dille de yazılmış olsa, dönemin belli başlı edebi anıtlarından biridir. 17. yüzyılda ise, tarihçilikte akla

ilk gelenlerden biri, IV. Murat'ın danışmanı ve ünlü *Risale*'nin yazarı –1650'ye doğru ölen– Koçi Bey; (1600'de ölen) İstanbul'da ve eyaletlerde çeşitli görevlerde de bulunmuş olan Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbar* (Olayların Özü) adlı eseriyle ünlü: Bir tür genel tarih olan bu eser, özellikle 16. yüzyılı tanımada yararlı; çünkü yazar, hem belgelere dayanıyor, hem gerçeklere –olabildiğince– bağlı kalıyor, hatta belli bir eleştiri anlayışıyla hareket ediyor. Mustafa Âli'nin girişimini, kendisinden sonra iki büyük tarihçi sürdürdü: (1691'de ölen) Hezarfen, derin bilgili bir kişiydi ve özellikle *Bin Bir Gece*'yi çeviren ünlü Fransız doğubilimcisi Antoine Galland'la ilişkisi vardı; yazdığı evrensel tarihte, Osmanlı tarihçiliğinde ilk kez olmak üzere Eski Yunan, Roma ve Bizans tarihine yer verdi. 1716'da ölen Naima ise, kuşkusuz en büyük Osmanlı tarihçisidir. 17. yüzyılın ikinci yarısında yaratılan vakanüvislik makamına ilk gelen o oldu. Yazdığı tarih, olayların ve insanların tartışıldığı ilk örnektir ve sonunda da Osmanlı İmparatorluğu'nda reform gereği üzerinde durur. Öteki tarihçiler, İbrahim Peçevî, Selâniki, Fındıklılı Mehmet Ağa, Solakzade ikinci sırada yer alırlar, ama yine de ilginçtirler.

Şiirle tarihin dışında, öteki türlerde de önemli eserler yazıldı. 16. yüzyılda Osmanlıların Avrupa'da, Kuzey Afrika'da ve Doğu'da ilerleyişleri, coğrafya konusundaki eserlere özel bir ilgi uyandırdı: Kazvini'nin, İbnü'l-Verdi ile Ebu'l-Feda'nın Arapça eserleriyle, Ali Ekber Hıtayi'nin Çin'e yaptığı yolculuğu anlatan Farsça eseri Türkçeye çevrildi. Ne var ki, asıl Türkler coğrafya üstüne kitaplar yazdılar ve İtalyan ya da Portekiz deniz haritalarından yararlanarak haritalar yaptılar. Böylece Piri Reis (ölümü 1554) Akdeniz üstüne dikkat çekici bir çalışma olan *Kitab-ı Bahriye*'yi (Deniz Üstüne Kitap) ve Seydi Ali (ölümü 1562) deniz astronomisi ve Portekizlilerle savaşmak için yakından tanıdığı Hint denizleriyle ilgili olarak *Muhit*'i (Okyanus) yazar; onun, bunun dışında, Hindistan'dan İstanbul'a dönüşünün öyküsü olan bir başka önemli eseri daha vardır: *Mir'at ül-Memalik* (Ülkelerin Aynası). Bir başka coğrafyacı Macar Ali Reis, Akdeniz dünyasının atlasını yapar. Avrupalı bir eserden alınan ve *Tarih-i Hind-i Garbî* (Batı Hint Tarihi) adıyla yayımlanan bir çeviri 1582'de yayımlanır. Bu eserde, yeni bir bilime ve yeni ülkelere doğru belli bir düşünsel açılış çabasını görürüz.

17. yüzyılda, geleneksel edebiyatın dışına çıkan iki önemli yazar ortaya çıkar: Kâtip Çelebi ile Evliya Çelebi.

Hacı Kalfa diye de anılan Kâtip Çelebi (1609-1656) çeşitli konularda yazdı. Maliyede basit bir görevli olan bu büyük zekâ, hemen bütün düşünsel konularda –derinliğine– bir bilgi edindi; bilime olan merakı bakımından ise yüzyılında tektir. Yığınla eserin içinde özellikle şunlar dikkatimizi çekiyor: *Keşfü'z-Zünûn* (Düşüncelerin Keşfi) adlı kitabı Arapçada, Farsçada ve Türkçede yazılmış 1500'den fazla eseri içeren bir tür bibliyografya sözlüğü ve başında da Arapça bir giriş var. *Cihan-nüma*'sı (Dünyanın Yüzü) Asya'yı çizer; *Tuhfetü'l-Kibar*'ı (Büyüklerin Armağanı) Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki deniz savaşlarının bir tarihidir; bir dönmenin de yardımıyla, Mercator'la Hondius'un *Atlas Minor*'unu çevirdi.

Kâtip Çelebi, her şeyden önce bir ansiklopedicidir.

Evliya Çelebi (1611-ölümü 1684'e doğru) sarayda görevli birinin oğluydu; pek ciddi bir eğitim gördü ise de ilk otuz yılını dikkat çekici herhangi bir şey yapmadan geçirdi; sonra, ileride büyük vezir olacak Melek Ahmet Paşa'ya bağlandı ve durup dinlenmeden yolculuk yaptı; Osmanlı İmparatorluğu'nda ve bazı yabancı ülkelerde yaptığı bu yolculuklardan *Seyahatname* adıyla bilinen 10 ciltlik bir eser kaldı arkaya. Bu kitaba, zamanında, hele hele haremdeki kadınlarca, oyalanma için okunan bir eser gözüyle bakılmıştır. Bu görüş, sonraki yıllarda da sürdü ve bugün de Evliya Çelebi'yi hoş vakit geçirmek için okuyan yığınla insan vardır. Gerçekten Çelebi, sık sık imgelemi sokar araya ve bazı zaman, daha ileri gidip görmediği ülkeleri de görmüşçesine anlatır. Ne var ki, eserinde, gerçeği gerçek olmayandan ayırmak mümkündür; gerçek olarak arkaya kalanınsa paha biçilmez bir belgesel değeri vardır. Örneğin, *Seyahatname*'nin ilk cildinin konusu olan İstanbul için anlattıkları, 17. yüzyılda Osmanlı devlet merkezi için ilk elden bir kaynaktır. Şunu da ekleyelim: Evliya Çelebi, devrindeki öteki büyük yazarların tersine alabildiğine yalın dille yazdı; bazen renkli yerel deyimler bile kullandı anlatırken.

Her şeye karşın belli bir değer taşıyan yüksek düzeyde edebiyatın yanı sıra geçmişteki Türk geleneğini sürdüren bir başka edebiyat vardı ki, iki görünüm altında ortaya çıkıyordu: Dinsel nitelikte edebiyat ve halk edebiyatı.

Halkın okuma yazması az katlarında yayılmış dinsel esinli edebiyat, yüksek zümre edebiyatından, önce kullandığı dil bakımından ayrılıyor: Bu dilde, Arapça ve Farsçadan alınmış çok az kalıp ve deyim vardır; konuları, her şeyden önce mistiktir ve 13. ve 14.

yüzyıllarda Yunus Emre'nin işlediği türü alıp kullanır; hece veznine ve halk edebiyatının kendine özgü biçimlerine dayanan bu tür, özellikle tarikat ve derviş çevrelerince kabul edildi; bu türde, eski Türk Şamanizminin kalıntılarına ortodoks olmayan bir İslam anlayışı gelip karışır. Bu dinsel edebiyat, "ermişlerin yaşamları"nda, olağanüstü konuları işleyen öykülerde de belirtir kendini; Anadolu'nun eski canlıcı (animist) âdetleri, doğumdan ölüme; insan eylemlerine katılır, eşlik eder.

Gerçek anlamıyla halk edebiyatının ise açıkça ulusal bir niteliği vardı; çünkü Türkçeyi asıl kullanan oydu ve daha önce kaç kuşağın kullanmış olduğu Türklere özgü şiir biçimlerine o başvuruyordu; yeğlediği de yedi ya da on bir heceli mısralardı. En yaygın tür de mani ile türküydü.

Halk edebiyatı destana da yer ayırdı.

Bu halk şiiri pek seyrek olarak dinsel esine yer verdi. Avama hitap eden bir tür olarak görüldüğü için okumuş-yazmış kişilerce ve yüksek zümre edebiyatınca horlandı, giderek bu iki çevrenin şairi arasında bir kopuş ortaya çıktı. Ancak, 19. yüzyılın sonlarında, Türk milliyetçiliğinin doğmasıyladır ki, Osmanlı edebiyatçıları, halk edebiyatının konularına ve biçimlerine yaklaşacak ve Arap ve İran kültüründen bağımsız gelişmiş bir ulusal edebiyatı arayıp bulmak isteyeceklerdir onda.

Son olarak, halkın dehası, bir başka türde, tiyatroda kendini ortaya koydu. Çoğu kez gülünç olana yer veren bir tuluat tiyatrosunda oyuncular, günlük yaşam ve olaylardan, çeşitli sosyal sınıflar arasındaki ilişkilerden çıkarıyorlardı konularını. Türklerde tiyatronun iki türü gözde oldu: Ortaoyunu ve özellikle de Karagöz. Karagöz, yalnızca İstanbul ve Anadolu'da değil, Akdeniz havzasındaki bütün Osmanlı ülkelerinde büyük başarı kazandı; özellikle Ramazan gecelerinde, halkın başlıca eğlence araçlarından biri oydu.

Bilim alanında, sözünü ettiğimiz coğrafya hakkındaki eserlerin dışında, ilgi, 16. ve 17. yüzyıllarda astronomiye de gösteriliyor. Ne var ki, bu konuda yapılan, daha çok Arapçadan çevirilerdir; bununla beraber, İstanbul'da, 1576'da, III. Murat'ın emri üzerine bir gözlemevi yapımına başlandı ve bir Türk bilgini, Takiyüddin (Kahire 1526-İstanbul, ?) kendi astronomi gözlemlerine dayanarak değerli çalışmalar yapıp yayımladı. Önemli olduğu için eklemiş olalım: Bu gözlemevi, kısa bir süre çalıştı. Sonra, bir kuyrukluyıldızın görünmesi (1577), arkasından

büyük bir veba salgınının ortaya çıkması (1578) gibi olayları, gözlemevinin getirdiği bir uğursuzluk olarak yorumlayan devrin uleması yüzünden, şeyhülislamın verdiği bir fetva ile, gözlemevi yıktırıldı (1579). Bilim alanında çeviriler de yapılıyordu ya da Aristoteles'çi kuramlar hakkında Arapça felsefi eserlerden uyarlamalara gidiliyordu daha çok; kimya üstüne bazı eserlerin de bulunduğunu söyleyelim.

Ancak, bir ölçüde başarı kazanan özellikle tıp oldu.

> Sultanların, başta da Fatih'le Kanuni'nin kurdurdukları medreselerde tıp öğretimine özel bir yer ayrılmıştı; bu medreselere yakın hastanelerde de uygulama dersleri veriliyordu. Fatih medreselerinden söz ederken, Evliya Çelebi, bunların yanı başında, içinde "yetkin üstatların, kan almada hünerli bilginlerin, hepsi de büyük hekimlerin etkinlikte bulunduğu" bir hastaneyi anlatır; ve yine onun belirttiğine göre, Süleymaniye Camisi yöresinde kurulmuş yedi medreseden biri, "soylu tıp bilimi"ne ayrılmıştı ve yanında da bir hastane bulunuyordu. Aslında, II. Selim'e kadar tıp öğretimi pek sınırlı ve düşük düzeydeydi. 1573'te II. Selim, tıp öğreticileri arasında bir ayıklama amacıyla bir sınav konulmasını, öğrencilerin de dersler sonunda sınava tâbi tutulmasını emretti. Bununla beraber tıp alanında yayınlar Arapça eserlerin ya da pek nadir olarak Avrupa eserlerinin çevirileriyle sınırlı kaldı; Osmanlı tıbbının pek geleneksel, hatta her türlü yeniliğe kapalı kaldığı bir gerçek. 1704 tarihli bir belgede, III. Ahmet'in bir fermanından söz edilir: Sultan bu fermanıyla, Frenk hekimlerinin kullandığı yeni ilaçları yasaklıyor; İstanbul ve çevresinde bu Frenk hekimlerinin işlettikleri eczanelerin kapatılmasını emrediyordu. Şunu da söyleyelim: Osmanlı hekimlerinin çoğu, azınlıktan olan kişilerdi; başlıcaları Yahudiydi ve içlerinden kimisi sarayda resmi hekim (hekimbaşı) olarak görevlendiriliyorlardı.

Hukuk ya da hukuk-din bilimlerinde, bu dönemde dikkat çekici hiçbir çalışma görülmese de 16. yüzyılda, kendisini bilime vermiş üç kişinin, ulemadan Kabız Acemi, Hamza Bali ve Nadajlı Sarı Abdurrahman'ın mahkemeye verilip ölüme mahkûm edildiklerini de söyleyelim: Her üçünün de suçu, dine ve şeriata aykırı kuramlar ileri sürmekti! Örneğin Nadajlı, "âlemlerin sonsuz olduğunu ve evrende, doğa kanunlarından başkasının etkili olamayacağını" ileri sürmüştü. Bu üç kişiye, Osmanlı tarihinde özgür düşüncenin öncüleri olarak bakmalıyız. Ne var ki, onların

verdikleri örnek birer istisna olarak kaldı yine de; müminler ve onların manevi başları, yüzyıllardan beri sürüp gelen öğretim ve geleneklerden sıyrılıp çıkmak için hiçbir aranış içine girmediler ve alışılmışı sürdürme mutlak kural olup çıktı.

Osmanlı kültüründe, esinde ve teknikte, gerçekten bir yeniliğin olduğu belki tek alan, mimarlıktır. İmparatorluğun fetihlerden doğan zenginliği, 16. yüzyıl sultanlarının adlarını elle dokunulur eserlere verme arzuları, İslamın vaktiyle Hıristiyan olan topraklarda zaferini dile getirme ve yığınla mümine şanlı sultanlara layık görkemli yapılarda dua etme fırsatını verme isteği, bütün bunlar, bir yapı yapma coşkusuna yol açtı ve 16. yüzyıl başlarından 17. yüzyılın ilk yıllarına değin sürdü bu. İstanbul'un fethinden hemen sonra Kutsal Havariler Kilisesi'nin yerine yükseltilen *Fatih Camisi* bir yana bırakılırsa, bütün büyük selatin camiler ve en güzelleri 16. yüzyılda yapıldılar: *II Bayezid Camisi* (1505) *I. Selim Camisi* (1522), *Şehzade Camisi* (1544-1548), Kanuni adına yapılan *Süleymaniye Camisi* (1550-I557), II. Selim adına Edirne'de yükseltilen *Selimiye Camisi* (1569-1574) ilk akla gelenler; 16. yüzyıl bitmeden yapımına girişilen, ama ancak 1665'te bitirilen *Yeni Valide Camisi* ile 17. yüzyılın başlarında kurulan *Sultan Ahmet Camisi,* 16. yüzyılın sanatsal geleneğini sürdürürler.

Yüzeysel olarak bakanlar, bu camileri, Ayasofya'nın basit birer öykünmesi olarak görmüş ve böylece, Osmanlı mimarlarının ortaya koyduğu her türlü özgünlüğü yadsımışlardır. İslam dinindeki temel öğeleri hemen bütünüyle göz ardı eden, Anadolu'daki Türk mimarlığının geleneklerini görmezlikten gelen yanlış ve kaba bir tutumdur bu. Gerçi Osmanlı mimarlarının Ayasofya'dan ne denli esinlendikleri yadsınamaz; ancak, onların basit bir kopyacı oldukları da söylenemez; öyle ki, nesnel bir gözlemle konuya eğildiğimizde şunu görürüz: Yapıların hem kuruluşunda hem de ayrıntılarında pek açık farklılıklar kendini gösterir. Bununla beraber, şunu da belirtmeli: Başlangıçta, Türk mimarlar, merkezi bir kubbenin egemen olduğu geniş bir salona dayanan Bizans anlayışını benimsediler. Buradan kalkarak pek özgün girişimlerde bulundular ve bu yolda ilk büyük deneyim de mimarı –belki– Yakub Şah olan, II. Bayezid adına yapılmış *Bayezid Camisi* oldu; atılımı o başlattı ve onu başkaları izleyip geliştirerek, o dev klasik Osmanlı mimarlığını yarattılar.

Bunlar arasında Sinan (1489-1588) en büyüğü ve en üretkenidir kuşkusuz.

> Bazıları Sinan'ın Grek kökenli olduğunu ileri sürmüşlerdir; genç yaşta Türkleştirilmiş ve eğitiminin sağladığı olumlu koşullardan yararlanmıştır derler. Aslında Sinan, Kayseri dolaylarında yaşayan bir Türk ailenin çocuğuydu. Genç yaşta İstanbul'a geldi; işçi olarak yapılarda çalıştı; orduya girip yararlı çalışmalara katıldı; sonra, yavaş yavaş bilgi ve yeteneğini ortaya koydu ve kendisine önemli işler verildi.
>
> Neler görüyoruz eserleri arasında?
>
> Sinan, Rumeli'nde köprüler, çeşitli yapılar (cami, medrese vb.) yaptı. Sonra, Kanuni Sultan Süleyman'ın çağrısıyla İstanbul'a geldi ve 16. yüzyılın büyük camilerinin yapımına koyuldu. Adını ebedileştiren eserleri, İstanbul'da Şehzade ve Süleymaniye camileriyle, Edirne'deki Selimiye Camisi ilk akla gelenler; kendisi de öyle der bunlar hakkında: "Şehzade Camisi çıraklık, Süleymaniye Camisi kalfalık, Selimiye ise ustalık zamanımın eseridir." O, bu camilere, ağırlıklarını hiçbir zaman hissettirmeyen kubbelerin egemen olduğu kitlelerdeki oranlarıyla, büyük bir mimarlık güzelliğini vermesini bildi; ayrıca, kubbelerin ve destek yarı-kubbelerin yayıp dağıtılması, ince minarelerin göğe doğru yükselişi, bu camilere öylesine bir zarafet verir ki, İslam dünyasındaki öteki camilerde nadir olarak görürüz bunu. "Camiyi cami, minareyi minare yapan Türklerdir" denir; bu sözü doğrulayan başta Sinan olsa gerek!

Sinan'ın eserlerinin yarattığı coşku öyle oldu ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen her köşesinde, onun yaptıklarına benzeyen ya da ondan alabildiğine esinlenen camiler boy attı. Bu coşku, onun talihsizliğidir de bir bakıma: Çünkü Sinan'dan sonra gelenler, bir yenilemeyi, yeni bir biçem yaratmayı aramadan onu tekrarlamakla yetindiler. Gerçi 17. yüzyıl başlarında yapılan *Sultan Ahmet Camisi,* klasik Osmanlı mimarlığının görkemli ve büyüleyici bir başarısıdır; ama itiraf etmeli, kuğunun da son şarkısıdır. Nitekim, o tarihlerden başlayarak, başta iktisadi güçlüklerin ortaya çıkmasıyla, yapı coşkusu, 17. yüzyılda hemen hemen bütünüyle sona erer; 16. yüzyıl bitmeden yapılmasına başlanan *Yeni Valide Camisi* tam 70 yılda ve güçlükle bitirildi. O sıralarda yapılan bazı yapılarda hemen hiçbir özgünlük, hemen hiçbir özel aranış yoktur; büyük modeller

tekrarlanmakla yetinilir. Eskiyip köhneleşme, yönetici çevreleri sardıktan sonra sanat çevrelerini de gelip sarmıştır belli ki!

Aynı saptama, sanatın öteki dalları, özellikle süsleme için de geçerlidir. Oturdukları yerleri bezeme amacıyla, I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman, 13. yüzyılda Konya'da, 14. ve 15. yüzyıllarda da Bursa'da göz alıcı bir gelişme ortaya koymuş olan o eski seramik sanatına büyük kapıları açtılar. I. Selim, Tebriz'den seramik ustaları getirtip İznik'te ve İstanbul'da işyerleri kurdurdu ve bu işyerlerinde çiçek ya da arabeske dayanan enfes durulukta, zengin ve ince süslemeli çiniler yapıldı; egemen renkler mavi, lacivert, sarı, yeşil, özellikle de "domates kırmızısı" idi. Bu çiniler, sarayda odaları, bazı camileri süslemekte kullanıldı; *Rüstem Paşa Camisi, Sokullu Mehmet Paşa Camisi* ile *Sultan Ahmet Camisi*'nin çinileri özellikle ünlüdür. Ne var ki, mimarlıkta olduğu gibi, seramik sanatçıları da sadece modelleri "başarıyla" tekrarlar oldular sonunda; öte yandan, mali kaynakların eksilişi, yeni sanatçıları çağırmayı önledi, öyle ki, yavaş yavaş yalnızca teknikteki hüner değil, incelik de bozulup yozlaştı ve 17. yüzyılda, bu işyerlerindeki üretim düzeyi ortanın aşağısına düştü.

Öteki sanatlar arasında –"hat" denilen– yazı sanatının da üstünde durmalı. Müslümanların bu geleneksel sanatında Türkler olağanüstü bir başarı gösterdiler; Avrupa'daki ressamlar gibi, Osmanlılarda da yazı ustalarına büyük sanatçı gözüyle bakılırdı. Bu sanatın en güzel ürünleri, Kuran yazmalarında ve cami duvarlarında görülür. Öyle derler: "Kuran, Mekke ve Medine'de indi, Kahire'de okundu, İstanbul'da yazıldı." Bu söz, Osmanlı hattatlarının ulaştıkları düzeyi belirtmek için ortaya çıkmıştır ve doğrusu bir gerçeği de dile getirmektedir. Şeyh Hamdullah, Ahmet Karahisari, Hafız Osman, klasik yazı sanatının unutulmaz ustalarıdır. Minyatür de parlak bir dönem yaşadı. Ancak, yaratıcılık bu alanda –bir ölçüde– sınırlı kaldı; çünkü minyatür ustaları çoğu kez İran minyatürcülerinden esinlendiler; öyle de olsa, 16. ve 17. yüzyılların, Baba Nakkaş, Nigâri, Hüseyin Bali gibi ustalarının eserleri birer şaheserdirler.

Özetle, 16. ve 17. yüzyıllarda, edebiyatta, ondan da çok sanat alanında göz alıcı bir gelişmeyi temsil eden Kanuni Sultan Süleyman dönemidir. Bu gelişme, 17. yüzyılın ilk yıllarına değin sürdü; ne var ki sonra, içinde Kâtip Çelebi ile Evliya Çelebi gibi devler yer almış da olsa, düşünsel ve sanatsal bir durgunluk başladı. Bu durgunluk ile imparatorluğun siyasal

ve iktisadi bakımdan zayıflayışı arasında çarpıcı bir çakışma görüyoruz. Kültürün gelişmesi bakımından, "bilim ve sanat koruyuculuğu"nun pek gerekli olduğu bir zamanda, siyasal karışıklıklar, servetlere el koymalar, zenginliklerin azalışı ve özellikle "kültürlü" denilen insanların kültüre gitgide kayıtsız hale gelişi, bütün bunlar, yeteneklerin ortaya çıkıp parlamasını, derinliğine araştırmaların yapılmasını engelledi, giderek başarının yolları tıkanmış oldu. 17. yüzyılın son yirmi yılında, düşün ve sanat alanında dikkat çekici bir eser boşuna aranacaktır; esinlerin kaynağı kurumuştur ve klasik dönem, yeniye doğru gidişin hemen hiçbir tohumunu ekmeden acı biçimde kapanmıştır. Ne var ki bu yenilik, Batı'dan gelecek düşüncelerin etkisiyle, kendini daha sonra gösterecektir: Özellikle 19. yüzyılda kıvılcımlarını saçmaya başlayarak bir edebi harekete yol açacak; içinde barokla rokokonun revaçta olduğu sanatsal gelişmeler ortaya çıkacaktır. Ancak, unutulmasın, bunlar Türklerin fikri ve sanatsal mirasından çekip alınmış şeyler değildir artık.

Nedir?

19. yüzyılı anlatırken söyleyeceğiz onu.

MAĞRİB

Öyle görünüyor ki, 16. ve 17. yüzyıllarda, Gabes Körfezi'nden Atlantik'e değin tüm Mağrib'in üzerine, İslamlığı kabul etmiş göçebeler yayılıp durdu. Bu İslam tepkisine yol açan, Hıristiyanların ilerleyişiydi kuşkusuz. Sahradaki kervan ticaretinin gerileyişi göçebeleri etkilemiş olmalı; çünkü Portekizliler, sonra da onların izleyicileri, yani Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar altın ve köle sağlayan yolların yönünü, Kara Afrika kıyılarına doğru çevirmişlerdi. Göçebeler, kıyılara yuvalanmış Avrupalı askeri birliklerin akın ve yağmalarının yanı sıra, belki Hıristiyanlarla ticaret amacıyla, tahıl tarımının genişlemesinden de etkilendiler. Bütün kötülük, tiksinti duyulan *rumî*lerden geliyordu. Dinsel kin, kıyı kentlerindeki bozuluştan uzakta kalmış güney vahalarındaki din merkezlerinde keskinleşti; körükleyen de Afrika'ya sığınmış İspanyalı Mağriblilerin destekledikleri derviş takımı (murabut) idi. Ve dinsel kin öfkesini kentlilerden, sultanlardan ve korsanlardan çıkarmaya başladı önce, onların gönenci ile göçebelerin yoksulluğu göze pek batıyordu; ayrıca, bu çevreler, kurtuluş akçesi karşılığında tutsakları geri

verdiği, Hıristiyanlarla ticaret yaptığı ve onlardan yararlandığı için kâfirlerle uzlaşmış olmakla suçlanıyorlardı. Cezayir'de ve Tunus'ta, göçebeler, Türk topları karşısında döküldüler. Fas'ta ise, sırayla, güneydeki bir hanedan iktidarı ele geçirip, yerleşip Hıristiyanlarla uzlaşmak zorunda kaldı; sonra, o çöküp gitti, yerini bir başkası aldı ve böylece yürüyüp gitti işler.

Cezayir ve Tunus'taki Türk egemenliği

15. yüzyılın sonlarında, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hazırlayacak nedenlere benzer nedenlerle, Mağrib'teki Müslüman hükümdarlık tam bir dağılış içindeydi. Hafsi Hanedanı Tunus'a, Abdülvadi Hanedanı Tlemsen'e sıkışmıştı. Cezayir ve Tunus, yığınla beylik, kabile federasyonu ve serbest limanlar arasında parçalanıp bölünmüştü. Bu limanlar, Tunus, Bizerte, Becaye, Cezayir, Oran korsanlık amacıyla "cumhuriyet" olarak örgütlenmişlerdi ayrıca. Hıristiyanlara karşı cihada soyunmuş korsanlar kıyıları yağmalıyor, gemilere saldırıyor, İspanya'daki Mağriblilere el uzatmak amacıyla Sudan'la Mağrib hükümdarları arasında bir birlik kurulmasından korkuyorlardı. Gırnata'daki Müslümanlar ise zaten daha 1501'de başkaldırmışlardı.

Akdeniz'in batı havzasındaki ilişkileri üzerinde yoğunlaşmış bu tehdidin yanı sıra İspanya'ya bir çıkartma olasılığını ortadan kaldırmak, kadırgaları için gerekli üsleri sağlamak amacıyla İspanyollar bir Haçlı Seferi'ne giriştiler: Arka arkaya Mers el-Kebir'i (1505), Oran'ı (1509), Becaye ile Trablus'u (1510), Penon'u (Ager) ele geçirdiler ve kimi kabile şeflerini vergiye bağladılar. Ne var ki, İspanya'daki işler, onları sınırlı bir işgalle yetinmek zorunda bıraktı. Bu işgal yüzünden yerlilerle çatışma içine girdiler; çünkü konakladıkları noktaları denizden donatmak düzensiz olduğundan, askeri birlikler çevreyi yağmalamak zorunda kalıyorlardı.

Müslümanlar, Cicel'de yerleşmiş korsanların yardımını istediler. 1516'da Oruç Reis, Cezayir kentine sahip oldu ve içeriye boyun eğdirmeye başladı. 1518'de ölümünden sonra kardeşi Barbaros Hayrettin, eserini sürdürdü ve Cezayir naipliğini kurdu. İspanyolların hakkından gelmek amacıyla Sultan Selim'e sundu onu ve ondan, paşa ve beylerbeyi unvanlarıyla, toplu tüfekli 2.000 kişilik bir birlik, arkasından da 4.000 yeniçeri aldı.

Bunların da yardımıyla Cezayirlilerin ve kabilelerin bir komplosunu ezdi, bazı kentleri aldı ve Cezayir'de bir liman yaptı; bu liman, Cebelitarık'tan Doğu Akdeniz'e, Güney İspanya'dan Güney İtalya'ya ve Sicilya'ya giden yolları gözetleyip kesmekte pek uygun olduğu için Türklerin başlıca üssü oldu. İspanyollar Oran'la Becaye'yi işgal ettiler; ve Cezayir, korsanlıkta bir tür tekel kurdu.

Cezayir devletini, Osmanlı sultanının atadığı bir beylerbeyi yönetiyordu. 1587 yılından başlayarak, beylerbeyinin yerine bir paşa geçti ve Cezayir, Tunus, Trablus naiplik oldu. Beylerbeyi, sonra da paşalar kendi kurullarının kararlarıyla pek bağlı olmasalar da Yeniçeri Birliği ile Korsanlar Topluluğu'nun görüşünü göz önünde tutmak zorundaydılar. 1587'den sonra, uygulamada, yeniçerilerin ve korsanların temsilcileri yönettiler. Osmanlı İmparatorluğu, duraklama, giderek gerileme dönemine girince, yeniçerilerle korsanlar arasında iktidar kavgası başladı. 1659'da yeniçeriler iktidarı ele geçirdiler. 1671'de, İkinci Dayı Ali Çavuş, paşayı kabul etmeyi reddetti ve İstanbul'daki sultanı, bu unvanı kendisine bırakmaya kandırdı. Böylece Cezayir, Osmanlı İmparatorluğu'nun sözde bir vasalı haline geldi. Tunus'ta da askerler, 1590'da, bir Dayı seçtiler; o da paşa yerine yönetimin başı oldu. Dayılarla Beyler arasında uzun mücadelelerden sonra Sipahilerin Ağası Hüseyin Bin Ali, Bey ilan edildi ve Dayılık unvanını kaldırarak, 20. yüzyıla değin sürecek –babadan oğula– bir hanedan kurdu.

Yeniçeriler, korsanlar, sipahiler çoklukla Akdeniz'in yoksul eyaletlerinden gelen dönmeler ya da eskiden esir düşmüş kimselerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, Mağrib'in bu uzak eyaletleri de, yenilmiş yerlileri sömüren, köle ve dönmelerden oluşan bir askeri kastça yönetildi. Gerçekten "Türkler" Cezayir'i fethettiler stratejik noktalara askeri birlikler yerleştirdiler ve 1563 yılında, mahzen kabilelerini yarattılar. Bu kabileler ve sefere çıkan sömürgeliler, vergiyi zorla topluyorlardı. Kentlerdeki Mağribliler, görevlerin ve askeri hizmetlerin dışında tutuluyorlardı; Türklere ayrılmıştı bunlar. Bu Mağribliler de yenilmiş kabileler, murabutlar ve bağnaz Müslümanlarla bağışıklık kuruyorlardı.

Cezayir kenti gelişti. 16. yüzyılın ortalarına değin kentin nüfusu 60.000 kişiydi; çoğu dönmeydi bunların, 25.000'den fazlası da Hıristiyan tutsak. 1650'de nüfusu, 25 ila 35.000'i

Hıristiyan tutsak olarak, 100.000'i aşıyordu. 17. yüzyıl, korsanlığın altın çağı oldu; Cezayirliler o yüzyılda, kadırgalarına yüksek bordalı gemiler eklemek gibi bir akıllılık da ettiler. 1615-1616'da, ele geçirdikleri ganimetlerin değeri 2-3 milyon lirayı geçiyordu: En çok kazanç sağlayan da esir ticaretiydi; en çok aranan da "yazgıları pek acı" genç kızlarla genç oğlanlar ve gemi yapımında, liman ve topçuluk işlerinde uzmanlaşmış işçilerdi. Tarikatların etkinliğine karşın Hıristiyanlıktan dönenlerin sayısı fazlaydı. Ticaret yaşamı yoğundu. Avrupalı tacirler, naiplikten izin alıp kente yerleşmişlerdi ve çıkış için de bir para ödüyorlardı. Yahudiler ve Marsilyalılar çoğunluktaydılar. 1685'ten sonra, sığınmış Languedoc'lu Protestanların rekabetiyle karşılaştılar. Avrupalılar deri, balmumu, yün, hurma, devekuşu tüyü, mercan, tahıl ve Tunus'tan da sünger alıp götürüyorlardı; dışarıdan da silah, şarap ve kumaş getiriyorlardı. Ganimetler azaldığında vergi yoluna başvuruluyor, bu da karışıklıklara yol açıyordu. Böylece Cezayirliler, güçlerini koruyarak ilişkilerini sürdürüyorlardı; bazı uluslara karşı ise gitgide artan bir savaş içindeydiler. 1663'te Hollandalılarla barışı, Fransa'ya karşı yapınca da İngiliz ve Hollandalılarla kopuş oldu aralarında. Böylece, sırayla şu ya da bu güç, gemilerini yollayıp Cezayir kentini bombalıyor, arkasından Cezayir'le anlaşma yapıyordu. Ancak, genel olarak, Fransızlar, ayrıcalıklı bir durum elde ettiler; Cezayir kentinde en önemli ticaret tezgâhları onlarındı, Tunus'ta da kalelerini kurmuşlardı.

Bağımsız Fas

İslam dünyasının bir ucunda, Atlas Dağları'nın az buçuk çevreden soyutladığı Fas bir başına yaşıyordu; her şeye karşın Akdeniz'deki İslamın çalkantılarından da etkilenerek. Fas, özellikle Hıristiyan dünyadaki ilerlemelerin acısını çekiyordu.

Nasıl? Konuya başlardan girelim.

Berberiler, 3 ile 8. yüzyıl arasında, deveyi Kuzey Afrika iklimine alıştırdıkları ve Sudan'la Mağrib arasında bir kervan ilişkisi kurdukları tarihlerden başlayarak, Afrika altını Mağrib'e geliyor ve orada Avrupa gümüşü ile değiştiriliyordu; Mağrib'te altın ucuz, gümüş pahalıydı; Avrupa'da ise tersineydi. Altın, Gine Dağları'ndan geliyordu. 11 ile 13. yüzyıllar arasında altın ticaretinin merkezi, başkenti Müslüman Gana olan Sahil ve

Senegal İmparatorluğu'ydu. Gana İmparatorluğu, 13. yüzyıl başlarında yıkılmış ve yerine başkenti Mali olan bir başkası kurulmuştu; siyahilerin kurduğu bu yeni imparatorluk, 15. yüzyılda büyük gelişme içindeydi. Mali kralı Müslümandı. Mali'de kervanlar altın yüklüyor ve Kuzey Afrika'ya doğru yola çıkıyordu; Fas ise, Sahra yollarının başlıca mahreciydi. 13. yüzyıldan başlayarak, Cenovalılar ile Venedikliler, Sudan altını almaya geliyorlardı. Portekizlilerin işin içine girip Fas'ın Atlantik'e bakan yüzünü ele geçirmeye çalışmalarının birçok nedeni varsa da bunlardan biri, Sahra yollarının mahrecini sağlamak ve rakipleri saf dışı bırakmaktı; bir ötekisi de Afrika altınının ticaretini ele geçirmekti. Nitekim, öyle de oldu: 1450 dolaylarından 16. yüzyıl sonlarına değin Portekiz karavelleri, Gine'deki ırmaklara yaklaşıp tuz bakır kaplar, ince kumaş ve ipekli verip altın tozu aldılar. Mina altınına Portekiz kralı tekel koydu. Artık bir iktisadi bunalımın pençesinde kıvranan Fas'ı altından yoksun kıldı.

Karavel, devenin elinden altını çekip almıştı.

1545-1552 büyük bunalımından beri Portekiz altın ticareti düştü. Nedenlerinden biri, Batı Afrika, özellikle Gine Körfezi'ne İspanyolu, İngilizi, Fransızı, Hollandalısı ile öteki Avrupalıların doluşmasıydı. Ama asıl neden, İslamdan gelen tepkiydi. Altın ticaretinin merkezi, kuzeye, sahile doğru yer değiştirdi; Atlantik'ten Akdeniz'e kaydı.

Bu kez de deve karavelden hıncını almıştı.

İslamdaki çekiliş, dinsel yaşamın pek yoğun olduğu Fas'ta etkisini özellikle göstermişti. Aynı zamanda manastır, okul, otel hizmetini gören yığınla zaviyenin başında mistik sufiler ve ermişler (murabut) vardı. Bu ermişlerden çoğu *Şerif*tiler, yani Peygamber'in soyundan geliyorlardı. Bu çevre özellikle tedirgindi ve müminler üzerinde büyük etkileri vardı; öte yandan, zaviyelerin başları ya da *şeyhler* de bu müminleri yönlendiriyorlardı. Sufilerin Hıristiyanlara karşı olan kinleri, Vattasi Hanedanı'na karşı çevriliyordu; bu hanedan ise, Hıristiyanların ilerlemelerini engelleyemediği gibi, Faslıları resmi ulema aracılığıyla yatıştırmada da güçsüzdü. Şeyhler, Vattasilere karşı tahta adaylığını koyan tüm başkaldırıları desteklediler; öte yandan, baş eğmemiş dağlı Berberilerin de desteği sağlandı.

Temel rolü güney oynadı: Beni Said'lerin başını çektiği kabileler, Portekizlilere karşı cihadı sürdürmek üzere Fas'a girdiler.

Portekiz'in Atlantik'e bakan yüzündeki Portekiz kaleleri birer birer düştü. Sudan altını, doğrudan doğruya Fas'tan İngiltere'ye ve Fransa'ya gitmeye başladı. 1553'te Vattasi Hanedanı'nın yerine Said Hanedanı geçmişti. Ahmet el-Mansur, Kasrü'l-Kebir'de (Vadiü's-seyl) Portekizlileri ağır bir yenilgiye uğrattığında (1578) hanedan da doruğuna ulaşmıştı. El-Mansur, Fas'a 20. yüzyıla değin sürecek bir örgütleniş de sağladı. Ayrıca, Avrupalılarla ilişki kurdu, saygınlığını kabul ettirdi onlara. Başkent olarak Marakeş'i seçmişti; çölün kapısıydı bu ve göçebelerin de pek iyi gözetleyip denetlenebilecekleri bir noktadaydı. Altın ülkesi Sudan'ı zapt etmeyi ve Sahra'da geniş bir imparatorluk kurmayı kafasına koydu. El-Mansur, bütün yaşamı boyunca, kendisini Avrupalılarla ilişki içinde bulunmakla suçlayan –o, yola gelmez– *zaviyeler*le mücadele etti. Ölümünden (1603) sonra hanedan taht kavgalarıyla sarsıldı. Zaviyeler ve Berber kabileleri bundan yararlandılar; 1627'den sonra şeyhler ve murabutlar Fas'a egemen oldular. Mağribli ve İngiliz korsanlar Sale'de, 1610'da bir "cumhuriyet" kurmuşlardı; bu cumhuriyet, 1627'de sultandan bağımsız olduğunu ilan etti; tam bir yüzyıl boyunca da Fas'ın en önemli ticaret bölgesi oldu. Said Hanedanı 1654'te ortadan kalktı. Bir süre çekişmelerden sonra bir başka hanedan kuruldu; 1672'de de Mulay İsmail, Fas sultanı oldu. Onun zamanında Fas, iktisadi bakımdan güçlenirken, Portekiz ve İspanyolların elinden birçok yer de alındı. Bununla beraber sultan, Avrupalılarla iyi ilişkilerin zorunlu olduğunun da farkına vardı; bu ilişkilerde, önce Fransızlar tuttu başköşeyi, sonra da İngilizler.

Böylece Fas, Afrika'nın kuzeybatısında, Hıristiyan uygarlığın karşısında İslam dünyasına bir kararlılık getirmeyi başardı. Pek uzakta oluşu ve kendine özgü dinsel bir özellik taşıması yüzünden, Osmanlı İmparatorluğu'nun dışında, Cezayir ve Tunus'tan çok daha fazla yaşadı. Osmanlıların Hıristiyanlığa karşı İslamı birleştirmedeki güçsüzlükleri, Hıristiyanlığın da kurtuluşu oldu kuşkusuz.

İRAN

İran'ın, bütün Müslüman Doğu'da saygınlığı büyük de olsa, kendine özgü nitelikleri, İslamı alabildiğine zayıflatıyordu. Dağların çevrelediği, bozkırlarla ve çöllerle kaplı bu büyük yayla, Müslüman dünyayı ikiye bölüyor ve Hazar Denizi

ile İran Körfezi arasında sıkışmış haliyle Uzakdoğu ve Hint dünyasından Avrupa'ya değin belli başlı yolları denetliyordu. Merv'den Herat'a uzanan geçit, Çanakkale'ninkine benzer tarihsel bir önem taşımıştır. Meşhed'den kalkıp dağların kıyısından bucağından Tahran, Kazvin, sonra Tebriz, Diyarbakır, Halep ya da Erzurum ve Trabzon'a uzanan çizgi, uygarlıkların belli başlı yollarından biri olmuştur.

İran Körfezi'ni bir yana bırakıyoruz.

İran'ın kendine özgülüğü. Şiilik ve İran milliciliği

Oysa İranlılar, İslam dünyasında düşman bir kitle oluşturmuşlardır. Sünnilerin ortasında Şii "sapkın"lardır bunlar. Şiiler, peygamberin damadı Ali'nin yandaşı olarak kalmışlardı. Onlara göre, peygamber, kendi yerine geçecek kimse olarak Ali'yi açıkça belirtmişti. Ali ve kendisinden doğrudan doğruya gelen 12 evladı, peygamberin görevlerinin mirasçıları olan gerçek halifelerdi; ta Âdem'den başlayan, bir peygamberden ötekine geçen, Hz. Muhammed'in aracılığıyla belirginleşen tanrısal bir atamaydı bu. Ali'nin soyu, 12'nci halifede ya da imamda durmuştu. Ne var ki, bu imam ölmemişti: "Saklı İmam"dı o, kimsenin bilmediği bir yere çekilmiş, yeniden ortaya çıkıp yandaşlarının başına geçeceği saati bekliyordu. Yandaşları ise, ona bağlılık andı içmişlerdi ve dönüşünü bekliyorlardı.

Bu görüşten, Şiileri Sünnilerden ayıran temel farklılıklar çıkıyordu: Şiiler, her şeyi peygamberin ailesi üzerine kuruyorlardı; sıradan yoldaşların Muhammed'e mirasçı olabileceklerini ve bunların 7. yüzyılda Emevi Hanedanı'nı kurduklarını kabul etmiyorlardı. Bunun gibi, insanların seçimine dayanan bir halifenin de olabileceğini kabul etmiyorlardı. Onlara göre, imamı atayan, miras yoluyla geçen tanrısal belirleyişti. Böylece, onlara göre, sünnet sadece Peygamberin ailesi üyelerinin otoritesine dayanıyordu. Sünnilerin tanıdığı, Peygamberin arkadaşlarının tanıklığını reddediyorlardı. Dahası, Şii imamlar, bu tanrısal belirleyişten yararlandıkları için yetkin ve yanılmazdılar. Böylece, Şii topluluğu, onaşmaya dayanan Sünni topluluktan farklı olarak, otoriteye dayanıyordu. Şiilere göre akıl dogma konusunda güçsüzdü; geçerli olan, imam yoluyla gelen vahiydi. "Saklı İmam", Şii yüce bilginlerin ağzından konuşurdu ve herkes de bu esinlenmiş söze uymakla yükümlüydü. Şiiler, gerçek-

ten çetindiler; içlerinde öyleleri vardı ki, karşı görüşte olanlarla her türlü ilişkiyi kesiyor ve onların dokundukları vazoları bile gidip kırıyorlardı.

Dahası var: İranlılar pek ateşli birer milliciydiler ve şahlar şahının bütün halklara egemen olması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Bir İranlı, daha çocukluğundan başlayarak, Firdevsi'nin *Şehname*'sini okurdu; bilginin özetiydi bu onlarda ve *İlyada* ile *Odysseia* Yunanlılar için ne idiyse, bu eser de oydu onların gözünde. Okuması yazması en kıt olanlar bile kendilerini, dünyanın en eski ulusu olarak, başka halkların üstünde görüyorlardı. Hepsi de geleneksel düşünce ve sözlere bağlılıklarını sürdürüyorlardı. 14. yüzyılda yaşamış Hafız ve Saint Louis zamanında yazmış Sadi gibi şairler, 16. ve 17. yüzyıllarda bile, aydın takımından kervan sürücülerine varıncaya dek zevk veriyordu; bu sürücüler, yolda giderken onların gazellerini okur dururlardı. İran, sert bir bireyselliğin yurduydu. Dili, bütün Müslüman dünyada şiirin ve edebiyatın diliydi; Türkçenin ordu ve yönetim, Arapçanın din ve bilim dili olması gibi. Osmanlı sultanının, Büyük-Moğol'un, Hint'teki Müslüman hükümdarların saraylarında Farsça konuşuluyordu. İranlılar en önemli görevlerde kullanılıyorlardı. İran şiiri çevriliyor, yorumlanıyor ve öykünülüyordu ona. Ne var ki İran, komşularını Hıristiyanlara karşı mücadeleden alıkoyuyordu. Sünnilerle Şiiler bir din savaşı yapıyorlardı birbirlerine karşı. Komşuları en güzel ticaret yollarına egemen olmayı istiyorlardı; İran'ın ulusal gururu ise, bir fatih olmasını bekliyordu şehinşahtan!

Safevi Hanedanı'nın doğuşu

16. ve 17. yüzyıllar Safevi Hanedanı'nın yükselişini, zaferini ve çöküşünü gördü. İki yüzyıla yakın bir zaman da bir İran hanedanı için normal bir süre. Hanedanın kurucusu, Şah İsmail (1497-1524) oldu. Babası Türk, anası Grek olan Şah İsmail, kutsal ve şehit olarak görülen 7. imamdan gelen bir ailedendi. İran sınırlarında göçebe dolaşan kabilelerden birinin şefiydi başlarda. Bir fırsatını yakalayıp bir avuç adam topladı çevresine, Bakû'yu ve Şirvan'da Şamahi'yi aldı. Arkasından, yığınla insan katıldı kendisine. Timuroğulları Hanedanı'nın soysuzlaşmış kalıntılarını tepeledi. Kahraman olunca, kabileleri egemenliği altında bir araya getirdi. Şah olarak ilan edildi ve adamlarını

fetih savaşlarına götürdü. Dağları aşıp zengin Mezopotamya'ya indi; ve Bağdat'ı, Musul'u, Diyarbakır'ı aldı.

İran'da alışılmış bir şeydi: Bir hanedan haremde tükenir biterdi. Çevrede, dağların karlı yamaçlarındaki otlaklardan alçak vadilere ya da ovalara yaylağa çıkıp inen ve kervan yollarından birinden haracını alan göçebe kabilelerden birinin şefi, o sağlam, ayağına tez, ama yorgunluktan canına tak demiş çobanlardan asker toplardı. Kabilenin ticaret yaptığı yabancılardan da ders alır, malzeme edinirdi. Sonra da başında bir yaşlının ya da ergin olmayan birinin bulunduğu komşu kabileye, bir su kaynağı, bir hayvan hırsızlığı ya da ekinlerin çiğnenmesini sorun yapıp saldırırdı. Bu kabileye baş eğdirince, bağışlara boğup yandaşlar edinirdi içinde; öteki kabileleri de, kendisine katılan gönüllüler bir yana, tepeler, bağımlı hale getirirdi birer birer. Karşısında bazı kabilelerin birleştiğini görürse, sonucu bir savaş belirlerdi; aslında çok kan akıtmadan yapılan göstermelik bir tutuşmaydı bu. Karşılıklı sövüşülür; sonra bir yükleniş, panik ve kaçış. Bazı zaman, dehşete düşen iki hasım ters yönde kaçıp uzaklaşırlardı; adamlarını daha önce çekip toparlayan yenmiş olurdu. Yıkıntı halindeki, askerden boşalmış bir başkentte, içine tıka basa haremağası, kadın ve servet doldurulmuş bir sarayın kuytuluğunda, aptallaşmış bir yaşlı ya da vaktinden önce tükenmiş bir çocuk bulurdu.

Tacı başına koyardı.

Haremine yendiği kabile şeflerinin kızlarını ve kız kardeşlerini toplar, boyun eğmiş kabilelerin yiğitlerini de muhafız birliğine asker olarak alırdı. Ne var ki, iktidarının başta gelen dayanağı, kendi asıl kabilesi ile hısım kabilelerdi: Yöneticilerini, kâhyalarını, sürekli birliklerini onlardan alırdı; bağışlara boğardı onları; çocukluğunu ve yeniyetmeliğini göçebeler arasında geçiren oğlunun eğitimini de onlara emanet ederdi. Şah İsmail ve kendisinden sonra gelenler için bunları yerine getiren, yedi Kızılbaş Türk kabilesi oldu; şaha da kutsal bir kişi olarak bakıyorlardı.

Hükümdar, göçebe ve yaylak yaşamını sürdürüyordu: Kışın Dicle ovalarındaydı, yazın Hazar ormanlarına çekilirdi; sonbaharla ilkbaharda dağların yemyeşil vadilerinin konuğu olurdu. Bir yerden bir yere, çadırları, mobilyaları, halıları, altından kap kacağı, yiyecek içeceği, kurşundan boruları ve leğenleriyle geçip gidilirdi. Yedi bin deve taşırdı bütün bu eşyayı. Her

akşam, çadırlardan oluşan bir kent çıkardı ortaya. Hükümdarın çadırı 20 metre uzunlukta, 12 metre genişlikte, 10 metre yüksekliketydi. Beş büyük sütun sırtlanırdı bu kitleyi. İçerde, bölme duvarlardan işlemeli kumaşlar sarkar, halılar altın elmalarla tutturulurdu. Çadırın önünden geçmesi için derenin yolu değiştirilirdi; çevreye boydan boya çiçekler dikilirdi. Daha uzakta hareme, hizmete, koruyuculara, dinleyicilere, yıkanmaya ve saray halkına ayrılmış çadırlar kurulurdu. Daha da uzaklarda, şahın bahçeli küçük kasrları bulunurdu. Kabilesinin sömürdüğü kervan yolunun üzerinde, sarayları, kalesi, kervansarayları ve çarşısı ile bir başkent kurardı. Göçebe yaşamının zevklerini orada da tatmak için büyük bahçeler yapılırdı kentte: Çimenlere serilir gevezelik edilirdi; yenilir, içilir ve gündüz uykusuna dalınırdı.

Neydi devlet bu insanların gözünde?

Zafer kazanmış bir orduya dayanarak yenilenlerin sömürülmesi!

Gerçekten, şah ve kendisine bağlı olanlar için iktidarın kullanılması, hemen bütün Doğu'da olduğu gibi, topluma yapılması gereken bir hizmet değil, kişisel çıkar sağlamanın bir aracıydı. Şahtan, yakınlarından, yöneticilerinden bir istekte mi bulunulacaktı? Az çok dolu bir ufak torba iliştirilirdi bir yere. Şah, imparatorluğa, sömürülecek bir mülk olarak bakardı; fetih hakkına dayanan bir mülkiyet sahibi olarak görürdü kendisini.

Gümrük ve geçit gelirlerini artırmak, gerektiğinde yüklüce bir parayı bulabilmek için şah, tacirleri destekliyordu. Yolları güven altına alıyor, su depoları, dinlenme evleri ile donatıyor onları, köprüler kurduruyor, geçitler açıyordu. Mektup için postayı örgütlüyor, atlı menziller kurduruyordu. Göçebelerin yağmacılığını önlüyor, çarşı pazarı üşüşen yankesicilerden temizliyordu. Dış ülkelerden tacirleri çekiyordu. Böylece, yağlı gümrük haklarını yöneticilere kiralıyordu. Ne var ki, geçiş haklarının çoğu, yolları korumakla yükümlü göçebe kabilelerin şeflerine gidiyordu. Hükümdar, her zaman para sıkıntısı içindeydi. Niçin? Çünkü tacirlerden çok şey satın alması gerekiyordu; kendisine bağlı olanları ödüllere boğması şarttı. Kuran, ancak toprak gelirlerinin onda birini meşru tanımıştı. Kentliler yalnızca kent çevresindeki ürünlerinden ya da hükümdarın para karşılığında kendilerine terk ettiği köylerden aldıkları ödentiler üzerinden bir şey ödemek istiyorlardı. Göçebelerse,

otlaklarından herhangi bir şey ödemeyi reddediyorlardı. Öyle olunca da vergilerin bütün ağırlığı, sarayın, ordunun, kentlerin, tacirlerin bütün bakım yükü, yerlilerin, giderek köylülerin sırtına biniyordu. Burada da zafer kazanmış bir ordu ve onun çevresindekiler tarlası başındaki insanın alınterinden asalak olarak yaşıyordu. Ne var ki hükümdar, köylüleri fazla sıkıştırmıyordu. Eksik olan toprak değil, kol gücüydü; toprak her yanda vardı ve alabildiğine verimliydi. 8 ya da 10 kavak ağacından direğin üstüne tutturulmuş damıyla bir toprak ev, sekiz günde kuruluyordu. Köylülerin eşya diye 2 ya da 3 halısı, 4 ya da 5 sandığı, birkaç da küpü vardı. Hükümdar adına toprak vergisini toplayan ikta sahibi, bu sıfatla da vergiden yararlanacak kentli fazla açgözlülük gösterirse, köylünün yaptığı tek şey vardı: Parasını kemerine sıkıştırıyor, karısını ve eşeğini yüklüyor ve kaçıyordu. Köylerin boşalması vergi baskısını sınırlıyordu; vergi ise, üretken olmayan sınıfın, üreticinin iliğini damarını emmesinin bir aracından başka bir şey değildi.

Kendisine bağlı olanları besleyip doyurmak, din koruyucusu ve zenginliklerin dağıtıcısı olarak taşıdığı çifte sıfatın gereğini yerine getirmek, hükümdarın savaş yapmasını gerektiriyordu. Şah İsmail ve kendisinden sonra yerine geçen oğlu Şah Tahmasp (1524-1576) durmadan savaş açtılar. Ne var ki, üç cephede savaşmak zorunda kaldılar: Batıda Osmanlılara, doğuda Türkistan Özbeklerine, güneyde de Portekizlilere karşı; Osmanlılar ve Portekizliler top ve tüfek üstünlüğüne sahiptiler. Gerçi Şah İsmail, Özbeklerden Horasan'ı aldı (1510), Buhara'ya doğru ilerledi; ancak, Orta Asya'da tutunamadı ve yerine geçen, Özbeklerin Horasan üstüne sürekli akınlarını önleyemedi. Batıda Türk istilası durmak dinlenmek bilmiyordu. Güneyde Portekizli Afonso de Albequerque, Hürmüz Adası'nı almış, oraya bir kale yaptırmış (1515), bütün İran Körfezi'nin ticaretini denetliyordu.

Safevi Hanedanı'nın doruğu: Büyük Abbas

Kızılbaş kabileleri arasında, her birinin tahta kendi adayını sürdüğü bir iç savaş döneminden sonra Tahmasp'ın torunu I. Şah Abbas iktidarı ele aldı. Safevi Hanedanı, "büyük" sıfatıyla anılan bu hükümdar zamanındadır ki, doruğuna vardı (1587-1629). Kızılbaş kabileler arasında yetiştirilen Şah Abbas, göçebeliğin niteliklerini korumuştu: Cesurdu, etkinlik içindeydi,

yorgunluğa dayanıklıydı. Boylu boslu, gür bıyıklı, güzel bir adamdı. Canlı gözlerinden zekâsı okunuyordu; üstün bir yargılama ve karar gücü vardı. Herat'ta Özbekleri yendikten sonra (1597) onların Horasan üzerine yıllık yağmalarına son vermiş oldu. Bu sınırı korumak için Kürdistan'dan, aileleri ve sürüleriyle beraber binlerce Kürdü alıp Horasan'ın kuzeyine yerleştirdi; onlar da orada sınır bekçiliği yaptılar. 1602 ile 1627 yılları arasında Osmanlılara karşı başarıyla sonuçlanan bir dizi savaş açtı; Tebriz'i, Erivan'ı, Şirvan'ı ve Kars'ı aldı, Azerbaycan'ı, Kürdistan'ı, Bağdat'ı, Musul'la Diyarbakır'ı yeniden fethetti. Osmanlı sultanına ödemek zorunda olduğu vergiyi, 100 ipek yüküne indirtti.

Gerçekten, Büyük Şah Abbas birçok cephede birden savaşmanın olanaksızlığını fark etti önce. Özbeklerin üstüne rahatça yürüyebilmek için 1590'da Osmanlılarla –koşulları ağır– bir barış antlaşması yaptı; onları kesin olarak yendikten sonra da Türklere çevirdi yüzünü.

Ayrıca, iktidarını, giderek gelirleriyle ordularının gücünü pekiştirmek amacıyla İran kurumlarından ustaca yararlanmasını bildi. İran monarşisi despotiktir: Hükümdar, manevi ve maddi alanda egemendir, uyruklarının canının da, malının da sahibidir; ne ki emrediyor, sarhoş da olmuş olsa hemen yerine getirilecektir. Her türlü kanunun üstündedir; emrettiğinde, oğul babasının celladı olmalıdır. Hükümdar dine aykırı hareket etmedikçe ve şarap içmeyi emretmedikçe, kendilerini hükümdara boyun eğmekle yükümlü görürler; sert ve adaletsiz olmayı, hükümdarların doğasından sayarlar. "Birine zulmetmeyi ve adalete aykırı davranmayı" mı anlatmak istiyorlar? "Şah dedirtmek" diye nitelerler onu. Yargıçlar önünde, kendisine yapılan ağır bir sövgüden yakınanın söylediği şudur: "Benimle Şah yaptı."

Nereden geliyor bu despotluk?

İki kökeni var onun: Bir yandan, İran fethedilmiş bir ülkedir. Askeri yöneticiler her yanda keyfi olarak davranırlar ve astığı astık, kestiği kestiktirler. Öte yandan, hükümdar, Muhammed'in naibidir: Doğaüstü erdemlere sahiptir, hastaları sağaltır ve böylece de dünyanın efendisidir. Şah Abbas, bu din koruyuculuğu ile Şiiliğin savunuculuğu niteliklerinden ustaca yararlandı. Horasan'da Meşhed'de bir cami yaptırdı; içine de kutsal bir kalıntı, Muhammed'in devesinin ayaklarından birini

(!) koydu; sonra, saray halkıyla gidip secdeye kapandı önünde, arkasından mucizeler sökün etti. İranlılar, Mekke yerine Meşhed'e hacca gittiler. Böylece, Şiilerin haccı, Sünnilerinkinden ayrılıyordu. Şah Abbas, aynı zamanda iktisadi bir amaç da güdüyordu bununla; hacıların dışarıya altın çıkarmasını önlemiş oluyordu. Ayrıca, Necef'i ziyaret etmekten de geri kalmadı; gitti, atası Ali'nin mezarının tozlarını sildirdi orada.

Hanedanı "ulusallaştırma" çabasına girişti. Gerçekten, Şah Abbas, Kızılbaşlara güven duymuyordu; gerçi iktidarının dayanağıydı onlar; ancak, iktidarı tartışmak için azınlıklardan yararlanıyor ve ayrıcalıkları da öteki kabileleri kızdırıp ayaklanmaya götürüyordu. Şah Abbas, "Şahın Dostları" diye yapma bir kabile kurdurdu: Her kabileden binlerce insandan oluşuyordu bu; gönüllü olarak geliyorlardı; bütün İranlı kabilelerle de ilişki içindeydi. Böylece, hanedan daha "ulusal" olmuş oluyordu. Bunu yaparken, Kızılbaşların sağladığı birliklerin sayısını da azalttı; 60 binden 30 bine indirtti verdikleri askeri. Şahın vasalları olan kendi hanlarınca kumanda edilmelerini isteyen kabile birliklerinin yerine ücretli askerleri yeğledi: 10 bin süvari, 12 bin piyadeden oluşan bu birliklerin subaylarını kendisi belirliyordu ve gerektiğinde görevden alıyordu. Ordusunun temeli "gulam"lar oldu: Çeşitli halklardan, özellikle de Gürcülerden gelen, esirler ya da esirlerin çocuklarıydı bunlar. Yöneticilerin ve subayların çoğunu onlar arasından seçti. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi ordu, devletin temsilcisi oldu.

Bütün bunlara, yönetimi merkezileştirme eşlik etti.

Son olarak, Şah Abbas'ın zaferlerini, Avrupalılarla kurduğu ilişkiler destekledi. Güneyde, Hürmüz yolunu zaten Portekizliler tutmuştu; kuzeyden de Rusya yoluyla, Moskova İngiliz Kumpanyası'nın temsilcileri geldiler. Özellikle iki İngiliz, Anthony ve Robert Shirley, şahın hizmetine girip topçuluğun gelişmesinde, ordunun eğitim ve savaş yöntemlerinde yol gösterici oldular. Bu Avrupalılar ve Avrupa malzemesi sayesindedir ki, Şah Abbas o denli nefret ettiği Sünnileri yenebildi. Ayrıca, "merkantilist" bir çaba içine de girdi: Şah Abbas, gelirlerini artırmak kaygısıyla, ipek üzerine tekel koydu; dışarıya satışlarını da artırmak ve Osmanlılara gümrük ödememek için bunu, güneyde körfez yoluyla gerçekleştirmek istiyordu. Ancak, güneyde Portekizliler vardı: 1622'de, İran ordusu ile İngiliz donanmasının ortak çabası sonucu, Portekizlilerin elin-

deki Hürmüz düştü; ve Hürmüz'de bir İngiliz ve bir Hollanda ticaret şubesi kurulup yerleşti. Şah Abbas, Hıristiyan tacirlere ayrıcalıklar tanıyor ve ticaretin gelişmesi için de elden geleni yapıyordu. Bu sayede İran ipeği ta Hindistan'a, Cava'ya, Filipinler'e, Tonkin'e ve Batı'da da Avrupa'ya değin yayıldı. Karşılığında da Hollanda ve İngiliz kumaşları, Venedik cam eşyası, saatler vb. İran'a akıyordu.

Şah Abbas, her İran hükümdarı gibi, İsfahan'da bir başkent kurdu. İsfahan yaylada, İran Körfezi'nden Tahran'a giden kervan yolunun üzerindeydi ve Çin-Avrupa yolu oradan geçiyordu. Kenti ayrıca görkemli bir sarayla süsledi. Sarayın çevresinde Hindistan'dan, Çin'den, Avrupa'dan gelen işçiler ve zanaatkârlarla dolu bir çarşı şenlenmeye başladı. Daha ilerde de binlerce göçebenin kulübesi toplaştı. İsfahan bir sanat merkezi oldu: Çinlilere öykünen bir porselen fabrikası kuruldu ve ürünlerini, Hollandalılar, Avrupa'da Çin porseleni olarak sattılar. Kimi Şii, kimi Sünni anlayışını dile getiren halılar dokundu. İşlemeli şallar, brokarlar, kadifeler üretildi. Duvarlar, Avrupa'dan gelen sanatçıların yaptıkları ya da çeşitli Avrupa saraylarından şaha yollanan tablolara öykünen resimlerle donandı. İranlıların, Gürcülerin, Çinlilerin yanı sıra kendi giysileri içinde dolaşan kadın-erkek Avrupalılar görüldü. Tüm etkiler kendini belli etti. Ne var ki, İranlılar onları belli bir ulusal sanatın içinde eritmesini bildiler; boyutları bakımından Asyalı, orantıları ve düzenlenişi bakımından Avrupalı olan bu sanat, aslında her şeyden önce İranlı idi.

Safevilerin çöküşü

Büyük Şah Abbas'tan sonra Safevi Hanedanı çabuk çöktü. Kendisi, kuşkuya kapılıp dört oğlunu kör ettirmiş ve hükümdar soyundan gelen prenslerin, silahlı talimden uzakta, haremde haremağaları ve kadınlarca eğitilmelerini emretmişti. Böylesi bir eğitim de sonuçlarını çabuk verdi: Gecelerini içerek geçiren prensler içkiye düştüler; daha yeniyetmelikten kadınlarla kurulan ilişki, sonunda kadından tiksintiye götürüyordu onları ve erkek gözdeleriyle iğrenç ilişkiler kuruyorlardı. Şah Safi (1629-1642), II. Abbas (1642-1667), Süleyman (1667-1694), Şah Sultan Hüseyin birer gölge hükümdardılar sadece. Kamu hizmetleri de parayla alınır satılır oldu ve miras yoluyla geçmeye başladı.

Ordunun subaylarına ödeme düzeni bozuldu. Yöneticiler ve vergi mültezimleri rüşvet yemeye başladılar. Kamu gelirlerinin üçte ikisi yolda kayboldu. Orduda düzen bozuldu. Osmanlılar IV. Murat'la Bağdat'ı ve Mezopotamya'yı yeniden ele geçirdiler (1638). Özbekler, Horasan üzerine yağma akınlarını yeniden başlattılar. Bereket versin, Özbekler de gerileme içine girmişlerdi. Umman imamı, Portekizlilerin elinden Maskat'ı aldıktan (1651) sonra İran limanlarına saldırılarını sıklaştırmıştı.

Avrupalılar da İran'la ticareti aralarında tartışmaya başlamışlardı. İngilizler, iç savaşın sonucu olarak, 1645'ten sonra eski durumlarını yitirince İran'la ticareti Hollandalılar ele geçirdi: Her yerden ipek satın almak ve gümrük ödemeden onu dışarıya götürme hakları vardı. XIV. Louis, kendi ticaret politikasını uygulamaya başlayınca Fransız rekabeti tehlikeli olmaya başladı. 1664'te Fransız Hint Kumpanyası, İsfahan'a iki adamını gönderdi; sıfatları da "Avrupa'nın büyük kralının generali ve elçisi"ydi. Elçi, Kumpanya için, yılda 30.000 lira karşılığında, gümrük bağışıklığı elde etti. XIV. Louis, arkasından, Ermenistan, Kalde ve Suriye Hıristiyanlarının koruyucusu olma hakkını tanıttı (1683). Şah, Maskat'a karşı bir Fransız donanmasının gönderilmesini istiyor, Maskat'ta iki kale, Bender Abbas'a yakın bir liman ve gümrük bağışıklığı öneriyordu (1689). Ne var ki, İspanya "veraset" savaşı her şeyi engelledi. 1708'de Fransa kralı ile İran şahı bir ticaret anlaşması imzaladılar; onun da uygulanmasını savaş engelledi. 1715'te Versailles'a, İran elçisi Muhammed Bey geldi ve yine aynı yıl, Fransa kralı ile bir ticaret ve dostluk antlaşması imzaladı. Ne var ki, o sıralarda İran'a karşı Doğu'da bir saldırı hazırlanıyordu. Uysal ve sofu Şah Sultan Hüseyin, kendisine gözü pek askerlerin gerektiği bir anda, haremağalarını, hocaları görevlere yerleştiriyordu. 1708'de ve 1715'te iki Rus elçisi gelmişti ve Ruslar saldırıya hazırlanıyorlardı. Erişilmez dağların ardında –hiçbir zaman tam anlamıyla boyun eğmemiş– o yolundan dönmez Sünniler olan Afganlılar ayaklanmaya başlıyorlardı.

İran, anarşiye doğru gidiyordu.

İslam bahsini bitirirken ne söylemeli son olarak?

Başta Osmanlı İmparatorluğu ile İran İmparatorluğu örneklerinden hareket ederek belirtmiş olalım: 16. ve 17. yüzyılda İslam, Avrupa'ya karşı bir reddiyede bulunuyordu; ne var ki,

hiçbir zaman vazgeçemeyeceği bir dünyaya karşı bir reddiyeydi bu. "Teolojik" çağda donup kalacak bir İslam uygarlığı, cehenneme layık gördüklerinin, "Tanrı'ya ortak koşanlar"ın uygarlığını reddederken, o tiksindiği uygarlığa, yine "pozitif" Avrupa zekâsının yarattığı teknik araçlarla karşı çıkıyordu ve gelecekte de öyle olacaktı.

BÖLÜM III

AVRUPA VE ESKİ DÜNYA (2): HİNT VE AVRUPA

15. yüzyılın sonlarında Müslümanlar, fethedilmiş ülkelerde karargâh kurmuş ordular olarak, Hint dünyasını da eziyor ve sömürüyorlardı. Hindistan, çeşitli devletlere bölünmüştü. Çoğu, Müslüman şeflerce ve ordularınca yönetiliyordu. Bunlardan çoğu da Hint-Ganj Ovası'ndaydı; aralarında belli başlıları olarak Lahor ve Bengal'deki Afgan krallıklarını görüyoruz. Ortada, Dekkan Yaylası'nda, Handeş, Ahmednagar, Golkonda, Bicapur ve Bidar Müslüman krallıkları yayılıyordu. Yalnız, güneyde Vicayanagar Hint İmparatorluğu bağımsız kalmıştı; ne var ki, o da çöküş içindeydi ve çok geçmeyecek, 1565'ten sonra imparatorun sözde otoritesi altında *nayak* adı verilen senyörlerin egemen oldukları prenslikler halinde dağılacaktır. Bu Müslüman devletler, ülkeye yerleşmiş yabancı ordulardı; Afgan dağlarından ya da Türkistan bozkırlarından gelen eski göçebeler ya da yarı göçebelerdi; milyonlarca Müslüman Hintliyi ezdikleri gibi, Hindu dinindeki Hintlilere de çektiriyorlardı.

Konuya, asıl Hint'i tanımakla girelim.

KASTLAR SİSTEMİ VE HİNDUİZM

Hindistan deyince akla iki şey gelir önce: Kast sistemi ile Hindu dini, yani Hinduizm.

Fatihler ve kastlar sistemi

Fatihler, deniz ortasında bir adacıktı sadece. Hint uygarlığı, onların varlığı ile pek değişmemişti. Bu uygarlık, toplam –belki– 100 milyona varan halk kitlelerince kendini savunuyordu; bu yekûnun yaklaşık 30 milyonu Dekkan'lı Vicayanagar İmparatorluğu'nda ve 60 milyon kadarı da kuzeydeydi. Savunmada kendini daha da koruyan, dinsel inançlarındaki

güç ve kast rejimiydi. Kast; ırk ya da soy anlamında Portekizce bir kelime. Kelimenin Hint dünyası için dar anlamda kullanılışı 1563 tarihinde. Garcia de Orta öyle yazıyordu: "Hiç kimsenin babasının mesleğinden farklı bir mesleği yoktur; ve kunduracı kastından olan herkes kunduracıdır." Goa'daki din görevlisi de 1567'de öyle diyordu: Hint soyluları "farklı ırklara ya da kastlara bölünmüşlerdir; Hıristiyanlara daha aşağıda insanlar olarak bakmaktadırlar ve kendi örflerini öylesine bağnazca korumaktadırlar ki, bir yüksek kasttan olan hiç kimse, daha aşağıdaki kasttan olanlarla yemez ya da içmez."

Böylece, kastlardan oluşan toplum, birbirine kapalı gruplara, birbirinden bağımsız küçük dünyalara bölünmüştü.

Temelinde de dinsel saflık kaygısı yatıyordu bunun.

Bu dinsel saflık kaygısı, başta evlilik konusunda sert kurallar dayatıyordu. O kuralların başında da içeriden evlilik geliyordu. Hintliler, aralarında bazı kastlar çokkocalılığı uygulasa da, çok karılıydılar. Ne var ki, kendi altındaki kasttan evlenmek zorundaydılar. Hiçbir bahaneyle kendi ailelerinden, kendi kabilelerinden biriyle evlenemezlerdi. Alt kasttan evlilik ve aile dışından evlilik: Tersine hareket, saflığı bozuyor, gözden düşürüyor ve kasttan atılmayla sonuçlanıyordu.

Dinsel saflık kaygısı, yemekle de ilgili katı kurallar koyuyordu; çünkü yemek, kutsal bir eylemdi. Hintli ancak kendi altındaki kasttan olanlarla yiyebilirdi; belli dinsel kuralların, yenmesine izin verdiği ve o kurallara göre pişmiş şeyi yiyebilirdi. Evinden uzaktaysa, kendi mutfağını kuracak, sobasını yakacak ve yiyeceğini ayrıca pişirecekti. Bir Brahmansa, önce yıkanmalı ve temiz giysiler giymeliydi. İçinde su olan topraktan bir kaba dokunamazdı; dinsel saflığı olmayan birinin değdiği bir pamuk parçasına da. Ne bir eşeğe dokunabilirdi, ne bir domuza ne de bir köpeğe; deriden ve kemikten bir nesneye de. Yemeğe başlamadan önce, yemek yemekte olan ya da yemeğini henüz bitirmiş bir Brahmana dokunmamaya dikkat etmeliydi. Yerken, aşağı kasttan birinin gözü tabağına ilişmişse, kirlenmişti o, atılmalıydı vb.

Dinsel saflık kaygısı, günlük ilişkiler bakımından da sert kurallar getiriyordu. Genellikle, temastan kaçmak gerekiyordu: Özellikle çamaşırcılar, mezar kazıcılar ve deri işçileri ve Pulayanlar gibi, hem çiftçi, hem dokunulmaz olan kimi çiftçilere el değmemeliydi. Bir Pulayanın değdiği kadın, kast dışına çıkmış sayılırdı: Yuvasını,

kocasını ve çocuklarını terk etmeliydi; çünkü öylesine kirlenmişti ki, her şeyi de kirletebilirdi. Bir Pulayanın dokunduğu bir Brahman, bedenini ve ruhunu kirlilikten kurtarmak için yıkanıp paklanmalı, yığınla kutsal kitabı okumalıydı. Bir aşağı kasttan olanın yukarıdakine yaklaşacağı mesafe belliydi; tersi olursa, yukarı kasttan oluşan kirlenmiş sayılıyordu.

Saflık ya da kirlilik derecesi, miras yoluyla geçiyordu ve belli bir sosyal görevde –yine miras yoluyla geçen– bir uzmanlaşmanın karşılığıydı. İlk olarak, her kasta belli bir meslek ayrılmıştı; insanlar doğuştan ve babadan oğula rahip, savaşçı, balıkçı, duvarcı, çiftçi ya da hırsızdılar. Ne var ki, genel iktisadi bunalımlarda ya da bir mesleğin bir an için yerine getirilmesinin güç olduğu sıralarda, alt kastlar, kast dışına atılma tehlikesi olmadan, daha az onurlu bir işi yapabiliyorlardı.

Dinsel saflık ya da kirlilik derecesine göre, kastlar mertebeleniyordu: Hint toplumunun tepesinde, Brahmanlar kastı geliyordu; bunlar babadan oğula rahiptiler; kendilerini din ve eğitim hizmetlerine adamışlardı; Tanrı'nın ağzından doğmuş diye bilinirlerdi. İkinci sırada, Kşatriyalar kastı geliyordu; askerlik mesleğinde uzmandılar ve siyasal iktidarı kullanıyorlardı; Tanrı'nın kollarından yaratılmış olduklarına inanılırdı. Ne var ki, M.Ö. 600 ile M.S. 300 yılları arasında Brahmanlarla giriştikleri rekabette yenilmişlerdi, gitgide gizli bir yaşam sürüyorlardı; hatta 1100 yılından sonra ortadan kalkmaya yüz tutmuşlardı. Üçüncü olarak, Vaisyalar kastı geliyordu; tarım ve ticaretle uğraşıyorlardı bunlar ve 1100 yılından sonra çoğu kez Sudralarla karıştırılıyorlardı. Son olarak, alt mertebede, bütün öteki kastların hizmetinde olan Sudralar kastı vardı; kirlenmiş, dokunulmaz kişiler olarak görülenlerin görevi de buydu.

Bu dört kategori, kendi içinde de yığınla kasta bölünüyordu; 18. yüzyılın sonlarında yaklaşık 200 kast vardı ve onlar da kendi içlerinde 2000'e yakın alt kasta bölünmüşlerdi.

Doğaldır ki, bu toplumda bireysel ve sosyal hareketlilik yoktu. Herkes doğuştan kastının içine hapsolmuştu ve onun sosyal kılıfıyla çerçevelenmişti. Ancak, bir kastın içinde bir alt kast, bir yukardakinin örflerini, mesleğini kabul ediyorsa, bütün halinde yukarıya çıkabilirdi. Örneğin, deri işçileri olan Şamarlar, dericiliği terk edip onun üstündeki bir alt kasta, dokumacılığa yükselebiliyorlardı.

Bir alt kast, saflığını görüp gözetecek sorumlulara sahipti. Kastın başında, babadan oğula geçen bir şef bulunuyor; ona da bir yaşlılar kurulu yardımcı oluyordu. Şef, önemli sorunlar söz konusu olduğunda alt kastın tüm erkeklerinden oluşan bir meclis topluyordu; meclis, kastın yaşamıyla ilgili kurallara uyulup uyulmamasına göz kulak oluyor, kuralların çiğnenmesi halinde de yaptırımını gösteriyordu. Yaptırımlar, arınmalardı: Oruç tutma, hacca gitme, Ganj'da yıkanma, topluca yemek yeme gibi; daha ağır durumlarda kast dışına atılıyordu suçlu: Herkes onu terk ediyor, hiçbir ilişkide bulunmuyordu, karısı ve çocukları bile.

Hint'te kast sistemi alabildiğine çeşitli ırkların, kabilelerin, uygarlıkların, ortak iyilik adına, bir arada bulunmalarına ve işbirliğine olanak sağlıyordu. Saflıkla ilgili kurallar, her gruba örf ve adetlerini korumada yardımcı oluyordu. Böylece, her kabile, her halk kendi özelliklerini koruyarak bu geniş bütüne katılabilirdi. Her alt kast, bir karşılıklı yardımlaşma topluluğu olduğundan, kast sistemi bir bakıma bireyi de koruyan bir çerçeveydi aynı zamanda. Sistem, bir grubu öteki grupların rekabetine karşı koruyordu: Her meslek, ötekilerle, ürünlerin ve hizmetlerin örflerce düzenlenmiş değiş tokuşu temeline dayanan bir ortak yaşama içindeydi; en yüksek kazancı sağlamak amacıyla bir pazarda rekabet ilkesine göre hareket edilmiyordu. Son olarak, kast sistemi, Hint toplumuna, uğradığı her istilada varlığını sürdürme olanağını sağlıyordu. Sayıları fazla olmayan istilacılar, kendi örflerine ve inançlarına sıkı sıkıya yapışmış bir halk karşısında, başkaldırı olmasın diye, kast sistemine saygılı davranıyorlardı. Moğol ya da Avrupalı, bütün istilacılar, özünde hiçbir değişiklik yapmadan, bu kastlar denizinin üstünde yüzdüler.

Ne var ki, kast sistemi Hint toplumunu donduruyordu da. Kastların birbirini itmesi, Hintlilerin bir ulus oluşturmalarını engelliyordu. Mesleklerin saflığını korumasıyla ilgili kurallar, onları belli bir teknik alışkanlık içinde hareketsiz hale getiriyor, üretimde çeşitliliğe gitmelerini önlüyordu. Bir imalathaneye göz kulak olmayı ve dev mekanik çalışmalarda bulunmayı büyük günah sayan Manu Kanunları'ndaki anlayış, aşağı kastlara dayatılan savurganlık yasağı, Ahima öğretisi üretimi kısıtlayan şeylerdi; öte yandan, dinsel törenler, özellikle de evlenmeyle ilgili törenleri görkemli biçimde kutlamak, kast gururu, gereksiz harcamalara götürüyordu.

Böylece, Moğollar ve Avrupalılar geldiklerinde, Hint toplumu bir durgunluk içindeydi.

Hinduizm

Kastlar sistemi, Hint dinine bağlıydı; 16. ve 17. yüzyıllarda Hinduizm, zamanla daha da sıklaşıp yoğunlaşmış bir ormandı.

Neydi Hinduizm?

Kutsal kitapların başında, milattan önce ikinci binin başlarından birinci binin ortalarına değin oluşan, Sanskritçe yazılmış Vedalar geliyordu. Vedaların içinde, tanrılardan her birine söylenmiş 1028 ilahiyi içeren ve Hint dininin temelini oluşturan *Rigveda;* sihirli şarkıları içeren *Atharvaveda;* dinsel şarkıları bir araya getiren *Samaveda;* kurban törenlerinde gerekli formüllerin toplamı olan *Yapurveda* bulunuyordu.

Bunları Brahmanalar izliyordu. Brahmanalar, Vedaların nesir halindeki yorumlarıydı; M.Ö. 1500 ile 500 yılları arasında, kast sisteminin doğduğu devirde oluşmuşlardı. Brahmanaların yanında Upanişadlar yer alıyorlardı: Milattan önce birinci bin yıl boyunca, dünyadan el etek çekmiş olanlarla, dilenci keşişlerin ortaya koydukları mistik metinlerdi bunlar.

Sonra Smriti, yani "Gelenek" geliyordu: Bu metinler, milattan önce birinci bin yılın ortalarıyla sonları arasında hazırlanmıştı. "Gelenek", daha önce belirttiğimiz metinleri incelemede işe yarayan bir tür gramer, tecvid, ölçü, etimoloji, astronomi, hukuk kitapları olan *Şatıra*'ları içine alıyordu. İçlerinde en tanınmışı *Manu Kanunları*'dır. Sonra, hep yeniden yazılan büyük epik poemler geliyor: En başta, kabilelerin savaşını, tanrıların ve kahramanların efsanelerini anlatan *Mahabharata* var; Tanrı Krişna'nın, kendisine tutkun Arjuna'ya, bu dünyadan kurtuluşun ve Tanrı'ya katılmanın yolunu öğrettiği –o ünlü– *Bhagavadgita,* işte bu *Mahabharata* içinde. İkinci büyük epik poem *Ramayana,* Tanrı Vişnu'nun temsilcisi Kral Rama'nın yaşamıyla, Devlerin kralı Ravana'ya karşı Rama'nın savaşlarını anlatıyor. "Gelenek"te, ayrıca dünyanın yaradılışı ile sonunu, tanrılarla şeytanların mücadelesini anlatan *Puranalar,* patriarşların ve peygamberlerin yaşamı, ilahiler ve felsefi tartışmalar var.

Kadınlarla çocuklar sadece bu geleneği okuyabilirlerdi.

Son olarak, bütün bunlar Darçanalarla tamamlanıyordu: Vedaları, Brahmanaları ve Upanişadları yorumlamak için hazırlanmış felsefi sistemlerdi bunlar; ve M.S. 800 ile 1500 yılları arasında

ortaya çıkmışlardı. 15. ve 16. yüzyıllarda, Vallabha (1479-1531) ile Caitanya (1436-1534) Vedanta sistemini öğretiyorlardı; Vasudeva ile Sarbana, 1500'e doğru Mathuranata'yı, 1600'e doğru da Nyaya sistemini; Bhatta, 1590'a doğru Vaicesika sistemini; Anirutha 1500'e doğru, Vijnanabikhsu da 1550'ye doğru –o zaman için temel– Samkhya sistemini; Shandodeva, 1665'e doğru Miramsa sistemini; Nagesa da 1650'ye doğru Yoga sistemini yayıyordu.

16. ve 17. yüzyıllarda Hindu dini, geçmiş yüzyılların öğreti ve inançlarından hiçbir şey yitirmemişti. M.Ö. 2000 ve 1500 yılları arasındaki Vedalar dini, bir çok-tanrıcılıktı; bir üstün tanrılar panteonu kurmuştu ve –belki– bütün bu tanrıların tek bir Tanrı'nın görünüşleri olduğu düşüncesi de doğmuştu o sıralar. M.Ö. 1500 ile 500 yılları arasındaki Brahmanalar, her devirde Hinduizmin temelleri olarak kalmış beş ana kavramı ete kemiğe büründürmüştü. Önce şu inanç geliyordu: Tapanların kurbanlarla ve sihirli formüllerle isteklerini, ancak Brahmanlar tanrılara dayatabilirlerdi; böylece onlar, toplum için askerlerden ve üreticilerden daha önemlidirler ve topluma da onlar egemen olmalıdırlar. İkinci olarak, bütün tanrılar bir temel ilkeden, Brahman'dan çıkmıştır: Her şeyin kendisinden doğduğu "mutlak Bir"dir o; aynı zamanda Atman, sonsuz ve evrensel ruhtur. Üçüncü kavram, Karma'dır: Bütün eylemlerimiz, düşüncelerimiz, duygularımız, hatta niyetlerimiz, bizimle nesneler arasında, ölümden sonra da süren ince bağlar kurar. Bu kavram, bir dördüncüsüne, Samsara kavramına bağlıdır: Ona göre ruh, bedenden bedene bir göç halindedir. Ne var ki bu göçler, Karma'ya bağlıdır: Dürüst, saf, iyiliksever düşünce, niyet ve eylemlerden doğan bir Karma'yla bir Sudra, bir Brahman bedeninde yaşam bulabilir; hatta Tanrı'yı coşkuyla arzulamışsa, bir Tanrı bedeninde de yeniden doğabilir. Açgözlülük, şehvet düşkünlüğü, kızgınlık, hırsızlık, yalandan doğan kötü bir Karma ile, Brahman, yeni yaşamını, bir domuz, bir tırtıl, bir solucan bedeninde sürdürür. Sonuncu kavram, Yoga ise kurtuluş yoludur. Yaşam bir acıdır; öyle olunca da ruhtan ruha göç de bir acıdır. Ne yapmalı? Samsara'dan kurtulmaya bakmalı. Bunun da yolu, Karma'nın kaynağı olan her türlü isteği söndürmektir. Neyle? Dünyadan el etek çekerek, çileyle, düşünceyle, duayla. Ne zamana değin? Kişiliğin bilincini yitirinceye, Brahman'da eriyinceye, bütünde tükenip yok oluncaya değin.

M.Ö. 500 ile M.S. 1000 yılları arasında, Smriti döneminde Hint panteonu kurulmuştu. Başta Brahman geliyordu. Kendini açığa vurma gücü, Şakti'si, Prakriti'si, Maya'sı kendinden doğuyordu. Şakti, Brahman'ı, tanrılıktan, mutlaktan, teklikten, var olmaya, ikiliğe, ilişkiye götürüyordu. Brahman'dan, böylece kişisel bir Tanrı, bilinçli, her şeyi bilen, her şeyi yapabilen, yetkin İşvara çıkar. İşvara'dan, ezelden beri var olan yığınla tanrı, Ajanadevalar doğar. Onlar arasında en önemlileri, Hint üçübirliğini (trimetri) oluşturan şu tanrılardır: Brahma, yaratış gücüdür; Vişnu, koruyucu güçtür; Şiva, birliğe dönüş, başka bir deyişle, varlıkları yok etme gücüdür. Bu tanrıların Avatarları olabilir, yani insan ya da hayvan biçimlerinde ortaya çıkabilirler: Vişnu, Rama ya da Krişna olur; onlar da ebedi olarak, belli bir yerde ve tarihte yeryüzüne gelirler ve kendilerini düşünen, seyreden ve imdada çağıranların yardımına koşarlar; özellikle Krişna, bazen yüce Atmandır, yani her şeyi yapabilen, ebedi, sonsuz, yetkin, müminden ayrı da olsa ona yakın kişisel tanrıdır.

Bu Hindu dini, bize önce dilin açıkladığı bir psikolojiyle ilgilidir. Senart'a göre, Avrupa dilleri, özdeşlik ya da çelişmezlik ilkesine dayanan kesin önermeleri birbirine bağlarken, Sanskritçe ve Hindu dilleri, düşüncelerin bulanık öğelerini yan yana koyarlar. Hint'teki büyük poemlerin ne bir düzeni vardır ne de planı. Bunlar, başını alıp giden birbirinden kopuk olaylar dalgasıdır. Oysa bir Yunan ya da Fransız trajedisi, belli bir merkezi düşüncenin çevresinde örülür. İşte, bu farklı düşünce biçimlerinden farklı dinler doğmuştur: Hindu dininin pozitif dogmaları yoktur; hareket halinde bir panteizmdir bu; belirsiz bir bağdaştırıcılık halinde de olsa, bütün zıtlıklar, çelişmeler bu panteizmin içinde erir, kaybolur. Bu farklılıklardan kast sistemi doğar; nitekim, onun da belli bir yapısı, örgütü yoktur: "Hint poemi Yunan trajedisine göre neyse, Hint sosyal örgütlenişi de antik siteye göre odur."

Masson-Oursel'e göre, Sanskritçe ve Hint dilleri, Avrupalıların bir cümlede anlattıklarını, bir tek bileşik kelimede ortaya koyarlar. Hindu, doğrudan gerçeklikte, bir cevherin iki niteliğini aynı anda birden yakalar; ancak onu çözümlemez, farklı kavramları ve terimleri birbirinden ayırmaz; özelden genele, genelden özele, tekilden evrensele ve evrenselden tekile duraklamadan geçmez. Avrupalı, farkına varmasa da, tasım, düşüncesini hep yönlendirir. Örneğin, okul kitaplarına geçmiş

tasımı alalım: "Her insan ölümlüdür –Sokrates de bir insandır– o halde Sokrates ölümlüdür". Avrupalı, evrensel "insan" kavramıyla işe başlamış oluyor; sonra bir niteliğe, evrensel "ölümlü" kavramına geçiyor; ve iki kavram arasında kısmi bir özdeşlik kuruyor. Öte yandan, Avrupalı, bir bireyin, yani Sokrates'in, "insan" kavramına sokulması olanağını bize veren bütün nitelikleri kendinde topladığına hükmediyor. Avrupalı, özel Sokrates düşüncesi ile evrensel "insan" düşüncesi arasında kısmi özdeşlik kuruyor. Yeniden tekilden evrensele yükseliyor. Sonuçta ise, Avrupalı, özel Sokrates düşüncesi ile evrensel "ölümlü" niteliği arasında kısmi bir özdeşlik kuruyor. Oysa bir Hindu için bu tasım şöyle olacaktır: "İşte, ölümlü bir insan, Sokrates." Hiçbir usavurma yoktur; sadece idrak etmekten gelen bir hüküm vardır ortada. Evrensel düşünceler arasında hiçbir ayrıma gidilmediği gibi, evrensel düşüncelerle özel düşünceler arasında da hiçbir mertebelenmeye başvurulmamıştır. Bağlantı yoluyla yalın bir bilgiye varılıyor: Bu bilgide, bütün gerçeklik tek kalemde aynı planda ele alınıyor; koşullanan "Sokrates"ten, koşullayan "ölümlü bir insan"a geçiliyor. Böylece, Hindu düşünce biçimi, bunlarla dünyanın birliğini, panteizmi birbirine karıştırırken, Avrupa düşünce biçimi, tersine, bir ikiciliği (düalizm), genelle özelin ikiliğini, evrenselle tekilin ikiliğini, Yaratıcı ile yaratılmışın ikiliğini içeriyor.

Böylesi bir psikolojinin, mantığın ve dinin ilk sonucu şu: Hindu, her şeyi ebedilik görünüşü altında ele almaya gitmiş oluyor. Hindu'yu, belli bir zaman saptamaya, giderek zaman dizinine karşı tiksinti duymaya götüren belki de bu. Öte yandan, Hindular için, çok eskiden olanların, geçmiş zamanların gecesinde kaybolup gitmişlerin bir değeri vardı ancak. Böylece Hinduların ne tarihi vardı ne de sosyal bilimleri; çünkü sosyal bilimlerin temelinde tarih vardır.

Hinduların bilimi de yoktu. Gerçekten bilim, olayların incelenmesidir. Oysa bir Hindu için olaylar, geçici görünüşlerin akıp gitmesiydi. Bunun da bir yararı yoktu. Onları incelemek tehlikeli de olurdu üstelik; çünkü bu nesnelerle bağlar çoğaltılmış, Karma kazanılmış, Samsara uzatılmış olurdu. Gerekli olan, dış dünyayı tanımak değil, dua yoluyla ondan kaçıp kurtulmaktı.

Evrengzib'in saltanatının ilk yıllarında Hindistan'ı ziyaret etmiş olan Fransız hekimi Bernier, öyle yazıyor: "Anatomiden hiçbir şey

anlamıyorlar. Bu konuda zır cahil olmalarında şaşılacak bir şey yok. Ne insan, ne hayvan bedenini açıp bakıyorlar. Bu konuda öylesine bir korku içindeler ki, bir keresinde, Ağamın önünde, canlı keçi ve koyunların göğsünü yarıp kandolaşımını ve öteki damarları göstermek istedim, hepsi korkudan tir tir titriyordu. Bununla beraber, kalkıp insanda beş bin damarın bulunduğunu söylemekten de geri durmuyorlar; beş bin, ne bir fazla, ne bir eksik, sanki saymışlar!"

Dinleri, giderek de saflık kaygısı yüzünden Hintliler, dış dünyayı incelemiyorlardı. Bernier zamanında tıp diye, bir reçeteler tomarı vardı ellerinde. Hindular mutlağı ararken, olaylara sırtlarını çeviriyorlardı. Geçmiş olanı horladıkları için ilerleme düşüncesine varamamışlardı. Bir insanın Hindu doğduğuna inanırlardı; ama zaman içinde Hindu olacağına akılları ermediği için Havarilik düşüncesi de yoktu kafalarında. Ortadan kaldırılamaz bir çelişmenin olmadığına inandıklarından, dinden dönmeyi de anlayamıyorlardı. İsa mı? Bir İsthadeva, Tanrı'nın görünüşlerinden birinin bir "avatar"ıydı bu. Ona dua edilebilirdi ve onun tek gerçek tanrı olduğu da söylenebilirdi. Ama sonra kalkıp Krişna'yı ilahilerle yüceltmeye ya da Kali'ye tapınmaya gidilirdi, bunda bir çelişme de yoktu onlara göre. Hindu için Hıristiyan olmak, İsa'nın Yoga'sını, kurtuluşa götüren İsa'nın yolunu kabul etmek demekti. Ne var ki, başka yığınla Yoga'ların içinde bir Yoga idi bu; öteki Yoga'larla da uzlaşabilecek bir Yoga. Oysa Avrupalı için bir çelişmeydi bu; panteizm bir sapkınlık, hemen hemen bir tanrıtanımazlıktı. Avrupa ile Hint arasında tam bir zıtlık vardı özetle.

İslam ile Hint arasında da.

MOĞOLLAR VE HİNT

16. yüzyılın başlarında, Hindistan'da yeni bir Moğol hanedanı yerleşti ve hemen hemen aynı nedenlerden dolayı, Safevilerin gelişme çizgisini izledi o da.

Nasıl?

Yeni Moğol Hanedanı. Ekber

Yeni hanedanı Babür (1483-1530) kurdu.

Baba yönünden Timurlenk'ten, ana yönünden ise Cengiz

Han'dan gelen Babür, Türkistan'da Fergana'da, babasının yerine 1494 yılında hükümdar oldu. Özbeklerce tahtından indirilince, o da bir serüvenci takımını çevresine toplayıp Kâbil'i ele geçirdi; ve oradan da İranlılarla birleşip Fergana'yı yeniden almayı denedi. Şiilerle olan bağlaşıklığı yüzünden, Sünni bağnazlar karşısına geçtiler. Semerkand'ı üç kez alıp yitirdikten sonra bu işten vazgeçti. Altın ve gümüş olarak zenginliği, zanaatkârlarının –görece– sayısının ve hünerinin kendisini çektiği Hindistan'a çevirdi yüzünü. Delhi'deki Afgan Krallığı'na, arkasından Lahor'a saldırdı; Afganları Panipat'ta ezdi (1526), Delhi'yi ve Agra'yı ele geçirdi. Delhi Camisi'nde adı, 27 Nisan 1526'da "Hindistan İmparatoru" olarak okundu.

Aslında Hindistan imparatoru olmaktan uzaktı. Ne var ki, Moğollara direnecek olan da yoktu ortada. 100.000 kişiye karşı hiçbir zaman 25.000 kişiden fazla askeri olmamıştı. Ancak, Türk taktik ve topçusu, Afgan ve Racput süvarilerine karşı zaferi kazanmasını sağladı. Ordusunun cephesi, birbirine bağlı yüzlerce arabadan örülüyordu; aralarına da başlarında Türk topçuların bulunduğu toplar yerleştiriliyordu. Topçu, bu müstahkem cephe karşısında zaten güçsüz düşmanı bölüyor; yanlara yerleştirilmiş süvariler, düşmanı ok atışıyla kalbura çeviriyor ve bir çevirme hareketiyle her şey bitiyordu.

Bu Hindistan imparatoru, Hindistan'ı horluyordu. Yazgısı, en az direnilen yere getirmişti onu. Ne var ki, göçebe yüreği dağlar için atıyordu. Ne bulmuştu Hint'te? Hindu yeteneksiz, davranışlarında kusurluydu; ve Hindistan'da ne küheylan atlar, ne iyi cins köpekler, ne şeker gibi kavunlar, ne üzüm, ne has ekmek, ne taze su vardı ve ne de bahçelerinde akar sular. Özetle, Hint ve Hindu'da iyi adına hiçbir şey yoktu. Müslüman olarak tiksiniyordu onlardan ve tuttu özel bir baş vergisine, cizyeye boğdu onları ve hac ziyaretlerine de vergi koydu. Kinle nefret karşılıklıydı. Hindular Moğollardan kaçıyor, köylüler köyleri, kentliler de kentleri boşaltıyorlardı; tarlalar ekilmiyordu, buğday yetmez olmuştu, yolları silahlı haydutlar kesiyordu.

İmparatorluk, bir gerçek haline getirilmeliydi.

Babür'ün yiğit oğlu Hümayun'dan sonra imparatorluk, torunu Ekber'in (1542-1605) eseri oldu. Ekber, 1562'de tahta çıktı: Önceleri, anasının ve vezirlerinin oyuncağıydı; 1562'de bir yumrukta başvezirini öldürünce, kendisi hükmetmeye başladı. Gençliğini avda geçirdiğinden, büyük bir beden gücü ve dire-

nişi vardı; bunlarla yiğitliği de birleşince, "Doğu'nun dehşeti" olup çıktı. İskender'i hatırlatıyordu: 14 yaşındayken en azgın filleri güdebiliyordu; bir gün, tek başına, ayaklanan bir köyü basmış, başkaldıranları yakmıştı; bir kaplanın karşısına çıkıyor, bir kılıçta öldürüyordu onu.

Hint, bu genç adamın kişiliğinde efendisini buldu.

Orta boylu, geniş omuzlu, çarpık bacaklı, pek parlak ama biraz çekik gözlü, ince bıyıklı, sıcak tenli, gür sesliydi; ağırbaşlılığı ilk bakışta bir hükümdar havası veriyordu ona. Her zaman ciddi, ama sevimli, genellikle kendine hâkim ve sinsiydi; korkunç taşkınlıkları da vardı. Öte yandan, güçlü de olsa, kaygılı bir yaradılıştaydı; o yüzden, şaraba ve esrara düştü gitgide.

Ne okuması vardı ne de yazması; ancak, Hindu şefleri, başkalarına söyleyip yazdırmaya alışıktılar: Yazmak, bir fatihe pek uygun bir uğraş olarak görülmüyordu. Başkalarına çok okutup dinlemişti; korkunç bir belleği vardı; Müslüman şair ve tarihçileri tanıyor, İncil'i, Hıristiyanlığın ana çizgilerini, Hinduizmin, Cainizmin, Zerdüştçülüğün ilkelerini biliyordu. Bütün bunları derinliğine ve aydınlık olarak tartışabiliyordu. Pırıl pırıl dev bir zekâydı; genişliğine bakıyor, ancak ayrıntılara inmeyi de başarıyordu. Çok düşünmüştü; üçüncü kuşaktan hükümdar da olsa hâlâ göçebe alışkanlıkları içindeydi; ama buna karşın Babür'le Hümayun'da eksik olan şeyi görmüş, politika ve devlet hakkında bütünlüğüne bir görüşe varmıştı. Hint'te Moğol egemenliğinin koşullarını pek iyi anlamıştı.

Ne yapmalıydı?

Ordusunun hep kılıç elde olması ve doyurulması gerekiyordu; onun için de durmadan fethe çıkmalıydı. Öte yandan, saldırmasa, kendisine saldıracaklardı. Bütün hükümdarlığı boyunca savaştı, Hint'i bir boydan bir boya katetti; Gucerat'ı (1572), Surat'ı (1573), Bengal'deki Afgan krallığı (1574), Orissa Krallığı'nı (1592), Belucistan ve –İran'ın kapısı– Kandahar'ı (1595) fethetti; Ahmednagar sultanlığını istila etti ve dönüşte Racputların, Bengal'in ve Bihar'ın (1580), Timuroğullarının ayaklanmalarını bastırdı; Özbek serüvencilerin saldırılarını püskürttü, Kâbil'i yeniden aldı (1586), Keşmir'i kattı imparatorluğuna ve kendi özel bahçesi haline getirdi (1586). Savaş, imparatorluğunda ve komşu bölgelerde sürekli bir uğraş olup çıktı.

Kendisi de bir fatih ve ganimet dağıtıcısı saygınlığına erişti.

Ordusu, görevlilerini de sağlıyordu ona: Çoğu bunların beyazlardı; esmer bir renk alan ve Hint'in hantallığına düşen çocukları horlanıyordu. İyi bir mevki edinmek için Afgan dağlarına, İran, Türkistan, Moğolistan çöllerine gitmek gerekiyordu. Görevlilerinden %70'i, babası Hümayun zamanında ya da kendisi tahta çıktıktan sonra Hint'e gelmiş ailelerin çocuklarıydılar; %15'i Müslüman Hindulardı, %15 de öteki Hindulardı ve pek azı bunların yüksek mevkilere gelebiliyordu.

Ülkenin iktisadi durumu bakımından, yetenekleri olan bir insan için tek meslek, sarayda ve orduyu dile getiren kamu hizmetlerinde görev almaktı. Ordu ve onun temsilcisi devlet de üretimin iliğini damarını sömürüyor, onları ellerinde tutan kısır sınıf ve zümreler de kamu hizmetleri adına üreticilere hemen hiçbir şey vermiyordu.

Bu kısır çevreler pek çoktu: Bütün Hindistan için toplam bir milyonu aşan mevcuduyla ordular vardı. Tam bir hiyerarşi hüküm sürüyordu. Soyca prensler 10.000 süvarinin başıydılar; sonra, sırasıyla 5.000, 3.000, 2.500, 1.000, 400, 50 ve 10 süvarinin başları geliyordu. Bu subaylar ya da mansıbdarlar askeri topluyor, onları atlandırıp donatıyorlardı. Bunun için de aldıkları bir ücret vardı. Ekber, sivil hizmetler için görevlilerini onlar arasından seçiyordu. Doğrudan doğruya sivillerden görevli atadığında ise, onlara mansıbdar mevkiini veriyor, yükümlülükleri yüklüyordu.

Ekber, başvezire gereksinme duymadan kendisi bizzat yönetiyordu. Yardımcıları olarak 4 veziri ve sarayının görevlileri, saray kumandanı, mutfaklar amiri vardı; Kurul bunlardan oluşuyordu. Başkalarının görüşünü soruyor, ama kendisi karar veriyordu ve iradesini sınırlayan yazılı hiçbir yasa yoktu. Her gün işleri denetliyor, başvuruları dinliyor, uyuşmazlıkları çözüyordu. Kâtipleri hemen bütün kararları yazıyorlardı. İdare pek karmaşıktı; her işlem bir sicile geçiriliyordu, bunun için de bir kâtip ordusu gerekiyordu; ne var ki, bunlar askeri hiyerarşiye girmiyorlardı. Ürünlerin istatistiğini tutmak için ölçücüler ve yazıcılar vardı; vergiler için hiyerarşiye tâbi bir tahsildarlar ve haznedarlar yığını görüyoruz. Gümrükleri binlerce müfettiş denetleyip envanterini çıkarıyordu; ve binlerce kâtip, günü gününe, vergileri, hükümdarın giderlerini, olayları, gelen yabancıları, adlarını, ülkelerini, ziyaretlerinin konusunu kaydediyorlardı.

Hükümdarın hekimleri, sanatçıları, şairleri vardı. Zenanasında, yani hareminde 5.000 kadın bulunuyordu; her birinin dairesi ve hizmetçisi vardı. Bütün bunlar için de kadın muhafızlar, haremağaları, bir köleler kalabalığı.

İmparator, uyruklarının gücünü alabildiğine tüketiyordu: Nerede bulunuyorsa, Ganj'in suyu da oraya getirilirdi; koşucuları ve postacılar dağların karını, Keşmir'in, Kabil'in, Semerkand'ın yemişlerini ayağına bırakıyorlardı. Her file 4 ila 7 bakıcı ayrılmıştı. İmparator binlerce kılıç oyuncusu, yığınla güreşçi, köpekli av takımına bakanlar, şahbazlar vb. besliyordu. Saraylar, mezarlar, camiler yaptırıyordu; kentler kurduruyordu. Ekber, her eyalete (suba), yönetici olarak bir mansıbdar yolluyordu; her eyalet de ilçelere (sarka) bölünmüştü ve başlarında da biri silahlı birliklerin kumandanı, öteki haznedar olmak üzere, iki mansıbdar bulunuyordu. Kentlerin ve limanların ayrı bir yönetimi vardı: Bu yönetimde yer alan kotual, güvenliği korumak, suçluları cezalandırmak, fiyatları saptamak, ağırlık ve ölçüleri denetlemek, tembelleri çalışmaya zorlamak, imparatorluk emirnamelerinin yürürlüğünü sağlamakla görevliydi. Her imparatorluk görevlisinin yüzlerce kâtibi, meşale ve tahtırevan taşıyıcısı, soylu delikanlıları, müzikçileri, her türden köle hizmetçileri vardı. İmparatorluk görevlileri, imparatorun bütün yetkilerine sahiptiler. Görevlerini kiralıyorlardı ya da ücret diye bir jagir veriliyordu kendilerine, yani bir köy ya da bir köy topluluğu; onlar da kendi mülkiyetlerindeki bir şeymiş gibi yönetiyor bunları ve üzerlerinden de ücretlerini alıyorlardı. Her eyalette, görevli, yerel giderleri yaptıktan sonra, kalanı imparatora yolluyordu. Gümrükler ayrıca kiralanıyordu.

Son olarak, her yanda soylu zemindarlar vardı: Bunlar, gelirden bir ödeme karşılığında geniş toprakları yönetiyor ve orada tüm yetkileri kullanıyorlardı. İmparator, bu toprağı her an alabilirdi onların elinden; ne var ki, uygulamada, toprak ömür boyu ya da mirasçılara geçecek biçimde kendilerine terk ediliyordu.

Böylece her yanda, etkinlikleri üretken olmayan ve alabildiğine tüketen bir insan yığını bulunuyordu. Soylular, görevliler ve zemindarlar, ancak düşlerde görülebilecek bir lüks içindeydiler ve yanlarında da bir asalak sürüsünü besliyorlardı. Toplumdan aldıklarının karşılığında da hiçbir şey vermiyorlardı: Ne yol, köprü, su yolu, depo, sulama kanalı gibi kamu hizmetleri, ne ticaret güvenliği ne de yatırım. Hiçbir şey!

Sermaye birikimi ve yatırımı olanaksızdı. Hiçbir soylu bir şey biriktirmenin cesaretini duymuyordu; çünkü biriktirdiğine

el konulması korkusu vardı. Soyluların ölümünde, hükümdar mirasına el koyuyor ve her aile bir hiçten yola çıkmak zorunda kalıyordu sonunda. Zengin tacirler için de aynı şey yapılıyordu ve tacir dünyasının her üyesi borç vermeye zorlanıyor, ama alınan hiçbir zaman verilmiyordu kendisine; elinde şöyle yüklüce bir para olduğuna inanıldığında da vergi biniyordu tepesine. Zanaatkârlara gelince... Soylular, kendileri için çalışsınlar diye sopayla zorluyorlardı onları ve normal fiyatın ancak yarısını ödüyorlardı ya da hiç ödemiyorlardı. Zanaatkârlar alet ve hammadde satın alabilecek kadar bir para biriktirebiliyorlardı kazandıklarından. Öylesine yoksuldular ki, dokuyacakları ipliği ya da tezgâhı bile ödünç alırlardı bazen. Her türlü sermaye birikimi, zanaatkârlara yasaklanmıştı; soylulara ve tacirlere de.

Sonuç olarak, her türlü ilerleme olanaksızdı.

Devlet görevlilerinin bildikleri tek şey vardı: Köylülerin sırtına toprak vergisi yüklemek, zanaatkârlara vergi salmak, bütün ırmak ve yollardan geçiş parası almak; her türlü satışa, hatta doğumlara bile vergi koymak. Her şey vergiye bağlanmıştı. Kendileri açısından bunları denetlemek güç olduğu için imparatorun koyduğundan dört kez daha fazlaydı salınan vergiler. Tacirler ve zanaatkârlar adaletin kapısını çaldıklarında, pahalı armağanlar karşılığında açılırdı kapılar.

Böylece, ticaret sınırlanmıştı. Güvensizlik, 4 ila 500 kişinin katıldığı kervanlara başvurmayı gerektiriyordu. Uzun mesafeli taşımalar da fiyatları öylesine yükseltiyordu ki, buğdayın ya da başka herhangi bir malın büyük bir kentin ticaret çevresi olan 200 ya da 250 kilometrenin ötesinde yanına yaklaşılmaz oluyordu. Öyle olunca da uzun mesafelere ticaret, yükte hafif pahada ağır nesneler için mümkün olabiliyordu.

Sanayi, tezgâh aşamasındaydı. Zanaatkârlar, ısmarlama üzerine çalışıyorlardı; entipüften araçlarla ve tembel tembel. Ellerinde daha önceden bir şey imal etmek için yeterli hammadde hiçbir zaman olmuyordu; ve öte yandan, beslenmeleri yetersiz olduğundan güçsüzdüler; karınlarını doyurur doyurmaz da çalışmayı bırakıyorlardı.

Ekonomi, küçük üreticilerin yerel bir ortam için çalıştıkları bir tarım ekonomisiydi özellikle.

Ya köylüler? Onların üretimi ve yaşam düzeyi?

Aslında devlet ve ordu denilen asalağın bakımı, köylünün sırtındaydı. Köylü kötü biçimde koşulmuş, öyle olduğu için de

yürürken boğulacakmış gibi olan cılız öküzlerin çektiği, tekerleksiz, ağaçtan sabanla sürüyordu tarlasını. Çoğu kez, tahtadan belle ve çapayla çalışıyordu; çünkü sermayesiz zanaatkârların ürettikleri bir liralık demir, on liralık buğdayın karşılığıydı. Köylünün gübresi pek azdı. Kuzeybatıda sulama kötüydü. Sonra, elindeki toprağa da güvenemiyordu: Çünkü görevli çoğu kez kovuyordu onu tarlasından; ya kendisine daha çok armağan sunacak birine veriyordu ya da alıp kendisi ekip biçiyordu. Böylece köylü, tarımı ilerletmeye, göl göletini bakıp onarmaya yüreklendirilmiyordu. 1614'te, ödediğinden çok daha fazlasını vergi olarak ödüyordu; bazı zaman elde ettiğinin yarısıydı bu. Kötü besleniyordu: Sadece akşamları yiyordu ve yediği de içine az buçuk tereyağla sebze karıştırılmış pirinçli bir şeydi; bütün gün boyunca da midesindeki kıvranışları dindirmek için kurutulmuş birkaç tahıl tanesiydi çiğnediği. Sırtında pamuktan bir gömlek vardı. Bacasız, penceresiz, çerçöpten örtülü topraktan bir evde barınıyordu; eşya diye de birkaç toprak testi, iki çarşaftı kullandığı ve gecenin soğuğuna karşı direnmek için de evin önünde küçük bir tezek ateşi yakıyordu. Kötü bir hasat ölüm demekti. Her yerde, tarlalarda, yollarda cesetler, başıboş dolaşan insanlardı görülen; gözleri çökmüş, dudakları solmuş ve köpüklü, kemikleri derilerini delen, karınları boş bir torba gibi sarkan ve açlıktan uluyan insanlar. Kadınlar çocuklarını satıyorlardı; kendilerini köle diye satışa çıkarıyorlardı. Aileler bütün halinde kendilerini zehirliyorlardı; analar evlatlarını yiyorlardı. Bir ateşin kenarına çömelmiş, kol ve ayak pişirenler görülüyordu.

İnsan eti, pazarda satılır olmuştu özetle.

Ekber'in reformları

Ekber, hem maliyeyi hem de bu durumu düzeltmeye kalktı. İlk yapabileceği şey şuydu: Çiftlik ve *jagir*lerin yerine bir miktar para vermek; kiralama yerine maaş bağlamak, çiftlik kiracısı ya da vasalın yerine devlet görevlisi koymak. Hint'in birçok yerinde yeni bir vergi sistemi uygulamaya başladı. İlke olarak sadece toprak vergisini saklı tutuyordu. Ekim alanı ölçüldü. Darı, buğday, indigo, pamuk ekiminde, her toprak birimi için ortalama ürün miktarı hesaplandı. Çiftçi, yaptığı tarımın çerçevesine göre belli bir miktar ödeyecekti her yıl. Devlet ve çiftçi için bazı

olasılıklar da öngörülüyordu: Bütün ürün üzerinden üçte birini devlet alacaktı; çiftçinin zorunlu giderleri, tohumluğu ve kendini geçindirmesi için gerekli miktar da hesaplandı; geri kalan, köylünün yaşam biçimini düzeltmek ya da kötü bir mevsim için ihtiyat payı olarak ayrıldı. Ne var ki Ekber, iktisadi yaşamın da bağlı olduğu siyasal ve sosyal örgütlenişin temellerinde bir değişiklik yapmayı düşünmedi bile. Yakınmaları dinledi, rüşvetin üzerine yürüdü; ancak, uzak eyaletlerdeki görevliler, gözetiminden yakalarını kurtarabiliyorlardı.

Ekber, toprak vergisindeki reformla yetinmedi.

Köylü din ve mistik edebiyatın dışında düşünülemezdi; cahil köylüler, kendi dillerinde yazılan bu mistik edebiyatı, akşamları heyecanla okuyorlardı. Gerçekten Ekber, Hindulara yaklaşmak, devletini bir tür "ulusallaştırmak" zorunluluğunun farkına vardı. 1562'de bir Hindu prensesiyle, Amber racasının kızıyla evlenmişti. Böylece, Müslümanların olduğu kadar Hinduların da padişahı olma niyetini açığa vurmuş oluyordu. 1563'te, Hinduların yaptıkları hac ziyaretlerine konmuş vergileri kaldırdı; 1564'te, onların dinsel bakımdan aşağılanmalarının işareti olan bir başka vergiye, cizyeye son verdi. Hinduları dinlerini uygulamakta serbest bıraktı; örflerini, Hindu düşünce biçimlerini destekledi ve eski Hint edebiyatı hakkında bilgi edindi. Sanskrit edebiyatını Farsçaya çevirtti; Hindu şiiri dine sıkı sıkıya bağlı olduğundan, edebiyatta gerçek bir rönesans oldu. 1574'ten 1614'e kadar bir Brahman, Tulsi Das, *Ramayana*'yı yeniden yazdı. Kendisi kurtarıcı, eşi Sita da kadınlığın simgesi olan –insan bedenine bürünmüş– Tanrı Rama'nın destanıydı eser. Bu kitaptı Hindu dini, Hıristiyanlığa o denli yaklaşıyordu ki, Rama'nın yerine İsa'nın adını koymak yeterdi ve eserdeki çoğu uzun dua bir Hıristiyanın da dua kitabında pekâlâ yer alabilirdi. Hindular, bu poemi okumakla bir kutsal gölün sularında yıkanmış gibi günahlarından arındıkları inancındaydılar. "Bu poem, Kuzey Hint'teki Hindular için, Kutsal Kitap'ın Britanya'daki sıradan Hıristiyanlara olduğundan çok daha fazla bir anlam taşır."

Hinduizmde bir rönesans oldu.

Bir başka büyük girişimi, din yolunda attığı adımlardı.

Gerçekten Ekber, 1574 yılına değin tam bir Sünni Müslümandı. Sonra, Tanrı'ya inancını ve ibadetini sürdürmekle beraber gitgide

kuşkucu bir hale geldi. Ne var ki, çeşitli inançların yer aldığı bir ülkede rahat değildi. Gerçek neredeydi, bilemiyordu. Bununla beraber, sorunu çözebileceğine inanıyordu. "Hükümdarlık, Tanrı'dan gelen bir ışıktır"; Ekber, kendisinin Tanrı'nın bir yansıması olduğuna içtenlikle inanıyordu. 1575'te bir "ibadet evi" yaptırdı; burada çoğu zaman kendi başkanlığında, Tanrı'yla ilgili sorunlar üstüne uzun tartışmalar yapıyordu; 1578 yılından başlayarak, Hindular ve Hıristiyanlar da kabul edildi bu tartışmalara. 1578'de, Goa'daki Portekizlilerden, misyonerler gönderilmesini istedi. Kendisine üç Cizvit yollandı. Ekber hemen hemen şu sağlam kanıya vardı ki, dünyanın en yetkin dini Hıristiyalıktır. Ne var ki, çok geçmedi, üçübirlik dogması ve çok evlilikten vazgeçmek yükümlülüğü yüzünde Hıristiyan tekelciliğinden tiksindi.

Bir evrensel din eğilimi içine giriyordu gitgide; her dinin en iyi yanları alınacak ve imparatorluğundaki tüm inançlar tek bir inançta birleştirilecekti. 1579 Haziranı sonlarında, Fatehpur Sikri'deki büyük camide vaizin yerine geçti, duasını yaptı ve sonunu "Allahü Ekber" diye bitirdi; tanrısal öze katıldığını ilan etmiş oluyordu böylece. 1579 Eylülü'nde, yanılmazlığı konusunda ferman çıkardı: Kendi dinsel görüşü, ulemayı ve bütün halkı bağlıyordu; karşı koymak, bu dünyadaki malları yitirmek ve öte dünyada da lanetlenmekle sonuçlanacaktı. İmparator, kendine özgü bir bağışlaması olan, bir Tanrı naibiydi. Ekber, panteizme boyanmış, Güneşe tapınmayı, Ateşi kutsamayı, yığınla Hindu, Caini, Parsi törenlerini içine alan bir tektanrıcılık dayatıyordu. 1587'de, nasıl tek bir Tanrı varsa, bir erkeğin de tek bir karısı olması gerektiğini ilan etti. Aslında bütün dinlere izin vermiş oluyordu. 1593'te, imparator bir genel hoşgörü fermanı yayımladı. Böylece, Ekber'in dini bir yeni inanç olmaktan çok, imparatorluğun dinsel düzeniyle ilgiliydi. İmparatorun kendisi de, 1590 ve 1594 yılları arasında Goa'dan yeniden misyonerler getirtti. Portekizlilerden topçu takımı istemiş olması da mümkündür. Ne var ki, Müslümanlara zulmedildi: Muhammed adını taşıyan çocuklar adlarını değiştirmek zorunda kaldılar; bir Hindu kadın bir Müslümanla evlenemeyecekti; şeyhler köle olarak satıldılar; saray halkı ve görevliler, sözde de kalmış olsa, yeni dini kabul ettiler: İmparatorun resmini taşıyor ve "Allahü Ekber" diye selamlıyorlardı birbirlerini. Başka yerlerde, yeni dine katılanlar pek az oldu.

Neye vardı işin sonu?

Şuraya: Bu karma inanç, Ekber'le birlikte kayboldu ve Hint'in bütün halklarını tek bir ulusta birleştirip kaynaştırma yolundaki bu büyük girişimden, sonunda hiçbir şey kalmadı ortada.

Ekber'in imparatorluğu hoşgörüye, Hindularla anlaşmaya, –daha sonra İngilizlerin de uygulayacağı sisteme benzeyen– paylı toprak vergisi sistemine, kamu hizmetlerinin memurlaştırılması gibi modern devlete giden bir eğilime dayanıyordu. Kendisinden sonra gelenler, Cihangir (1605-1627), Şah Cihan (1628-1657), Evrengzib (1659-1707) onun politikasını anlamadılar ve her şeyi bozdular. Cihangir, kendisini içkiye vurmuştu; gençliğinde ciddi bir asker olan Şah Cihan da bir tarihten sonra zevke ve sefaya daldı; Evrengzib, perhizin bitirip tükettiği sofunun biriydi, kötüye gidişi düzeltebilecek yetenekte değildi. Hükümdarlar, uyruklarının her gün yakınmalarını dinleme ve adaleti hemen yerine getirme konusunda Ekber'in koyduğu âdeti terk ettiler. Toprakların gerçek durumu hakkında bir şey bilemez duruma düştüler ve görevlileri daha az yakından denetler oldular. Görevlilerin hizmetine karşılık jagir usulüne, dahası çiftik sistemine döndüler. Ekber'in toprak vergisinde yaptığı reformla koyduğu –bir bakıma çiftçi yararına da olan– kurallardan da vazgeçtiler. Öte yandan, paraya olan gereksinme yüzünden imparator, görevleri de satmaya başladı; ve yöneticilik babadan oğula geçer oldu gitgide ve yöneticiler de eyaletlerinde, kendi küçük krallıklarındaymışçasına hareket etmeye başladılar. Tropikal Hint'te Moğollar gerileme içindeydiler: Lüks, sarhoşluk, uçkuruna düşkünlük başlamıştı; Babür, otuz yıl süren sefer yaşamında, karşısına çıkan ırmakları yüzerek geçiyordu; oysa Evrengzib'in çevresindeki soylular, ince muslinden gömlek giyip bir yerden bir yere tahtırevanla gidiyorlardı. Vergiler de gitgide daha ağır hale geliyordu köylüler için; köylüler, boğazlarından keserken, kötü hasat olasılığı amacıyla bir şey de alıkoyamaz oluyorlardı. Doğaldır ki, sonu felaketle bitiyordu bunun. Hazine, kendi gereksinmesi için onları, ürünlerini daha hasat zamanında, yani düşük fiyatla satmaya zorluyordu. Kentlerde, aslında köylülerin zararına elde edilmiş şaşırtıcı bir ucuzluk başlamıştı. Ezilen ve yoksulluğa düşen köylüler, iş bulmak için köylerini terk ediyorlardı.

Tarımdaki çöküşe sanayideki çöküş eşlik etti. Sık sık gelen açlık, zanaatkârları öldürdü. Coromandel dokumacıları, 1646'da açlıktan öldüler. Racputana, 1647'de hemen hemen boşaldı. Ne var ki, en korkunç açlıklar, 1630 ve 1650 yıllarındaki açlıklar

oldu: 1630 yılında dokumacıların ve kumaşları ağartan işçilerin çoğu Maçilipatam'da öldüler. 1634'te, tarımda durum az buçuk düzeldiği halde ticaret, pamukluların pek yüksek fiyatı yüzünden felç halindeydi: Çocuklara iplik eğirmek öğretilememişti henüz. 1632'de Gucerat'ta, pamukluların niteliği 1629'dakinden aşağıydı; mesleğinin erbabı işçiler öldüğü için yerlerine onlar kadar hünerlisi geçememişti. 1653'te, Dekkan, büyük açlıktan önceki durumunu henüz elde edememişti.

Hint yoksullaşmıştı özetle.

Öte yandan Moğol hanedanı, Hindulardan koptu. Başlarda, Hindu soylular sarayda büyük hizmetlere alınıyorlardı; gitgide uygalanmaz oldu bu. Sofu Evrengzib, Sünniliği, giderek bağnazlığı yüzünden, Hindulara zulmetmeye başladı. Tapınakları, okulları yakılmaya başlandı; üstelik, cizye yeniden kondu. Bütün bunlar, bir Hindu tepkisi başlattı: Önce Maratalar başkaldırdı, onu Sihlerin ayaklanışı izledi.

Maratalar, Goa ile Godaveri arasında yaşayan bir halk. Bu kısa boylu dinç insanlar, hafif süvarilikte büyük hüner gösteriyorlardı. Müslüman hükümdarlar onları kullanıyorlar ve şefleri önemli mevkilere geliyorlardı. İşte o görevlilerden birinin oğlu olan Sicavi Bhonsle (1627-1680) Müslümanlara karşı bu Hindu halkın başkaldırısında öncülük etti. Maratalaın şefleri, kastların sonuncu katmanı olan ve yukarı kastlara hizmetle yükümlü Sudralardan geliyorlardı. Maratalar, kasta önem veriyorlar mıydı? Hareketleri, Hinduları kastların zulmünden kurtarıp onlar bir ulus halinde birleştirme amacını güdüyor muydu? Bu soruların yanıtını bir yana bırakarak söyleyelim: Marataların, Hindu köylüleri arasında büyük saygınlıkları vardı; onlara ulusal kahramanlar ve Müslümanların istilasına karşı Hinduları savunan insanlar olarak bakıyorlar; düşmanın hareketlerinden haberdar edip donatıyorlardı. Evrengzib, onlara karşı tam yirmi altı yıl savaştı; baş edemedi. Bütün Dekkan Hinduları, Maratalardan yana olmuştu.

Hareket, Hindularda ulusal uyanışı başlatmıştı.

Müslümanlara karşı bir başka Hindu tepkisi, kuzeybatıda Sihlerin hareketi oldu. Hareket, Hinduizmin yeni bir yorumundan doğmuştu. Gerçekten İslam, 15. yüzyılla 16. yüzyılın başlarında, Hinduizmin tektanrıcı eski bir eğilimini uyandırmıştı; sonuçta, çoktanrıcılık, putataparlık reddediliyor, rahiplerin egemenliğine son verilmek isteniyor, kasta karşı çıkılıyor, ibadetin dünyadaki görevlerle uzlaşır olduğu savunuluyordu. Bu ideolojinin palazlanmasında Gorakhnath'la Kabir'in büyük rolü oldu.

Bu gelişmeler, Nanak'ın (1469-1539) evrensel din görüşüne yol açar: Kuran'la Şastralardan yola çıkan Nanak, aslında Hinduizmin temet kavramlarını sürdürmekle beraber kastlara karşı çıkar, inananların eşitliğini savunur.

Hint'te bir devrimdir yaptığı gerçekten.

Bu ideoloji, bir yerde Sihlerin örgütlenişinde de rol oynayacaktır. Ne var ki, Cihangir'le, Müslümanların Sihlere karşı zulmü başladı; Evrengzib zamanında daha da azgınlaştı zulüm. Müslümanlara karşı hareketin başına Gobind Rai geçti bu kez. Hindulardan, tam yükseliş içinde yeni bir halk yaratmak istiyordu. Kendine inananlardan bir ordu kurdu. 1695 yılından başlayarak bir Sih Krallığı kurma yolunda Evrengzib'e karşı sonuna değin savaştı. Yenilmişleri uyuşukluktan kurtarıp insan olmanın onurunu kazandırdı onlara ve özgürlük duygusunu aşıladı.

Evrengzib, 4 Mart 1707'de, 89 yaşında ve hükümdarlığının ellinci yılında öldüğünde Hindu ulusu uyanmıştı. İslam dininin ve Moğol devlet örneğinin döllediği, ama asıl önemlisi, sömürülen Hindu emekçilerinin uyarıp harekete geçirdiği Hinduizm, İslamın önüne dikilmeye başlıyordu.

HİNDU DÜNYASI VE AVRUPA

Her şeyden önce, Asya dünyasını Hıristiyanlaştırmak ve Müslümanların elinden ticaret üstünlüğünü çekip almak amacıyla hareket eden Portekizliler, Hindistan'ı fethetmek kaygısına düşmediler; amaçlarına ulaşmak için kıyılarda iyi seçilmiş noktalarda üsler yetiyordu onlara. Böylece, bir liman ve adacıklar zinciri oldu imparatorlukları. Baştan aşağıya kıtaya bağlı Hint hükümdarlıkları, Portekiz donanmaları ile, Avrupa istihkâm ve topçularına karşı güçsüzdü. Bunun sonucu olarak da Hint dünyası bölüşüldü: Kara, Moğollarla Hindulara bırakıldı; denizler de Avrupalılara.

Hint Okyanusu ve Portekiz İmparatorluğu

Vasco da Gama, 1498 yılında Koçin'e vardığında, Hint Okyanusu'nda ticaret alabildiğine örgütlenmişti ve 1715 yılına değin aralarında yer değiştiren Avrupalılar, 15. yüzyıl tacirlerinin yerini almaktan başka bir şey yapmadılar; bunu

gerçekleştirdikten sonra da temelde hissedilir bir değişikliğe gitmeden birbirlerine devrettiler nöbeti. Deniz ticareti, Arap ve İranlı olmak üzere Müslümanların elindeydi; gemilerin çoğu onlarındı ve kara ticaretinin hatırı sayılır bölümüne de onlar egemendi. Onları, Gucerat Parsileri ile Coromandel Şettileri, sonra da Çinliler ve Japonlar izliyordu. Ticaret iki aşamada yapılıyordu: Üstünde en önemli liman olarak Kaliküt'ün bulunduğu Malabar Hint kıyıları ile Malakka. Malakka kenti ve sultanlığı bir Müslüman eseriydi ve Hint Okyanusu ile Çin denizleri arasındaki tüm ticaretin de deposu durumundaydı. Araplar, İranlılar, Parsiler ve Şettiler, Çinliler ve Japonlarla orada gelip buluşuyorlardı; Çinliler ve Japonlarsa, Malakka Boğazı'nı geçmezlerdi pek. Herkes değiş tokuşunu orada yapardı. Uzakdoğu'nun ürünleri daha sonra Kaliküt'te ve komşu limanlarda toplanmaya başladı; ve bütün bunlar, Kızıl Deniz ve İran Körfezi yoluyla Akdeniz İslam dünyasına ve Avrupa'ya dağılıyordu ve oralardan da başka şeyler alıp getiriliyordu.

Bir limanda yerleşmek için tacirler, ülkenin yetkilileriyle anlaşmak zorundaydılar. Yönetimden izin alınca da belli ulusun insanları, başlarında kendi uluslarından bir yönetici, kendi örf ve kanunlarına göre yönetiliyorlardı. Kurdukları tezgâh bir ayrıcalıktan da yararlanıyordu. Tacirler, kendilerini daha da güvence altına almak için tezgâhtan kaleye geçiyorlardı. Ne var ki, Hint'te ve Malakka Yarımadası'nda Müslüman tacirler tezgâh kurmakla yetindiler; daha az uygar olan Doğu Afrika kıyılarında ise kaleler kurmuşlardı. Çeşitli nedenlerden dolayı limanlarda fazla kalınmıyordu; ticaretin takvimini de Musonlar düzenliyordu. Müslüman tacirlerle, Parsiler, Şettiler ve Çinliler, deneyimliydiler: Alışverişin kanunlarını biliyorlardı, anlaşmalar ve tekeller uyguluyorlar, sigortaya başvuruyorlardı. Bunalım ve iflaslar olağandı, krediden yararlanıyorlardı; faiz de sigortalanıyordu. Kıyılarda, deniz yoluyla taşımayı kolaylaştırmak amacıyla, büyük pazarlar kurulmuştu.

Portekizliler geldiğinde, Hint Okyanusu'nda ticaretin durumu buydu.

Portekizliler, bu temel koşullarda hemen hiçbir değişiklik yapmadılar. Sadece ticaretin bazı dallarını kendi tekellerine aldılar; öteki dalları ise, Müslüman tacirleri kovmayıp sömürebilmek için çekidüzene soktular. Topçuluktaki üstünlükleri sayesinde, Müslüman gemilerini ele geçirip içindekileri açıkça

kesip doğrayarak, çevreye dehşet saldılar. Kurallar koydular: Portekiz gemilerinin dışındakilere, Hint'le Afrika'nın doğu kıyıları ya da Çin'le Japonya arasında ticaret yasaklanmıştı; yasağa uymayan yok edilecekti. Portekizliler ayrıca deniz üslerini ele geçirdiler: Malabar kıyılarında, 1510'da, Koçin'le –imparatorluklarına merkez yaptıkları– Goa'yı aldılar; 1511'de de Afonso de Albequerque, Malakka'yı aldı. Sonra da büyük ticaret bölgelerinin mahreçleri olan "kilit" noktalara sıra geldi: Afonso de Albequerque, 1515'te İran Körfezi'nde Hürmüz'e el koydu, onu başkaları izledi. Gerçi Aden'i sonuna değin ellerinde tutamadılar; ancak, Babü'l-Mendep Boğazı'nın çıkışındaki deniz yollarını yine de denetim altında tuttular. Sömürecekleri bir ticaret gördükleri her yana küçük kaleler serpiştirdiler. Afrika'nın doğu kıyılarında Arapların yerine geçtiler; Molük Adaları'nda, Baharat adalarında da aynı şeyi yaptılar. Son olarak, Ganj ağzında, Çin'de Makao'da ve Japonya'da ticaret tezgâhları kurmakla yetindiler. Portekizlilerin vasalları oldu: Kimi para olarak yıllık bir vergi ödüyordu kimi de mal olarak ödemesini yapıyordu. Ayrıca, çeşitli yasaklar dayattılar vasallarına: Savaş gemileri olmayacaktı, Portekizlilerin hasmı gemiler limanlara giremeyecekti, Portekizliler de gümrükten bağışık tutulacaklardı; 1534 tarihli bir antlaşma ile Gucerat'ın elinden gemi yapımı hakkı alındı. Ne var ki, Portekizliler bu seryörlük ve ticaret egemenliğiyle yetindiler; öteki vasalları olan racalarla sultanları, uyruklarını yönetmekte serbest bıraktılar. Sadece, kendilerinin olan yerlerde, örneğin Goa'da, Koçin'de, Malakka'da tek başlarına hareket ettiler. Goa'da bir kral naibi, yüksek mahkeme ve piskoposluk vardı; başka yerlerde kaptan yöneticiler. Toplum, köleciydi oralarda ve Brezilya'dakine benziyordu. Böylece, Portekiz İmparatorluğu, Ümit Burnu ile İran Körfezi arasında 7 ila 8.000 kilometre ve Afrika kıyılarında Molük Adaları'na kadar da 11.000 kilometrelik bir alan üzerinde yayıldı.

Kara imparatorlukları da bu duruma göre kendilerini ayarladılar.

Portekiz geleneğine göre imparatorluk, tacın geniş bir ticaret işletmesiydi. Kral, krallığının en büyük taciriydi ve baharat, boyama maddeleri ve ilaçlar üzerinde tekel kurmuştu; lastik, koku ve değerli taşlar ticareti serbestti. Kral, Lizbon'da, rıhtım üzerinde, kendi sarayının yanında hem yönetim hem de depo olarak kullanılacak bir merkez, Casa da İndia'yı kurdu.

Hint'ten getirilen bütün ürünleri orası satıyordu; fiyatları istediği gibi saptıyordu. 1494 yılında Anvers'te açılan bir şube, Portekiz ile Kuzey Avupa ve Orta Avrupa arasında aracılık yapmaya başladı. Buna karşılık, Casa da İndia, Anvers'te, Hint Okyanusu'ndaki donanmaların gereksinmesi için top, silah, bakır, yelken, kumaş ve hırdavat satın alıyordu.

Hint Okyanusu'na giden kafilede kralın kendi gemileri vardı. Ancak, ticaretini etkin kılabilme için yeterli sermayeye sahip olmadığından, Hint Okyanusu'yla ticaret yapmaları için İtalyan ve Alman tacirlerine de izin verdi; Portekiz armatörleri, amiral ve kaptanlarına, daha doğrusu herkese bu hak tanındı. Bütün bu kişiler, satışın %25'ini krala ödüyorlardı.

Kazançlar korkunçtu.

Büyük güçlük, Hint'te baharat alımındaydı. Hinduların, Avrupa mallarına rağbetleri pek azdı; hükümdarlar ve senyörlerin istedikleri altın, Hindularınki de –günlük ticaretleri için– gümüş ve bakır paraydı. Hindistan, değerli maden üretmiyordu; ancak, Avrupa'yı, Kuzey Avrupa'yı, Osmanlı İmparatorluğu'nu ve İran'ı içine alan o dev para ekonomisi bölgesinin bir parçasıydı. Hint, altın ve gümüş olarak, işte bu bütünün paralarını çekmeye başladı. 16. yüzyılın ilk otuzlu döneminde, Avrupa'nın Doğu'ya doğru, her yıl 1750 kilo altın ya da 20.500 kilo gümüş gönderdiği tahmin ediliyor. Anadolu'ya ya da Mısır'a para ve değerli madenlerin büyük bir bölümü de Hint'e geçip dağılıyordu. Portekizliler de Hint ticareti için değerli maden yokluğu pek çekmiyorlardı; bunun için başta Afrika ile Gine altını kullanıyorlardı. 1519'da Portekiz kralının adı, Venedik'te "altın kralı"ydı. Ne var ki, bu altınların bir bölümü, Anvers'ten gümüş, bakır, buğday, top, Sicilya'dan buğday, Milano'dan silah, Portekizlilerin Mağrib'teki istihkâmlarının desteklenmesi amacıyla Endülüs'ten çeşitli nesnelerin alımında kullanılıyordu.

Daha fazla da yoktu.

Böyle olduğu için de Portekiz hükümeti, Ümit Burnu yoluyla Hint'e pek az değerli maden gönderilmesine karar verdi. Onun yerine öteki madenlere ağırlık verildi. Ayrıca Portekiz, 16. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak Hint'le ticaretinde, bir ölçüde poliçe ve bonoya da yer verdi. Böylece, Portekiz ekonomisinden değerli maden sağılması önlenmiş oldu. Portekizliler başka yerlerden de Hint'e altın akıttılar: Müslümanların elinden

aldıkları Doğu Afrika altınını, ta Japonya'ya değin Uzakdoğu altınını.

Bununla Hindu ekonomisi de bir ölçüde yenileniyordu.

Portekiz İmparatorluğu, 1545-1552 yılları arasında –dünya çapında olduğu sanılan– bir *iktisadi bunalım*la sarsıldı. Bu bunalımın belirtileri her yanda görülüyordu: Anvers'te, Londra'da, Lizbon'da, Brezilya'da, Hürmüz'de, Malakka'da, Makao'da. Anvers'e giden Portekiz gemilerinin sayısı azaldı; Hürmüz ve Malakka gümrüklerinin geliri düştü. Bunun bir nedeni, Güney Amerika'da Potosi'den gelen İspanyol gümüşü dolayısıyla altının uğradığı bunalımsa, bir başka nedeni, İslamın Portekizlilere karşı başlattığı tepkiydi: Osmanlıların 1546'da giriştikleri yeni saldırı her şeye karşın Portekiz'e pahalıya mal oluyordu; Mağriblilerin saldırısının sonuçlarını ise daha önce gördük.

Bütün bunlar, Portekiz İmparatorluğu'nun iktisadi yapısında büyük değişikliklere yol açtı.

Öte yandan, Fransız ve İngiliz rekabeti de artmaya başlamıştı. Ekber, Moğol İmparatorluğu'na kararlılık getirdikten sonra, Çin'e ve İran'a doğru, baharatın kara yolundan gönderilmesini desteklemişti; Malabar karabiberinin büyük bir bölümü de Orta Asya'ya doğru çevrilmişti. Bütün bu nedenlerle, baharat Portekizlilere pahalıya gelir olmuştu. 1595 yılından sonra ve Hollandalıların gelişiyle, Portekiz İmparatorluğu'ndaki çöküş tartışılmaz hale geldi.

Hint Okyanusu ve Hollandalılar

17. yüzyılda Hollandalılar, Hint Okyanusu'nda yükselen bir güç olarak Portekizlilerin yerine geçtiler. 1594'te II. Felipe, Lizbon Limanı'nı Hollandalılara ve İngilizlere kapamıştı. Karar pek iyi uygulanmadı gerçi; ancak, zaman zaman bu iki ulusun gemileri tutuklandı, mallarına da el kondu. Özellikle Hollanda ekonomisini sarsacak tam bir kesintinin gerçekleşmesi korkusu, İngilizlerle Hollandalıları, Hint Okyanusu'yla doğrudan ilişkilerde birleşmeye götürdü. Gerekli bilgileri, Goa'da beş yıl kaldıktan sonra 1592'de Hollanda'ya dönen Van Linshoten getirmişti; bir de Lizbon'da gizli bir görevde kalmış Cornelis van Houtman. 23 Haziran 1596'da, dört Hollanda gemisi, Cava'nın kuzeyinde, bir Müslüman sultanlığı olan Banten'e varıyordu.

Koşullar da elverişliydi Hollandalılar için: Portekizlilerin elinde kala kala birkaç kale kalmıştı ve Müslüman sultanlıklarla da sürekli savaş halindeydiler; bu sultanlıklar ise aynı zamanda baharat taciriydiler ve başka tacirleri de kabul edebilecek durumdaydılar. Öte yandan, Hollandalıların ilerleyişine köstek olabilecek kadar büyük yerli imparatorluklar yoktu. Cava, Sumatra ve Borneo çevresindeki bir yığın boğaza egemen olmaya çabalayan sultanlıklar kalmıştı yalnız. Bütün bu sultanlıklar, birbirlerine karşı olsun, Portekizlilere karşı olsun –aralıksız yürüttükleri– savaşlardan bitkin düşmüşlerdi.

Hollandalılar, 1598 yılından başlayarak, Banda adalarında, çevredeki birçok yerde ticaret tezgâhları kurdular. Zırhlı başlıklar, zırhlar, cam eşya, kadife, Nürnberg'in tahta oyuncaklarını getiriyorlardı; pek rağbetteydi bütün bunlar. Oralardan da karabiber, karanfil ve ceviz götürüyorlardı Avrupa'ya. Ne var ki, Hollanda kumpanyaları rekabet halindeydiler birbirleriyle. Baharat fiyatları adalarda yükselip duruyordu; Amsterdam'da pazar, doymuşluk noktasına varma tehlikesi karşısındaydı. Bütün bunların sonucu olarak, 1602'de, Hollanda Doğu Hint Kumpanyası kuruldu.

Ne var ki Hollandalılar, Portekizlilerle uyuşmazlığa düştüler aynı zamanda. 1605'te Hollanda Kumpanyası, bazı kaleleri ele geçirdi; bir baharat ülkesiyle yaptıkları antlaşmayı da yenilediler. İşte bu vesileyledir ki, Hugo Grotius (1583-1645) ünlü kitabı *De Jure Praedae*'yi (Ganimet Hukuku Üstüne) yazdı: *Mare Liberum*'u (Serbest Deniz) bundan çıkarıp 1609'da yayımlayacaktır. Ona göre, denizlerin özgürlüğü, serbest ticaret, insanın doğal ve zamanaşımına uğramaz haklarındandı, giderek uluslaın kanunları arasındaydı; böyle olduğu için de Portekizlilerin, baharat adalarıyla ticaretten Hollandalıları uzaklaştırmak istemelerinin hiçbir dayanağı yoktu. Bu kitap, modern uluslararası hukukun temel eserlerinden biri olmuştur; bu hukukun, bir bölümüyle, Avrupalıların denizaşırı halklarla temâsından doğmuş olduğunu da belirtelim.

İngiliz Doğu Hint Kumpanyası ise 1600'de kurulmuştu ve Hollanda Kumpanyası'nın sermayesinin sekizde biri kadar bir sermayesi vardı; öyle olduğu için de İngilizler her yerde Hollandalıların arkasından gittiler. Hollandalılar Avrupa ticaretini kabul ettirdiklerinde, İngilizler onların hemen yakınına yerleşiyorlardı. Her iki kumpanyanın adamları el eleydiler.

Hükümetler 1613'te, 1615 ve 1619'da görüşmeler yaptılar. Hollandalılar tekel kurmak istiyorlardı; İngilizler protesto ettiler: Ne oluyordu *mare liberum* ilkesi? Hollandalıların yanıtı şu oldu: Ticaret, antlaşmalardan ve sözleşmelerden önce serbesttir, sonra değil; çünkü antlaşma ve sözleşmelere saygı da uluslararası hukukun ilkelerindendir. Öyle diyorlardı: Amboina'yla, Ternate'yle, Bantam'la sözleşmeleri önce biz yaptık. Böylece, yerlilerin size baharat vererek bu antlaşmalara aykırı davranma hakları yoktur ve sizlerin de onları böylesi aykırılıklara itme hakkınız olmaz. Öte yandan, yığınla giderimiz oldu, bir temel attık; bundan yararlanmamamız ahlaka da sığmaz.

Her iki kumpanyanın bir kartel oluşturmasına kalkıldı. Ne var ki, Hollanda sömürgecileri bunu kabul etmediler; 1619 ve 1623'te İngiliz donanmasını batırdılar ve sekiz İngilizi de Amboina'daki Hollanda kalesini, Japon ücretli askerlerin yardımıyla Hollandalılardan almayı istemekle suçlayıp ölüme mahkûm ettiler.

"Amboina Kırımı" diye adlandırılır bu.

Hollanda İmparatorluğu, genel yönetici Coen'in görüşlerine göre gelişti. Coen, imparatorluğun gönencini Avrupa-Asya ticareti üzerine kurmak yerine, bir Asya ticareti kurmayı öneriyordu; Avrupa-Asya ticareti, bu Asya ticaretinin bir dalı olacaktı. Karşı çıkanlar olduysa da bu plan uygulandı. Hollandalılar, 1617'de Cakarta Limanı'nı ele geçirdiler; orada küçük bir kale ve bir Hollanda kenti meydana getirdiler ve hepsini –Hollanda'nın eski adı olan– Batavia diye adlandırdılar. Arkasından, çevredeki adaları ele geçirdiler: Banda, Amboina ve Molük onların oldu. Sonra, çoğu Portekizlilerden alınan başka yerlere sıra geldi: 1636'da Seylan'da Kolombo'yu, Malabar kıyılarında Negapatam'ı (1642), Malakka'yı (1641), Koçin'i (1662) aldılar. 1652'de Afrika'nın güneyine yerleştiler. Kurdukları bu imparatorluğun dışında, İran'da Büyük Sofi'den, Hint'te Büyük Moğol'dan, Çin imparatorundan, Japon Şogun'undan, ülkelerinde tacir olarak yerleşme iznini kopardılar; İsfahan'dan Nagazaki'ye değin yüzlerce ticaret tezgâhı zincirlendi birbirine. İşler daha da gelişti ve kumpanya ta Filipinler'in güneyine değin bütün Endonezya'nın ve Hint'in de bir bölümünün senyörü olup çıktı.

Hollandalılar, Batavia'da –ırkçı olmayan– Hıristiyan bir toplum yarattılar. Kendilerine bağımlı olmayan bütün Asyalılara,

özellikle tacirlere karşı pek hoşgörülü ve nazik davrandılar. Çinliler bir tür ayrıcalıklıydılar. Onların dışında kalanlara ise, olanca vahşice davrandılar: Adalardaki halkı kırıp geçirdiler; kalanları borçlandırıp köle haline getirdiler. Hollanda rahipleri, Asya halklarına Calvin'ciliği kabul ettirmekte pek çaba göstermediler; yerlilerse, tersine, kendilerini yenenlere tepki olsun diye İslamlığı kabul ettiler. Hindu uygarlığından olan Endonezya, 15. yüzyıl başlarından beri İslamlaşma sürecine girmişti. Bununla beraber, adaların içleri Hindu dininden olmayı sürdürdü; bazı yerlerde Hinduizmin de dışında pagancılık ve animizm yaşadı.

Bu Müslümanlar, Avrupalılara karşı savaşa giriştiler.

Endonezya'daki Müslümanlık da İslamın bir Hindu yorumuydu.

Asya ticareti ve Avrupa

Avrupalıların Asya ticareti üzerindeki etkisi, özellikle Hindu ekonomisine yaptıkları değerli maden ve para şırıngası yoluyla derin olmuştur. Bu şırınga, bütün bir 16. yüzyıl boyunca arttı durdu. Büyük bir bölümü bunun Hint'e gidiyordu. Avrupalılar birkaç ticaret akımının yerini değiştirdiler; daha önce bulunmayan birkaç başka akım da yarattılar: Hollandalıların Hint'ten Sonda Adaları'na doğru başlattıkları ticaret, bu sonuncuya bir örnektir. 17. yüzyıl boyunca, öyle görünüyor ki, Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar daha önce Portekizlilerin ellerinde tuttukları ticareti, bütününe bir artış getirmeden, aralarında paylaştılar. Belki 1660 yılından sonra arttı bu: Çünkü Bengal, Avrupa'ya ipek yollamaya başladı ve Avrupa'da musline rağbet başladı; ayrıca, güherçile istemi, XIV. Louis'nin savaşlarından dolayı daha da fazlalaştı. Öyle de olsa, 1701 yılında İngiliz Doğu Hint Kumpanyası'nın Asya'da sadece 14 gemisi vardı. Bu gemiler, 75.000 sterlin tutarında İngiliz malı, 438.000 sterlin tutarında da yabancı malı taşıyorlardı:

Hiç de fazla değildi bu.

Hint'ten Hint'e ticaret, kumpanyalar için, Asya'dan Avrupa'ya ticaretten çok daha kazanç sağlayıcı oldu. Bunun bir örneği de Hollanda Doğu Hint Kumpanyası'dır. Hollandalılar, İran'dan Japonya'ya değin arayıp durdukları bütün malları Batavia'da topluyorlardı; hesaplar da orada merkezileştirilmiş-

ti. 1630 yılından sonra Hollandalılar, Portekizlilerle İngilizleri silah zoruyla saf dışı edince, Hint'ten Hint'e ticaret pek ciddi kazançlar bırakmaya başladı. 1613 ile 1654 yılları arasında ticaretten 101 milyon lira kazanmışlardı; bunun 76 milyonu giderdi, 25 milyonu ise kazanç. Bu 25 milyondan sadece 9.700.000 lira Avrupa'ya gönderildi; geri kalanı, Asya içi ticarette kullanılmak üzere yerinde kaldı.

Böylece, metropolün baharat ticaretinden elde ettiği kazanç, orta halli olmuştur. Çoğu kez tekrarlananın tersine, 17. yüzyılda Nederland'ın zenginliği, Asya ile olan ticaretinden gelmiyordu; onların Avrupa'da ve Amerika'daki deniz taşımacılığından doğmuştur bu zenginlik. Bunu kuşkusuz, 16. yüzyılın ilk yarısındaki Portekizlileri bir yana bırakmak koşuluyla, bütün öteki Avrupa ülkeleri için de söyleyebiliriz. Avrupa'nın Asya'yla ticareti, Avrupa ekonomisinde az önem taşıdı; ve Avrupalı ülkelerin kendi içlerinde olsun, kendi aralarında olsun, ağırlıkta bir ürün olarak sadece buğday ticaretinin yol açtığından çok daha az bir hareketlilik getirdi paraya. Avrupalıları zenginleştiren, önce "Avrupa'daki Avrupa" ticareti oldu; onu Avrupa'nın Amerika ile olan ticareti izledi.

"Hint'ten Hint'e" Avrupa ticaretinin, özellikle Asyalılara yaradığını söyleyebiliriz.

Dışarıdan gelip ticarete ve sanayiye sokulan değerli madenin ve paranın, zanaatkâr ve tarımcı olarak Hindunun yazgısını ne ölçüde değiştirdiğini bulup göstermek güç gerçi. Ancak Hindu, Malezyalı, İranlı büyük tacirlerin, Avrupalılar arasındaki büyük rekabetten yararlandıkları, fiyatları alabildiğine artırıp zenginleştikleri de bir gerçek. Banker ve tacir olarak bu insanlar, Hindu hükümdarlar ve eyalet yöneticileri, gümrüklerden vergi alırken ve bazen bir ürüne bazen de ötekine tekel koyarken, Avrupalıların çabalarından büyük yararlar sağlıyorlardı.

Hindu dünyası ve Hıristiyanlaştırma

Portekizliler, Hıristiyanlaştırmak için geldiklerinde, Hindistan Hıristiyan değildi. Daha önce Suriyeli rahiplerin Hıristiyanlaştırdıkları 150.000 dolayında Nasturi vardı. Bunlar Malabar kıyılarında ve Coromandel'de dağınık haldeydiler. Babil'deki Nasturi patriği, onlara piskoposlar yolluyordu. O uçsuz bucaksız Hindu denizinde kaybolup gitmemek için onlar

da kast oluşturmuşlardı ve hiçbir yayılma gücü de göstermemişlerdi.

Papa VI. Alexander ile II. Julius, 1493 ve 1506'da yayınladıkları bildirilerle, dünyayı ikiye ayırıp Hint Okyanusu ile Çin denizleri üzerindeki egemenliği Portekizlilere bırakınca, piskoposluklar kurma, giderek Hıristiyanlaştırma tekeli onların oldu. Goa da işin yönetimini ele aldı. Portekizliler büyük çaba harcadılar. Aslında her ulustan misyonerlerin gelmesine göz yumuyorlardı ve destekliyorlardı onları. Goa'da ve yöresinde 300.000 kadar Hıristiyan Hindu vardı. Asıl yerli kitleye oranla sayıları hep az oldu böyle. Üstelik sadece Portekizlilerin ellerindeki topraklarda yaşıyorlardı ve Hıristiyan olarak düzeyleri de ortadan aşağıydı.

Nedenleri vardı bunun: Portekizliler, İncil'deki, "Onları içeriye girmeye zorla" sözünü kötü yorumlayıp Hıristiyanlaştırmada zora başvuruyorlardı. Sonra, kimi rahiplerin uyguladığı kitle halinde Hıristiyanlaştırma, biçimde kalıp özde Hıristiyanlıktan habersiz bir yığın ortaya çıkarıyordu. Bunların fırsatı bulduklarında paganlığa ya da İslama dönmelerine şaşmamak gerek. Ayrıca Portekizliler, Portekizli erkeklerin Hindu kadınlarla evlenmelerini destekliyorlardı. Böylece, aşağı kasttan yığınla kadın, Hıristiyan olup Portekizli erkeklerle evlendiler. Ne var ki Hıristiyanlık, kast insanları yanında yüksekte bir şey olarak görülüyordu. Son olarak, Portekizliler, Hıristiyanlaştırmayı Portekizlileştirmekten ayırmıyorlardı; Hıristiyan olmak, dilinden kılığına değin her şeyiyle Avrupalı olmak demekti.

Bu da korkutuyordu insanları.

Bu başarısızlığa bakıp Portekiz Kralı III. Joao, 1540'ta, İgnacio de Loyola'dan Cizvitler istedi; Franciscus Xaverius'un, 1542 yılında Goa'ya gelişi bu nedenledir. Girişim, Cizvitlerin eline geçmiş bulunuyordu. İlkelerde, yani zor kullanmada ve kitle halinde Hıristiyanlaştırmada hiçbir değişiklik olmasa da Franciscus Xaverius, Hıristiyanlığı yaymada büyük rol oynadı. Onu Valignani'nin, daha da önemlisi Roberto de Nobili'nin çabaları izledi.

Varılan sonuç, 100 milyon Hinduya karşılık birkaç yüz bin Hıristiyandı.

Aslında bir başarısızlıktı bu.

Böylece İslam, onu daha da geriden izleyerek Avrupa, Hindu dünyasını değiştirememişti.

BÖLÜM IV

AVRUPA VE ESKİ DÜNYA (3): UZAKDOĞU VE AVRUPA

16. ve 17. yüzyıllarda Uzakdoğu'da, Avrupa ile ilişkileri bakımından iki toplumdaki gelişmeler dikkat çekici: Bunlar da Çin ve Japon toplumları. Çin bir içe kapanışı yaşayacaktır bu yüzyıllarda; Japonya ise yeni sınıfların doğuşu, giderek sınıflar dengesinin değişmesiyle beraber içinden 19. yüzyıl Japonyası'nın doğacağı tohumların ekilişini.

Önce, her iki toplumun temellerine eğilelim.

ÇİN VE JAPONYA

16. ve 17. yüzyıllar Çin'de Ming Hanedanı'nın saltanatına ve 1644'te de onun yerine Mançu Barbarları'nın, Çing'lerin geçişine tanık olundu. Çin bu dönemde, bir köşede, kendi üzerine kapanmış bir halde yaşadı. 1368'de, Moğollardan Yuan Hanedanı'nı kovup onun yerine Ming'leri geçiren başkaldırı, Çin'de Barbarlara karşı ulusal bir tepkiye yol açmıştı. Millici hareket yavaş yavaş yemişlerini vermişti: Çinliler geçmişlerine, geleneklerine dönmek istiyorlardı; dış dünyaya karşı güvensizlik ve kuşku içindeydiler. Bu eğilim, saray ve harem yaşamının çekiciliğine yakalanmış hükümdarların zayıflığıyla da birleşince, Çin gücünde geri çekiliş başladı. 1431'de, Arabistan kıyılarına ve Hürmüz Boğazı'na son Çin seferi yapıldı; Çinliler Cava, Sumatra, Seylan, Malabar hükümdarlarından son kez vergi istediler. 1432, 1449, 1452 tarihli fermanlar, Çin sularından çıkmayı yasaklar. 1459'da Çin yelkenlileri son kez görünür Koçin'de: 1453 yılından başlayarak Çinliler Moğolların işlerine karışmaz olurlar. O tarihten sonra da bir duvar örerler çevrelerine ve kendi kendilerine seyretmeye başlarlar.

O yüzyıllarda Çin'de dikkatimizi ilk çeken, aile oluyor.

Çin ailesi ve sosyal yapı

Çin'de sosyal yapının temeli, baba merkezli bir ailenin oluşudur. Söz konusu olan da aynı atadan geldiğine inanan-

ların ve aynı adı taşıyanların oluşturdukları büyük ailelerdir. Bu aileler, aynı çatı altında yaşayan 30 ila 40 kişiyi içeriyordu çoğu kez: Ailenin başı, kardeşleri, yeğenleri, amca, dayı, hala ya da teyze çocukları, eşi, hısımlarının eşleri, onların çocukları, nikâhsız karıları, dinsel ayine katılan ve öyle olduğu için de aileden sayılan hizmetçiler ve köleler. Daha kalabalık aileler de vardı; yüzlerce insandan oluşan, bazı zaman 1500, 1800, hatta daha fazla insanı içine alan aileler. Bunların hepsi de aynı yerde ya da aynı ilçede otururlardı. Bu aileler, "filan atanın tapınağı" diye genel bir ad taşırlardı. Böylece, bu insanlar kan ve hısımlık yoluyla belli bir ataya bağlanan ve kendini atalar kültüne adamış kişilerdi. Aile, baba sevgisi üzerine kuruluydu; aynı zamanda toplumun belirgin özelliklerinden biri de bu olmuştu.

Çinlilerin –o pek bulanık– inançlarına göre, insanın birçok ruhu vardı. Bunlardan ikisi bizi özellikle ilgilendiriyor. Bir, "yüce ruh", cehennemden geçiyor ve belli bir insanın bedeninde ortaya çıkabiliyordu; ölülerin dirilmesi pek doğaldı. Ancak, bir de "aşağı ruh"vardı ki, cesetle beraber yeryüzünde kalıyordu: Bu ruh, cesetten ayrılabiliyor, görünmez biçimde havaya karışıyor, eve ya da dolaylarına sinebiliyordu; böylece, ne ki olup bitiyor, görebiliyor, evlatlarının yapıp ettiklerini izleyebiliyordu. Bu ruh, yaşayanların varlığına katılıyordu. Mutlu bir biçimde yaşayabilmesi için de onların sevgisine ve saygısına, onların sungusuna gereksinmesi vardı. Evlatlarını alabildiğine aydınlatıyor ve yardım ediyordu onlara. Ancak, hastalıklar ve felaketlerle belini de bükebilirdi onların. Gerçekten bu ruh, yaşayanlardan daha güçlüydü; çünkü bedensel bağlardan sıyrılmıştı ve adını aileye vermiş olan ataya herkesten daha yakındı. Oysa yaşam kutsal bir ilkedir; insanlara gökten verilmiş ve atalar da evlatlarına geçirmişlerdir onu. Atalar kökenlerine ne denli yakınsalar, bu ilkeyle de o denli doludurlar; ne denli eskiyseler, o denli de güçlü, bilge ve yetkindirler. Atalara öykünmek, onlara saygı duymak, onlarla uzlaşma içinde olmak, akla uygundur bu bakımdan.

Böylece, atalar kültü temel külttü. Evin asıl odası, onur ve kabul salonu olan "t'ang"dı; bir tapınaktı bu. "T'ang"ın sonunda bir yerde, bir sekinin üzerinde, birkaç Tanrı heykelciğiyle beraber, içinde ataların ruhlarının bulunduğu tabletler vardı. Sabah akşam ailenin başı buhur sunardı onlara. Evden çıktığında onlara haber verir ve nedenini açıklardı; döndüğünde de

olan biteni söylerdi. Böylece, ailedeki gelişmeler hakkında onları bilgilendirirdi. Onlara sungular sunar, kokular sürer, çay ve şarap ikram eder, balmumundan, ipek ve gümüşten armağanlar verirdi. Başlıca ayin, belli zamanlar kutlanan kudas ayiniydi. Peykenin üzerinde, solda, kurban edilmiş domuz ya da koyunun karaciğerini kızartmak için fırınlar bulunurdu; sağda da şarap ve kutsal vazolar. Sekinin altında, bütün ailenin üyeleri, kuşaklara, göreve göre, eski kuşaktan olanlar da en başta olmak üzere toplanıyorlardı. Ailenin başı, hayvanı kurban ediyor ve kızartılmış karaciğerinden bütün ev halkına dağıtıyordu. Ataların ruhları da kendilerine sunulan bu yemeğe katılıyorlardı. Canlılar ve ölüler bu aile yemeğinden bir arada yiyorlar ve beraberlikleri daha da sıkılaşıyordu.

Çinlilerin bütün yaşamı bir ayindi: Aile tanrılarına ve yarının tanrısı olacak aile babasına bir saygının ayini.

Çeşitli sonuçlar doğuyordu bundan.

İlk sonuç, babanın mutlak otoritesiydi. Aile babası, en yaşlı büyük oğuldu; öldüğünde de büyük oğul kuralına göre, evlatları içinde en büyük olanı yerine geçecekti. Ailenin tanrıları olan atalardan doğrudan doğruya gelen, ataların ruhlarıyla ilişkileri sağlamakla yükümlü olarak aileye rahiplik eden, üstelik geleceğin tanrısı olan aile babası, aynı atalar kültüne katılan herkes üzerinde mutlak bir otorite uyguluyordu. Yalnızca atalar önünde sorumluydu; ancak, kendisine bir Yaşlılar Kurulu yardım ediyordu ve kendisi karara varmadan önce onların oyunu alıyordu. Daha yaşlı beş ya da altı kişiden oluşan aile mahkemesine başkanlık ediyordu: Kırbaçlatıyor, sürgüne gönderiyor, aileden çıkarıp atıyor, ölüme mahkûm ediyordu. Yeni doğmuş bir çocuğun yetiştirilmesini reddedip onu boğdurabilirdi; gereksinme halinde çocuklarını satabilirdi.

Tek başına söz sahibiydi özetle.

Her şey baba sevgisi üzerine kuruluydu. Bu sevginin yirmi dört büyük örneğinden biri, hasta yatan babasının canı balık istediği için kışın ortasında, delecek yerde, ırmağın buzunu eritsin diye sırtüstü buzun üstüne yatan oğulun hareketiydi; bir bambulukta ağlayıp babası yesin diye gözyaşlarından bambu filizi yeşerten oğul da örnek davranışta bulunmuş oluyordu; genç oğluyla yaşlı babasının ikisine birden bakamayacağını anlayıp oğlunu babasına kurban etmek gerektiğine hükmeden ve bu amaçla da oğlunu gömmeye kalkarken kuyunun dibinde

saklı bir hazine bulan oğulun hareketi de örnek bir hareketti. Çocuklar, hangi koşullarda olursa olsun, babalarına karşı saygı göstermek ve içlerinden geçeni açığa vurmakla yükümlüydüler. Oğul, babasının önünde, alçak sesle konuşmalıydı. Babası ayaktaysa, oğul, babasının ayaklarına bakmalıydı; oturmuşsa, dizüstü çökmeliydi. Babasının önünde oğul, ne tükürebilir, ne kaşınabilir, ne esneyebilir ne de hapşırabilirdi. Babasının tasından kalanı içmeli, tabağında kalanı yemeliydi. Babasının bastonuna ve terliklerine bile saygılı davranmak zorundaydı.

En yüce erdem, sınırsız baş eğmeydi. Babaya uyma, bunun gibi atalardan gelen kurallara da uyma, Çin yaşamında ilkeydi. En yüce bilim, işte bu kuralların bilgisiydi. En yüce görev, bu kuralları yerine getirme, yani herkesin yüzyıllardır yaptığını yapmaydı. Hoş görülen tek gariplik, bunları başkalarından daha iyi yapmaydı.

Yenilik suçtu.

Böylece, Çinli aileler, imparatorun sözde iktidarı altında, baba otoritesine dayanan, hemen hemen bağımsız küçük cumhuriyetler oluşturuyorlardı; ortakçı uygulamalar ve geçmişe saygı içinde donup kalmışlardı. Bunlardan birçoğu, 16. ve 17. yüzyıllarda, her biri binlerce insanı içine alacak biçimde, başlı başına bir ilçeyi kaplıyordu. Yalnızca aile başının satabileceği toprakları, ambarları, okulları, Budist kültüne ayrılmış manastırları, kanunları, tarihi ve tapınaklarıyla her biri gerçek bir devletti bir bakıma; ve kendi kendilerine de yeter durumdaydılar. İmparatorluk yönetiminin bürokratik yapısı, mandarenler, vergi ve asker toplamak için aile başlarıyla ilişkide bulunmakla yetiniyorlardı; düzeni, adaleti ve asayişi sağlamayı onlara bırakıyorlardı. Başkent Pekin'den uzakta, Çin'in güneyinde, bu küçük aile devletleri birbirlerine karşı sürekli savaş halindeydiler; ve güçsüz imparatorlar da kendi hallerine terk etmişlerdi onları.

Ortaçağda, örneğin Fransızlar için feodal örgütleniş gibi, Çinliler için de böylesi bir aile örgütlenişi, düşünsel bir çerçeve yaratıyordu; öyle ki, başka türlü düşünemiyorlardı toplumsal örgütlenişi. Bunun sosyal sonuçları –doğaldır ki– pek ağır oldu. Bütün Çin ahlakı, babaya sevginin bir defteri olup çıkmıştı; ahlak, "salt ailevi"ydi böylece. Ailenin dışında, Çinlinin hiç kimse karşısında görevi kalmıyordu ve bunun sonucu olarak da başkalarının acıları karşısında tam bir kayıtsızlık gösterebilecekti. Tehlike ve özveri duygusunu da alıp götürüyordu bu. Bir

Çinli hiçbir konuda, hatta boğulmakta olan birini kurtarma söz konusu olsa bile yaşamını tehlikeye atmayacaktı; çünkü onun yaşamı, atalar kültü ve ailenin sürekliliği içindi. Yine bundan dolayı, hiçbir yurtseverlik duygusuna, ulus düşüncesine, manevi kişiliğe yer yoktu bu ortamda; çünkü Çinli yalnızca ailesiyle ilgilenecekti. Bunun gibi, yine bu Çin ailesi yüzünden, bireysel özgürlük düşüncesi de ortadan siliniyordu.

Ve ilerleme düşüncesine de yer yoktu.

Çin'de sosyal sınıflar

16. ve 17. yüzyıllarda Çin toplumu, hatırlatmaya gerek yok, egemen sınıf ile onun sömürdüğü halk kitleleri ilişkisine dayanan bir toplumdu. Bu toplumun özelliği şurada: Kendi içinde yarışma halinde olan mertebeli bir Okumuşlar grubunun sosyal üstünlüğü var; siyasal iktidarı elinde tutan yöneticiler bürokrasisi bu grubun içinden çıkıyor ve sosyal saygınlık, onur, giderek zenginlik de onun elinde. Egemen sınıfın içinde şunları görüyoruz: İmparator ve ailesi; ücretli soylular; yöneticilerle, gözü yöneticilikte olan üniversite hocalarının oluşturduğu bir seçkinler grubu, tarımcılar, zanaatkârlar, tacirlerden oluşuyor. Bu sınıfın içinde pek bayağı uğraşılara koşulmuş "İğrençler" diye de bir grup var.

Bu sosyal bölünüşü bir felsefe de haklı göstermeye çalışıyordu. Bu felsefe, tarımcı Çin toplumunun dayandığı, ama pek az egemen olabildiği bir doğadan esinlenerek ortaya atılmıştı: Doğanın öğelerini gözlemlemek ve onların belli aralıklarla tekrarlanan hareketlerini izlemek gerekiyordu; doğal sürecin içinde yer alınmalı ve kendimizi onlara terk etmeliydik.

Bundan bir evrenbilim ortaya çıkacak, o da bir siyaset felsefesine yol açacaktı.

Az buçuk okumuşlar arasında yaygın, hatta halk kitlelerine değin gidebilmiş resmi evrenbilim Çu-tzi'ninkiydi. M.S. 1200 yılına doğru ölen Çu-tzi, Konfüçyüs ile Mıngzi'nin yazdıkları, metni gibi yorumları da okullarda ezbere öğretilen kutsal kitapların bir yorumcusuydu. Ona göre, bütün doğa, Taici adlı bir yüce varlığın eylemi üzerine kuruludur: Bu yüce varlık ebedi, yarı maddi, zekâsız ve iradesiz, ama aynı zamanda temel ilke, üstün kanun ve evrensel düzendir. Taici ebedi doğayı, ezelden beri belli aralıklarla düzenler durur: Bu düzenleme süreci, bir

yayılışı (ya da Yang aşamasını) bir çekilişin (ya da Yin aşamasının) izlemesi biçimindedir. Yin ve Yang, biri olumlu, öteki olumsuz iki cevherdirler ve nöbetleşe hareket ederler. Ortaya koydukları beş öğe, su, ateş, ağaç, maden ve topraktır; nesneleri oluşturan beş tözdür bunlar. Doğaya her biri sırayla egemen olan dört mevsimi yaratanlar da Yin'le Yang'tır. Taici ile Yang ve beş öğenin –aşkın– birliği erkeklik gücünü, göğü ortaya çıkarır; Yin'le olan birleşme ise, kadınlık gücünü, yeryüzünü yaratır. Onların karşılıklı etkileşmelerindendir ki, bu dünyada gözle görülüp elle tutulan tüm nesneler meydana gelir; bu doğuş, nöbetleşe bir yayılış ve çekiliş, bir oluş ve dağılış sürecine göre gerçekleşir ve ebedi olarak sürecektir bu.

İnsan, işte hareket halindeki bu öğelerin en güzel yanından dünyaya gelir. Bütün varlıkların en zekisidir o. Doğası baştan aşağıya iyidir, saftır ve beş erdemle donanmıştır insan: İyi dileklilik, doğruluk, tutarlılık, bilgelik, içtenlik. İnsan kendi katıksız doğasına uyduğunda, Taici ile uyuşma halinde hareket eder; evrende ahenk hüküm sürer; insanın eylemleri iyileşir; hasatlar bereket kazanır ve barış sürer. İnsan, maddi dünyanın etkisine kendini terk ettiğinde ise Taici'den farklı hareket etmiş olur; evrende uyumsuzluk başlar ve insan eylemleri kötüleşir: Kötülük, sefalet, su baskını, çekirge salgını, bereketsiz hasatlar, istilalar, haydutluk, düşmanlık sürer her yerde.

Böylece, temel siyasal sorun çiftedir; insanları, evrenin düzeni ile uyuşma halinde yönetmek; siyasal iktidarı kullanmak üzere de Taici'nin eylemini fark eden ve kendisini ona uyduranları seçmek. Siyaset felsefesinin iki okulu, Kanuncular ile Konfüçyüs'çüler birbirlerini desteklediler ve bu amaç adına ahenk içinde yürüdüler.

> Kanuncular, tüketim mallarının seyrekliğinden hareketle şöyle diyorlardı: İnsanlar, bunları elde etmek için yarışma halindedirler ve onların rekabeti düzensizlik getirir, o da felakete yol açar. Eşitlik yoluyla rekabete çare bulma olanağı yoktur: Herkese yetecek kadar mal olmayacak. Ne yapmalı o halde? Eşitsizliği kabul edip yerleştirmeli; sıraları mertebeleştirmeli. İnsan ne kadar erdem sahibi ise, sırası da o denli yüksek olmalı; sırası yükseldikçe de ücreti artmalı. Sosyal düzen, tek biçimli ve herkes için eşit bir kanunun yanı sıra bir ödüller ve cezalar sistemiyle kendini dayatmalıdır. Sert ve acımasız cezalandırmak gerek: Çünkü insanları inandırmak pek zaman alır.

Konfüçyüs'çüler de eşitsizlikte ısrar ediyorlardı; çünkü nesnelerin doğasında vardı o. Eşitleştirmek akıl dışıdır; sosyal işbölümünü yıkmaktır bu. En zeki ve en erdemli insanlar, zihni çalışmada kullanılmalıdır; okumuş kişi ve yönetici olmalıdır; ötekilerse zekâsıyla çalışanlara hizmet etmek ve onlara bakmak için beden çalışmasına ayrılmalıdır. Zekâsıyla çalışanlar, yani bir toplum için en gerekli olanlar en yüksek ücreti alacak ve en rahat koşullar içinde yaşayacaklardır. Bedenleriyle çalışanlara bir kaba giysi, bir çorba, bir kulübecik yeter. Doğanın kanunu budur. Sosyal düzen kanun, ödüller ve cezalandırmalarla sürdürülecektir gerçi; ancak, bunu sürdürmede ayin ve törenlerde dile gelen davranış kurallarına da özellikle dikkat etmeli. Uyuşumlara saygı, yürekleri eğitimle düzelterek elde edilecektir. Okumuşları, yöneticileri, imparatoru, tek kelimeyle "Büyükler"i örnek göstererek, halkı inandırmalı.

Devletin başı imparatordu. En yetkin ve en bilge kişinin yönetmesi gerektiği için imparator, kendi yerine geçecek oğullarından en yeteneklisini seçecektir; en büyük oğulu seçme diye bir kaygısı olmamalıydı. İmparatorun yetkileri mutlaktı: Gerçekten, halkı ve ailesi için gökten bir vekâlet almıştı; kendisi de "Göğün Oğlu" idi, Taici ile Yang'ın birleşmesinden doğmuştu, olumlu tözün seçtiği ve temsilcisiydi. Ülkesine barış ve gönenç sağladığı sürece, göğün vekiliydi ve iradesi kanun demekti; yeter ki, yöneticiler bürokrasisinin yorumladığı kutsal kitaplara uysundu bu kanun. Böylece, söz konusu olan, bir despotluk değil, bir mutlakıyetti sadece. Ancak, salgınlar, açlıklar, depremler, yöneticilerin bozukluğu, sarayın aşırı giderleri, pek ağır vergiler, askeri felaketler, haydutluklar ortaya çıkmışsa, o zaman hiç kuşku yoktu: Gök, imparatordan vekâleti geri almış demekti. Bu halde ne olacağını Mıngzi söylüyordu: Halk başkaldırmalı ve hükümdarını değiştirmelidir. Başkaldırı başarıya ulaşmışsa, başkaldıranlar göğün iradesini yerine getirmişlerdir. Her 250 ile 400 yılda bir böylesi değişiklikler oluyordu. Çinlilere göre, bir işaretti bu: Yalnızca imparator değil, ailesi de "göğün vekâleti"ni yitirmişti. O zaman da imparatorluğa adaylığını koymuş bir şefin arkasında toplaşıyorlardı, o da yeni hanedanı kuruyordu. Bu hanedan, yeni bir değişikliğe kadar, geleneksel kurallara uyacaktı. "Hanedan dönemi" deniyordu buna. Başkaldırı, yöneticiyi değiştiriyordu; ancak, yönetim biçimi ve onun üzerine kurulu olduğu ilkeleri korumak amacıy-

laydı bu. Böylece, başkaldırı bir devrim değildi, tersine, yerleşik düzenin bir parçasıydı; çünkü belli aralıklarla bu düzeni onarıp eski haline getiriyordu.

Sınavla alınan, geleneklere bağlı ve dediğim dedik bir bürokrasiye karşı imparatorlar, yetenekli ve iradeleri güçlü de olsa, kendilerine ve imparatorluk ailesine bağlı kişiler arıyorlardı; bunlar, bürokraside olan bitenler hakkında bilgi vermek ve imparatorun emirlerini onlara dayatmak için görev alacaklardı. Bu iş için hadımlar bulundu. Ming'ler devrinde hadımlar, bürokratlarla rekabet edecek bir güç oluşturuyordu: 1644'te, sadece saraydaki sayıları 70 bin kişiydi ve 100 bini de imparatorluğa dağılmıştı. İmparator, bir alışta 3000'den fazlasını alıyordu. Çoğu bir meslek edinmek amacıyla, bilerek hadım olmuşlardı. Yoksul köylülerden, serserilerden, görevlerinden kaytarmayı arayan –babadan oğula– asker ailelerden, son olarak da İğrençler arasından çıkıyorlardı. Hadımların, özel bir kuruluş içinde resmi görevleri vardı. Gerçekte ise imparator, danışman ve denetleme işlerinde yararlanıyordu onlardan.

Siyasal polisi de denetliyorlardı.

Hadımlar, bürokratlarla rekabet halindeydiler. Bürokrasiyi, Ming'ler, sosyal bakımdan daha da yüceltmişlerdi. Yıllıklara göre, 1496'da imparator, bürokratlara, daha genel olarak da diplomalılara ilk kez olarak "Efendilerim" diye hitap eder. Yalnızca onlar böyle çağrılıyorlardı. Bir Çinlinin en çok arzuladığı şey, imparatorluk bürokrasisi içinde bir görev edinmek, uzun yaşamak ve atalar kültünü sürdürmek için erkek evlat sahibi olmaktı. Kamu görevleri, en büyük saygınlığı ve en çok geliri de getiriyordu beraberinde.

Sivil ve asker görevliler, üniversitelerden diploması olan Okumuşlar arasından seçiliyordu. Rütbeler sınavla verilirdi. Sınavlar aslında tüm erkek Çinlilere açıktı. Toplum, yeteneklere kapılarını açık tutuyordu bir bakıma. Sıradan bir köylü bile bir gün bakan olmayı aklından geçirebiliyordu ve Çinlilerin ruhuna işlemişti bu anlayış. Öte yandan, eğitim pahalı değildi: Az sayıda temel klasik, bir ya da birkaç tarih kitabı, birkaç da el kitabı yetiyordu. Köylerde ve ataerkil topluluklarda ilkokullar vardı; her kantonda ve ilde bedava ve Konfüçyüs'çülüğü öğreten kamu okulları bulunuyordu. Ünlü Okumuşların ve büyük görevlilerin halka açık dersler vermesi ve parasız akademiler açması âdetti. Küçük köylüler, kömürcüler, tuğlacılar, duvarcı-

lar, tuzla işçileri bu dersleri izler ve klasikleri okurlardı. Devlet, gelecek vaat eden öğrencilere burs veriyordu.

Diplomalılar işe alınmıyorlardı. Görevlerden çok daha fazla diplomalı bulunurdu her zaman. Sıralarını beklemeleri gerekiyordu; bu arada, öğretimle uğraşır, bir yöneticiye kâtiplik ederlerdi. İçlerinde bir bölümü, "Devlet Öğrencisi" olarak, belli ama güdük bir maaş da alırdı. Diplomalılar halktan ayrı ve onun üstünde kişilerdi. Halka, uygun davranışları ve kanunları açıklamakla yükümlüydüler. Toplum içinde kendilerini belli edecek simgeleri vardı: Şapkalarında bir düğme taşır, sarı renkte elbise giyer, törenlerde öncelikleri olurdu; kanunların özel olarak koruduğu, her türlü kol çalışmasından bağışık kişilerdi. Farklılık ve ayrıcalıklarıyla Seçkinler arasında bir "katman"dılar.

Her yönetici, alabildiğine mertebelendirilmiş ve merkezileştirilmiş bir bürokraside, belli bir kademede bütün yetkileri elinde topluyordu.

> Her birinin 500'le 1000 arasında kâtibi vardı; ve ayrıca, emirlerini yerine getirmek amacıyla, 500'le 1500 arasında odacı, haberci, polis görevlisi, gardiyan, okçu, kapıcı, kent çavuşu bulunuyordu. Yönetici, bu yardımcılarını, sınavlara hazırlanan diplomalı özel kâtipleriyle denetlerdi. Kurullara ve yerel Seçkinlerin yardımına başvururdu. Maaş alırlardı ve özellikle de yönetilenlerin bağışları inerdi ceplerine. Aralarından pek azı büyük toprak sahibiydi. Yukarıdan aşağıya sosyal hareketlilik, sınavlar nedeniyle, büyüktü: 1610'da, sınav sonucu yöneticiliğe alınmış 230 diplomalıdan %26'sı, üç kuşaktır hiçbir diplomalı çıkarmamış ailelerden geliyordu; %16,5'i bir diplomalı, %57'si alt ya da orta düzeyden yönetici çıkarmış ailelerin çocuklarıydılar; %7,8'i ise, yüksek düzeyde yönetici yetiştirmekle övünen ailelerde doğmuşlardı.

Devlet hizmetinden sonra, tarım en çok saygınlığı olan uğraştı. Köylü, yönetici ve diplomalıdan sonra geliyordu saygınlıkta. Ne var ki, uygulamada toplum, diplomalıların hemen altına zengin tacirleri yerleştiriyordu. Tacirler madenlerden, tuz sanayisinden, çay ticaretinden, yabancı ülkelerle ticaretten, ordu donatımından büyük servetler ediniyordu. Ancak, bütün bu etkinlikler, devlet tekelindeydi ya da denetim altındaydı. Tacirler, bu alanlarda kamu görevlilerinin yardımcısı durumun-

daydılar. Devlet, ticarete üretimle ilgili bir sorun olmaktan çok, bir "zabıta" olayı olarak bakıyordu; öyle olduğu için de tacirlerin her türlü girişimine el koyuyor ve onları serbestçe rekabet eder durumda brakmıyordu. Ming'lerin son dönemlerinde Çin'de ticaret kapitalizmi doğmuş muydu?

Tartışmalı bir konudur bu.

> Kırsal kesimde toprak mülkiyeti ikiye ayrılıyordu Yüzeyinden mülkiyet ve toprak altı mülkiyeti. Her ikisine birden sahip olan tam bir malikti. Yalnızca toprak altının sahibi, görünürde de olmayan malikti. Sadece yüzeyinden malik, kiracıydı. Görünürde olmayan malikler, Seçkin zümrenin üyeleriyle komün üyeleriydiler; bunlara, tarım işçileri ya da yoksul kiracıları kullanan büyük mülkiyet sahipleri de katılıyordu. Ne var ki, bu büyük mülkiyet sahipleri, Ming'ler zamanında Seçkin zümreden çıkarılmışlardı. Yöneticiler ve diplomalılar tepeden bakıyorlardı onlara. Onların altında, toprağı, kendi ailelerinden olanlarla kendi ailelerine yabancı –değişken sayıda– tarım işçilerinin yardımıyla işleyen tam mülkiyet sahibi köylüler geliyordu. Sonra, sadece kiracı olan köylüler geliyordu; bir bölümü, büyük çiftlik kiracısı olabiliyordu bunların, ancak çoğunluğu ev işletmelerinin yöneticileriydiler. Onları, aslında kiracı olup ellerindeki topraklar ailelerini beslemeye yetmeyen ve öyle olduğu için de el emeklerini çiftlik kiracılarına ya da büyük toprak sahiplerine kiralayanlar izliyordu. Çoğu kez çiftçi ve tacir olan köylerdeki zanaatkârları da aynı sıraya koymak gerekiyor. En alt basamakta da topraksız, araçsız, parasız tarım işçileri bulunuyordu.

Son olarak, sosyal mertebeleşmenin en altında yer alan ve "İğrençler" diye adlandırılan katmanı görüyoruz. Bunlar, bayağı olarak görülen uğraşlara kendilerini adamış ve ayrıca uygunsuz insanlar diye de karşılanan kişilerdi. İçine tıkıldıkları zümrenin dışına, ne evlilik ne de sınav yoluyla çıkabilirlerdi. Esirler, fahişeler, şarkıcılar, müzikçiler, yönetimde ayak işlerini görenler, hizmetçiler, aşçılar, hamallar, kayıkçılar, balıkçılar, istiridye toplayıcıları, inci avcıları, hırsızlar, katiller, dilencilerdi bunlar.

Harem de bilinen eserini koydu ortaya. 16. yüzyılda, Ming Hanedanı tam bir çöküş içindeydi. Bilgisiz, yeteneksiz, gevşeyip kağşamış hükümdarlar, kadınların arasında bir köşeye çekilmişlerdi. Kadınları birbirine düşüren çetin mücadeleler

oluyordu: Çünkü her biri kendi oğlunu imparatora mirasçı olarak seçtirmek istiyordu; hadımlarla bürokratlar da kendi adaylarını ileriye sürüyorlardı. Sarayda, hadımlarla bürokratları karşı karşıya getiren çetin kavgalar görüyoruz. Bütün bunları sonucu da imparatorlukta karışıklık, haydutluk ve korsanlıktı.

Vang Yangming'in öğretisinin yayılışı, Budizmle Taoizmin yeniden başarı kazanması, bu koşulların sonucu belki de.

Vang Yangming'in felsefesi.
Budizm ile Taoizmin gelişmesi

Vang Yangming 31 Ekim 1472'de, Çe-Kiang'da, Ningbo yakınlarında doğdu. İçişleri bakanı olan bir Okumuşun oğluydu. Kendisi de bütün sınavları geçip görevli oldu. Ne var ki, daha gençken, bir ahlaki yetkinlik arkasındaydı. Budizm ve Taoizme girdi, dünyadan el etek çekip bir mağaraya sığındı. Sonra, Taocu ve Budist keşişlerin herkesten uzak yaşamını, insana yakışmayan ve sosyal görevlerle bağdaşmayan bir davranış olarak gördü. 1502-1504'e doğru Konfüçyüs'çülüğe döndü ve Pekin'de Savaş Mahkemesi dairesine müdür oldu.

Ancak, Konfüçyüs'çülük soğuk, donmuş ve bayağı göründü ona. Ming İmparatorluğu'nun –sınavlarla da dayatılan– bu resmi öğretisi, Song'lar döneminde, Çu-Hi'nin (1130-1200) yaptığı bir yoruma dayanıyordu; Ming'ler ona dönmüşlerdi, çünkü Yuan'lardan öncesine ait bir yorumdu bu. Çu-Hi'ye göre, güçlü varlık Wu-Ki'den Taici doğuyordu; arı, sonsuz, mutlak, her yerde var olan, alabildiğine erdemli, alabildiğine bilge bir varlıktı bu. Bilgelerin bilgeliği, ermişlerin erdemi onun yüce bilgelik ve erdemine bir katılıştı. Ancak, Taici, ayrı kişiliği olan bir tanrı değildir. Maddeyle varlık kazanan bir ilkedir o. Taici maddeyi, doğanın kanunu olan Li aracılığıyla yönetir. Li, madde K'yi uyandırır; hava halinde bir tür gaz, yoğunluğu alabildiğine azalmış bir soluktur o. Bu uyandırma ile beraber etkilerini nöbetleşe duyuran Yin, yani çekilme ve Yang, yani yayılma ile tüm nesneler yaratılmıştır. K'nin elle tutulmaz öğeleri boşlukta, Kaosta birikir; Kaos, Kosmos halinde örgütlenir: Merkezde hareketsiz duran dünya vardır, sonra gökler, yıldızlar, insanlar. Kosmos yetkinliğine ulaşır, sonra geriler Kaosa döner; o da K halinde çözülür. K ile Li, birbirinden ayrılmaz biçimde Taici'ye

dönerler; o da Wu-Ki'ye döner ve her şey, sonu gelmemecesine yeniden başlar.

Ebedi dönüş kanununa bağlı evrimci bir kozmoloji bu.

İnsanın iki ruhu vardır: Biri duyusal ve kabadır, ölümle de toprağa düşer; öteki, zeki ve manevidir ve göğün incelmiş maddesi içinde erir. Kişisel ölümsüzlük diye bir şey yoktur. Bilge, tümüyle ölür. O bu dünyada mutluluğu, ahlakın kanunlarına uyarak bulur. Bunun için de varlıklara erişmesi, "bilgilerini geliştirmesi, düşüncelerine içtenlik kazandırması", "yüreğini arıtması", "bedenini düzene koyması" gerekir. İnsan gibi, toplum ve dünya da ahenk halindedir; küçük evren büyük evrenin bir suretidir; kendi kendini yetkinliğe ulaştırma, ailede, devlette, tüm evrende iyi yönetime götürecektir, mevsimlerin düzenini, bol hasadı, ırmakların bilgeliğini, yetkin düzeni sağlayacaktır. Ancak, "varlıklara erişmek" derken, Çu-Hi bundan, "evrenin varlıklarını inceden inceye araştırma"yı anlamak gerektiğini söylüyordu. Böylece, "düşüncelerine içtenlik kazandırmak", her türlü ahlaki çabadan önce eksiksiz bir bilgiye varmak gerekirdi; çünkü bizim kendi davranışlarımızın kuralı olan ahlaki gerçek, bizim dışımızdadır. Ahlaki gerçekleri önce soyutta tanımalı ve sonra davranışlarımıza uygulamalıyız onları. Bu eksiksiz bilgiyi edinmenin tek yolu vardır: Yetkinlerin kitaplarını tanımak, onlar üzerine yapılan yorumları, yazılan denemeleri okumak.

Çu-Hi'nin sistemi, görüldüğü gibi, aristokratik bir nitelik taşıyordu. Okumuşlara hitap ediyordu ve yetkinlik diye de kamu işleriyle yükümlü insanlara gerekli olanı anlıyordu. Her şeyi felce de uğratıyordu; çünkü eskilerin kitaplarına eğilmek gerekiyordu. Cesaret kırıcıydı da: Ahlaki yetkinliğe erişmek için eksiksiz bir bilgi istemek, olanaksız kılmaktı onu. Nitekim, Okumuşlar ilgilenmiyordu onunla; böylesi bir amaç arkasından koşanlarla da alay ediyorlardı ve insan doğasının en zararlı eğilimlerine terk ediyorlardı kendilerini. Vang Yangming öyle anlatır onları: "... kitabî anıların yığınıyla gururları kabarmış; bilgilerinin genişliği dillerini açmış ve biçemlerindeki zenginlik, yalanlarını süslemekte yalnız..."

Ne var ki, 1506'da Vang Yangming, İmparator U-Song'a bir uyarıda bulunduğunda, gözde hadım Lieu-K'in kırk sopa attırdı ona ve bir yıl hapse mahkûm ettirdi. Sonra da bir posta menzil şefliğiyle, Longciang'a, yarı uygar Mios'ların yanına

gönderdi; Wang, tuğladan evini kendisi yapmak zorunda kaldı orada; birkaç tarlasını da kendisi ekip biçti. Bir gece, aydınlandı ve öğretisinin ilkesini buldu. Lieu-K'in ölüme mahkûm edilince onu da çağırdılar ve görevine kaldığı yerden başladı. 1519'da, Kiang-Si'de, bir prensin ayaklanmasını bastırdı; ancak, öylesine entrika, komplo, horlama, hakaret ve iftiralara uğradı ki, yaşamı, Longciang'da olduğundan daha çileli hale geldi. Öğretisinin asıl özünü 1521'de, işte o zaman buldu: Bir ahlaki sezgi (*Liang-çe*) idi bu. 9 Ocak 1529'da öldü. Hiçbir kitap yazmamıştı; sadece mektuplaşmalar ve konuşmalar yoluyla manevi bir doğrultuda yürümüştü. Bunların ilki 1518'de yayımlandı, bütün eserleri de 1572'de.

Vang Yangming bir metafizikçi değil, bir eylem adamı. Öğretisi, doğrudan doğruya kişisel deneyiminden ve eyleminden doğdu. Ahlaka yaklaşımı, Çu-Hi'nin zıddı; her şeyi kişisel sezgiden çıkarıyor. Ona göre kural, yüreğimizde kendiliğinden mevcut; "yürek, kural bu, kendisinde hiçbir şeyin eksik olmadığı görsel kural". Onun için de, tıpkı Pascal gibi, yürek, düşünen varlık olarak benim, başka hiç kimse. Kural, böylece dış varlıktan bağımsız bulunuyor; düşünce eyleminde bile o var. "Varlıklara erişmek", evrendeki varlıkları dikkatle incelemek değildir; benim kişisel eylemimi, özduygumu düzeltip eskilerin kitaplarını incelemekle olmaz; bir ahlaki hükümle manevi bilgiyi gerçekleştirmekle olur. Eylemimizin, asıl duygumuzun manevi değerinin yargıcı yürektir; bize bugünkü görevimizi de o tanıtır.

İnsan, ahlaki gerçeğe akıl yoluyla varmaz; ahlaki bir sezgi götürür ona. Bu sezgi tanıtlanamaz, duyulur sadece. Herkeste bu sezgi vardır: Doğruyla yanlışın, iyiyle kötünün duygusu, doğuştan herkeste vardır bu. Bu duygu, üzerinde düşünmeden tanır ve öğrenmeye gereksinmeden hareket eder. Bu ahlaki sezgi doğamızdan gelir bizim; böylece doğrudan doğruyadır ve yanılmazdır. Herkeste vardır o; bulanık biçimde de olsa, bir hırsızda, bir katilde de vardır. Ve dışarıdan gelmiş hiçbir bilgi onun yerini tutamaz. Ahlaki sezgimizle onur duymalıyız; ve onun hükmünü her şeye, herkese karşı zenginleştirmeliyiz.

Tanımak için de eylemde bulunmalıyız.

Ahlaki sezgiyi gerçekleştirmek için bencil duyguları ve gururu kaldırıp atmalıyız; alçakgönüllü olmalıyız. İçimize eğilmek gerek; kendimize dönmek, boş düşünceleri bir yana bırakmak, imgeleri

dizginlemek, başıboşluktan kaçınmak gerek. İyiliği uygulamak için güçlü bir niyet sahibi olmalı: Eskilerin kitaplarındaki gerçekleri kendinde bulmak için kişisel bir çabaya girişmeli. Vicdan muhakemesi ve manevi mücadele sürekli olmalı. Durmadan bencilliği, açgözlülüğü, tutkuyu kendinde arayıp bulmalı ve bulunca da hemen kökünden söküp atmalı onları. Günlük uğraşlarımızın içinde de yapılabilir bu; çünkü her uğraş, ahlaki sezgiyi gerçekleştirmede bir malzemedir. Tek zorunlu olan budur. Böylece, ne bir köşeye çekilmeli, ne kitabi bilgileri yığmaya bakmalı, ne başkaları ne der kaygısına düşmeli!

Vang Yangming, bir kurtuluşa götürüyordu: Eskilerin kitapları, eskilerin gelenekleri karşısında bir kurtuluştu bu; resmi öğretilerle otorite ve sosyal mertebe karşısında bir kurtuluştu bu. Serveti ne olursa olsun, herkes yetkinliğe erişebilecekti; çünkü yetkinlik bilgiye bağlı değildi, herkesin sahip olduğu o doğru ve yanlış duygusunu izlemede dikkatti önemli olan. Vang Yangming'in felsefesi, eskilere kölece öykünmekten uyuşup donmuş olan Çin'de herkes için sınırsız bir ilerlemenin kaynağı olabilecekti. Bireysel yargılamayı azat ederken, insan kişiliğini de kurtarıyordu.

Vang Yangming'in yığınla seçkin çömezi oldu; hepsi de ünlü ustalar olarak bir okul kurdular. Öğreti, Çin'de 1630'a doğru pek yaygınlaştı. Ne var ki, bu çömezler, imparatorluğun hadımlarının ördüğü duvara çarptı. Çu-Hi'nin sistemi yine sınavlarda başvurulan öğreti olarak kaldı ve Vang Yangming'in felsefesi onu alt edemedi.

Budizm ve Taoizm, halk kitleleri arasında alabildiğine yayıldı: O denli ki, hadımlar Budist tapınakları yapmak ve hac yerlerinde sunaklar kurmak için büyük paralar harcamak zorunda kaldılar. Şurası bir gerçek ki, kalabalık, Budizmde bir avuntu arıyordu; çünkü Budizm, özellikle amidizm biçiminde yayılıyordu. İlkel Budizm bir ölümlünün, Buddha Şakyamuni'nin bulduğu bir teknikti: Amacı da yaşamın acılarından ve ölümden sonra bedenden bedene geçişlerden kurtulmaktı. Acılardan kurtulmak için arzuyu, yaşama isteğini ortadan kaldırmalı ve kişiliği "Nirvana"da tüketip yok etmeliydik. Elle dokunulur bir avuntu arayan insanların çoğu için biraz sert bir öğretiydi bu. Öyle olduğu için de Bengal'den çıkıp Tibet'e, Çin'e ve Japonya'ya kadar yayılan Mahayana, Buddha'ya bir tanrı olarak bakıyordu. Her yerde var olan, gücü her şeye yeten ebedi bir bil-

gelikti o; geleceğin Buddhaları suretinde zamanda ve mekânda sonsuz olarak çoğalıyordu. Mümin mistik bir seyre dalışla bir Buddhayı görebilmişse, bu hayal, bir Dhyani-Buddha'ya, yeni bir kişiliğe dönüşüyordu. Amida bunun örneğiydi: Buddha biçiminde ortaya çıkmış kelamdı o; bir acıma, bir aşk tanrısıydı; insanları bedenden bedene geçişlerden kurtarıyor ve yanı sıra göksel bir mutluluk veriyordu onlara. Amida, Çin'de 16. ve 17. yüzyıllarda büyük başarı kazandı: Bir kadın kişiliğinde, pek acıyıcı Koan'in olarak çıkıyordu ortaya; bir erkek çocuk arzulayan annelere bir çocuk uzatan ana olarak temsil ediliyordu.

Tao'cular da bütün yazdıklarını yayımladılar ve 1522 ile 1566 yılları arasında, İmparator Şe-Tsung bile korudu onları.

İmparatorluğun 17. yüzyıldaki dağılışı ve Mançular

Ming'ler devrinin ikinci aşaması, gitgide artan karışıklıklar, iktisadi, sosyal, siyasal, düşünsel karışıklıklar dönemi oldu.

Göçebe Tatar sürüleri, Şah-Si ile Şen-Si'yi yakıp yıktılar ve 1550'de ta Pekin kapılarına değin dayandılar; öte yandan, Japon korsanlar kıyıları vuruyor ve 1555'te Nankin'e kadar geliyor ve 1551 ile 1570 yılları arasında, Yangtze'nin denize döküldüğü yerde birçok kez karaya baskın yapıyorlardı.

17. yüzyılın başlarında, imparatorluğun çözülüşü gitgide belirgin hale geldi. Hadımlarla Okumuşların çekişmeleri kanlı çarpışmalara dönüştü. Hadım Wei-Thong-Kien'in zalimliği sonucu Okumuşlar, Akademiyi kendilerine paravan yapıp bir savunma örgütünde birleştiler; Tong-Lin Partisi böyle doğdu. Parti, hadımlara, yani hükümete karşı korkunç bir mücadeleyi yürütüyordu. 1619 ile 1640 yılları arasında her yanda ayaklanma vardı. Bürokratlar, hadımların üstünlüklerine karşı mücadele etmek amacıyla gizli dernekler kuruyorlardı. Köylüler de aynı biçimde hareket ediyor ve vergi ödemeyi reddediyorlardı; devlet görevlilerinin haraçlarına başkaldırıyor ve kendilerini borçlandırıp topraklarını ele geçirmek isteyen burjuva spekülatörlere karşı ayaklanıyorlardı. Köylü yığınları ülkenin altını üstüne getiriyorlardı. Kumandanlar, birliklerinin paralarını yiyor ve onları yatıştırmak için de soyguna sürüklüyorlardı; bu soygunculara karşı da hükümete sadık birlikler göndermek gerekiyordu. Bir iç savaş, bir anarşiydi bu; ve üstelik, Çin sınırlarının yeni barbarlarca tehdit edildiği bir anda oluyordu bütün bunlar.

Nereden geliyordu asıl tehlike?

Kuzey Çin kapılarında, Tunguz kabileleri olan Mançular dolaşıp duruyorlardı. 17. yüzyılın ilk yarısında bu kabileler uygarlaşmaya, yani Çinlileri kopya etmeye başladılar. Geniş müstahkem alanları ve köyleriyle yerleşik tarıma geçiyorlardı yavaş yavaş. Onların şeflerinden biri, Nurha-çi (1559-1626) kabilelerini bir federasyon halinde bir araya getirip bir devlet çıkardı ortaya. Ming'lerin sınır örgütlenişini kopya ediyordu. Mançular 8 idare birimi halinde örgütlendiler; bu sancaklarda, Mançuların yanı sıra Moğollar, Koreliler ve Mançurya Çinlileri de gelip birbirlerine karışmıştı. Nurha-çi'nin oğlu Tai-Tsong, 1631'de Çin örneğine dayanan sivil ve askeri bir hükümet ve idare örgütledi ve sınavlar sistemiyle Konfüçyüs'çü siyasal ideolojiyi kabul etti. Daha şimdiden, Göğün Oğlu olarak, tarım onuruna, büyük imparatorluk törenlerini uyguluyordu. Birçok kez Çe-Li'yi istila etti ve Çinli soyguncu birliklerle, 1629'da ve 1634'te gelip Pekin'i tehdit etti. 1643'te oğul bırakmadan öldü. Mançular, onun yeğenini, Şuen-Çe'yi seçtiler.

1651'e değin soylulardan oluşan bir naiplik yürüttü işleri.

Bununla beraber, halktan bir şef, Li-Tsen, Sseu-Çuan'da başkaldırmıştı (1637). Köylülerin desteklemesiyle ta Pekin'e değin geldi. İmparator Çuang-Li-Ti tahtından ayrıldı ve arkasından da canına kıydı (1644). Sınırı savunmakla yükümlü general Wu-Seu-Kuei, bunun üzerine, Mançuları yardıma çağırdı. Kendisi de Mançuryalı bir Çinli aileden gelen general, en kötü olasılıkla bir Mançu egemenliğinde aynı durumun olacağını biliyordu. 7.000 kişilik bir Mançu birliği ile desteklendi. Öte yandan, Li-Tsen, Okumuşları kendisine katamamıştı; çünkü Okumuşlar, köylülere hasımdılar ve –Li'den daha ortodoks Konfüçyüs'çüler olan– Mançulara kötü gözle bakmıyorlardı. İki kez yenilgiye uğrayan Li-Tsen, Pekin'i terk etmek zorunda kaldı ve öldürüldü. O zaman da Wu-Seu-Kuei Mançuları geri çekilmeye inandırmayı denedi. Ne var ki, zorla ilerlediler onlar. Şuen-Çe, imparator ilan edildi (1644), Mançular, bütün Çin'i fethettiler. Ming'lerden geriye kalanlar, bir imparator, HungKuang'ı seçmişler, Nankin'de bir hükümet oluşturmuşlardı. Böylece, direniş güneyde sürdü. Direnişi, Kansu'da başkaldırmış Müslümanlar, Hıristiyanlığı kabul etmiş İmparator Ming-Kuei-Wang, bir Çinli baba ile bir Japon anadan doğan ve Formoza ile Yangtze'nin ağzını elinde tutan korsan Koxinga

yönetiyordu. Mançular, yabancı durumuna düşmüş milliyetçi Çin direnişine karşı Konfüçyüs'çü ortodoksluğu üstlendiler. Üstün süvarileri ve Pekin Cizvitlerinin topçularıyla iyice donanmış olarak Nankin'i (1645), Kanton'u (1650) aldılar ve gerçekte Çin'in sahibi olup çıktılar. Koxinga'nın torunu 1683'te boyun eğdi. Şuen-Çe de 1661'de öldü: Ölürken, kendisine mirasçı olarak üçüncü oğlunu, Kangşi'yi seçmişti. İktidar, 1667'ye değin soyluların oluşturduğu bir naiplikçe kullanıldı.

Nasıl bir egemenlikti Mançuların kurduğu?

Mançular, Çin'i ırkçı bir temel üzerinde yeniden örgütlediler; bununla, yenilmiş Çinliler üzerinde egemenliklerini sürdürürken, onlarla her türlü kaynaşmayı da önleyebiliyorlardı. Mançu sancakları Çin'e getirildi ve stratejik noktalara yerleştirildi. Mançular, askeri niteliklerini sürdürmekle yükümlü tutuldular. Çiftçi-asker mesleğinden başkası yasaklanmıştı kendilerine; subayları da asker ve idareciden başka bir şeydi. Açıkça Çinlilerin üstünde bir durumdaydılar. Mançular, vergi ve angaryadan bağışıktılar. Çinliler o çetin sınav sistemine tâbi tutulurken, onlar resmi görevlere kolayca girebiliyorlardı. Okuma ve yazmayı horluyorlardı. Her Çin görevlisinin yanı başında bir Mançu subayı, yenenin çıkarlarına göz kulak oluyordu. Resmi belgeler, hem Mançu dilinde hem de Çince kaleme alınıyordu. Böylece, fethedilmiş bir ülkeyi sömüren zafer kazanmış ordu niteliği sürdürüldü. Ancak, bu ordu, aynı zamanda üstün bir ırktı; ve bu ırkın saflığı da özenle korunuyordu. Mançulara Çinli kadınlarla evlenmek yasaklandı. 1645 tarihli bir kanun, yenilenlere saç örgüsü dayattı. "Biri barbar, öteki Çinli iki toplum, birbirinden bağımsız kalıyor ve asla karışmıyorlardı birbirlerine. Fatihler kitlesi, kendilerini ilgilendirmeyen bir uygarlığın bilgisizliği içinde kaldılar." Yaşam biçimlerindeki farklılık, bedensel tiplerle davranışları arasındaki farklılıkları da belirginleştirdi. Fetihten çok sonra bile Pekin'de, sakallı bıyıklı, "geniş omuzlu, boğa enseli, çıkık çeneli, dişleri et yiyen hayvanlarınkine benzeyen", tüysüz ve kadınsı Çinlileri –horlayarak– itip kakan Mançular, yabancıların dikkatini çekiyordu.

Ne oldu sonraki gelişmeler?

Aslında Çin için pek sert oldu sarsıntı. Mançular, Nankin'e girdikten sonra binlerce Okumuş, görevli ve feodal, canlarına kıydılar. Sonra zamanla Çinliler boyun eğip yazgılarına razı oldular ve Okumuşlar da toplaşıp bir araya geldiler. Önce, bir

Çinli için imparator, bilge olmalıydı; bilgelikten ayrılmışsa, imparatorluğun üzerine felaketleri ve imparatorun üzerine de halkın nefretini çekip kınandığını gösterirdi. O zaman, imparatoru tahtından kovan kişi, göğün seçtiği kişiydi ve ona boyun eğmek de akla uygundu. Bu gerekçe, son Ming imparatoru ile onun yerine geçene de uygulanıyordu. Öte yandan, ne demişti Konfüçyüs? "Hükümette resmen yer almayanın, bu hükümetin planlarını görmek ve üzerinde hüküm vermek hakkı asla yoktur." Çinli, eğer bir mandaren değilse, ailesiyle ve mesleğiyle uğraşmalıdır; geri kalan ilgilendirmez onu. Böylece, milliyetçilik ve yabancı düşmanlığı kitlelerde güçlü de olsa, yurtseverlik ve devlet duygusu zayıftı.

Mançular, düzeni ve barışı sağlayarak, giderleri kısıp fiefleri de yıkarak köylü kitlelerini hoşnut ettiler. Bu politikanın karşılığı, nüfusun artışı oldu; artış ise, besin maddelerinin miktarından çok daha hızlıydı. Aradaki farkı kapatmak amacıyla, Çin tarımı modern nitelikler kazanmaya başladı, yoğun bahçecilik gelişti ve Çin mutfağı –örümcek reçeline varıncaya değin!– yenilebilecek her şeyi içine aldı.

Ticaret ve maliye burjuvazisi kendi gelişmesini de sürdürmüşe benzer: Kangşi zamanında Ningbo'lu Fang, Pekin'de dört büyük banka kurdu; bu bankalar 20. yüzyıl başlarında parlaklıklarını hâlâ koruyorlardı. Öte yandan, zanaatkâr korporasyonları, tüzüklerini işte bu sıralarda kaleme aldılar. İpek dokuyucuları, bütün zengin dokumaların üretilmesini kendilerine ayırdılar. Ancak, sıradan ipek dokumacılığı tekel altına alınmış değildi; aile içinde çalışan binlerce köylü ve kentliye bir ek kazanç sağlıyordu. Bu sanayinin ticari yönden merkezileştirilmesi ağır ağır biçimlenmiş göründüğü kadarıyla. Önemli imalatçılar küçük atölye şeflerine ve kendi evlerinde çalışan emekçilere siparişlerde bulunmuşa benzerler.

Bunlara bakarak ne diyeceğiz?

Mançu fethi, bir iktisadi ve sosyal devrime mi yol açmıştı? Siyasal sistemdeki değişiklik, para ekonomisinin ve belli bir ticaret kapitalizminin malikâne ekonomisi üzerinde kesin zaferiyle mi sonuçlanmıştı? Ve aynı değişiklik, Mançuların budayıp alçalttıkları aristokrasi üzerinde Çin burjuvazisinin zaferine mi yol açmıştı?

Düşünülmeye değer.

Okumuşlara gelince... Kangşi, Konfüçyüs'çülük karşısında saygısını ortaya koymakta özen gösterdi. İktidara pek uygun gelen Çu-Hi'nin yorumuna hükümet sahip çıktı ve sınavların konusu oldu. Vang Yangming'in öğretisi ise, unutulmaya terk edildi. Mançular, sınavlar sistemini ve Okumuşlara kazançlı bir meslek yolunu açan kamu görevlerindeki her tür mertebelenmeyi sürdürdüler: Sadece, idare sistemi, yenenlerin hesabına işledi. 1665'te, Okumuşların hadımlar üzerindeki üstünlükleri açıklık kazandı: Hadımların kamu işlerine karışmaları, ölüm cezası tehdidiyle yasaklandı; yığınla hadımın işine son verildi; gerçi bunlar sonra yeniden işlerine döndüler, ancak hiçbir üstünlükleri kalmamıştı artık.

Bununla beraber, Okumuşlar, Çu-Hi'nin –o felce uğratan– öğretisine bağlı kaldılar. Her türlü yaratıcı yetenek kayboldu. Konfüçyüs'çülüğe Çu-Hi'nin getirdiği yorum, Budist ve Tao'cu idealizmin Çin imgelemine ektiği tohumları kuruttu. Çu-Hizm, yenenin emrinde bir araç olarak her türlü etkinliğin ve düşüncenin, iktidarın dayattığı –önceden saptanmış– formüllerle belirlenmesine yol açtı. Kin, her türlü bireysel özgürlük gösterisinin arkasına düştü; düşünce hantallaştı ve sanat geriledi.

Mançular, "edebiyat adamlarının resmi"ni öneren Bunjiga Okulu'nu desteklediler. Bu kuramcılar, resimle yazı arasında her tür ayrımı ortadan kaldırmak istediler. Artık, doğaya bakmıyorlar, eski ustaların kopyalarını kopya ediyorlardı. Tang ve Song dönemindeki ustaların yöntemleri, bir resim ansiklopedisinde usuller ve öğütler halinde saptandı; *Bir Hardal Tanesi Kadar Büyük Bahçe Resmi Öğretimi* adını taşıyan bu ansiklopedi 1701'de yayımlandı: Resimlenmiş eser, bir elyazmasında mürekkep çizgilerinin tekrarladığı değişikliklere benzediği ölçüde hayranlık topladı. Çin sanatının uçsuz bucaksız alanı terk edildi.

Tek bir sanat, barbar fatihlere uygun gelen seramik, yetkin bir teknikle belli bir değer taşıdı.

Edebiyat propaganda oldu. Roman ve tiyatro eserleri, yenenlerin hizmetine yaradığı ölçüde erdemi yüceltti. Bunun gibi, ana-babaya boyun eğme göklere çıkarıldı; imparatorlukları üzerinde bir baba otoritesine sahip olduğu için hükümdara bağlılık öğütlendi. Kangşi bütün bir pratik edebiyatı bir araya topladı: 44 cilt halinde ansiklopedi, 36 cilt halinde klasik edebiyat ve Çin sözlüğü ortaya çıktı. Kendisi de yığınla mısra ve resmin yanı sıra *Kutsal Fermanı*, 16 manevi özdeyiş

yazarak (1670) okumuş kişi saygınlığı edindi. Bununla beraber, asıl değerli eserler, bağımsızların yazdıkları oldu; P'an-Sung-Lang, resmi mesleği ve yürünmüş yollarda yürümeyi reddetti. 1679 yılına doğru *Garip Öyküler*'i yazdı: Eser, söyleyişinde en son çizgisine vardırılmış bir gerginliği, kelimelere o zamana değin işitilmemiş bir güç veren yeni biçimleri, eğretileme ve figür bolluğu ile çok büyük bir başarı kazandı. Babasını Mançuların öldürdüğü Şu-Yung (1617-1689) da kamu mesleğine girmeyi reddetmişti; küçük bir cilt halinde yayımladığı *Özdeyişler* çabucak ün kazandı.

Ne var ki, resmi baskıdan yakasını kurtaramayan her eser soysuzlaştı. Çin'de 17. yüzyılın sonlarında kendini gösteren esrar çekme alışkanlığını, yenilen ve aşağı ırktan sayılan insanın durumundan doğan –o yaygın– iç sıkıntısına mı vermeli?

Bununla beraber Kangşi, Çinlinin gururunu okşayarak halkın rağbetini kazandı. Her yıl birkaç ayını, bozkıra gidip at sırtında ve çadır altında geçiren bu göçebe, kendisini başka göçebelere tanıtarak, imparator olduğuna inanabilirdi. Orta Asya'nın vasalleştirilmesinin yanı sıra son Ming'lerle beraber Çin'e o denli acılar çektirmiş olan Barbarlar üzerinde egemenlik kurma politikası güttü.

Özetle, Barbar Mançular zamanında Çin, devlet olarak pek güçlendi; ama Çin uygarlığı geriledi.

Japonya

Avrupa'dan, o koca Asya kitlesiyle ayrılan Japonya, yine de –kendine özgü– bir feodal rejimi yaşadı. İlke olarak, bir merkezi yönetim vardı: "Güneşin Oğlu" diye bilinen ve Kyoto'da oturan imparator ya da Mikado, iktidarın kullanılmasını, bir saray nazırına, şoguna bırakmak zorunda kalmıştı. Bu makamı –babadan oğula– Aşikaga ailesi elinde tutuyordu. Şogun, devleti tam bir hiyerarşiye dayanarak yönetiyordu: Başta bir devlet konseyi, 8 bakan görüyoruz; sonra, her birini şogunun atadığı bir yöneticinin yönetimindeki 66 eyalet geliyordu; onun altında, yöneticinin önerisi üzerine atanmış başkanlarca yönetilen 572 ilçe, en altta da köyler.

Aslında ne imparator, ne şogun, hatta ne de büyük senyörler, kamu görevleriyle donatılmış da olsalar, kendilerine boyun eğilmiş kişiler değillerdi. Çevrelerini "beslemeler"inin

ya da samurayların aldığı bir sürü senyör ya da daimiyo'lar, kendi malikânelerinde tüm otoriteyi ellerinde tutuyor ve görünüşe bakılırsa, büyüklere pek gevşek vasallık bağlarıyla bağlı bulunuyorlardı. O devirden kalmış portrelere bakıldığında, bu daimiyo'larla samuraylar, Avrupa'daki savaşların kurtlarına benzerler: Hoyrat yüzler, kaba ve sert çizgiler, derin ve acılı kırışıklar tutkulardaki şiddeti ve açlığı ortaya koyarlar.

Budist manastırlarının da büyük malikâneleri vardır ve başlarındaki papazlar, senyörlerin yetkileriyle donanmışlardı.

Neydi iktisadi görünüşü bu toplumun?

Askeri ve dinsel sınıfları ve zümreleri köylüler besleyip duruyordu. Japon ekonomisi, tam anlamıyla bir tarım ekonomisiydi ve kapalı ekonomiye eğilimliydi.

Pirinç tarımına dayanıyordu bu ekonomi.

Ekilecek toprağın pek az oluşu, suyun bolluğu, 2 ya da 3 hektarlı, küçük parçalı bir işletmeye yol açıyordu; çapa ve belle, yoğunluğuna bir çalışmaydı toprakta. Hayvan azdı: Öküz ve at, otlaklar az olduğu için ahırda besleniyordu; koşum takımı yoktu. Para azdı; çoğu köylü onu hiç görmemişti bile. Değer birimi ve başlıca alışveriş aracı, pirinçti. Samuraylara ve hizmetçilere pirinçle yapılırdı ödeme. Vergiler de pirinç olarak ödenirdi. Köylüler, tarlalarını gübrelemek için balığı da pirinçle alırlardı balıkçıdan. Aslında, satın aldığı pek az şey vardı fukaranın. Kullandığı araçların çoğu ağaçtandı. Kadınlar örüyor, dokuyor ve boyuyorlardı. Aile, bir iktisadi birimdi.

Köylüler, dağınık evlerden oluşan küçük köylerde oturuyorlardı. Köy bir kişilikti: Sözleşme yapabiliyor, mülkiyeti, ormanları ya da otlakları oluyordu. Bir vergilendirme birimiydi de; kişiler, zincirleme sorumluydular vergiden. Köyü bir nanuşi yönetiyordu: Bazı zaman seçiliyor, bazı zaman babadan oğula geçiyor bazı zaman da senyörce atanıyordu. Nanuşi, senyörün emirlerini köylülere, köylülerin dileklerini de senyöre iletirdi. Nanuşi, toprağın, her köylünün üretiminin, doğum ve ölümlerin sicilini tutuyordu. Çalışmalara göz kulak oluyor ve ufak çapta davaları hükme bağlıyordu. Her köy, başlarında bir başkan, beşer kişilik gruplara bölünmüştü. Vergiden karşılıklı olarak sorumlu olan bu gruplar, tarlaların miras yoluyla bölünmesini önlüyor, büyük çalışmalarda birbirlerini denetliyor, biri hasta olduğunda ötekiler tarlasını ekip biçiyorlardı.

Senyörün görevlisi zaman zaman tarlaların yüzeyini ölçüyordu: Onları, toprağın niteliğine, sulanmasına, güneşe karşı durumuna,

evden uzaklığına göre sınıflandırıyordu. Her yıl, toprağın yüzölçümüne göre üretimi hesaplıyordu. Senyör en az 2/5'ini alıyordu üretilenin; ayrıca, görevlisi için bir yüzdelik ve armağanlar alırdı; bu görevlinin bakımı ve aldığı kanun dışı vergileri saymıyoruz. Köylüler, pirinci bir torbaya koyuyor ve senyörün ambarına götürüyorlardı; tohumluk ayrıldıktan sonra açlıktan ölmeyecekleri bir miktarı da kendileri için alıkoyuyorlardı.

Tahıl, ot ve kök karışımı bir şeydi yedikleri de.

15. yüzyılın sonlarından 16. yüzyılın sonlarına değin süren dönem Sengoku, yani "savaş halindeki ülke çağı" diye adlandırılır. Gerçekten, daimiyo'lar, iktidarlarını vasallar üzerinde sağlamlaştırmışlar ve egemenliklerini öteki senyörlere de yaymışlardı. 1467'den 1600'e kadar 260 feodal aileden 248'i ortadan silinir ya da her türlü iktidarı yitirirler. 1560'a doğru ötekilere hükmünü geçirmiş altı aile vardır ve aralarında iktidar kavgası yapmaktadırlar. 1600'e doğru da içlerinden biri egemenliğini tanıtır. Japonya'ya boyun eğdiren, arka arkaya Oda Nobunaga, Hideyoşi ve Tokugava İeyasu oldu. Owari eyaletinden bir feodal şefin oğlu olan Nobunaga (1534-1582), komşuları aleyhine bir malikâne edindi; öteki baronları yendi ve şogun olmayı istedi. Aşikaga'lara karşı hüküm süren imparator kendisini çağırdı; o da gelip 1568'de yendi onları. Ashika'nın saygınlığını yeniden sağladı ve 1597 yılına değin de onu korudu; ne var ki, 1568'den beri Aşikaga'ların artık gerçek bir iktidarı kalmamıştı. Nobunaga, zaferlerini sürdürdü. 1582'de öldürüldüğünde, Kyoto dolayındaki Japon eyaletlerinin yarısına egemen durumdaydı. Yerine generali Hideyoşi geçti (1582-1598). Başlanmış esere o devam etti: Kyuşu'yu fethetti ve bir bakıma bütün Japonya'nın sahibi oldu. Hideyoşi, daimiyo'ları hoşnut etmek için de alıp Çin'in fethine götürdü onları; ancak, Kore'den öteye geçemedi. Ondan sonra da Nobunaga ile Hideyoşi'nin bir yoldaşı, Tokugava İeyasu (1542-1616) başkaldırmış baronları ezdi, rejime kararlılık getirdi ve Japonya'ya, yine şogun yönetiminde, tam 250 yıl sürecek bir örgütleniş sağladı. Öldükten sonra yerine oğlu Tokugava Hidetada, sonra da İemitsu ve onun mirasçıları geçti.

Şogunluk, bu kez Tokugava'ların elindeydi.

Böylece, Japonya ta 1854 yılına değin çevreden soyutlandı. Tokugava'lar, bu kapalı dünyaya kararlılık getirmeye

giriştiler; arkasından gittikleri görüş, kazanılmış durumları, yani kendi durumlarını destekleyen Konfüçyüs'çülüğün Çu-Hist yorumuydu. Toplum, şogunun askeri diktatörlüğü altında, sert bir mertebelenmeye tâbi tutuldu. Tokugava'lar, Japonya'yı barış zamanında, kendilerine güç veren savaş zamanı senyörlük kurumları içinde uyuşturup dondurdular. Daimiyo'ları iki gruba ayırdılar: Kendilerine bağlı olan Fudailer ile kendilerine karşı direnenler olarak Tozamalar. Devlet görevlerini Fudailere ayırdılar. Onların yardımıyla merkeziyetçilik yeniden gerçekleşti. Daimiyo'lar, devlet konseyinin ve –büyük malikânelerde, büyük kentlerde ve stratejik noktalarda yerleştirilmiş olan– komiserlerin otoritesine tâbiydiler; bilgi vermekle görevlendirilmiş kişiler de göz kulak oluyorlardı kendilerine. İlke olarak, şogun, daimiyo, tozamaların topraklarına, düzen hüküm sürdüğü sürece karışmıyorlardı. Ancak, birkaç büyük daimiyo, Maedalar, Şimadzular, Datlar gerçekten özerktiler. Şogun onları, şogunluğun bulunduğu merkezde, Edo'da iki yılda bir oturmakla yükümlü tutuyordu; aileleri ise sürekli orada oturuyordu. Bu tutsaklığın dışında, yol ve oturma giderleri, sürdürdükleri görkemli yaşam onların iktisadi gücünü düşürüyor ve başkaldırmaları tehlikesini azaltıyordu. Tokugava'ların kendileri ise, topraklarını gitgide artırıyorlardı. Mirasçı bırakmadan ölen, ya da bir hısmı kusur işlemiş olan daimiyo'ların fieflerini ellerinden alıyorlardı.

1601'den 1651'e değin 61 aile fieflerini kaybetti.

Her biri, sınıfının içine hapsolmuştu. Her daimiyo'nun bakıp beslediği yığınla samuray, silahlı meslekten başkasına giremez, edebiyat ve sanattan başka şeyle de uğraşamazdı. Tacirlere samuraylar gibi giyinmek ve saç yaptırmak yasaklanmıştı; yolda bir daimio'ya rastladığında yerlere kadar eğilmek zorundaydılar. Köylüler yük hayvanı derecesine düşürüldüler. Yönetim, okuma ve yazmayı öğrenmelerinin karşısındaydı. Aşağı insanlar oldukları düşüncesi yerleştiriliyordu kafalarına. Şogunların yayımladıkları fermanların başlarında şöyle deyimler geçer: "Köylüler ahmak oldukları için...", "köylüler sağduyu ve uzgörüşlülükten yoksun kişiler olduklarından..." Onları sürekli çalışmaya zorlamak ve kafalarından her türlü ayaklanma düşüncesini çekip almak için vergiler altında ezdiler.

Vergi miktarı, ürünün kabası üzerinden 2/3'üne ulaşıyordu. 17. yüzyılın başlarında, tüm ülkede 28 milyon koku* pirinç üretiliyordu: Bunun 8 milyonunu şogun Tokugava alıyordu; Maeda, Şimadzu, Date, her biri birer milyonuna el koyuyordu; en küçük daimiyo –en az– 10.000 koku alıyordu. 150 daimiyo fudayiden her biri 100.000 koku alıyordu. Daimiyo'lar samurayların ücretini pirinç olarak ödüyorlardı. Bunlardan kimisi 10.000 koku alıyordu; çoğunun 100 koku geçiyordu eline, ötekiler 40'la 50 koku alıyorlardı. Önde gelen köylüler bir otuz kadar koku alıyorlardı. Ancak, Tokugava'lar senyörlere, on beş yıldan ya da yirmi yıldan beri toprağı ekip biçen köylünün elinden bunun alınmamasını dayatmışlardı. Kanunla bir tür köylü mülkiyeti tanındı. Bununla beraber, toprağın satılması köylüye yasaklanmış olarak kaldı.

Bütün sosyal ve siyasal ilişkiler vasallık bağlılığı üzerine kuruldu; bu bağlılıksa yalnızca senyör ile vasal arasında değil, çiftlik kiracısı ile tarım işçisi, tacir ile yanında çalıştırdığı, işçi ile çırak, özetle bütün sınıflar ve zümreler için bir davranış kuralı, bir ortak ülkü haline geldi. 1900 yılından sonra *Bushido* adını alan şövalye ülküsü ete kemiğe büründü; ancak, tacirlerin ve sıradan insanların da ülküsü oldu bu. Doğruluk, içtenlik, adil olanı yapma cesareti, özellikle zayıflar ve yenik düşmüşler için iyilik, olabildiğince incelmiş nezaket, kendini denetleme, ölünceye değin sadık kalma: Savaşçının yükümlülükleri bunlardı. Samuray, onurunu lekeleyen bir kusurundan ötürü, karnını yararak, yani hara-kiri yaparak, kendi cezasını kendisi vermek zorundaydı. Mutlağı arayış ve dünyanın kanunlarına sessizce boyun eğişiyle Budizm, hükümdar karşısında meşruiyetçiliğin kaynağı olan Şintoizm, eskilere ve yukardakilere saygısıyla Konfüçyüs'çülük, son olarak da –eyleme verdiği yerle– Vang Yangming felsefesi, hepsi birden şövalye ülküsünü güçlendirdiler; Çu-Hizm ise, devlet hizmetine doğru yönlendirdi bu ülküyü.

Ne oldu sonraki gelişmeler?

Tokugava'lar toplumun değişmesini önleyemediler. Kendi kurdukları sistem de bir para ekonomisinin –hem de tam sosyal sonuçlarıyla– gelişmesine katkıda bulundu. Edo'daki görkemli saray, daimiyo'ların Edo'dan fieflerine olan yolculukları, tacirleri ve zanaatkârları destekledi; bunlar şogunun oturduğu merkezde ve daimiyo'ların yolları üzerindeki kentlerde dükkânlar

* Bir Japon ağırlık birimi.

açtılar. Alışverişleri için daimiyo'lar, değerli madde madenlerinin işletilmesine önem verdiler. Şogun İeyasu, paranın birliğini sağladı ve altından ve gümüşten para bastırdı. Tacirler ve zanaatkârlar desteklendi. Daimiyo'lar, ürünler üzerindeki vergileri parayla ödemeyi dayatarak, değerli maden dolaşımını canlandırdılar: 17. yüzyılın başlarında giren çay, laka, pamuk, tütün üzerindeki vergiler böyleydi; sadece pirinç vergisi mal olarak ödeniyordu. Daimiyo'lar, son olarak, ellerine geçen kendi pirinçlerini satmayı aradılar, onların samurayları da öyle yaptı. Gelecek hasat üzerinden borç almaya başladılar. Verdikleri senetler ticaret konusu olup dolaşıma çıktı.

Bir tacirler zümresi palazlandı ve zenginleşti; yalnızca toprak ürünleri bir zenginlik olarak görüldüğünden, tacirler başlarda vergilendirilmiş değildi, bu da zenginleşmelerini hızlandırdı. Edo, Osaka, Kyoto, Nara, Fushimi vb. kentleri vergiden bağışık kaldılar. Tacirler ve zanaat ustaları birlikler kurdular; şogundan ve onun yüksek görevlilerinden ayrıcalıklar satın aldılar; üretimi, çırak ve işçi sayısını sınırladılar; fiyatları –olabildiğince– yüksek tuttular. Tekeller kurdular. Osaka borsasında, bütün Japonya pirincinin fiyatını aynı tutup satın almak için anlaşıyorlardı. Armağanları ve ödentileri işin içine girince, hükümet gözlerini kapıyordu. Halk, felaket bir duruma düşünce, hükümet de celallenip ilanını şart koşarak fiyatları vergilendiriyor, istiflere el koyuyor, tekelleri yasaklıyordu.

Ama sonra her şey kaldığı yerden başlıyordu.

Vaktiyle kale olan kentler, ticaret merkezi haline gelip büyüdüler; hiç yoktan başlayan Edo'nun nüfusu, 525.317 kişiye çıktı (1723). Kentler tacirlerle, zanaatkârlarla, barış içinde işsiz güçsüz kalmış samuraylarla, serserilerle, oyuncular ve maceracılarla dolup taştı. En ünlü merkezi Edo'da Yoshivara olan fahişeler mahallesi gelişti.

Şehvet düşkünü yeni bir sanat boy attı.

Köylü ailesi, ayrı bir birim halinde yaşamaktan vazgeçti. Vergi altında ezilen köylü, çocuklarını kente, çırak ya da hizmetçi olarak gönderdi. Onların çoğu, kentte kaldı. Köylü, üretimini yoğunlaştırmak zorundaydı: Nadastan yararlanamadı; daha çok miktarda gübreye gereksinme duydu. Kendi aralarında uzmanlaşan tacirlere başvurmak zorunda kaldı. Yoğun biçimde çalıştığından, giysilerini, torbalarını, kendisi yapacak yerde, zanaatkârlardan satın almaya başladı. Tacirlerin

sömürdüğü, devletin ve senyörün ezdiği, borca batmış köylü, toprağını ipotek etmek ve satmak zorunda kaldı. Bunun sonucu olarak, toprağı başkalarına kiralayan bir büyük toprak sahipleri sınıfı oluştu.

Tacirler, hukuksal yasaklamalara karşın kılıç taşımaya, samurayların adlarını almaya, soylular ve savaşçılar sınıfına girmeye başladılar.

Ticaret etkinliği öylesi boyutlara erişti ki, nakit yetmez oldu. Bunun sonucu olarak, 1688'de, değerli maden çıkışını engellemek amacıyla Japonya'ya kabul edilen Hollanda ve Çin gemilerinin sayısı azaltıldı. Sonra şogun, 1695'te paranın değerini düşürdü; arkasından, birkaç kez tekrarladı bunu. 1695 ile 1712 yılları arasında fiyatlar bir misli arttı. Samuraylarla daimiyo'lar bunalımın kurbanı oldular.

Böylece, yeni sınıflar çıkmıştı ortaya. Sınıflar dengesi de değişmişti. Para ekonomisinin gelişmesine, ticaret kapitalizmi ile bir burjuva sınıfının ortaya çıkışına, nüfusun artışına yol açarak, Omei felsefesini hoşgörüyle karşılayarak Tokugava rejimi, bir şeyin de tohumlarını ekiyordu; 19. yüzyılın Japonyası bu tohumlardan çıkacaktır.

Ve Avrupa uygarlığıyla ilişkinin sonucu değişmiş olarak.

AVRUPALILARIN ÇİN VE JAPONYA İLE TİCARET İLİŞKİLERİ

Son Ming'lerle Mançular zamanında Çin, resmi olarak yabancılara kapalı kaldı. Çinliler, yalnızca sınırlarda, Kanton'la Su-Çeu'da birkaç açık pencere tutmaya razı olmuşlardı; elçiler, oralardan gelip saygılarını sunarken vergilerini de veriyorlardı. Bir varsayımdı bu. Aslında olan şuydu: Yabancılar, sözde bir elçinin çevresinde, o zamanlar diplomatik ayrıcalıklardan yararlanan tacirleri topluyor ve onların sözde armağanları, daha değerli mallarla değiş tokuş ediliyordu. Yüksek görevliler bunun farkındaydılar; ancak, önemli olan, "Çin İmparatorluğu"nun evrensel egemenliğinin görünüşünü sürdürmekti. Çin'i yabancılara daha fazla açmaya gelince, düşünmüyorlardı böyle bir şeyi. Onlara göre, yabancılar, uygarlığı edinebilecek yetenekte değillerdi genellikle ve Çin'in de dünyanın uygar merkezi olarak, barbarlardan öğrenebileceği hiçbir şey yoktu.

Portekizliler geldiğinde Çin'le Japonya, Malezya ve Çinhindi arasındaki ticarette tutulacak bir yer vardı. İmparator Ming Yonglı (1403-1429) zamanında Çin donanmaları İran Körfezi'ne ve Somali kıyılarına kadar gitmişlerdi. Ancak, ondan sonra, Ming imparatorları, uyruklarına, açık denizle ticaret yapmayı ya da dışarıya göçü, ölüm cezası tehdidiyle yasaklamışlardı. İmparatorlar, Uo Ko korsanlarının adam toplamalarının kökünü kurutmak istiyorlardı. Kyuşu bölgesindeki Japon samuraylarıydı bunlar; kendine özgü kayıklarıyla Çin kıyılarındaki haliçlere sokuluyorlardı. Tayfa diye de gereksinmelerini, Malezyalı, Filipinli ve özellikle Çinlilerle tamamlıyorlardı; adamlarının 2/3'ü işte bu Çinlilerdi: Koruma örgütleri güçsüz kalıyordu. Çin yönetimi Japon yönetiminin gölgesinden hiçbir şey elde edememişti. Bu Ou-Ko'lar, 1559'da Nankin önlerine kadar ilerlediler.

Ticaret güçleşti, ama sürdü yine de. Daimiyo'lar, Çin ipeği ile bir gümüş ülkesi olan Japonya'da pek tutulan Çin altını istiyorlardı. Çinliler içinse, açık deniz ticareti, onların toplam ticaretinin küçük bir parçasıydı sadece ve donanmaları, kıyılarda ve ırmaklarda dolaşanlara oranla pek küçüktü. Ancak, saray ve yüksek görevliler, Malezya baharatı ile öteki lüks maddelere pek düşkündüler; ve bütün Çin, bir altın ülkesi olarak, ekonomisi için Japon gümüşüne gereksinme duyuyordu.

Böylece, ticaret üç yoldan sürdü: Elçiler, izinler ve kaçakçılık.

Çin vasalları her yıl Pekin'e, bağlılıklarını belirtmek ve vergi vermek amacıyla bir elçi heyeti göndermeye resmi olarak izinliydiler. Elçi, bunların karşılığında, ticaret pasaportları elde ediyor ve bağlı olduğu yönetim de kendi tacirlerine dağıtıyordu bu belgeleri. Bu tacirler de onlarla Çin'e girebiliyorlardı. Bu belgeler, çeşitli yönlerden gelişlerine göre, üç büyük "Deniz Yelkenlileri Daireleri"nce denetleniyorlardı. Tacirlerin gemileri ırmak ağızlarında ya da komşu adalarda demir atıyor ve mallarını depolara yığıyorlardı. Ayrıca, limanın dış mahallelerine değin uzanabiliyorlardı; ancak, kente giremezlerdi. Kendi ülkelerinin örf ve kanunlarına göre kendi kendilerini yönetiyorlardı; sadece, fiyatları saptayan Çin tacir birliklerinin aracılığıyla ticaret yapabilirlerdi.

Yerel yüksek görevliler, kral naipleri ve yöneticiler kimi Çin tacirlerine, gidip yabancı ülkelerde ticaret yapmaları için izin belgeleri veriyorlardı; ne var ki, pek pahalıya mal olan şeylerdi bunlar.

Son olarak, kaçakçılık bu ablukayı kırıyordu. Bunu uygulayanlar da Çin yelkenlileri patronları, Uo-Ko korsanları ya da Ryukyu denizcileri ile Portekizlilerin Gor'larıydı. Gor'lar, 15. yüzyılda Çin, Japonya ve "Güney Deniz Ülkeleri" arasındaki ticarette başlıca aracılardı. Ancak, 16. yüzyıl boyunca onların bu rolü gitgide azalacaktır.

Afonso de Albequerque, 1511 yılında Malakka'yı fethettiğinde, orada bulduğu Çinli tacirlere Malakka sultanının ellerinden aldığı iki yelkenliyi geri verdi ve yüklerini taşımalarına da yardımcı oldu. Çinliler, "Folangi" diye adlandırdıkları Portekizlileri göklere çıkararak döndüler. Portekizliler, Çinlilerin Kanton'a getirdikleri karabiberde, 1 üzerinden 4 kazandıklarını öğrendiler ve öteki baharat çeşitlerinde, 1 üzerinden 20 ila 30 arasında kazançtan söz edildi kendilerine. Malakka yöneticisinin emrine uyarak, Jorge Alvares, 1514'te, Kanton'da Şi Ciang Irmağı'nın ağzına geldi ve mallarını rahatlıkla sattı. Bunun üzerine, Portekiz Kralı I. Manuel, Çin imparatoruna bir mektup yazıp bir parça toprağın kendilerine verilmesini istedi. Elçi Tomé Pires, 1517'de Kanton'a gidip Pekin'e geçme iznini bekledi. Portekizliler pek pahalıya satmadıkları karabiber de getirmişlerdi beraberlerinde. Yüksek görevliler, genellikle Malakka tacirlerinin gelip durakladıkları Tuen Mun Adası'nda bir ev yapmaları iznini verdiler Portekizlilere.

Ne var ki, "hoyrat ve kavrayışsız bir asker" olan Simon de Andrade, Portekiz topraklarındaymış gibi hareket ediyordu: Toplarla donanmış bir tabya yaptırdı, bir darağacı kurup bir mahkûmu ipe çekti, kendisinden yabancıların ödemekle yükümlü oldukları vergileri isteyen bir yüksek görevliyi vurdu. Çinliler, Pires 1520'de Pekin'e vardığında, mektuplarının, saygıdan ve vergi vermekten söz edecek yerde eşit ticaret antlaşmaları ile toprak devredilmesinden bahsettiğini –dehşetle– gördüler. Çinlilere göre, böyle yol yöntem bilmeyen insanlar, casus, korsan ve istilacı olabilirlerdi ancak. Saray, Portekizlilerin Çin toprağına ayak basmalarını yasakladı. Diego Calvo'nun donanması saldırıya uğrayıp çekilmek zorunda kaldı. Tomé Pires ve arkadaşları, Kanton'a gönderilip 1524 yılına kadar hapiste tutuldular; çoğu da orada öldü.

Onu izleyen yıllarda Portekizliler, kaçakçılık ve geçici ilişkiler içinde göründüler.

1542 yılından başlayarak, Portekizliler Japonya'ya ayak basıyorlardı. Portekizliler birkaç yıl içinde, Malakka, Çin ve

Japonya arasında büyük bir ticaret başlattılar. Onları Çinliler izledi. Ancak, bir üs yoktu ellerinde; 1577'de, Çinlilerden onu elde ettiler; Çin imparatorunun vasalları olarak görülüp bir koya yerleştiler: Makao'yu kurdular. Bir kale yapmamak ve gümrük ödemek koşuluyla, hoşgörüyle karşılandılar orada: Başka yabancılara oranla ayrıcalıkları da vardı. Makao'da, kendiliğinden ufak çapta bir yönetim oluştu. Makaolular, daha sonra Kanton'la –aracısız– ticaret yapma olanağını elde ettiler; ayrıcalıkları da genişledi. Böylece, 1584-1602 yılları, Makao için, Uzakdoğu Okyanus ticaretinin bir merkezi olarak, doruk yılları oldu.

Portekizliler, uzun aranışlardan sonra Japonya'da da pek güzel bir liman, Nagasaki'yi buldular. Bir daimiyo'nun Cizvitlere devrettiği Nagasaki, 1571'den başlayarak, Portekiz ticaretinin merkezi oldu. Her yıl Goa'dan bir büyük gemi, *nao*, Lizbon'dan gelmiş ve Japonların pek tuttukları Avrupa mallarını yükleyip yola çıkıyordu; yol üstünde, Koçin'den karabiber ve değerli taşlar, Malakka'dan öteki nesneler ve Makao'dan da Çin ipeklisi ve başka mallarla Çin altınını alıyordu. Japonya'dan dönüşte de Japon gümüşü ve lak cilası yüklüyor; sonra Çin'den Hint'e de demir, misk, porselen, ipekli ve kumaş taşıyordu. Bunların büyük bölümü Hindu prenslerinde kalıyordu. Bir bölüm lak cilası, porselen ve ipekli de Avrupa'ya doğru yola çıkıyordu.

Bu ticarette önemli olan, Japon gümüşüydü.

Uzakdoğu'daki bu Portekiz ticareti, Avrupa'yla ilişkilerden hemen hemen bağımsızdı. Avrupa'dan pek az şey geliyor ve pek az şey gönderiliyordu oraya. Bir küçük Avrupa kolonisi, Uzakdoğu'ya, girişim ruhu ile deniz ve ticaret teknikleri getirdi ve orada hemen hemen bağımsız yaşadı. Ancak Portekizliler, öyle görünüyordu ki, bütün Uzakdoğu Asya ticaretini uyarıp etkilediler: Japon gümüş ve bakır madenlerinin gelişmesine ve Çin'de büyük tacir kuruluşlarının açılıp serpilmesine bakarak, rahatça söyleyebiliriz bunu.

İspanyollar Filipinler'de

İspanyol Legazpi'nin sefer heyeti Filipinler'de, 1565 Nisanı'nda Cebu'ya vardı. Her yıl Fu-Kien'den kalkan on iki ya da on beş Çin yelkenlisi, Luzon Adası'nda Manila'ya geliyordu. Kimi Japonlarla beraberlerinde ipekliler, pamuklular, porselenler, kalay getiriyor ve dönüşlerinde altın ve balmumu alıp götürüyorlardı. İslama dönmüş olan Filipinler'den Moro'lar,

bu Çin ve Japon ürünlerini de adalarda dağıtıyorlardı. Legazpi, 1571 Mayısı'nda, Manila'da bu Moro'ların başlıca yerleşme merkezini ele geçirdi ve Filipin şeflerini kendine bağımlı hale getirdi. Legazpi, bu yeri Japonya, Çin, Cava, Borneo, Molük Adaları, Yeni Gine ile ticaret için pek uygun gördü. Çinlilerle ilişkiler gelişti. Çin yelkenlilerinin sayısı arttı ve hatta kral naibi, Fu-Kien'den, 1574'te bir imparatorluk yelkenlisi gönderdi oraya; yelkenli dönüşünde birkaç İspanyol getiriyordu ve dilekleri de bir liman ve İncil'i vaaz etme izniydi. İspanyol heyetinin başı bir Fransisken olan Martin de Rada idi; Çin dini hakkında ilk bilgileri o getirdi. Ne var ki, sonraları uyuşmazlıklar çıktı ortaya. Yeni İspanyol yöneticisi burnu havada ve hoyrat bir kişiydi. Resmi ilişkiler 1576'da koptu.

Ancak, ticaret eskisi gibi sürdü.

16. yüzyılın son çeyreğinde "Manila Kalyonu", Acapulco'dan hareket ediyor ve düzenli olarak Meksika gümüşü getiriyordu. Çin yelkenlileri de her yıl Manila'ya gelip ipek, ipekli, porselen, buğday, Çin madenleri getiriyor ve bunun karşılığında bu gümüşten alıp götürüyorlardı. 10.000 ila 20.000 Çinli, Manila'nın yanında, Parian Mahallesi'ni oluşturdular. Gelen ipeği, "Manila Kalyonu", Meksika'ya götürüyor, oradan da Avrupa'ya yollanıyordu. Bu ticaret ta 1630 yılına değin gitgide arttı. İspanyol gümüş paraları Çin'de pek revaç kazandı. İspanyollar %200 ila 300'lük bir kazanç sağlıyorlardı.

Çin yelkenlileri de sayıları her yıl çoğalarak Manila'ya akıyordu.

Hollandalıların araya girişi ve sonuçları

Hollandalıların 1601'de Makao'yu fark etmeleriyle altüst oldu her şey. 1602 yılından başlayarak, Malakka Boğazı'nı abluka altına aldılar ve Makao ile Goa'nın ilişkisini kestiler. Çeşitli yollardan da Portekizlilerin Uzakdoğu ticaretinin mekanizmasını öğrendiler. 1622'de Makao'ya saldırdıysalar da kanlı bir yenilgiye uğradılar. Arkasından, Makao'yu Japonya'dan koparmak ve Manila ile de Çin'in ilişkisini kesmenin çarelerini aradılar. Formoza'da Tayvan'a yerleştiler; İspanyollar da Tan-Şuei'ye. 1641'de Hollandalılar Malakka'yı, 1642'de de Tan-Şuei'yi ele geçirdiler.

Çin ve Japonya ilişkilerinin sahibi oluyorlardı böylece.

Bu olaylar, Portekizlilerin Japonya ile ilişkilerinde değişikliklere yol açtı. 1618'den başlayarak büyük yara almış olan *nao*'nun yerini daha hafif gemiler aldı. Portekizlilerin, topları ve adalarla olan ticaretinde kullandığı paralar için bakıra gereksinmesi vardı; çünkü gümüş, Hindu ve Çin girdabında kaybolup gidiyordu ve Yeni Dünya'dan gelen gümüş miktarı azalıyordu gitgide. Bakır, Japonya'dan Manila yoluyla gelebilirdi. Makao'dakilerin de Avrupa mallarına gereksinmesi vardı; bu mallarsa, doğrudan doğruya Goa'dan gelemediği için Manila yoluyla getirtilmeleri zorunlu olmuştu. Böylece, onlar da bu İspanyol kentiyle ilişkilerini geliştirdiler. Daha önce, yasaklamalara karşın İspanyollar, içme suyu ya da yiyecek satın alma bahanesiyle limana yaklaşıyor ve gece olunca da Makao kayıkçıları, onlara Çin ipeği ile ipeklilerini taşıyorlardı. 1602 ila 1620 yılları arasında Manila ticareti doruğuna çıktı: Manila, Çin ipeği ile ipeklilerinin Acapulco'ya, Mexico'ya, Veracruz'a, Sevilla'ya doğru yola çıkması için zorunlu bir geçiş noktası oldu ve 1640 yılına değin öyle kaldı.

Makao'lular, Avrupa ticaretinin etkisiyle, İspanya'da para ekonomisindeki gelişmelerden yararlandılar: İlk Japon kapitalistleri, ellerindeki sermayeden doğrudan doğruya kendileri yararlanamıyorlardı; çünkü bunun için şogunluğun –elde edilmesi hayli de güç olan– izni gerekiyordu; ve 1636'dan başlayarak da Japonların Japonya'dan çıkmaları ve bizzat ticaret yapmaları kesinlikle yasaklandı. Öyle olunca da Kyuşu ile Japonya'da kimi güney bölgelerinin daimiyo'ları, ellerindeki sermayeleri, %25 ile 50 arasında bir faizle, Makao'lulara verdiler. Makao'lular, 16. yüzyılda yaptıkları gibi, ortaya kendi gümüşlerini sürecek yerde gitgide Japon gümüşünü sürdüler.

Oysa 1636'dan başlayarak, Japon hükümeti ilk kez olarak, Portekizlileri Decima Adası ile sınırladı. Dahası, Hollanda rekabeti artıyordu: 1636'da Hollandalıların Japonya'ya getirdikleri ipek miktarı 1.421 ölçü iken, Portekizlilerinki 250 ölçüydü sadece. Bununla beraber, Avrupalıların ticarete getirdikleri atılım, özellikle Asyalılara yarıyordu: 1636'da Japonya'ya, 4 Portekiz ve 12 Hollanda gemisine karşılık, her yıl 50 ile 60 arasında Çin yelkenlisi geliyordu. Sonunda, misyonerler ve onların siyasal etkileri korkusuyla, 1639'da şogun, Portekiz gemilerini, yüklerini boşaltmalarına izin vermeden gerisin geriye yolladı. Bütün Portekizlileri, çocukları ve Japon karıları da içinde olmak

üzere, Japonya'dan kovdu. 1642 yılından başlayarak, yalnızca Hollandalılar Decima'da hoşgörüyle karşılanıyordu. Çin denizlerindeki tüm ticaretin anahtarı olan Japonya'yla ticaret yavaş yavaş Avrupalılara yasaklandı.

1640'ta Portekiz, İspanya'ya başkaldırır. Makao'lular, yeniden Portekiz kralıyla ilişki kurarlar. Makao ile Manila arasındaki ilişkiler resmi olarak yeniden kesilmiştir. Ancak, uygulamada da hayli azalmıştır. Manila, Fu-Kien kıyısıyla ilişkilerini sürdürmektedir gerçi; ancak, Meksika gümüş üretiminin azalışına ve Hollanda rekabetine bağlı olan bu siyasal olay, Çin'le Avrupa arasındaki büyük aracı rolünü artık yasaklamaktadır ona.

17. yüzyılın ikinci yarısında, Çin denizlerindeki Avrupa ticareti gitgide bölüşülmüş ve görünüşe bakılırsa, gitgide azamıştır da. Japonya'nın kapılarının kapatılması, ticaret çevriminin önemini iyiden iyiye düşürdü: Hollandalıların, yılda 12 yerine 2 ila 4 gemisinin limanlara girmesine izin veriliyordu; korsan Koxinga da 1662'de Formoza'dan kovmuştu onları ve ayrıca, Kanton'la Nagasaki, Ningbo ile Manila arasındaki ticaret yolları üzerindeki egemenliklerini de yitirmişlerdi. İspanyollar, onlar da 1669'da, Manila'nın Kanton ve Ningbo ile ticaretini düzenlemek için Mançularla bir tür ticaret antlaşması yapmayı başarmışlardı. Çin yelkenlileri düzenli olarak Manila'ya geliyordu. Ne var ki, İspanyol gümüş paralarındaki azalış ticareti hayli azaltıyordu.

Bu olayları izleyen yıllarda İngilizlerin ve Fransızların Çin'le ilişki kurmak amacıyla yollara döküldüklerini görüyoruz.

1700'den başlayarak, Çin ticaret tarihinde yeni bir dönem açılır. Bir Çinli tacir grubunun aracılığıyla olmak koşuluyla, bütün yabancılar Kanton'a kabul edilirler. Ne var ki Avrupa, 17. yüzyılın büyük iktisadi durgunluğu içindedir hep. Hükümetler, XIV. Louis zamanının büyük savaşları içinde boğulmuşlardır. Avrupa ticareti, dağılma ve gerileme izlenimi vermektedir.

Kara yönündense, Ruslar ilerlemelerini sürdürüyorlardı.

Ruslar, Orta Asya'da hemen her noktada, Çin'den, bir göçebeler perdesiyle ayrılıyorlardı. Ne var ki, Moğolistan'ın kuzeydoğusunda Çinlilerle karşılaştılar. Amur Irmağı'nın Poyarkov'ca keşfinden (1643-1646) sonra Ruslar, ırmak üzerinde Albazin Kalesi'ni (1651), sonra da Nerçinsk kentini kurdular (1658). Çinliler, Çin'e giriş kapılarına egemen olmak istiyorlardı. 1685'te Çinliler, Rusların 3

topuna karşılık, Cizvitlerin döktükleri 200 topla, Nerçinsk'i kuşatıp yaktıktan sonra çekildiler. Ruslar 1686'da yeniden ele geçirdiler kenti. Çinliler tekrar kuşattılar. Ancak, her iki taraf da bir anlaşma istiyordu: Kuzey Çinlilerinin kürke gereksinmesi vardı ve Mançurya ile Moğolistan'dakilerden çok daha güzellerini de Sibirya sağlıyordu onlara; Ruslar ise, kürk ticaretine dayanıp hazineyi değerli madenlerle beslemenin arkasındaydılar. Ruslar ne Mançu, ne Çin dilini biliyorlardı; Çinliler de Rusça tek kelime anlamıyorlardı. Pekinli bir Cizvit P. Gerbillon aracı oldu. 1689'da Nerçinsk Antlaşması yapıldı: Ruslar, Amur Irmağı havzasını terk ediyor, ama karşılığında, Çin'de ticaret hakkını elde ediyorlardı. Bunun sonucu olarak, Pekin'e her yıl bir kervan yola çıktı.

Çinlilerin, bir Avrupalı ulusla yaptıkları ilk antlaşmaydı bu.

Özetle, bütün bu ticaret, 20. yüzyıldakine oranla pek küçük miktarları harekete geçirmişti. Kimi Avrupalılar, Uzakdoğu'da bununla geçimlerini sağladılar; kimi Avrupalılar da Avrupa'da, sağladıkları kazançlarla daha büyük rol oynayabildiler. Avrupa bakımından bu ticaretin sonuçları özellikle şu oldu: Bu ticaret, Çin ve Sonda Adaları'ndan gümüş para ve maden olarak gümüş çağrısında bulundu; bu çağrı ise, Avrupa'da dolaşan değerli maden miktarının çoğalmasını ağırlaştırıp 17. yüzyılın büyük iktisadi durgunluğunu daha da artırdı. Asya bakımındansa, kuşkusuz daha da önemli oldu bu ticaret: Avrupalılar özellikle Çinlilerin, Japonların, Filipinlerin, Malezyalıların yararlandıkları bir ticaretin açılıp serpilmesinde uyarıcı bir rol oynadılar. Japonya'ya, özellikle 1569'dan sonra para ekonomisinin girişi, büyük sosyal etkileriyle, bunun sonucu olmuştur. Çin'de para akışının ekonomi üzerindeki etkisini ölçmek güç. Ancak, deniz ticaretinin genişlemesi, bir tacir burjuvazisinin gelişmesi, böyle bir etkinin büyük olduğunun işaretleri. Ne Uzakdoğu uygarlıkları ne de –kuşkusuz– Avrupa uygarlığı, bundan doğrudan doğruya etkilenip derin değişiklikler içine girdiler. Ancak, Yeni Dünya'daki değişiklik ve iktisadi bunalımlar üzerinde etkili oldular hiç kuşkusuz; ve yine hiç kuşkusuz, Uzakdoğu'daki değişiklik ve iktisadi bunalımlar da Avrupa'dakileri etkiledi.

Bütün dünyaya yayılan bir ticaret ekonomisinden şimdiden bahsedebiliriz.

1547'nin Aralık ayında, Malakka'da, Japonya'dan gelen Portekizli gemiciler, Franciscus Xaverius'a, Yajirö adında bir samurayı getirip tanıştırırlar. Adam korsandır ve yaptıklarından pişmanlık duymaktadır; ülkesindeki Budist rahipler de iç dünyasını huzura kavuşturamamışlardır. Franciscus Xaverius, adamı Hıristiyan yapar ve 1548 yılında da Paul de Santa-Fe adıyla Goa'da vaftiz eder. Hıristiyan olmuş ilk Japondur bu. Franciscus Xaverius, ilk kez, tartışan ve düşünen bir insanla karşılaşmıştı üstelik. Hint'in Paraverlerinin kayıtsız uysallıkları, Mağriblilerin kin ve düşmanlığı ya da Brahmanların hor görmesi ile öylesine de bir zıtlık vardı ki ortada, Franciscus Xaverius, bir Japon Hıristiyanlığı olasılığı üzerinde durdu; bu Hıristiyanlık, oradan bütün Uzakdoğu'ya misyonerler gönderecekti. Öte yandan, Yajirö, bütün iyi niyetiyle, birtakım yüzeysel benzerliklerden de söz edince, Franciscus Xaverius şuna inanır oldu: Japon dini Hıristiyanlığa yakındı ve Hıristiyanlığa döndürmek de kolay olacaktı.

Japonya'nın Hıristiyanlaştırılması ve Aydınlıklar felsefesi

Aslında Hıristiyanlık ile Japon dinleri, yani Şintoizm ile Budizm arasında bir uçurum vardı.

> Şintoizme inananlar, evrenin on binlerce Kamiden oluştuğuna inanıyorlardı; güneşte, ayda, rüzgârda, fırtınada, kaynaklarda, akarsularda, kayalarda, ağaçlarda vb. bulunan ruhlardı bunlar. Kamiler arasında, daimiyo'ların ataları olan kahramanların da ruhları bulunuyordu. Kamiler mertebelenmişti. Hükümdarları, Güneş Tanrıçası Amaterasu idi. Bu tanrıça, bir görevle insanlar arasına Ninigi No Mikoto'yu yollamıştı; ilk Japon imparatoru Jimu-Tenno'nun atasıydı bu. İnsanlar Kamiler üzerinde otorite kurabiliyorlardı; dua ile, arınma ile, aptesle ve beş buyruğa uyarak oluyordu bu; zina etmemek, dermansız hastalıktan telaşa kapılmamak, sövgüleri bağışlamak.
>
> Budizm, Mahayanist yorumuyla yürürlükteydi; 11. yüzyılda gelmişti bu. Şintoizmi tamamlıyordu. Kamiler, Buddha'nın geçici görünüşleriydi. Yığınla mezhebe yol açmıştı. Sosyal ve siyasal açıdan incelediğimiz dönem bakımından önemli olanlar –kuşkusuz– İkko, Hokke ve Zen mezhepleriydi. İkko ile Hokke'ye inananlara göre, Buddha'nın değerlerini kazanarak kurtuluşa ulaşılabilirdi. İkko mez-

hebinde mümin için Buddha Amida'yı, acımasına içtenlikle sığınarak bir kez yardıma çağırmak yetiyordu; onun bağışlamasıyla ölümden sonra aydınlanma gerçekleşecek, "Arınmış Dünya" elde edilebilecekti böylece. Kurtuluş, sıradan insanlar için de mümkündü; çünkü yürekten davranış yetiyordu. Böylece İkko toplulukları alabildiğine eşitçi, ayinsiz, ruhbansızdı; yandaşları da aşağı halk tabakalarından, başta da köylülerden oluşuyordu. Hokke mezhebinde kurtuluşa, şu formülü sürekli ama içten inanarak okumakla varılıyordu: "Yetkin Gerçeğin Lotüsüne hamd olsun!"; bununla, Shaka'nın kitabında vahyedilmiş gerçekler belli oluyor ve mümin, ebedi Buddha'nın kozmik ruhuyla özdeşleşiyordu. Pek yalın olan bu tapma, Japonların birliğini, giderek devletin iktidarı sağlayabilirdi. İçinde halktan yığınla öğeyi toplayan Hokke mezhebi de Japon yurtseverlerinin mezhebiydi.

Zen mezhebinde mümin, düşüncesini, Zendo adı verilen ve "Düşünce Evi" anlamına gelen bir manastırda, Buddha'nın öğretisi üzerinde yoğunlaştırma çabasındaydı. Bu manastırda mümin, çile ve itaat yoluyla açlıklarından ve arzularından sıyrılmayı arıyordu: "Boşluk"la, yani tüm nesnelerde bulunan mutlakla özdeşleşmek için dua ediyor ve düşünüyordu. Ne var ki, kelimeler ve mantığın biçimleri gerçekliğinden bir bölümünü koparıyor, hareketsizleştiriyor ve öldürüyordu onu. Gerekli olan, yaşayan gerçekliği, her nesnede bulunan mutlağı bir sezgi yoluyla doğrudan doğruya yakalamaktı. Birden aydınlanış işte o zaman oluyordu: Mümin, Buddha Şakyamuni'nin gördüğü gibi dünyayı görüyor ve kurtuluyordu. Ne var ki mümin, kişisel çabasıyla aydınlanmaya ulaşabilirdi ancak. Üstad Zen'in yeteneği, müminin düşüncenin bütün biçimlerini aşabilmesi için, koanlarda derece derece yükselmesini sağlamakta önemliydi. Koan, mantık ve akıl yoluyla anlaşılmaz bir formüldü. "Buddha kimdir?" sorusuna Üstad Zen şöyle yanıt veriyordu: "Bambu tepenin yanında çıkar." Üstadın amacı, mümini koanların çetinliğine çarpıtıp kelimelerin, gramer kurallarının, biçimsel mantığın, bütün düşünce biçimlerinin boşluğunu birden fark etmesi ve gözlerinin kamaşıp gerçeği görebilmesiydi. Bu aydınlanmadan sonra mümin, dünyaya geri dönüyor, sosyal yaşama katılıyor, karşılık beklemeksizin iyilikte bulunarak ve her an, günlük yaşama Buddha'nın baktığı gibi bakarak olgunlaşıyordu. Böylece, Zen mezhebinden olan, Hindu Yogi'den farklıydı: Çünkü Yogi, kendinden geçerek mutlakta eriyip yok olmak için herkesten uzak bir yere çekiliyordu. Gerçi Zen'e inanan da mutlakla kaynaşmayı arıyordu; ancak, dünyada yaşayarak, kişisel eylemle, gönül gözüyle görerek oluyordu bu.

Böylece, Zen mezhebi bir bireycilik okuluydu; öyle olunca da özellikle daimiyo'larla Samuraylar arasında yandaş buldu.

Franciscus Xaverius, işin güçlüklerinden kuşku duymadan, 15 Ağustos 1549'da, beraberinde Yajirö ve İspanyol rahipleri Cosme de Torres ile Juan Ferandez, Kyuşu'nun güneyinde, Kagoşima'da karaya çıktı. Daimiyo Şimazu Takahisa'ya, Yajirö, Portekizliler arasında Franciscus Xaverius'un ne denli saygın bir kişi olduğundan söz etti. Daimiyo, havarinin, limanına Portekiz tacirleri getireceği umuduna kapıldı. Bir ferman çıkarıp vasallarına, Hıristiyan dinini kabul edebilecekleri konusunda izin verdi. Franciscus Xaverius Hıristiyanlaştırma işine girişti; ancak, yanlış bir yolda yürüdüğünü anlamakta gecikmedi: Buddha papazları, başlangıcı ve sonu olmayan bir dünyaya inanıyor, bir insanın ruhunun ölmezliğini kabul etmiyorlardı; Japonlar çocuk düşürmeye, çocuk öldürmeye, oğlancılığa ve putataparlığa alışıktılar. Ne dünyanın yaradılışı düşüncesi vardı kafalarında ne de günah kavramı. Bir yılın sonunda, Franciscus Xaverius sadece yüz kadar Japonu Hıristiyan yapabilmişti. Sonra 1550'de, Kyuşu'nun kuzeybatısında Hirado'ya bir Portekiz gemisi geldi. Şimazu Takahisa yakındı bundan; havari, Portekiz tacirleri üzerinde hiçbir yetkisi olmadığını söyledi. Bunun üzerine daimiyo, ölüm cezası tehdidiyle, uyruklarına vaftizi ve misyonerlere de Satsuma eyaletini ziyaret etmeyi yasakladı.

1550 Ekimi'nde, Franciscus Xaverius'u, Daimiyo Matsuura Takanobu, Hirado'da iyi karşıladı; böylece Portekiz tacirleriyle ilişkileri desteklediği umudundaydı. Hıristiyanlaştırmaya izin verdi. Franciscus Xaverius, bütün Japonya için geçerli bir Hıristiyanlaştırma izni elde etmek için 1551 Ocakı'nda İmparator Mikako'yu ziyarete gitti. İmparatorun, unvan satmaya kadar düşmüş zavallının biri olduğunu gördü. Gidip şogunu görmeyi denedi o zaman. Nöbetçiler, bu lime lime giysiler içindeki adamı içeriye bırakmadılar.

Franciscus Xaverius da buna bakıp yöntem değiştirdi o zaman. Yoksulluğu, sövgülere direnişi yüzünden laf atılmıştı kendisine, taşlanmıştı ve öğretisi de horlanmıştı. Artık ipekli güzel bir giysisi vardı ye alaylara meydan okuyabilirdi. En güçlü Japon senyörünün, Suwo Daimiyosu Ushi Yoshitaka olduğunu saptayıp iç deniz üzerinde Yamagushi'de onu görmeye gitti: Daimiyo, Portekizlilerden altın ve ateşli silahlar elde edebileceği umudundaydı; misyonerlere, vaazda bulunmak ve

vaftiz etmek iznini verdi. Franciscus Xaverius, Yagamushi'de, pek incelmiş, pek kültürlü, tartışma tutkunu bir saray buldu. Batı astronomisi hakkındaki bilgisi saygı topladı ve Aristoteles mantığı ile tasımlara dayanan tartışma sayesinde, karşısındakileri kurtulamayacakları bir çelişmeler yumağı içine hapsetti. Franciscus Xaverius, Japon ve Hıristiyan dinleri arasındaki farklılığın bilincine vardı gitgide. Tanrı'yı, Dayi-Niş'i, yani "nesnelerin ilkesi" diye çevirmişti. Ama gördü ki, "nesnelerin ilkesi", Yaratıcı Tanrı anlamına gelmiyordu; görünebilir her şeyde var olan *materia prima* idi bu. O zaman da tamamıyla doğal bir felsefeden hareket etti. Yalnız akla dayanıp kişi olarak tanrının varlığını, dünyanın yaradılışını, ruhun ölmezliğini tanıtlamaya kalktı. Japonlar karşı çıkıyorlardı: Tanrı iyi idiyse, yeryüzündeki kötülükler nereden geliyordu o halde? Şöyle yanıtlıyordu: Tanrı yetkinliktir, böylece Tanrı olmayan bir şey yetkin olamaz; tanrının yarattığı dünya, tanrıdan ayrıdır, böylece yetkin olamaz, yoksa Tanrı'yla karıştırılmış olur; dünyada fenalık, tersine, kişi olarak ve yaratıcı bir tanrının varlığının kanıtıdır. Franciscus Xaverius, bir ikiciliği vaaz ediyordu böylece, ancak Aziz Yuhanna'ya inandığından, onun gibi düşünüyordu: Hıristiyanlık, bütün bunların arkasından kendiliğinden gelecekti. İsa'dan hiç söz etmediği Japonları vaftiz ediyordu. Ancak vaftizden sonra Hıristiyanlığın temelinden, İsa'nın görevinden, Tanrı'nın onun suretinde ortaya çıkmasından, İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek insanlığı kurtarmasından, çarmıha gerilmeden söz ediyordu. Daha sonra Cizvitlerin, Avrupa'da olduğu gibi, tüm Uzakdoğu'da ele alacakları bu yöntem, Aydınlıklar Felsefesi'nin bütünüyle doğal din anlayışının, yani deizmin kökenini oluşturmayacak mıydı?

Herşeye karşın Franciscus Xaverius'un, 1551 Temmuzu'ndan başlayarak soylular, saray kadınları, Okumuşlar arasından Hıristiyanlığa çevirdikleri olur. Yine de bulanıklıklar vardır. Yeni dini kabul eden çoğu kişi için Hıristiyanlık, Budizmin yeni bir biçimiydi.

Budist papazların son kanıtları şuydu: Hıristiyanlık gerçek din olamazdı; çünkü Çinliler onu öğretmiyorlardı. Böylece, Franciscus Xaverius, 1551 Ekimi'nde Çin'e hareket etti. Japonya'da otuz ay kadar kalmıştı; ama kişiliğiyle Japon Hıristiyanlarını öylesine büyülemişti ki, 17. yüzyılda, Japon din şehitleri, acılar içinde ve ölüm karşısında onu yardıma çağıracaklardır.

1551-1570 yılları arasında, Cosme de Torres geçti onun yerine. Hıristiyanlaştırma, Portekiz gemilerinin izledikleri yollar boyunca sürdü gitti: Japonya'ya yıllık geziyi, Portekiz makamları aracılığıyla düzenleyenler Cizvitler oluyordu; ve gemilerin, sadece Hıristiyanlaştırmaya izin veren daimiyo'ların limanlarını ziyaret etmelerinde ısrar edenler de onlardı. Bunun sonucu, bir ticari rekabeti kırma amacıyla kimi daimiyo'lar Hıristiyan oldular. Cizvitler, bunun gibi, Go-Kinai'de, Osaka bölgesinde, Sakai ve Kyoto'da ve Hondo Adası'nda da yığınla Japonu Hıristiyan yaptılar. Ne var ki, elde edilen sonuçlar hep geçiciydi. Japon dünyasındaki anarşi yüzünden, bir daimiyo'nun yenilgisi bir bölgenin elden gitmesine yetiyordu: Cizvitlerin elinde yeter derecede para da yoktu. Ticarete kalktılar ve Papalık da kazanç amacıyla değil, Hıristiyanlığın amaçlarına hizmet ettiği gerekçesiyle bu ticareti onayladı.

Japonya'da bir misyon heyetinin başına getirilmiş olan Balthasar Gago, Zen keşişleriyle uzun tartışmalara girmişti. Bunların sonunda, tuttu, *Japon İmansızlarının Yanlışları Üstüne Özetleme* adıyla bir kitap yazdı. Bu eserle, ilk kez Şintoizm ile Budizm birbirinden ayırt ediliyor ve Budizmin kavramlarının içine giriliyordu. Gago'ya göre Budizm ile Hıristiyanlık birbirlerine bütünüyle zıt eğilimlerdeydi. Buradan kalkarak, Gago yeni bir ilmihal kaleme aldı. Bunda, Franciscus Xaverius'dan farklı olarak, Hıristiyanlığın bazı temel kavramları üzerinde ısrar ediyordu.

1570 yılından başlayarak, Cizvitler, arkalarından bütün bir eyaleti sürükleyecek daimiyo'ları Hıristiyanlaştırdılar. Japonlar'da devletin yeniden yapılanması ile Hıristiyanlığın ilerleyişi de beraber gidiyordu; çünkü bu yapılanma, senyör güçleri arasında olan büyük Budist manastırların karşısındaydı. Bu arada Japon Hıristiyanlığının ruhban sınıfı da oluşturuldu. 16. yüzyılın sonlarından başlayarak, Japonya'da 150.000 Hıristiyan 200 kilise halinde örgütlenmiş bulunuyordu.

Japonya'da devletin yeniden kuruluşu, Hıristiyanlaştırmayı destekledikten sonra engellemeye başladı. Hideyoşi, Cizvitlerin, Hıristiyan daimiyo'lar üzerindeki etkisinden korkmuştu. Bunun gibi, Cizvitlerin senyörlerin muhalefetini desteklemelerinden de korkuyordu. Rahiplerin, bir Portekiz saldırısını kolaylaştırmaları olasılığı da korkuları arasındaydı. Son olarak, Budist papazları öldüren ve tapınakları kökünden

yıkan Hıristiyan daimiyo'ların aşırılıkları da onu korkutmuştu. Hideyoşi, Şintoizmle ve onun büyük atalar kültü ile bütünleşmiş olan Budizmin ortadan silinmesini istemiyordu; bu büyük atalar kültü, devlet şefleri karşısında bağlılığın, meşruiyetin bir okuluydu ve şimdi, devletin başında kendisi bulunduğuna göre, kendi yararına kullanacaktı bunu. Devletin yeni yapılanışı, Japon yurtseverliğinin uyanışını da destekliyordu ve yabancılara düşman olan Hokke mezhebi yeniden canlılık kazanıyordu. Hideyoşi, Filipinler'deki İspanyollarla ticaret yapmayı ve kendi gücünün merkezi olan Hondo'nun Kyuşu aleyhine gelişmesini istiyordu. Son olarak, Portekiz tacirleri binlerce Japon satın alıyor, bunları Makao'ya, Filipinler'e, Çin'e götürüp köle olarak satıyorlardı. 1587 tarihli bir ferman, Cizvitleri Japonya'dan kovdu; ancak, ticarete zarar verir düşüncesiyle, uygulatmadı bunu. Hatta Manila ile ticaret umuduyla İspanyol Fransiskenlerini bile kabul etti. Bununla beraber, bir ürküntünün arkasından Nagasaki'de, 1597'de 6 Fransiskenle 20 Japon Hıristiyanı çarmıha gerildi.

Hıristiyanlığın ilk Japon şehitleriydi bunlar.

İeyasu, Hideyoşi'nin politikasını sürdürdü.

1602'de yabancılara ticaret özgürlüğü tanıdı. Hıristiyanlığı vaaz etmeyi yasakladı; ancak, misyonerlerin etkinliğine de göz yumdu. Japon denizciliğini geliştirmek istedi; Japonlar Avrupa gemileri edindiler; bu gemiler, Japon mürettebatıyla Hint'e ve Amerika'ya kadar gitti. Japonlar, büyük okyanus ticaretine yönelmişe benzerlerdi. Ancak, Manila yöneticisi, İeyasu'ya gemi yapımcısı vermeyi reddettiği gibi, gemilerin Filipinler'e girmelerini de istemedi. Öte yandan, Hollandalılar ve İngilizler, Japonya ile antlaşmalar yaparak çeşitli ticaret şubeleri açtılar. İeyasu'nun Portekizlilere ve İspanyollara gereksinmesi kalmamıştı pek.

İkinci olarak İeyasu, Konfüçyüs'çülüğün Çu-Hist yorumunu desteklemeye koyuldu. Meşruiyet ve hükümdara bağlılık konusunda Konfüçyüs'çülük de Şintoizmin ilkelerine benziyordu. Böylece, İeyasu'nun Hıristiyanlığa gereksinmesi kalmamıştı; çünkü Budist manastırlara karşı çıkmada bir Asyalı ve Japon öğretiye dayanıyordu. Bunun sonucu olarak Çu-Hizm, devletin resmi öğretisi ilan edildi: Bütün ötekiler yasaklandı ve her türlü tartışmaya son verildi; buna uymayanlar hapis, sürgün ve ölüm cezasıyla cezalandırıldı. Çu-Hizmin başarısı şu bakımdan da kolaylaştı: Japonlar, Batılı bilim görüşünü hiç anlamamışlardı. Akıllarını uygulamaya takıp metafizi-

ği, biçimsel mantığı ve matematiği horluyorlardı; oysa Batı'nın teknik üstünlüğünün kaynağında bunlar vardı.

Son olarak, İeyasu Japonya'yı, zaferi için yararlandığı feodal kurumlar içinde uyuşturuyordu. Tacir ve burjuva sınıfının ticaret yoluyla gelişmesine gitgide daha az önem veriyordu.

1614 yılında bir ferman yayımlandı: Halka, Hıristiyanlığı terk etme emri verilmişti; direnenler sürgüne yollanacaktı. Ferman, Hıristiyanların bir başkaldırısına yol açtı. Bastırıldı. 1616 yılında, bu yasak yeniden hatırlatıldı. Japon hükümeti yavaş yavaş tüm ticareti feda ediyordu. 1633'ten 1640'a değin her yıl birbirini izleyen fermanlar, Japonya'nın kapılarını kapadı. Japonlara yabancı ülkelere gitmek ve oralara herhangi bir Japon gemisi göndermek de yasaklandığı gibi, Japonya misyonerlere de yasaklanmıştı. Hıristiyan dini yasaklanmakla da kalmadı: Dışardan gizli olarak girebilecek Hıristiyanları haber verecek olanlara ödüller kondu. Portekizlilerden ve İspanyollardan gelen kuşaklar sınır dışı edildi. Yabancı ülkelerden kitap getirtmek yasaklandı.

Bu fermanlar, Hıristiyanların yeni başkaldırılarına yol açtı. Başlıcası, 1637'de patlak veren Amakusa Ayaklanması'dır. Hıristiyanlar, Hollanda topları ve topçuları sayesinde yenildiler. Bu hizmetlerin bir ödülü olarak 1639 tarihli bir ferman, Portekizlileri ve Kastilyalıları, imparatorluğun düşmanları ilan ediyordu. Onların tacirleri kovuldu. 1623'te İngilizleri ezmiş olan Hollandalılar, yalnızca onlar kaldılar; ancak, Nagasaki koyunda, Doshima adacığıyla sınırlanmış durumdaydılar. Şogun, Hollandalıların getirdiği ipeğin fiyatını artık saptadı; öteki malların fiyatlarını serbest bıraktı. Hollanda ticareti sürdü, ama alabildiğine de azaldı.

Japon Hıristiyanlığı, gizli olarak sürdü. Birkaç okumuş ve meraklı Japon, Nagasaki yoluyla Avrupa bilim kitapları ile bilimsel araçları kaçak olarak getirttiler. 1650'de *Güney Barbarlarının Astronomi Kitabı* yayımlandı ve 1677'de de yeniden basıldı; kitap, Kopernik'in güneş-merkezli kuramını avamileştiriyordu. Böylece, Avrupa bilimi, Japonya'da bitkisel bir yaşam içine girdi; 1720 yılına değin sürdü bu: O yıl, Şogun Yoşimune, yabancı kitapları getirtme yasağını kaldırıyor ve Batı bilimine dayanan yeni bir takvim hazırlattırıyordu.

16. yüzyılda misyonerler, Çin gerçekliğinin bilincine pek ağır vardılar ve o dünyaya girmek için bir yöntem hazırladılar.

Çin kapalı bir dünyadır. Çinliler, dünyada tek uygar halk olarak kendilerini görürler; ve onlara göre, bütün yabancılar barbardır. Çin haritaları, dünyanın merkezinde Çin'i gösterir; bu dünyanın onda dokuzu Çin'dir ve çevresinde de barbarların yaşadığı takımadaları serpilidir. Çin'e sadece saygısını ve vergisini sunan elçiler kabul edilir; bu arada kimi tacirler de görülür; son olarak da Çin'in güzel şöhretinin çektiği, Çinlilerin yanında insanlığın erdemlerini kazanmak arzusuyla tutuşan ve imparatorun uyruklarından biri olarak Çinliler gibi yaşamak üzere gelenler vardır.

Misyonerler, girişimlerine 1552 yılında başladılar. Rahipler ve dindar kişiler, Çinlileri bu açgözlü, küstah, hoyrat ve kendilerinden o denli farklı bu yabancılara karşı pek önyargılı buldular: Bir Avrupalının en sakin olanı bile canlı, ateşli, taşkınken, Çinli ağır, yumuşak ve sabırlıydı; bir Avrupalının burnu iri, gözleri garip renkli ve yuvalarına iyice gömülmüş, sakalları da gürken, Çinli yassı burunlu, kara gözleri başının hizasında, yüzü tüysüz ya da seyrek sakallıydı.

Aziz Franciscus Xaverius, Çin'in Hıristiyanlığa kazanılmasının, arkasından Japonya'yı da sürükleyeceği inancındaydı; çünkü Japon uygarlığının, bir bölümüyle Çin kökenli olduğunu görmüştü: 1552 Ağustosu'nda, Japonya'dan dönüp Makao yakınlarında Çin'e girmek için bekleyip durdu; 1552 Aralıkı'nda bir gece bitkin öldü. 1554 yılından başlayarak, rahipler ve din adamları Makao'ya yerleştiler. Sayıları hiçbir zaman fazla olmadı; çünkü Makao, Japonya yolu üzerinde bir menzildi özellikle. Önce Gregorio Gonzales, 1554-1568 yılları arasında 5.000 Makaolu Çinliyi Hıristiyanlaştırdı; kullandığı yöntemler gelenekseldi: Özet bir bilgi ve kitle halinde vaftiz. 1560'tan başlayarak Cizvitler ellerini uzattılar. Kanton'a girmek için her türlü çaba havaya gitti. İspanyollar Filipinler'den yola çıkıp birtakım girişimlerde bulundular. Bir Fransisken olan Rada, 1547'de Fu-Kien'e girdi. İlk kez olarak Çinceyi inceleyip bir yüz kadar Çince eser topladı: Çin İmparatorluğu'nu betimleyen kitaplar, eski yazarlar, Çin tarihi, Çin yönetimi, maliyesi, yasaması, tıp ve astronomi üstüne eserlerdi bunlar. Meslektaşı

Gonzales de Mendoza, 1585'te Avrupa'da, avamileştirilmiş bir derleme yaptı onlardan.

Ne var ki, İspanyollarla Portekizliler birbirlerine yardım etmiyorlardı. Her biri bir ulusal ayrıcalık olarak bakıyordu Hıristiyanlaştırmaya; ve kendileri için bir etkinlik alanı çiziyor, başkalarını bırakmıyorlardı. Dahası var: Rada'nın çabalarına karşın misyonerler, devirlerindeki Çin dininden hiçbir şey anlamıyorlardı: İlkel tarım kültünün, Taoizmin, Budizmin, Konfüçyüs'çü okumuşların çalışmalarının gelip birbirinin içinde eridiği bir bağdaştırmacılıktı bu.

17. yüzyılda katıksız Taoist, katıksız Budist vardı; ancak, Çin'de halk kitlesi, eski kişisel tanrılara, Buddha'nın unvanlarını ya da "Ulu Gök", "Ölümsüz" gibi Taocu unvanlar vererek tapıyorlardı. Bütün bu tanrılara birçok yaşamdan geçerek, Tanrı saygınlığına erişmiş insanlar olarak bakıyorlardı. Gerçekten herkes, saf mantıkla bakıldığında, atalar kültüyle uzlaşmaz da olsa, ruh göçüne inanıyordu. Bu tanrılar geniş bir mandarenler sınıfı olarak görülüyorlardı. Yükselişi kabul ediyorlardı. Görevlerini heykellerine; kendi yerlerine geçen ve ilişkilerini sağlayan adil ruhlara bırakmışlardı. Tanrıların başında, Gök (Şan-ti) vardı: Öte dünyanın efendisi, iyileri koruyup kötüleri cezalandıran, dünyanın düzenine göz kulak olan, her şeyi işiten ve her şeye karar veren oydu. Sonra, onun emrinde, doğal olayların tanrıları geliyordu: "Rüzgâr Kontu", "Yağmurun Efendisi", Göğün Celladı olan "Yıldırım Bey", "Doğu Tepesinin Büyük imparatoru"; bu sonuncusu, ölülerin ruhlarının her insanın eylemini kaydettiği sayısız daire aracılığıyla her insanın yazgısını çiziyordu.

Sonra, toprağın tanrıları geliyordu. Her ilin, ilin içinde de daha küçük birimlerin "Duvar Tanrıları ile Hendek Tanrıları" vardı. Bunla toprağı ve üzerinde yaşayanları koruyor ve yönetiyor; onlara barış, mutluluk, iyi hasat sağlıyor; ölülerin ruhlarını kabul ediyor ve haklarında ilk hükmü veriyor; sayısız küçük bölge tanrılarına, her birinin kendine özgü tapınakları olan yol, köprü, tarla tanrılarına emrediyorlardı.

Evde, Ocak Tanrısı ile eşi, "Kapı Tanrıları", Kuyuların Tanrısı, Ayakyolu Çukuru Tanrısı, Süpürgeler Tanrısı vb. Sonra, evin başlıca odasında, bir sekinin üstünde, tabletlerin içinde barınan ataların ruhları. Hepsine bir kült adanıyordu ve evde yaşayan herkes ataların ruhlarıyla kutsal bir yemekte buluşup kaynaşıyordu.

Son olarak, yığınla dinsel bayram vardı.

Bütün bunları Okumuşlar, maddeci Çu-Hi öğretisine göre, doğa gücünün oyunları olarak yorumluyorlardı. Ancak, dinin halk için iyi bir şey olduğu noktasından kalkıp yorumlarını, hep eski dinin terimleri içinde dile getiriyorlardı. "Rüzgâr, yağmur, şimşek ve yıldırım varsa, tanrıların eseriydi bu; Rüzgâr dindiğinde, yağmur kesildiğinde, şimşek çakıp yıldırım düşmediğinde, şeytanlar karışmıştı işe." Böylece mandarenler asla inanmadıkları bir dinle görünüşte anlaşmalarını sürdürüyorlardı.

Nasıl bir yöntem izledi misyonerler böyle bir ortamda?

Bu dini ve bu manderenleri iyice anlamadıkları için misyonerlerin elde ettikleri sonuçlar hiç de parlak olmadı. 16. yüzyılın sonlarında hayal kırıklığı tamdı. Makao'da öyle deniyordu: Bir zenciyi beyazlaştırmak, Çin'i Hıristiyanlaştırmaktan daha kolaydır. 1577'de bir karara varıldı: Japonya'da ve Hint'te olduğu gibi, Çin'de de aslında Hıristiyanlığa ters düşmeyen, ülkenin örf ve adetlerine uyulacaktı. Cizvitlere, Çince öğrenmeleri, "Çinlileşme"leri öğütlendi. Din adamlarının çoğu böyle bir şeyi çılgınlıkla suçladı; ama küçük bir grup, meslekdaşlarının alaylarına aldırmayıp bu öğüde uydular.

Ve Çinlinin dünyasına girmek için bir yöntem hazırladılar.

Bir İtalyan Cizviti olan Ruggieri, 1580'den başlayarak Çin nezaketine uymanın önemini belirtti: Silahsız çıkılmalıydı önlerine, mandarenlerin huzurunda dizüstü oturulmalı, birçok kez secdeye varılmalı, kendinden söz ederken alçakgönüllü şeyler söylemeli, başkalarından bahsederken övücü sözler edilmeliydi. Çok geçmedi, mandarenler, Ruggieri'den hoşlandılar; her tartışmaya ve her genel toplantıya çağırdılar onu; onun aklı başında ve barışçı olduğunu söylüyorlardı ve silah taşımadığını belirtiyorlardı. Bu son nokta, askerlerden tiksinen Okumuş takımı için önemliydi. Ruggieri, Avrupalı gibi giyinmenin terk edilmesi gerektiğini fark etti ve Budist rahipler gibi giyinmeye başladı. Çinliler onu Seng diye çağırmaya başladılar; yabancı Budist rahiplere verdikleri bir addı bu ve bir elçi göndermiş olan Papa Büyük Seng oldu. Ruggieri ayrıca Makao'da, "Saint-Martin Evi" adıyla özel bir konut kurdu; orada, dine yeni dönmüşlerle beraber Çin usulü ayrı bir yaşam sürmeye başladı. Son olarak kral naibine bir başvuruda bulundu: "Bizim mesleğimiz Tanrı'ya hizmet etmek ve çeşitli bilimleri öğrenmektir. Ülkemizdeyken, Çin halkının iyi, yumuşak, barışsever, aklı başında, pek güzel tören ve töreleri, yığınla bilimi, ahlak üstüne şahane eserleri olduğunu işitmiştik. İşte bu yüz-

den, bütün bunları görme ve öğrenme, bu krallığın değerlerini tanıma, böylesine üstün bir halkın arasında yaşama arzusuyla tutuşup ülkemizi terk ettik," diyordu. Kral naibi, uygarlığa karşı böylesine yetenekleri olan bu barbarın Çin'e girmesine izin verdi.

Ruggieri, 1583'te, Çin'de ilk Katolik kilisesinin temellerini attı.

Çok geçmedi, Ricci ile tanıştı. İki Cizvit, mandarenlerin dikkatini, Batı bilimi ve tekniğine çekmeye başladılar; saatler, kitaplar, haritalar, onlara dünyanın büyüklüğünü ve her şeyin Çin demek olmadığını gösteriyordu; anahtarlar, camlar, siyah-beyaz perspektifli oyma kalıplar koydular önlerine. Roma kolejinin has öğrencisi Ricci, mandarenler için güneş saatleri, dünya haritaları yapıyordu; aritmetik ve geometri öğretti onlara. Mantık ve çözümleme bilmiyorlardı; bir önermeler zinciri gözlerini büyüledi.

Muhterem pederler, mandarenlerle dört ya da beş saat konuşuyorlardı. Ağırdan ağırdan sözü dine getirmek için de yararlanıyorlardı bunlardan. Ruggieri, Aziz Paulus ile Aziz Yuhanna'dan yararlanıp yöntemini, *Hıristiyan Öğretisini Açıklama* adlı eseriyle, 1584'te ortaya koydu. Çincede Hıristiyan dini hakkındaki ilk açıklamadır bu. Eyalette bin nüshadan fazla dağıtıldı. Bu maddeci Okumuşlara, dinin temellerinin akla karşı olmadığını tanıtlamak gerekiyordu. Ne var ki, hepsi de Vang Yangming'in sezgiciliğine aşinaydılar; kendilerini yönlendirecek kuralları yüreklerinde bulmaya alışkındılar. Ruggieri de bu noktadan hareket etti; öyle anlatıyordu: İnsan, iyiliği yüreğinde bulur. Bu iyilik, açıktır ki, insandan gelmez; o, baştan aşağıya iyilik, iyiliğin yetkinliğe ulaştığı bir varlıktan gelebilir ancak. Yetkinlik, işte Tanrı budur. İyiliğin yetkinliği, bir başkasına elde olan bütün iyiliği yapmayı sürekli isteyiş: Bilinci ve iradesi olan kişisel bir Tanrı'dan başka bir şey değildir bu. Doğa, açıkça insanlar için yaratılmıştır. Kanıtları mı? İnsanın hayvanlar üzerinde kurduğu otorite, dağların derinliğinde arayıp çıkardığı madenleri işleyişi. Ancak, doğa, kendi kendisiyle açıklanabilir mi? Hayır! Bir doğa olayının nedenini arıyor ve buluyorsak, bu nedenin de nedenini aramak ve şu anlayışı sonuna değin sürdürmek zorundayız. Ve belli bir anda, öyle bir neden olmalıdır ki, kendi kendine yetebilsin ve bütün öteki nedenleri açıklayabilsin. Bu ilk, yüce neden, işte Tanrı budur. Doğanın yaratıcısı odur ve doğanın düzeni, bu nedenin yüce bir zekâ olduğunu gösterir bize; böylece Tanrı bilinçlidir, irade sahibidir ve kişiseldir. İnsanın adalete gereksinmesi vardır. Bu adalet, yeryüzünde tam anlamıyla yerine gelmez. Böylece, bu gereksinmeye yanıt vermek için bir başka dünyada adaletin olması gerekir.

O halde? O halde, insanın ruhu ölümsüzdür.

Böylece, akıl yoluyla kişisel Tanrı'nın varlığını, dünyanın yaratılışını, ruhun ölümsüzlüğünü tanıtlayan Ruggieri, şunu da gösteriyordu: Tanrı, insanın yüreğine, mutlu yaşaması için gerekli her şeyi koymuştur. Ne var ki insan, bilinçli olarak, kötülüğü ve mutsuzluğu seçti. O zaman da Tanrı, insanları kendi yaradılışlarına döndürmek üzere, bir kanun koyucuyu, Musa'yı gönderdi bir gün. Ancak, insanlar yeniden kötülükler içine düştüler. Tanrı, insanları kurtarmak için, o zaman da kendi oğlunu, İsa'yı gönderdi; Bâkire Meryem'in bedeninde oluştu o, nasıl güneş bir şişeyi bütünlüğüne zarar vermeden ışığıyla doldurursa, öyle!

Hıristiyanlığı kabul eden ilk Çinli, 1585'te Paulus adıyla vaftiz edildi. O yılın sonunda, 20 Hıristiyan vardı; 1586'da sayıları 40 oldu. 1588'de Ruggieri yorgunluktan bitkin, hareket etmek zorunda kaldı.

Yeni bir kral naibi ile arası açılan Ricci, Şiu-şov'a gönderildi. Ricci, orada bir Okumuşla, K'iu-Tai-Su ile tanıştı. Adam, gerçek bir hümanistti; Avrupa bilimlerine de tutkundu; ve ilmihal üstüne sorularıyla Ricci'nin, 1588-1591 yılları arasında, Çin dinini oluşturan şeyleri, paganizmi, Budizmi, Taoizmi, Konfüçyüs'çülüğün Çu-Hi yorumunu keşfetmesine yol açtı. İlk kez bir Avrupalı, Çin hümanizmasını buluyordu. Ve Ricci, şunu da anladı ki, bu üniversiteler ülkesinde yüksek Çin sosyetesine girmenin tek yolu, zavallı ve horlanan bir Budist papazı gibi değil, bir okumuş kişi olarak kendini kabul ettirmektir. Böylece, Çin edebiyatını incelemeye başlar. Konfüçyüs'e mal edilen dört eseri, *Değişmeler Kitabı*'nı, Kutsal Kitap'ı, *Mısralar Kitabı*'nı, *Âdetler Kitabı*'nı Latinceye çevirir. Mandarenlerin çoğu, bunlardan sadece birini öğrenebilirken, Ricci dördünü birden öğrenir. Bu arada, Avrupa filolojisi ile donanmış olarak Çu-Hi'nin yorumlarına takılıp kalacak yerde, doğrudan doğruya metinlere eğilir ve onlarda, Çu-Hi'nin verdiği anlamdan çok daha başka şeyler bulur: Tanrı'nın kişiliğini, ruhun ölümsüzlüğünü, mutluların zaferini keşfeder. Avrupa zekâsının sağladığı bu yöntemle, Çinlilerin önüne kendi metinlerinin canlı bilgi olanaklarını, bir ilerleme kaynağı olarak açıp sergiler. 1594 yılıyla beraber de Okumuşlar gibi giyinir: Bir yerden bir yere tahtırevanla gider; yanında bir katibi, iki ya da üç hizmetçisi vardır. Böylece, devletin ahlakına saygı gösteren bir kişi gibi görülür çevrede.

Ricci, 1595'te, Orta Çin'de, edebi çevreler ve edebiyat akademilerinin bir kenti olan Nan-Şang'ta yerleşti. Çin edebiyatı hakkındaki üstün bilgisiyle, tüm yöneticiler ve rantlarıyla yaşayan Okumuşlarca

pek iyi karşılandı. Çabucak şunun farkına vardı ki, onlar için asıl önemlisi, ahlak felsefesi, kötülük, erdem, zalimlik, acıma, namusluluk, dostluk konularını zarif ve güzel bir biçemle işlemekti. Bunun üzerine Ricci, Latin yazarlarını pek iyi bildiği için, bütünüyle Cicero'dan aldığı 76 özdeyişli, *Dostluk Üstüne İnceleme* adıyla küçük bir kitap yazar. Öylesine çarpar ki Çinlileri eser, vali vekili hemen bastırır kitabı ve yaydırır. Ricci, büyük bir Okumuş olarak görülmektedir şimdi. Onunla sohbet etmeye gelirler; tartışmalar din sorularına doğru kayar. Ricci, Ruggieri'nin yöntemini uygular. Ve şunu görür ki, kolejde öğrendiği skolastik mantık, tanıtlama sanatından habersiz olan bütün bu Çinli Okumuşlar üstünde büyük bir üstünlük sağlamaktadır kendisine. Çoğunu inandırır onların ve Hıristiyan yapar.

Ne var ki, Cizvitlerin durumu hiç de sağlam değildi. Hoşgörüyle karşılanıyorlardı gerçi; ancak bu, valinin ya da kral naibinin insafına kalmış bir şeydi. Şimdi, genel ve resmi bir oturma izni elde etmek gerekiyordu. Onu da ancak imparator verebilirdi.

Onu elde etmek 17. yüzyılın eseri olacaktır.

Ricci, kolejde, Gregoryen takvim reformunu gerçekleştirenlerden biri olan Clavius'un matematikle ilgili eserlerini incelemiş geometriyi, güneş saati yapma sanatını, kozmografyayı, enlem ve boylamları belirlemeyi öğrenmiş iyi bir öğrenci olarak pek hoş karşılandı. Gerçekten, Çinliler insanın tüm yaşamının yıldızların durumuna göre belirlendiğine inanıyorlardı. Böylece, hükümetin başlıca görevi, her yıl takvimi saptamaktı. Hiçbir Çinli günlük yaşamında yıldızların elverişli olup olmadığını soruşturmadan herhangi bir işe girişmezdi. Oysa biri Çinli, öteki Müslüman iki astronomi dairesinin ikisi de pek kötü durumdaydılar; Çinliler matematiği savsaklamışlardı ve bunun sonucu olarak da dünyanın düz ve dörtgen olduğuna, güneşin de bir kovanın dibi gibi büyük olduğuna inanıyorlardı; onlara göre, güneş battığında bir dağın arkasına çekiliyordu ve ay tutulması da ayın güneşten korkması yüzündendi. Böylece Moğollar, 13. yüzyılda Çin'i fethettiklerinde ve onların uygarlığını Çin'den Avrupa'nın sınırlarına değin yaydıklarında, İranlı Müslümanlar, Çin'e matematik ve astronomiyi getirmişlerdi. Sonra, 1360'a doğru, Batı'nın Türk Moğolları, hoşgörüsü olmayan bir İslamlığın içine kısılmışlardı. 1368'de, Çin'de millici bir hareket Moğolları kovup da Ming Hanedanı yerleştiğinde, yeni

yönetim, Müslüman Astronomlar Dairesi'ni ortadan kaldırmadı; ancak, bu astronomlar, Eukleides geometrisinden önceki bir zihni aşamada kalmış Çin toplumunda gerilediler. Kuramsal kitaplarını yitirdiler; ellerinde kala kala sayı tabloları kaldı; ancak, onları da astronomi hareketlerine uygulayamaz oldular çok geçmeden. Takvimde yığınla belirsizlikler ve yanlışlıklar görülmeye başlandı. Hep olduğu gibi, bilim savsaklandığında teknik de geriledi.

Hıristiyan bakanlar Paulus Sin-Koang-Ki ile Leo Li-Çe-Tsao, Avrupa astronomisine dayanıp Çin ve Müslüman astronomilerini reforma tâbi tutmak için bir tasarı geliştirdiler. Ricci, 1607-1608 yıllarında Eukleides düzlem geometrisini Çinceye çevirdi. Çinliler hayran kaldılar. Avrupalılar Çin'in, kuzeyde 18-51 enlem derecelerinde ve Kanarya Adaları'nın doğusunda da 128-177 boylam dereceleri arasında olduğunu sanıyor, yani doğu kıyısını Pasifik Okyanusu'nda Marshall Adaları'na doğru yerleştiriyorlardı. Ricci, Kutup Yıldızı'nın ufuktaki yüksekliğine bakıp enlemleri hesapladı; Çin'de ve Avrupa'da görülmüş bir güneş tutulmasının saat farkına da dayanıp boylamları belirledi. Böylece, Çin'i, kuzeyde 19 ve 42 derece enlem ve Kanarya Adaları'nın doğusunda 112 ve 131 derece boylamlar arasına yerleştirdi.

Marko Polo, Hıtay ve görkemli Kambalu kentinden söz etmişti.

Çin'le Pekin miydi bunlar?

Ricci, Cizvit Bento de Gois'i yolculuğa çıkardı. Adam, Ermeni tacir kılığında, kervanlara katılıp Kâbil, Karband, Kaşgar, Kogand yoluyla, 1607'de Su-Çeu'ya vardı. "40° paralel yolu" buldu ve gördü ki, her yerde Müslümanlar Çin'den Hıtay, Pekin'den de Kambalu diye söz ediyorlardı.

Ricci, Hıristiyanlaştırma yöntemlerini de aydınlığa kavuşturmuş bulunuyordu. Bir Çinliyi Tanrı'ya inandırmak gerektiğinde, güçlük, deizmden Hıristiyanlığa geçişte kendisini gösteriyor. Öyle olduğu için Ricci, dini eylem halinde sunuyordu. Kiliseleri, törenleri, ruhban takımı dışındaki Hıristiyanların yaşamlarını hastanelerde hastalara ve yoksullara gösterilen özeni, çeşitli öğretim ve yardımlaşma çalışmalarını gösteriyordu. Sonra, bu eylemlerden kalkıp onlara esin veren inanca geçiyordu: İnsanların günahları için çarmıha gerilmiş İsa'yı anlatıyordu; çarmıha gerilmiş, ama sonra da dirilmişti; insanla-

rın arasında görünmeden, ancak her yerde hazır yaşıyordu; bu tapılası insanla bir arada kaynaşarak yaşamalı ve her şeyde ona öykünmeliydik.

Bir başka güçlük, Çin dinine ve âdetlerine uyum sağlamaktı. Ancak Ricci, Trento Konsili'nin görüşünden esinlenerek, bütün toplumların ve uygarlıkların, içlerinde iyi, giderek Hıristiyanlığa uygun bir yanın bulunduğuna inanıyordu. Çin hümanizmasında, Çin klasiklerinde ve insanın ülküsünü gerçekleştirmek amacıyla kimi Çinlilerin harcadıkları çabada, Hıristiyan dinine uygun olan şeyi bulmak. Öte yandan, Ricci, Çinlilerin bütününde görülen eksikleri hiç de göz ardı ediyor değildi: Puta taparlıkları, boş inançları, yoksullar ve sakatlar önünde, hatta kendi aile bireyleri karşısında acımadan topyekûn yoksun oluşları, dikkatten kaçmayan şeylerdi. O, kendi hasta çocuklarını çöplüklere atan bu Çinli ana ve babaları, Çinliler arasında adım başı hırsızlık ve aldatışı, kitlelerdeki kabalığı, her köşe başındaki oğlancılığı gösteriyordu. Ne var ki, ilk günahın bir sonucuydu ona göre bunlar. Ricci şuna inanıyordu: Çinliler, Âdem'den sonra gelenlerden bir Yüce Varlığın vahyini almışlardı; en eski çağlardan beri yaratıcı bir Tanrı kavramını saklayıp sürdürmüşlerdi. Ancak sonraları, bozulmuşlar ve boş inançların içine düşmüşlerdi. Öyle de olsa, İbrani halkının geçirdiği aynı gelişmeyi –olduğu gibi– onlar da izlemişlerdi; ve eski Çin dininin temeli, Hıristiyanlığınkiyle aynıydı. Kendi öz atalarının düşüncesine uygun olanı bulup çıkarmalarında Çinlilere yardım etmek yetecekti; onlar için yüce değer bu düşünceydi.

Çoğu Çinli için atalar tanrılardı. Böylece, atalar kültü bir putataparlıktı ve Hıristiyanlıkla da uzlaşmazdı. Ne var ki: Ricci, Konfüçyüs'ün kitaplarında şunu bulmuştu: Kült, toplumun yolunda yürüyüşünü sağlamaya has özdeyişlere ve kurallara katılışın dış görünüşüydü yalnızca, böylece, bütünüyle yurttaşlar arası bir işti. Bu, Ricci zamanındaki maddeci Okumuşların bir görüşüydü. Konfüçyüs, avam için bir Tanrı'ydı; Okumuşlar için bir insandı ve kültü de bir bilgenin anılmasıydı. Böylece Ricci'ye göre, Hıristiyan Çinlilere atalar kültüne uymaları olanağı tanınabilirdi pekâlâ; yeter ki, bunu bütünüyle siyasal bir olay olarak görsünler ve içlerinden Hıristiyan imanıyla karşı çıksınlar buna.

Ya tanrılar kültü?

Okumuşlar, tanrılara doğal güçler ve kültlerine de yurttaşlıkla ilgili törenler olarak bakıyorlardı. Böylece, öyle görülüyor ki, Ricci de bunları hoş karşıladı; yeter ki, Hıristiyan Çinli, kült niyetini, dilinden dökülen tüm kutsal formülleri, yaptığı bütün hareketleri İsa'ya, haca ya da giysilerinin altında sakladığı kutsal bir surete mal etmiş olsun.

İşte, "Çin törenleri" diye adlandırılan, bütün bu uyumlardır.

Bunlar sayesinde 1608'de Pekin'de, yüksek görevli, mandaren, Okumuş olarak 300 Hıristiyan vardı. Ricci 1610'da öldü; ölürken öyle diyordu: "Sizi, açık bir kapının önünde bırakıyorum." 1616 yılından başlayarak, Cizvitlerin oturdukları yer sayısı yediye yükselmişti: Pekin, Nankin, Çe-Kiang-Si, Kanton. Yirmi iki Cizvit, 13.000 Hıristiyanı yönlendiriyordu.

Takvim, Çin'de devlet işiydi. Ricci'nin yerine, Çin Cizvitleri'nin genel amiri olarak geçen Longobardo, Avrupa'dan matematikçiler ve astronomlar getirtti: Galilei'nin dostu Terentius ile, Adam Schall, 1630'da Pekin'e geldiler. 22 Haziran 1629'daki güneş tutulmasını, Çinli ve Müslüman astronomlar yanlış hesaplamışlardı yine. Hıristiyan Bakan Paulus Siu-Koan-Ki, imparatordan bir üçüncü astronomi dairesinin kurulması iznini elde etti; takvimdeki düzeltmeleri yapacak ve gökgünlüğünü tutacak Avrupalı bir daire olacaktı bu. Muhterem pederler, bunun üzerine Çin'e, teleskopla Galilei'nin buluşlarını soktular. Ptolameius'unkini izleyen Ricci'nin astronomisini terk ederek, Tycho Brahe'nin karma sistemini kabul ettiler; bu sisteme göre, gezegenler güneşin çevresinde dönüyorlardı, ancak güneş de dünyanın çevresindeki dönüşünü sürdürüyordu. Muhterem Pederler, takvimi düzene koydular ve sayı tablolarını da yeniden yapıp 1635'te imparatora sundular. Son olarak, Schall, Mançulara karşı kullansın diye imparatora, Avrupa usulü kale topları döktü.

Schall, 1640 yılında, Çin'de misyonların genel amiri olmuştu. Ve Aziz Paulus'tan esinlenerek, Mançuların 1644'te kenti almalarından sonra da Pekin'de kaldı ve ilk Mançu İmparatoru Çuen-Çe'nin dostu oldu. Yeni imparator, onu birinci sınıftan bir mandaren yaptı, atalarını soylulaştırdı, kendisine doğrudan doğruya dilekçe vermesini kabul etti ve Astronomi Dairesi'nin başkanı olarak atadı; Avrupalılar 1825 yılına değin bu makamı ellerinde tutacaklardır. Schall, Mançular için toplar döktü ve

Çin ay takvimi ile Gregoryen güneş takvimini uzlaştırdı; büyük ilerlemeler kaydetti bu eser. Böylece, bir imparatorluk buyrultusu, Hıristiyan dinini iyi diye ilan etti ve 1650'de, Pekin'de ilk Hıristiyan kilisesini kurma iznini elde ettiler. O sırada, imparatorlukta 150.000 Çinli Hıristiyan vardı; 1667'de, Schall'ın ölümünden bir yıl sonra da 300.000'e yükselmişti bu sayı.

Çuen-Çe 1661'de öldü. Kendi yerine geçen Kangşi'nin erginliğe erişmediği dönemde, Müslüman astronomlar, Cizvitleri devlete ihanetle suçladıkları için gözden düştüler. Ancak, Müslümanlar takvimdeki yanlışları çoğalttılar. Kangşi ergin olunca 1666'da, Schall'in yerine, İmparatorluk Kurulu'na Verbiest'i getirtti. Verbiest, Müslümanların takvimde araya bir ay fazla soktuklarını söyledi. Müslümanlar, bu fazlalığın gerekli olduğunu ileri sürdüler. Kime inanılmalıydı? Kangşi, bir güneş saati getirtti ve Verbiest'le Müslümanlardan, ertesi günü öğle vakti gölgenin nerede olacağını hesaplamalarını istedi. Verbiest hemencecik yaptı hesabını; Müslümanlar bir sonuca varamadılar. Avrupalılar açıkça üstün durumdaydılar. Verbiest, takvimi düzene koydu. Astronomi Dairesi'nin başkanı oldu; altıncı sıradan mandaren, matematik ve astronomi konularında imparatorluk; yüksek görevlilerin de profesörü. Cizvitler mühendis ve mekanisyen, topçu oldular; ve Verbiest'in toplarıyla Mançular, Wu-San-Kai'de başkaldıranlarla, Amur Irmağı seferinde Rusları yendiler. Cizvitler diplomat oldular; Verbiest Hollandalılarla görüşmelerde bulundu. Fransız Gerbillon, Nerçinsk Antlaşması imzasına müsaade etti. Verbiest 1688'de öldü. 1688'den başlayarak Portekiz'in gerilemesi karşısında Fransa'nın yardımını istemişti; ölümünden on gün sonra ise, Fransız Cizvitleri gelmeye başladılar ve Portekiz kralının otoritesine tâbi Cizvitlerin yanı sıra bir ikinci misyonu oluşturdular onlar da.

Cizvitler öylesine hizmetlerde bulundular ki, Kangşi, 1692 yılında yayımladığı bir fermanla ilk kez olarak Çin halkının, Avrupalıların kilisesine gidip Tanrı'ya hizmet edebilmelerine izin verdi. Bu izin, Hıristiyanlaştırmaya da izindi aynı zamanda. Böylece, o zamana değin sadece hoşgörüyle karşılaşmış olan Hıristiyanlık, o tarihte kanunsallaşıyordu da.

Cizvitler, 1693 yılından başlayarak, imparatorluk sarayına yerleştiler. 1703'te bir kiliseleri oldu orada. Fransız Cizvitleri, 1706-1716 yılları arasında, imparator için, Çin İmparatorluğu'nun

haritasını yaptılar; bu haritayı, coğrafyacı d'Anville avamileştirip 1737'de *Yeni Çin Atlası* adıyla yayımladı.

Çin'in Avrupa'daki gelişmeler üzerinde etkisi

16. yüzyıl Amerika'yı keşfetmişti; 17. yüzyıl Çin'i buldu. Avrupalı düşüncelerle, Avrupalıların Çin'den aldıkları düşüncelerin karşılaştırılması, mekanistler ile Aydınlıklar felsefesinin çoğu temel düşüncelerinin gelişmesine katkıda bulundu.

Çin, Avrupa'da, önce 1589'da Fransızcaya çevrilen Gonzales de Mendoza'nın kitabıyla tanındı; onu, Ricci'nin notlarına dayanılarak yazılmış ve 1616 yılından başlayarak yayılan Trigault'nun anıları izledi; arkasından da öteki Cizvitlerin anı ve mektupları yayımlandı.

Bu yazılar çetin sorunlar ortaya attı ya da yeniledi onları.

Nelerdi bunlar?

Başta, insanın iyiliği ve ilk günah sorunu geliyordu. Cizvitler, Konfüçyüs'ün ahlakını Hıristiyan ahlakına benzer bir şey diye sunmuşlardı, Peki, öyle olunca, bu ahlaka uyan Çinliler kurtulmuş oluyorlar mıydı? Cennete gidecekler miydi? La Mothe le Vayer, 1642'de yayımladığı *Paganların Erdemi* adlı eserinde olumlu yanıt verdi bu sorulara. Ona göre, Havarilerin gidip Hıristiyanlık vaazında bulunmadıkları, ama doğal kanunu izlemiş ve erdemli kalmış uluslarda bütün bilgeler kurtulmuşlardır. Büyük Arnauld, bu öğretinin taşıdığı zehri bulup gösterdi; şu anlama geliyordu bu: İlk günahtan sonra, insan doğası iyi kalmıştı; insan, güzel şeyler ortaya koyabilir ve Tanrı'ya layık kişi olabilirdi. Pelajianizmin içine düşmekti bu; ilk günah inanancının, giderek Tanrı'nın bağışlamasının zorunlu olduğu inancının dibini oymaktı.

İkinci sorun, Tanrı vahyinin yanı sıra Tanrı'nın esin verdiği ve insanlığın en eski tarihini içeren Kutsal Kitap'ın koruyucusu, –Âdem'den gelen– Yahudi halkının ayrıcalığıyla ilgiliydi. Oysa Çin uygarlığının eskiliği, Kutsal Kitap'ta tüm anlatılanlardan daha öncesine gidiyordu. Çin tarihi, La Peyrère'in dikkatini, Âdem'den önce halkların olup olmadığı noktasına çekti. 1655'te *Âdemöncesiler Kuramı* adlı eserini yayımladı. Orada ortaya attığı yığınla sorudan sonra şunu soruyordu ister istemez: Kutsal Kitap öteki birçok halktan sonra gelmiş küçük bir halkın tarihinden başka bir şey değilse, giderek bu kitaba insan-

lığın tarihi olarak bakamayacaksak ve onun ileri sürdüğü gibi, insanlığın Tanrı'yla ilişkilerinin bir tarihi değilse bu, nasıl olup da Tanrı'nın esini olan bir kitap diye gösterilebilirdi? Üstelik, aklın erişmekte güçlük çektiği ya da aklın erişemeyeceği onca gerçekle dolu olduğu da düşünülürse! Bütün Hıristiyanlık sarsılmış bulunuyordu bu soru karşısında. Kitap Fransa'da, Hollanda'da, Almanya'da, İsveç'te skandallara yol açtı. Ne var ki 1669'da, Cizvit Martini, Çin'in eski tarihiyle ilgili bir kitap yayımladı: Eserinde, ilk Çin imparatorunu M.Ö. 2952 tarihinde yaşamış gösteriyordu; bu tarih ise, Kutsal Kitap'ın Tufan için saptadığı tarihten 660 yıl öncesine gidiyordu. Yazarın gösterdiği tarihte, demek oluyor ki, bütün Çin'de insanlar yaşıyordu ve Çin astronomisi de gelişmişti. Martini –hiç istemese de– La Peyrère'in kuramını ve ondan çıkarılacak sonuçları güçlendirmiş oluyordu.

Son olarak, "Çin törenleri" sorunu ortaya geliyordu. Dominikenlerle Fransiskenler için Çin törenleri puta taparlıktan başka bir şey değildi. 1645'te, Papa'dan, bu törenleri, özünde Hıristiyanlığa karşı oldukları gerekçesiyle mahkûm eden bir karar elde ettiler. Cizvitlerse, 1656'da, bu törenlere izin veren bir başka Papalık kararı çıkarttılar. Aslında çelişme yoktu. İlke olarak Çin törenleri kötüydü. Ne var ki, daha büyük kötülükleri, kin ve düşmanlıkları, insan zaafına geçici ödünler vererek saf dışı bırakmak için onlara hoşgörüyle bakılabilirdi. Böylece, 1669'da bir Papalık kurulu, 1645'le 1656 tarihli kararların her ikisini de onayladı.

Bu ilahiyat sorunu, Pascal'in 1656'daki *Beşinci Taşralı*'sı ile bir başka yergi kitabı, *Cizvitlerin Uygulamadaki Ahlakı* adlı eserleriyle, talihsiz değişikliklere uğratılıp genel okuyucunun önüne çıkarıldı. Cizvitlerin yöntemi anlaşılmamıştı. Çarmıha gerilmiş İsa öğretisini saklamakla, putataparlığı uygulamakla, ahlaksızlığa izin vermekle suçlanıyorlardı.

Çu-Hi sisteminin, K'nin –Yin'le Yang'ın etkisi altında yaptığı– dairesel hareketlerin, Descartes'a, çevrintiler sistemini düşünüp oluşturmasında yardımcı olduğunu da söyleyebiliriz.

Leibniz bilime, bütün insanları birleştirecek bir evrensel uygarlığı gerçekleştirme aracı olarak bakıyordu. İnsanlar bu evrensel uygarlığı, insanlığın çeşitli uygarlıklarını birleştirerek yaratacaklardı. Ve Pekin'deki Cizvitlerin örneğinden yola çıkarak, 1670'te, bir "Filadelfik Toplum", uluslararası bilginler

topluluğunun kurulmasını öneriyordu; ilk görevi de bu topluluğun Çin'de ve Japonya'da haberleşme dairelerini kurması olacaktı. Leibniz, bunun yanı sıra düşüncelerin seslerle değil, resimlerle anlatımına dayanan Çin yazısından evrensel bir dil çıkarmayı deniyordu. Daha sonra, İmparator Kangşi örneği, "aydın despot" düşüncesini esinletecektir ona. Çin misyonerlerinin Avrupalılara, Çin ahlak ve siyasetini öğreteceklerini düşlüyordu. Kangşi'nin egemen olduğu uygarlık alanını, Büyük Petro'nun hüküm sürdüğü uygarlık alanı birleştirecekti. I-Şing ya da *Değişmeler Kitabı* ile Çu Hi sisteminin Leibniz'in örgenci felsefesinin ve monadlar sisteminin yaratılmasında etkili oldukları olasılık dışı değil. Gerçi Leibniz'e özellikle esin veren, döneminin doğal bilimlerindeki ilerleyiş, Leeuwenhock'ların, Swammerdam'ların ve Malpighi'lerin buluşları, canlı varlığı Descartesçiliğin mekanizmi yoluyla açıklamaktaki güçlük olmuştur; ancak, Leibniz'in, o daha baştan kurulduğunu söylediği ahenk düşüncesiyle, Çu-Hi'nin önceden var olduğunu ileri sürdüğü evrensel düşünce arasında, Leibniz'in "gelişmeler" ve "yer değiştirmeler"iyle, Çu-Hi'nin –Yin'le Yang'ın birbirini izleyen etkileriyle– oluşan "değişmeler"i arasında benzerlikler vardır.

Çin, Hıristiyan dininden yakasını sıyırmış bir ahlak arayan yığınla Avrupalıyı etkiledi. Hıristiyanlıktan uzaklaşan, insanseverlik üstüne kurulu bir ahlaktı istenen. Aynı zamanda Çin hakkında yazılanlardan anlıyoruz ki, insansever bir ahlak yeterli de görülüyordu. Çin üstüne 1687'de *Confucius Sinarum Philosophus* adlı bir eser yayımlayan Couplet, önsözünde, Çinlilerin Tanrıtanımazlık ve materyalizmini itiraf ediyordu. Longobardi, 1701 yılında aynı noktanın üzerine parmak bastı. Bunun üzerine, Bayle de öteden doğrulup şunları söyledi: "Halkların evrensel rızasından kalkıp Tanrı'nın varlığını ileri süren kanıt böylece hükmünü yitirmiştir; öte yandan, Çinliler, yeryüzünün en ahlaklı halkı olduklarından, sonuç olarak Hıristiyanlık dini de ne ahlak için gereklidir ne de yüksek bir uygarlık düzeyi için."

1699'da Lecomte, *Çin'in Bugünkü Durumu Üstüne Yeni Anılar*'ında, Cizvitlerin Çin dinine dayanarak elde ettikleri olumlu sonuçları açıklıyordu; ve ona göre bu din, "Tanrı'nın ilk insana vahyettiği ilk gerçekleri, yüzyıllar boyunca bozulmadan ve olanca duruluğuyla korumuştu" ve gerçek Tanrı bilgisi-

ni, 2000 yıl boyunca el değmeden sürdürmüştü. Kitabı, Paris İlahiyat Fakültesi ile Roma sansür etti ve Paris Parlamentosu da yakılmasına karar verdi (1702). Lecomte'un bu düşüncesini, okuyucuları daha da genişlettiler ve şuraya vardılar: Çin, Hıristiyanlara örneklik edecek biçimde Tanrı'yı yüceltmişti; Çin dini, en saf olanıydı bütün dinler içinde; Çinliler alçakgönüllüydüler, iç dünyaları vardı, ermiş kişilerdi; Çin, tüm uluslar içinde, Tanrı'nın lütfuna en sürekli mazhar olan bir ulustu. Bütün bunlardan sonra, Yahudi halkının ayrıcalığı da ne demek oluyordu? Ne gerek vardı Musa'yla İsa'ya? Neye yarayacaktı Tevrat'la İncil?

İşte o sırada, 1697'de, Cizvit Musnier, "felsefi günah" kuramını ortaya attı: Tanrı hakkında hiçbir bilgisi olmadan işlenmiş bir felsefi günah, Tanrı'ya bir sövgü değildir. Böylece, Konfüçyüs'le bütün eski Çinliler, lanetlenmiş kişiler olamazlar. Şu sonuç çıkıyordu bundan da: İnsanın kendi gücüyle uyguladığı doğal erdemler, yalnızca bunlar, kurtuluş için yeterdi. Hıristiyanlık hiçbir şeye yaramazdı; deizm kafiydi. Yine o sıralarda, "Çin törenleri" kavgası yeniden gündeme geldi. 1658 yılından başlayarak Papa, ağır ağır üç vekil seçip yollamıştı Çin'e; bunlar, Çin'deki kilise ve ruhban takımının yönetimini aralarında paylaşıyorlardı. Onlardan biri, papazlara bir buyrultu çıkarıp Cizvitlerin düşüncelerini mahkûm ederek, Konfüçyüs'e ve ataların ruhlarına bağlanmayı yasakladı. 13 Ekim 1700'de Sorbonne, Cizvitlere mal edilen birçok öneriyi, "sapma ve Tanrıtanımazlık" olarak mahkûm etti. Papa, 1705 yılında Çin'e bir de elçi gönderdi: İmparator Kangşi, elçiyi kabul etti; ancak, aradan çok geçmedi, Papa XI. Clementius'un, 1704 yılının sonlarında, Cizvitlerin ilkesini mahkûm etmiş olduğunu öğrendi. Öğrendi ve adamakıllı irkildi: Çünkü 1697'de, Cizvitlerin önerisiyle, Konfüçyüs kültünün yurttaşlar arasında yalın ve olağan bir tören olduğunu belirtmişti. Bunun üzerine, Papalık vekili ile elçisini Çin'den kovdu. Vekil, 1707'de Nankin'de bir buyrultu çıkardı: Bütün Çin törenleri yasaklanmıştı. Çok geçmedi, Kangşi bir ferman yayımladı: Ellerinde çağrı mektubu olmayan Avrupalılar Çin'de kalamayacaklardı. 1715'te de Papa bir bildiri yayımlayıp 1704'teki kararında ısrar etti ve titizlikle uyulmasını emretti.

O tarihten sonra Çin'de Hıristiyanlığın gelişmesi –hissedilir ölçüde– yavaşladı. Bunun bir sonucu olarak da Çin, Çu-Hizmin

çerçevesinde, törelerin baskısı altında, ataların ezici âdetlerinin kalıpları içinde hareketsiz kaldı. Buna karşılık, Avrupa'da, Çin üstüne görüşler, Aydınlıklar Yüzyılı'nın kimi temel düşüncelerine güç ve genişlik getirdi. Nelerdi bu düşünceler? Deizm, insanın doğuştan iyiliği, yararcı doğal ahlak, aydın despotluğu vb. Çin dondu. Avrupa ise, yüzyıllar öncesinden başlayan ve gitgide yenileşen değişmeler içindeydi: 11. ve 12. yüzyılın skolastikleri başlatmıştı bu değişikliği; arkadan, 14. ve 15. yüzyılların "modernler"i gelmişti; son olarak da Mekanistler ve Descartes.

Gitgide hızlanıyordu değişmeler ve gitgide hızlanacaktı.

BÖLÜM V

ASYA, AVRUPA'YI REDDEDİYOR

Asya içindeki birkaç yüz bin insan bir yana, Avrupa'nın kendini değiştirmesini kabul etmedi. Katolik dinini reddetti. Avrupa biliminde, sadece merakı kurcalayan şeyi görmek istedi. Avrupa'dan birkaç teknisyen aldı, ama beraberinde teknik anlayışı da edinmeden yaptı bunu. Avrupalı tacirlerle bazı alışverişe razı oldu; ancak, geleneksel yapısında köklü bir değişikliğe gitmedi o oranda. 16. ve 17. yüzyıllar boyunca gelişti elbet; ne var ki, Avrupalılarla ilişkilerinden çok, kuşkusuz, kendi güçlerinin etkisiyle oldu bu gelişme; ve uygarlığının temelinde büyük ölçüde bir değişikliğe de gitmeden. Hindistan'a elmas ticareti için 1665'te yola çıkıp, Hint'i ve İran'ı gezip görmüş olan ünlü Fransız gezgini ve filoloğu Jean Chardin (1643-1713) Avrupalıların izlenimlerini ne kadar da güzel dile getirir. Öyle der o: "Bizim Avrupamızdan başka bir dünyadır Asya. Avrupa'da, giydiklerinde, evlerinde, her şeyde moda adı altında az çok bir değişme görürsünüz. Doğu'da öyle değildir. Her yerde ve her şeyde bir sürekliliktir görülen; giysiler yüzyıllardan beri nasıl biçilip dikilmişse bugün de öyledir. Buna bakıp dünyanın bu parçasında, nesnelerin dış görünüşü, örfler, âdetler, hatta konuşma biçimi bugün nasılsa, iki bin yıldan beri de öyledir diye inanacağınız gelir. Değişme adına –belki– dindeki devrimlerin yaptıklarını bu hükmün dışında tutmalı; ancak, o da ahım şahım bir şey değildir"

Böylece, Asya bir hareketsizlik izlenimi veriyordu o yüzyıllarda.

Nasıl?

Avrupalılar Asya'yı niçin fethetmediler?

İlk sorulması gereken şu: Avrupalılar niçin, Amerika'da olduğu gibi, zora başvurmadılar Asya'da da?

Avrupalı gezginler, silah üstünlüğünün, disiplin ve taktiğin bir fethi kolayca sağlayabileceğini sanmışlardır. Hint'te 1655'ten 1661 yılına kadar kalmış, üstelik zeki bir gözlemci olan

Fransız hekim Bernier öyle yazar: "Bu dev ve görkemli ordular bazen büyük şeyler yapıyorlar; ama bir dehşet ve karışıklık içine girdiklerinde, neyle önü alınabilir bunun? Setlerini yıkmış bir büyük ırmaktır bu; düzlükte her yana yayılması gerekir ve hiçbir çare de yoktur. Böylece, düzenden nasipsiz ve koyun sürüleri gibi ilerleyen bu ordulara bakıp çoğu kez şöyle düşündüğüm olmuştur: Karşılarında prens hazretleri ile Turenne'in kumandasında o gün görmüş Flandralılardan 25.000 kişilik birlikler olsaydı, hiç kuşkum yok ki, sayıları ne olursa olsun, bu orduları çiğner geçerlerdi. İlk darbeye karşı direniniz –ki hiç de zor olmaz bizim için– şaşkına döner hepsi; ya da Büyük İskender'in yaptığı gibi, bir noktaya sertçe vurunuz, karşılık görmemişseniz –ki alabildiğine güçtür bu onlar için– inanın, olan olmuştur: Geri kalan hepsi, altına kaçırıp dehşet içinde kaçmaya başlayacaktır."

Çinliler de aynı durumdaydılar. Filipinler'deki İspanyol makamları, misyonerleri orduyla desteklemek için II. Felipe'ye Çin'in fethini önerirler, İspanya ve İtalya'dan 10-12.000 gün görmüş askere 5 ila 6.000 Japon askerinin katılmasının ve top dökmek için de 3 ya da 4 uzmanın yeteceğini tahmin ediyorlardı. Doğrusu pek de haksız sayılmazlardı. Dikkate şayandır: Çin'i fethe kalktıklarında Mançuların tek başarısızlıkları, Kuei-Li'deki ilk kuşatma oldu; orada, Makao'daki Portekizlilerin gönderdikleri, toplarla donanmış 300 Avrupalı askerle karşılaşmışlardı. Haydi haydi denecektir ki, Avrupalılar, Ming'ler zamanında da zafere ulaşabilirlerdi: Çünkü Çinliler, düşman güçleri ortadan kaldırmayı hedef almayıp onurlu bir barış sağlamak adına, her iki tarafın da durumunu kurtaracak bir savaş biçimi yürütüyorlardı. Bu savaş biçiminde, dört yanlı bir kaleye, kuşatılmış olanlara kaçma olanağı sağlamak ve göğüs göğüse bir savaştan kaçınmak için dört bir yandan değil, sadece üç yandan saldırıyorlardı. Düşmanın attığına, gösterdiği şiddetten utansın ve hoyrat bir çıkışta bulunmasın diye yanıt verilmiyordu. Düşmanınız birkaç darbe yemişse, anlaşmaya girişmek zorundaydı. Böylece, birliklerinizi bulundukları noktadan çekiyor ve barış görüşmelerini beklediğinizi göstermiş oluyordunuz. Bütün bu taktiğe toprak falı egemendi: Örneğin birlikler, bir kaleden, ilkbaharda Doğu kapısından, yazın Batı kapısından çıkmak zorundaydılar hep vb.

Evet, Çinliler Turenne karşısında tutunamazlardı gerçekten.

İlk zaferden sonra gerisi kolaydı, diye düşünüyorlardı Avrupalılar. Bu büyük imparatorluklar birden yıkılıyorlardı; İran'da ve Hint'te senyörler, yenileni terk ediyor ve yenenin safına geçiyorlardı. Sosyal yapı güçlü bir direnişe olanak sağlamıyordu. Bırakalım, o güçlü gözlemci Bernier anlatsın: "Fransa'da ve öteki Hıristiyan devletlerde olduğu gibi, büyük toprakların sahibi ve onların getirdiği büyük gelirlerle yaşamlarını –kendi kendilerine– bir süre sürdürme olanağı elde eden senyörler söz konusu değildir Hint'te. Senyörlerin sadece ödenekleri vardır bu ülkede... Kral her an çekip alabilir bunu ellerinden ve birden sipsivri kalıverirler ortada, borç alacak bir başkasını da bulamaz olurlar. Krallığın bütün toprakları Onun (Büyük Moğol); sadece uyruklarına, bazı ev ve bahçeleri –istiyorlarsa– aralarında paylaşma ya da alıp satma izni verir. O kadar! Bizim Avrupalı hükümdarların, uyruklarının malları olan bütün toprakların böyle sahibi kesilmesini Allah göstermesin; yoksa ülkeleri bugün bulunduğu durumda olmazdı: Ne böyle ekili biçili ve insanla dolu, ne böyle mamur, zengin, nazik ne de böyle gelişme içinde olurlardı. Bizim krallarımız, gerçi olduklarından da zengin ve güçlü olurlardı; ve itiraf etmeli ki, hizmetlerine daha iyi ve hükümdarlara yakışır biçimde koşulurdu. Ne var ki, çok geçmeden, çöllerin ve ıssızlığın, dilencilerin ve barbarların kralları olup çıkarlardı; o demin anlattıklarıma dönerlerdi: O her şeye sahip olup da sonunda her şeyi yitirenlere; kendini daha da zenginleştirip sonunda meteliksiz kalanlara; ya da –en azından– kendi kör tutkuları yüzünden, Tanrı'nın ve doğanın kanunlarından daha fazlasına göz dikip de zenginlikten alabildiğine uzaklaşanlara. Bu prensler, bu yüksek rütbeli papazlar, bu soylular, bu zengin burjuvalarla büyük tacirler ve bu ünlü zanaatkârlar, bu Paris, Lyon, Toulouse ve Rouen kentleri ve istiyorsanız ekleyelim, bu Londra kenti ile öteki yığınla kent nerede olurlardı o zaman?.." Kralın ordusu yok edilince, kendine özgü gücü olan hiçbir şey de kalmaz ortada; hükümdara etkili bir savunma oluşturma zevk ve araçlarını sağlayabilecek bir şey de.

Çin'de imparator, ilke olarak bütün toprakların sahibi de sayılsa, aile mülkiyeti çok daha sağlamdı. Ne var ki, bu imparatorlukta –daha önce gördüğümüz gibi– ulusal direniş zayıfla-

mıştı; bu da herkesin sadece kendi çıkar alanıyla uğraşmasından, siyasal ve ulusal sorunlara olan kayıtsızlığından, bağımsız bir cumhuriyet gibi yaşayan büyük ataerkil ailenin varlığından ileri geliyordu.

Avrupa'nın teknik ve bilimsel üstünlüğü

Savunma, zanaatkârlarla olamazdı. Bütün Asya hükümdarları Avrupalı topçu, fişekçi ve askeri mühendislerini çağırmak zorundaydılar. Asya'da teknik, alabildiğine zayıftı. Avrupalıların kullandıkları yüzlerce alet vardı; Asyalıların elindekilerse pek azdı. İran'da, gerçek anlamıyla ne marangoz vardı ne de dülger. İşçiler yalnızca balta, testere ve makastan yararlanıyorlardı; örneğin kollu matkabı bilmiyorlar, yaylı ve ipli bir matkapla açıyorlardı delikleri. İşçiler, sipariş verilen yere gidiyorlardı; kendilerine gösterilen bir odanın köşesine çekilip çalışıyorlardı. Kalaycı, yanında çırağı, kömür torbası, körüğü, birkaç kalay parçasıyla çıkıp geliyordu; avlunun bir köşesine yerleşip, ateşini yakıp çalışıyordu. Hindular için de aynı şey söz konusuydu. Avrupalıların yüzden fazla alet kullandıkları yerde, iki ya da üç aletten yararlanabiliyorlardı. Avrupa yapımı nesnelere pek güzel öykünüyorlardı; ancak, Avrupalı işçinin üç günde yaptığı şeye onlar bir aylarını veriyorlardı. Dülgerlerin tezgâhı yoktu: Yere oturuyor, odunları ayaklarının arasına yerleştiriyor, en kaba parçalara bile makasla girişiyorlardı; Avrupalı bir işçinin bir saatte yaptığını o üç günde yapıyordu. Demirci, müşterisinin evi önüne yerleşiyordu: Ateşini yakıyor, kerpiçten küçük bir duvar yükseltiyor ve ocağını da önüne koyuyordu. Ateşin karşısına oturup, ayağıyla madeni iteleyip körüğünün alevine tutuyordu. Demir ısınıp kızardığında, ayağa kalkmaksızın ufak bir örsün üstünde, küçük çekiçlerle onu dövüyordu. Kötü beslenmiş olan bu işçiler, hep oturmuş olarak ve alabildiğine ağır çalışıyorlardı.

Çin az buçuk ilerdeydi, ama en iyi durumda da değildi pek. Tek tekerlekli arabası kötü bir kaldıraçtı ve dengesi de bozuktu. Yükü boynunda taşıyordu çoğu zaman vb. Tarım daha da fazla emek istiyordu: Çiftini hayvan koşup süren, iki saban ortasını ota terk eden Avrupalı köylü, Çinli ya da Japon köylüden daha az emek harcıyordu; oysa ötekiler, başlardaki birkaç iş bir yana, hemen her işi elleriyle yapıyorlardı: Toprağın düzeltil-

mesi, setçikleri koruyup dikleştirme, durmadan çapalama hep böyleydi. Çinlilerin ya da Japonların manda, inek ya da eşeği, Avrupalı'nın öküzünden daha kötü beslendiği için, çalışma gücü de o oranda azdı.

Asyalılar bütün yeni usulleri reddediyorlardı. Avrupalıların getirdikleri rendeyi pek kötü kullandılar. Avrupa'da 16. ve 17. yüzyıllardaki teknik buluş tutkusu ile çelişmeli bir durum görüyoruz Asya'da: Asyalılar Avrupalılardan saat, top vb. satın almayı yeğliyorlardı; hükümdarlar, Avrupa'dan kuyumcu, ince işler yapan marangoz, mineci, ressam getirtmeyi daha çok seviyorlardı. Hint'te, Büyük Moğol'un gözleri büyüleyen tahtı bir Fransız kuyumcusunun eseriydi.

Neydi bu teknik durgunluğun nedenleri?

Bu nedenler, İran'da ve Hint'te, dövülen, sövülen, hak ettiği ücreti alamayan zanaatkârın ve işçinin çalışmaya karşı duyduğu tiksintiydi; Çin'de ise, tersine, çalışma onurlu bir iş olarak görülüyordu ve Çinliler yorulmadan, sabırsızlık ve can sıkıntısı göstermeden, olağanüstü bir dayanıklılıkla çalışıyorlardı. Öyle de olsa orada da o devrin bütün Asya'sı için geçerli bir öğe giriyordu işin içine: Zihinsel çalışmaya karşı tiksinti! Asyalıların düşünsel merakı yoktu: Sadece dikkatlerini ve görüntüye dayanan belleklerini kullanabildiklerinde, taklit ediyorlardı; ne çözümleme ve soyutlama anlayışları vardı ne de kişisel araştırma. Öte yandan, harflere değil, bir tür düşüncenin resimleştirilmesine dayanan Çin yazısı, binlerce biçimi belleğe yığmaya, işaretleri tanımaya, onları tekrar ve tekrar kopya etmeye, ezberlemeye dayandığı için bilimsel yetileri de geliştirmiyordu; oysa Avrupa yazı ve dilleri, bir çözümleme, bir birleştirme ve ayrıştırma araçları olarak, kendiliğinden bilime kapı açıyorlardı. Asyalıların dinleri de dış dünyaya tiksinti duymayı aşılıyordu onlara. Bir'i ve Mutlak'ı arayan ya da Kuran'da, Şastra'larda, Se-Şu'larda yaşam için gerekli bütün bilgileri işleyen Asyalı, olayların kendi niteliğine ilgi duymuyor, incelemiyordu onları. Ünlüdür: 1715 yılında Paris'e gelen İran elçisi, Avrupa uygarlığını görüp tanıma konusunda kılını bile kıpırdatmadan, kendisine ayrılan otele kapanıp Kuran'ını okur ve Parisliler hayretler içinde kalırlar. Asya, açık söylemek gerekirse, düşüncenin ikinci aşamasında kalmıştı: Eski Yunanlıların niteliksel akılcılığından önceki bir aşamaydı bu ve düşünce, nitelikler bütününün her şeyden önce sezgisindeydi henüz. Hindu ayakkabıcı ölçü almıyor, müşterisinin aya-

ğını eline koyuyor öyle ölçüyordu; yani belli bir hacmin zihinsel biçimini ediniyordu. Ayakkabıyı da işte buna göre yapıyordu. Yaptığı ayakkabının iyi gidip gitmediği –doğaldır ki– bir sorundu. İranlı, tacir olarak hünerliydi; ama sayması kötüydü: Orantılardan haberi yoktu; yaptığı aritmetik işlemlerin doğruluğu, üç ya da dört nazik meslektaşı da aynı sonuca vardıklarında ortaya çıkıyordu. İranlılar, Hindular, Çinliler her bilmin temeli olan kavramlar mantığını, tasımı ve tanıtlama sanatını bilmiyorlardı. 17. yüzyılın sonlarındaki Avrupalılar, bu farklılığın tam bilincindeydiler. "Çinliler, Eukleides'in *Öğeler* adlı eseri kendi dillerine çevrildiğinde hayran kaldılar; tanıtlama sanatını henüz öğreniyorlardı; her sonuca, uygulamayla varılıyordu; Çinlilerin dehası pek de üstün olsa Avrupalılarınkiden aşağıdaydı ve icat etmeyi ya da yetkinleştirmeyi pek az biliyorlardı. Böylece, İranlılar, Hindular, Çinliler koyu bir büyünün içine gömülüp kalmışlardı: Tılsımlar, muska ve nazarlıklar, hastalıklara karşı büyülü ilaçlar, göz hastalıklarına karşı Kuran'daki ayet; oturup kalkmaktan, yiyip içmekten karı-koca ilişkilerine değin yaşamın her durumuyla ilgili astroloji... O yüzyıllardaki İran'la ilgili bir gözlemciyi dinleyelim: "İyi hatırlıyorum, 1668 yılında, Hazar Denizi'ne bir donanma indirmek için karar alınmıştı; çünkü kıyıları Kazaklar vurduğundan, onlara karşı çıkmak gerekiyordu. Ne var ki, bu tasarının yürürlüğe koyulması için bir ay yitirildi. Nedeni de ay, Akrep burcundaydı. Halk "İmdat!" diye haykırıyordu, ama onlara soğukkanlıkla verilen yanıt şuydu: Ay, Akrep burcundadır; Peygamber buyurmuştur ki, hayra alamet değildir bu ve ne ki yapılacak tehlikelidir, her şeyi ertelemek gerekiyor ve hiçbir şeye girişmemeli!" Gerçi Avrupalılar da büyü ve astrolojinin pençesinde kıvranıyorlardı hâlâ ve "Zehirler dramı"nda görüldüğü gibi, ta XIV. Louis'nin sarayına değin bulaşmıştı bu; ancak, bu görüşler, onların yaşamını egemenliğine almamıştı.

Böylesi düşünme ve hareket etme de Asya'nın fethini kolaylaştırabilirdi.

Öyleyse, niçin girişmediler Avrupalılar buna?

Asya'nın fethinin önündeki engeller

Avrupalılar, tanımakta hayli geciktikleri bu büyük Asya imparatorluklarının etkisinde kalmışlardır ve Asya serabı

Avrupa hükümdarlarını yanıltıp durmuştur. Avrupalıların Asya üstüne bilgisizlikleri uzun zaman hayali de aşan bir şey olmuştur: Peder Barzée, Goa'dan, 1551 yılında, Çin'in ya da hiç olmazsa Büyük Tataristan'ın Almanya ile komşu olduğunu ileri sürüyordu; 1582'de, Goa'daki Saint-Paul kolejinde Cizvitler, Himalaya ile Hindukuş'un varlığından habersizdirler; 1583'te, haritacılar Çin'i hâlâ Pasifik Okyanusu'nun ortalarına kadar yayıyorlardı. Ancak, Mathieu Ricci'dir ki, 1598'de, Çin'i, Kuzeyde 19 ve 42 enlem dereceleri arasına yerleştirdi; ve Paris'in doğusunda 120 boylam derecesini aşmadığını belirtti. Ve yine o, Peder Bento de Gois'in –Çin'e hâlâ Hıtay ve Pekin'e de Kambalu diyen– Orta Asya Müslümanları diyarına yaptığı yolculuğun (1602-1607) arkasından Çin'in Marko Polo'nun Hıtay'ıyla aynı şey olduğunu söyledi.

Bu bilgisizlik, Asya'nın gücü üstüne hayalleri besleyip durmuştur uzun süre.

Öte yandan, Avrupalılar Avrupa'da ve tüm denizler üzerinde birbirlerine pek düşmüşlerdi. Hiçbir devlet, Bernier'nin istediği o 25.000 kişiyi bir araya getiremedi. Kaldı ki, getirseydi bile İran, Hint, Çinhindi, Çin ve Japonya için ayrı ayrı bu 25.000'er kişilik güçler gerekecekti. Sonra? Sonra, mesafe Avrupalıların karşısına dikiliyordu. Roma ile Makao arasında bir mektubun yerine ulaşması için –birkaç ay da fazlasıyla– iki yıl gerekiyordu. Ricci'nin 1586'da yazdığı mektuplarından biri ancak 1593'te ulaşmıştı yerine; yanıtı ise 1595'te eline geçmişti. Papa'ya gönderilen Japon elçisi, Nagasaki'den 20 Şubat 1582'de yola çıkmış, Lizbon Limanı'na ise 10 Ağustos 1584'te varmıştı. Açıktır ki, Muson'ların esişinden yararlanamamıştı. Ve o 25.000 kişilik orduyu savaş alanına getirebilmek için ve götürdükten sonra da desteklemek için arada kaç tane deniz ve kara üssü gerekecekti? Asya'nın mesafesi ve dev boyutları, üzerinde yaşayan sayısız halk, bütün bunlar birleşmiş bir Avrupa'nın dışında bir güç için topyekûn bir başarı umudunu engelliyordu. Avrupa ise birleşik değildi. Son olarak, Amerika Avrupa'nın elindeki çok önemli araçların yolunu değiştirmişti. Daha önce hesapta olmayan bir engeli aşmak için Avrupa Asya'ya bu iki yüzyıl boyunca gönderdiğinden çok daha asker, sömürgeci ve misyoneri Amerika'ya gönderdi.

Ve belki de Asya'yı kurtaran, Amerika'nın sömürgeleştirilmesi olmuştur.

Avrupa Asya'yı niçin inandıramadı? Avrupa'daki hareket, Asya'daki durgunluk

Avrupa, Asya'yı fethetmedi; onu Avrupa yaşam biçimine sokamadığı gibi, Avrupalı dinlere de inandıramadı. Nedir Avrupalı bir yerde? Sürekli hareket: Ülküsü mücadele, eylem, yasama, ilerleme ya da değişmedir onun; yenilik karşısında dindirilmez bir merak içindedir; ister doğadan, ister insanlardan gelsin engeller önünde sabırsızdır ve baş eğmez. Ya Asyalı? Asyalı sürekli bir düş, çaba karşısında tiksinti içindedir; yerleşik kanunlara ve iletilmiş düşüncelere tapar; yeniye karşı güvensizdir; ister insanlardan, ister doğadan gelsin bütün dış güçlere karşı saygılıdır; olacağa, yazgıya boyun eğer. Asyalılar, deli diye baktılar Avrupalılara. İranlılar, gezinmeyi anlamsız bir şey olarak görüyorlardı; dolaşma, duygusuz insanların işiydi. Merak uğruna yolculuğu akılları almıyordu. Chardin öyle diyor: "Merak için yolculuk yapan, dünyada yalnızca Avrupalılardır." İnsan, evinin dışından başka nerede erdeme kavuşabilir ya da tutkusunu dindirebilirdi? Maddi bir şey elde etmek: Yolculuk, Asyalı için sadece bu halde iyiydi. "Tacir ya da zanaatkâr değilse, her yabancının bir casus olduğuna inanırlar." Hindular da böyle düşünüyorlardı. O kadar çalışkan Çinlilerin görüşü de buydu: Onlar için de yolculuklar, beden hareketleri, bir çıkara dayanmayan araştırmalar, bunlar çılgınlıktı. Yaşam, şölen ve sohbet demekti; şairce, sanatça ya da dince düş ve seyre dalıp gitmeydi.

Harekete, zorunluluk halinde kalkılmalıydı.

Böyle olduğu için uyuşturucu madde kullanma zevki İran'da ve Hint'te bütün toplumu pençesine almıştı. Daha olumlu ve daha pratik olan Çinliler, ancak 18. yüzyılın sonlarında bu alışkanlığa kapıldılar. İranlılar ve Hindular hiç durmadan tütün içiyorlardı. Bir zanaatkâr, elinde harcayacağı beş kuruş varsa, bunun üç kuruşunu beslenmek yerine tütüne veriyordu. Tütün kadar yaygın başka uyuşturucular da kullanıyorlardı: Afyon çiğniyor, haşhaş tohumu ve kenevir yaprağı kaynatıp içiyorlardı; tütün yerine kenevir yaprağını sarıp içtikleri de oluyordu. İran yönetimi, afyon çiğnemeyi yasaklamaya kalktı. Ancak boşa gitti denemesi; çünkü öylesine yaygın bir eğilimdi ki bu, on kişinin içinde, bu iğrenç alışkanlıktan yakasını sıyırabilmiş bir kişi güçlükle bulunabilirdi.

Böyleydi, çünkü bunsuz yaşamak, zevki olmayan bir yaşamaktı onlara göre.

Asyalıların Hıristiyanlık karşısındaki tiksintisi

Sonuç olarak, misyonerlerin Asya'yı Hıristiyanlaştırmaları boşa gitti. Pek azdı sayısı bu misyonerlerin; çünkü çoğu, Amerika'ya gidiyordu. Ne var ki, özellikle Hıristiyanlığın özü, çoğu Asyalının itirazıyla karşılaştı ve itti onları. Neydi Hıristiyanlık? Misyonerlerin Asya'ya gelişlerinden on altı yüzyıl önce, İsa adında bir Galileli, Kudüs'te çarmıha gerilmişti. Aradan birkaç yıl geçmiş, Romalı bir görevli, doğan Hıristiyanlığı şöyle anlatıyordu: "Paulus'un yaşadı dediği İsa adlı biri hakkında Yahudiler arasında bir tartışma var." Hıristiyanlık önce bu! Hıristiyanlık, Tanrı'nın insan olarak meydana çıkışına, insanlığı günahlarından kurtarmak amacıyla, tıpkı bir hırsız, bir haydut, bir köle gibi çarmıhta öldüğüne inanma; ve ayrıca, bu ölünün dirildiğine, göğe çıktığına, kilisesinin varlığında yüzyılları aşarak yaşamakta olduğuna, her an aramızda bulunduğuna inanmak.

Oysa bu, Tanrı'nın Oğlu ve Tanrı'nın kendisinin de Baba'yla bir ve aynı cevherden oluşu düşüncesi; Yüce Varlığın bir dülgerin kişiliğinde, kendi halinde, yoksul ve gizli bir yaşam sürdürüp sonunda, herkesin tükürükleri, hakaret ve alayları altında yalnız başına, çıplak, kanlar içinde, utanç verici bir işkenceyle son buluşu düşüncesi, İncil'de aykırı görünen, paganların hoş göremeyecekleri bir şeydi. Haç, bir skandal, bir delilikti onlara göre. Tiksinti Çin'de ve Japonya'da, başka yerde olduğundan çok daha fazlaydı. Bu ülkelerde gönenç, kadınlar, güzel yemekler, pahalı giysiler, onurlar kamu görevlerinin kullanılmasıyla elde ediliyordu ve bu görevler de bilgeliğin, sosyal ahlaka saygının bir ödülü olarak görülüyordu; başarısızlığa uğrayıp düşen, yoksul, bahtsız, yenilmiş insan, eskilerin kurallarını bozan, insansal ve tanrısal kanunlara uymayan ahlak dışı bir varlıktı. Öyle olduğu içindir ki, Cizvitler haçı gizliyorlar ve birisi Hıristiyanlığa kazanıldığında, vaftiz ânında, ancak o zaman haça saygı gösteriyorlardı. Ama bu arada nice vaftiz edilmiş kişi de paganlığa dönüyordu; Aziz Franciscus Xaverius'un hizmetçisi, o ilk kez Hıristiyanlığı kabul etmiş Japon da onlar arasındaydı!

Böylesi yeni, yepyeni kavramları açıklayıp kabul ettirmek, sınırsız derecede güçtü. Hıristiyan din anlayışını Asya din-

lerinin terimleriyle anlatmanın hemen hemen olanağı yoktu. Yarattığı dünyadan ayrı ve her yerde hazır ve nazır kişisel bir Tanrı düşüncesi; her insanın, bedeninden, giderek maddeden ayrı ve kendisini yaratmış olan Tanrı'dan da ayrı ve ölümsüz bir ruhu olduğu ve bu insanın, öldükten sonra, eğer kurtulmuşsa, ebedi olarak temaşa edeceği, yetkinliğinden yararlanacağı, ama hep kişi olarak dışında kalacağı bir Tanrı düşüncesini açıklayıp inandırmaktı söz konusu olan. Böylece, Avrupalı din anlayışı, temelinde "ikici" idi: "Bir"e, "sürekli"ye dayanıyordu. Çu-Hizmle Taoizm'den daha önce söz etmiştik biraz. Şimdi, kısaca Hint düşüncesine bir göz atalım: Hinduizmin temeline eğildiğimizde ne görürüz? Kendiliğinden var olan, tek mutlak *Brahman* vardır. Bu *Brahman* bir *Atman*'dır; yani sınırsız, evrensel, sonsuz bilinçli bir ruh. *Atman*, kendi düşündüğü ölçüde Dünya'yı yaratır. Bütün nesneleri *maya*'ya, düşe dayanarak oluşturur. Evren ile Tanrı düşüncesi arasında bir ayrılık yoktur. İnsanın, düşünen varlık olarak, kendi içine eğilip yakaladığı ruh, evrensel olarak, Atman'ın bir görünüşüdür aslında. Bireysel ruh ile evrensel ruh arasında özdeşlik vardır böylece. Öte yandan, insanın *Atman*'ını da olgu olarak kendisiyle karıştırmamalı; olgu olarak insan da duygu olarak, düşünce olarak, gerçekte madde olarak insanın çeşitli bilinç hallerinin birbirini izlemesinden başka bir şey değildir. İnsan, kendisinin dışında, gerçek "ben"i, yani tanrısal ruhu seyretmelidir. O zaman insan, *Brahman*'a dönmüş olarak, ebedi huzuru tadar ve ölümünden sonra da *Atman*'ı gidip *Brahman*'da eriyip kaybolur.

İnsan kişiliği silinip yok olmuştur.

Hıristiyan anlayışın tam zıddıydı böylesi bir din görüşü. Ve sonuç olarak da Hindu düşüncesini ve yaşamını, Avrupalı yaşamdan bütünüyle ayırıyordu. Eğer dış nesneler ve insan, evrensel Atman'ın değişmez özünün değişik görünüşlerinden başka bir şey değilse, duyguların tanıklığıyla övünmek niye? Dış dünya, geçici düşlerin bir dalgasıdır sadece; olaylara sırt çevrilebilir, giderek bilim boşuna bir düşüncedir, tarih de kuruntu. Elle tutulur tek gerçeklik, düşünen insanın kendisidir. Buradan kalkarak, Hinduların neden Avrupalılar gibi bilim yaratmadıklarını ve 16 ile 17. yüzyıllarda, Avrupa biliminin ne olduğunu pek de kavrayıp araştırmadıklarını açıklayabiliriz.

Bu söylediklerimiz birer "tekçi" olan Çinliler ve Japonlar için de geçerli.

Bütün varlıklar arasında derin bir özdeşlik varsa, ruh göçü ve bedenden bedene geçiş de anlaşılmaz olmaktan çıkar. Ancak, bedenden bedene geçişten ve bu bedenlerin çektikleri acılardan kurtulmak için ruhun, çile ve mistik kavuşmayla kişiliğini yitirmesi gerekir. Öyle olunca da kişiliğini ortaya koymak için mücadelenin anlamı ne? Kişilik, olsa olsa bir kötülük. Sosyal ilerleme için çabada bulunma niye? Her insan daha önceki yaşamında layık olduğu bir varlığı sürdürür ve mutluluk denen şey, bu değişen düşler dünyasında daha iyi olmak değil, tersine, "ben"i yok etmektir. Bir Hindunun gözünde Rönesans insanı ne kadar korkunç ve tiksinti verici bir varlıktır! Bir Çinli için de öyle. Dünya, Tanrı, gelecek yaşam, bugünkü yaşam anlayışı bakımından Asya ile Avrupa, tepeden tırnağa birbirinden farklıydılar.

Hıristiyanlık, yüzyılların akışı içinde, Avrupa uygarlığı ile iç içe geçip kaynaşmıştı. Bu dinin yayılışı, Avrupa uygarlığının fetihleriyle aynı hızda olacağa benzerdi. Ne var ki, 16. ve 17. yüzyıllardaki sorun, Hıristiyanlığın, temel niteliklerinden hiçbir şey yitirmeden, bütünüyle farklı uygarlıklarla bağlaşıklığını kurmaktı. Gerçekten Hindular, Çinliler, Japonlar alabildiğine güçlü sosyal grupların içinde hapsolmuş durumdaydılar: Kimisinde kast, kimisinde aile, günlük yaşamın tüm akışına ayrıntılı kurallar dayatıyordu. Bir Avrupalıyı ezip tüketecek olan bu gruplarda Asyalı, bir hoşluk, ortak bir yaşam buluyordu: Bu yaşamda insan destekleniyor, yardım görüyor, yönlendiriliyordu ve bunun için de ne özgürlük çabasına gerek vardı ne de onun tehlikelerine. Bu kurallardan kaçmak, toplum dışına atılmak demekti; alabildiğine acılarla ve felaketlerle dolu bir serüveni davet ederdi böyle bir girişim. Asyalıların çoğu da zaten böyle bir şeyi ciddi olarak düşünmüyorlardı: Bütün duyarlıkları, bir bakıma et ve kanları haline gelmiş olan âdetleriyle bağlarının üzerinde yoğunlaşmıştı; hiçbir şey onları bozmamalıydı. Brahman, bir "dokunulmaz"a değdiğinde, ter basıyordu kendisini ve midesi bulanıyordu. Homeros'un çağdaşlarının şu kadar yüzyıl önce görüp tanıdıkları o ataerkil büyük aile içindeki Çinli, atalarının ruhlarıyla ilişkisini sürdürdüğü aile kültünden vazgeçemezdi: Boşlukta yaşayan, evde ne ki olup bitiyor gören bu ruhlar, aileyle yaşıyorlardı; kendi döllerinden gelmiş olanların neler yapıp ettiklerini izliyorlardı; yaşayanların saygılarına gereksinmeleri vardı ve bu yerine getirilmediğinde felaket yağ-

dırabilirlerdi üstlerine. Eve girişte çıkışta, oturmada kalkmada, başkasına bakıp konuşmada, konuk ağırlayıp uğurlamada, özetle, yaşamın tüm eylemleri için konulmuş kurallardan ve formüllerden kaçılamazdı. Ataların, giderek yarının tanrısı olacak olan babanın baskısı da öyleydi: Çinli, onun önünde nefesini tutacak ve alçak sesle konuşacaktı; çünkü ailenin en yaşlı kişilerinden oluşan Yaşlılar Kurulu'nun yardımıyla, o babanın, tüm aile bireyleri üzerinde mutlak iktidarı vardı ve öylesine bir iktidardı ki bu, bir oğula ölüm cezası biçebilirdi. İşte bu yüzdendir ki, çoğu misyonerin Hıristiyanlaştırma ile özümsemeyi birbirine karıştırmalarını önlemek için Papalık, Çin'de işlerin yürüyüşüne göz kulak olsunlar diye, çeşitli yetkililer atamıştı. Katolik misyonerin görevi, dinseldi; ulusal bir görev verilmemişti kendisine. Hıristiyanlaştırma, dine döndürülecek olan halkın yaradılışına uygun olmalıydı; bu halklara Batı uygarlığını dayatmak söz konusu değildi. "Din ve iyi örflere açıkça zıt düşmedikçe, bu halklara, örf ve âdetlerini değiştirme konusunda her türlü çabadan uzak durunuz ve öğütten kaçınınız" deniyordu. Ne var ki, gecikmişti bu hatırlatmalar: Nice kötü izlenim daha önce gerçekleşmişti. Nice örnek bize Hıristiyanlığın Asya uygarlıklarına uymada karşılaştığı güçlüğü ve ortaya atılan sorunun çözülmeden kaldığını gösteriyor.

Son olarak, bir başka güçlük de şuradan geliyordu: Asya dinleri, o temellerindeki "tekçilik"ten vazgeçmeyen, her insanda yaşamın manevi açlığını giderip doyurabilecek tanrısal kişilikler de ortaya koyabilmişti. *Brahman*'ın görünüşlerini dile getiren Hinduların *İsthadeva*'ları, evrensel cevherin kişileşmesi demek olan Budistlerin *Amida*'sı, koruyucu, iyilik ve yardımsever, ermişliği nedeniyle alabildiğine sevimli bir tanrı olarak sunuluyordu insanlara; yığınla insanın, o sınırsız şefkat ve aşk susuzluğunu gidermek için vazgeçemeyeceği tanrılardı bunlar. Yığınla Hindu kadını, Hinduizmde, hak ve yaşamlarını tek kelimeyle, her şeyi kocalarına, eş ve tanrı olarak sunulan *Patideva*'ya feda edecek gücü buluyorlardı. Nice Hindu anası, çocuklarına, çocuk-tanrı *Krişna* huzurunda, onun gibi düşünce ve eylemde safça yaşamalarını öğütlüyordu. Yığınla koca ve baba, aile erdeminin koruyucusu ve örneği *Rama*'nın yaşamına ve eylemlerine öykünüyordu sürekli. Nice Çinli ve Japon, şefkati dile getiren *Amida*'ya tapıyordu; bütün varlıklar için iyilikle dolu olarak, namusluluk ve saflık içinde yaşıyorlardı. Misyonerler, tanrı-

sal gerçeklerin izlerini, ilkel Vahyin kalıntılarını görüyorlardı bunda ve büyük bir umuda kapılıyorlardı. Şimdi, bütün bunlar böyleyken, bu dindar Asyalılar, ne denli cana yakın olurlarsa olsunlar, ne diye İsa'yı içlerinde duymak istesinlerdi? Ya da onu bir *İsthadeva* olarak görmeyeceklerdi de ne yapacaklardı? Oysa misyoner için yalnızca İsa, bu Asyalı kültlerin ortaya çıkardığı özlemlere tastamam yanıt verebilirdi.

Özetle, Asya Avrupa'ya yabancı ve kapalı kaldı; onun asıl iyi diye sunmak istediği şeyi bütün gücüyle itti. Avrupalıların ülküsüne de karşıydı, mutluluktan anladığına da.

KAYNAKÇA

"Yüzyılların Gerçeği ve Mirası"nın bu üçüncü cildi, Roland Mousnier'nin yazdığı 16. ve 17. yüzyıllarla ilgili çalışmayı (*Histoire Générale des Civilisations*, c. IV: *XVIe et XVIIe siècles*, 5. bs., Paris, 1967) temel almaktadır. Aşağıdaki kaynaklar, konuyla ilgili tamamlayıcı eserlerdir.

Abramson, M. / Gourevitch, A. / Kolesnitski, N., *Histoire du Moyen Age*, Moskova, 1976.

Adıvar, A., *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. bs., İstanbul, 1982.

Braudel, F., *Civilisation matérielle et capitalisme*, c. I, Paris, 1967.

Braudel, F., *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1967.

Brockelman, C., *Histoire des peuples et des Etats islamiques*, Paris, 1949 (Türkçe çevirisi, Neşat Çağatay, Ankara, 1973).

Chaunu, P., *La civilisation de l'Europe classique*, Paris, 1970.

Daumas, M., *Histoire Générale des Techniques*, c. I, Les premières étapes du machinisme, 1450-1730, Paris, 1965.

Delumeau, Jean, *La civilisation de la Renaissance*, Paris, 1973.

Dobb, M., / Sweezy, P. ve diğerleri, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci*. (çev. Çetin Yetkin), İstanbul, 1974.

Eberhard, W., *Çin Tarihi*, Ankara, 1947.

Efimov, A. / Galkine, İ. / Zoubok, L. / Manucevitch, A. / Notovitch, F. / Khostov, V., *Histoire Moderne* (trad. L. Butkievicz), Leningrad, 1961.

Hill, C., *1640 İngiliz Devrimi* (çev. N. Kalaycıoğlu), İstanbul, 1983.

Huberman, Leo, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla* (çev. Murat Belge), İstanbul, 1976.

İnalcık, H., *The Ottoman Empire. The classical Age, 1300-1600*, Londra, 1978.

Koyre, A., *Du monde clos à l'univers infini*, Paris, 1962.

Leithhauser, J. G., *Dünyamızın Fatihleri* (çev. Derin Türkömer), İstanbul, 1971.

Mandrou, R., *Louis 14 en son temps*, Paris, 1978.

Manfred, A. / Daline, V. / Zagledine, V. / Pavlona, S. / Skazkine, S., *Histoire de la France*, Moskova, 1978.

Mantran, Robert, *İstanbul au siècle de Soliman le Magnifique*, Paris, 1994.

Mantran, Robert (ve başkaları), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Server Tanilli), c. I, 2. bs., İstanbul, 1995.

Margolin, Jean-Claude, *L'Avènement des temps modernes,* Paris, 1977.
Pietri, L. / VENARD, M., *Le monde et son histoire. La fin du Moyen Age et les débuts du monde moderne, du XIIIe siècle au XVIIe. siècle,* Paris, 1984.
Pirenne, Jacques, *Les grands courants de l'histoire universelle,* c. II: De l'expansion musulmane aux traités de Westphalie, Paris, 1950; c. III: Des traités de Westphalie à la Révolution Française, Neuchâtel, 1948.
Shaw, S., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (çev. M. Harmancı), c. I, İstanbul, 1982.
Taton, R., *Histoire générale des sciences,* c. II: La science moderne (1450-1800), Paris, 1958.
Weber, E., *Une histoire de l'Europe, 1. De la Renaissance au XVIIIe. siècle,* Paris, 1986.
Weber, Max, *L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme,* Paris, 1964.

DİZİN

Aalst 228
Abbas I (Büyük) 390-91, 416-19
Abbas II 419
Abbasi 383
Abbeville 224
Abdülvadi Hanedanı 407
Abel Tasman 44
Abruzzo 252
Acadie 360
Acamapichtli 345, 347
Acapulco 482-83
Acarie, Barbe Jeanne 277
Addison, Joseph 275, 303
Âdem 39, 293, 306, 318, 378, 412, 500, 503
Aden 40, 391, 444
Afrika 5-7, 19, 29-35, 38-41, 45, 47-48, 199, 230, 246, 249, 255, 335, 356, 370-73, 375-77, 388, 391, 399, 406, 409-11, 443-46, 448
Agra 432
Ahima öğretisi 426
Ahmednagar Krallığı 377, 423, 433
Ahmet el-Mansur 411
Ahmet I 393, 396
Ahmet III 402
Ahmet Karahisari 405
Aix-la-Chapelle Antlaşması 228
Ajanadevalar 429
Akadei 357
Alba'lar 141
Albazin Kalesi 484
Albequerque, Afonso de 40, 416, 444, 480
Albertus (Saksonyalı) 6
Albret Prensliği 146
Aleksandros (Aphrodisias'lı) 63
Alekseyev, Fedot 46
Alençon 224
Alès Barışı 208
Alexander Jagellon 160
Alexander VI (Papa) 39, 358, 451
Algonkin'ler 338, 361
Ali Ekber Hıtayi 399
Ali Reis (Macar) 399
Allgäu 126, 133
Almagro, Diego 43
Alman Kutsal Birliği 235
Alsace 133, 219, 230, 236, 242
Altınordu Devleti 164
Alvares, Jorge 480
Amakusa Ayaklanması 492
Amaterasu (Güneş Tanrıçası) 486
Amboina 448
Amboina Kırımı 448
Amerika 5-7, 19, 34, 37, 39, 42-43, 45-47, 112, 116, 176, 195, 199, 204, 246, 293, 304, 335, 337-39, 344, 350, 356-60, 363-64, 370, 372-73, 387, 446, 450, 491, 503, 509, 515, 517
Amida 467, 487, 520
Amsterdam 47, 199, 226, 228, 244, 146-47, 306, 316, 322, 372, 447
Amur Irmağı 39, 484-85, 502
Anadir 46
Angoumois 217
Anirutha 428
Anna Mons 259
Annapolis *ayr. bkz.* Port-Royal 204
Anne 198
Anne Boleyn 107-108
Anne d'Autriche 213, 216
Annese, Gennaro 252
Antilia32, 35,
Antiller 36-37, 42, 44, 195, 199, 246, 337-38, 356
Anvers 25, 47, 53, 77, 155-56, 159, 163, 167, 247, 445-46
Apulia 252
Aragon 36, 139, 174, 287-88
Arbutnoth, John 303
Arhangelsk 167, 204, 260, 263
Ariosto, Ludovico 55-56
Aristoteles 62-64, 285-90, 29-95, 300, 307, 316, 327, 402, 489
Arjantin 350
Arktika 46
Arnauld (Büyük) 305, 503
Arnavutluk 376, 395
Arras Birliği 159
Asirgar Kalesi 377
Asor Adaları 33
Astrahan 166-167, 258, 262
Astrahan Ayaklanması 260
Asturias 287

Asya 5-7, 30-31, 35-41, 45-48, 162, 166-67, 170, 175, 246, 256, 293, 335, 337, 356-57, 370, 375-76, 378, 380, 382, 400, 416, 419, 442, 446, 448-50, 472, 481, 483-85, 491, 509, 512-17, 519-21
Aşikaga 472, 474
Atahualpa 43, 352
Atlantik Okyanusu 6, 31-32, 35-36, 44, 172, 246, 373, 375, 406, 410-11
Attleborough 153
Augsburg 85, 92, 114, 137-38
Augsburg Barışı 138, 233, 236, 242
Augsburg Birliği 228
Avam Kamarası 110, 150, 154, 196
Avrupa 5-7, 11-19, 21, 24-25, 29-42, 45-49, 52, 54-57, 63-65, 74, 76-77, 79, 81, 83-84, 86, 100, 111-15, 139-40, 143, 145, 149, 151, 155, 157, 159-60, 162-67, 170-77, 181-83, 190, 193, 198-99, 204, 213, 226-28, 230-32, 235-38, 243, 245-48, 250-51, 253, 256, 259-61, 265, 271, 275, 278, 280, 303-304, 313, 322, 332, 335, 337-38, 344, 349, 356-73, 375-78, 380-82, 385-96, 399, 402, 405-406, 409-12, 418-20, 426-27, 429-31, 442-43, 445, 447-51, 453, 472-73, 478, 481-85, 489, 491-99, 501-503, 505-507, 509-16, 518-19, 521
Avusturya 17, 39, 44, 100, 114, 16,134, 162, 204, 210, 232, 234, 236-40, 249, 254, 266, 176, 388
Ayasofya 403
Ayllu 351-52, 354
Aymaralar 350-51
Azak Kalesi 260
Aztek İmparatorluğu 42, 362
Aztekler 42, 338, 344-47, 352-54

Baba Nakkaş 405
Babü'l-Mendep Boğazı 444
Babür 431-33, 440
Bacon, Francis 290-91, 310, 327
Baffin 357
Baglivi, Giorgio 315
Bağdat 397, 414, 417, 420
Bahadır (Gucerat Prensi) 391
Baïus 279
Baki 397-98
Bakû 257, 413
Balboa, Vasco Nunez de 37, 357
Baltringen 131
Banten 446
Barbaros Hayrettin 407
Barcelona 36, 250
Barents Denizi 45
Bari 252
Bariatinski (Prens) 258
Bartolomeo de Las Casas 359
Basel 53, 57, 85, 100-103, 120
Basnage de Beauval, Henri 304
Bastwick, John (Doktor) 187
Batavia 44, 246, 448-49
Bayezid II 175, 403
Bayle, Pierre 304, 306, 325-26, 505
Bayonne 213
Béarn 225
Becaye 407-408
Becker 315
Bedeviler 31
Belalcazar, Sebastian 43
Belgrad 388
Bellay, Guillaume du 56
Belucistan 433
Bender Abbas 420
Bengal 423, 433, 449, 466
Beni Said'ler 410
Bento de Gois 499, 515
Berardi, Giannoto 36
Bergerac 211, 270
Bering Boğazı 337
Berkeley, George 303
Berlichingen, Gottfried von 130, 132
Bern 100-102
Bernard de Saxe 241
Bernier, François 430-31, 510-11, 515
Bérulle, Pierre de 277-79, 296
Beyaz Deniz 45, 167, 256
Bhatta 428
Bicapur 423
Bidar 423
bireycilik 7, 54, 60, 85, 90, 105, 139, 156, 175, 177, 488
Birleşik Eyaletler *ayr. bkz.* Hollanda, Nederland 229, 240, 243-248, 267, 304
Biron (Mareşal) 205
Biskay 387
Bizerte 407
Boccaccio, Giovanni 274
Bodin, Jean 65, 70
Boerhaave, Herman 315

Boğdan 376, 389
Bohemya 17, 114, 116, 162, 234, 238-40, 242-43, 297
Boileau, Nicolas 271, 274, 323
Bojadar Burnu 33
Bolivya 350, 364
Boneville 208
Bordeaux 215, 220
Borelli, Giovanni Alfonso 315
Borneo 447, 482
Bossuet, Jacques Bénigne 301, 325, 331
Botticelli 63, 73
Boulainvilliers, Henri de 331
Boulonnais 224
Bourbon'lar 141, 146, 148
Bourdeille Brantôme, Pierre de 274
Bourgogne Dükalığı 139, 144, 210
Boyarlar 46, 164-65, 256, 258-59
Boyle, Robert 314
Brahe, Tycho 67, 284-85, 501
Brahma 429
Brahmanlar 424-29, 438, 486, 518-20
Bramante, Donato d'Angelo 73
Brandenburg 241
Brandenburg Prensliği 99, 137, 229, 243, 254
Brandenburg, Albert von 162
Braunschweig-Lüneburg Prensliği 99
Breg Vadisi 124-25
Breitenfeld 242
Bremen 231, 243
Breslau 318
Bretanya 139, 146, 295
Brewster, David 310
Brezilya 37, 39-42, 199, 246, 338, 356, 359, 371-73, 444, 446
Briansk 168
Bristol 198, 327, 357
Britanya 139, 198, 273, 338, 438
Bruegel, Pieter 77
Brunelleschi, Filippo 73
Bruno, Giordano 50, 66-67
Brüksel 67, 158, 167
Budapeşte 388
Buddha 466-67, 486-88, 494
Buddha Şakyamuni 466, 487
Budé, Guillaume 56-57
Bunjiga Okulu 471
Buridan, Jean 6
Büyük Novgorod 163
Byrd, William 79
Caboto, Giovanni (John Cabot) 37, 357
Cabral, Pedro Alvares 40, 356
Caetani, Antonio (Kardinal) 92
Cahors 211
Caitanya 428
Cajamarca 43
Cakarta 44, 448
Calabria 252, 377
Calais 224, 229
Callot, Jacques 269
Calvin, Jean 63, 102-106, 108-109, 148, 157-59, 188, 190-91, 201, 226, 233, 235, 242, 244-45, 254, 280, 449
Calvo, Diego 480
Cambrai 228
Camisards Hareketi 226
Campanella, Tommaso 72
Capac, Huayna 350, 352
Capac, Manco 354
Cape Breton 357
Carlos II 229, 250
Cartier, Jacques 357, 361
Casa da İndia 444-45
Cassini 313-14
Catherine d'Aragon 107-108, 148
Cava 44, 246, 419, 446-47, 453, 482
Cebu 481
Cecil, William 154
Cellini, Benvenuto 51-52
Cem Sultan 175
Cemali 398
Cengiz Han 431
Cenova 29-30, 35, 37, 226, 245, 247, 377, 387, 410
Cervantes, Miguel de 58-60
Chac 341
Chalon'lar 141
Chancalar 350
Chapala Gölü 344
Chapelain, Jean 269
Charas 317
Chardin, Jean 509, 516
Charles I 186-88, 191, 218-19, 229
Charles II 196, 228
Charles IX 148, 156
Charles VIII 144, 171-72, 174
Charron, Pierre 294
Chaucer, Geoffrey 58
Chiapas 345
Chichen İtza 343

Chichimeca 344
Chimular 351-52
Christian IV 240
Cicel 407
Cicero 294, 498
Cidde 391
Cihangir 440, 442
Cizvit Martini 504
Clouet 79
Cocom Ailesi 343
Coen, Jan Pieterszoon 448
Coğrafi Keşifler 16, 29-48
Colbert, Jean-Baptiste 223-24, 226, 246, 262, 319
Collins, Anthony 326
Colombe, Michel 79
Comte, Auguste 7
Concini, Concino (Floransalı) 205
Condé (Prens) 205-206, 218-19
Condé'ler 141
Conquistadores 42
Corcordat 146
Corneille, Pierre 271-73
Coromandel 440, 443, 450
Cortes, Hernan 42, 343-44, 346, 362
Coste, Pierre 304
Covilham, Pedro de 33-34
Cranmer, Thomas 107
Cromwell, Oliver 191-96, 220
Curaçao 246
Curie, Marie 7
Cuzco 350, 353-54
Cyrano de Bergerac 270

Çareviç Aleksey 263
Çaritsin 258
Çe-Kiang 463
Çin 5-7, 34, 36, 40-41, 44, 246-47, 268, 293, 326, 335, 339-40, 356-57, 375-76, 381-82, 391, 399, 419, 443-44, 446, 448-49, 451, 453-57, 459-60, 462, 466-72, 474, 478-85, 489, 493-507, 510, 512-20
Çing'ler 453
Çinhindi 112, 376, 381, 479, 515
Çuang-Li-Ti 468
Çukotka 46
Çu-tzi 457

Dahomey 371
Danimarka 67, 100, 166, 198, 229, 236-37, 240, 243, 255-56, 260, 304, 308
Darien 357
Darwin, Charles 7
Datlar 475
Decima Adası 483-84
Dejnev Burnu 46
Dejnev, Semon 46
Dekkan Yaylası 423, 441
Delf 247
Derbent 257
Derviş Ali Ekber 376
Descartes, René 7, 181, 265, 277, 283, 295-315, 318-19, 322-23, 325, 327, 329, 331-32, 504-505, 507
Dias, Bartolomeu 33
Dieppe 35, 229
Dijon 213
Diu 392
Dnyepr 164
Donatello 73
Donauwörth 235
Dragon 225
Dryden, John 275
Dunkerque 229
Duns Scotus 103
Düna (Daugava) 164
Dürer, Albrecht 51, 77-78

Eboli'ler 141
Ebu'l-Feda Abdullah el-Kadı 399
Edo 475-77
Edward VI (Genç) 108, 150-52
Eflak 376, 389
Egmont'lar 141
Einstein, Albert 7
Eisleben 87
Ekber 377, 431-32, 434-35, 437-40, 446
Ekvator 350
El Greco 59, 267
Elbe 14, 228, 232, 260
Elcano, Juan Sebastián 38
Engels, Friedrich 26, 50, 66, 84, 98, 104, 128, 213, 243
Epiktetos 294
Epikuros 62, 292, 294
Erasmus 57, 78, 101, 119-20, 176
Erdel 253-54, 389, 396
Erlangen 114
Escaut 47, 159
Estonya 260
Etats Généraux (Fransa) 144, 148, 203, 205-206

Etienne Dolet 65
Eugène de Savoie-Carignan 253
Eukleides 499, 514
Eustachio, Bartolomeo 316
Evliya Çelebi 399-400, 402, 405
Evrengzib 430, 440-42
Eyck, Jan van 77

Fang 470
Farnese, Alessandro 159
Fas 29, 33, 375, 407, 409-11
Fatehpur 439
Fehrbellin Zaferi 254
Felipe II 59, 108-109, 138, 149, 157-59, 171-72, 246, 249, 358, 387, 392, 446, 510
Felipe III 248-50
Felipe IV 227, 249-50
Felipe V 229-30
Fénelon 274, 331
feodalizm 11, 13, 15, 25, 58, 65, 81, 86, 113, 197
Ferdinand (Arşidük) 133-34
Ferdinand I 138, 234, 238
Ferdinand II 238-41
Ferdinand III 242
Fergana 432
Fernando II 35-36, 39, 139
Ficino, Marsilio 62-63
fief 13, 142, 146, 169, 191, 384, 395, 416, 470, 475-76
Filipinler 6, 38, 357, 376, 419, 448, 479, 481-82, 485, 491, 493, 510
Firdevsi 413
Flandra 5, 18, 32, 79, 210, 224, 227-28, 230, 250, 266, 510
Floransa 18, 29, 36-37, 51-52, 62-63, 69-70, 73, 75, 140, 205
Florida 36
Foggia 252
Fontenelle, Bernard le Bovier de 305, 313, 316, 320-22
Formoza 468, 482, 484
Fouquet, Jean 79
Fra Angelico 73
Francesca, Piero della 73
Francesco d'Assisi (Aziz) 275
Franche-Comté 141, 227-28
Franciscus Xaverius 451, 486, 488-90, 493, 517
François de Sales (Aziz) 276-77
François I 30, 39, 56-57, 103, 144-47, 171-73, 175, 357, 389
François II 148
François Lefort 259
Franken 114, 125, 127-28, 131-32
Frankenhausen 133
Frankfurt 85
Frans Hals 79
Fransa 14, 38-39, 45, 56-57, 62, 70, 76, 78-79, 83, 86, 100, 102-103, 106, 109-10, 112, 115, 119, 138-41, 143-44, 149, 156, 160, 166, 171-72, 174-76, 198-99, 201-202, 204-205, 207-21, 224, 226-31, 235-37, 240-42, 245, 247, 249-50, 261, 266, 271, 275-76, 278, 280, 295, 303-304, 307, 319, 323-24, 326, 357, 389, 409, 411, 420, 502, 504, 511
Fredrikshald Kuşatması 256
Friedrich (Bilge) 92, 95, 255
Friedrich I 245
Friedrich III 128
Friedrich V 235, 237
Friesland 244
Froben, Johann 53
Frobisher, Martin 357
Fronde Hareketi 218-19, 221, 270
Fudailer 475
Fugger'ler 91, 114
Fushimi 477
Fuzuli 397
Fyodor I 204
Fyodor III 259

Gabes Körfezi 406
Gago, Balthasar 490
Gaismair, Michael 134
Galilei, Galileo 6, 50, 67, 181, 265, 283-92, 295, 297, 300-301, 311-12, 501, 517
Galland, Antoine 399
Galler Prensliği 139, 150
Gama, Vasco de 33-34 40, 370, 442
Gana 409-10
Garonne 224
Gassendi, Pierre 270, 292, 307, 309, 327
Gassion (Mareşal) 211
Gelderland 228, 244-45
Genel Meclis (Hollanda) 158, 244
Gent Barışı 158
Gent'li Karl *bkz.* Karl V
George I (George of Hanover) 198
Geyer, Florian 127, 132
Ghiberti, Lorenzo 73
Gırnata (Granada) 29, 35, 387-88, 407

Gibieuf 296
Gilbert, Humphrey (Sir) 357
Gine Körfezi 33, 35, 246, 410
Girit 175, 376, 389
Glisson, Francis 316
Goa 40-41, 424, 439, 441, 444, 446, 451, 481, 483, 486, 515
Gobind Rai 442
Golkonda 423
Gonzales, Gregorio 493-94, 503
Gonzalve (Kurtubalı) 172
Gor'lar 480
Gorakhnath 441
Goujon, Jean 79
Gök (Şan-ti) 494
Graaf, Reinier de 316
Granvelle, Antoine Perrenot de 157
Gratius, Ortuinus 121
Graunt, John 318
Grignan, Françoise-Marguerite de (Madam) 305
Groningen 244, 304
Grönland 44
Guatemala 43, 338-39, 345
Gucerat 391, 433, 441, 443-44
Guise, Henri de (Dük) 253
Guise'ler 141, 148
Gustaf II Adolf 240-41
Guyenne 210, 217, 219
Guyon, Jeanne (Madam) 324

Haarlem 136, 244, 247
Habeşistan 34, 392
Habsburg'lar 115-16, 131, 133, 138, 174, 176, 204, 209-10, 227, 229, 231-42, 249-50, 253-54, 389-90
Haçova (Keresztes) Seferi 393
Hafız 413
Hafız Osman 405
Hafsi Hanedanı 407
Hagen 123
Hales, Mathieu 318
Hamburg 231
Hamza Bali 402
Handeş 423
Hansa 114-15, 154, 163, 231, 236-37, 243, 245
harem 352, 354, 370, 382, 392, 394, 400, 414-15, 435, 453, 462
Hartsoeker, Nicolaas 318
Harvey, William 265, 283-84, 286, 289, 301, 307-308, 316
Hayali 398
Heerebord 302
Hegau 133
Heilbronn 114, 129, 132
Heilbronn Programı 127-29
Helfenstein, Ludwig von (Kont) 127
Henri de Navarre *bkz.* Henri IV
Henri de Valois 160, 162
Henri Estienne 53, 56
Henri II 138, 144-45, 148
Henri III 148, 160
Henri IV 148, 201-205, 214, 216, 225, 236, 267, 277
Henrique (Gemici, Prens) 29, 32-33
Henry IV 58
Henry VII 37, 150-51
Henry VIII 106-108, 150-55
Herat 412, 417
Hessen Prensliği 99, 133
Hexactum 343
Hezarfen Ahmet Çelebi 399
Hidetada, Tokugava 474
Hideyoşi, Toyotomi 474, 490-91
Hindistan 30, 33, 40, 47, 112, 335, 356-57, 375, 381, 391, 399, 419, 423, 430-32, 434, 442, 445, 450, 509
Hint Okyanusu 6, 33-35, 40, 44, 375, 381, 391-92, 442-43, 445-46, 451
Hipler, Wendel 127-29
Hirado 488
Hochstetter'ler 114
Hofmann, Melchior 135
Hohenheim, Theophrastus Bombastus von (Paracelsus) 67
Hohenlohe, Grafen von 128
Hokke 486-87, 491
Holbein, Hans (Genç) 77-78
Hollanda *ayr. bkz.* Birleşik Eyaletler, Nederland 23, 29, 41, 44-45, 47, 76, 79, 111, 119, 136, 158-60, 167, 183, 187, 195, 199, 224, 226, 228-31, 237, 240-41, 243-47, 250, 257, 259-60, 277, 283-85, 296, 302, 304, 316-18, 320, 325, 327, 331, 335, 370, 372, 406, 409-10, 419-20, 446-50, 478, 482-84, 491-92, 502, 504
Hondius, Jodocus 400
Honduras 43, 338
Hooke, Robert 316
Horn'lar 141
Hotin Seferi 393

Hotman, François 148
Houtman, Cornelis van 446
Huascar 352
Hubmaier, Balthasar 123
Hudson, Henry 357
Huguenot 201, 205, 208, 217, 221, 225-26, 229
Hugues Capet Hanedanı 144
Huitzilopochtli 346, 348-49, 366
Hunab Ku 341
Hung Kuang 468
Huron'lar 361
Hutten, Ulrich von 95, 121-23
Huygens, Christiaan 302, 31 l, 313, 320
hümanizma 11, 52-58, 60-61, 73, 76, 84-85, 87, 107, 119-20, 175, 267, 275-77, 280-81, 323, 497, 500
Hümayun 432-34
Hürmüz Adası 40, 392, 416, 418-19, 444, 446
Hürmüz Boğazı 453
Hürrem Sultan 393
Hüseyin Bali 405

Isabel (Kastilya Kraliçesi) 35-37, 39, 139, 358-59
Itzcoatl 345

İagry Adası 167
İbn Ahmet bin Mecit 34
İbn Rüşd 63-64
İbnü'l-Verdi 399
İbrahim (Hz.) 378
İbrahim I 386, 393
İbrahim Peçevi 399
İemitsu 474
İeyasu 491-92
İeyasu, Tokugava 474
İgnacio de Loyola 111, 451
İki Gül Savaşı 150
İkko 486-87
İmhoof'lar 114
İncil Birliği 235, 237-38, 240
İngiltere 14, 18, 21, 23-24, 32, 37-39, 44-45, 57-58, 79, 83, 86, 106-10, 114-15, 120, 139, 148-53, 155, 159, 174, 181, 183-86, 188, 190-91, 193-95, 197-99, 201, 218, 224, 228-31, 237-38, 240, 245, 247-48, 260, 275, 303-305, 313, 319, 322, 327, 411
İngriya 237, 260
İnkalar 43, 338, 341, 350-56, 366-67, 369
İnnsbruck 133
İran 30, 34, 166-67, 257, 375, 381, 386, 390-91, 396-98, 401, 405, 411-14, 417-20, 432-34, 443, 446-46, 448-49, 498, 509, 511-16
İran Körfezi 30, 40, 391-92, 412, 416, 419, 443-44, 479
İrokua'lar 338, 361
İrtiş 45-46
İsa (Hz.) 64, 74, 87-90, 94, 97, 102, 104-105, 111-12, 120, 126, 135, 164, 173, 261, 266, 277, 279, 291, 293, 305-306, 324-25, 369, 378, 431, 438, 489, 497, 499, 501, 504, 506, 517, 521
İsfahan 419-20, 448
İskender (Büyük) 433, 510
İskenderiye 30
İstria 175
İstvan I Bathory 160
İsveç 83, 100, 166, 210, 219, 228, 231, 236, 237, 240-243, 250, 254-256, 260-263, 504
İsviçre 100-102, 123, 173, 285
İşvara 429
İtalya 5, 11, 17, 31, 36, 40, 47, 51-52, 54-57, 62, 65-67, 69, 72-79, 86, 100, 114-16, 120, 131, 137, 139-40, 149, 154, 167, 171-72, 174, 176, 210, 229, 236, 241, 245, 247, 251, 253, 265, 267, 269, 275-77, 280, 292, 303, 305, 313, 385, 387, 399, 408, 445, 495, 510
İtalya Savaşları 40, 78, 172
İtza'lar 343
İtzamna 341
İvan III 163-66
İvan IV (Korkunç) 166-69, 256
İvan V 259

Jagellon'lar 160
James I 186, 198, 237, 284
James II 196, 198, 229, 328
Jan (Leiden'li) 136
Jan I Adalbert 160-61
Jan III Sobieski 253, 255
Jancovice 242
Janequin, Clément 79
Jansen, Cornelius (Ypres Piskoposu) 278-81
Jansenizm 278-81
Japonya 6-7, 35-36, 44, 112, 246, 326, 335, 356, 443-44, 446, 448-49, 453, 466-68, 472-93, 495, 505, 510, 512-13, 515, 517-18, 520
Jeanne d'Arc 293

Jimu-Tenno 486
Joao I 32
Joao II 33-34
Joao III 451
Josquin des Pres 79
Juan de la Cruz 59, 380
Julius II (Papa) 75, 175, 451

K'iu-Tai-Su 497
Kabız Acemi 402
Kâbil 432-33, 435, 499
Kabir 441
Kagoşima 488
Kahire 31, 383, 386, 390, 401, 405
Kaldeliler 339, 420
Kaliküt 34, 443
Kalmuklar 257
Kama 168
Kamboçya 376
Kamçatka 46
Kamiler 486
Kanada 32, 37, 45, 204, 338
Kanarya Adaları 32, 36, 39, 499
Kandahar 433
Kandiye 395
Kangşi 469-72, 502, 505-506
Kanton (Guangzhou) 40, 100, 469, 478, 480-81, 484, 493, 501
kapitalizm 6, 11, 13, 15-16, 20-21, 24, 26-27, 50, 58, 65, 81, 104, 128, 139, 141, 144, 149, 156, 158-59, 170, 173, 181, 183, 186, 198, 265, 318-19, 368, 372, 462, 470, 478
Kappel Savaşı 102
Karadeniz 161, 167, 256
Karaslar 350, 352
Karayipler 43
Karband 499
Karl V 37, 94, 107, 116, 120, 137-39, 149, 156-57, 172, 175-76, 236, 358, 364, 385, 387, 390
Karl XII (Demirbaş Şarl) 255, 260
Karlofça Antlaşması 253-54, 396
Karmelitler 278
Kärnten 133, 234
Karşı Reform 111, 265, 267
Kaspar Schott 320
Kasrü'l-Kebir (Vadiü's-seyl) 411
Kastilya 35, 37, 139, 174, 250, 358, 362, 387-88, 492
Katalonya 250, 388
Kâtip Çelebi 399-400, 405
Kay, John 318
Kazan Hanlığı 166-68
Kazvin 412
Kazvini 399
Kemal Paşazade 398
Kempten Manastırı 125-26
Kepler, Johannes 67, 265, 283-86, 289, 291, 301, 311-12
Ket, Robert 153-54
Kırım Hanlığı 167
Kızıl Deniz 30, 40, 391, 443
Kızıl Meydan 258
Kilise Babaları 89, 103, 275
Klettgau 123
Knox, John 109
Koan 467, 487
Koberger, Anton 85
Koçin 442, 444, 448, 453, 481
Kolima 46
Kolomb, Kristof 30, 34-39, 42, 356, 359, 448
Kolombiya 43, 350, 352
Konfüçyüs 293, 457-60, 463, 468-71, 475-76, 491, 494, 497, 500, 503, 506
Kopernik, Nikolas 62, 66-67, 270, 277, 284-89, 292, 301, 492
Korsika 377
Koxinga 468-69, 484
Köylü Savaşları 77, 99, 113, 123-28, 130, 133-35, 137, 258
Krain 234
Krajina 133, 234
Krişna 429, 431, 520
Ksenophanes 294
Kşatriyalar 425
Kudas Ayini 90, 94, 102
Kues, Nicolaus von 62, 65
Kutsal Kitap 64, 77, 84-86, 88-89, 92-97, 102, 126, 136, 164, 287, 191, 193, 316, 324-26, 331, 345, 438, 497, 503-504
Kutsal Sinod 263
Kuzey Burnu 167
Kuzey Buz Denizi 167
Kuzey Denizi 115, 172, 236-37, 240, 243, 245
Kuzey Dvina 167
Küba 32, 36, 42
Kyoto 472, 474, 477, 490
Kyuşu 474, 479, 483, 488, 491

L'Hôpital, Markiz de 306
La Bruyère, Jean de 271, 274, 304, 323

La Fayette, Marie-Madeleine de (Madam) 270, 305
La Fontaine, Jean de 271, 274, 302, 304
La Hire, Philippe de 314
La Hontan (Baron de) 332
La Mothe Le Vayer, François de 293, 503
La Motte, Houdar de 322
La Peyrère, Isaac 503-504
La Rochelle 202, 208
La Valette, Jean Louis de Nogaret de (Dük) 211
Labrador 357
Ladoga Gölü 260
Laesae Majestatis Anayasası 162
Lahey 244, 322
Lahor 423, 432
Lajos II 388
Landa, Diego de 338
Languedoc 217, 225-26, 409
Languedoc Dağları 208
Languedoc Kanalı 224
Laud, William 189
Le Clerc, Jean 304
Le Fèvre, Nicolas 314
Le Havre 215, 229
Leeuwenhoek, Antonie van 316-17, 505
Lefèvre d'Etaples 63
Legazpi, Miguel López de 481-82
Leibniz, Gottfried Wilhelm 265, 283, 301, 308, 311-13, 320, 504-505
Leiden 77, 136, 244, 247, 297, 302, 304
Leipheim 127, 131
Lémery, Nicolas 314
Lena Havzası 45
Leo X (Papa) 63
Leon Li-Çe Tsao 499
Leopold I 229, 253
Lerma (Dük) 248
Lessing, Gotthold Ephraim 275
Lessius (Lenaert Leys) 279
Lieu-K'in 464-65
Lilburne, John 187, 192-93
Lille 228, 230
Lima 351, 353, 369
Lima Konsili 359
Lippershey, Hans 284
Li-Tsen 468
Litvanya 160, 162-66
Livny 168
Livonya 237, 260
Lizbon 33-35, 41, 47, 246, 250, 372, 444, 446, 481, 515
Locke, John 182, 197, 265, 303-304, 327, 329-31
Loire Vadisi 78
Londra 47, 58, 71, 153, 187, 189-90, 192-93, 196, 198-99, 304, 310, 318, 323, 357, 446, 511
Longciang 464-65
Lorrain, Claude 269
Lorraine 37, 133, 219, 236, 253
Loudun Antlaşması 206
Louis XII 144
Louis XIII 205-206, 208, 212-13, 216 267
Louis XIV 213, 216, 221-23, 225-30, 245, 253, 269, 273, 280, 331, 375, 420, 449, 484, 514
Loungouville Dükü 205
Louvois 228
Luca Signorelli 63
Lucas Cranach 77
Lucas van Leiden 77
Lucretius 294
Luçon 206
Luis de Granada 59
Luis Milan 79
Lully 270
Luther, Martin 85, 87-108, 122-23, 134, 137, 233, 235, 241-42, 276
Luynes, Charles d'Albert 205
Luzon Adası 481
Lübeck Antlaşması 240
Lüksemburg 250
Lütfî 298
Lützen 241
Lyon 25, 224, 511

Macaristan 17, 100, 110-11, 114, 116, 162, 167, 234, 253-54, 388-89, 396
Machiavelli, Niccolò 56, 69-70, 140, 291
Maçilipatnam 441
Madeira 33
Maedalar 475-76
Magellan 37-39, 43, 357
Magnol, Pierre 318
Mahayana 466
Maintenon, Françoise de (Madam) 241
Mainz 241
Makao 40-41, 444, 446, 481-84, 491, 493, 495, 510, 515
Makedonya 376
Malabar 34, 443-44, 446, 448, 450, 453
Malaga 229

Malakka 40, 246, 375, 443-44, 446, 448, 480-82, 486
Malakka Boğazı 381, 443, 482
Malezya 6, 44, 376, 381, 450, 479, 485
Malindi 34
Malpighi, Marcello 316-17, 505
Malplaquet 230
Mammon 276
Manchester 155
Mançular 382, 453, 467-72, 478, 484-85, 501-502, 510
Mangazeya 45
Mani sitesi 343
Manila 481-484, 491
Mansfeld 87, 99
Mansfeld, Ernst von 240
Manş Denizi 172
Manuel I 480
Manuzio, Aldo 53
Maratalar 441
Margherita (Parmalı) 157
Mariana Adaları 38
Maria-Theresa 227
Marignano Savaşı 172
Mariotte, Edme 316-17
Marot, Clément 56
Marshall Adaları 499
Marsilya 215, 409
Martel, Charles 140
Marx, Karl 7, 11, 20, 47, 69, 143, 153
Masaccio 73
Masaniello 251-52
Maskat 420
Masson-Oursel, Paul 429
Mathias, Ferdinand 238
Matis, Jan 136
Matmazel de Wailly 306
Matsys, Quinten 77
Maubeuge 228
Maurits von Bayern 295
Maurits von Nassau 244, 295
Maximilian I 92, 116, 156
Maximilian II 234
Mayapan 343
Mayenne, Charles de 205
Mazarin, Jules (Kardinal) 216, 218-21, 227, 269-70
Medici'ler 62, 73, 75
Medici, Lorenzo de 52
Médicis, Catherine de 148
Médicis, Marie de 205
Mehmet Ağa (Fındıklılı) 399
Mehmet Hemdemi Çelebi (Solakzade) 399
Mehmet III 385, 393
Mehmet IV 393
Mehmet Paşa (Baltacı) 260
Mekke 379, 391, 405, 418
Meksika Körfezi 345
Melanchton, Philipp 99
Melek Ahmet Paşa 400
Memlûklar 30-31, 390
Mendi Han 257
Mendoza, Gonzales de 494, 503
Mercator, Gerhard Kremer 400
Mers el-Kebir 407
Merv 412
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 253
Meşhed 412, 417-18
Metz 219
Metzler, Georg 127
Mıngzi 457, 459
Mısır 30-31, 34, 40, 255, 293, 339-41, 353, 368, 382-83, 387, 390-91, 445
Michelangelo 51, 61, 73-75
Michelet, Jules 182
Micmac'lar 361
Mielnik Ayrıcalığı 161
Mihayloviç, Aleksey 256, 259, 263
Mikado 472
Mikako (İmparator) 488
Miloslavski (Voyvoda) 258
Mimar Sinan 396, 404
Ming Hanedanı 453, 460, 462-63, 467-68, 470, 472, 478-79, 498, 510
Ming Yonglı 479
Ming-Kuei-Wang 468
Mios'lar 464
Mirandola, Pico della 63, 101, 206
Moktezuma I 348
Moktezuma II 42, 348
Molière, Jean-Baptiste Poquelin 271, 274
Molina 279
Molük Adaları 39, 44, 246, 376, 444, 448, 482
Monomotapa 392
Montaigne, Michel de 56, 61-62, 65, 291-93, 297, 304, 360
Montauban 202
Montesquieu, Charles-Louis 331
Monteverdi, Claudio 79
Montmorency'ler 141

Montpellier 202, 318
Montréal Adası 357
Moor, Marstan 191
Mora 389, 395
More, Thomas 71-72, 78, 108
morina 361
Moriskolar 249
Morland, Samuel 320
Moro'lar 481-82
Mozambik 34
Mozambik Kanalı 381
Muhammed (Hz.) 293, 378-80, 383, 410, 412, 417, 420, 439
Mulay İsmail 411
Murat III 390, 393, 398, 401
Murat IV 386, 390, 393-95, 398-99, 420
Murillo, Bartolomé Esteban 251
Musa (Hz.) 293, 497, 506
Mustafa Âli (Gelibolulu) 399
Mühlhausen 130-31, 133
Münster Komünü 135
Müntzer, Thomas 123, 130-31, 133, 135

Nadajlı Sarı Abdurrahman 402
Nagasaki 448, 481, 484, 491-92, 515
Nagesa 428
Naima 399
Naksos Adası 389
Nanak 442
Nankin 467-69, 479, 501, 506
Nan-Şang 497
Nantes 215
Nantes Fermanı 148, 198, 202, 204, 208, 225, 247, 254, 275, 326
Napoli 140, 149, 246, 251-53, 323, 386-87, 389
Nara 477
Narva Limanı 167, 255, 260
Narvan 237
Naseby Savaşı 191
Nasturiler 450
Naudé, Gabriel 293
Navarra 387
Navarre, Marguerite de 274
Necef 418
Neckar Vadisi 127
Nederland (Felemenk) *ayr. bkz.* Birleşik Eyaletler, Hollanda 11, 38-39, 57, 77, 94, 106, 109-11, 116, 136, 141, 149, 155-59, 176, 181, 183, 210, 227-29, 241, 250, 253, 450
Nef'i 398
Negapatam 448
Nerçinsk 484-85, 502
Neva 237, 260
Newfoundland 32, 37, 357, 360
Newton, Isaac 7, 181, 265, 303-304, 310-14, 327, 330
Nigâri 405
Nihil Novi Anayasası 162
Nijerya 376
Nijmegen Antlaşması 228
Ningbo 463, 470, 484
Ninigi No Mikoto 486
Nobili, Roberto de 451
Norfolk Kontluğu 153
North, Dudley (Sir) 319
Northampton Markisi 153
Northumberland 151
Norveç 45, 100, 256
Norwich 153-54
Novgorod 169
Noyon Piskoposluğu 103
Nördlingen 85
Nuh (Hz.) 378
Nurha-çi 468
Nürnberg 85
Nystad Antlaşması 256

Oberallgäu 132
Obi 45
Oda Nobunaga 474
Ohotsk Denizi 46
Oka 168
Olivares (Kont) 249
Omei 478
Onega 260
Opriçnina 169
Oran 407-08
Oranjist parti 244
Oratoire 278
Orellana, Francisco de 43
Oresme, Nicholas 6
Orissa Krallığı 433
Orta, Garcia de 424
Osman II 393-94
Osnabrück 242
Otuz Yıl Savaşları 210-11, 213, 227, 232, 235, 237-40, 242-43, 249-50, 253-54
Ovel 168
Overijssel 228, 244-45

Oviedo 359
Owari 474

özel mülkiyet 13, 71-72, 98, 136, 192-93, 361, 367-68, 371

P'an-Sung-Lang 472
Pachacutec 350-51, 354
Pacta conventa 162
Palermo 251
Palestrina, Giovanni Pierluigi da 79
Palladio 73
Palos 36
Panama 37, 43, 350, 357
Panipat 432
Papin, Denis 320
Paracelsus *bkz.* Hohenheim
Paraguay 359
Paris 53, 145, 148, 204, 206, 210, 219, 220, 222, 225, 278-280, 295, 296, 305, 311, 313, 314, 323, 511, 513, 515
Paris Üniversitesi 56, 63, 93, 103, 119, 307
Parmenides 277
Pascal, Blaise 265, 280-81, 309-11, 320, 465, 504
Pasifik Okyanusu 5-6, 3738, 357, 375, 499, 515
Patrick Gordon 259
Paulus (Aziz) 496, 501, 517
Paulus III (Papa) 359
Paulus Sin-Koang-Ki 499
Pekin 40, 375, 456, 463, 467-70, 479-80, 485, 499, 501-502, 504, 515
Pellicier, Guillaume 171
Penon 407
Père Lachaise 375
Perigord 210-12
Perrault, Charles 322
Peru 42-44, 47, 337, 350, 356, 362-64, 370
Peten 343
Peten Gölü 343
Petro (Büyük) 255, 259-64, 505
Petrograd 260, 262-63
Petty, William 318-19
Pfalz 114, 123, 137, 228, 235, 237, 239-40
Pfefferkorn, Johannes 120
Pfeiffer 133
Philippe d'Anjou *bkz.* Felipe V
Philippe IV (Güzel) 155
Picardie 103, 210
Pilon, Germain 79
Pinzon Kardeşler 35
Pireneler Antlaşması 220, 224, 226-27, 250
Pires, Tomé 480
Piri Reis 399
Pisa Katedrali 285
Pizarro, Francisco 42-43, 350
Plantin, Christophe 53
Platon 52, 62-64, 284, 290, 294, 296, 300
Plinius 294
Poitou 217, 219, 225, 295
Poleni, Giovanni 313
Poltava Savaşı 255, 260
Pomeranya 241, 243, 254
Pomponazzi, Pietro 62, 64-65, 291
Pope, Alexander 275, 303, 313
Portekiz 6, 29-42, 44-45, 173, 176, 183, 199, 229, 245-46, 250, 276, 335, 338, 356-59, 370, 372-73, 375-77, 381-82, 391-92, 399, 406, 410-11, 416, 418, 420, 424, 439, 442-51, 478, 480-84, 486, 488, 490-92, 494, 502, 510
Port-Royal *ayr. bkz.* Annapolis 204, 280
Port-Royal Manastırı 279
Potosi 43, 364, 368-69, 446
Poyarkov, Vassili 484
Presbiteriyenler 155, 190, 192-93
Protestanlık 12, 83, 103, 108-109, 148, 162, 190, 234-36, 276-77
Prut 260
Pskov 163
Ptolemaios 31, 66, 501
Pulaya 424-25
Puşkin, Aleksandr 59, 264
Püritenler 109-10, 190
Pythagoras 284, 296

Québec 204
Quercy 210-11
Quesada 43
Quetzalcoatl 349
Quietizm 324
Quinault, Philippe 270, 274
Quito 350-52

Rabelais, François 49, 56-57, 65
Racine, Jean 271, 273-74, 281
Racput 432-33
Racputana 440
Rada, Martin de 482, 493-94
Raffaello 62, 73-75, 77
Rahip Gomar 277

Rahip Johannes 29
Raleigh, Walther 357
Rama Depatı 376, 427
Rama Thupdey Şan 376
Rastatt 230
Rastatt Antlaşması 253
Ravaillac, François 204
Razin, Stepan 257-58
Razsjad 168
Réamur, René Antoine Ferchault de 313
Redia 317
Reform 12, 77, 81-112, 122-23, 126, 128, 134, 136, 152, 175, 181, 208, 226, 231-33, 265, 275
Regensburg (Ratisbon) 388
Regensburg Antlaşması 228
Reneri, Henricus 302
Reuchlin, Johannes 120-21
Revani 398
Rey, Abel 340
Rheinland-Pfalz 114, 123
Ribera, Pedro de 251
Ricci, Matteo 496-501, 503, 515
Richelieu, Arman Jean du Plessis de (Kardinal) 204-210, 213-14, 216-18, 225, 240-41, 245, 269
Rio Grande del Norte 337
Rio Lerma 337, 344
Rio Panco Tekivalar 345
Riolen 316
Roberval, Gilles Personne de 309
Rochefoucauld, François de la 270, 305
Rocroi 242
Rodos 386-87, 389
Rohan (Dük) 208
Rohrbach, Jacklein 127, 132
Roma 31, 52, 67, 92, 102, 112, 265, 269, 288, 323, 496
Romanov, Mihail 256
Ronsard, Pierre de 56, 63
Rothenburg 114
Rouen 272, 360, 511
Rouergue 217
Rousseau, Jean-Jacques 360
Roussillon 250
Römer 308
Rönesans 11, 49-52, 54-55, 57-58, 60-61, 63, 65, 73-74, 76, 78-79, 139, 151, 156-57, 267, 270, 274-75, 280, 291-92, 315, 519
Rubens, Paul 79, 266-67, 291, 323
Rubianus, Crotus 121
Rudolf II 234-35, 238
Rufus, Mutianus (Konrad Mutian) 85
Ruggieri, Michele 495-98
Rusya 18, 45, 160, 162-67, 169, 204, 231, 237-38, 241, 245, 255-57, 259-63, 418
Ruysch, Frederik 316
Ryswick Barışı 229
Ryukyu 480

Sablé, Madeleine de Souvré (Markiz) 305
Sadettin 398
Sadi 398, 413
Safevi Hanedanı 413, 416, 419, 431
Sagres 29, 33
Saint Louis 413
Saint-Barthélemy Günü 148
Saint-Etienne 224
Saint-Laurent 45, 204, 357
Saint-Laurent Irmağı 360
Saint-Malo 215, 229
Saint-Omer 224
Saintonge 210-11, 217
Saint-Sacrement Derneği 269, 278
Saint-Sulpice Okulu 278
Saint-Vincent Burnu 29, 33
Salamanca Üniversitesi 176, 359
Salerno 252
Salzburg 85
Samarra 168, 258
San Pietro Kilisesi 175
Sanchez 36
Sangrain 319
Santa-Fe 35
Santa-Fe, Paul de 486
Santanjel 36
Santo Domingo 36
Saratov 168, 258
Sarbana 428
Savery, Thomas 320
Savoia 229, 241
Savoia-Piemonte devleti 149
Scarron, Paul 270
Schall, Adam 501-502
Scheiner, Christoph 285, 287
Schlächtberg 133
Schleswig Holstein 236
Schleswig-Holstein Prensliği 99
Schmalkalden 137
Schmalkalden Savaşı I 138
Schmalkalden Savaşı II 138

Schönbrunn 253
Schwyz 100
Scipio 294
Seguier, Pierre 211
Selim I (Yavuz) 30, 383, 386, 390, 398, 403, 405, 407
Selim II 377, 385, 392, 402-403
Semerkand 432, 435
Senart, Émile 429
Seneca 294
Senegal 33, 376, 410
Sengoku 474
Septe 33
servaj 23, 113, 117, 122, 126, 184, 231-32, 243, 256-57
Servet, Miguel 106
Sévigné, Marie de Rabutin-Chantal de (Madam) 305
Sevilla 36, 47, 363, 388, 483
Seydi Ali 399
Seylan 40, 246, 448, 453
Shakespeare, William 58-59
Shandodeva 428
Shirley, Anthony 418
Shirley, Robert 418
sınıf 11, 15, 20, 25-27, 48, 4, 60, 65, 68, 71, 76, 81-84, 87, 98, 111, 116-18, 122, 128, 134-35, 141, 147-48, 151-52, 159-60, 163, 167, 170, 172, 181, 188, 192, 196-97, 207, 213, 219, 221, 223, 227, 231, 258, 263, 268, 270, 284, 328, 337, 341-42, 347-48, 351, 354-55, 367, 372, 383, 385, 389, 401, 416, 434, 453, 457, 473-78, 490, 492, 494, 501
Siam Sarayı 381
Sicavi Bhonsle 441
Sichon 296
Sicilya 228, 251, 377, 387, 408, 445
Sickingen, Franz von 122-23
Sigismund I 160
Sigismund II August 160-62
Sigismund III Vasa 160
Sihler 42
Silezya 99
Simbirsk Kalesi 258
Simon, Richard 325
Siracusa 36, 39, 358
Sirius yıldızı 5
Sita 438
Sixtus V (Papa) 75
Slovenya 396
Smolensk 256
Sofala 392
Sofia 259
Sofia Palaiologos 164
Sokotra 40
Somali 34, 479
Somerset, Edward 320
Sona Takımadaları 44
Sonda Adaları 40-41, 246, 375-76, 391, 449, 485
Sophia von Hanover 198
Spenser, Edmund 58
Speyer Dieti 137
Spinoza, Baruch 265, 301, 304, 306, 324-25, 331
Spitzberg 45
Sseu-Çuan 468
Stahl, Georg Ernst 315
Steele 303
Steiermark 17, 133, 234
Stolbova Antlaşması 237
Storch, Nicolaus 96
Strafford (Lord) 187-88
Strasbourg 103, 135, 219, 228-29, 242
streltsiy 256, 260
Stroganovlar 168
Stuahlingen Prensliği 123
Stuart Hanedanı 186, 196-97
Stuart, Mary 109, 151
Su-Çeu 478, 499
Sudan 30-31, 35, 376, 407, 409-11
Sudralar 425, 428, 441
Sully, Maximilien de Béthune 201-203
Sumatra 246-47, 453
Surat 433
Suwo 488
Süleyman I (Kanuni) 30, 384, 386-90, 392-93, 397, 400, 404-405
Süveyş 40, 391
Swabia 125-27, 131-33
Swabia Birliği 125-27, 131-32, 134
Swammerdan, Jan 316-17, 505
Swift, Jonathan 303

Şah Cihan 440
Şah İsmail 390, 413-14, 416
Şah Safi 390, 419
Şah Sultan Hüseyin 419-20
Şah Tahmasp 416
Şah-Si 467
Şamahi 413

Şamarlar 425
Şarlken *bkz.* Karl V
Şen-Si 467
Şe-Tsung 467
Şeyh Hamdullah 405
Şi Ciang Irmağı 480
Şimadzular 475-76
Şintoizm 476, 486, 490-91
Şirvan 390, 413, 417
Şiu-şov 497
Şiva 429
Şogun Yoşimune 492
Şuen-Çe 468-69
Şu-Yung 472

Taici 457-59, 463
Tai-Tsong 468
Takahisa, Şimazu 488
Takanobu, Matsuura 488
Takiyüddin 401
Tan-Şuei 482
Taranto 252
Tasch, Georg 232
Tasso, Bernardo 55
Tayasal 343
Tayga 46
Taz 45-46
Tebriz 386, 390, 405, 412, 417
tecuhtli 347
Tenochtitlan 42, 348-49
Tenochtitlan-Mexico 346-47
Teresa (Avilalı, Azize) 59, 380
Ternate 448
Terre-Neuve *bkz.* Newfoundland 32, 37, 357, 360
Tetzcatlipoca 349
Tetzel, Johannes 91
Thuringen 95, 125, 130, 133
Thurn (Kont) 238-39
Tibolon sitesi 343
Tikal 343
timar 384, 389, 394
Timurlenk 431
Tintoretto 76, 267
Tiren Denizi 35
Titicaca 350
Titus-Livius 272
Tiziano 73, 75-76, 276
Tlacaelaltzin 348
Tlatelolco 348
Tlemsen 175, 408
Tobol 46
Toland, John 326
Toltek Uygarlığı 344
Tong-Lin Partisi 467
Tonkin 419
Tordesillas Antlaşması 39, 173, 358
Torres, Cosme de 488, 490
Torricelli, Evangelista 265, 286, 309
Tory'ler 197
Toul 219
Toulon Limanı 389
Tournefort, Joseph Pitton de 318
Tozamalar 475
Töton Şövalyeleri 162
Töton Tarikatı 99
Trablusgarp 391
Trento Konsili 110-11
Truchsess, Georg 127, 131-33
Tudor Hanedanı 186
Tudor, Mary 108, 150
Tuen Mun Adası 480
Tulsi Das 438
Tunguz kabilesi 468
Tunus 175, 407-409, 411
Tupac Yupanqui 350
Tupi-Guarani'ler 338, 359-60
Tura 46
Turenne 217, 510
Tyrol 133, 234

Ufa 168
Ukrayna 256, 258
Ulm 85, 127, 295
Ulrich (Dük) 117
Uluç Ali 377, 386
Unterallgäu 132
Unterwalden 100
Uo Ko 479-80
Urallar 45-46, 168
Uri 100
Ursilinler 278
Ushi Yoshitaka 488
U-Song 464
Utrecht 228, 230, 244, 247, 304
Utrecht Antlaşması 199, 303
Utrecht Birliği 159
Uxmal 343

Ümit Burnu 33-34, 41, 445

Vaisyalar 425
Valencia 387-88
Valencia Moriskoları 249
Valenciennes 228
Valignani 451
Vallabha 428
Van Linshoten 446
Vang Yangming 7, 463-66, 471, 476, 496
Vanrobaeys 224
Vasiliy III 166
Vasudeva 428
Vattasi Hanedanlığı 410-11
Vauban, Sébastian Le Preste 229, 319
Velazquez, Diego 79, 251
Venedik 18, 30-31, 40, 52-53, 58, 63, 75, 134, 140, 171-72, 174, 224, 241, 247, 254, 268, 323, 377, 386, 389, 410, 419, 445
Venezuela 37
Veracruz 483
Verbiest, Ferdinand 502
Verdun 219
Vergez'ler 141
Veronese, Paolo 75
Verrazzano, Giovanni da 357
Versailles 222, 230, 253, 420
Versailles Sarayı 222
Vervins Antlaşması 148
Vesalius, Andreas 67
Vespucci, Amerigo 37
Vicayanagar 423
Vijnanabikhsu 428
Vilcabamba 366
Villars, Claude Louis Hector 230
Villemont 314
Villingen 124-25
Vinci, Leonardo da 51, 65-66, 73-74, 77-78
Viracocha 350
Virginia 44, 357
Vişnu 427, 429
Vitoria, Francisco de 176, 359
Volga 166, 168, 256-58
Voltaire, François Marie Arouet 331
Voronej 168

Waiblingen 132
Wallenstein 240-41
Wallis, John 311
Wartburg 95-96
Weingarten Barış Antlaşması 132
Wei-Thong-Kien 467
Welser'ler 114
Westfalya Antlaşması 219, 242, 250
Westmoreland 151
Whig'ler 197
Wieland, Christoph Martin 275
Willem van Oranje (Nassau'lu) *ayr. bkz.* William III 158, 197, 244, 248
William (Ockham'lı) 6
William III *ayr. bkz.* Willem van Oranje 197-98, 229, 328
Winstanley, Gerrard 193-94
Witt, Jan de 244, 318
Wolsey, Thomas (Şansölye) 154
Worms Fermanı 94-96, 137
Wu-Ki 463-64
Wu-San-Kai 502
Wu-Seu-Kuei 468
Württemberg 117

Xiu Ailesi 343

Yajirö 486, 488
Yakub Şah 403
Yangtze 467-68
Yaxchilan 343
Yeni Zelanda 44, 158-59, 243-45
yeniçeriler 384-86, 393-95, 408
Yeoman'lar 184-86, 194
Yermak 45-46
Yeşil Burun (Cabo Verde) 29, 33, 39
Yoksul Konrad tertibi 117
Yoshivara 477
Ypres 228, 279
Yucatan 343
Yucatan Yarımadası 42, 338
Yuhanna (Aziz) 489, 496
Yukarı Swabia 125-27
Yunus Emre 401
Yupanqui 350
Yüz Yıl Savaşları 150

Zanzibar 34
Zati 397-98
Zen Budizmi 7, 486-88, 490
Zheng He 34
Zurbaran 251
Zürih 100-102
Zwickau Peygamberleri 96
Zwingli, Ulrich 101-103, 123, 126

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ
16. VE 17. YÜZYILLAR ÜSTÜNE

I
16. YÜZYILDA AVRUPA

I

FEODAL DÜZENDEN KAPİTALİZME
Feodal ilişkilerin çözülüşü ve kapitalizmin doğuşu (13)
Yeni sınıflar ve yeni siyasal yapı (25)

II

BÜYÜK COĞRAFİ KEŞİFLER
VE SÖMÜRGE FETİHLERİNİN BAŞLANGIÇLARI
Büyük coğrafi keşifler (29)
Sömürge imparatorlukları
ve coğrafi keşiflerin sonuçları (38)

III

YENİ BİR DÜŞÜNCE VE SANAT: RÖNESANS
Yeni bir dünya (49)
Felsefe ve bilim (61)
Yeni politika (68)
Sanatın yeni ufukları (73)

IV

ESKİ DİNDEN YENİ DİNE
Reform'un kaynakları (81)
Reform öncesinde Roma Kilisesi (86)
Luther'ci Reform (87)
Halktan gelen Reform (96)
İsviçre'de Reform (100)

Calvin'ci Reform (102)
İngiltere'de Reform (106)
Katolik tepkisi (110)

V

16. YÜZYILIN İLK YARISINDA ALMANYA VE KÖYLÜLER SAVAŞI
16. Yüzyılın ilk yarısında Almanya (113)
Almanya'da köylüler savaşı (123)

VI

KAPİTALİZMİN PALAZLANIŞI VE MUTLAK MONARŞİLERİN OLUŞUMU
Mutlak monarşilerin gelişmesi ve koşulları (140)
En gelişmiş örnek: Fransız monarşisi (144)
Ilımlı monarşiler ve burjuva cumhuriyetler (149)
"Ortaçağ'lı" monarşiler (160)
Dış politikanın yeni temelleri (170)

II
17. YÜZYILDA AVRUPA

I

İNGİLTERE'DE BURJUVA DEVRİMİ
İngiliz Devriminin kökenleri (183)
Devrimin aşamaları (188)
İngiliz Devriminin tarihsel anlamı ve sonuçları (197)

II

FRANSA'DA MUTLAKİYETİN DORUĞU
IV. Henri (201)
Richelieu zamanında mutlak monarşi (205)
Mutlakıyetin geçici bunalımı (213)
XIV. Louis ve mutlakıyetin yerleşmesi (220)

III

ÖTEKİ AVRUPA DEVLETLERİ
Augsburg Barışının ertesinde Almanya. Otuz yıl savaşı (231)
Bir tacirler cumhuriyeti: 17. yüzyılda Birleşik-Eyaletler (243)
Gerileyenler ve ilerleyenler (248)

IV
17. YÜZYILDA AVRUPA KÜLTÜRÜ: (1)
SANAT VE DİN
Barok-Klasik çatışması (265)
Hıristiyan hümanizması ve tepkileri (275)

V

17. YÜZYILDA AVRUPA KÜLTÜRÜ: (2)
BİLİM VE FELSEFE
Bilim büyük fetihleri ve sonuçları (283)
Descartes'ın yanıtı (295)

VI

17. YÜZYILDA AVRUPA KÜLTÜRÜ: (3)
YENİ SORUNLAR VE YENİ ÖNERİLER
Descartesçılığın yankıları (303)
Newton'un Sentezi (310)
Bilimde yeni ilerlemeler ve sonuçları (313)
Düşünce ve duygularda yeni bunalımlar (321)

III
AVRUPA VE DÜNYA

I
AVRUPA VE YENİ DÜNYA
Avrupalıların gelişinde yerli uygarlıklar (338)
Amerika'da Avrupalılar ve öteki halklar (356)

II

AVRUPA VE ESKİ DÜNYA: ((1)
İSLAM VE AVRUPA
İslam (375)
Osmanlı İmparatorluğu (382)
Mağrib (406)
İran (411)

III

AVRUPA VE ESKİ DÜNYA: (2)
HİNT VE AVRUPA
Kastlar sistemi ve Hinduizm (423)
Moğollar ve Hint (431)
Hindu dünyası ve Avrupa (442)

IV

AVRUPA VE ESKİ DÜNYA: (3)
UZAKDOĞU VE AVRUPA
Çin ve Japonya (453)
Avrupalıların Çin ve Japonya ile ticaret ilişkileri (478)
Japonya ile Çin'in Hıristiyanlaştırılması (486)

V

ASYA, AVRUPA'YI REDDEDİYOR

KAYNAKÇA (523)

DİZİN (525)

Nedir 16. ve 17. yüzyılların anlamı tarihte?

Batı için, başta kapitalizmin doğuşu ve ilk sömürge fetihlerinin yanı sıra, Hümanizma ile Rönesans'ın doruğuna çıkışı; Reform; belki hepsinden de önemli olarak kör imana karşı aklın başkaldırısı ve onun sonucu, bilimin ilk büyük açıklamalarını ortaya koyuşu.

Batı yeni kıtalar bulur ve eskilerini kolaçan edip dünya ticaret yollarını değiştirirken, bilimde bir "devrim" yapmış, başta gökkubbenin sırlarını çözmüş ve bütün bunlara denk düşecek biçimde, "düşünmede yöntem" tartışmasını başlatmış ve akıldan yana bir çözüme varmıştır. O dev sanatçılar bir yana, Kepler'lerin, Galilei'lerin, Harvey'lerin, Newton'ların, Descartes'ların, Bacon'ların, Spinoza'ların yaşadığı yüzyıllar, 18. yüzyıla, "Aydınlıklar Yüzyılı"na giden yolun taşları döşenmektedir.

Ya Doğu?

16. yüzyıl özellikle Türklerin en görkemli yüzyılı. Doğru! Ne var ki kuğunun son şarkısıdır bu. Asya, çok geçmeden, Avrupa uygarlığına karşı bir "geçici reddiye"de bulunacak, ondaki –bir bakıma– evrensel bütün değerlere sırtını çevirip, teknik gücü de ona terk ederek, sonunda dünya egemenliğinin yolunu açacaktır Batı'ya.

Doğu'nun büyük geri çekilişi başlamıştır.

9 786053 326366

KDV dahil fiyatı
35 TL